

KUVAILULEHTI

OIKEUSMINISTERIÖ

Julkaisun päivämäärä

Tekijät (toimielimestä: toimielimen nimi, puheenjohtaja, sihteeri)		Julkaisun laji Tutkimus	
Matti Enbuske		Toimeksiantaja Oikeusministeriö	
		Toimielimen asettamispäivä	
Julkaisun nimi Lapinmaan maaoikeudet Asutus ja maankäyttö keskisessä Lapissa ja Enontekiöllä 1900-luvun alkuun			
Julkaisun osat			
<p>Tiivistelmä</p> <p>Tutkimuksessa on selvitetty asutuksen ja maankäytön historiaa keskisen Lapin ja Enontekiön alueella varhaishistoriasta 1900-luvun alkuun saakka. Keskisellä Lapilla tarkoitetaan historiallisen Kemin Lapin lapinkylä Inaria lukuun ottamatta. Enontekiön osalta tutkimus kattaa ajan vuodesta 1809 eteenpäin. Asutuskehityksen rinnalla on pureuduttu maankäyttöön, eli maiden, metsien ja vesien hyödyntämiseen. Selvityksen kohteeksi ovat nousseet myös asutusta ja maankäyttöä ohjanneet hallinnolliset toimenpiteet, lait, virkamieskunta, elinkeinot sekä verotus ja siitä kumpuava kysymys maanluonnosta.</p> <p>Valtiovalta on katsonut johdonmukaisesti läpi vuosisatojen Lapinmaan olevan kruunun maata. Virkamiesten linjauksissa ja paikallisten asukkaiden näkemysten mukaan Lapissa oli kuitenkin yksityisten lappalaisten ja uudistalolisten veromaita, kylien yhteismaita ja kruunun yleismaita. Historiallisen Kemin Lapin lapinkylät eivät ole omistaneet kollektiivina kylän maita. Sen sijaan maat, joita yksityiset suvut hyödynsivät elinkeinoilleen veroa vastaan, eli lapinveromaat, olivat omistajanautintaan verrattavassa hallintasuhteessa. Lapinveromaat eivät kuitenkaan kattaneet koko lapinkylän aluetta. Kylien sisällä olleet ei-kenenkään maat olivat kruununmaita. Isossajaossa erotettiin myös kruunulle kuulunut liikamaa, joka rinnastui 1700-luvulta lähtien erämaahan.</p> <p>Kemin Lapin asutus muodostui 1800-luvulle saakka lähes puhtaasti vanhoista lapinsuvuista, jotka siirtyivät vuoden 1749 asutusplakaatin jälkeen uudistilallisiksi taatakseen vanhojen lapinveromaidensa hallinnan. Plakaatin perusteella sekä vuoden 1760 lapinvoudin ohjesäännön ja uudistilojen verollepanometodin seurauksena lappalaisten elinkeinon harjoittaminen jäi alisteiseksi suhteessa uudistalouksien maankäytölle. Vastaavasti Enontekiön asutus oli 1800-luvulla puhtaasti paikallisten sukujen muodostama. Kolonisaatiota ei koettu Lapissa.</p> <p>Porolappalaisten laidunmaat olivat myös kruununmaata. Poronhoitoa, kalastusta ja metsästystä ei rajattu missään historian vaiheessa yksinomaiseksi lappalaiselinkeinoksi. Verotuksen avulla ei voida osoittaa maanomistusta, eivätkä lappalaiset maksaneet maaveroa. Historiallisen kehityksen perusteella ei ole mitään saamelaisien maanomistukseen ja perinteisten elinkeinon harjoittamiseen liittyviä erityiskysymyksiä, vaan saamelaiset kuten muutkin väestöosat pohjoisessa ovat turvanneet perinteisen maankäytön normaalisti lainsäädännön ja hallinnollisten menettelyjen avulla.</p>			
Avainsanat: (asiasanat) Lapin historia, maanomistus, maankäytön historia, asutushistoria, verotuksen historia, isojako, väestöhistoria			
Muut tiedot (Oskari- ja HARE-numero, muu viitenumero) OM 1/559/2005, 6/014/2002			
Sarjan nimi ja numero Oikeusministeriön julkaisuja 2006:6		ISSN 1458-6444	ISBN 952-466-293-0
Kokonaissivumäärä	Kieli suomi	Hinta	Luottamuksellisuus julkinen
Jakaja Edita Prima Oy		Kustantaja Oikeusministeriö	

PRESENTATIONSBLAD

JUSTITIE MINISTERIET

Utgivningsdatum

Författare (uppgifter om organet: organets namn, ordförande, sekreterare)		Typ av publikation Undersökning	
Matti Enbuske		Uppdragsgivare Justitieministeriet	
		Datum då organet tillsattes	
Publikation (även den finska titeln) Rättigheterna till mark i Lappmarken. Bosättning och markanvändning i mellersta Lappland och Enontekis fram till början av 1900-talet (Lapinmaan maaoikeudet. Asutus ja maankäyttö keskisessä Lapissa ja Enontekiöllä 1900-luvun alkuun)			
Publikationens delar			
<p>Referat</p> <p>I undersökningen har redogjorts för bosättnings- och markanvändningens historia på området för mellersta Lappland och Enontekis från förhistoria fram till början av 1900-talet. Med mellersta Lappland avses lappbyarna i den historiska Kemi Lappmark med undantag av Enare. Beträffande Enontekis omfattar undersökningen tiden från år 1809. Vid sidan av utvecklingen av bosättningen har man gått in på markanvändningen, dvs. utnyttjandet av marker, skogar och vatten. Det har också redogjorts för administrativa åtgärder, lagar, tjänstemannakåren, näringar samt beskattningen samt den av beskattningen härledda frågan om markens karaktär, vilka alla har styrt bosättningen och markanvändningen.</p> <p>Statsmakten har konsekvent genom århundraden ansett att Lappmarken är kronans mark. Enligt tjänstemännens politiska linjer och de lokala invånarnas åsikter fanns det ändå i Lappland skattländer som tillhörde samiska enskilda och nybyggare, byarnas samfälliga marker och kronans allmänna marker. Lappbyarna i den historiska Kemi Lappmark har inte ägt byns marker som kollektiv. Däremot stod marker som privata släkter utnyttjade för sina näringar mot skatt, dvs. lappskatteländerna, i ett besittningsförhållande som kunde jämföras med ett ägarförhållande. Lappskatteländerna omfattade ändå inte hela området för lappbyn. Ingenmansländerna innanför byarna var kronomarker. I storskiftet avskildes också den överskottsmarken som hörde till kronan och som fr.o.m. 1700-talet likställdes med vildmark.</p> <p>Bosättningen i Kemi Lappmark bestod fram till 1800-talet nästan helt av gamla lappsläkter som efter 1749 års bosättningsplakat blev nybyggare för att garantera besittningen av sina gamla lappskattländer. På grund av plakatet samt till följd av lappfogdeinstruktionen av år 1760 och skattskrivningsmetoden för nybyggen blev utövandet av de lappiska näringarna underställt i förhållande till nybyggenas markanvändning. På motsvarande sätt bestod bosättningen i Enontekis på 1800-talet helt av de lokala släkterna. Någon kolonisation upplevdes inte i Lappland.</p> <p>Renlapparnas betesmarker var också kronomark. Renskötsel, fiske och jakt avgränsades inte i någon fas i historien till att vara en enbart lappsk näring. Med hjälp av beskattningen kan man inte visa markägande och lapparna betalade inte jordskatt. På basis av den historiska utvecklingen existerar det inte några speciella frågor om samernas markägande och utövande av traditionella näringar utan samerna har tryggt den traditionella markanvändningen på samma sätt som andra befolkningsgrupper i norr, dvs. normalt genom lagstiftningen och administrativa förfaranden.</p>			
Nyckelord Lapplands historia, markägande, markanvändningens historia, bosättningshistoria, historia av beskattning, storskifte, befolkningshistoria			
Övriga uppgifter (Oskari- och HARE-nummer, andra referensnummer) OM 1/559/2005, 6/014/2002			
Seriens namn och nummer Justitieministeriets publikationer 2006:6		ISSN 1458-6444	ISBN 952-466-293-0
Sidoantal	Språk finska	Pris	Sekretessgrad offentlig
Distribution Edita Prima Ab		Förlag Justitieministeriet	

Sisdoallosiidu

Vuoigatvuohtaministeriija

Prentosa beaivemearri

Dahkkit (doaibmaorgánas: doaibmaorgána namma, ságajodiheaddji, čálli)		Prentosa šládja Dutkamuš	
Matti Enbuske		Bargogohččosa addi Vuoigatvuohtaministeriija	
		Doaibmaorgána ásanbeaivi	
Prentosa namma (maiddái ruotagielat) Sámieatnama eanavuoigatvuodát Ássan ja eatnangeavaheapmi Gaska-Sámis ja Eanodagas 1900-logu álgui			
Prentosa oasit			
<p>Čoahkkáigeassu</p> <p>Dutkamušas lea čielggaduvvon ássama ja eatnangeavaheami historjá Gaska-Sámi ja Eanodaga guovllus árrahistorjjás 1900-logu álgu rádjái. Gaska-Sámiin dárkkuhuvvojit historjjálaš Giema Sámi sámesiiddat earret Anára. Eanodaga oasis dutkamuš gokčá áiggi jagis 1809 ovddosguvlui. Ássanovdáneami lassin lea giddejuvvon earenoamáš fuomášupmi eatnangeavaheapmái dahjege eatnamiid, vuvddiid ja čáziid ávkkástallamii. Čielggadeami čuožusin leat badjánan maiddái hálddahaslaš doaibmabijut, mat leat stivren ássama ja eatnangeavaheami, lágat, virgeolmmošgázzi, ealáhusat ja dasa lassin vearuhus ja das bohciideaddji gažaldat eatnama luondus.</p> <p>Stáhtaváldi lea atnán njuolgguslaš čuđiid jagiid čađa, ahte Sámi eana lea kruvnnu eana. Virgeolbmuid linjageassimiin ja báikkálaš ássiid oainnuid mielde Sámis ledje goittotge priváhta, siiddaid oktasaš eatnamat ja kruvnnu almmolaš eatnamat. Historjjálaš Giema Sámi sámesiiddat eai leat oamastan kollektiivan siidda eatnamiid. Dan sadjái eatnamat, maid priváhta sogat ávkkástalle iežaset ealáhusaide vearu vuostá, dahjege sámevearroatnamat ledje oamasteaddji návddašeami veardásaš hálddašangaskavuodas. Sámevearroatnamat eai goittotge gokčan olles sámesiidda viidodaga. Eai-geange eatnamat, mat ledje siidda siste, ledje kruvnnueatnamat. Stuurrajuogus sirrejedje maiddái kruvndui gullan liigeatnama, mii bálddastuvvui 1700-logu rájes meahceguvlui.</p> <p>Giema Sámi ássan čohkiidii 1800-logu rádjái measta beare boares sámesogain, mat sirdásedje jagi 1749 ássanplakáhta manjá ođđadálolažžan, vai dáhkidivčče iežaset boares sámevearroatnamiid hálddašeami. Plakáhta vuodul ja dasa lassin jagi 1760 sámeváldi stivrennjuolggadusa ja ođđadáluid vearuhanmetoda čuožvumuššan sámealáhusaiguin bargan bázi vuoluštuvvan sadjái ođđadálodoaluid eatnangeavaheami ektui. Buohtalassii Eanodaga ássan lei 1800-logus duššefál báikkálaš sogaid veagas. Kolonisašuvdna ii vásihuvvon Sámis.</p> <p>Boazosápmelaččaid guohtuneatnamat ledje maiddái kruvnnueana. Boazodoallu, guolle- ja meahcebevdu ii ráddjejuvvon historjjá mange muttus duššefal sámiealáhussan. Vearuhusain ii sáhte čujuhit eatnanoamastusa, eaige sápmelaččat máksán eanavearu. Historjjálaš ovdáneami vuodul eai gávdno makkárga sápmelaš eatnanoamastussii gullelaš sierragažaldagat, muhto sápmelaččat nuvtgo earáge álbmotoasit davvin leat dáhkidan iežaset árbevirolaš eatnangeavaheami normálaláhkai lálkaásaheami ja hálddahaslaš meannudemiid vuodul.</p>			
Guovddášsánit (áššit) Sámi historjá, eatnanoamastus, eatnangeavaheami historjá, ássanhistorjá, vearuhusa historjá, stuurrajuohku, álbmothistorjá			
Eará dieđut (Oskari- ja HARE-nummir, eará geažadusnummir) OM 1/559/2005, 6/014/2002			
Ráiddu namma ja nummir Vuoigatvuohtaministeriija prentosat 2006:6		ISSN 1458-6444	ISBN 952-466-293-0
Ollessiidomearri	Giella davvisámegiella	Haddi	Luhtolašvuohta almmolaš
Juohkki Edita Prima Oy		Goastideaddji Vuoigatvuohtaministeriija	

SISÄLLYS

JOHDANTO

Tutkimuskohde ja rajaukset
Tutkimustehtävä
Käsitteistä
Tutkimusaineisto
Lapin historia tutkimuskohteena
Maanluontokysymyksen tutkimushistoria

I VARHAINEN ASUTUS

1. Suomenniemi ja Lappi

- 1.1. Alkuperä
- 1.2. Rannikon ja sisämaan kulttuurit
- 1.3. Lapinkylien synty
- 1.4. Erätalonpojat ja Lappien hallinta

2. Lapin rajalla

- 2.1. Hämmäläisestä ja satakuntalaisesta lapinkäynnistä karjalaiseen asutukseen
- 2.2. Idän uskosta läntisen kirkon huomaan
- 2.3. Kemin Lappi muotoutuu
- 2.4. Ounasjoen alajuoksun asutuskehitys
- 2.5. Kemijärvi ja Simojärvi lapinkylien jakovesinä
- 2.6. Yläkemijoen ja Kemijärven talonpoikaisasutuksen synty

3. Kemin Lapin lapinkylät

- 3.1. Kittilä ja kylän talvinen keskus
- 3.2. Kerrallisten hallintasuhteiden nautintanimistö
- 3.3. Rajasuhteet
- 3.4. Sodankylän lapinkylästä Maanselkään

II HALLINTO JA LAINKÄYTÖN VAIKUTUKSET

1. Asutusplakaattien aika 1600-luvulla

- 1.1. Kruunun vahvistuva ote ja vuoden 1673 asutusplakaatti
- 1.2. Vuoden 1695 uudistukset

1.3. Lapinkylä ja lapinvero

2. Valtiovalta ja paikallisviranomaiset 1700-luvulla

- 2.1. Vapaudenajan maankäyttöpoliitiikan painotukset
 - 2.1.1. Kruunun uudisasutusta
 - 2.1.2. Maatalouden edistäminen
 - 2.1.3. Kysymys yksityisistä ja kruunun liikamaista
- 2.2. Kustaa III:n säädöksistä vuoden 1805 metsälakiin
 - 2.2.1. Kruunun tiukkeneva ote maanomistuksessa ja isojako
 - 2.2.2. Talonpojista maanomistajia
 - 2.2.3. Metsälaki ja kruunun erämaat
- 2.3. Lapinmaiden hallinta ja paikalliset virkamiehet
 - 2.3.1. Eriluontoisia maa-alueita
 - 2.3.2. Valtiovallan ja virkamiesten tavoitteet Lapin kehittämisessä
- 2.4. Maaherra Gyllengripin asuttamisohjelma
 - 2.4.1. Visioiden lähtökohdat
 - 2.4.2. Mittaamattomuuden ongelma
 - 2.4.3. Lapin kehittämisen suuntaviivat

3. Tavoitteista käytäntöön

- 3.1. Vuoden 1749 asutusplakaatin taustatekijät
 - 3.1.1. Lappalaiset kiinteästi asumaan
 - 3.1.2. Ratkaisu poronhoidon ja uudisasutuksen ristiriitaan
- 3.2. Plakaatista lisäpöytäkirjaan 1751
 - 3.2.1. Uuden reglementin sisältö
 - 3.2.2. Maatalouden edistäminen lappalaiselinkeinojen kustannuksella
 - 3.2.3. Kodisilli vaikeuttaa elinkeinojen harjoittamista
- 3.3. Lapinmaan olojen järjestelyt
 - 3.3.1. Qvistin ja Hellantin selonteot
 - 3.3.2. Lapin komitea
 - 3.3.3. Vuoden 1760 voudinohjesääntö
 - 3.3.4. Anders Hellantin päämäärät

4. Autonomian ajan asutuspoliittiset toimet

- 4.1. Uudesta asemasta hallinnon tehostamiseen
 - 4.1.1. Paikallishallinto ja vuoden 1831 perintökannustin
 - 4.1.2. Maanmittauksesta metsähallintoon
 - 4.1.3. Kysymys henkikirjoituksesta
- 4.2. Muutosten aika 1800-luvun jälkipuolella
 - 4.2.1. Asutustoiminta metsäviranomaisten hallintaan
 - 4.2.2. Lainsäädännöllisiä uudistuksia
 - 4.2.3. Tilattoman väestön ongelma
- 4.3. Isonjaon toimitukset
 - 4.3.1. Väliaikaisen liikamaan erottaminen

- 4.3.2. Jakotoimitukset Kittilässä
- 4.3.3. Sodankylän isojako
- 4.3.4. Maanjaon periaatteet Enontekiöllä

III ASUTUS JA VÄESTÖ

1. Asutuksen määrällinen kehitys

- 1.1. Asutuskehitys vuoteen 1695
 - 1.1.1. Voimakkaiden vaihteluiden ajat
 - 1.1.2. Lapinmaiden etenevä uudisasutus
 - 1.1.3. Kittilän vanhat lapinveroa maksaneet suvut
 - 1.1.4. Kittilän asutusprosessi 1600-luvulla
 - 1.1.5. Lapinsavuja ja uudisraivaajia itäisissä lapinkylissä
- 1.2. Suotuisan kehityksen ajat 1900-luvun alkuun
 - 1.2.1. Savuluvun jatkuva kasvu 1690-luvulta 1870-luvulle
 - 1.2.2. Uudistilojen perustamisvaihe 1800-luvun puolivälissä
 - 1.2.3. Asutuskehityksen luonne 1800-luvun lopulta 1900-luvun alkuun

2. Väestölliset muutokset

- 2.1. Hedelmällisyys
- 2.2. Väkiluvun kasvu
- 2.3. Muuttoliikkeen sykäykset
- 2.3. Lappalaisiksi kirjattujen määrä

3. Lapinveromaalta uudismaalle

- 3.1. Nautintamaiden hallintasuhteet
 - 3.1.1. Veromaat ja yleismaat
 - 3.1.2. Uudistilojen perustamiskatselmukset 1700-luvulla:
omistusoikeuksien vahvistuminen
 - 3.1.3. Lapinsavut uudistiloiksi
 - 3.1.3. Tilusten hajanaisuus 1800-luvulla
- 3.2. Veromaan muutos kyläkunnan maatiloiksi
 - 3.2.1. Aukkaat lapinkylistä maakirjakyliin
 - 3.2.2. Uudistalosta seitsemäksi maakirjatilaksi
 - 3.2.3. Nautintamaiden pysyvyys

4. Vakiintuneet asuttajasuvut ja asuinseudut

- 4.1. Vanhan Kemin Lapin alueen asuttajat 1700- ja 1800-luvulla
 - 4.1.2. Maanselältä Kuolajärvelle

- 4.1.2. Kemikylän ja Sompion suvut
- 4.1.3. Sodankylän asuttajat
- 4.1.4. Kittilän talolliset
- 4.2. Enontekiön tilalliset vanhoilla veromaillaan
 - 4.2.1. Hetan kylän yhdeksän taloa
 - 4.2.2. Vasarat Kelottijärven asujina
 - 4.3.3. Palojoensuuhun uudistaloja
 - 4.3.4. Suonttajärvestä yhdeksän tilan kyläksi
 - 4.3.5. Eirojen Peltovuoma
 - 4.3.6. Kyrön kylä
 - 4.3.7. Enontekiön asutuksen luonne 1800-luvulla

IV POROSAAMELAINEN ASUTUS AUTONOMIAN AJALLA

1. Enontekiön alue

- 1.1. Porosaamelaiset suvut
 - 1.1.1. Suomen puolelle jääneet
 - 1.1.2. Suuri vaihtuvuus 1900-luvulle saakka
- 1.2. Laiduneloa porokylittäin
 - 1.2.1. Joustavia yhteisöjä vaihtuvilla laidunmailla
 - 1.2.2. Itäisen Enontekiön paimennussuhteet
 - 1.2.3. Käsivarren kylien laidunnus

2. Vaikeuksien aikakausi

- 2.1. Norjan rajan sulkeminen
 - 2.1.1. Ongelmat syntyvät
 - 2.1.2. Laiha lopputulos Suomelle
- 2.2. Poronhoidon vaikeudet läntisessä Lapissa
 - 2.2.1. Laidunahtaudesta kärjistynyt tilanne
 - 2.2.2. Komitea rajoitusten kannalle
 - 2.2.3. Asetus viivyttelyjen jälkeen
 - 2.3.4. Dramaattiset seuraukset

3. Muuttoliike Sodankylään ja Kittilään

- 3.1. Kohti uusia seutuja
 - 3.1.1. Ekspansion luonteva tulos
 - 3.1.2. Asettuminen Pohjois-Sodankylään
 - 3.1.3. Muuttaneet suvut
- 3.2. Vaivaton sopeutuminen
 - 3.2.1. Asutuskeskukset vakiintuvat
 - 3.2.2. Paimennusta kruununmetsissä ja tuntureissa

V ELINKEINOT JA VEROTUS MAANKÄYTÖN ILMENTÄJINÄ

1. Vähittäinen siirtyminen maatalouteen

- 1.1. Viljely pienten peltojen muokkausta
 - 1.1.1. Vaatimattomat alkuvaiheet
 - 1.1.2. Katovuosista peltoalan kasvuun
- 1.2. Karjanhoito tilojen pääelinkeino
 - 1.2.1. Karjaluvun määrällinen kehitys
 - 1.2.2. Luonnonniittyjen kasvava merkitys
- 1.3. Kalastus tärkeä sivuelinkeino
 - 1.3.1. Kylien keskeisimmät kalavedet
 - 1.3.2. Järvet yhteisnautinnassa
- 1.4. Metsänkätön monet muodot
 - 1.4.1. Metsästys ja saalismäärät
 - 1.4.2. Jakamattomat metsät kotitarvetta varten

2. Poronhoidon erityispiirteet

- 2.1. Poroluvun määrällinen kehitys
 - 2.1.1. Vähäiset karjamäärät 1700-luvulla
 - 2.1.2. Taantumasta ripeään kasvuun 1800-luvulla
 - 2.1.3. Merkittäväksi elinkeinoksi
- 2.2. Siirtyminen paliskuntien poronhoitoon
 - 2.2.1. Kohti paliskuntajärjestelmää
 - 2.2.2. Poronhoidon eri muodot Kittilässä ja Sodankylässä
 - 2.2.3. Paimennustavat Enontekiöllä
- 2.3. Kehitys paliskunnissa 1900-luvun alkuvuosina
 - 2.3.1. Enontekiöllä kysymys laidunmaan laadusta
 - 2.3.2. Sodankylän suotuisat olosuhteet
 - 2.3.3. Kittilässä yläpitäjän elinkeino

3. Verotuksen vaiheet

- 3.1. Lapinveron luonne
 - 3.1.1. Vuotuiset vaihtelut kylien kertymässä
 - 3.1.2. Perusteena elinkeinojen tuotto
 - 3.2.2. Vuoden 1760 metodin sisältö
- 3.3. Tilaveron autonomian ajan Lapissa
 - 3.3.1. Varsinainen maaveron lapinveron nimellä
 - 3.3.2. Maakirjaveron vakiintuminen 1840-luvulla
- 3.4. Porolappalaisten verotus Enontekiöllä
 - 3.4.1. Selvitykset erityisestä lappalaisten verosta
 - 3.4.2. Henkilökohtainen ”poromanttaali”
- 3.5. Kysymys maanluonnosta Lapinmaassa
 - 3.5.1. Haukiniemen erityistapaus
 - 3.5.2. Kruunun uudistiloja

3.5.3. Perintöluontoisuuden mahdollisuus

3.5.4. Vahva hallintaoikeus ja uudistilojen kannustin 1831

SYNTEESI: ”KENEN MAITA ON MUINOIN KÄYTETTY?”

LÄHDELUETTELO

JOHDANTO

Historiantutkijalle on harvinainen sellainen tilanne, jossa hänen tutkimuksensa odotetaan valaisevan ja helpottavan suoraan oman aikansa kiperiä yhteiskunnallisia kysymyksiä. Nyt on sellainen tilanne.

Suomen Lapissa on käyty viimeiset vuodet kiivasta väittelyä maanomistussuhteista, maiden hallinnasta ja niihin liittyen elinkeinojen harjoittamisen oikeutuksesta, ennen kaikkea porotalouden ja metsätalouden osalta. Monimutkaiset ongelmat ovat heijastuneet lähes kaikille yhteiskuntaelämän sektoreille, joista kiivaimpina ilmentyminä voidaan mainita ympäristökysymykset. Eivätkä asiat ole vain Suomen sisäisiä, vaan vastaavanlaisia ongelmia on myös Norjassa ja Ruotsissa. Saamelaiden asuinalueet eivät rajaudu valtioiden rajoihin, vaan Saamenmaa, jota käsitettä saamelaiset ovat viime vuosina voimakkaasti nostaneet esille,¹ ulottuu neljän Pohjoiskalotin valtion alueelle.

Ihmisoikeuskysymysten vuoksi kiistoilla on kansainvälinen ulottuvuus, koska varsinkin saamelaiden asemassa on vedottu toistuvasti ILO:n alkuperäiskansasopimukseen n:o 169. Norja on sen ratifioinut mutta Suomi ja Ruotsi eivät. Pohjoiskalotin alueella ovat saamelaiden lisäksi myös muut väestöryhmät heränneet omien etujensa ajamiseen. Esimerkiksi kveenit ovat saaneet Ruotsissa ja Norjassa vähemmistöstatuksen. Lisäksi nykyisen Venäjän alueella asuvia lukuisia suomensukuisia kansoja pidetään siellä alkuperäiskansoina.

Tämä tutkimusraportti pyrkii selventämään Suomen Lapin asutuksen ja maankäytön historiaa. Raportti on osa Oikeusministeriön tilaamaa oikeudellis-historiallista tutkimushanketta. Nykyhetken ristiriitojen ja odotuspaineiden vuoksi tehtävä on vaativa, semminkin kun tietää, että samanlaisten kysymysten äärellä ovat olleet monet suuret tutkijanimet vuosikymmenten ja jopa vuosisatojen saatossa.

Tutkimuskohde ja rajaukset

Tutkimukseni rajautuu alueellisesti vanhaan Kemin Lappiin ja Tornion Lapin Enontekiölle. Maantieteellisesti historiallinen Kemin Lappi käsitti kahdeksan lapinkylää: Inari, Sompio, Sodankylä, Kemikylä, Kittilä, Kuolajärvi, Kitka ja Maanselkä. Tornion Lapissa olivat Siggevaaran, Tingevaaran, Rounalan, Suonttavaaran, Peltojärven, Koutokeinon, Aviovaaran, Tenon ja Utsjoen lapinkylät. Näistä Peltojärvi oli vuoteen 1642 saakka osa Kemin Lappia. Vuoden 1751 Strömstadin rauhansopimuksen mukaan Koutokeinon ja Aviovaaran kylät siirtyivät Tanska–Norjan valtakuntaan. Teno sulautui Utsjokeen.

Tutkimuskohteenani on asutus ja maankäyttö keskisen Lapin ja Enontekiön alueella 1900-luvun alkuun saakka. Enontekiön osalta aikajakso rajautuu vuodesta 1809 lähtien 1900-luvun

¹ Ks. esim. Saamenmaa-kuvateos (2002). Siinä myös Saamenmaan omistuksesta Korpijaakko-Labba 2002.

alkuun, sillä Mauno Hiltunen käsittelee Enontekiön varhaisia vaiheita omassa tutkimusraportissaan. Aikarajausta ei ole syytä asettaa kuitenkaan tiukan täsmälliseksi. Kemin Lapin asutushistoriaan perehdytään seikkaperäisesti esihistorialliselta ajalta lähtien, mutta käytännössä ajallinen perspektiivi ulottuu varsinkin asutustarkastelun yhteydessä vuoden 1695 verouudistuksen jälkeisestä tilanteesta muutama vuosi 1900-lukua eteenpäin. Ajallinen pääpaino tulee olemaan vuosien 1695–1920 välillä.

Alueellisesti keskinen Lappi käsittää tässä tutkimuksessani historialliset Kemin Lapin Kittilän, Sodankylän, Sompion ja Kemikylän lapinkylät, jotka muodostivat vuonna 1747 Sodankylän kirkkoherrakunnan ja vuodesta 1838 lähtien Lapinmaan kihlakunnan eteläosan. Seuraavana vuonna Kittilä sai myös oman nimismiehen, kun se oli ollut aiemmin osa Sodankylän nimismiespiiriä. Kittilästä tuli saarnahuonekunta vuonna 1778, kappeliseurakunta vuonna 1825 ja itsenäinen kirkkoherrakunta vuonna 1854. Vuoden 1839 puolella Kittilään asettui myös kihlakunnan kruununvouti ja edelleen vuonna 1844 tuomari. Aiemmin vuodesta 1810 lähtien vouti oli hoitanut Tornioista käsin Lapin asioita. Varsinainen Lapin tuomiokunta perustettiin vuonna 1847. Vuosisadan jälkipuolella perustettiin kunnat kunnallishallinnollisen järjestäytymisen myötä.

Lisäksi tarkastelen 1700-luvun osalta myös Kuolajärven lapinkylää, joka jäi vuoden 1747 seurakuntaolojen muutosten yhteydessä Kuusamon pastoraattiin ja liitettiin sittemmin vuonna 1776 Kemijärven seurakuntaan. Samalla Kuolajärvi irtaantui Kemin Lapin yhteydestä. Lähinnä vertailevana elementtinä sivuan myös Kitkan ja Maanselän lapinkylä, jotka olivat vuonna 1685 muodostetun Kuusamon kirkkopitäjän keskuskylä. Kuusamosta oli tehty tuolloin myös koko Kemin Lapin kirkollinen keskus.² Kuusamon historia poikkeaa kuitenkin selvästi muusta Kemin Lapista, ja Kuusamon lapinkylämuutokset 1600-luvun jälkipuolella jäävät tämän tutkimusraportin tavoitteiden kannalta ajallisesti varhaisempaan vaiheeseen. Lisäksi Mauno Hiltunen tarkastelee omassa tutkimuksessaan myös Kuusamon 1600-luvun asutusprosessia.

Historiallisesti Tornion Lappiin kuuluneen Enontekiön osalta tutkimukseni rajautuu ajallisesti vuodesta 1809 lähtien 1900-luvun alkuun, autonomian ajalle, jolloin vanha kolmen lapinkylän pastoraatti oli hajonnut kahden valtakunnan alueelle. Suomen puoleinen Enontekiö liitettiin autonomian ajan alussa vuonna 1812 Muonionniskan seurakuntaan ja sai oman kappalaisensa vuonna 1856. Enontekiö oli myös osa Muonion nimismiespiiriä vuoteen 1862 saakka, jolloin se sai oman nimismiehensä.

Asutus kattaa periaatteessa kaikki tutkittavana ajanjaksona olleet asumismuodot, lapinkyläruokakunnat, vähitellen muotoutuvat uudistilat ja maakirjatilat, tilattomat perhekunnat ja porosaamelaisen asutuksen sekä niiden maantieteellisen sijoittumisen. Asuttajat, eli väestö, ovat myös olennainen tutkimuskohde, kun perinteinen lapinkyläjäsen, lappalainen, muuttui pitäjän ja seurakunnan asukkaaksi, uudistilalliseksi ja tilalliseksi.

Asutuskehityksen rinnalla pureudun myös maankäyttöön, eli maiden, metsien ja vesien hyödyntämiseen historiallisten lapinkyläalueella. Käytännössä kyse on elinkeinojen harjoittamisen luonteesta. Selvityksen kohteeksi nousevat myös asutusta ja maankäyttöä ohjanneet hallinnolliset toimenpiteet, virkamieskunta ja verotus.

² Ks. Ervasti 1978, s. 60–61; Heinänen 1993, s. 113–114.

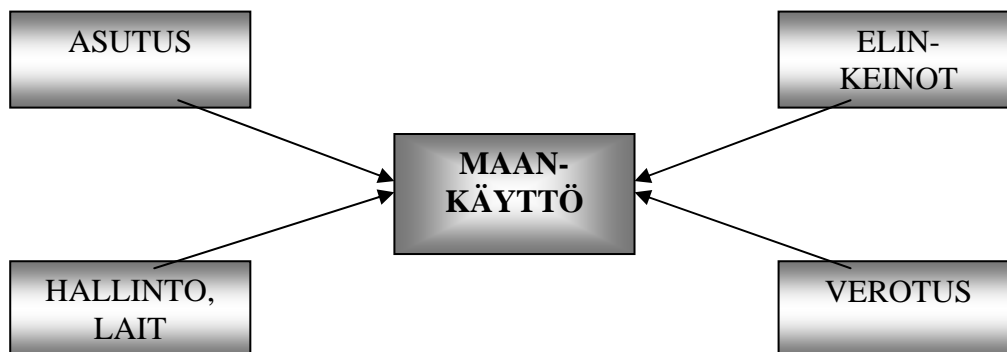
Tutkimustehtävä

Edellä esitetystä tutkimuskohteesta kumpuaa luonnollisena työni keskeinen kysymys:
-millaista oli maankäyttö tutkimusalueellani pitkällä aikajänteellä?

Sen selventämiseksi on useita tutkimuskohteita, joista olennaisimpia ovat:

1. Miten muotoutui keskeisesti maankäyttöön vaikuttanut asutus tutkimus-alueellani? Mitä tapahtui lapinkyläen asutukselle siirryttäessä uudistilajärjestelmään? Ketkä maita asuttivat ja minkälaisia alueita he hyödynsivät asuinseuduillaan? Olennaista on myös selvittää, miten väestömäärä kehittyi alueella, minkälainen liikkuvuus väestöllä oli ja miten se vaikutti asutuksen muovautumiseen. Kuinka paljon väestöä tuli lapinmaiden ulkopuolelta uudisasuttamaan alueita? Asutuksen näkökulmasta on myös keskeistä selvittää porosaamelaisten liikkuvuus tutkimusalueellani.
2. Minkälainen jatkumo oli maankäytöllä tutkimusalueellani? Toisin sanoen miten lapinkyläjärjestelmän aikana muotoutunut maankäyttö jatkui uudisasutuksen ja tilajärjestelmän yleistyessä. Kysymys on elinkeinojen harjoittamiseen liittyvä ja siihen kytkeytyy myös teema perinteisistä elinkeinoista Lapinmaassa: miten eri elinkeinot kehittyivät Lapissa?
3. Miten eri säädökset, määräykset ja lait vaikuttivat maankäytön luonteeseen? Erityisen mielenkiinnon kohteena ovat 1700-luvulla annetut Lappia koskeneet ohjesäännöt. Miten eri viranomaiset ja virkamiehet pyrkivät hallinnollisilla toimenpiteillään ohjaamaan maankäyttöä ja vaikuttamaan siihen tutkimusalueellani?
4. Miten verotus toteutettiin lapinkylissä ja sittemmin muotoutuneissa tutkimusalueeni pitäjissä? Kysymys on myös maanluonnosta suhteessa verotukseen: miten maankäyttö rinnastui veronmaksuun. Olennainen kysymys on, perustuiko lapinvero maahan. Problematiikka on erityisen keskeinen 1700-luvun osalta ja 1800-luvulla porosaamelaisten osalta Enontekiöllä.

Kaikkia problemeja lähestytään selityksiä hakien, eli miksi tiettyjä asioita tapahtui Lapinmaassa. Kaavioksi jäsennehtynä tutkimustehtävän eri osa-alueet näyttävät seuraavasti:

Nykyajan näkökulmasta katsottuna kiteytyy koko työni ydinongelma siihen, oliko lapinkylällä kyläyhteisönä alueensa maankäyttö hallinnassaan ja miten lapinvero suhteutui maiden nautintaan. Siitä myös seuraa nykyajan suuri kysymys Lapissa: omistivatko historialliset lapinkylät alueensa maat. Varsinaiseen oikeushistorialliseen tarkasteluun ei työssäni lähdetä, vaan sitä selvitetään tutkimusprojektissa erillisessä tutkimuksessa. Kaiken kaikkiaan tutkimustehtävässäni korostuvat kaksi elementtiä: asutuksen ja verotuksen luonne.

Tutkimuksellani on myös ajallinen dimensio: eteläisissä lapinkylissä kysymykseni ovat keskeisiä 1700-luvulla, kun taas Enontekiöllä asiat ovat relevantteja vielä 1800-luvulla ja 1900-luvulla. Olennaisen ja mielenkiintoisen näkökulman ongelmaan tuo kysymys porosaamelaisista, jotka hyödynsivät laidunmaita Suomen, Norjan ja Ruotsin rajaseuduilla, ja heidän maankäyttönsä luonne.

Vastauksia edellä mainittuihin kysymyksiin haetaan historiatieteen menetelmin. Historiatieteen tehtävänä on palvella tietämisen tarkoituksena, ymmärtää menneiden sukupolvien tekoja, selvittää kysymyksiä mitä ja miksi. Suuri virhe tutkimuksellisesti olisi arvioida tai arvostella menneisyyttä anakronistisesti nykypäivän näkökulmasta ja tilanteesta, mikä on aktuaali asia erityisesti tässä teemassa monien intressiryhmien vastakkainasettelun vuoksi. Peruslähtökohdista onkin selvittää objektiivisesti ja ajallisessa dimensiossa syy-seuraussuhteita, miten ja miksi erilaisia asioita on tapahtunut ja mihin ne kytkeytyvät. Näkökulman tulee lähestyä oman aikansa lähtökohdista käsin joskin ymmärtäen tulevan kehityksen; miten ja miksi eri tilanteisiin on päädytty.³

Asioita ja ilmiöitä tulee tarkastella mahdollisimman laajapohjaisella lähdeaineistolla lähdekriittisyyttä noudattaen. Tutkimusten ongelmana on ollut erityisesti kapea tutkimusmateriaali, jonka pohjalta on tehty pitkälle meneviä ja yleistäviä johtopäätöksiä. Historiantutkijan ei pidä pyrkiä osoittamaan jotain tiettyä, ennakolta haluttua asiaa todeksi, jolloin vaarana on menneisyyden vääristymä. Tällöin sivuutetaan muunlaiset, ehkä ennakkolähtökohdista poikkeavat asiat, ja näin vääristetään menneisyyttä nykypäivän katsantoihin mieluisaksi. Valikoiva tutkimusote on erityinen vaara juuri esimerkiksi maanomistusolojen historiaa sivuavissa tutkimuksissa, kun taas kriittisyys ja objektiivisyys voivat johdattaa tutkijan mahdollisimman lähelle historiallista totuutta. Totuudenmukainen tieto antaa myös tukevan perustan mahdollisille kannanotoille ja toimille.

Toisaalta voidaan kysyä, mitä on 'oikea' historia. Se on relevantti kysymys monissa ihmisten keskinäisissä menneisyyden asioissa, vaikkapa valtasuhteiden historiaa tutkittaessa, poliittisissa kysymyksissä, alistuksen ja sorron selvittämisessä jne. Mutta varmasti 'oikeaa' ja 'totuudenmukaista' ja 'yksiselitteistä' historiaa on löydettävissä historiantutkimuksen keinoin vaikkapa asuttamisesta ja maankäytöstä ja niihin liittyneistä ratkaisuksista. Esimerkiksi yksinkertaiselle kysymykselle kuka oli saamelainen, ei ole historiassa yksinkertaista vastausta, eikä se ole oikeastaan tämän tutkimuksen kannalta edes olennainen kysymys. Inhimillinen menneisyys jättää sijaa monitulkinnallisuudelle, johon kytkeytyvät nykyajan arvot ja määrittelyt ja myös kunkin menneisyyden ajan henkilökohtaiset ja laajemmat yhteisölliset arvostukset.

³ Historiametodologisesta tarkastelusta: Renvall 1965; Torstendahl–Nybom 1988, s. 175–200; Kalela 2000, erit. 139–166.

Käsitteistä

Tutkimusraporttini osalta on nostettava esille muutamia keskeisiä käsitteitä, jotka ovat ongelmallisia ja kaipaavat siksi määrittelyä. Ensiksikin on käsitepari lappalainen – saamelainen. Käsitteet ymmärretään tässä työssä ja edellä esitetyn aikarajauksen puitteissa pääasiassa synonyymeina, ihmisinä, jotka asuttivat lapinkylää ja olivat kylän jäseniä. Historiallinen lapinkylä, eli siitä, oli rajoin määritelty maa-alue, jossa kylään kuuluneet suvut asuivat ja maksoivat veronsa. Kyläkunnan keskuspaikkana oli talvikylä, jossa pidettiin markkinat ja käräjät ja sittemmin myös kirkonmenot sekä kannettiin verot.

Saamelaiset ryhmiteltiin vanhastaan kolmeen eri väestöryhmään elinkeinojen perusteella: tunturi- eli porosaamelaiset, kalastajasaamelaiset ja havumetsävyöhykkeen metsäsaamelaiset. Viimeksi mainitut olivat Kemin Lapin väestöä, osittain myös Enontekiöllä ainakin 1700-luvulle saakka, kalastajasaamelaisia oli Inarissa ja Utsjoella, jonka asukkaita voidaan kutsua myös jokisaamelaisiksi, ja porosaamelaisia Pohjoiskalotin tunturialueilla. Mutta on huomattava, että kalastus, pyynti ja poronhoito ovat olleet historian saatossa kaikkien saamelaisryhmien elinkeinoja. Tunnettua kuitenkin on, että poronomadismi oli ekspansiivinen elinkeino ja porosaamelaisilla lähes yksinomainen toimeentulon muoto 1600-luvulta lähtien. Samoin on muistettava, että edellä mainitut elinkeinot olivat myös keskeisiä elannon tuojia pohjoisen talonpojille.

Ristiriidatonta saamelais- ja lappalaiskäsitteen yhdenmukainen käyttö historiassa ei kuitenkaan ole, sillä nykyaikana saamelainen on selkeästi etninen käsite ja siihen liittyy myös juridinen perspektiivi. Historiallisissa asiakirjoissa ei saamelaista esiinny, ja lappalaisuus oli toisaalta paikkaan, elinkeinoihin ja verotukseen sidottu väestökäsite, ei pelkästään etninen määrite joskin myös sitä. Niinpä esimerkiksi 1700-luvun lapinkylien perhekunnista useat olivat suomalaislähtöisiä mutta kirjattiin lappalaisiksi, koska he kuuluivat lapinkylään ja maksoivat lapinveroa. Heidän etnisyyttään saati itseidentifikaatiotaan on näin vuosisatojen kuluttua oikeastaan mahdoton tietää. Osa suvuista saamelaistui kun taas monet vanhat lappalaissuvut suomalaistuivat. Toisinaan onkin johdonmukaista käyttää historiallista lappalainen-käsitettä, sillä siihen on liittynyt historiassa myös oikeudellista merkitystä ennen kaikkea maankäyttöön liittyvissä asioissa.⁴

Myös saamelaisuuden oikeudellinen määrittely on ollut ongelmallista. Ainakin siinä on otettava huomioon kieli, kulttuuri, elinkeino, polveutuminen ja itseidentifikaatio. Kieli on ollut Suomessa keskeinen määrittelyperuste ja kriteeri myös saamelaiskäräjien vaalioikeuteen. Saamelaisen asema on kirjattu vuonna 2000 voimaantulleeseen Suomen perustuslakiin ja sen 17 §:n 3 momenttiin: ”Saamelaisilla alkuperäiskansana sekä romaneilla ja muilla ryhmillä on oikeus ylläpitää ja kehittää omaa kieltään ja kulttuuriaan.”

ILO:n sopimus n:o 169 vuodelta 1989 määrittelee alkuperäiskansoja ryhminä eikä yksittäisinä ihmisinä. Oikeudellinen merkitys korostuu, kun sopimuksen artiklat 13–19 määrittelevät oikeuksista maahan, ympäristöön ja luonnonvaroihin. Niihin on alkuperäiskansalla yhteisöllinen erityisoikeus, mutta ei ilmeisesti kuitenkaan kokonaan määräysvaltaa jos alkuperäiskansa asuu rinnakkain valtaväestöön kuuluvien asukkaiden kanssa. Artiklan 14 (1) mukaan alkuperäiskansoille on tunnustettava omistus- ja hallintaoikeus niihin maihin, joilla he perinteisesti

⁴ Käsitteiden käytöstä maankäyttökysymyksissä ks. erit. Korpijaako 1989, s. 98–99.

asuvat. Pohjoismaisissa tulkinnoissa on ilmeisesti varsin yleisesti lähdetty siitä, että omistusoikeuden sijaan myös riittävän käyttöoikeuden turvaaminen täyttää sopimuksen vaatimukset.⁵ Saamelais- ja lappalaiskäsitteiden systemaattinen rinnastaminen historiallisessa tarkastelussa luo siten myös oikeudellista merkityssisältöä.

Miten nykysaamelaisuuden ja menneisyyden lappalaisuuden suhde halutaan nykyajassa ymmärtää, on visainen kysymys ja koskettaa aivan keskeisesti jo kadonneeksi katsottua metsäsaamelaista kulttuuria. Historiantutkimuksen näkökulmasta Suomen saamelaisuudessa on erityistä se, että menneisyyden kerrallisiin olosuhteisiin vedotaan voimakkaasti, mutta etnisesti menneisyyttä pyritään rajoittamaan. Niinpä ristiriitoja syntyy väistämättä väestöryhmien välillä. Ruotsissa ei vastaavaa ole ollut, mutta siellä ristiriitaisuuksia on syntynyt suhteessa poronhoitoon. Tosin myös siellä on herännyt kysymys metsäsaamelaisen kulttuurin kohtalosta. Etnisyyden juridisen aspektin selvitys ei lukeudu tämän työn tavoitteisiin, ja on eri instanssien tehtävä pohtia saamelaisuuden ja lappalaisuuden juridis-oikeudellista sisältöä nykyaikana. Joka tapauksessa saamelaiset on määritelty alkuperäiskansaksi. Nykypäivinä esitettyjen näkemysten mukaan alkuperäiskansa ei ole kansainvälisessä oikeudessa sama kuin alkuperäisväestö, joten siinä mielessä historialla ei ole välttämättä merkitystä nykyajan saamelaisia koskevien lainsäädäntökysymysten ratkaisemisessa. Kulttuuri halutaan sitoa nykyajan tilanteeseen riippumatta siitä, miten se suhteutuu historiaan.

Voidaan myös kysyä, mitä on ollut historiassa omistaminen. Aivan yksinkertainen asia se ei ole edes nykyisin joskin juridisesti selvästi määritelty. Mutta miten se on ymmärretty menneinä aikoina, onkin monimutkaisempi asia kuin pelkkä nykyajan oikeudellinen määrittely.⁶ Sen voidaan katsoa olleen yksinkertaisesti maihin ja vesiin oikeudessa esitetty laillinen saanto tai saannoksi myös katsottu ikimuistoinen nautinta, mutta omistamisen käsitteeseen kytkeytyy myös oppihistoriallinen perspektiivi. Raportissani esiintyy myös käsite nautinta tai nautinta-oikeus, joka on ymmärrettävä lievempänä kuin omistus.

Tutkimusaineisto

Lähdemateriaali käsittää periaatteessa kaikki tutkimusaluetta koskevat hallinnolliset, verotukselliset ja oikeudelliset aineistot sekä kertovat lähteet niin paikallisella, alueellisella kuin valtakunnallisella tasolla.

Keskeisimpiä lähdesarjoja ovat verotuksen ja hallinnon yhteydessä syntyneet eri luettelot ja selvitykset 1600-luvun lopulta lähtien. Erityisesti kyseeseen tulevat maa- ja veronkantokirjat ja henkikirjat, käräjäpöytäkirjat 1700- ja 1800-luvulta, maaherran kertomukset 1700-luvulta, maaherran ja sittemmin kuvernöörin⁷ päätökset, viranomaisten kirjeenvaihto ja selvitykset lääninhallinnon ja paikallistason välillä koskien elinkeinoja, asutusta ja porosaamelaiduntamista, nimismiesten arkistot ja niistä varsinkin kirjeenvaihto ja kertomukset sekä Lapin

⁵ Myntti 2000, s. 216–226; Hannikainen 2000, s. 252–255; Saamelaisten maanomistustyöryhmän selvitys saamelaisten kotiseutualueen maakysymyksessä 2002.

⁶ Ks. Klami 1990, s. 132 – 135, jossa hän painottaa omistusoikeusterminologian ongelmallisuutta suhteessa historiantutkimukseen ja vallinneisiin oloihin.

⁷ Tässä tutkimuksessa käytetään johdonmukaisesti nimitystä maaherra, vaikka autonomian ajalla nimitys olikin kuvernööri.

kihlakunnan kruununvoudin arkisto ennen kaikkea kirjeistön mutta myös asutuksen ja verotuksen osalta. Valitettavasti Sodankylän nimismiehen asiakirjoja ei ole säilynyt 1800-luvulta. Keskeisiä ovat myös lait, asetukset, säädökset, ohjeet ja määräykset, joita on eri aikoina annettu koskien Lapinmaita, myös Lapin komiteoiden aineistot sekä senaatin arkisto lähinnä raja- ja laiduntamiskysymysten osalta.

Seurakuntien kirkonarkistojen väestöasiakirjat ovat myös olennaista lähdemateriaalia työssäni. Niistä muotoutuu myös runko genealogiselle tarkastelulle. Syytä ei ole myöskään unohtaa painettua lähdeaineistoa, josta keskeisimpiä ovat Isak Fellmanin kokoama lapinmaita koskeva asiakirjamateriaali sekä Jakob Fellmanin muistiinpanot 1800-luvun alkupuolelta. Jakob Fellmanin julkaisuissa on mukana myös runsaasti asiakirjoja. Yhtenä täydentävänä mutta mielenkiintoisena aineistona on vanha sanomalehtimateriaali 1700-luvun jälkipuolelta lähtien.

Aikataulullisista ja työekonomisista syistä en toki ole käynyt kaikkea lähdemateriaalia systemaattisesti lävitse. Pitäjän- ja kunnallishallinnon asiakirjoja hyödynnän vain jossain määrin, sillä monien keskeisten asioiden osalta seurakuntien ja kuntien päätökset ja linjaukset tulevat esille muiden arkistolähteiden yhteydessä. Myöskään käräjäpöytäkirjoja en analysoi 1800-luvun jälkipuolelta kuin muutamien tutkimustematiikan kannalta keskeisten oikeustapausten osalta, koska tämän tutkimusraportin tavoitteisiin systemaattisella analyysillä ei olisi saatu olennaista lisäarvoa. Lisäksi on huomattava, että varsinainen oikeudellinen tarkastelu liittyy tutkimushankkeen Juha Joonan oikeustieteelliseen osuuteen. Samoin metsähallituksen asiakirjoja olen käyttänyt vain hoitoalueiden ja piirihallinnon tasoilta, ja varmasti systemaattisella koko metsähallituksen arkistoaineistolla olisi voinut tarkentaa yksityiskohtia 1800-luvun lopun metsänkäytöstä ja kruununmetsien asutustoiminnasta Lapissa. Metsähallinnon rooli Ylä-Lapissa tulee kuitenkin seikkaperäiseen tarkasteluun Tarja Nahkiaisojan Inaria ja Utsjokea koskevassa projektin osuudessa.

Eräs valtava kokonaisuus on isojakoaineisto, jota olen hyödyntänyt keskeisiltä osiltaan. Isojako toteutettiin Sodankylässä ja Kittilässä vuoden 1848 ohjesäännön perusteella, mutta Enontekiön osalta varsinainen isojako menee ajallisesti pitkälle 1900-lukua ja siten ohi tämän tutkimusraportin. Sinällään Lapin isojako on laaja probleemi, joka vaatii erityistutkimuksen. Mainittava on myös Lappia koskeva perinnemateriaali, josta varsinkin porosaamelaisia 1800-lukua koskeva aineisto olisi ollut hyödyllinen tätä tutkimusta ajatellen. Sitä en ole käyttänyt systemaattisesti, mutta aineistoa on löydettävissä painettuna ja olemassa olevista tutkimuksista ja kirjallisuudesta kohtuullisen runsaasti. Toisaalta perinneaineisto olisi valaissut ennen kaikkea porosaamelaisten yhteisöjen sisäistä dynamiikkaa ja kulttuuripiirteitä, jotka menevät ohi minun tutkimusproblematiikan. Niistäkin on tosin saatavissa kuvauksia painetussa muodossa.⁸

Lapin historia tutkimuskohteena

Saamelaiset etnisenä vähemmistönä ovat olleet tutkijoiden mielenkiinnon kohteena suorastaan vuosisatoja, mutta erityisesti heidän historiansa kannalta viimeiset kaksi–kolme vuosikymmentä ovat olleet uutta tuovaa. Samalla koko Lapin historia avautuu aikaisempaan nähden

⁸ Esim. Sodankylän porosaamelaisten kulttuurista ks. Sammallahti 1975.

koko lailla uudenlaisesta näkökulmasta. Oikeastaan saamelaisten herääminen omaan historiaansa perustuu saamelaispoliittisiin päämääriin 1970-luvulta lähtien. Oikeushistorian menetelmin haluttiin luoda perusteltu kuva saamelaisten oikeuksista maahan ja veteen. Samalla historiasta tuli myös väline poliittisille tavoitteille. Saamelaisten historia on noussut esiin maa-oikeuksien ohessa myös uskonnon, kulttuurin ja sukujen osalta, mutta kuvaavaa on, että ajallisesti erityisesti 1700-luvun puolivälin jälkeisestä ajasta Lapin ja saamelaishistorian tutkimus on ollut niukkaa.⁹ Tämä koskee varsinkin Suomen Lappia.

Kemin Lappia ajatellen saamelaisten historian peruskiviä ovat olleet etnologi Helmer Tegengrenin paljon siteerattu teos Kemin Lapin saamelaiskulttuurin hiipumisesta 1500-luvulta 1800-luvulle (vuodelta 1952) sekä tätä muutamaa vuotta aikaisemmin (1948) ilmestynyt T. I. Itkonen Suomen lappalaiset -teos, jossa tosin on historianosuus hyvin suppea. On myös todettava, että esimerkiksi asutus- ja väestöhistorian osalta nykyisen Suomen Lapin alueelta puuttuu, Inaria lukuun ottamatta, syvälle luotaavaa tutkimustietoa. Kohtuullisen tuore Suur-Sodankylän historia (vuodelta 1995) kattaa ajan vuoteen 1747 saakka. Sen sijaan paikallishistorioista Kemijärven ja Sallan tarinat tarjoavat perin vaatimattomasti tietoa aluiden vanhemmasta historiasta. Enontekiöltä ja Kittilästä ei paikallishistoriaa ole tehty, joskin sinänsä erinomainen lähde on G. A. Anderssonin vuonna 1914 kirjana julkaisema Sodankylän ja Kittilän historia. Siinä on runsaasti paitsi perinnettä myös omakohtaista havainnointia alueen 1800-luvun loppupuolen olosuhteista. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historiasta luotiin aikoinaan kattava yleisesityssarja 1770-luvulle saakka, mutta se on jo vanhentunut ehkä 1600-lukua lukuun ottamatta. Tosiasiassa niissäkin on esitetty Lapin asutus- ja maankäyttöhistoria hyvin yleispiirteisesti. Kaiken kaikkiaan historiallisen Lapin osalta puuttuvat perusesitykset niin asutuksen, väestön kuin elinkeinojen historian osalta.

Vanhempaa historiantutkimusta vaivaa myös vahva sidonnaisuus omaan aikaansa ja rodullisiin ennakkokäsityksiin ”lappalaisista”, joista tuli melkein pä rodullinen muinaisjäännöksi.¹⁰ Modernin historiantutkimuksen on päästävä irti vielä 1940- ja 50-luvulla voimissaan olleen Lapin kuolleen ja passiivisen kulttuurikuvan ajasta. Kertoohan esimerkiksi Tegengrenin teoksen nimi ’En utdöd lappkultur’ jotain siitä ajatusmaailmasta, jossa tiedemiesten käsitykset muotoutuivat: nomadisen muinaiskansan staattinen mennyt maailma – historian kansa. Saamelainen kansa haluttiin tutkimuksissa nähdä kansatieteellisenä ja museaalisenä – se täytyi säilyttää ikään kuin puhtaana vanhana kulttuurimuotona, eikä nähdä kehittyvänä dynaamisena kansana. Sillä ei ollutkaan historiaa vaan kansatiede oli sen historia.¹¹ Sitten 1960- ja 1970-lukujen esityksissä saamelaisten menneisyys piirtyi ajan hengen mukaisesti onnellisen omistamattomana, tasa-arvoisena ja harmonisena luonnonkansan menneisyytenä, jonka kehityksen riistäjät suistivat raiteiltaan.¹²

Nykypäiviin saakka on suomalaisessa tutkimuksessa elänyt myös vahvana hegeliläinen filosofia, jossa nähtiin, että vain kohti kansallisvaltiota kehittyneellä kansalla voi olla historiaa. Näin ollen saamelaisten historia on ollut vain sivujuonne suomalaisten kehityshistoriassa, kunnes voimistunut suomalainen uudisasutus nosti Lapin mukaan historian kehitykseen. Tähän on vielä kytkeytynyt suomalaisten historiantutkijoiden renvälliläinen ankara lähdefetisismi ja vahvat ennakoasenteet.

⁹ Ks. V.-P. Lehtola 1997, s. 16–17.

¹⁰ Isaksson 2001.

¹¹ V.-P. Lehtola 1997, s. 16–17.

¹² Enbuske 1998a; Enbuske 1998b.

Yhä edelleen voidaan Helmer Tegengrenin teosta pitää kattavimpana Kemin Lapin asutushistorian kokonaisuutena, joskin sekin on kovin ylimalkainen 1700-luvulta eteenpäin eivätkä tutkimuksen tavoitteina edes olleet asutushistorialliset probleemit. Yleispiirteiltään Tegengrenin näkemys oli, että lapinkylien asutus oli varsin staattinen. Metsäsaamelainen kulttuurimuoto katosi 1700-luvulla alkaneen uudisasutuksen myötä ja korvautui lähinnä Norjasta tulleiden porosaamelaisten kulttuurilla 1800-luvun lopulla. Tegengren painottaa nimenomaan suomalaista asutusta ratkaisevimpana tekijänä Kemin Lapin metsäsaamelaisen kulttuurin katoamisessa. Asutuskehityksen seurauksena alkuperäiset lappalaiset olisivat kadonneet 1600- ja 1700-luvun aikana Kemin Lapista.¹³ Tarkennusta tutkimustietoon on tullut esimerkiksi Pentti Virrankosken Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historian 1600-luvun osuudessa (1973), Samuli Onnelan Suur-Sodankylän historiassa vuoteen 1747 (1995) ja Inarin historiaan erityisesti Tarja Nahkiaisojan tutkimuksissa.

Mauno Hiltusen tutkimus Enontekiön asutushistoriasta ja maanomistuksesta 1500-luvulta 1800-luvun alkuun (vuodelta 1978) on myös perusesitys laajemminkin Lapin historiaa ajatellen. Tuoreinta asutushistoriallista tietoa tarjoaa Anu Vahtola tutkimuksessaan Kemin Lapin saamelaisten verotuksesta ja asutuksesta 1500- ja 1600-luvulla (2003). Siinä hän osoittaa, ettei Kemin Lapin asutus ollut tuolloin mitenkään staattista.¹⁴ Yleisesti voidaan sanoa, että Lapin asutushistoriaa on sivuttu erityisesti 1600-luvun asutusplakatteja tarkasteltaessa ja niiden roolia uudisasutuksen käynnistäjinä.

Vuonna 2004 ilmestyi Maria Lähteenmäen tutkimus Pohjoiskalotin väestön vuorovaikutussuhteista 1800-luvulla mentaalisten rajojen näkökulmasta. Se on ensimmäinen laaja esitys autonomian ajan Lapin historiasta. Teoksessa sivutaan myös asukkaiden arkielämää ja päädytään tulokseen, ettei suomalaisia ja saamelaisia eritelty etnisiin perustein virkamiesten taholta eikä etnisyys ollut taloudellisessa ja sosiaalisessa kanssakäymisessä ensisijainen erotteluperuste. Poikkeuksena olivat pronomadit. Lappi nähtiin valtionhallinnossa varsin homogeenisenä alueena. Paikallistasolla vuorovaikutus toimi ennen kaikkea taloudellisten ja sosiaalisten, erityisesti sukuyhteisöjen kollektiivisina verkostoina.¹⁵

Lähteenmäen tulos vuorovaikutussuhteista on lopultakin varsin itsestään selvä ajatellen Lapin 1800-luvun historiaa. Voidaan toisaalta myös kysyä kanssakäymisestä, etteikö juuri sukujen tasolla tunnistettu hyvinkin tarkasti ihmisten sosiaalis-taloudelliset taustat. Varsinkin saamelaisnäkökulmassa on toistuvasti haluttu korostaa sitä, että heidän yhteisönsä on hyvin tunnistanut ne suvut jotka ovat olleet heitä ja toisaalta ne jotka ovat olleet muita – toiseuden historiaa. Halu vasta-argumenteille herää myös Lähteenmäen väitteestä, että kollektiivinen maanomistus alkoi rapautua 1800-luvun lopun Lapissa individualismin ja omaisuuden yksityistämisen vuoksi. Peräti erikoiselta tuntuu hänen väitteensä, että Suomen Lappi syntyi vasta autonomisen Suomen myötä.¹⁶ Pitää näet muistaa, että Kemin Lappi oli kirkollisessa hallinnossa ollut osa Suomea ja Turun hiippakuntaa 1300-luvulta lähtien. Toki valtiopoliittisessa konstellaatiossa Suomen Lappi muodostui vuonna 1809. Joka tapauksessa on syytä pitää mielessä, että nykypäivän voimakas vastakkainasettelu suomalainen – saamelainen ei välttämättä ollut priorisoiva tekijä 1800-luvun Lapissa.

Saamelaisten historiasta 1700-luvun puoliväliin saakka on kirjoittanut Samuli Aikio eri yhteyksissä. Tämän tutkimuksen kannalta keskeisin porosaamelaisia koskeva tutkimus on kuitenkin

¹³ Tegengren 1952, s. 5–6, 54–55, 152.

¹⁴ A. Vahtola 2003, s. 156.

¹⁵ Lähteenmäki 2004, s. 474–481.

¹⁶ Lähteenmäki 2004, s. 10, 475, 480.

kin Martti Linkolan Enontekiön lappalaisten pronomadismia käsittelevä työ (1972), jossa hyödynnetään runsaasti myös alueen saamelaiskukujen perimätietoa. Hyvä lisä on myös Klemetti Näkkäljärven kirja Jaurustunturin porosaamelaiden, lähinnä Näkkälän ja Proksin sukujen elämästä (2004). Ruotsin ja Norjan saamelaiden historiasta on kirjoitettu runsaasti alkaen suurista lappologeista K. B. Wiklundista, Ørnulv Vorrenista ja Ernst Mankerista. On kuitenkin huomattava, että Ruotsissa ja Norjassa tutkimuskohteena on ollut nimenomaan tunturisaamelainen väestö ja vahvasti pronomadismiin kytkeytynyt elämänmeno. Perusteoksia ovat Filip Hultbladin tutkimus nomadismien muuntumisesta kiinteään asutukseen Jokkmokkin pitäjässä (1968) ja Nils Arellin tutkimukset Tornion Lapin pronomadismista (1977) ja asuttamisesta (1979). Sen sijaan nykyisen Ruotsin Lappien metsäsaamelaiden historiasta ei ole saatavissa juurikaan tutkimusta. Gustav Göthen klassikko Uumajan Lapin uudisasutuksesta päättyy sekin käytännössä vuoteen 1749. Uusin norjalainen esitys saamelaiden historiasta on Lars Ivar Hansenin ja Bjørnar Olsenin kirjoittama Samenes historie fram til 1750 (2004). Suomen puolella tuoreita yleisesityksiä ovat myös Beivvi Mánát (2000) ja Siiddastallan (2000), joissa tarkastellaan lukuisten tiiviiden artikkelien muodossa saamelaista kulttuuria, historiaa ja nykyaikaa.

Yleiskuvana tutkimusalueeni asutushistoriaa käsittelevistä tutkimuksista voidaan sanoa, että niiden mukaan erityisesti vuoden 1673 asutuslakaatin seurauksena metsäsaamelainen elämänmuoto alkoi hävitä Kemin Lapista ja katosi kokonaan uudisasutuksen tieltä vuoden 1760 lapinvoudin ohjesäännön seurauksena. Vähäinen porotalous sai rinnalleen karjanhoidon ja pienimuotoisen maanviljelyn. Kalastus pysyi tärkeänä elinkeinona. Saamelaisväestöstä säilyivät ainoastaan paimentolaissaamelaiset Enontekiöllä, ja varsinkin Norjan rajasulun seurauksena 1800-luvun lopulla heitä muutti Pohjois-Sodankylään. Vuoden 1751 rajasopimuksen lisäpöytäkirjassa taattu vapaa laiduntamisoikeus yli valtakunnan rajojen loppui Suomen ja Norjan välillä vuonna 1852. Vuonna 1889 suljettiin myös Ruotsin vastainen raja. Juuri edellä mainittuja vuosia on korostettu saamelaiden historian merkittävänä taitevuosina. Tarkkaa kuvaa asutuksen intensiteetistä tai väestökehityksestä saati elinkeinojen tilasta ei kuitenkaan ole olemassa.

Maanluontokysymyksen tutkimushistoria

Oman keskeisen tutkimuskohteensa Lapinmaiden historiassa on muodostanut maankäytön ja maanomistuksen historia. Maankäyttö kytkeytyy kysymykseen maanomistuksesta. Tämän tutkimusraportin tavoitteet eivät ole maanomistuskysymyksen selvittelyssä, mutta yhtäältä varsinkin maanluonto- ja verotusasiat nivoutuvat olennaisesti myös maandisponointiproblematiikkaan. Toisaalta koko tämän tutkimushankkeen peruslähtökohtana on ollut kysymys siitä, kenellä on oikeus historiallisiin lapinmaihin. Lähes kaikki Ylä-Lapin kiistat nykypäivinä ovat kulminoituneet nimenomaan maanomistuskysymykseen, mainittakoon muun muassa pitkäaikainen kiista metsähakkuista. Jo 1980-luvun alussa leimahtivat Kessin alueen metsistä kiistat, joihin kytkettiin nopeasti myös omistusoikeus.¹⁷ Vastakkain ovat olleet ennen kaikkea saamelainen kansa Saamelaiskäräjien valtuuttamana valtiota ja sen metsähallitusta vastaan. Toisaalta ristiriitoja on ollut saamelaisiksi ja lappalaisten jälkeläisiksi itsensä lukevien kesken, mutta yhtäältä ongelmia on ollut myös Lapin paikallisten asukkaiden ja valtiovallan välillä.

¹⁷ Ks. Lehtinen 2004, s.136–139.

Jonkinasteisia erimielisyyksiä on ollut myös paikallisilla asukkailla keskenään.¹⁸ Apua nykypäivän ongelmiin on haettu historiasta, jota on kuitenkin tutkittu alkuperäislähteiden avulla perin niukasti.

Saamelaisten näkemyksen ja ennen kaikkea Saamelaiskäräjien lausuntojen mukaan lapinkylä omisti alueensa maan, ja sitä myös hallinnoitiin paikallisesti kyläjärjestelmän sisällä. Omistamistaan maista ja vesistä, eli lapinveromaistaan, saamelaiset maksoivat myös veroa, jonka on katsottu olevan omistamisen keskeinen tunnusmerkki. Näitä oikeuksia ei olisi missään historian vaiheessa otettu pois, vaan valtiovalta on mielivaltaisesti siirtänyt maat valtion omistukseen erityisesti isonjaon yhteydessä. Tuoreimman Saamelaiskäräjien maanomistustyöryhmän selvityksen mukaan valtionmaa eli valtion metsämaat Lapissa eivät ole siirtyneet laillisella perusteella eli saannolla Suomen valtiolle. Toisin sanoen saamelaisten maanomistusoikeus ei ole siirtynyt valtion omistusoikeudeksi, eikä valtion metsämaita voida selittää kiinteistöksi eikä viedä kiinteistörekisteriin.¹⁹

Huomautettakoon tässä yhteydessä käsitteen 'kiinteistö' käytöstä, sillä se on suhteellisen moderni termi – vasta toisen maailmansodan jälkeisenä aikana yleistynyt suomen kieleen. Menneisyydessä puhuttiin tiluksesta, tilasta, maatilasta, maasta ja tontista: ”lägenhet”. Kiinteistöön liittyy selvästi menneisyyden käsitteitä tiukemmat tunnusmerkit, kuten rajat ja omistus.

Nykypäivän suuri kysymys omistuksesta ei ole kuitenkaan aivan uusi asia. Itse asiassa valtiotavallan, vanhastaan kruunun ja kuninkaan omistusoikeutta maihin ja vesiin on selvitetty jo hyvin varhaisista ajoista lähtien, varsinkin oikeustieteellisen ajattelun kehittyessä 1600-luvulta lähtien. Yhdeltä osin omistusriidat kytkeytyivät kruunun himoitsemiin pohjoisen lohijokiin. Talonpojilla oli taipumus jäädä alakynteen kiistoissa mutta ei helpolla.

Uusimmissa tutkimuksissa on kiistattomasti osoitettu, että lapinkylän suvuilla oli ainakin vielä 1600-luvulla yksittäisiä nautintamaita omistuksessaan. Mutta ennen kuin tähän on päädytty, on lapinmaiden maakysymysten tutkimuksessa ollut pitkä historia. Nimenomaan nykyisen Suomen Lapin osalta matkalla on ollut kuitenkin muutama keskeinen tutkimus, jotka ovat luotsanneet näkemyksiä Lapinmaiden maankäytön historiasta. Vielä 1900-luvulle tultaessa näkemys oli, että saamen kansa oli joutunut väistymään historian saatossa omistusoikeuteen perustuneen maankäytön ja kehittyneemmän talonpoikaisen maatalouskulttuurin tieltä.²⁰ Pyyntikulttuurilla ei yksinkertaisesti olisi ollut tarvetta yksityisten henkilöiden maanomistukseen. Kysymys on myös kietoutunut lapinkylän, lapinveron ja lapinveromaiden väliseen problematiikkaan. Minkälainen oli lapinkylään kuuluneiden maksama lapinvero luonteeltaan: oli ko se talonpoikaiseen maaveroon verrattava vai henkilökohtaisen maksukyvyyn mukaan määrätyn vero.²¹

Kruunun maanomistuksen peruslähtökohtana on tutkimuksissa vanhastaan katsottu olleen Kustaa Vaasan plakaatti vuodelta 1542, jossa hän julisti erämaiden kuuluvan ”Meille, Jumalalle ja Ruotsin kruunulle”. Kaksi vuotta myöhemmin 1544 Kustaa Vaasa kohdisti kirjeessään määräyksensä erityisesti Lapinmaahan ja katsoi lapinmaiden olevan vapaita kaikille käytettä-

¹⁸ Julkisessa sanassa esillä olleiden kannanottojen lisäksi voidaan viitata esim. Tervo 2001 (vastine Korpijaakko-Labban tutkimukselle), Niittyvuopio 2003 (saamelaiskäräjien selvityksistä) ja Lumisalmi 2005 (Euroopan ihmisoikeuskomitean päätöksestä).

¹⁹ Saamelaiskäräjien maanomistustyöryhmän selvitys saamelaisten kotiseutualueen maakysymyksessä 2002.

²⁰ Lang-Haataja 1931, s. 7–8, 13.

²¹ A. Vahtola 2003, s. 72.

väksi – Lappi oli kuninkaalle ”res nullius”.²² Kustaa Vaasan näkemykset kruunun ylioikeudesta pohjautuivat keskiaikaisiin kuninkaallisiin tavoitteisiin saada asumattomat maat kruunun hallintaan. Kuninkaan, keskushallinnon ja aateliston asema vahvistui Ruotsin valtakunnassa talonpoikiin nähden 1500-luvulta lähtien ja huipentui 1600-luvulla eurooppalaisen keskiaikaisen feodaalijattelun ja -oikeuden leviämiseen.²³ Se näkyi ennen kaikkea läänitysjärjestelmän vahvana otteena yhteiskunnassa. Samalla myös maanomistus alettiin nähdä erivahvuisina osaoikeuksina.

Itse käsite omistus on historiassa ongelmallinen, ja se on ollutkin moninaisten oikeus- ja oppihistoriallisten tutkimusten kohteena.²⁴ Oppijärjestelmä niin sanotusta jaetusta omistusoikeudesta (*dominium directum/utile*) oli kehittynyt sydänkeskiajan Euroopan yliopistoissa²⁵ ja perustui yhteiskunnan hierarkkisuuteen. Kruunu oli kaiken maan alkuperäinen omistaja, ja se oli myös maiden varsinainen omistaja (*dominium directum*), joskin myös yksityinen aatelinen oli perintömaidensa täydellinen omistaja. Talonpojilla oli tiloihinsa sen sijaan vain perinnöllinen käyttöoikeus (*dominium utile*). Vastaavasti kehittyi myös eritasoinen maanluontoajattelu, jonka mukaan maa saattoi olla rälssi-, vero- (perintö-) tai kruununluontoista. Talonpojalla ei voinut olla missään tilanteessa *dominium directumia* tilaansa, vaan se oli aina joko kruunulla tai aatelisella. Siksi kruunulla oli myös oikeus rajoittaa talonpojan asemaa tilansa suhteen.²⁶

Ruotsin valtakunnassa jaetun omistusoikeuden ajattelu sai valtaa erityisesti juuri 1600-luvulla, jolloin suurvalta myös läänitti keskeisiä osia valtakunnasta aatelistolle. Ruotsiin liitetyistä Itämeren eteläisistä provinseista ja Baltiasta tuli valtakuntaan myös suuri joukko aatelissukuja, jotka olivat hallinneet keskiajalta lähtien feodaalisessa läänitysjärjestelmässä maitaan. Siellä talonpojista oli huomattava osa sidottu turpeeseen, eivätkä he omistaneet viljelemiään maita.

Veronmaksu toimi hallintasuhteen määrittäjänä. Kun talollinen maksoi kruunulle tilansa verollepanojen yhteydessä määritellyn maankäytön mukaisen veron, oli hänellä perintöoikeudellinen omistus tilaansa. Valtiovalta tiukensi 1620-luvulta lähtien otetta tiloihin, sillä jos verot jäivät maksamatta, siirtyi tila kruunulle. Kolmen tyyppisen maanluonnon lisäksi oli olemassa myös kylien ja pitäjien yhteismaita ja yleismaita, eli allmänningejä, jotka kuitenkin katsottiin kuuluvan viime kädessä kruunulle. Yleismailla uuden tilan perustaneesta tuli kruunun uudistilallinen. Ongelmana oli Lapinmaa, sillä siellä ei ollut talonpoikia, mutta myös lapinmaiden oikeuksista oli maaherralla oikeus päättää.²⁷ Kaikkein ratkaisevimpana juridisena perusteena kruunun oikeuteen maihin ja vesiin on pidetty vuoden 1683 metsäasetusta.

Ruotsalainen Åke Holmbäck julkaisi vuonna 1922 selvityksensä lapinveromaiden historiallisesta kehityksestä ja päätyi tulokseen, että vasta vuoden 1683 metsäasetus synnytti kruunun omistusoikeuden lapinmaihiin. Sitä ennen ne olivat olleet ei-kenenkään maita, jotka olivat lapinkylän jäsenillä elinikäisinä käyttöoikeuksina.²⁸ Metsäasetuksessa määrättiin, että kyläkuntien ylimääräiset maat täytyi siirtää kruunulle liikamaana. Koska lapinkylien maat olivat liikamaita, olivat ne siten myös kruununmaita. Holmbäckin mukaan yksittäinen lappalainen sai

²² Holmbäck 1922, s. 38; Haataja 1940, s. 14.

²³ Jutikkala 1983, s. 15–16.

²⁴ Omistuskäsitteen historiaan on Suomessa viimeksi perehtynyt syvällisesti oikeustieteilijä Päivi Paasto (erit. Paasto 1994).

²⁵ Paasto 1994, s. 36–51.

²⁶ Jutikkala 1958, s. 142–146; Jutikkala 1983, s. 34–35.

²⁷ Göthe 1929, s. 193; Haataja 1940, s. 52–53.

²⁸ Holmbäck 1922, s. 26–47.

käräjillä käyttöoikeuden maa- ja vesialueisiin veronmaksua vastaan. Näin syntyi käsite lapinveromaa, johon lappalaisella ei ollut kuitenkaan omistusoikeutta.²⁹

Holmbäckin näkemykset saivat kantavan perustuksen myös Suomessa, kun suomalaisen maanomistuskysymyksen ja -historian ehkä vaikutusvaltaisimman selvitysmies Kyösti Haataja yhtyi Holmbäckin ajatuksiin. Haataja myös nojautui toisen ruotsalaisen tutkijan Gustav Göthen näkemyksiin, että erityisesti vuoden 1673 asutusplakaatin selvitystyö vahvisti kruunun omistusoikeutta lapinmaihin. Siksi Haatajan mukaan lappalaisilla ei ollut yksityistä omistusoikeutta maihinsa, vaan ainoastaan elinkautinen nautintaoikeus perillisille kuuluvalla etuoikeudella. Haataja esitti, että vuoden 1673 jälkeen uudistilojen verotus ja maanluonto olivat samanlaisia Lapinmaassa kuin talollisilla muuallakin valtakunnassa.³⁰

Holmbäckin luomat näkemykset pysyivät vankasti vuosikymmenestä toiseen peruslähtökohdaksi lapinmaiden maankäytön historiassa, mutta myös eriäviä säröjä alkoi esiintyä. Ruotsalainen Gunnar Prawitz totesi selvityksessään lapinveromaista vuonna 1967, ettei ole nähtävissä Holmbäckin esittämää vuoden 1683 metsäasetuksen merkitystä lapinmaiden kruununmaaluonteen vahvistajana. Vasta 1760-luvulta eteenpäin lapinveromaat alettiin nähdä kruununluontoisina. Keskeisenä oikeustapauksena Prawitz nostaa esille Kuusamon Haukiniemen uudistilan maanluontokysymyksen 1730-luvulla. Siinä vastoin alioikeuden näkemystä tilan perintöluontoisuudesta ylemmät oikeusasteet ja kuningas katsoivat tilan olevan kruununluontoisen.³¹ Tapaus Haukiniemi onkin ollut jo lähes vuosisadan ajan Lapin-tutkimuksen ja saamelaisien maanomistuskysymyksen yksi peruspilari. Siihen on kulminoitunut koko problematiikka yksinkertaisuudessaan. Tosin vielä Filip Hultblad totesi tutkimuksessaan vuonna 1968, että lapinkyläisten jäsenillä oli vain vahva käyttöoikeus maihin, ei omistajaoikeutta, ja tästä käyttöoikeudesta he maksoivat veroa.³²

Mauno Hiltunen tarkasteli vuoden 1978 tutkimuksessaan yksityiskohtaisesti Enontekiön Lapin asutusta ja maankäyttöä 1500-luvulta 1800-luvun alkuun. Hän päätyi tulokseen, ettei kruunun maanomistus ollut voimassa 1600-luvulla Lapissa eikä sille ollut asiallista perustetakaan. Saamelaisilla olivat hallinnassaan lapinkylän sisällä suku- ja perhealueet. Hiltusen mukaan oikeus tunnusti myös kiistatta sekä saamelaisien että uudisasukkaiden oikeudet maahan, kun ne pystyttiin käräjillä osoittamaan laillisiksi. Oikeus alkoi myös viimeistään 1600-luvun lopulla tulkita sukualueita yksityisomaisuutena.³³

Hiltunen tarkensi myöhemmin artikkeleissaan maanluontokysymystä ja totesi, että 1700-luvun puolivälin jälkeen perinteisen saamelaisen kiinteistöjaotuksen merkitys laski. Samalla myös lapinkylän merkitys hallintoyksikkönä katosi. Hiltusen mukaan vuoden 1695 verouudistuksesta huolimatta voudit tulkitsivat ohjeita vapaasti muun muassa tiukkojen määräsummien osalta. Veromailla ei ollut veronkannon kannalta mitään merkitystä, mikä johti siihen, että viranomaiset saattoivat sivuuttaa kokonaan saamelaisen kiinteistöjaotuksen ja lapinmaista tuli kruununmaita. Kehitys oli samanaikainen muualla valtakunnassa käynnissä olleen maareformin, isonjaon, kanssa. Hiltusen mukaan vasta isonjaon toimituksissa saattoi Lappiin syntyä valtionmaata.³⁴

²⁹ Holmbäck 1922, s. 41–42.

³⁰ Haataja 1940, s. 52–56.

³¹ Prawitz 1967, s. 30–31.

³² Hultblad 1968, mm. s. 80–83.

³³ Hiltunen 1978, s. 87, 204–206.

³⁴ Hiltunen 1983, s. 206–213.

Nils Arellin mukaan saamelaisten oikeusasema maihinsa nähden oli vahva erityisesti vuoden 1695 verouudistuksen jälkeen. Se oli vakiinnuttanut perinteisen saamelaisen maanjaotuksen. Oikeuden näkemys yksityisistä veromaista kuitenkin katosi Arellin näkemyksen mukaan 1780-luvulla, kun poronhoito muuttui hyvin ekstensiiviseksi ja hämärsi yksittäisen saamelaisen maankäytön rajoja. Laidunmaat tulivat yhä enemmän kollektiiviseen käyttöön.³⁵ Samaan tulokseen on päätyntä myös Kaisa Korpjaakko-Labba tutkiessaan Jokkmokkin käräjöpöytäkirja-aineistoa, mutta hänen mukaansa kehitys yksityisestä kollektiiviseen maankäyttöön, ”kylän maahan”, oli alkanut jo heti vuoden 1760 jälkeen. Yhtenä oleellisena syynä maankäytön muutoksen olisi Korpjaakko-Labban mukaan ollut poronhoidon kriisi.³⁶

Lähtölaukaus Suomen saamelaisten maa- ja vesioikeuden historialliselle tutkimukselle oli Heikki J. Hyvärinen vuonna 1979 julkaisema selvitystyö saamelaisten kiinteistöstä oikeudessamme. Se myös toimitettiin valtion komiteamietintönä. Pohjoismainen saamelaisinstituutti oli tuolloin käynnistänyt historiallis-oikeudellisen tutkimusprojektin saamelaisten oikeuksista maihin ja vesiin. Hyvärinen korosti lapinkylän asemaa yhtenä kokonaisuutena kiinteistönä. Siksi esimerkiksi vuoden 1683 metsäasetus ei voinut koskea Lappia, koska kaikki maa oli laillisen kiinteistöoikeuden tunnusmerkit täyttävän lapinkylän sisällä. Sen osoitti myös vuoden 1695 verollepano, johon liittyneen vakinaisen veron Hyvärinen tulkitsi maaveroksi. Kiinteistöyksikön eli lapinkylän vero merkittiin maakirjaan, lapinkylällä oli lailliset rajat ja uudisasukkaan oli saatava hyväksyntä uudistilalleen myös lapinkylältä. Kyläkunta myös myönsi jäsenelleen veromaan käyttöoikeuden, jonka laajuus ja laatu olivat Hyvärinen mukaan suhteessa jäsenen maksamaan veron suuruuteen.

Vasta vuoden 1749 uudisasutusplakaatti hävitti Hyvärinen mukaan saamelaisten maa- ja vesioikeuden, kun lapinkylille kuuluneet maat siirtyivät uudisasukkaiden haltuun. Uudisasutuksen vuoksi lapinkyläisten kiinteistöoikeus jäi myös pois oikeuskäytännöstä, mutta siitäkään huolimatta valtionmaa-käsitettä ei voida sijoittaa lapinkyläisten alueelle. Hyvärinen mukaan lapinkylä ilmeisesti hävisi lapinveron maksun kohteena Suomessa autonomian aikaan siirryttäessä, ja lopullisesti lapinvero lakkautettiin vuonna 1924 annetulla lailla eräiden maaverojen lakkauttamisesta. Se ei kuitenkaan merkinnyt sitä, että itse lapinkylä kiinteistönä olisi lakkautettu tai lapinkyläisten omistusoikeus kiinteistöön.³⁷

Hyvärinen tulosten pohjalta oikeushistoriallista tutkimustyötä jatkoi Kaisa Korpjaakko, jonka työn hedelmät huipentuivat vuoden 1989 väitöskirjaan Länsipohjan Lapin saamelaisten oikeusasemasta Ruotsi-Suomessa ennen 1700-luvun puoltaväliä. Varsinaisesti juuri hänen tutkimuksensa ovat tuoneet saamelaisten maa- ja vesioikeudet aktuaaliksi yhteiskunta- ja oikeuspoliittiseksi kysymykseksi Suomessa, mutta hänen väitöskirjansa on vaikuttanut voimallisesti myös Ruotsin ja Norjan saamelaisten maa- ja vesioikeuskysymyksiin. Korpjaakko esitti tutkimustuloksiaan varsin pitkälle jo vuonna 1985 ilmestyneessä saamelaisten maanomistusoikeuksia käsittelevässä tutkimuksessaan. Siinä hän totesi, että Länsipohjan Lappien saamelaisten maankäyttö on täyttänyt kaikki omistusoikeuden täyttymistä koskevat ehdot, eikä valtion oikeutta ja -maata ole voinut syntyä lapinkyläisten sisälle. Lapinveromaat olivat lappalaisten omistamia perintömaita.³⁸

³⁵ Arell 1977, s. 68 – 70, 272–274.

³⁶ Korpjaakko-Labba 2000, s. 126.

³⁷ Hyvärinen 1979, s. 34–35, 44, 56–57, 70–72, 108–109.

³⁸ Korpjaakko 1983 I, s. 156–159; Korpjaakko 1983 II, s. 266–271. Kaksiosaisen teoksen tittelisivulla on merkitty painovuodeksi 1983, vaikka julkaisuvuosi on 1985. Tästä eteenpäin viitataan tittelisivun painovuoteen.

Korpijaakko syvensi työtään väitöskirjassa, jossa hän otti tarkasteltavakseen Rounalan lapinkylän käräjäpöytäkirja-aineiston vuosilta 1639–1734. Kuten Korpijaakko itse toteaa, tarkastelun kohteeksi valittiin erityisesti laajamittaiseen poronhoitoon perustunut maankäyttö yhden lapinkylän puitteissa. Väitöskirjan mukaan saamelaiden veromaita käsiteltiin 1600-luvulla tuomioistuimissa täysin vastaavasti kuin talonpoikaistiloja. Saamelaisilla oli veromiehen oikeus talonpoikien tapaan, ja heidän perintö- eli lapinveromaansa muodostivat veronmaksun perustana verotiloihin rinnastettavia kiinteistöjä. Keskeisenä esimerkkinä on Kuusamon Haukniemen uudistilan maanluontokysymys. Korpijaakko kiistää ensiksikin jyrkästi näkemyksen, että vero olisi ollut puhtaasti henkilökohtainen ja toiseksi sen, että maa ei olisi ollut verotuksen kohteena, vaan siihen olisi ollut vain tilapäinen nautintaoikeus.³⁹ Tietysti tässä voidaan heti kysyä, ovatko nämä kaksi väittämää välttämättä toisiaan poissulkevia.

Korpijaakon väitöstutkimus keskittyi yhteen lapinkylään, poronomadismiin ja pääasiassa 1600-luvun tilanteeseen. Niinpä tutkimuksessa ei sivuttu muun muassa mielenkiintoista näkemystä lapinkylän maiden muuttumisesta kollektiiviseksi omistukseksi. Hän (Korpijaakko-Labba) pyrkikin jatkamaan teemaansa vuonna 2000 ilmestyneessä teoksessaan saamelaiden oikeusasemasta Suomessa 1700-luvulta nykyaikaan saakka. Teosta vaivaa kuitenkin viimeistelemättömyys, pamfletinomainen ilme ajankohdan sukukiistojen vuoksi ja lähdepohjan kaipaaminen suhteessa tutkimusteeman laajuuteen. Joka tapauksessa kyseessä on tämän tutkimuksen kannalta syvällisin esitys 1700- ja 1800-luvun maankäyttökysymyksistä Suomen Lapissa.

Korpijaakko-Labban mukaan vuoden 1760 lapinvoudin ohjesääntö oli ratkaiseva syy sille, että lapinveron maksajat, siis lapinkyläisten jäsenet, siirrettiin vuoden 1767 maakirjassa [tosiasiasa vuoden 1763 maa- ja veronkantokirjassa] uudistilallisiksi Enontekiötä, Inaria ja Utsjokea lukuun ottamatta (nykyisen Suomen Lapin alueella). Näin ”lappalaisia” ei enää tämän jälkeen ole ollut Suomen kiinteistöjärjestelmässä ”itsenäisenä maan ja veden omistuksen kohteena muualla kuin Enontekiöllä, Utsjoella ja Inarissa.” Korpijaakko-Labba toteaa, että muualla historiallisen Kemin Lapin alueella lappalaisoikeudet katosivat lappalaisten siirryttyä tilallisten ryhmään. Ydinnäkemyksessä on se, että kalastaja-, tunturi- ja metsälappalaisten maksama lapinvero oli 1900-luvulle saakka maakirjoihin merkittyä maaveroa, jonka lapinkylä maksoi solidaarisesti, kuten se oli tehnyt vuodesta 1695 lähtien. Korpijaakko-Labban mukaan lapinkyläjärjestelmä ei lakannut kiinteistöoikeudellisessa mielessä ja siksi juuri näillä edellä mainituilla historiallisilla lapinkylillä on ns. parempi oikeus isossajaossa valtiolle erotetuille maille.⁴⁰

Korpijaakon tulosten pohjalta ja lähtökohdista on Nils Johan Päiviö tarkastellut lapinveromaakysymystä Ruotsissa. Hän on pureutunut Labban ja Simman sukujen historiaan Tingeväärän lapinkylässä ja myöhemmässä Jukkasjärven seurakunnassa. Päiviön mukaan suvut omistivat rajatut lapinveromaansa eikä kukaan muu saanut niitä hyödyntää. Kuitenkin vuoden 1751 valtakuntien rajasopimuksen jälkeen tapahtui muutos, sillä aiemmin yksityisomistuksessa olleet lapinveromaat muuttuivat vähitellen kollektiivisiksi. Se tapahtui Päiviön mukaan erityisesti vuoden 1760 lapinvoudin ohjesäännön jälkeen ja viranomaisten toimesta käräjäoikeudessa. Muutos merkitsi myös yksittäisen saamelaisen oikeusaseman heikkenemistä maankäyttökysymyksissä. Ratkaiseva muutos kollektiiviseen maankäyttöön näkyi sitten myös Ruotsin vuoden 1886 poronhoitolaissa.⁴¹ Norjassa saamelaiden maaominoita tutkinut Otto Jebens on

³⁹ Korpijaakko 1989, s. 87–88, 440, 464–465, 582–588.

⁴⁰ Korpijaakko-Labba 2000, s. 22, 84–94, 223–224. Valtion omistusoikeuden kyseenalaisuudesta ks. myös Korpijaakko-Labba 2003, s. 299–350.

⁴¹ Päiviö 2001, s. 11–14, 22–23, 125–128.

päätynyt vastaaviin tuloksiin, toisin sanoen muutoksen individualistisesta lapinkylän yhteiseen maankäyttöön.⁴²

Pohjoismaisen saamelaisneuvoston 1970-luvulla asettamat päämäärät näyttävät saavutetun, mutta Suomessa on viime vuosina nostettu esiin toisenlaistakin tutkimustietoa erityisesti valtionmaiden käyttöoikeuksia selviteltäessä ja saamelaislakeja valmisteltaessa. On myös huomattava, että kaikki edellä esitetyt lapinmaiden maankäyttöä valaisevat tutkimukset ovat pureutuneet lähinnä porosaamelaisten oloihin ja vain vähäisessä määrin jos ollenkaan Kemin Lapin alueisiin. Suomessa ongelmana on nähty jossain määrin myös tutkimusten tekijöiden riippumattomuus suhteessa Saamelaiskäräjien maa- ja metsätalouden poliittisiin tavoitteisiin.

Tohtori Juhani Wirilander on päätyttyä vuonna 2001 Oikeusministeriölle valmistelemassaan lausunnossa siihen, että ei ole riidatonta näyttöä siitä, että lapinkylä olisi omistanut alueensa. Sen sijaan yksityisillä lapinkylän osakkailla on aikoinaan ollut omistusoikeus veromaihinsa. Kruunun ote voimistui Wirilanderin mukaan erityisesti 1790-luvulta lähtien metsien taloudellisen arvon kohotessa, joten monet lapinkylien saamelaisista siirtyivät uudistalollisiksi asemansa turvatakseen. Metsähallinnon myötä 1800-luvun jälkipuolella valtion ote oli jo vahva Lapissa. Niinpä vuoden 1925 isojakolakeja säädettäessä ei Enontekiöllä, Utsjoella ja Inarissa edellytetty olevan kuin valtion metsämaata sekä tiloille ja kruununmetsätörmille kuulunutta maata.⁴³

Anu Vahtolan lisensiaatintutkimus Kemin Lapin saamelaisesta verotuksesta 1555–1673 on tuorein ja kattavin vanhinta verotusta ja asutusta tarkasteleva tutkimus Suomessa. Siinä hän päätyy päinvastaiseen lopputulokseen kuin Korpijaakko nimenomaan 1500- ja 1600-luvun lapinverotuksen osalta. Vahtola osoittaa, että vuoteen 1673 mennessä saamelaisten verotus ei ollut maaverotusta, vaan lapinvero määräytyi yksittäisen henkilön henkilökohtaisesta maksukykyvyydestä. Maa-alueilla ei ollut vaikutusta yksittäisen saamelaisen veroon, joskin käräjäoikeuksissa alettiin vähitellen 1600-luvun jälkipuolella katsoa, että veronmaksu oli maankäyttöoikeuden edellytys. Syntyi käsite lapinveromaa. Lapinveroa ei voida kuitenkaan rinnastaa täysin talonpoikaiseen maaveroon 1600-luvulla.⁴⁴

Nykysaamelaiset korostavat myös yhteisen Saamenmaan ei-valtiollista rajoittamattomuutta, mutta väistämätön tosiasia on, että valtiollinen kehitys on vaikuttanut historiallisten lapinkylien alueiden maankäyttöön. Olennaisista muutoksista ensimmäinen oli vuoden 1751 Strömstadin rauhansopimus ja sen Lappi-kodisilli, sitten vuoden 1809 Suomen liittäminen Venäjän valtakuntaan, Norjan liittäminen Ruotsiin, vielä vuoden 1852 Suomen ja Norjan välinen rajasulku sekä vuoden 1889 rajasulku Suomen ja Ruotsin välillä – tietysti myös Norjan ja Suomen itsenäistyminen 1900-luvun puolella. Suomessa liki kaikki lapinmaiden maankäyttöä koskettavat tutkimukset ovat käsitelleet aikaa ennen Pohjoiskalotin valtiopoliittisia muutoksia. Se on erikoista, sillä esimerkiksi valtioiden välisten sopimusten oikeudellinen sitovuus suhteessa lapinmaihin on erinomaisen mielenkiintoinen tutkimuskysymys. Ainoastaan Strömstadin rauhansopimuksen Lappi-kodisilli on ollut näkyvästi esillä tutkimuksissa ja toteutus rajasulkujen vaikutuksesta porosaamelaisten asemaan.

Kaiken kaikkiaan on riidattomasti osoitettu, että vielä ainakin 1600-luvulla lapinkylien suvuilla olivat yksityiset maat omistajahallintaa vastaavassa nautinnassaan. Verotus perustui kuitenkin yksittäisen saamelaisen henkilökohtaiseen kykyyn eikä suoranaisesti maahan. Tunturi- eli

⁴² Jebens 1982; Jebens 1999.

⁴³ Wirilander 2001, s. 24, 33, 36–37, 62–63.

⁴⁴ A. Vahtola 2003, s. 101, 165.

porosaamelaisten lapinkylissä tapahtui joskus 1700-luvulla muutos kollektiiviseen maankäyttöön, kun taas Kemin Lapin eteläisissä lapinkylissä lapinkyläjärjestelmä sekä lapinkyläoikeudet olisivat lakanneet 1760-luvulla suomalaisen asutuksen tullessa alueelle ja veronmaksajien siirtyessä uudisverolle. Sen sijaan Suomen Ylä-Lapin osalta on haluttu nähdä, että lapinkyläjärjestelmä ei siellä lakannut. Alueen saamelaisten 1920-luvulle saakka maksama kollektiivinen lapinvero olisi ollut maavero, joka myös osoittaisi lapinkylän kollektiivisena kiinteistönä omistaneen alueensa maan. Siksi maakirjoilla ja niitä edeltäneillä vastaavilla merkinnöillä olisi myös täysi todistusvoima kiinteistöoikeuksien olemassaolosta historiassa. Valtiolla ei olisi ollut historian missään vaiheessa laillista saantoa kyseisten lapinkylien maahan. Edes isossajaossa ei valtiolle olisi syntynyt omistusoikeutta lapinmaihin.⁴⁵ Toisaalta on katsottu, ettei tällaisesta lapinkylän omistusoikeudesta ole riidatonta näyttöä.⁴⁶ Lähtökohdat tälle tutkimusraportille ovat siten perin mielenkiintoiset.

⁴⁵ Saamelaiskäräjien maanomistustyöryhmän selvitys saamelaisten kotiseutualueen maakysymyksessä 2002.

⁴⁶ Wirilander 2001.

I VARHAINEN ASUTUS

1. Suomenniemi ja Lappi

1.1. Alkuperä

Inhimillisen toiminnan yksi peruselementti on asuminen. Perheyhteisö on tarvinnut suojaa ja lämpöä luonnonoloja vastaan, joten hyvien ravinnonsaantimahdollisuuksien äärelle on tehty suoja – asutus. Asutus ja maankäyttö ovatkin olleet hyvin läheisesti toisiinsa vaikuttaneita inhimillisen kulttuurin muotoja. Maanviljelyskulttuurissa asumisesta tuli kiinteää, taloryhmi- en suppealle alueelle muodostamia kyläyhteisöjä, kun taas pyyntikulttuurissa asuinpaikka vaihtui vuodenvaihteen mukana. Suomenniemellä talonpoikainen maanviljelys oli pitkälle historialliselle ajalle saakka sekakulttuuria – erätalonpoikaista pyynnin, viljelyn ja karjanhoidon taloutta. Mutta ennen kuin olemme päässeet historiassa näin pitkälle, on tämänkin tutkimusraportin haettava juuriaan hyvin kaukaa menneisyydestä. Muuten on vaikea ymmärtää edes nykypäivän Lapin kiistoja.

Nykytutkimuksen perusteella juuremme ulottuvat Afrikkaan, josta ihminen levittäytyi 100 000 vuotta sitten Etelä-Aasiaan. Sieltä leviäminen jatkui kahteen suuntaan: länteen Kaukasukselle ja itään Kiinaan. Kaukasukselta leviäminen jatkui kolmena eri kulttuurihaarana eteenpäin Eurooppaan. Mannerjäätikkö levittäytyi pohjoisesta 24 000 – 15 000 eKr. nykyisen Pohjois-Saksan alueelle saakka, jolloin ihmiset vetäytyivät pakoalueille eli refugioille etelämmäs Välimeren seudulle ja itään Balkanille sekä Etelä-Venäjän ja Ukrainan alueelle. Siinä vaiheessa Euroopan väestö jakaantui kahtia. Kun mannerjää alkoi vetäytyä takaisin pohjoiseen, seurasi sulavaa jäänreunaa pyytäjäväestöä. Jään sulamisvesialueella oli rikas riista- ja kalakanta, joka veti pyytäjiä yhä kaukaisemmille seuduille.

Norjan rannikolle muodostui varhain jäästä vapaa alue, jonne asuttajia tuli etelän refugialta, lähinnä Hampurin-Ahrensburgin kulttuurista. He saavuttivat jo 9500 eKr. pohjoisen Norjan eli Ruijan rannikon, jonne syntyi ns. Komsan kulttuuri. Mannerjään sulaessa alkoi itäiseltä refugioilta, lähinnä nykyisen Ukrainan alueelta työntyä pohjoiseen asuttajaväestöä, jotka muuntuivat ensin Pohjois-Puolan Swidryn ja Luoteis-Venäjän Kundan kulttuureiksi. Kieleltään he olivat ilmeisesti suomalais-ugrilaisia. Tämä kulttuuripiiri saavutti Komsan kulttuurin aikoihin noin 9500 eKr. nykyisen Suomen itäosan ja sieltä asutusrintamana Enontekiön–Inarin linjan noin 7300 eKr. Euroopan etelä- ja länsiosiin oli syntynyt indoeurooppalainen kulttuuripiiri, joka myös alkoi vähitellen työntyä idemmäksi ja pohjoisemmaksi Skandinaviaan ja Baltiaan. Pohjois-Fennoskandiasta tuli näiden eri kulttuuripiirien kohtaamisaluetta. Komsan kulttuuri levittäytyi todennäköisesti mannerjään sulaessa Ruijasta myös Lapin alueelle ja kohtasi itä-kaakosta Suomeen tulleen väestön.¹

Tanskan salmien aukeneminen 7 500 vuotta sitten toi suolaisen veden pohjoiseen ja vähitellen myös suolameren eläviä, erityisesti Grönlannin hylkeen ja lohen. Runsas hyljekanta takasi pohjoisen ihmisen ravinnonsaannin, mutta populaation kasvaessa hyljekantakin pyydettiin lähes sukupuuttoon. Niinpä merenantimien lisäksi oli panostettava riistaan, ja neoliittisen

¹ Nuñez 1999, s. 50–58; Halinen 1999, s. 122–123; Carpelan 2003, s. 29–35.

kulttuurivaiheen aikana 4500 eKr. lähtien metsäpeurasta tuli pohjoisen asukkaan tärkein riis-taeläin. Viimeistään tässä vaiheessa pyyntikulttuurista tuli sesonkiluonteista ja vuotuis-kier-toon perustunutta meren, järvien ja metsien antimien mukaan. Neoliittisen kulttuurin tunnus-merkkinä ilmestyi keraamisia eli savesta valmistettuja astioita pohjoisenkin asuttajien arki-päivään. Puhutaan kampakeraamisesta kulttuurista.

Nykyään vallitsee lähinnä kaksi näkemyslinjaa saamelaisten alkuperästä. Yhtäältä katsotaan, että he polveutuvat ensisijaisesti siitä väestöstä, joka asutti Pohjois-Fennoskandian idän ja kaakon suunnasta heti jääkauden jälkeen. Toisaalta nähdään, että saamelaisten rodulliset esi-isät ovat lähtöisin nimenomaan Komsan kulttuurista. Etelän ja kaakon suunnalta tullut suomensukuinen väestö jäi asuttamaan pääasiassa Suomen eteläpuoleisia Baltian ja Luoteis-Venäjän alueita. Tämän ”erillismallin” mukaan kaksi pientä populaatiota, pohjoinen Komsa ja etelän-kaakon suomensukuinen väestö, sulautuivat nyky-Suomen alueella yhdeksi suomalais-saamelaiseksi alkuväestöksi ja kieleksi Suomusjärven kulttuurin aikana. Erillismalli selittäisi luontevasti sen, että saamelaiset ja suomalaiset ovat rodullisesti varsin kaukana toisistaan mutta kielellisesti lähisukulaisia.² Tosin rodullinen kaukaisuus on asetettu viime vuosina ky-seenalaiseksi.

Toisen mallin mukaan muodostumassa ollut kantasaamelaisväestö edusti varhaisinta suoma-lais-ugrilaista asutusta, joka levisi idän suunnasta ja jonka piiriin tuli myöhemmin väestöä myös etelästä ja sulautui heihin. Komsan kulttuurin vaikutus olisi ollut vähäinen. Arkeologi Christian Carpelanin arvion mukaan jo vanhemmalla kivikaudella muodostui Pohjoiskalotille kohtaamisvyöhyke, josta tuli jopa myöhempien aikojen kulttuurivyöhyke. Muuttoliikettä oli jatkuvasti, mutta erityisesti kivikauden lopulla 4 500 vuotta sitten eteläinen kulttuuri työntyi huomattavan voimakkaana länsiosiin Suomen aluetta. Nykytutkijoiden piirissä on kuitenkin yhteneväinen näkemys siitä, että ensimmäiset Suomen asuttajat puhuivat varhaista suomalais-ugrilaista kieltä, ns. varhaiskantasuomea eli suomalais-saamelaista kantakieltä. Siitä erkaan-tuivat myöhemmin kantasuomi ja kantasame. Yhteisestä kantakielestä muistuttaa muun mu-assa paikannimi Simpele, kun taas saamen kielen hiihtämistä merkitsevä verbi ’cuoigat’ on muistona Komsan kulttuurista.³

Tutkijoiden piirissä vallitsee suhteellisen yhtenäinen näkemys myös siitä, että nykysaamelai-set polveutuvat rodullisesti ensimmäisistä pohjoiseen saapuneista asukkaista. Suomalaiset polveutuvat kantaväestöstä kielellisesti mutta geneettisesti he ovat indoeurooppalaistuneet. Historian eri aikoina Suomeen tulleet populaatioiltaan pienemmät väestöryhmät ovat omaksu-neet runsaslukuisammalta alkuperäisväestöltä suomalaisen kantakielen mutta ovat kuitenkin tuoneet mukanaan geneettisesti indoeurooppalaista verenperintöä. Suomalaiset ovat siis rodul-lisesti indoeurooppalaisia mutta kielellisesti uralilaista kieliperhettä yhdessä saamelaisten kanssa. Kuitenkin geenitutkijoiden piirissä korostetaan myös suomalaisten ikivanhaa pohjois-eurooppalaista pohjaa, johon on ”liittynyt indoeurooppalaisia” genejä.⁴

Ongelma on siinä, että yhtäältä edellä mainitut prosessit ovat tapahtuneet ajallisesti hyvin kaukana esihistoriassa ja toisaalta väestöllistä muuntumista on tapahtunut läpi historian. Myös maantieteellisesti suomalaiset ja saamelaiset ovat olleet hyvin läheisessä kanssakäymisessä keskenään. Tosiasia kuitenkin on se, että nykyaikana on olemassa kaksi kansaa, suomalaiset

² Halinen 1999, s.127; Carpelan 2000, s. 33; J. Vahtola 2003, s. 10–11; Sammallahti 2003, s. 43.

³ Erit. Carpelan 2000, s. 30–31 ja Carpelan 2003, s. 32. Kantakielen olemassaolosta Sammallahti 1999, s. 71–72, 88; myös Sammallahti 2003, s. 43.

⁴ Esim. Norio 1999, s. 303–305.

ja saamelaiset, jotka asuttavat Suomenmaata. Kysymystä onkin viritelty siitä, milloin väestöstä tulee alkuperäiskansaa.

Alkuperäiskysymyksessä askaroidaan siis vuosituhansien takaisilla asioilla. Nykypäivän yksi ongelmallinen kysymys onkin se, kuka on oikeastaan pohjoisen Suomen ja miksei koko Suomenniemen alkuperäisväestöä. Historian näkökulmasta alkuperäisväestön problematiikassa on vaikea nähdä, kuinka paljon saamelaisten ja suomalais-ugrilaisen väestön saapuminen pohjoiseen on poikennut toisistaan. Tässä on myös yksi selkeä ero Skandinavian alueisiin nähden. Genetiikan tulokset ovat käytäntöön sovellettuina varsin tulkinnanvaraisia ja riippuvaisia muiden tieteenalojen linjauksista, mutta sekä saamelainen että suomalainen perimä on nähty hyvin varhaisista väestönosista polveutuneina. Viimeaikaisissa selvityksissä on toisaalta puhuttu jopa koko Pohjois-Euroopan yhteisestä geneettisestä sukulaisuudesta.⁵ ILO:n alkuperäiskansasopimuksessa n:o 169 ei kuitenkaan lähdetä pitkien aikajaksojen takaisiin olosuhteisiin, vaan nykyisellä alkuperäiskansalla tulee olla perinteinen suhde asumaansa maahan ja käyttämiinsä vesiin.

Mielenkiintoisena pienenä yksityiskohtana mainittakoon saamelaisten oma käsitys heidän alkuvaiheistaan. Perimätieto kertoo heidän löydetyistä maastaan, Same-ædnam, josta he syrjäyttivät aikaisemmin siellä asuneen kansan. Syrjäytetty kansa jäi asuttamaan Tenojoen alajuoksua Norjan puolella.⁶

1.2. Rannikon ja sisämaan kulttuurit

Väestö alkoi eriytyä Suomenniemellä vähitellen rannikon ja sisämaan kulttuurialueisiin. Pohjois- ja Itä-Suomeen muotoutui niin sanottu Säräisniemikeramiikan alue, joka vaihtui vähitellen osaksi asbestikeraamista ja edelleen Kierikin keraamista kulttuurialuetta. Saveen sekoitettiin sidosaineeksi asbestikuituja. Noin 3000 eKr. kulttuuri muuttui Pöljän-Jysmän keramiikkaksi. Kulttuuri oli mitä ilmeisimmin varhaista kantasaamelaista, mutta nyky-Lapin alueella ei keramiikkaa käytetty.⁷ Läntisessä Suomessa siirryttiin nuorakeraamiseen kulttuuriin, joka sai 3. vuosituhannella eKr. uutta väestöpohjaa. Baltiasta tuli etelä- ja länsirannikolle vasarakirveskansaa asuttamaan rannikkoseutuja, ja nyt, 2500–2000 eKr. heidän myötänsä myös Suomen alueen väestö eriytyi entistä voimakkaammin kahdeksi kulttuuripiiriksi. Rannikon suomalaiset saivat tuossa vaiheessa lisän indoeurooppalaista geeniperimää. Tuolloin myös erkaantuivat lopullisesti kielellisesti kantasaame ja kantasuomi.⁸

Sisä- ja Pohjois-Suomea asuttanut väestö muodosti puhtaasti pyyntielinkeinoihin, kalastukseen, metsästykseseen ja peuranpyyntiin perustuneen kulttuurialueen, joskaan sekään ei ollut mitenkään homogeeninen mutta kuitenkin saamelaiseksi luonnehdittava. Carpelan nimittää

⁵ Tutkija Markku Niskasen tutkimusten mukaan itämerensuomalaiset ja saamelaiset ovat fyysisen antropologian, ts. kranioometrinen mittausten perusteella pohjoisen Euroopan alkuperäiskansoja. Suomalaisilla ja saamelaisilla ei ole mittausten perusteella yhteistä alkuperää mutta ovat kansoina läheisimpiä sukulaisia. Niskanen 1999, s. 111–115. Myös Wiik 2005, s. 30–32.

⁶ J. Fellman II, s. 154.

⁷ Keraamisista kulttuureista Carpelan 1999, s. 273.

⁸ Ante Aikio 2000, s. 45; Carpelan 2000, s. 33; J. Vahtola 2003, s. 14–15.

tätä saamelaisperäistä aluetta itäiseksi kulttuuripiiriksi, jossa oli kolme erilaista aluetta: etelä-suomalainen, pohjoissuomalainen ja pohjoisfennoskandinen kulttuuri.⁹ Rannikolle muotoutui puolestaan oma kulttuuripiiri, suomalainen, jota kuvaa tuolloin suomenkieleen balttilainana saatu sana *heimo*. Toinen balttilaina *karja* kuvaa ehkä toista merkittävää piirrettä kehityksessä. Rannikon kulttuurialueelle levisi maanviljelyn alkeet todennäköisesti aluksi karjanhoitona.¹⁰

Pohjoisen Suomen alueella säilyivät elinolot entisellään, vaikka laajan kulttuuripiirin sisällä tapahtui pyyntiväestön eriytymistä rannikkoseudun ja eri sisämaan osien välillä. Metallikaudelle tultaessa Skandinavian suunnasta tuli germaanista asuttajaväestöä, jonka myötä läntinen rannikkoalue siirtyi Skandinavian pronssikautiseen kulttuuripiiriin noin 1500 eKr. Rannikon väestö sai myös väestöllisesti uusia piirteitä. Skandinavian kehitys vaikutti suoraan myös Suomen rannikkoalueen kulttuuriin. Niinpä esimerkiksi rannikon mahtavia hautarauniota voi pitää yhteiskunnallisen muutoksen heijastumina ja Etelä-Skandinavian päällikköyhteiskunnan mallin synnyttäminä. Kehitys Venäjällä vaikutti puolestaan Sisä- ja Pohjois-Suomen varhaismetallikautiseen kulttuuriin. Sisämaahan pronssikauden vaikutteita tuli nimenomaan idän rikkaiden pronssikulttuurien suunnalta, varsinkin niin sanotusta Ananjinon kulttuurista.¹¹ Pohjoisen sisämaassa alkuperäinen saamelainen kantaväestö säilyi puhtaimmillaan, joskin on muistettava, että idän kontaktit olivat jatkuvia ja tiiviitä.

Länsikulttuurin väestön elämä perustui yhä keskeisimmin maanviljelykseen ja pysyvämpään asutukseen, talonpoikaiseen kulttuuriin, jossa toki eränkäynnillä oli vielä merkittävä osa. Sen sijaan pohjoisen asukkaat elivät nimenomaan pyynnistä, vaikka tuskin heillekään oli maanviljelys tuntematonta. Pynnin elättäessä sille ei yksinkertaisesti ollut tarvetta. Vilkkaiden idänkontaktien seurauksena kantasaamelainen väestö oppi tuntemaan jo 6. vuosisadalla eKr. myös raudanvalmistuksen.¹²

Tultaessa rautakaudelle noin 500 eKr. eteläinen rannikkoalue sai väestöä Virosta, ja tämä muuttoaalto eriytti jälleen Suomen alueen väestöä. Viimeistään tuolloin Suomen alueella oli eri heimoiksi kutsuttavia väestöryhmiä: suomalaiset ja hämäläiset. Vähitellen alkoi muotoutua myös Laatokan ympäristöön karjalainen heimo alueen kantaväestön sekä vepsäläisten ja hämäläisten yhteensulautumisena, sitten myös satakuntalaiset. Saamelaiset asuttivat Pohjois-, Keski- ja Itä-Suomen sisämaita. Myös Ruotsin alueella läntisimmätkin saamelaiset ovat olleet asuinsijoillaan jo ajanlaskumme alkupuolella.¹³ Viimeistään rautakauden mutta mahdollisesti jo vasarakirveskulttuurin suomalaiset alkoivat kutsua sisämaan asukkaita lappalaisiksi ja heidän asuinaluettaan Lapiksi. Vastaavasti Lapin saamelaiset saattoivat ottaa käyttöön rannikkoseudun väestöstä suopman-nimityksen, josta saattaa juontua myös nimitys suomalainen.¹⁴ Euroopassa Suomen asukkaat tunnettiin finneinä tai fenneinä.

Eri väestöryhmien kielellistä läheisyyttä kuvaavat heidän omakieliset nimityksensä itsestään. Saamelaisten *sápmi* ja heimonimi hämäläinen pohjautuvat samaan kantasanaan *šämä, joka on lainaa kantabalttilaisesta maata merkitsevistä sanasta.¹⁵ Etnogenesiksen kannalta nimitykset ovat mielenkiintoisia. Ilmeisesti saamelainen etninen identiteetti oli syntymässä jo ennen

⁹ Carpelan 1999, s. 271.

¹⁰ J. Vahtola 2003, s. 15.

¹¹ Metallikaudesta Suomessa ja Pohjois-Suomessa ks. Edgren 1992, Huurre 1995, Huurre 1983, Okkonen 1998, Okkonen 2003. Yleisesti asiasta ks. J. Vahtola 2003, s. 18–19.

¹² Mäki vuoti 2006, s. 245–248.

¹³ Sammallahti 1999, s. 88.

¹⁴ J. Vahtola 2003, s. 15.

¹⁵ Esim. Ante Aikio 2000, s. 44.

ajanlaskumme alkua ja omaa kansaa alettiin kutsua erityisellä nimellä,¹⁶ mutta sanan lainautuminen ei välttämättä tarkoita heti sen nyt ymmärrettyä merkityssisältöä. Ehkäpä se oli aluksi vain hyvä sana kuvaamaan sisämaata, kunnes se liitettiin tarkoittamaan myös sisämaan kansaa: ”meitä šämäläisiä”. Joka tapauksessa pyyntiväestön tuli erottaa itsensä maataloutta harjoittaneista ihmisistä, joiden suhteen erilaisuutta vahvisti myös selvästi poikkeava kieli. Vastaava itseidentifikaation tarve oli syntynyt suomalaisheimoille, mutta ainakin heillä se oli vielä heimoyhteisöön kuulumisen tunnetta. Heillekin sisämaassa, takamailla, asui erilaista väestöä, jota oli kutsuttava omalla erityisellä käsitteellään – lappalaisia. Ehkä on kuitenkin liioiteltua puhua vielä saamelaisen kansan yhtenäisestä itseymmärryksestä. Sinällään myös etnisiteetin käsite on kompleksinen.¹⁷ Ylipäänsä on tutkimuksellisesti arveluttavaa siirtää nykyajan etnisiä ja kansallisia määritteitä varhaisaikojen historiaan.

Pohjois-Fennoskandian sekä Sisä-Suomen asutus oli ajanlaskun alun tietämissä, rautakaudella, jakaantunut eri kantasaamelaisperäisiin kulttuurialueisiin, jotka puhuivat toisistaan poikkeavia murteita, liki eri kieliä. Ilmeisesti jo tuolloin kantasaame alkoi eriytyä nykyisin tunnettuihin kieliryhmiin.¹⁸ Varsinkin etelän sisämaan hämäläisillä ja yläsatakuntalaisilla olivat kiinteät yhteydet rannikkoseutujen ja keskisen Suomen saamelaisväestöön,¹⁹ ja toisaalta lännestä Skandinavian suunnasta olivat myös vilkkaat yhteydet Pohjoiskalotin kulttuureihin. Metallikautiset arkeologiset löydöt osoittavat kuitenkin, että Kemin Lapin alueelle ulottui ennen kaikkea idän suunnasta voimakas kulttuurivaikutus.²⁰

Pieniä ei-saamelaisväestön asutuspesäkkeitä oli syntynyt pohjoisen suurten jokilaaksojen rannamaille jo rautakaudella. Muistona eteläisistä kosketuksista on muun muassa Oulun Kaakkurin kalmisto.²¹ Tuolloin, noin 300-luvulla jKr. tapahtui myös muutos kantasaamelaisesta kulttuurista varhaisaamelaiseksi. Kielellisen eriytymisen rinnalla oli myös kulttuurimuutos huomattava, mutta sen luonne on hämärän peitossa. Toinen jyrkkä muutos saamelaisyhteisöissä tapahtui 700–800-luvulla ilmeisesti nopean taloudellisen vaurastumisen seurauksena.²² Tuolloin alkoi muotoutua myöhempinä aikoina tunnetut saamelaiset kulttuurit.

Samaan aikaan kuin saamelaisyhteisöissä tapahtui kulttuurimuutos myös maanviljelyskulttuuri kasvatti voimakkaasti populaatiotaan ja levittäytyi yhä laajemmalle alueelle Suomessa. Eriytisesti maanviljelyskulttuuriin kuului luonteenomaisena tiukka, suppean maa-alueen nautinta, suorastaan omistus, jonka suojeleminen oli myös tarpeellista, mutta myös pyyntikulttuurissa hallittiin varmasti ”omia” nautintamaita. Maanviljelykselle olivat vuosisadat 400-luvulta aina 800-luvun alkuun saakka poikkeuksellisen suotuisia aikoja varsinkin ilmaston osalta.²³ Niinpä jo ennen 1000-lukua erätalonpoika oli raivannut asuinkenttiä hirsikehikolleen ja kaatanut kaskimetsää viljan toivossa myös Tornion- ja Kemijokilaaksossa. Talonpoikaiskosketukset tulivat ensi vaiheessa hämäläiseltä kulttuurialueelta, sitten myös vakkasuomalaiselta,²⁴ mutta voimistuvan Karjalan alueen väestöä alkoi myös siirtyä pysyvästi pohjoiseen ikivanhoja

¹⁶ Norjalainen Bjørnar Olsen ajoittaa saamelaisen pyyntiyhteisön etnisyyden muodostumisen ensimmäiselle vuosituhannelle ennen ajanlaskun alkua Pohjois-Norjan arkeologisen aineiston sekä maatalousyhteisön ajallisen levittäytymisen perusteella. Olsen 2004, s. 38–42.

¹⁷ Ks. esim. Lundmark 1995, s.123–130.

¹⁸ Ante Aikio 2000, s. 46–47.

¹⁹ J. Vahtola 1999, s. 115.

²⁰ Huurre 1985, s. 24–35.

²¹ MäkiVuoti 1991.

²² Carpelan 2000, s. 34.

²³ J. Vahtola 2003, s. 20–23.

²⁴ J. Vahtola 1980, s. 514.

kauppareittejä pitkin. Karjalaisperäisestä asutuksesta tuli hallitseva elementti varsinkin Ii- ja Kemijokilaaksossa jo 1100-luvulla.

Pohjoisen erätalonpoikaisväestön kieli ja tavat poikkesivat vanhemmasta kantasaamelaisesta asutuksesta, jonka kieli ja kulttuuri olivat jo poikenneet sisämaan saamelaisasutuksesta. Näin syntyi suhteellisen jyrkkä kulttuuriraja suomalaisten ja saamelaisten, rannikon ja Lapin asuttajien välille. Osa rannikon saamelaisperäisestä kantaväestöstä sulautui maanviljelyskulttuuriin, mutta pohjoiseen tulleista erätalonpojista tuli hallitseva ryhmä alueelleen. Aivan selvää on, että kohtaamisprosessi ei ollut yksinomaan rauhanomainen, mihin viittaa runsas perimätietoaines. Nautintaristiriitoja ratkottiin väkivalloin, ja kertoohan esimerkiksi verotussuhde myös alistussuhteesta, jonka saavuttamiseksi on käytetty voimaa. Osa alkuperäisestä väestöstä vetäytyi rannikkoseudulta ja suurten jokien alajuoksulta sisämaahan.²⁵ Toisaalta myös saamelaisten rauhanomaisuus on myytti, sillä Lapinmaissa käytiin pitkän historian saatossa luke mattomia taisteluita, kahakoita ja väkivallantekoja, joissa yhtenä osapuolena olivat paikalliset asukkaat eli lappalaiset. Rauhan myytti syntyi 1600-luvulla, kun Ruotsin Lappien asukkaat vapautettiin sotapalveluksesta.

1.3. Lapinkylien synty

Rannikon ja jokivarsien väestö säilytti vanhat yhteytensä sisämaahan, mutta keskiajalle tultessa ainakin osa näistä yhteyksistä oli nimenomaan verotusluonteisia joskin myös kauppasuhteita. Tämä puolestaan heijastaa talonpoikaisen kulttuurin organisoitumista, johon liittyivät vuosituhannen vaihteen tienoon kiinteytyneet yhteiskunnat, erityisesti lännen ruotsalainen ja idän novgorodilainen. Verotus oli tärkeä elementti valtakunnan kiinteytymisessä. Kaupan ja verotuksen rinnalla sisämaan yhteydet olivat eränkäyntiä ja varsinkin eräkalastusta. Kruunun ja kirkon hallinnolliset lonkerot työntyivät kilvan pohjoista kohti ja talonpoikaistalot oli koh tuullisen vaivatonta liittää valtakunnalliseen hallintojärjestelmään, tietysti erityisesti maantieteellisesti vaivattomien yhteyksiensä vuoksi. Pohjois-Suomen suuret jokilaaksot Kemijoelta Pyhäjoelle jäivät kuitenkin kytkemättä Ruotsin valtakuntaan Karjalan vahvan otteen vuoksi.

Ruotsin alueella nousi myös maanviljelyskulttuuri etelästä kohti pohjoista. Se oli omaksuttu Uumajan korkeudella 500-luvulla jKr. ja levisi pian Piitimen korkeudelle saakka. Piitimen alueesta tuli suomalaisperäisen ja ruotsalaisperäisen Helsinglannin asutuksen raja-alue, mutta yksittäisiä helsinglantilaisia asutti myös pohjoisessa Tornionlaaksoa. Pohjois-Norjan norjalaisperäinen asutus vahvistui erityisesti 1100-luvulta lähtien, jolloin sinne luotiin vahva valtiollinen ja kirkollinen organisaatio. Norjalaisten yhteydet Jäämeren kautta Lappiin olivat keskiajalla vilkkaat mutta osin myös väkivaltaiset. Vastaavasti myös Pohjois-Venäjällä ortodoksisen kirkon ja novgorodilais-karjalaisen hallinnon lonkerot työntyivät keskiajalla Kuolan niemimaalle saakka. Tämä vaikutti myös pohjoisen Suomen kehitykseen. Joka puolelle oli muotoutunut kiinteä keskushallintoon organisoitunut asutus. Liikenteellisesti pohjoinen oli hyvien yhteyksien päässä. Vesireitit olivat mainioita luonnonvaraisia liikenneväyliä, joista tietysti joet muodostivat keskeiset reitit.²⁶

²⁵ Ks. S. Aikio 1999, s. 119.

²⁶ Ks. Enbuske 2003, s. 39–41.

Talonpoikaiskulttuurin ote tiivistyi lapinmaiden ympärillä ensimmäisen vuosituhannen loppupuolella. Se merkitsi myös lisääntyneitä kontakteja pyyntiyhteisöihin ja heijastui 700-luvulta lähtien varhaissaamelaisen kulttuurin nopeana vaurastumisena. Yhtenä taloudellisen nousun syynä oli varmasti vilkastunut turkiskauppa. Kiinteät taloudellis-poliittiset yhteydet johtivat kuitenkin myös yhä suurempaan riippuvuuteen näistä yhteyksistä ja samalla talonpoikaisista kulttuureista ja edelleen läntisten Lappien osalta kiinteätyneestä ruotsalaisesta keskushallinnosta. *Saamelaiset olivat kytkeytyneet ympäröiviin hallinnollisiin konteksteihin jo varhain keskiajalla* kuten muutkin Pohjolan kansat ja heimot.

Myös poronhoito kehittyi Pohjois-Fennoskandiassa keskiajalla paimentolaisuudeksi ilmeisesti norjalaisen lammastalouden esimerkin mukaisesti, mutta yksinomaista elinkeinoa, poronomadismia, ei tunturiseuduilla ollut vielä keskiajan lopullakaan. Kalastus, turkiseläinten metsästys ja peuranpyynti muodostivat saamelaisten elinkeinot. Ruotsalaisella oppineella Olaus Magnuksella on poroista mielenkiintoinen kuvaus, joka ajoittuu 1500-luvun alkuun ja lähinnä läntisten Lappien alueelle. Olauksen mukaan poroja käytettiin ennen kaikkea vetoeläiminä ja ravintona mutta myös ruhon eri osia monenlaisten tarve-esineiden valmistukseen. Joillakin laajan Lapin ja Pohjan asukkailla oli kuitenkin poroja kesytetty 10, 15 tai jopa 500. Olaus Magnuksen kuvauksesta voi nähdä, että poroja paimennettiin selvästi lampaiden tapaan laiumilla ja tuotiin yöksi karjapihan tapaiselle paikalle suojaan. Tosin onhan myös norjalaisen Ottarin kuvauksessa 800-luvulta maininta monisatapäisestä porokarjasta, mutta hänelläkin lappalaiset (Finnas) ennen kaikkea kalastivat kesäisin ja metsästivät talvisin.²⁷

Yksi ratkaiseva ilmenemismuoto ulkoisista paineista oli sisämaan saamelaisten pyyntiyhteisöjen organisoituminen kiinteiksi kyläyhteisöiksi, lapinkyliksi, eli kiile tai siitä,²⁸ esihistoriallisen ajan lopulla ja keskiajan alkupuolella. Poronhoidon synnyllä ei ollut organisoitumiseen vaikutusta, vaan kuten arkeologit ovat painottaneet, kiinteästi järjestäytyneet lapinkylät pysyivät säilyttämään asemansa ulkopuolelta tulevaa painetta vastaan.²⁹ Aivan niin yksioikoisesti ei asiaa voida kuitenkaan tulkita. Pohjoisen sisämaan lapinkyliin ei kohdistunut niin voimakasta elinkeinollis-kulttuurillista ja väestöllistä painetta kuin itäisen ja keskisen Suomen ja Perämeren ympäristön jokilaaksojen alueen asukkaisiin. Siksi on katsottava, että siitan muodostumiseen täytyi olla myös omat sisäiset elinkeinolliset ja sukuyhteisölliset vaikuttimensa.³⁰

Filip Hultblad toteaa vuoden 1968 tutkimuksessaan Jokkmokkin lapinveromaista, että ne olivat alun perin puhtaasti saamelainen järjestelmä, eikä ruotsalainen verotussysteemi vaikuttanut niiden syntymiseen. Tosin perustelunaan Hultblad viittaa kolttasaamelaisten yhteiskuntajärjestelmään, jossa veromaat pysyivät hänen mukaansa pisimpään vanhojen traditioiden mukaisina. Sinänsä Hultbladin näkemys edustaa perinteistä 1800-luvun loppupuolen ja 1900-luvun ajattelua, jossa lappalaiset edustivat muinaista, staattista kulttuuria. Toisekseen perustelut ovat kestävämpiä siksi, että kolttasaamelaiset ovat olleet vähintään yhtä varhaisista ajoista lähtien kuin Kemin Lapin lapinkylätkin karjalaisen, novgorodilaisen ja venäläisen verotusjärjestelmän piirissä sekä Ruotsin Lapin lapinkylät birkarliensysteemissä. Karjalaisten ja novgorodilaisten veronkantojärjestelmä oli samankaltainen kuin Ruotsin birkarleilla.

Sinänsä lapinkylien hallintamaiden muotoutumien poikkeaa tuskin ilmiönä paljoakaan siitä, miten talonpoikaisseuduilla syntyivät kyläyhteisöt. Lapinkylässä tietyn maantieteellisesti yh-

²⁷ Olaus Magnus XVII, 26–30; S. Aikio 1985, s. 62; Julku 1986, s. 52–54.

²⁸ J. Fellman III, s. 10–11.

²⁹ S. Aikio 1985, s. 57–58; Halinen 1999, s. 126–127; Carpelan 2000, s. 34.

³⁰ Holmbäck 1922, s. 28 eteenp. toteaa että lappalaisten maanjaotus on heidän omansa, ei muualta tullutta. Myös Tegengren 1952, s. 19.

tenäisen alueen suvut kokoontuivat talviajan keskuspaikkaan selvittämään maankäyttöön, oikeuksiin, naapurikylien kanssa sovittavia ja yhteisön eettis-moraaliseen normistoon kuuluneita asioita sekä uskomusmaailman kysymyksiä. Lapinkylä muotoutui luontevasti yhtenäisten vesistöjen ja vesi- ja talvireittien alueesta. Talvikylään kokoontuneiden asukkaiden luolsivät tiensä myös kauppiaat ja viimein verottajatkin. Kaupankäynti olikin varmasti yksi merkittävin kylien organisoitumiseen vaikuttanut tekijä. Siitajärjestelmä ei myöskään ollut jähmettynyt, vaan uusia lapinkyliä syntyi tarpeen mukaan, ja kylien välillä tehtiin myös aluejärjestelyjä.

Ruotsin tunturiseutujen kehittyvä suurporotalous yhdisti laajoja alueita lapinkyliksi vastaavalla tavalla kuin myöhemmin 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa syntyi pieniä porokyliä. Metsälapeissa elinkeinot keskittyivät sen sijaan suppeille alueille, eikä kyläyhteisön tarvinnut hyödyntää niin laajoja alueita kuin tuntureilla. Metsälapissa oli luonnollista, että tietyn jokivarren tai järven sukukunnat muodostivat oman pienen lapinkylänsä, johon kytkeytyivät ympäröivät peuranpyyntivuomat. Ulkopuolisen verotusjärjestelmän tunkeutuessa pysyvästi kyläjärjestelmään johti se myös aikaisempaa suurempien kylien syntymiseen ja lopulta erityisten Lappien muotoutumiseen.

1.4. Erätalonpojat ja Lappien hallinta

Eteläisestä Suomesta tulleen asutuspaineen myötä muotoutui keskiajalla Tornion- ja Kemijokilaaksoon Pellon ja Rovaniemen korkeudelle saakka, siis sille vähittäin jääkauden jälkeen vetäytyneelle merenranta-alueelle, maataloutta ja eränkäyntiä harjoittanut talonpoikainen kulttuurialue. Rannikon väestöstä tuli alavan maan kainulaisheimo, norjalaisten näkökulmasta kveenejä, eli pohjalaisia, kun taas pohjoisen sisämaata asuttivat metsäsaamelaiset ja kalastajasaamelaiset, eli rannikon näkökulmasta takamaiden, lappien kulttuurit. Ei ole syytä epäillä, etteikö muinais-Kainuu käsittänyt myös Pohjois-Ruotsin rannikkoseudut.

Varhaisille talonpoikaisasuttajille vetäviä tekijöitä pohjoiseen olivat ensinnäkin jokivarsien suotuisat mahdollisuudet maanviljelyskulttuurin harjoittamiseen: metsät olivat jokien lähellä tarjoten polttoviljelylle mahdollisuuden ja luonnonniityt olivat tavattoman hedelmällisiä. Niityt olivat keskeinen talonpoikaisasutusta ohjannut elementti pohjoisessa. Joet tarjosivat myös erään suunnattoman rikkauden - lohen. Se veti asuttajia etelästä jokien suille ja alajuoksulle, mutta toki ylempänäkin lohta pyydettiin. Kolmas voimakas vetävä tekijä oli sisämaan rikkaat haukivedet, joista tärkeimmät olivat yksityisnautinnassa. Monet suuret järvet olivat kuitenkin yhteisnautinnassa. Järvikalasta tuli keskiajalla myös oiva kauppatavara Keski-Euroopan paastoajille, sillä kalaa oli lupa syödä paastoaikoina. Neljäs vetävä rikkaus pohjoisessa oli tietysti metsän saalis, eli riista ja turkikset. Peuranpyynti näyttää olleen myös peräti houkutteleva vetovoima Lapissa.

On painotettava, että aina ensimmäisten talonpoikien kirveeniskuista rautakaudelta 1700-luvun asutusekspansioon saakka, tuhatvuotisen jakson aikana, pohjoisen talonpojat asuivat suurten jokien varsilla. Pohjoisen erätalonpoikien ja metsäsaamelaisten elinkeinot eivät juuri poikenneet toisistaan. Läheiset erämetsät olivat riistaa varten ja haukijärvet tarjosivat runsaan kalansaaliin. Talonpojilla olivat lisäksi pienet peltomaat ja karjaa maataloillaan, kun taas met-

säsaamelaisilla pysyi vuotuiskierto talollisia voimakkaammin jokapäiväisenä elinkeinojen harjoittamisen muotona.

Toki vanhaa saamelaisperäistä kantaväestöä asutti Tornion- ja Kemijokilaakson rantamaisemia keskiajalla ja vielä 1500-luvulla, mutta vähitellen hekin omaksuivat valtaväestöksi muuntuneen kulttuurin piirteet. Siihen ei ollut tarvetta niin kauan kuin vanha yksinomainen pyyntielinkeino elätti perhekuntia, mutta kun eränkäynti ja kalastusmahdollisuudet kaventuivat, oli mukauduttava ympäristön vallitsevaan elämänmuotoon ja sen elinkeinoihin, karjatalouteen ja maanviljelyyn. Osittain sulautumisen syynä oli myös kruunun verotus, jonka piiriin kaikki oli pyrittävä saattamaan, sekä Rooman kirkon kirkollis-henkinen työ.

Rippeitä vanhasta saamelaisesta asutuksesta oli jäljellä Kemijokilaakson keskijuoksulla vielä 1500-luvun lopulla ainakin Tervolan (Lapinniemi) seudulla, siitä ylöspäin Kemijokea Jaatilan ja Muurolan alueella sekä Ounasjoella Nivankylän ympäristössä.³¹ Muistettava toki on, että kyseessä ei ollut suurikaan populaatio, ehkä muutamissa kymmenissä laskettava määrä saamelaisia. Sen sijaan Kemijoen yläjuoksu Korkalosta eteenpäin oli vielä 1500-luvulla saamelaisperäisen asutuksen aluetta.

Tornionlaakson johtavista kainulaissuvuista syntyi sydänkeskiajalla, joskus 1200-luvun loppupuolella, Ruotsin valtakunnan kiinteytyessä kuninkaan privilegioituja edustajia pohjoiseen, eli Lappien verotusoikeuden omanneita birkarleja, pirkkamiehiä. He edustivat ilmeisesti vanhoja pohjoiseen muuttaneita erätalonpoikaisia sukuja, mutta heillä täytyi olla myös vahva perinne kaupanharjoittamiseen Lapeissa. Vastaavasti birkarleja oli Ruotsin puoleisissa Luulajan ja Piitimen jokilaaksoissa. Tornionlaaksohan kuului Upsalan kirkon ja tiiviisti myös kruunun keskushallinnon vaikutukseen, kun taas Kemijokilaakso siirtyi nousevan Turun piispan vaikutusalueeseen viimeistään 1300-luvun alussa. Kemijokisuulle rakennettiin kirkko 1300-luvun puoleenväliin mennessä, vaikka alue kuului vuoden 1323 Pähkinäsaaren rauhansopimuksen mukaisesti Novgorodin mahtavaan valtakuntaan. Pohjois-Suomi oli ”seitsemän kymmen Karjalaa” Kemijoelta Pyhäjoelle.

Keskiajalla talonpoikainen kulttuuripiiri jähmettyi pohjoisen jokilaaksoihin, ja tämä piiri säilyi vuosisatojen ajan. Vähitellen nautintamaat muodostivat raja-alueita, jotka uuden ajan alussa erityisesti kruunun verotuspolitiikan myötä tulivat jyrkemmiksi. Keskiajan kuluessa muotoutui myös historiallisesti tunnettu saamelaisuus ympäröivien valtioiden poliittisen, taloudellisen ja henkisen vallankäytön seurauksena.³² Syntyi myös Lapinmaan raja, jota alettiin selvittää Kemin Lapin osalta täsmällisesti vasta 1670- ja 1680-luvulla. Lopullisesti lapinraja käytiin 1795, joskin ilmeisesti ensimmäinen rajankäynti oli tehty jo vuoden 1687 selvitysten yhteydessä.³³ Jo paljon tätä aikaisemmin 1300-luvulla Upsalan ja Turun piispat olivat hahmotelleet rajan Tornion ja Kemin välille Kaakamaan.

Ruotsalaisen hallinnon vahvistuessa Lapinmaat tulivat suoraan myös kruunun hallinnon alaisuuteen. Rannikolle suurten jokien suulle syntyneiden keskuspaikkojen mukaan muotoutuivat keskiajan kuluessa Ångerman, Uumajan, Piitimen, Luulajan ja Tornion Lapit, jotka ilmeisesti noudattelivat alueina birkarliens kaupallisia intressipiirejä. Tosin keskiajalle tultaessa eri Lappien välille oli kehittynyt myös kielellisiä eroavaisuuksia, joten eriytyminen ei ollut yksinomaan ulkoapäin tulleen hallinnon seurausta. Ruotsin kruunu antoi todennäköisesti 1280-

³¹ Enbuska 1995, s. 38–43.

³² Carpelan 2000, s. 34–35.

³³ Julku 1968; Julku 1995, s. 139–158.

luvulla myös Lappien verotusoikeuden Piitimen, Luulajan ja Tornion pirkkamiehille.³⁴ Myös Kemijokilaaksossa oli olemassa Lappi jo keskiajalla, mutta sen hallinnollinen asema poikkesi Ruotsin Lapeista.

Alue Oulujärveltä Kemijokilaaksoon kuului sen sijaan idän mahtiin, mikä näkyi myös hallinnollisessa kehityksessä. Sinne ei syntynyt keskiajalla Ruotsin valtakunnan pohjoisosien tapaisia hallinnollisia Lappeja. Mahdollista on, että myös Oulujärven ja Iijoen latva-alueella olivat kerralliset Lapit keskiajan lopulla, mutta mitään tietoja ei niistä ole säilynyt lähteissä. Ainaakaan ne eivät muodostuneet hallinnollisiksi Lapinmaiksi. Kuningas Eerik XIV tosin käytti vuonna 1562 termiä Wle Lappemarck viitatessaan Oulujärven alueeseen.³⁵ Selvää kuitenkin on, että nykyisen Kainuun varhainen asutus oli saamelaista, mutta viimeistään keskiajan lopulla ja 1500-luvun alkupuolella alue oli jo vahvasti rannikon suomalaisten eränkävintialuetta. Savolainen asutusekspansio valtasi Oulujärven ympäristön 1530- ja 1550-lukujen aikana erityisesti Kustaa Vaasan määrätietoisen politiikan seurauksena.³⁶ Iijoen latvoilla sijainneet Maanselän ja Kitkan lapinkylät tulivat kuitenkin 1500-luvun puolivälin jälkeen osaksi Kemin Lappia.

Unohtaa ei pidä myöskään Vienaa ja Kuolaa. Vienan Lapissa oli vuoden 1591 selvityksen mukaan 17 lapinkylää, jotka kattoivat alueen Vienan Karjalan länsi- ja pohjoisosassa Kierettijärvellä, Pääjärvellä, Jelettijärvellä ja Rukajärvellä. Useimmat niistä olivat kuitenkin tuhoutuneet vuoden 1589 ruotsalaishyökkäyksessä, jonka jälkeen alueelle muodostui karjalaista asutusta. Toki kylien tuhoaminen ei hävittänyt metsäsaamelaista asutusta, joka oli vielä 1600-luvun alkupuolellakin vahva. Vienan Lappi eli Metsä-Lappi, kuten venäläiset sitä nimittivät, ei ollut yhtenäinen hallinnollinen kokonaisuus kuten Ruotsin puoleiset Lapit, vaan alkujaan Käkisalmen Karjalasta kotoisin olleet suvut kävivät verottamassa alueen lukuisia pieniä lapinkyliä. Ne kuuluivat viimeistään 1560-luvun alussa Vienan Kemin suurpitäjään.

Karjalaisilla oli kuitenkin ollut Metsä-Lapissa eränkävinti- ja kalastusomistuksia, joiden myymisestä on säilynyt 1400-luvulta erityisiä kauppakirjoja. Eräs sellainen kertoo Navolotšin sukuun kuuluneen Juri Kargulovin myymistä maista, joiden läntisenä rajana oli Kajanski rubeža -niminen paikka. Se oli siis raja kainulaisia vastaan, mutta missä se kulki, on epäselvää. Sinänsä on syytä todeta, että Vienan Kemin pysyvä karjalainen asutus on itse asiassa huomattavasti nuorempaa kuin Pohjanmaan puolella. Asutusta tuli Käkisalmen puolelta Vianaan 1300–1500-lukujen aikana.³⁷ Huomiota herättää nimenomaan se, että Vienan puolella oli asiakirjalähteiden perusteella lukuisia pieniä lapinkyliä Maanselän, Kitkajärven ja Kuolajärven naapureina. Erityisen mielenkiintoista on Kemin Lapin varhaishistorian kannalta, että Vienan Lapissa oli karjalaisten omistamia maita ja vesiä.

Ruotsin valtakunnan pohjoisosassa muotoutuivat rannikon pitäjien yläpuolelle Lapit ja lapinkylät, joissa lapinsuvuilla olivat omat nautinta-alueensa. Niiden puitteissa asuttiin kesä- ja talvipaikoissa pyynnin mukaan. Myös lannan puolella talonpojilla oli kyläyhteisössään sukunautinta-alueet, joiden puitteissa harjoitettiin vuotuisrytmissä eri eloja. Elämä ei siten poikennut juurikaan saamelaisalueista, ja onkin nähtävä, että pohjoisen talonpoikien elämä pohjautui keskiajalla ja vielä 1500- ja osin jopa 1600-luvulla nimenomaan vanhan pyyntikulttuurin perinteisiin. Tähän maanviljelys toi vähitellen yhä merkittävemmän elinkeinollisen paineen. Myös kruunun ja kirkon hallintokoneisto oli tuonut tähän perinteeseen omat elementtinsä.

³⁴ J. Vahtola 1980, s. 506–510; J. Vahtola 2003, s. 46–48; Ante Aikio 2000, s. 46–48; A. Vahtola 2003, s. 4.

³⁵ Julku 1992, s. 132–133.

³⁶ Luukko 1954, s. 366–368; Huurre 1987, s. 88–91.

³⁷ Pöllä 1995; Pöllä 1996, s. 133–156; Pöllä 1997, s. 100–102.

2. Lapin rajalla

2.1. Hämmäläisestä ja satakuntalaisesta lapinkäynnistä karjalaiseen asutukseen

Varhaisimmat yksittäiset talonpoikaishkontaktit, lähinnä pyynti- ja kauppakontakteina, tulivat Perämeren rannikkoseudulle rautakaudella Hämeestä ja Länsi-Suomesta. Jotkut näistä pohjoisen kävijöistä asettuivat pysyvästi asumaan rannikolle. Siitä kertoo myös rannikkovyöhykkeen liki yhtenäinen kalmistovyöhyke. Kiistämätön tosiasia on, että kolmen suuren luontoelementin, eli jokien Tornio, Kemi ja Oulu nimet ovat hämmäläislähtöisiä. Tähän hypoteesiin sopii myös erinomaisesti näkemys, että kaikkein vanhimman pohjoisen eränkäynnin elementin, hämmäläisen, syrjäytti ainakin osittain satakuntalainen lapinkäynti 800-luvulta 1100-luvulle. Tuolloin nousee myös esiin voimakkaana niin kyröläisyys kuin kainulaisuus ilmeisesti juuri vakkasuomalaisen vaikutuksesta. Ylipäänsä vakkasuomalainen satakuntalaitos syntyi ilmeisesti lapinkäyntiä varten,³⁸ sillä aseiden voimaa tarvittiin paitsi paikallisten lappalaisten taltuttamiseksi niin myös skandinaavien hyökkäyksiä vastaan. Satakuntalaisten oli kuitenkin väistyttävä 1100-luvulla karjalaisen ekspansion seurauksena.

Laatokan Karjalan ja Karjalan Kannaksen asutus vahvistui voimakkaasti varhais- ja sydänkeskiajalla, jolloin sieltä syntyi sieltä laaja muuttoaalto pohjoiseen. Osansa sai nykyinen Savo, mutta runsaasti talonpoikia muutti suoraan myös Vienanmeren rannikolle sekä Ii- ja Kemijokilaaksoon. Ensimmäiset karjalaiset asuttajat ovat tulleet jo varhaiskeskiajalla pohjoiseen – noin 1100-luvulla. Heidän rinnalleen tuli vahvana 1300- ja 1400-luvulla länsisuomalainen asutussykäys Ruotsin kruunun tietoisena asutuspolitiikan seurauksena. Näin on luontevaa myös Kemijokilaakson luontoonimistön runsas hämmäläinen aines, jokisuun vanhojen kantatalojen satakuntalainen sukunimistö ja jokivarren vankka karjalainen asutus- ja henkilönimiaines. Perustana on tietysti saamelainen nimistö.³⁹ Jokisuulle syntyi myös syvällä keskiajalla turkulaisten ja gotlantilaisten kauppiaiden tukikohtia.

Tutkimuksissa on ollut yhtenäinen linja siitä, että Kemi-, Ii- ja Oulujokivesistö ovat olleet vahvasti karjalaisista aluetta 1100-luvulta 1300-luvulle. Iijoen suu on ilmeisesti ollut pohjoisen karjalaisalueen keskus, ja verotusoikeus on ulottunut Rovaniemelle ja Lappiin saakka.⁴⁰ Rovaniemi ei voi tarkoittaa muuta kuin sittemmin Ylikylänä tunnettua keskusta. Koroisen rannakkaisnimi Karjalankylä ja Yli-Paakkolan Sortavala kertovat vahvasta karjalaisuudesta, samoin Koivukylän runsas karjalaisaines, sekä Jaatilan ja Muurolan kylännimet, jotka myös ovat karjalaisperäisiä.⁴¹ Asutusvaikutus on kuitenkin selvästi painottunut Kemijoella jokivartta ylöspäin Koroisen–Paakkolan ja Koivukylän–Muurolan välille ja taas Ounasjoelle, kun taas Kemijokisuus on ollut hämmäläis-satakuntalaisen asutuksen syntysijoja. Myös Rovaniemen keskusalueesta on Linaan ympäristö ollut länsisuomalaisen asutuksen kohteena. Paakkolan ja Koivukylän sekä Muurolan ja nykyisen Paavalniemen (Korkalon) välinen Kemijoen osuus on ollut historialliselle ajalle saakka saamelaisperäisen asutuksen aluetta, samoin Korkalosta Kemijokea ylöspäin.

³⁸ Salo 2003, s. 54–59.

³⁹ J. Vahtola 1980, s. 369.

⁴⁰ J. Vahtola 1980, s. 384–391.

⁴¹ J. Vahtola 1980, s. 369, jossa hän painottaa erityisesti karjalaisuuden vahvuutta asutuksessa.

Asutuskehitys on myös ollut ajallisesti kerroksellista, mutta syvällä keskiajalla juuri karjalaisperäinen asutus on vanhinta pysyvää talonpoikaiskerrostumaa Kemijokivarressa. Karjalaiset lomittuivat myös ylempänä jokilaaksossa vanhimpien asuttajien eli saamelaisten rinnalle asumaan. Rovaniemen korkeudelle karjalaislähtöinen talonpoikaisasutus tuli joskus 1200-luvulla nykyisen Ylikylän ja Nivankylän alueelle, jonka lähetyvillä oli todennäköisesti myös seudun saamelaisten talvinen keskus ja markkinapaikka, ellei se ollut juuri Ylikylässä. Siitepölyanalyysit viittaavat maatalouden harjoittamiseen nimenomaan 1200-luvulta lähtien, mutta ihmisen asuminen on alkanut Ylikylän ympäristössä jo noin 750–530 eKr.⁴² Toisin sanoen Rovaniemen seudun saamelaisten asuinpaikka on ollut Ounasjoen suualueella jo varhaisella rautakaudella.

Arkeologinen löytömateriali on myöhäisrautakauden ja varhaisen historiallisen ajan Rovaniemeltä suureksi osaksi karjalaista,⁴³ mutta nimistö painottaa Korkalon ja Ylikylän talonpoikaisasutuksen länsisuomalaiseen suuntaan.⁴⁴ Siksi nykyisen Rovaniemen keskuseudun tilajärjestelmään liittyvä ja länsisuomalaisperäinen asutus on täytynyt syntyä varsin myöhään, pääasiassa 1400-luvulla. Muutamit yksittäiset karjalaislähtöisten sukujen perustamat tilat ovat varhaisempia.

Karjalaisen ja hämäläisen keskinäisen vaikutuksen arvioimisessa on ongelmana, että karjalaisen heimon muotoutumisessa oli keskeisenä elementtinä hämäläisyys yhdessä vepsäläisyyden ja protokarjalaisuuden, osin myös saamelaisuuden kanssa. Karjalaisuus muotoutui ydinalueillaan Laatokan länsipuolella Käkisalmen alueella viikinkiajalla–1000-luvulla.⁴⁵ Sisämaasta avautuu kuitenkin selvä hämäläis-karjalais-saamelainen korridoori kaartuen Laatokalta kohti Kemijokilaaksoa ja vieläkin pohjoisemmas. Myös Tornionlaakson keskijuoksulla on ollut vahva karjalainen kulttuuri-elementti varhaiskeskiajalla.⁴⁶ Mielenkiintoinen yksityiskohta on Rantsilan kappalaisen Christfrid Gananderin vuoden 1789 Mytologiassaan mainitsema Karjalan pohja, jonka hän sijoitti etäisimpään Pohjolaan, Kemiin ja Kajaaniin, kun se yleensä tarkoitti aluetermiä Suomenlahden pohjukassa.⁴⁷

Karjalaisessa asutusliikkeessä oli osittain tietoista valloituspolitiikkaa, osa yhteyksistä oli perua ikivanhasta kaupankäynnistä, mutta ”tavallinen talonpoikaisväestö” lähti pohjoiseen pois levottomalta Kannaksen rajaseudulta, Novgorodin ja Ruotsin taistelutantereelta. Joka tapauksessa karjalainen asutus on vanhinta talonpoikaisasutusta Kemijokilaakson sisämaassa, ja he myös asuivat limittäin vanhan saamelaisperäisen väestön kanssa. Jonkinasteisen rauhanomaisen rinnakkaiselon sekä väkivaltaisen verotus- ja alistussuhteen seurauksena Kemin vahvasti karjalaisperäiset talolliset saivat myös eräjärviä nautintaansa pohjoisempana Kemijokilaaksoa ja Ounasjokilaaksossa.

Sinänsä varhaiskeskiaika ei ollut mitenkään rauhanomaista, sillä pohjoisen valtakunnat Ruotsi, Tanska, Norja ja Novgorod kävivät jatkuvia taisteluja keskenään. Esimerkiksi venäläisissä kronikoissa kerrotaan toistuvasti 1200-luvulla väkivaltaisista retkistä jäämien maahan Suomeen.⁴⁸ Norjan mahti vakiintui 1100-luvulla Jäämerelle, ja heidän kiinnostuksensa ulottui myös Lappiin. Samoin Novgorodin verotusvalta ulottui 1200-luvulla Jäämerelle saakka. Nov-

⁴² Hicks 1996, s. 132–133; myös Jarva–Niskanen–Paavola 2001, s. 27, 46.

⁴³ Jarva–Niskanen–Paavola 2001, s. 27, 46–47.

⁴⁴ Paavola 1987, s. 73; J. Vahtola 1980, s. 384.

⁴⁵ Uino 1999, s. 339–347.

⁴⁶ Wallerström 1987, s. 172–176.

⁴⁷ Ganander 1789, s. 4; Aittola 1996, s. 157–163.

⁴⁸ Esim. Suomen varhaiskeskiajan lähteitä 1989, s. 124–140.

gorod alisti Karjalan valtaansa 1200-luvulla, jolloin myös Pohjanperä kytkeytyi osaksi idän mahtavaa valtakuntaa. Islantilaiset saagat kertoivat 1100–1200-luvulla, kuinka ainakin jossain historia vaiheessa norjalaiset ja lappalaiset taistelivat karjalaisia vastaan – ilmeisesti joskus 1100-luvulla. Peräti luontevaa on, että taisteluja olisi käyty ainakin keskeisten Jäämeren reittien varrella Lapissa – siis esimerkiksi Ounasjoella. Eräässä sydänkeskiajan asiakirjalähteessä todetaan, kuinka kveenit (kvaenir), lappalaiset ja karjalaiset (Kerelier) hävittivät yhdessä laajalti norjalaisten Haalogalandia. Noin vuodelta 1170 olevassa Historia Norvegiaessa kerrotaan yksityiskohtaisesti, kuinka Norjan naapureina pohjoisessa olivat karjalaiset, kveenit, sarvilappalaiset sekä molempien Bjarmiain asukkaat.⁴⁹

Novgorodia veti yhdeltä osin pohjoiseen nimenomaan alueelle syntynyt karjalainen asutus, jonka välityksellä myös pohjoisen turkisrikkaudet olivat helpommin saatavilla kuin yksinomaan kauppasuhteilla saamelaisten kanssa. Varmaankin ainakin osa karjalaisista oli birkarleihin rinnastettavia paikallisen veronkannon oikeuden omanneita talollisia, joilta novgorodilaiset kymmenysmiehet kävivät keräämässä verosaatavat – ”seitsemän kymmenysmiehen Karjalasta”.⁵⁰ Nautintarajan eli lapinrajan takana olleet lapinkylät oli alistettu alamaiden talollisille, jotka hyödynsivät Lappeja paitsi eräomistuksinaan myös verottamalla. Birkarlit hoitivat Ruotsin Lappien verottamisen ja Novgorodin valtakunnan ”karjalaiset” vastaavalla tavalla itäisten Lappien veronkannon. Pähkinäsaaren rauhan jälkeiseen aikaan, noin 1330–1370-lukujen välille ajoitettavan novgorodilaisen tuohikirjeen mukaan veronkeräys Kajaanien maasta oli kuitenkin jo perin vaikeaa.⁵¹

Varmasti vaikeudet johtuivat yhtäältä siitä, että Ruotsin kruunu oli ryhtynyt keräämään veroja alueen talonpojilta, mutta toisaalta ongelmien taustalla oli sekin, että alueelle oli muuttanut länsisuomalaisia talonpoikia, jotka eivät alistuneet Novgorodin verovallan alle. Niinpä 1400-luvulla venäläisen veronkannon kohteena olivatkin enää Kemin lapinkylät, mutta verottajat tulivat Perämeren rannikkoseudun sijaan nyt Vienan suunnasta.

2.2. Idän uskosta läntisen kirkon huomaan

Kemijokisuusta tuli tärkeä sillanpääasema lännen katoliselle kirkolle kamppailussa idän ortodokseja vastaan, sillä jokilaakson arkeologisessa aineistossa on säilynyt merkkejä varhaiskeskiajan ortodoksisesta vaikutuksesta.⁵² Idän kristillisyyden oli saamassa pohjoisen sielut puolelleen. Iissä oli todennäköisesti ollut sydänkeskiajalla myös ortodoksikirkko.⁵³ Vielä 1600-luvun alussa Kemin lappalaiset kertoivat polveutuvansa suomalaisista, joiden kanssa heillä oli ollut muinoin yhteinen Venäjän usko.⁵⁴ Suomalaisilla täytyi tässä tarkoittaa nimenomaan niitä karjalaisia, jotka olivat tulleet pohjoiseen.

⁴⁹ Julku 1987, s. 81–84; J. Vahtola 1991b, s. 222.

⁵⁰ Julku 1982, s. 117–120.

⁵¹ Julku 1982, s. 117–120; J. Vahtola 1991a, s. 166.

⁵² Koivunen 1997, s. 41–42.

⁵³ J. Vahtola 1998, s. 17–18.

⁵⁴ En skrifvelse till Johannes Messenius om Kemilapparna 1620 (Mansuetus Jacobi Fellman). I. Fellman I, s. 311.

Kemin Lapin osalta idän kristillisyyteen viittaa myös entisen Kuolajärven, nykyisen Sallan eteläosassa Oulankajoella, Oulangan ja Aholanvaaran kylien välillä oleva *Monasterinsaari*. Joessa on myös saaren yläpuolella Monasterinkoski.⁵⁵ Vanhat paikannimet voidaan tulkita muistoksi pienestä ortodoksiluostarista verrattoman luonnonkauniissa paikassa. Oulankajoen latvoilta oli yhteys Pääjärven kautta Tuoppajärvelle ja edelleen Vienanmerelle. Alueen perimätieto kytkee Monasterinsaaren venäläisiin, joskin nimi itsessään on seudun nykyasukkaille täysi mysteeri.⁵⁶ Mitenkään nuoresta muotoassosiaationimestä ei voi olla kyse, sillä ensimmäisenä sen pitäisi olla suomenkielinen, eli luostari. Toisekseen miellelyhtymänä monasterinimistöä ei Suomen alueella tunneta. Onpa Sallassa myös Savinajoen varrella *Piessanniitty* ja *Piessanniitynlehto*,⁵⁷ eli karjalan kielellä pirun tai paholaisen niitystä kertova paikka.⁵⁸

Toinen mielenkiintoinen alue on Kuusamo ja vanha Maanselän kylä. Varsin lähellä historiallisen talvikylän paikkaa on poikkeuksellinen nimi *Säässänäkangas*, joka viittaisi muinaisen tšasounaan olemassaoloon. Paikan lähetyvillä on myös Kalmaniemi, joka on perimätiedon mukaan ”vanha saamelaisten hautausmaa”.⁵⁹ Todettakoon kuitenkin, että Kainuun murteissa säässynä on saanut myös pientä huonetta kuvaavan merkityksen.⁶⁰ Kuusamon eteläosassa Ala-Kuoliojärven itärannalla on *Manasterinlahti*,⁶¹ ja kun Iijokivartta lasketellaan alavirtaan, niin Pudasjärven rannalla on paikka nimeltään *Manasteri* ja sen ympärillä runsas karjalaisperäinen nimistö.⁶² Lapin luonto rauhaisien vesistöjen äärelle houkutteli varmasti venäläisiä ja karjalaisia erakkomunkkeja eli sörnetsejä rakentamaan pieniä luostareita, jotka olivat korkeintaan tavallisen maatalon kokoisia rakennuksia – venäläisittäin ilmaistuna ”erakkomajoja”. Aktiivista käännytystyötä erakkoluostarit eivät harjoittaneet.⁶³

Ajallisesti ortodoksinen uskonnollisuus tulee kysymykseen Kemin Lapissa ennen 1600-lukua, jolloin luterilainen käännytystyö virisi Lapinmaissa. Varmasti yhtenä pontimina kirkolliselle lähetystyölle oli nimenomaan ortodoksisuuden uhka idästä. Olihan Vienan Karjalassa myös käynnissä kiivaimmillaan vanhauskoisten jyrkän uskonnollinen liikehdintä. Laatokan, Äänisen ja Solovetskin mahtavat luostarit olivat aktiivisina pohjoisen suuntaan. Petsamon luostarin olivat Pohjanmaan miehet käyneet vuonna 1589 tuhoamassa perin pohjin. Kolttasaamelaiset olivat myös omaksuneet idän kristillisyyden. Toisaalta varsinkin Kuusamon ortodoksimuistoista osa voi palautua 1800-luvulle, jolloin Tavajärvelle, Hänniseen ja Suiningille tuli joukko vanhauskoisia eli starovertsejä paettuaan Vienassa syttyneitä vainoja.⁶⁴

Kemijokisuusta tuli länsisuomalaisen asutuksen ja samalla Ruotsin kruunun sillanpääasema Novgorodin valtakunnan pohjoiselle rannikolle, ja aseman vahvistamiseksi rakennettiin 1320-luvun lopulla kirkko Kemijokisuulle Valmarinniemen. Merkillistä on, että kirkko uskallettiin

⁵⁵ Peruskartta-aineisto, Salla 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi).

⁵⁶ Lehtori Helge Nivan tiedonanto perustuen Hautajärven ja Oulangan kyläläisten informaatioon. Venäläiset olisivat tulleet niittämään saaresta heinät. Paikalla olisi ollut myös Tamara-niminen venäläisnainen. Toinen kyläläisten selitys on, että saaresta oleva kivi tms. muistuttaisi luostaria, mutta toisaalta kyläläisten mielestä nimi ei viittaa luostariin.

⁵⁷ Peruskartta-aineisto, Salla 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi).

⁵⁸ Ruoppila 1954, s. 152–158; Nissilä 1956, s. 57–58.

⁵⁹ Peruskartta-aineisto, Kuusamo 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi). Merkillistä kyllä näihin paikkoihin ei ole viitattu missään yhteydessä, esimerkiksi paikallishistorioissa. Lapin kristillistämistä onkin tarkasteltu lähes yksinomaan läntisen kirkon näkökulmasta, ja ortodoksisuus on liitetty vain kolttasaamelaisten kristillisyyteen. Kalmaniemestä Ervasti 1978, s. 21.

⁶⁰ Ruoppila 1954, s. 154.

⁶¹ Peruskartta-aineisto, Kuusamo 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi).

⁶² J. Vahtola 1998, s. 18.

⁶³ Ks. Tshernjakova 1997, s. 161–165.

⁶⁴ Lönnrot I (1902), s. 267–269; Julku 1987, s. 187–189.

rakentaa naapurivaltakunnan alueelle pian Pähkinäsaaren rauhan 1323 jälkeen. Vastaavasti kirkko rakennettiin myös Saloisiin ja ilmeisesti 1300-luvun jälkipuolella myös pieni linnoitus Oulujokisuulle. Se oli suunnitelmallista Pohjanrannan alueen haltuunottoa. Kemin kirkko rakennettiin aivan Rajaojan viereen niin, että länsipuolelta alkoi Tornio ja Upsalan hiippakunta ja itäpuolelta Novgorod. Ruotsalaiset myös käynnistivät järjestelmällisen asutustoiminnan Pohjanlahden perukassa lähes välittömästi vuoden 1323 rauhanteon jälkeen, ja vuoden 1378 Teljen sopimuksessa Oulujoki ja Oulujärvi julistettiin Ruotsille kuuluviksi.⁶⁵

Käytännössä kiistely koski 1340-luvulla kahden piispan, Upsalan arkkipiispa Hemmingin ja Turun hiippakunnan piispa Hemmingin nautintarajoja. Niinpä he sopivatkin vuonna 1346 Tornion lähellä Kompanasundissa hiippakuntien välisen rajapaikan ilmeisesti juuri Rajaojan. Samalla Turun Hemming katosi Tornion kirkossa kaksikymmentä Oulun, Simon ja Kemin karjalaista ja lappalaista Rooman kirkon uskoon. Mielenkiintoinen asiayhteys on tuohon aikaan ajoittuvalla Pyhän Birgitan ilmestyksellä, jossa hän kehotti arkkipiispa Hemmingiä rakentamaan ”sinne” uusia seurakuntia. Sinne viittasi Perämeren pohjukkaan. Selvästi siis 1300-luvun puolivälissä Ruotsi oli määrätietoisesti vahvistamassa asutustoiminnalla ja katolisen kirkon tuella valtaansa rikkaitten lohijokien äärellä. Erinäisten vaiheiden jälkeen Kemi lopulta vakiintui Turun hiippakuntaan ja lohikymmenykset piispalle.⁶⁶

Länsisuomalaisperäinen talonpoikaisasutus vankistui kirkon ympäristössä ja vilkkaalle kauppapaikalle kirkon lähetyville asettui myös skandinaavis-saksalaisia kauppiaita pysyvästi asumaan ehkä juuri 1300-luvulla. Varmasti osa näistä kauppiaista tuli Turusta ja sen lähiympäristöstä, mihin viittaa vahvasti ainakin 1370-luvun Kemin rajakiistoissa todistajina olleet Turun porvarit ja Satakunnan maallikot.⁶⁷ Toinen sillanpääasema nousi 1400-luvun alkupuolella Rovaniemelle saamelais-karjalaisen asutuksen keskelle ja ilmeisen vanhalle markkina-alueelle Ylikylän-Korkalon alueelle. Sinne asettui pysyvästi myös muutama ruotsalais-saksalaista lähtöä ollut kauppias – ehkä kuitenkin Kemijokisuun kauppapaikalta siirtyneinä. Vuonna 1453 eräs Catherina Jönsintytär sai maakaupassa hallintaansa Korkalon ja Rovaniemen tilat (godzen).⁶⁸ Tarkoitettiinko kaupassa yksittäisiä Rovaniemen ja Korkalon taloja vai kokonaisia kyliä, on arvoitus.

Vastaavanlainen kehitys tapahtui myös Iijokilaaksossa, jossa länsisuomalainen asutus pureutui jokisuulle 1300-luvulla. Sinne syntyi myös vilkas kauppapaikka eli hamina. Vähitellen rannikon talonpojat ulottivat vaikutuksensa sisämaahan, ja monet Iijokilaakson haukivedet päätyivät talonpoikien eräjärviksi. Ii liitettiin 1300-luvulla Kemin yhteyteen Rooman kirkon tultua pohjoisen rannikolle, mutta Iihin perustettiin myös oma kappeli vuoden 1350 tienoilla. Vastaavasti Kemin apuseurakuntina olivat myös Simo ja Kello. Kemi oli aluksi osa Pietarsaaren laajaa kirkkoherrakuntaa, mutta se itsenäistyi 1300-luvun jälkipuolella. Ii kuului Kemiin 1400-luvun jälkipuolelle saakka.⁶⁹ Se viittaa myös näiden kahden jokilaakson välillä olleesta vahvasta ja vanhasta asutuksellisesta ja hallinnollisesta siteestä.

Novgorod pyrki kuitenkin pitämään kaiken aikaa kiinni vuoden 1323 rauhansopimuksesta ja hävittämään Ruotsin vallan ja lännen kirkon merkit alueelta. Ilmeisen ratkaisevassa taistelussa Oulun linnasta vuonna 1377 Novgorodin armeija kärsi tappion ruotsalaisille. Sen jälkeen heikkenevä Novgorod ei pystynyt pitämään valtakuntansa pohjoista kolkkaa hallussaan, ja

⁶⁵ Julku 1991, s. 11.

⁶⁶ Julku 1991, s. 11–16 sekä viitteet ja niissä mainittu kirjallisuus; Koivunen 1997, s. 42–44.

⁶⁷ J. Vahtola 1990, s. 165–173; Koivunen 1997, s. 44.

⁶⁸ Outakoski 1965, s. 54.

⁶⁹ REA, n:ot 225, 227; J. Vahtola 1998, s. 14–25.

sotilaallisesti alueelle tehtiin lähinnä partioretkiä.⁷⁰ Talonpoikaisasutukseen kohdistunut hävitys työ sopii myös erinomaisesti edellä hahmoteltuun kehitykseen, jossa eteläsuomalainen ja lähinnä hämäläinen kolonisaatio oli pureutumassa pohjoisen jokilaaksoihin. Novgorodissa ja sittemmin Moskovassa nähtiin, että Ruotsi pyrki tietoisella asutuspolitiikalla lujittamaan vanhan seitsemän kymen Karjalan valtakuntaa, joten vahvistuva asutus oli pyrittävä hävittämään.

Hävitysretkille rekrytoitiin erityisesti Vienan Karjalan väestöä, ja varsinkin kun Solovetskin luostarilinnoitus perustettiin Vienanmeren saarelle vuonna 1436, saatiin sieltä myös sotajoukkoja. Hävitysretket olivat toistuvia 1400-luvulla. Valmarinniemen kirkko tuhouttiin joskus vuoden 1410 tienoilla, todennäköisesti vuonna 1411, ja pari vuosikymmentä myöhemmin myös Iin kappelikirkko. Vuonna 1454 Vienasta tuli sotajoukko Perämeren rannikolle ja tuhosi kylät Limingasta Kemiin ja Rovaniemelle. Vuoteen 1517 mennessä tehtiin idästä vielä ainakin viisi laajaa hävitysretkeä Perämeren alueelle, ja varsinkin sen jälkeen kun idän mahdiksi oli vuonna 1470 noussut Moskova. Vuoden 1517 jälkeen seurasi rauhallisempi vaihe, kunnes Venäjän-sodan aikana 1570–1595 hyökkäykset kiihtyivät. Vielä vuonna 1611 poltettiin Rovaniemeltä 20 taloa sen jälkeen kun lähinnä paikallisista miehistä koottu nostoväki oli tehnyt sotaretken Kuolan linnoitusta vastaan.⁷¹

2.3. Kemin Lappi muotoutuu

Pohjoisen rannikkoseudun talonpojat ulottivat keskiajalta lähtien eränkäyntinsä syvälle sisämaahan. Iijokisuun talolliset kävivät kalastamassa muun muassa Kitkanjärvellä, Iijärvessä ja Kuusamojärvässä. Tornionlaakson talonpojat suuntasivat erämatkojaan Enontekiön lapinkylien alueelle, joskin vielä keskiajalla kalastus kohdistui pääasiassa Tornionjoen lähiympäristön järviin. Vähitellen nautinnat ulottuivat myös tunturijärviin niin, että vuonna 1567 Tornion pitäjän asukkaita verotettiin 65 tunturijärven kalastuksesta. Ilmeistä on, että useisiin järviin oli nautintaoikeus sekä talonpojilla että alueen saamelaisilla.⁷²

Kemin emäpitäjän talollisilla oli haukivesiä nautinnassaan laajalla alueella Kemijoen yläjuoksulla Rovaniemen kairoissa, varsinkin Ounasjoen vesistöissä, Sodankylän eteläosassa, Simojärvellä ja jopa Kuolajärvellä saakka. Eränkäynti oli osaltaan kytkemässä myös Kemijoen latva-alueita Ruotsin valtakunnan yhteyteen. Monet järvistä olivat yhteisnautinnassa saamelaisten kanssa. Kaukokalastus oli kuitenkin turvatonta, kun venäläiset ja karjalaiset retkikunnat pyrkivät estämään talonpoikien kalastuksen eräjärvillään. Pohjalaisten valituskirjeessä vuodelta 1490 kerrotaan, kuinka yhtenä ilmeisesti 1460-luvun kesänä oli 80 Kemin talonpoikaa kalastamassa ”ylhällä Lapissa”, kun ”karjalaiset” hyökkäsivät heidän kimppuunsa. Vuonna 1489 haukijärville oli mennyt miehiä ”kai sata yhdessä” kalastamaan, kun venäläiset hyökkäsivät, tappoivat 14 parasta talonpoikaa ja veivät kolmesataa kippunaa haukia.⁷³ Ensimmäisen haukiveroluettelon mukaan vuodelta 1554 kävi tuolloin melkein puolet Kemin emäpitäjän talollisista eräjärvikalassa, Rovaniemellä varmaankin liki kaikki, mutta vuonna

⁷⁰ Julku 1982, s. 119.

⁷¹ J. Vahtola 1996, s. 191–195; P. Koivunen 1997, s. 46–48; J. Vahtola 1998, s. 26.

⁷² Halila 1954, s. 138–145; Hiltunen 1978, s. 18–19.

⁷³ FMU V, n:o 4286.

1570 puhjennut 25-vuotinen sota Venäjää vastaan ehkäisi kalastuksen ainakin kaikkein itäisimmissä Kemin Lapin järvissä.⁷⁴

Kemin Lappi ei ollut vielä 1400-luvullakaan muototunut omaksi hallinnolliseksi kokonaisuudekseen Novgorodin vahvan otteen vuoksi. Myös hallintosysteemin täytyi muistuttaa 1100-luvulta lähtien pitkälti Vienan Lapin järjestelmää. Käytännössä se tarkoitti, että karjalaiset veronkantajat, eli kymmenysmiehet, tulivat kokoamaan lapinkylittäin vuotuiset saatavansa. Samalla Kemin Lappiin muodostui karjalaisten kiinteitä eränautintamaita Vienan Lapin tapaan. Pohjoisen suunnasta tuli myös norjalaisten intressipaine. Ruotsalaisten aktiivisen kirkko- ja asutuspolitiikan vuoksi idän ote kuitenkin lipsui pohjoisessa 1300-luvulla, ja alue Oulujoelta Kemijokilaaksoon siirtyi lopullisesti Ruotsin valtakuntaan 1490-luvulla. Turvatonta Kemin Lapissa oli kuitenkin vielä 1500-luvulla venäläisten tehdessä tuhoisia retkiä alueelle. Vielä tuolloin he kävivät myös verottamassa aina Enontekiön rajoilla saakka.⁷⁵

Tornion pirkkamiehet olivat myös ulottaneet toimintansa vähitellen keskiajan kuluessa yhä idemmäs lapinmaita Kemijoen latvavesille keräten veroja siellä olleista lapinkylistä. Kemin pirkkalaisista ei lähteissä löydy mainintaa, joskin vuodelta 1553 on Pohjanmaan vouden Joen Baggen epämääräinen viittaus heidän keräämästään lapinverosta.⁷⁶ Kemin pitäjän talonpoikaiskauppiat olivat kuitenkin vauraita, mistä kertoo muun muassa Simonkylän Ruikan isännän huomattava varallisuus ja varsinkin tavaramäärä 1500-luvun puolivälissä. Varmasti osittain mahtavan asemansa ja paikallista papistoa uhmaavan käytöksensä vuoksi hän joutui mestattavaksi.⁷⁷ Ruikat talottuivat myös Kemijokivarteen Jaatilaan, jossa siitä kohosi yksi seudun varakkaimmista suvuista. Varsinaisesta pirkkamiessysteemistä ei siinä ollut kyse joskin käytännössä vastaavasta kauppasuhteesta. Pirkkamiehiä houkutteli erityisesti Ounasjoen varteen sen keskeinen asema kulkuväylänä Kemijoelta Jäämerelle, jolloin he pystyivät välittämään tuottoisaa kauppaa kahden meren välillä.

Kemin ylämaiden Lappi liukui pysyvästi Ruotsin kruunun hallintaan Tornion pirkkamiesten, Kemijokivarren talonpoikien eränkävynnin sekä kirkon ja ruotsalaisten tehostuneen hallinnon seurauksena. Täyssinän rauhassa 1595 sovittiin Ruotsin ja Venäjän valtakuntien raja kulkemaan Iivaaraan sekä Maanselän ja Kitkan lapinkylät Ruotsin valtakuntaan kuuluviksi. Samoin Ruotsin puolelle tuli myös Kuolajärvi, vaikka Iivaarasta pohjoiseen valtakuntien välinen raja jäi avoimeksi. Linjan oli ainakin tarkoitus kulkea Inarinjärven kautta Jäämereen. Tanska-Norjan paineessa Ruotsi ei kuitenkaan pystynyt pitämään Jäämeren rannikkoa ja Inarinjärven itäpuoleisesta seudustakin kiisteltiin pitkään. Käytännössä raja muotoutui vanhojen lapinkyläen keskinäisten rajojen mukaan, mutta vasta vuoden 1751 Strömstadin rauhansopimuksessa rajalinjat saatiin Ylä-Lapissa täsmennettyä ja vuonna 1766 käytyä.⁷⁸

Kemin Lapin epämääräisistä hallintasuhteista kertoo kuitenkin se, että osa lapinkylistä maksoi veroa myös Venäjälle aina 1700-luvulle saakka ja Inari vielä Norjalle. Ainoastaan Kittilä maksoi veroa yksinomaan Ruotsin kruunulle.⁷⁹ Perusteluna verolle esitettiin 1810-luvulla, että Suomen puolella asuneet lappalaiset olisivat harjoittaneet Venäjän puolella majavanpyyntiä ja metsästystä.⁸⁰ Se ei kuitenkaan ollut alkuperäinen veron peruste.

⁷⁴ Luukko 1952, s. 144–151; J. Vahtola 1997, s. 79–80.

⁷⁵ J. Vahtola 1996, s. 161, 191–193; J. Vahtola 2003, s. 46–48; Hiltunen 1978, kartta 5.

⁷⁶ A. Vahtola 2003, s. 26–27.

⁷⁷ Luukko 1954, s. 706–707.

⁷⁸ Julku 1987, s. 374–400; Viinanen 2002, s. 68–83, 134–135, 264–265.

⁷⁹ Luukko 1952, s. 527–528; Hiltunen 1978, s. 23, A. Vahtola 2003, s. 23–27.

⁸⁰ Kuvernöörin kirje hallituskonseljin talousosaston kamaritoimituskunnalle 20.3.1815. Kirjekonseptit 1815, n:ot 6, 7, 9. OLKI Da:13. OMA.

Rajalinjojen epäselvyydestä huolimatta kytkettiin Kemin Lappi 1500-luvun alun hallinnollisten järjestelyjen yhteydessä Länsipohjan voutikuntaan, johon kaikki Lapinmaat kuuluivat. Jo tuolloin oli olemassa myös raja Kemin pitäjän ja Kemin Lapin välillä. Vuonna 1543 sai näet muutama Kemin pitäjän talollinen tuomion kalastaessaan luvottomasti Lapinmaan puolella sijainneessa ja lappalaisille kuuluneessa järvestä.⁸¹ Vuonna 1555 Kustaa Vaasa määräsi erityisen lapinvoudin Kemin Lappiin, torniolaisen pirkkamiehen Olof Anundssonin. Tuosta vuodesta alkavat myös Kemin Lapin lapinkylittäiset veroluettelot.⁸²

Kemin Lapin alueelliseen kehitykseen vaikutti ennen kaikkea vankistunut talonpoikainen asutus Kemijoen keskijuoksulla, varsinkin Rovaniemellä. Lapinraja vetäytyi sekä aikaisempaa pohjoisemmas että idemmäs. Olennaista oli myös Ruotsin kruunun hallinnollisen otteen vahvistuminen pohjoisessa ja idässä. Vuoden 1687 rajaselvityksessä Sompion käräjillä lapinkyläen asukkaat todistivat yhtenäisesti, että Kemin Lapin rajapaikka oli vanhastaan ollut Simojärven Kultamasalmessa. Tuolloin muut rajapaikat olivat Kemijärven Joutsensalmessa ja Unarinjärven eteläpuolella Liittovaarassa ja edelleen Ounasjoella Molkokönkäässä ja Porkkavaarassa. Kemin talonpojat olivat esittäneet oman rajankulkunsa vuosikymmentä aikaisemmin 1672, ja se oli lapinmiesten näkemyksistä poiketen edellistä linjaa pohjoisempaa.⁸³

On kuitenkin pidettävä selvänä, että edellä mainittu määrittely ei ollut vanhin Kemin pitäjän ja Kemin Lapin välinen rajalinja. Kemijokivarren talonpoikaiskyläiden kesken oli tehty rajajärjestelyjä jo hyvin vanhoina aikoina keskiajalla, ja näin oli tehty varmasti keskijuoksullakin viimeistään 1400-luvulla. Syynä olivat tietysti ennen kaikkea joki- ja varsinkin lohenkalastukseen liittyneet järjestelyt. Pohjoisin talonpoikaisasutus oli jo keskiajan lopulla Tapionkylässä kotvan matkaa Rovaniemen Ylikylästä eli Pihkaporista Ounasjokivartta ylöspäin. Siellä olivat Tapion, Turton ja Väinäisen talot – kaikki satakuntalaisia juuriltaan. Kittilän käräjillä todistettiin vuonna 1765 rajaselvitysten yhteydessä, että Kittilän asukkaat olivat vanhoista ajoista saakka harjoittaneet peuranpyyntiä ja muuta metsästystä Mäntyjärvelle ja Sinettäjärvelle saakka.⁸⁴ Todistajat olivat kuitenkin Kittilään tulleiden talonpoikien jälkeläisiä, jotka olivat muuttaneet Ala-Kittilään asumaan. He tietenkin halusivat oikeuksiaan mahdollisimman alhaalta Ounasjokivartta.

2.4. Ounasjoen alajuoksun asutuskehitys

Ounasjoen alajuoksun nautintasuhteet olivat muotoutuneet syvällä keskiajalla, jo 1200-luvulta lähtien, kun Kemin alajuoksun karjalaislähtöiset talolliset hankkivat eräjärviä hallintaansa. Tässä vaiheessa täytyi myös Ounasjoen lapinkylän organisaation tiivistyä, jotta kylän saamelaiset pystyivät pitämään asemansa. Nautintamaat ja -vedet alkoivat syventyä myös rajaksi, jonka pohjoispuolelle jäi Kittilän Lappi. Ounasjoen itäpuolelle Kemijokivartta ylöspäin muo-

⁸¹ J. Vahtola 1997, s. 80; A. Vahtola 2003, s. 23.

⁸² Fogdebref för Oluff Amundsson [p.o. Anundsson] 1.7.1555. I. Fellman IV, s. 20, 24; Hiltunen 1978, s. 23; A. Vahtola 2003, s. 23–27.

⁸³ Kemin kk 1672. KA rr13, f. 144–145; Kemin tk 1678. KA rr15, 99–100. Rajoista erityisesti Julku 1968; Julku 1985, s. 151–153 ja Julku 1991, s. 32–33.

⁸⁴ Kittilän käräjät 1765, f. 687. Norrbotten Vol. 45. Svea Hovrätts arkiv. SRA; myös I. Fellman III, s. 181.

toutui ”Rovaniemen” lapinkylä, joka kuitenkin sortui keskusosaltaan Rovaniemellä ja Korkalossa talonpoikaisen asutuspaikkeen vuoksi. Kemijokilaakson talonpojat siirtyivät myös Keminsuun ja samalla lännen kirkon jäseniksi 1300-luvun kuluessa.⁸⁵ Perimätietojen perusteella papisto kävi saarnamatkoilla ja ehkä suorastaan käännästytyksessä yläjuoksulla,⁸⁶ ja niin Rovaniemikin liukui Kemin seurakuntaan ja Kemin papin huomaan. Sen sijaan Rovaniemeltä Kemijokea ylävirtaan säilyi saamelainen väestöpohja 1500-luvulle saakka. Kemijokilaakso Rovaniemeltä alaspäin sai puolestaan voimakkaan asutussykäyksen 1500-luvun jälkipuolella savolaisista asuttajista.

Uutena tekijänä asutuksen muovautumisessa oli 1550-luvulta lähtien Kemijokilaaksoon ulotunut savolaisekspansio, joka alkoi aluksi muutaman talonpojan voimin emäpitäjässä. Idän kaskitalonpojat tulivat hyödyntämään pohjoisen liki koskemattomia havumetsiä, ja 1500-luvun lopulla ja 1600-luvun alussa Kemijokilaakso sai yhtenäisen talonpoikaisen asutusrintaman aina Kemijärvelle saakka. Erityisesti Tervolan nykyinen kirkonkylän seutu sai 1570-luvulta lähtien talonpoikaiset asuttajansa, kuten nimikin kertoo (savolainen Tervonen -> Tervola). Tosin kylän rinnakkaisnimenä säilyi pitkään Lapinniemi.

Ounasjokivarteen tuli keskiaikaisten Ylikylän ja Tapion talojen yläpuolelle savolaistalonpoikia 1600-luvun alussa, mutta jo savolaisia aikaisemmin olivat kuitenkin karjalaiset asuttaneet Ounasjokilaaksoa. Tapion taloista ylävirtaan Patokoskella asui Lasse Jönsson eli Lauri Juhonpoika, josta oli tullut joskus 1500-luvun puolivälin tienoilla Hotin talon asuttaja ja samalla Kemin pitäjän pohjoisin talonpoika. Lasse mainitaan sukunimellä Hotti vuoden 1570 sakkoluettelossa.⁸⁷ Mikään mahdottomuus ei ole, että asuinpaikka olisi ollut asuttuna jo ennen 1500-luvun puoltaväliä, ja Lasse ei olisi ollut talon ensimmäinen isäntä.

Hotti on karjalainen sukunimi ja erinomaisen mielenkiintoinen ylhäällä Ounasjoella. Poikkeuksellisen nimimuotona se antaa myös mahdollisuuden seurata suvun vaiheita pohjoisessa. Hotin ensimmäisen tunnetun isännän Lasse Jönssonin sukujuuret menevät joko Karjalaan Käkisalmen ympäristöön,⁸⁸ tai Lasse oli Koivukylän Jöns Hotarin (Huotari) poika. Tämä on todennäköisin vaihtoehto. Karjalaislähtöinen Hotari esiintyy Koivukylän ensimmäisissä veroluetteloissa 1500-luvun puolivälissä, ja koivukyläläiset olivat innokkaita kalastamaan eräjävillä Meltauksen tienoilla.

Mitenkään sattumaa ei voi olla se, että Hotin nautinnassa olivat vielä 1600-luvulla yhdessä emäpitäjäläisten kanssa läheiset ja kalaisat Suopajärvi ja Saittajärvi.⁸⁹ Viimeksi mainitusta olivat lappalaiset perimätiedon mukaan julmasti karkotettu. Hotti oli myös vielä luontevan etäisyyden päässä muista Kemin pitäjän talollisista, joten hänet voitiin hyvin merkitä Rovaniemen kylään kuuluvaksi ja samalla talonpoikaisen verotuksen piiriin. Patokoskella oli myös nimensä mukaisesti lohiväli. Hotin suvun joko Ounasjoen tai Kemin emäpitäjän ajalta oli myös nautintamaita Lapinmaan puolella, kesäinen kalastuspaikka Kemijärvellä Kattilaniemen itärannalla Hotinlahdella, eränautoja nykyisen Kolarin puolella lähellä Kittilän rajaa ja lähellä nykyistä Kittilän kirkonkylää sekä Ounasjoen yläjuoksulla.⁹⁰

⁸⁵ J. Vahtola 1996, s. 196–199.

⁸⁶ J. Fellman I, s. 308–311.

⁸⁷ KA 4719:7v; J. Vahtola 1996, s. 131.

⁸⁸ Hotti on muuntunut Karjalassa sukunimeksi ortodoksisesta ristimänimestä Fotios. Sukunimenä Hotti esiintyy 1500-luvun puolivälissä Hiitolassa Käkisalmen lähellä, tosin myös Uudellakirkolla.

⁸⁹ Enbuske 1996, s. 330–331; Patokosken kylähistoria 2002, s. 13, 40.

⁹⁰ Peruskartta-aineisto 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi..](http://kansalaisen.karttapaikka.fi..)

Jääske(läise)n suku asutti viimeistään 1580-luvulla nykyisin Tolosen ja Jääskön kylinä tunnetut paikat hyvän matkaa Hotista ylävirtaan, aivan Kittilän lapinkylän tuntumassa. Jääskeläisiä muutti myös emäpitäjän Lautiosaareen, ja he olivat todennäköisesti alun perin Karjalan Jääsken pitäjistä lähtöisin ollutta sukua. Nimenomaan nimimuoto Jääskö painottaa suvun karjalaisuutta. Verolähteissä 1600-luvun alkuvuosina nimi esiintyy useimmiten muodossa Jääski.⁹¹ Toinen Jääskön taloista muuttui 1620-luvulla Toloseksi, kun renkimiehenä Lautiosaaresta tullut Pekka Tolonen otti tilan asuttavakseen. Tolosen kupeessa vietti muutaman vuoden 1620-luvulla myös Kinnusen savolaisperhe, mutta he jatkoivat matkaa ilmeisesti Lapinmaahan. Jääskön perhekuntakin muutti kovien koettelemusten keskellä 1670-luvulla lapinrajan pohjoispuolelle Kittilään.

Vuonna 1608 mainitaan Heikki Viiripää uudistalollisena Meltausjokisuun tienoilla kotvan matkaa Hotista ylöspäin, mutta hän oli asunut varmasti jo hyvän aikaa paikkaa ennen kuin se muuttui uudistaloksi. Veroluettelon tietojen mukaan Viiripää lähti 1620-luvulla ”Karjalaan”, kun hänet kirjoitettiin sotilasrulliin. Koko perhe ei kuitenkaan lähtenyt, sillä vuosikymmenen kuluttua Heikin poika oli uudisasukkaana Kemihaarassa nykyisin Viirinkylänä tunnetussa paikassa.⁹² Myös Viiripää on Hotin tapaan mielenkiintoinen nimi, jota on arveltu sotilaan lisänimeksi. Talonnimenä Viiri on esiintynyt historiallisella ajalla Suomen eteläosassa Uudellamaalla, jossa se selittyy luontevasti ruotsin kielestä tulleeksi. Koutokeinon Lapissa Wyr on ollut henkilönimi mutta ei voi liittyä Rovaniemen Viiripähän. Laatokan Karjalassa ja Karjalan Kannaksella nimimuotona on ollut Viiru. Ounasjoen Viiripää sopii hyvin Paakkolan karjalaisten sukunimien Valkeapää ja Jauhoppää yhteyteen. Kotiseutuun viittaa myös tieto, että Heikki oli lähtenyt nimenomaan Karjalaan pakoon sotapalvelusta.

Mitenkään sattumaa ei voi olla sekään, että nykyisen Jääskön kylän länsipuolella Ounasjokilaaksossa on Riiko-nimien pesye varsin huomattavien paikkojen osalta (Ranta-Riikovaara, Riikovuoma, -jätkä).⁹³ Karjalaislähtöisen Riikosen on täytynyt siis vaikuttaa seudulla aktiivisesti. Asiakirjoihin ei suvusta ole jäänyt merkkejä, joten ajallisesti heidän on täytynyt liikkua seudulla ennen 1500-luvun puoltaväliä. Kyseessä voi hyvinkin olla sama suku, joka mainitaan Treskin kartalla 1642 Kittilässä Riikonkosken nimen antajana. Sinänsä Riiko on ollut yleinen karjalainen nimi.

Tolosen alapuolelle Patokoskelle perusti 1590-luvulla Tarkiaisen savolaissuku tilan vastapäätä Hotteja. Olof Tresk saikin piirtää karttaansa suorastaan Patokosken kylän. Aivan ilmeisesti uudisraivaaja Lauri Tarkiaisen oli sama henkilö, jonka talon venäläiset olivat polttaneet Oulujärven Paltamossa vuonna 1580.⁹⁴ Hän olikin ensimmäinen savolainen talollinen Ounasjoella. Patokoskelta reilun matkaa, pari peninkulmaa alas Tapion kylän pohjoispuolelle syntyi aivan 1600-luvun alussa Heiskarin tila, jonka sukuyhteydet liittyvät kiinteästi Kittilän lapinkylään. Veroautiona ollutta taloa asutti pitkään 1600-luvun alkupuolella Kittilästä tullut Per Johansson ”lappalainen”, joka kuului Päiviön tai Ryssän sukuun. Tervosen sukua asettui asumaan Tapion kylään vuoden 1610 tienoilla ja siitä sai alkunsa Tervon talo. Nivankylään liittyi vahvasti lappalaismuistoja, mutta ensimmäisen verolle päätyneen uudismaan raivasi Per Siponpoika Pulli viimeistään 1620-luvun alussa – siis kovin myöhään ajatellen pohjoispuolen Tapi-

⁹¹ Karjalaisuutta on painottanut eritoten Viljo Nissilä.

⁹² J. Vahtola 1996, s. 159; Enbuske 1996, s. 244–245.

⁹³ Topografiset kartat. Peruskartta-aineisto 1:20 000, Rovaniemi, sekä peruskartan pienennökset 1:50 000, Rovaniemi.

⁹⁴ J. Vahtola 1980, s. 451.

on ja etelän Ylikylän keskiaikaista asutusta.⁹⁵ Niva on alun perin paikannimi, joka lainautui talonnimeksi. Pullit olivat suuntautuneet vahvasti Ounasjokilaakson eränkäyntiin.

Loppujen lopuksi savolaisen uudisasutuksen vaikutus jäi Ounasjoella hyvin vähäiseksi. Selvästi savolaisia olivat vain Tarkiaiset, Tervoset ja Toloset, jotka tulivat myös ajallisesti myöhemmin alueelle kuin karjalaiset. Miksi niin kävi, on varmasti kahden syyn seurausta. Ensiksikin suotuisat huhtakaskimetsät alkoivat vähentyä mitä pohjoisemmas noustiin, joten kehnot elinkeinomahdollisuudet eivät enää houkuttelleet kaskenkaatajia. Sitä olennaisempi syy oli, että Ounasjokivarsi oli alueen lapinsukujen sekä Kemin emäpitäjän ja varsinkin emäpitäjän karjalaislähtöisten talojen nautintamaina. On oikeastaan yllättävää, miten vahva ote Kemin alajuoksun tilallisilla oli Ounasjoella, eikä esimerkiksi rovaniemeläistalollisista ollut asiaa Ounasjokilaakson haukivesille ja erämaille kuin kaikkein vanhimpien tilojen asujilla. Nautintaomistusten täytyy siten juontua syvälle keskiajalle saakka.

Tilanne oli lapinrajan osalta Ounasjoella vastaava kuin Tornion-Muonionjoella, jossa raja nousi pohjoisemmas uudisasutuksen myötä. Kolariin talottui ensimmäiset talonpojat 1580-luvulla, pian myös Pajalaan ja 1600-luvun alkuvuosina Muonioon. Kuningas Juhana III vahvisti jo vuonna 1584 Tornion pitäjän ja Tornion Lapin rajan Muonion Sonkamuotkaan.⁹⁶ Luokisat järvet olivat Ylitorion talonpoikien nautinnassa tai yhteisnautinnassa lapinkylän asukkaiden kanssa. Vastaavasti pitkä osuus Ounasjokivartta liukui talonpoikaisen asutuksen ja verotuksen piiriin ja Kemin pitäjään. Lapinraja määrättiin 1680-luvulla Molkokönkääseen, josta kemiläiset saivat hilattua sen 1700-luvulla jonkin matkaa ylemmäs Tainiojoen suuhun. Samalla Mäntyjärven rajapaikasta vedettiin linja pohjoiseen Porkkavaaraan, mutta ilmeisesti mystinen Mandajärven rajapiste oli ollut vielä 1500-luvulla reilusti pohjoisempana, ehkä Kallojärven–Ylläksen seutuvilla.⁹⁷ Olennaista tämän tutkimuksen kannalta on kuitenkin se, että Kittilän lapinkylässä tapahtunut asutuskehitys oli suoraa heijastumaa ja luontevaa jatkumoa Ounasjoen alajuoksun vaiheisiin.

Kokonaiskuvana Ounasjoen alajuoksun kehityksestä voidaan todeta, että talonpoikainen asutusliike oli pysähtynyt 1500-luvun alkuun mennessä Tapionkylän korkeudelle. Sen jälkeen alkoi Lappi, mutta se ei suinkaan tarkoittanut, että Lapissa olivat vain lappalaiset. Kemin emäpitäjän talollisilla oli useita järviä nautinnassaan ja varsinkin itse Ounasjoki. Erittäin olennaisia olivat vuomat peuranpyynnin vuoksi. Osittain jokilaakson asutusprosessissa oli varmasti kyse siitä, että emäpitäjän talolliset halusivat pitää ylämaiden nautintaoikeudet hallinnassaan, jolloin taloista lähti ”edunvalvojia” omille nautintamailleen. Huomattava myös on, että 1500-luvun haukiveroluetteloiden mukaan ylämaissa kalastivat lähinnä emäpitäjän Koroisten ja Paakkolan ”karjalaiskylä” sekä Ilmolan talot. On myös selvää, että lapinrajan muotoutuminen Ounasjoella heijasteli nautinta-alueiden rajoja. Toisaalta voidaan myös kysyä, oliko Ounasjoen karjalaisvaikutus seurausta Kemin emäpitäjän ja lähinnä Koroisen ja Paakkola kylän väestöliikkeestä, vai oliko vaikutus tullut suoraan Karjalasta Ounasjoelle.

⁹⁵ Enbuske 1996, s. 242–253.

⁹⁶ J. Vahtola 1991b, s. 227–229, 258.

⁹⁷ Kemin ja Tornion välisen rajan historiasta ks. erit. Julku 1991.

2.5. Kemijärvi ja Simojärvi lapinkylien jakovesinä

Oma kysymyksensä on, mikä lapinkylä tuli rovaniemeläisiä vastaan noustaessa Kemijokea ylöspäin. Miksi Kemijärven lapinkylää ei ole mainittu missään vanhoissa asiakirjoissa, vaikka alue oli 1600-luvun puolelle saakka Lappia. Esimerkiksi vuoden 1595 Kemin Lapin kartassa on Kemijärvi keskeisellä paikalla,⁹⁸ mutta sinne ei ole merkitty lapinkylää. Selvää myös on, että pitkä huikonen Yläkemijoen vartta Rovaniemeltä Kemijärvelle oli vielä 1500-luvullakin saamelaisten asuttama. Kemijoella pohjoisimmat Kemin pitäjän talolliset asuivat Korkalossa ja Rovaniemen kylän Saarenkylässä, todennäköisesti nautintaraja vastaan tulevan lapinkylän kanssa on kuitenkin kulkenut jonkin matkaa Kemijokea ylöspäin.⁹⁹ Eräissä historianesityksissä on kyllä hahmoteltu oma ”Giemajaurin” eli Kemijärven lapinkylä,¹⁰⁰ mutta sillä ei ole mitään tekemistä vallinneen todellisuuden kanssa.

Näin 1600-luvulla syvän kaaren pohjoiseen tehnyt lapinraja oli aikaisempina aikoina, vielä 1400-luvulla ja 1500-luvun alussa, kulkenut suoraviivaisemmin Simojärven seudulta Korkalon tienoille Kemijokeen ja sieltä edelleen kohti länttä Tapionkylän yläpuolelle päätyen vanhaan keskiaikaiseen rajapaikkaan Mandajärveen. Länsipuolella alkoi Tornion pitäjä, joka ulottui Pellon korkeudelle saakka. Nautintaraja ei kuitenkaan kulkenut enää 1500-luvulla enää niin etelässä, sillä Kemin alapitäjän talollisilla oli useita järviä nautinnassaan lapinmaan puolella. Ilmolan, Koroisten, Liedakkalan ja Paakkolan talonpojilla oli Ounasjokilaakson vesistö hallinnassaan, varsinkin Unari ja sen eteläpuolen haukivedet, joten heidän kalastuksensa ei rajoittunut pelkästään kalaisaan Unariin. Tosin monet järvistä olivat vuokralla rovaniemeläisillä. Tervolan kylien talolliset suuntasivat kalastusmatkansa emäpitäjäläisiä enemmän Kemijoen suuntaisesti ja sen länsipuolelle. Rovaniemeläisillä haukivedet rajoittuivat lähinnä joki-laakson lähijärviin, joskin vielä 1500-luvulla käytiin kaukokalassa myös Kemijärvellä ja Simojärvellä. Vuonna 1608 todettiin, että korkalolaiset kalastivat järvillä yhdessä lappalaisten kanssa.¹⁰¹

Esaias Fellman on tallettanut mielenkiintoisen tiedon vuonna 1748 kuvauksessaan Kemijärvestä. Vanhat lappalaiset olivat kertoneet hänelle, että menneinä aikoina järven itäpuolella oli ollut suuri lapinkylä Vihtala ja Kemijärven länsipuolella Permuslahden lapinkylä. Molemmat kylät olivat birkarlit ryöstäneet aikana ennen kuin he olivat siirtyneet Ruotsin kruunun alamaiseksi. Permuslahdella varmasti tarkoitettiin Termuslahtea, jonne myös Jakob Fellman satoi tiedon 1820-luvulla. Hän lisäsi vielä tarinaperinteenä, että tämän muinaisuudessa suuren lapinkylän olivat pirkkalaiset julmasti hävittäneet. Mieshukka oli ollut niin suuri, että puut olivat uineet veressä. Varmasti tämän tyyppiset perimätiedot perustuivat joihinkin todellisuus-pohjaisiin ja verisiin yhteenottoihin. Termusvaarasta löytyi vuonna 1835 runsaasti muinaisesineitä,¹⁰² joten se on ollut jonkin lapinkylän kesäinen asuinpaikka. Kesäasuipaikastakin voitiin käyttää kylä-nimitystä, ’kiile’ tai ’kile’, jossa asui perhekuntien muodostamia yhteisöjä.¹⁰³

⁹⁸ Skiss över norra Österbotten med tillhörande lappmarker från och med Enare träsk i norr till en linje från Uleåborg ost – nordost ut. Ut. känd. proven, nr. 365. SRA. Kartta liittyy Ruotsin ja Venäjän rauhansopimuksen tilanteeseen vuonna 1595. Ehkä kartta on kuitenkin piirretty aivan 1600-luvun alussa.

⁹⁹ Enbuske 1996, s. 222–226, 249.

¹⁰⁰ S. Aikio 1992.

¹⁰¹ J. Vahtola 1996, s. 167–169; Enbuske 1996, s. 329–334.

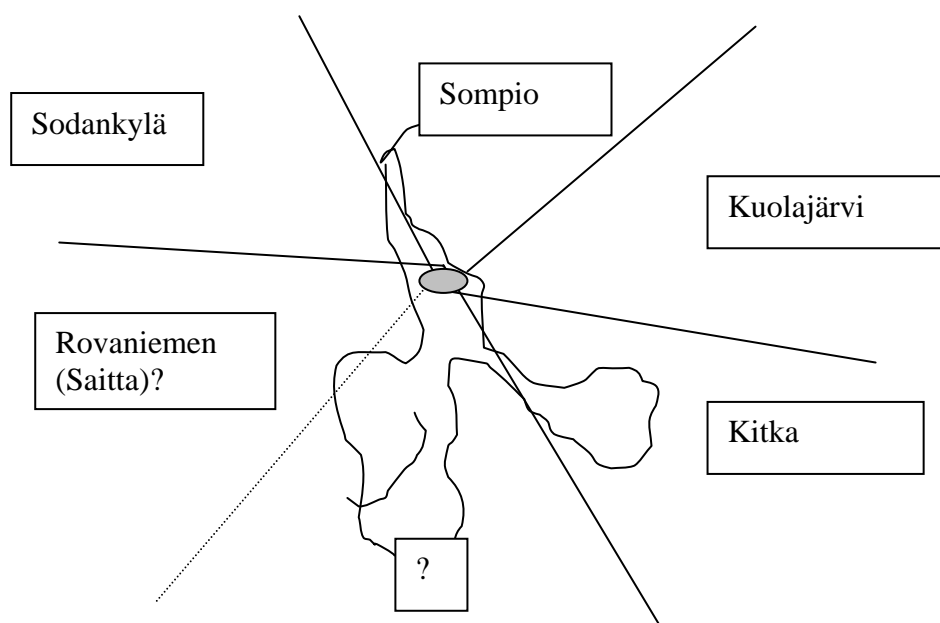
¹⁰² Kotivuori 1996, s. 412, viitteet 46 ja 49.

¹⁰³ J. Fellman III, s. 10.

Kemijärven ympäristön vanhemmasta historiasta avautuu mielenkiintoinen näkymä. Hyvin tunnettuahan on, että Kemijärvi oli useiden lapinkylien kalajärvi vielä pitkälle historialliselle ajalle. Oikeastaan on yllättävää, että Kemin emäpitäjän talolliset eivät kalastaneet isossa ja merkittävässä kalavedessä kovin voimallisesti. Esimerkiksi vuoden 1554 haukiveroluettelon mukaan Kemijärvellä kalasti kuusi rovaniemeläistäloa, kaksi Paakkolasta ja yksi Liedakkalasta.¹⁰⁴ Vuonna 1564 lähti Kemin pitäjistä kalastamaan 21 eräjärvelle 58 haapiokuntaa, joista Kemijärvelle meni osa Jaatilan, Muurolan ja Rovaniemen haapioista.¹⁰⁵ Toisin sanoen Kemijärvessä kalastivat erityisesti Rovaniemen seudun talonpojat.

Kemijärven arvoitukselliseen asemaan voidaan esittää ratkaisuna, että sen nautinta oli jaettu useisiin sektoreihin, jollaisia jakoja tunnetaan monista lapinkylien suurista järvistä.¹⁰⁶ Sellainen myös sopii erinomaisesti Kemijärveen sen lukuisten suurten järvenselkien vuoksi. Kaikki hajatieodot yhdistäen voidaan esittää, että *Kemijärven ympärille oli avautunut viuhkamaisesti useampi lapinkylä, joista eteläisimpien oli väistyttävä ensimmäisenä talonpoikaisten intressien edessä.*

Vielä 1500-luvun alkuun tultaessa Kemijärven ympärillä ollut lapinkyläjärjestelmä oli todennäköisesti seuraavanlainen:

Kartan sektoriviivat kuvaavat ainoastaan jakoperiaatetta.

Kemikylyä sai 1560-luvulla myös osansa Kemijärven kalastuksesta, kun se perustettiin lohkaisemalla alueita Kuolajärvestä, Kitkasta ja Sompion. Lapinkylien rajapisteeksi sopii myös erinomaisesti Luuksen- eli Joutsensalmi, jota Sompion ja Sodankylän lapinmiehet pitivät yhä 1600-luvulla tiukasti vanhana rajakohtana. Siitä olikin varmasti tullut jossain vaiheessa 1500-

¹⁰⁴ J. Vahtola 1997, s. 80.

¹⁰⁵ Luukko 1954, s. 410–412.

¹⁰⁶ Steckzén 1964, s. 469; Hiltunen 1978, s. 13.

lukua myös Kemin pitäjän ja Lapin rajapaikka. Vuoden 1672 käräjillä lapinkylien miehet totesivat, että Kemijärvi oli rajannut ikimuistoisista ajoista heidän maansa ”kauas ylös”, mutta itse järvi oli ollut heidän yhteiskäytössään.¹⁰⁷ Toisin sanoen Kemijärvestä olivat lähteneet kunkin lapinkylän maat omiin suuntiinsa: ”ylös”.

Jakob Fellman kopio kyseisen kärjäpöytäkirjan teokseensa 1800-luvulla, mutta hän ei ymmärtänyt tekstin sisältöä, vaan asetti siihen kysymysmerkin. Vuoden 1687 Kemin Lapin käräjillä seitsemän lapinkylän uskotut, vanhat lapinmiehet todistivat, että Kemijärvestä oleva Joutsensalmi oli aina ollut rajapaikka. Lapinmiehet kertoivat asian nimenomaan siten, että Joutsensalmi oli rajalinjojen keskus (”centro”), josta linjat lähtivät ”per rectam Lineam” eli suorina linjoina.¹⁰⁸ Tässä tapauksessa ei ole olennaista se, oliko raja Kemin pitäjän kanssa todellisuudessa tuolloin Kemijärvestä, vaan se, että lapinkylien asukkaille Kemijärven Joutsensalmi oli ollut ikivanhoista ajoista saakka rajamäärittelyjen keskipiste.

Edellä esitetyn valossa on selvää, ettei Kemijärvi muodostanut omaa lapinkyläänsä. Järven rantamilta olevat lukuisat muistot lappalaisasuipaikoista liittyvätkin luontevasti ympäröivien lapinkylien kesäajan kalastuspaikkoihin. Tässä hahmotettuun kehitykseen sopii erinomaisesti myös se merkittävyys, ettei Kemijärven lapinkylää mainittu koskaan esimerkiksi kiistoissa järven nautintaoikeuksista – kylää kun ei ollut – eikä toisaalta 1500-luvun ja 1600-luvun alkuvuosien Kemin pitäjän maakirjoissa. Järven eteläosaa kalastaneet kemiläiset taipuivat tuolloin vuokraamaan nautinta-alueensa Kemijärvelle tulleeille uudisasukkaille,¹⁰⁹ ja tähän kehitykseen sopii erinomaisesti vielä sekin, että lapinkylät suostuivat aluksi kohtuullisen jouhevasti jakamaan kalastusoikeudet järveen. Siksi uudisasukkaiden tulosta ei syntynyt myöskään riitoja. Itse asiassa pohjoisen kylät Sodankylä, Sompio ja Kuolajärvi pystyivät pitämään periaatteessa entiset järvinautintansa, ja olosuhteet säilyivät heidän kannalta vielä 1600-luvun alkuvuosina ennallaan. Eri asia on sitten uudisasutuksen eteneminen Kemijärveltä pohjoiseen, mikä aiheutti nautintarajan siirtymisen kokonaan Kemijärvestä pohjoisemmas.

Kemijärven länsipuolella on mitä todennäköisimmin ollut myös kerrallinen lapinkylä, joka on ulottunut Rovaniemelle saakka. Sen kesäiseksi kyläksi sopisi erinomaisesti perimätiedon tuntema Kemijärven Termuslahti. Muutamissa historiaesityksissä Rovaniemen alueen lapinkylästä on käytetty nimeä Saitta,¹¹⁰ mutta se on keinotekoinen konstruktio, ja mieluummin voisi puhua vaikkapa Olkkajärven lapinkylästä. Rovaniemen ympäristöstä tunnetaan hyvin runsaasti lappalaisiin liittyviä muinaismuistoja ja asuinpaikkoja,¹¹¹ joten lapinkyläjärjestelmän ulottuminen sinne vielä ainakin keskiajalla on hyvin luontevaa.

Nimenomaan Jakob Fellman mainitsi Saittan lapinkylänä, jonka Ilmolan talonpoika olisi tuhonnut.¹¹² Kertomus viittaa kuitenkin paremmin kalastuspaikkaan ja riitaan pyyntioikeuksista. Huomiota tarinassa kiinnittää myös se, että osapuolena oli nimenomaan Kemin emäpitäjän talollinen. Heidän intressipiirinsä olivat hyvin vahvasti Ounasjoen vesistössä, johon Saittajärvin kuuluu. Saittajärvi on kyllä sikäli mielenkiintoinen paikka, että se on vedenjakaja-alueen reunamalla: järven vedet laskevat Ounasjokeen ja itäpuolelta alkavat vedet virrata Raudanjoelle ja edelleen Kemijokeen. Vedenjakaja-alueen peuranpyyntimailla on ollut myös oiva

¹⁰⁷ Sodankylän käräjät 1672. J. Fellman III, s. 551.

¹⁰⁸ Sompion, Kemikylän, Kuolajärven, Kitkan ja Maanselän käräjät 1687. I. Fellman III, s. 38–41.

¹⁰⁹ Virrankoski 1973, s. 26–29. Virrankoski ihmettelee tekstissään Kemijärven kehitystä ja arvoituksellisuutta.

¹¹⁰ Erit. S. Aikio 1992, myös T. Lehtola 1996, s. 106–107.

¹¹¹ Kotivuori 1996, s. 114–125.

¹¹² J. Fellman II, s. 129–130. Saitta-nimeä Rovaniemen lapinkylästä on käyttänyt S. Aikio 1992.

talvikylän paikka. Sinänsä perimätiedon voi tulkita kuvastavan kamppailuja nautinta-alueista ja saamelaisten alistumista näissä mitteloissa.

Vahvat muistot ja myös jäänteet lapinväen asuinpaikoista liittyvät Raudanjoen tuntumaan, Olkkajärvelle, Vikajärvelle, Kemijoen lähetyville Kamsajoelle ja Sierijärvelle. Varsin houkutteleva ajatus on, että Rovaniemen ympäristön vanhan lapinkylän talvinen keskuspaikka on sijainnut Ounas- ja Kemijoen haarassa, siis siellä, minne keskittyi sittemmin myös talonpoikainen asutus. Olihan talvinen keskus myös markkinapaikka ja siksi luonteva asentopaikka suomalais-saksalais-skandinaavisille kauppamiehille.

Johdonmukaisena edellä esitetystä seuraa kysymys, oliko Kemijärven eteläpuolella ollut Rovaniemen–Saittan lisäksi vielä toinenkin oma lapinkylänsä, jonka väki olisi käynyt kalastamassa Kemijärvessä. Mahdollista on, että sellainen siellä olisi ollut. Vielä 1500-luvulla oli nykyisen Ranuan alue Simojärven ympäristöineen saamelaisten asuttama, joskin myös Kemin ja Simon talonpoikien eräjärvikalastuksen kohteena. Peräpohjolan alueella liki ainutlaatuinen siili-nimi, Siililampi Simojoen ja Kuhajärven lähetyvillä, viittaisi alueen saamelaisten talvikylän paikkaan – ehkä Tervolan Lapinniemen ja Simojärven muodostaman alueen lapinkylälle. Tosin siili-nimien yhdistäminen siitään on kovin epävarmaa.¹¹³

Hypoteettinen kysymys kuuluukin, onko kyseessä ollut siis Kemijoen keskijuoksun ja Simojoen latvavesistön lapinkylä. Myöntävä vastaus selittäisi myös luontevasti lapinmuistot näillä seuduilla ja talvikylän sijainnin vaikkapa juuri Siililammessa Kuhajärven lähetyvillä tai jossain muualla sisämaassa. Sinänsä Kuhajärven seutu on erinomainen myös vedenjakaja-alueena, sillä sen lähetyvillä kulkevat Iijokeen laskevan Siuranjoen latvavedet. Vuotuisrytmi olisi ollut molemmissa konstruoiduissa lapinkylissä ”peilikuvana” vastaava kuin esimerkiksi Sodankylän ja Sompion asukkailla – kesäksi Kemijärvelle ja syystalvella vetäytyminen sisämaahan.

Kerralliseen lapinkylään viittaa myös se, että Kemijärven eteläosissa kävivät 1500-luvulla kalastamassa erityisesti Rovaniemen talonpojat. He olisivat ”vallanneet” muinaisen eteläpuolisen lapinkylän järvinautinnat, eli perimätiedon tallentaman Vihtalan kylän. Jos perimätietoihin on uskomista, niin valtaukset olisivat olleet perin väkivaltaisia. Periaatteessa voidaan ajatella, että Kemijärven eteläpuolinen kylä olisi kattanut alueet Simojärven ympäristöstä Muurolan pohjoispuolelle ja Lapinniemelle saakka, siis nykyiseen Tervolaan. Siellähän ei ollut vielä 1500-luvun puolivälissä talonpoikaisasutusta mutta toisaalta vankka perimätieto lappalaisista.

Saamelainen asutusvyöhyke on ulottunut Tervolan korkeudelta sisämaan vaara- ja järvialueita pitkin Kivaloille, Ranuan seudulle ja etelän suuntaan niin, että vielä Oulujoen alueella on elänyt vahva perimätieto lappalaisten asuinpaikoista. Sieltä saamelaisväestön asuinalueet ovat kaareutuneet kohti Perämeren Raahan seudulle, kunnes savolainen asutusrintama mursi vanhan asutuskerrostuman 1500-luvulla.¹¹⁴ Simojärven Kultamasalmesta muodostui Kemin pitäjän talonpoikien ja Kemin Lapin lappalaisten nautintaraja todennäköisesti 1500-luvulla; sen itäpuolelta alkoi Kitkan Lappi. Viimeistään siinä vaiheessa myös mahdollinen Simojärven lapinkylä oli hävinnyt.¹¹⁵

¹¹³ J. Vahtola 1999, s. 114.

¹¹⁴ J. Fellman IV, s. 289–29; Juntunen 1990, s. 44–45; J. Vahtola 1991a, s. 82–90; Vesala 2000, s. 10–11.

¹¹⁵ Hiltunen 1990, s. 54–60.

Simojärvi itsessään on myös ollut eri alueiden kalavesi. Myös täällä olisi luontevaa, että rajapaikka Kultamasalmessa oli nimenomaan muinainen lapinkylien rajakohta, sektoreiden keskipiste, siis itäisen Kitkan ja läntisen lapinkylän, ja siksi Kemien lapinkylien asukkaat pitivät sitä yhä 1600-luvulla rajapaikkana. Läntinen lapinkylä kohtasi kuitenkin jo syvällä keskiajalla talonpoikaisen asutusrintaman, ja lapinväen kotakunnat joutuivat väistymään tai sulautumaan. Ensimmäisenä sortui läntinen lapinkylä ja 1500-luvun kuluessa Rovaniemen alueen Saittan lapinkylä. Muutamista näiden kylien keskeisistä rajapisteistä jäi elämään Kemien pitäjän ja Kemien Lapin välisinä rajapaikkoina, joskin Kultamasalmi joutui vielä väistymään idempänä kulkevien paikkojen edessä. Kittilä kuitenkin säilytti elinvoimansa lapinkylänä, vaikka sinnekin kohdistui voimallinen Kemien emäpitäjän kylien eränkäynti, kalastus ja lopulta asutus.

2.6. Yläkemijoen ja Kemijärven talonpoikaisasutuksen synty

Rovaniemen yläpuolisen Kemijoen, eli Kemihaaran ja Kemijärven kehitys on historiallisena ilmiönä samanlainen kuin Ounasjoen alajuoksun. Vähitellen muodostuva talonpoikaisasutus kytki alueen Kemien pitäjään ja Lapinmaiden ulkopuolelle, kun uudisraivaajat merkittiin Kemien pitäjän maakirjaan. Samalla myös vanhoja jokilaakson saamelaisia siirtyi uudistalollisiksi, kuten oli siirtynyt Rovaniemen ja Tervolankin alueella Lannanmaan puolella. Vastaavan tyyppistä vähittäistä reuna- ja raja-alueen asutusprosessia ja etnistä muutosta on syytä olettaa tapahtuneen vielä vanhempina aikoina alempana ja etelämpänä pohjoisen suurissa jokilaaksoissa ja Lappien reuna-alueilla (Iin, Oulun Lapit), Savonmaalla, keskisessä Suomessa ja vieläkin etelämpänä. Kyse ei siis ollut varsinaisesta kolonisaatiosta, vaan vähittäisestä muuntumisesta talonpoikaiseksi asutukseksi.

Varsinaisen asutushistorian osalta Kemihaaran ja Kemijärven vaiheet poikkeavat kuitenkin tyystin Ounasjokivarresta. Yläkemijoki sai ensimmäiset talonpojat, kun Rovaniemen ja Koron kylistä nousi lyhyen ajan sisällä savolaissukuisia uudisraivaajia jokea ylävirtaan ja kirjattiin luontevasti Kemien pitäjän veroa maksaviksi tilallisiksi. Merkillistä kehityksessä on kuitenkin, että Kemijärvi ei pysynyt Lapinmaan puolella, kun taas Kittilä säilyi vankkana lapinkylänä. Asialle on kuitenkin varsin luonnollinen selitys.

Lapinkyläorganisaatio oli muotoutunut 1500-luvulla niin vahvaksi, että se pystyi torjumaan talonpoikaistumisen. Talonpoikaiseuduilta Kittilään tulleet yksittäiset uudisraivaajat siirtyivätkin lapinkylän jäseniksi. Kemijärvi ei ollut lapinkylä, vaan se oli niin monien ryhmien intressialueena, ettei yhtenäistä puolustusreaktiota syntynyt. Kukin lapinkylä pyrki pitämään kiinni omista etuoikeuksistaan ja pystyi ne säilyttämään. Kemijärvi itsessään oli myös niin merkittävä järvi, että emäpitäjän talolliset, kirkko ja kruunu halusivat sen kuuluvan talonpoikaisen verotuksen ja asutuksen piiriin. Niinpä rajapinnan uudisraivaajat siirrettiin luontevasti talonpoikaiseen kyläjärjestelmään kuuluviksi.

Vankan sykäyksen asutustoiminnalle antoi kuningas Kaarle IX, joka suorastaan kehotti vuonna 1610 hankkimaan uudistalonpoikia Kemijärven rannoille:¹¹⁶

¹¹⁶ Fullmacht för Hans Kopman at wara Laxe-Fougde wedh Tornö, Kimi, Iio och Vhla Elfwer. 8.10.1610. Waaranen III, n:o 593; ks. Virrankoski 1973, s. 26.

”och aldenstundh wij hafwe förnummet, at opwedh för:te Elfwer och synnerlighen kringh om Kimiträsk skole wara många wackre läghenheter, som obygd och obestune äre, af hwilke Cronan stoor nytta hadhe, om the optaghne och bestine belfue”.

Vouti Hans Kopmanin oli saatava joukko talonpoika asuttamaan Kemijärven mainiot tilukset kolmen vuoden verovapaudella. Asutut tilat olisivat kruunulle suureksi hyödyksi, mutta olenaista on, että kruunu myös pystyi ohjailemaan maankäyttöä tuolloin, 1600-luvun alussa, Lapinmaan reunamilla.

Talonpoikainen uudisasutus oli kuitenkin edennyt pohjoisessa jo ennen kuninkaan kehotusta. Savolaiset perhekunnat työntyivät suurella voimalla Kemijokea ylöspäin. Vuosien 1580–1610 aikana Muurolan ja Korkalon alueelle kirjattiin ainakin 18 savolaissukua, joista vankimpia olivat Karvoset ja Oinaat. Raivausinto ei kuitenkaan rajoittunut Rovaniemen kohdalle, vaan ilmeisesti ensimmäisenä talonpoikana nousi Saarenkylästä Kemijokea ylävirtaan 1580-luvulla Mankisen perhekunta, joka talottui Raudanjoen suulle. Jo 1600-luvun alussa siellä asui myös Oikaraisen savolaissukua, josta paikka sai pysyvän nimensä. Kemihaara sai yhä lisää asukkaita. Kamsajoen suulle asetui aivan 1600-luvun alussa Tarvas-niminen perhe, mutta pysyvämman asuttajasuvun seutu sai Korköstä. Se on ilmeisesti karjalaisperäinen paikannimi, sillä Korkköön talonsa salvostanut Karvo(se)n suku oli Korkalon Paavalniemestä.¹¹⁷

Joskus 1600-luvun alussa Yläkemijokivarteen tuli Paavali Hyvönen, jonka asuinkentän otti haltuunsa vuoden 1617 tienoilla Pöykiön eli Pöykön suku. Vuonna 1617 lähti niin ikään Paavalniemestä Niilo Juhonpoika sotapalvelusta pakoon Kemijärvelle. Jonnekin Viirin ja Auttin tienoille rakensi vuoden 1618 tienoilla talonsa Jaakko Heikinpoika Oinas, hänkin tosin ilmeisesti Karvosia alkujaan. Sinne myös siirtyivät Hyvösestä Pöykiöt. Kohti Kemijärveä olivat menneet myös 1590-luvulla Rovaniemellä lyhyen aikaa viihtyneet Haloset ja Heinoset.¹¹⁸ Yläkemijokivarsi oli saanut muutamassa vuodessa puhtaasti savolaissuvuista talonpoikaisen asutuskerrostuman.

Pöykiöistä tulivat myös ensimmäiset tunnetut Kemijärven talolliset, kun todennäköisesti kaksi Auttin Pirttikoskella asuneista Pöykiön veljeksistä muutti asumaan Kemijärven Juujärvelle ja Luusuaan, siis aivan Kemijärven eteläpähän joen lähtöpaikkeille runsaiden luonnonniittyjen ympärille. Rovaniemeltä tulivat samoihin aikoihin myös Karvon ja Savolaisen perhekunnat Kemijärvelle.¹¹⁹ Mutta on painotettava, että jo heitä aikaisemmin on järvenrantamilla asunut talonpoikia. Siihen viittaavat veroluettelon tiedot vuodelta 1631, kun etelämpää Oulujokivarresta tuli tuolloin lisää talonpoikia Kemijärvelle ja ottivat ”pitkään viljelemättömänä” olleet raiviot uudelleen asuttaviksi. Oulujokiset eivät siis olleet Kemijärven ensimmäisiä talollisia, vaan varhaisimmat raivaajat nousivat Rovaniemen suunnasta ylävirtaan. Alkuun talonpojat merkittiin Rovaniemen Kemihaaran kylään kuuluviksi, mutta horjuvien merkintöjen jälkeen vuonna 1631 Kemijärvestä tuli pysyvästi oma maakirjakylänsä Kemin pitäjän pohjoisosaan.¹²⁰

Vuoden 1631 maakirjassa Kemijärven verotalollisia oli 13.¹²¹ Pentti Virrankosken tutkimuksen mukaan peräti kahdeksan heistä olisi muuttanut Muhokselta ja Utajärveltä ”Kemin pitäjän latvoille” pari–kolme vuotta aikaisemmin, ja kaikkiaan 12 miestä tuli Oulujokilaaksosta py-

¹¹⁷ Paavalniemen suvuista ks. Annanpalo 1996, s. 160.

¹¹⁸ Enbuske 1996, s. 230.

¹¹⁹ Enbuske 1996, s. 230.

¹²⁰ KA 4966: 2–2v; KA 4951: 277v; KA 1966: 2–2v.

¹²¹ KA 1966: 2–2v.

syvästi Kemijärvelle.¹²² Maakirjan mukaan uudet asukkaat olivat ottaneet vanhoja autioita asuttavakseen vuonna 1630. Täytyy kuitenkin muistaa, että tulokkaista esimerkiksi Kärppäsukua oli asuttanut Simojokivartta jo 1500-luvulta lähtien ja Halosia liikkui Rovaniemen seudulla myös 1600-luvun alussa. Joka tapauksessa on varmaa, että osa uudisraivaajista lähti Muhokselta ja Utajärveltä pohjoiseen.

Varhaisten muuttajien suhteen huomio kiinnittyy siihen, ettei heidän asettumisestaan Kemijärvelle syntynyt riitoja. Myöhemmistä asiakirjoista selviääkin, että Kemijärvelle menneet uudisasukkaat olivat tehneet sopimuksen Rovaniemen talollisten kanssa. Kemijärviset maksoivat alajuoksun taloille kymmenen leiviskän vuotuista haukikorvausta oikeuksistaan järveen. Kyytivelvollisuuksista syntyneiden kiistojen yhteydessä vuonna 1723 rovaniemeläiset jopa uhosivat, että ensimmäiset ”Savosta tulleet” asukkaat eivät olisi edes saaneet lupaa asettua asumaan rovaniemeläisten kalavesien äärelle ilman suostumista kyytivelvollisuuteen.¹²³ Varmasti sopimukset oli tehty myös lapinkylien kanssa.

Ongelmilta vältyttiin niin kauan kun asutus pysyi Kemijärven eteläosassa. Järven pohjoispäässä oli kuitenkin jokisuun suistoalue erinomaisen hedelmällinen maaperältään ja ennen kaikkea runsaiden heinää kasvavien lietsaarten vuoksi mitä houkuttelevin. Niinpä jo 1630-luvulla uudistaloja oli noussut Kemijärven pohjoisosaan ja melkein saman tien alkoivat valitukset. Vuonna 1632 antoi maaherra Ernst Creutz ja vuonna 1638 Länsipohjan maaherra Melchior Werenstedt Kemijärven talonpojille kiellon haitanteosta. Neljä vuotta myöhemmin 1642 Kemin Lapin lappalaiset valittivat muun muassa, kuinka rikkaat talonpojat Savosta ja Oulun läänistä tunkeutuvat rajan yli heidän mailleensa ja valtaavat heidän kalavetensä Kemijärvellä. Jälleen neljän vuoden kuluttua Kemin käräjillä kuultiin samanlaisia valituksia. Kemijärven ympärillä olleet lapinkylät olivat yhteistuumin valitusten takana.¹²⁴ Huomattakoon, että kittiläläiset eivät olleet osallisina kalastuskysymyksissä.

Vuoden 1646 valituksesta annetusta oikeuden tuomiosta näkyy, että myös lapinkylien kanssa oli nyt olemassa sopimus kalastusoikeuksista. Pohjanmaan läänin lainlukija Jacob Nycarlus vahvisti heinäkuussa 1646 sopimuksen, jonka mukaan uudisasukkailla ja lappalaisilla oli yhteinen kalastusoikeus Kemijärveen. Lapinkyläläiset saivat kalastaa esteettä järvestä Eskonpäivän tienoilta Olavinpäivän tienoille, eli kesä-heinäkuussa, mutta muuten uudistaloilla olivat oikeudet Kemijärveen.¹²⁵ Näin tämäkin vanha osa Lapinmaata oli käytännössä siirtynyt Kemin pitäjään.

Lappalaisten esteettömät kalastusoikeudet vahvistettiin vielä useaan kertaan, muun muassa vuosina 1653, 1678 ja 1682, mutta jo vuonna 1704 pidetyillä Kemijärven käräjillä pidettiin järveä kemijärveläisten rajojen sisällä olevana verojärvenä, johon lappalaisten piti maksaa vuokraa. Lapinmiehet ihmettelivätkin, *miten kemijärveläisillä saattoivat olla suuremmat oikeudet järveen kuin heillä*. Toki lappalaisille tunnustettiin yhä oikeus käydä siellä vielä kalassa. Mukana pyyntikiistoissa olivat 1600-luvun loppupuolella Sodankylän, Sompion ja Kemikylän asukkaat, mutta kitkalaisia ei enää mainittu osallisina riitelyissä. Oulun läänin maaherra Carpelanin päätöksessä vuonna 1789 vahvistettiin edelleen Sodankylän pitäjäläisten kalastusoikeus, mutta nyt korostettiin, etteivät he saaneet tehdä haittaa kemijärveläisille.¹²⁶

¹²² Virrankoski 1973, s. 26–28; Rytkönen 1990, s. 53.

¹²³ Rytkönen 1990, s. 56–59.

¹²⁴ Kemin pitäjän kesäkäräjät 1646. J. Fellman III, liite 10.

¹²⁵ Kemin pitäjän kesäkäräjät 1646. J. Fellman III, liite 10; ks. Onnela 1995, s. 162.

¹²⁶ J. Fellman III, s. 543–549.

Kemin Lapin asukkailla säilyi siis kalastusoikeus läpi 1700-luvun, joskin tuolloin kyse oli enää lähinnä kesäisestä huvittelusta – ainakin Kemijärven kappalaisen mukaan muun muassa vuonna 1743 pääroolia näytteli juopottelu.¹²⁷ Vuonna 1795 Sodankylän asukkaat tekivät kemijärveläisten kanssa lapinrajan koskeneiden neuvottelujen yhteydessä sopimuksen, jossa he luopuivat Kemijärven kalastuksesta sitä vastaan, että kala pääsi nousemaan Kemijärvestä yläjokiin; toisin sanoen Luutsinsalmea ei tukittaisi. Kemijärvellä ei kuitenkaan maltettu pitää sopimuksesta kiinni, joten 1800-luvun puolella käytiin pitkällisiä riitoja ja oikeutta asian ratkaisemiseksi.¹²⁸

Kokonaisuutena tarkastellen Yläkemijoen ja Kemijärven uudisasutus oli puhtaasti savolaislähtöisten sukujen perustamaa, mutta siihen sulautuivat vähitellen myös paikalliset lapinasukkaat. Vaikka uudisasutus eteni 1600-luvun Kemijärvellä hitaasti, vuonna 1665 asuttuja taloja oli 11, niin lapinraja siirtyi Kemijärven pohjoispuolelle ja järvi ympäristöineen kokonaan Kemin pitäjään. Nautintaraja nousi uudisasutuksen myötä Kemijoen suusta peninkulman ylävirtaan Talven- eli Talviaissaaren kohdalle. Niinpä yläjokivarteen rajan eteläpuolelle saattoivat muuttaa rauhassa muun muassa Tapion ja Oinaan perhekunnat 1600-luvun puolivälissä.

Rajariidat syttyivät kuitenkin 1660-luvulla, kun uudisasutus tunkeutui yhä kauemmas rajan pohjoispuolelle ja oikeastaan yhden miehen vuoksi: Paavali Pelkosen. Hän oli tullut asumaan aluksi vanhaa autioitunutta tilanpaikkaa Kemijärvelle aivan 1660-luvun alussa, mutta veri veti pohjoisemmas. Vuoden 1669 Kemin käräjillä lapinmiehet valittivat, kuinka Pelkonen oli asettunut neljä vuotta aiemmin pari peninkulmaa Kemijokea ylävirtaan ja aiheuttanut suurta vahinkoa valittajille. Pelkosen kodansijat käskettiin hävittää, mutta vuonna 1672 oikeudenistunnossa kävi selväksi etteivät lapinmiehet olleet uskaltaneet sitä tehdä, koska pelkäsivät saavansa Pelkoselta selkäänsä. Pelkonen sai kuitenkin oikeuden Lapinmaan uudisasukkaaksi, kun Kalmarin asutusplakaatti vuonna 1673 julistettiin. Lapinraja sijoittui kuitenkin pysyvästi Kemijoessa Talvensaaren kohdalle.

¹²⁷ Rytkönen 1990, s. 86–88.

¹²⁸ Ks. esim. Andersson 1914.

3. Kemin Lapin lapinkylät

3.1. Kittilä ja kylän talvinen keskus

Kemin Lapin lapinkylistä läntisin oli Ounasjoen vesistöalueelle muotoutunut Kittilä, jonka keskus ja markkinapaikka oli 1600-luvun jälkipuolelta lähtien Paloniemi nykyisen Kaukosen kohdalla.¹²⁹ Kittilän nimen alkuperäksi on kansanperinteessä selitetty Kristiina- tai Kirstinimeä, mahtavan Päiviö-jumalhahmon ainoa tytärtä, mutta totuus lienee tavanomaisempi. Kittilä saattaa kyllä kuulua siihen nimipesyeen, joka on muotoutunut Kristiina- tai Kirstinimistä, vaikkapa jostakin historian vaiheessa eläneestä kunnioitetusta leskinaisesta. Vanhastaan oli Kemin emäpitäjän Hirmulan kylässä Kittilän talokin.¹³⁰ Mahdollista toisaalta on, että nimen taustalla olisi saamenkielinen maastotermi (vrt. esim. Kittisvaara¹³¹ tai Kitinen < Kita, kitahk eli kevät¹³²), mutta huomio kiinnittyy myös suomen kielen lokaalipäätteeseen –lä, jossa muodossa kylän nimi oli jo 1500-luvun puolivälissä.

Kittilän lapinkylän nimi palautuu jonnekin keskiaikaiseen tilanteeseen, eikä mitään lopullista vastausta sen syntymiseen voida antaa. Kitti on myös adjektiivi kuvaten kapeaa ja tiukkaa, eli se liittyy samaan merkityssisältöön kuin kitu- ja kitsas-sanat. Rovaniemellä on Jaatilan kohdalla Kemijoessa pesye Kittilänniemi, Kittilänkari ja Kittilän luonnonniitty. Ounasjoessa Jääskön kohdalla on Kitti-niminen kapea koski ja kosken vieressä olevassa Könkäänsaaressa Kitinkalliot – arvatenkin kosken nimestä johdettuna.¹³³ Olisiko Hirmulan Kittiläkin nimetty talon kohdalla Kemijoessa olleesta ahtaumasta eikä Kristiina-nimestä? Samaa voi kysyä Tornion Vojakkalan vauraasta pirkkalaistalosta Kittilästä. Näin ollen tuntuisi luontevalta selitykseltä, että Kittilän lapinkylän nimi liittyy Kemijokilaakson nimipesyeen kuvaten Ounasjoessa ollutta kapeikkoa.

Toinen mahdollinen selitys voisi olla, että saamelaiseen ja erityisesti juuri Kittilän alueen uskomusperinteeseen keskeisesti kuuluneen Päiviön¹³⁴, Peivas-aurinkoisen, tytärtä Kristiinaa kunnioitettiin Ounasjokilaakson saamelaisten keskuudessa niin suuresti, että pirkkamiehet nimittivät heitä Kirstin kansaksi – kittiläisiksi. Tässä nimen selityksessä on haittapuolena, ettei Kittilä-nimistä sukua tai taloa ole ollut lapinkylässä. Mahdollista myös on, että nimi olisi lainautunut Vojakkalan Kittilän pirkkamieheltä.

Olof Tresk sijoitti vuoden 1642 Kemin Lapin kartassaan Kittilän talvikylän Jeesiöjoen latvoille, pienen Jeesiöjärven ja Ounasjokeen laskevan Loukisen välimaastoon. Jostain syystä Treskin tietoa on pidetty virheellisenä,¹³⁵ mutta mitään syytä sellaiseen ei ole. Ensiksikin kaikkien muiden Kemin ja Tornion Lapin talvikylien paikat ovat Treskillä suurin piirtein kohdallaan, joten miksi ei siis Kittilän. Toiseksi alue Jeesiöjoen ja Ounasjoen välimaastossa vedenjakaja-alueella on ollut mitä erinomaisin paitsi liikenneyhteyksien niin myös peurojen talvehtimisen

¹²⁹ Kittilän käräjät 1765, f. 687. Norrbotten Vol. 45. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹³⁰ T. I. Itonen 1948 II, s. 515; Kitti-talonnimestä ks. J. Vahtola 1988, s. 125 ja J. Vahtola 1997, s. 103.

¹³¹ J. Vahtola 1980, s. 77.

¹³² J. Vahtola 1996, s. 140.

¹³³ Rovaniemen nimikokoelma. NTA.

¹³⁴ J. Fellman II, s. 135–139.

¹³⁵ Käsitys tiedon virheellisyydestä on peräisin ennen kaikkea Virrankoskelta, ks. Virrankoski 1973, s. 75.

vuoksi¹³⁶. Kolmantena huomio kiinnittyy alueen mielenkiintoiseen nimistöön. Myös Anders Buren kartassa vuodelta 1611 lapinkylän sijainti on suurin piirtein samoilla seuduilla kuin Treskillä.¹³⁷ Ylipäänsä Kittilän lapinkylän asutuksellinen painopiste sijaitsi selkeästi Pohjois-Kittilässä. Pitää tuki muistaa, että talvikylienkin paikka vaihteli, joskin se saattoi sijaita jopa vuosisadan samoilla seutuvilla.

Voidaan siis todeta varmuudella, että Kittilän talvikylä sijaitsi vanhastaan Loukisenjoen ympäristössä Ounasjoen lähetyvillä. Ainakin jossakin historian vaiheessa talvinen keskuspaikka oli lähellä Sotkajärveä, johon liittyy myös runsaasti muinaismuistoja ja perimätietoa. Järvi oli ollut lappalaisten pyhä paikka.¹³⁸ Sen kautta kuljettiin myös Ounasjoelta Sodankylään Loukisen ja Jeesiöjoen reittiä pitkin. Nilivaarassa on ollut pakanakalmisto, samoin Könkäällä ja Sirkassa. Loukiseen laskevan Kapsajoen varrella törmätään puolestaan kylä-nimistöön. Vuoden 1610 tienoilla Kittilän lapinkylään rakennettiin jopa pieni kirkko, ”kirkontapainen”, joka paloi vuonna 1620. Kemin Lapin ensimmäinen Jumalanhuone sijaitsi ilmeisesti Kyläjärven pohjoispäässä Kirkkokuusikossa lähellä Kapsajokea.¹³⁹

Hallinnollinen painopiste on siis ollut vielä 1600-luvun alkupuolella vankasti lapinkylän pohjoisosassa, josta talvinen keskuspaikka siirtyi etelämmäs Ounasjokivartta Paloniemeen. Muutos tapahtui todennäköisesti sen jälkeen, kun käräjiä ja kirkonmenoja alettiin pitää säännöllisesti 1640-luvulta lähtien Kemin Lapin kylissä. Virkamiehillä ja papeilla oli lyhyempi reitti kulkea talvitietä Paloniemeen Sodankylästä Kelontekemän kautta, ja jatkaa edelleen poikki kairojen Tornionjokivarteen ja alas Tornioon. Sen sijaan vanha kesäreitti Sodankylästä Kittilään meni Jeesiöjokea ylös Sotkajärvelle ja edelleen Loukiseen ja alas Ounasjoelle. Talvitie oli toistakymmentä peninkulmaa lyhyempi kuin kesäreitti.¹⁴⁰

Mahdollista voi myös olla, että edellä hahmoteltu Pohjois-Kittilän talvikylä olisi ollut alkujaan Ounasjoen pohjoisosien lapinkylän keskus, ehkä sen, joka esiintyy ensimmäisissä veroluetteloissa 1550-luvulla vaikeasti identifioitavan Lombskala/ Lombsialan/ LumSijan¹⁴¹ nimellä, ja Kittilän lapinkylällä olisi ollut alempana Ounasjoella oma talvikylänsä. Hypoteettisesti voisi ajatella, että (Ala-)Kittilä olisikin ulottunut alkujaan aina Kemijärvelle saakka. Teoria on kuitenkin epätodennäköinen. Lombsialalla tarkoitettiin mitä ilmeisimmin Peltojärven kylän aluetta, joka muodosti Ounasjoen latva-alueen lapinkylän ja esiintyi vuodesta 1563 lähtien nimenomaan Peltojärven nimellä. Talvikylän paikka oli viimeistään 1500-luvun lopulla Peltojärven pohjoispuolella Käkälöjoen rantamilla.¹⁴²

Ilmeisesti juuri 1550-luvulla tehtiin lapinkylien osalta muutoksia, joiden täytyi liittyä jollain tavalla yleiseen valtakunnan verojärjestelyihin. Kemin Lappi sai myös vuonna 1555 oman voutinsa, joten paikalliset muutokset juontuvat varmasti tähän yhteyteen. Tornion Lapin Suonttavaara ulottui vanhastaan aina Peltotunturille saakka,¹⁴³ mutta uudelleenjärjestelyjen seurauksena siitä erotettiin itäosa ja liitettiin Lombsialan kylän kanssa Peltojärven lapinkyläksi. Muutos näkyy ensimmäisen kerran vuoden 1563 veroluettelossa. Samaan aikaan perustet-

¹³⁶ Tegengren 1952, s. 14–15.

¹³⁷ Andreas Bureus 1611. Olofsson 1965, s. 87–88. Kittilän kylän symbolia ei varsinaisesti ole merkitty karttaan, mutta itse kylän nimi on kartalla.

¹³⁸ Andersson 1914, s. 163.

¹³⁹ En skrifvelse till Johannes Messenius om Kemilapparna 1620 (Mansuetus Jacobi Fellman). I. Fellman I, s. 310; ks. T. Lehtola 1993, s. 130.

¹⁴⁰ J. Fellman III, s. 396.

¹⁴¹ Nimi: J. Fellman III, s. 184 ja A. Vahtola 2003, s. 123.

¹⁴² A. Vahtola 2003, s. 123; Hiltunen 1978, s. 11.

¹⁴³ Hiltunen 1978, s. 38.

tiin myös Kemikylän lapinkylä. Peltojärven aluekehitys selittäisi luontevasti myös sen, miksi venäläiset eivät verottaneet sitä.

Lombsiala saattaa viitata yleiseen Lapissa esiintyvään Lompolo-nimeen, jota on myös Pohjois-Kittilässä; muun muassa Tepaston pohjoispuolella on Lompolonjärvi ja –kylä. Toisaalta saamelainen tarinaperinne muistaa noidan nimeltä Lombo tai Lompsolo, joka asui pienellä Seitajärvellä Peltovuomasta itään.¹⁴⁴ Nykyisin Nunnasen itäpuolella olevasta paikasta löytää Seitalompolon sekä runsaasti peuranpyyntikuoppia. Mielenkiintoinen on myös nykyisin Yli-Kyrön Ketomellan lähellä oleva Ketojärvi, jonka yksi osa on Lompolo-nimi. Ketojärvi kuului vanhastaan Peltojärven lapinkylän kalavesiin.¹⁴⁵ Peltojärvi siirrettiin vuonna 1642 Enontekiön Lappiin.

3.2. Kerrallisten hallintasuhteiden nautintanimistö

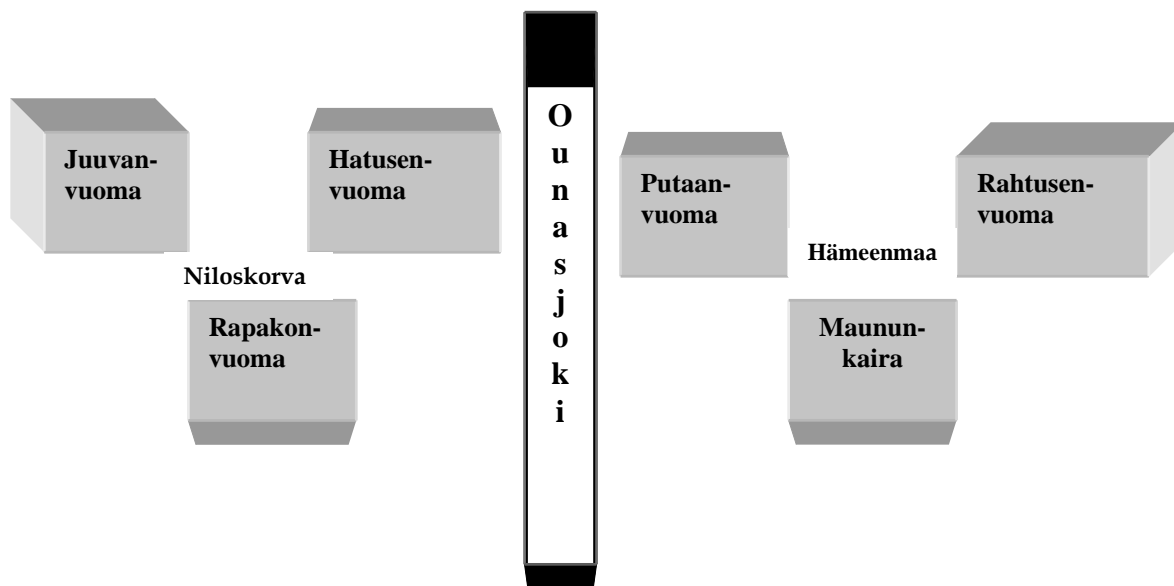
Avain Kittilän vanhemman historian moniin solmukohtiin löytyy nautintanimistöstä. Vaikka se ei suoranaisesti kerro faktisesta historiasta, niin Ounasjokilaakson nimistön jopa hämmästyttävän selkeä systematiikka paljastaa vallinneen kerrallisen tilanteen. Huomattava määrä Kittilän seudun paikannimistä heijastelee vielä nykypäivänäkin keskiajalle ja 1500-luvulle, miksei 1600-luvulle palautuvia nautintasuhteita. Sama systematiikka on ollut myös nykyisen Rovaniemen puoleisessa Ounasjokilaaksossa. Varsinkin Etelä-Kittilä on täytynyt olla vankasti Kemin emäpitäjän talojen hallinnassa. Erityisesti metsästyksen ja peuranpyynnin kannalta keskeiset vuomat ovat saaneet pysyvästi kemiläistalojen nimiä mutta myös muita jo Kemijokilaaksosta kadonneita nimiä. Erinomainen esimerkki on kuvassa 1 esitetty Etelä-Kittilän alueen poikkileikkauksenomaisesti lännestä itään kulkeva vuomasysteemi, josta kertoo vielä nykypäivän peruskarttanimistö.¹⁴⁶

Kittilä tarjosi luonnonmaantieteellisten olosuhteiden vuoksi oivan mahdollisuuden vuomajärjestelmään, kun suot ja kapeat vaarajonot vuorottelivat keskenään. Myös jokivarsilta on löydettävissä vastaava nautintanimistön systematiikka, erityisesti Loukisen ja Kapsajoen varrelta.

¹⁴⁴ J. Fellman II, s. 117.

¹⁴⁵ Kalavesistä Hiltunen 1978, s. 14.

¹⁴⁶ Peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi); Peruskartat 1:20 000, Kittilä.

Kuva 1. Esimerkki Etelä-Kittilän poikki kulkevan vuomajärjestelmän nimestöstä.¹⁴⁷

Nautintanimistä voidaan mainita Kemin ja Rovaniemen taloihin helposti kytkettäviä ja kerrallisista Kittilän eräomistuksista kertovia nimiä. Toki tietty varaus on jätettävä tulkinnalle, sillä ajallista kerrostumaa ei nimien suhteen voida tehdä. Jokivarressa on esimerkiksi Loukas-nimi, joka on selkeästi satakuntalainen muoto Loukinen–Loukku-nimistä.¹⁴⁸ Se sopiikin kuvaan erinomaisesti, sillä lähettyvillä on Pollo-rypäs (muun muassa Pollonvuoma),¹⁴⁹ joka viittaa yksiselitteisesti Kemin emäpitäjän Pollon taloon. Sen asukkaat olivat satakuntalaislähtöisiä.¹⁵⁰ Kemin pitäjän taloihin viittaavat Ounasjokilaaksossa jo esillä olleiden lisäksi nimet Prokko, Peteri, Juopperi, Hirmu (Hirmukoski), Marski (Marskinvuoma, -järvi ja -oja), Piekkari (Piekkarinniemi), Rapakko, Joukahainen, Jauho(pää), Maunu, Pulkamo, Ruutti (Ruuttijärvi), Tiekso (Tiekkonenmaa, -maakummut) ja Hotti (Hotinvuoma).¹⁵¹

Lisäksi on ryhmä yleisluontoisia nimiä, joita ei voida välttämättä kytkeä taloihin, kuten Kontti, Kittilä, Oravaisenvuoma ja –kuusikko, Hoikanrannantievat Tepaston Vanhankentänmaan vierellä, Vähänkoski (Vähä) Pissiaapa (Pissari), Lahti jne.¹⁵²

Nimisysteemin taustalta paljastuva eränautintajärjestelmä yhdistettynä 1500-luvun eräjärvi-luetteloihin ja 1600-luvun käräjä tietoihin johtaa väistämättä myös kysymykseen, mikä oli lapinkylän funktio ja millaiset olivat kyläläisten maankäytön mahdollisuudet tuolloin. Ainakaan Kittilän osalta ne eivät ole voineet olla 1500-luvun puolivälissä kuin osittaisia myöhemmän lapinkylän alueesta.

¹⁴⁷ Peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi); Peruskartat 1:20 000, Kittilä.

¹⁴⁸ J. Vahtola 1980, s. 257–258.

¹⁴⁹ Peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi); Peruskartat 1:20 000, Kittilä.

¹⁵⁰ J. Vahtola 1980, s. 274.

¹⁵¹ Peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi); Peruskartat 1:20 000, Kittilä. Kemin emäpitäjän vanhat talot ja nimestö: J. Vahtola 1996 ja J. Vahtola 1997.

¹⁵² Kittilän nimikokoelma. NTA; peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi); Peruskartat 1:20 000, Kittilä.

Kittilän kehnot kalajärvet kompensoituivat kemiläisten idän suunnan kaukokalastuksella.¹⁵⁵ Kyse olisi ollut eräänlaisesta kemiläistalollisten vuotuiskierrosta. Syksyllä ja talvella käytiin peurajahdissa ja turkismetsällä, tammi-helmikuun taitteen lapinmarkkinoilla harjoitettiin kauppaa, keväällä lähdettiin haukivesille ja ehkä loppusyksystä uudelleen. Välillä hoidettiin kotitaloa, karjaa ja viljelmiä sekä kalastettiin lohta.

Ounasjokilaakson luontonimistössä on kuitenkin pohjalla myös muutamia ikivanhoja hämäläisperäisestä eränkäynnistä kertovia nimiä alkaen Sirkkajärvestä. Sellaisia ovat muun muassa Palvajärvi, Komutieva, Lingonniemi ja Tainiojoki sekä Katos-, Karvas- ja Loukas-nimet. Te-pastossa on mielenkiintoisesti keskittynyt suppealle alalle sydänhämäläinen nimiryhmä Katossaari, Koussaari, Loukaskoski, Ajoniemi, Huhtasaari ja Hoikkaranta. Varsinais-Suomeen ja Satakuntaan johdattavia nimiä Kittilässä ovat myös ina-, kontti-, halava-, velle- ja virkanimet. Satakuntalaisen asutuksen juuria on Kemissä erityisesti Ilmolan kylässä, jossa on ollut muun muassa jo edellä mainittu Pollon talo. Muita satakuntalaisperäisiä taloja ovat olleet myös Tasainen, Väinäinen, Taloinen, Tapio ja Mommo.¹⁵⁶ Kuitenkin läntinen nimistö on jäänyt elämään ennen kaikkea eränkäynnistä kertovassa luontonimistössä eikä henkilöniminä, joita ovat puolestaan viljelleet karjalaisuvut. Tietysti saamelaiset nimet ovat säilyneet monien keskeisten paikkojen perustana, ja näin on ennen kaikkea järvien nimien osalta.

Kerrallisista heimonimistä on jäänyt muistoksi Kittilässä ainakin karjalaisista Rastinjärven vahva Karjala-pesy, Kelontekemän Karjalankenttä sekä Karjalalampi Pomokairassa aivan Kittilän rajalla. Hämäläisistä on nimistöön jäänyt ainakin Etelä-Kittilän Hämeenmetsä, -maa ja -palo. Onpa ehkä vielä muinaisista kainulaisistakin yksittäinen muisto nimessä Kainulautanen. Ehkä jotkut edellä mainittujen heimojen jäsenet antoivat myös lappalaisia luonnehtivia paikannimiä.¹⁵⁷ Lappalainen-nimipesye voi kuitenkin olla muisto emäpitäjän Lappalaisen talon eränavutinnasta Kittilässä.

3.4. Rajasuhteet

Edellä esitetyn pohjalta käy luontevaksi, miksi vanhat lapinsuvut asuivat Pohjois-Kittilässä, ja miksi lapinkylä oli vielä 1500-luvulla hyvin vaatimaton väkimäärältään. Huomattava osa lapinkylästä oli muiden kuin kylän lappalaisten hallinnassa. Pohjoisosaan sijoittuu keskeisesti myös lappalaisista kertova perimätieto.¹⁵⁸ Menneisyyden hallintasuhteista selittyvät myös 1600-luvun loppupuolelta alkaneet rajakiistat Kittilässä. Jo vuoden 1596 rajasopimuksessa mainittu Mandajärvi sopisi tarkoittamaan erinomaisen hyvin sitä Mantojärveä, joka on Loukisen–Kapsajoen korkeudella pohjoisessa. Sinnehän eränavutinnat kemiläisillä ulottuivat, ja se oli varsin lähellä Tornion Lapin rajaa. Ylipäänsä Kemin pitäjänmiesten aluevaatimukset 1670-luvun lapinrajasta perustuivat vanhoihin nautintasuhteisiin. He olivatkin periaatteessa oikeassa. Samoin omalla tavalla oikeassa olivat myös vanhat Kaukosen ”lapinmiehet” Kittilän

¹⁵⁵ Luukko 1954, s. 409–412.

¹⁵⁶ Peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi); Peruskartat 1:20 000, Kittilä. Nimistön alkuperästä Vahtola 1980, s. 231–305.

¹⁵⁷ Kittilän nimikokoelma. NTA; peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi); Peruskartat 1:20 000, Kittilä.

¹⁵⁸ Andersson 1914, s. 160–179.

käräjillä vuonna 1765, kun he totesivat pyyntimaiden ulottuneen aikoinaan Sinetän ja Mäntyjärven alueelle. Lapinmiehet olivat suomalaissukujen lappalaistuneita jälkeläisiä ja he kertoivat totuuden omasta näkökulmastaan. Eränautintamaita oli ollut Rovaniemen tienoilla, mutta ne eivät olleet lappalaisten vaan kemiläistalojen nautinta-alueita.

Lapinkylän jäseniksi asettuneet vanhat suomalaisperhekunnat asuivat pääasiassa Etelä-Kittilässä, ja he kytkeytyivät alueen lapinkylään eivätkä Kemin pitäjään. Ilmeisesti verotuksen, vähäisten rasiusten ja lapinkylään kuuluneiden oikeuksien vuoksi oli parempi asua Lapinmaassa kuin pitäjässä. Niinpä 1600-luvun jälkipuolen rajankäynneissä Kittilän lapinkylä itse asiassa ”voitti” huomattavia alueita. Ei ihme, että lapinkylän nimismies kielsi vuonna 1764 asukkaita kertomasta totuutta ikivanhoista nautintasuhteista.¹⁵⁹

Kittilän lapinkylän maankäytön varhainen, keskiajalle ja 1500-luvulle palautuva tilanne oli sellainen, että huomattava osa lapinkylästä oli Kemin emäpitäjän talollisten hallinnassa. Lapinkylän asukkaiden oli todennäköisesti maksettava talollisille vuokraa tai veroa, mikäli he halusivat käyttää näiden nautintaomistuksia. Varmasti erämaille oli palkattu myös renkipereheitä. Kun kemiläisillä jäivät eränautinnat hyödyntämättä, tarjoutui uudisasuttamiselle mahdollisuus lapinkylässä. Samalla myös kylän väkiluku alkoi kasvaa.

Sodankylän ja Kittilän väliltä tunnetaan myös vanhin lapinkylärajamääritys vuodelta 1602. Seitsemän tuolloin jo ”vanhoiksi” luonnehdittua rajapaikkaa ovat nykyisin liki tunnistamattomia (suluissa vuoden 1722 kirjoitusasu):

1. Mankaldio,
2. Kando jencke (Kando Jenke),
3. Ripp Jockj,
4. Wäyripää (Maurupää/Waurupää),
5. Basilia selkä (Basiliasälke),
6. Sorkaseälk (Sorkesälke) ja
7. Jobmucka.¹⁶⁰

Ainoastaan kolmannen paikan voidaan heti varmuudella sanoa olevan Riipijoki. Jobmuckassa yhtyivät myöhempien tietojen mukaan Kittilä, Sodankylän ja Inarin rajat.¹⁶¹

Rajankulkua on yritetty ratkoa monissa tutkimuksissa, mutta tulokset ovat jääneet vajavaisiksi. Arvoitus ei ole kuitenkaan lopulta kovin ongelmallinen. Lähtökohtana on näet pidettävä sitä, että kyseessä oli nautintaraja, joten rajapaikatkin olivat keskeisten nautintamaiden tienoilla. Eräs sellainen oli Jeesiöjoki. Rajankulku käykin ymmärrettäväksi, kun selvitetään vuonna 1720 tehtyä rajankäyntiä maastossa. Se oli ensimmäinen tunnettu Kemin Lapin rajankäynti. Ilmoitetut paikat eivät kulkeneetkaan järjestyksessä etelä-pohjoinen -suunnassa, kuten nykynäkökulmasta helposti ajatellaan, vaan liikkeelle lähdettiin tärkeimmästä kohdasta – keskipisteestä – joka oli Mankaldio. Vastaava lähestyminen on nähtävissä myös esimerkiksi 1600-luvun loppupuolen Kemin lapinrajan selvityksessä. Silloinkin lapinmiehet lähtivät selittämään rajaa keskeisimmästä kohdasta, eli Kemijärven Joutsensalmesta.

Mankaldion voi todeta tarkoittavan Mantokaltioiden nimellä olevaa paikkaa nykyisellä Kittilän ja Sodankylän rajalla Jeesiöjoesta noin kolme kilometriä pohjoiseen.¹⁶² Näin tulee hyvin

¹⁵⁹ Ks. Julku 1991, s. 107–108, jossa hän myös pohtii miksi rajapaikka Mandajärvi on ollut Kittilän pohjoisosassa. Julku katsoo synnä olleen kemiläisten silloisen halukkuuden saada alueensa mahdollisimman pohjoiseen.

¹⁶⁰ J. Fellman III, liitteet 21, 22, 23; ks. Korpijaakko 1983 I, s. 146 ja Korpijaakko 1989, s. 424.

¹⁶¹ Onnela 1995, s. 92, 94.

luontevaksi myös se, että vuoden 1720 rajankäynnissä kuljettiin Mankaldiosta Jeesiöön, joka ei ollut rajapiste, mutta sen kautta voitiin kiertää Kongamelleen ja Kandoselkään. Näin tehtiin, koska raja teki ”pienen mutkan” Mankaldion ja Kandojäncken välillä Kongamelleen, joka oli tärkeä majavanpyyntipaikka.¹⁶³ Ilmeisesti siitä riitelemisen vuoksi koko rajankäyntiasiakin oli noussut esille. Kantojänkkä tarkoitti nykyisen Kantovuoman päätä Kantoselän kupeessa, jossa rajapiste on nykyisinkin. Kongamelle oli jokin joenvarsipaikka Mantokalttioiden ja Kantovuoman välillä, ja koska sinne tehtiin kaarros, sopii paikaksi nykyisen Könkäänmaan tienoo Hanhijoen latvoilla – siis nimi olisi modernisoituna Könkäänmella. Se on Jeesiöstä lounaaseen ja noin puoli peninkulmaan rajalinjasta itään. Riipijoki oli eteläisin rajakohta sopivasti Kantojänkän alapuolella.

Mankaldiosta pohjoiseen raja kulki Waurupäähän, eli nykyiseen Haurespäähän (Haurupää) niin ikään nykyisellä rajalinjalla Saittajoen latvavesillä, sieltä Basiliaselän (nyk. Pitsloman?) kautta Sorkaselkään (nyk. Sotkaselkä) ja päätekohtaan Jobmukkaan eli Jobbilan selkään. Linja noudatteli pohjoisen vedenjakajaa ja liki nykyistä Kittilän ja Sodankylän rajaa. Eteläkohdallaan tilanne oli perin hämärä, sillä rajapaikkana todettiin vain olevan epämääräisesti Riipijoki. Joko linja päättyi Kantovuoman alapuolella Riipijokeen, eli nykyisestä kulkemasta varsinkin pohjoiseen, tai itse joki koko pituudeltaan muodosti rajan.¹⁶⁴

Kaiken kaikkiaan tämän vanhimman varmuudella tunnetun lapinrajan perusteellakin tulee selväksi, että Kemin pitäjänmiesten esittämä rajalinja Kemin ja Lapin välillä vuonna 1672 Särestönvikevästä Kelontekemäjärvelle ja Vaalajärvelle vastasi vanhoja nautintasuhteita – ainakin vielä 1600-luvun alkuvuosina ja sopi erinomaisesti vuoden 1602 lapinkylien rajalinjaan.¹⁶⁵

3.4. Sodankylän lapinkylästä Maanselkään

Sodankylä, Sompio ja Kemikylä

Sodankylän lapinkylä kattoi mahtavan Kitisen vesistöalueen sen latvoille saakka. Eteläosassa siihen kuului myös kalarikas Unarinjärvi ja sen vesistöalue, mutta Unarinjärven luusua ja Ounasjokeen laskeva Meltausjoki katsottiin kuuluvan 1600-luvulla Rovaniemeen ja Kemin pitäjään. Sodankylän keskuspaikkana ja talvikylänä oli Jeesiöjoen ja Kitisen yhtymäkohdassa oleva Kylänsiljo, vanha markkinapaikka. Sinne lähettyville rakennettiin vuonna 1689 myös kirkko.¹⁶⁶ Lapinkylän alue on vanhoina aikoina ulottunut Kemijärveen saakka, mutta talonpoikaisen asutuksen ja nautintojen seurauksena kylän eteläraja vetäytyi pohjoiseen.

¹⁶² Peruskartta-aineisto, Kittilä ja Sodankylä 1:16 000. <http://kansalaisen.karttapaikka.fi>; peruskartat 1:20 000, Kittilä.

¹⁶³ Sodankylän käräjät 1722, f. 460–460v. Norrbotten. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Vrt. Korpijaakko 1983 I, s. 147; Korpijaakko 1989, s. 425; Onnela 1995, s. 94.

¹⁶⁴ Peruskartta-aineisto, Kittilä ja Sodankylä 1:16 000. <http://kansalaisen.karttapaikka.fi>.

¹⁶⁵ Ks. Onnela 1995, s. 86–87.

¹⁶⁶ Onnela 1995, s. 123.

Sompion lapinkylä oli muotoutunut Kemijärven pohjoispuolelta Luurojoen varrelle rajoittuen pohjoisessa Saariselän tunturijonoon. Alkujaan myös Kemijärven pohjoispää on kuulunut Sompioon. Itse Luuro-nimi on vakiintunut ilmeisesti vasta 1600-luvulla käyttöön, sillä esimerkiksi vanhimmassa Kemin Lapin kartassa vuodelta 1595 joki on kirjattu Sompiojoen nimellä.¹⁶⁷ Olof Treskin kartalla joki on ”Rura fluvius”, jonka latvajärveksi on merkitty Sompiojärven lisäksi ”Rura Jerff” tarkoittaen Luurojärveä. Jakob Fellman mainitsee kylän vanhana markkina- ja käräjäpaikkana Kyläselän Luiron keskijuoksulla vanhan Tanhuan-Lokan välisen polkutien varressa. Sinne piti rakentaa myös Kemin Lapin kirkko 1600-luvulla, mutta sompiolaiset eivät suunnitelmia hyväksyneet.¹⁶⁸

Treskin kartalla Sompion talvikylä on sijoitettu Luiron tuntumaan. Se saattaa hyvinkin viitata Tanhuan seudulle ja Kyläselkään. Angelihoen suun lähellä Luurojoen ranta-alueella on myös mielenkiintoinen vanha paikannimi Markkinaselkä.¹⁶⁹ Ehkäpä Sompion talvinen keskus oli jossain vaiheessa siellä. Pitää myös muistaa, että Tanhuan Mukkalassa on rikas saamelaiskalmisto, joka ajoittuu 1500- ja 1600-luvulle. Sompiolaisten kevään ja loppukesän kokoontumispaikka on sen sijaan ollut kalarikkaan Sompiojärven Juikenttä, mutta kalassa käytiin myös Kemijärvellä.¹⁷⁰

Kemikylä oli nuorin Kemin Lapin lapinkylistä. Vuoden 1732 käräjätiedon mukaan se olisi lohkaistu yhteisymmärryksessä Sompion, Kuolajärven ja Kitkan lapinkyläläisten kesken niin, että Kemikylään tulivat alueet Kemijoen latvavesistöä ja Värriöjoen varresta.¹⁷¹ Tieto pitää varmasti paikkansa. Kylän perustaminen on tapahtunut ilmeisesti 1550-luvun loppuvuosina. Vuoden 1563 veroluettelossa neljä Kuolajärven veronmaksajaa merkittiin kemikyläläisiksi, ja muutenkin Kemikylän juuret olivat vahvasti Kuolajärven lapinkylässä.¹⁷²

Kemikylän talvikylän paikasta ei ole tietoa, joskin Hackzell mainitsee vuonna 1738 sen olevan kuusi peninkulmaa Sompion markkinapaikasta kaakkoon.¹⁷³ Lähinnä nimistön perusteella T. I. Itkonen on arvellut sen sijainneen Värriöjoen ja Kemijoen yhtymäkohdassa Talviskotaselässä. Treskin kartalla kylän paikka on piirretty Kemijoen varteen Arajoen suun yläpuolelle.¹⁷⁴ Seudulla on ollut hyvin rikas perimätietous lappalaisista, sekä varsinkin Arajärven-Seitajärven alueella on ollut runsaasti niin sanottuja lappalaisasuinpaikkoja. Ainakin Seitajärven Kurisijakenttä on ollut kesäajan asuinpaikka,¹⁷⁵ joskin kemikyläläiset matkasivat kesäajaksi Kemijärvelle kalastamaan.

Sodankylän eteläosan järvet olivat Kemin pitäjän talollisten eränkäyntikohteina Kittilän taapan mutta eivät likikään niin laajamittaisesti. Talolliset kalastivat yhdessä lapinkyläläisten kanssa Unarinjärvellä ja Vaalajärvellä. Sodankyläläisten tärkeimmät kalajärvet olivat edellisten lisäksi Orajärvi ja Kelujärvi. Kaikilla niillä kävi kalastamassa useampi kotakunta. Vastavasti myös Sompiossa olivat tärkeimmät järvet Sompiojärvi ja Kiurujärvi yhteisnautinnassa.

¹⁶⁷ Skiss över norra Österbotten med tillhörande lappmarker från och med Enare träsk i norr till en linje från Uleåborg ost – nordost ut. Ut. känd. proven, nr. 365. SRA.

¹⁶⁸ J. Fellman III, s. 427; Onnela 1995, s. 123.

¹⁶⁹ Paikkaan viittaa T. I. Itkonen 1948 II, s. 200.

¹⁷⁰ Kehusmaa 1995, s. 70–79.

¹⁷¹ I. Fellman II, s. XXX.

¹⁷² A. Vahtola 2003, s. 125.

¹⁷³ Hackzellin kertomus Kemin ja Tornion Lapinmaista 1738. I. Fellman I, s. 138.

¹⁷⁴ T. I. Itkonen 1947 I, s. 200; Tresk (1642) 1928.

¹⁷⁵ Andersson 1914, s. 29–31; Kehusmaa 1995, s. 69.

Kemikyläläisillä ei ollut muita kalavesiä kuin Kemijärvi, joka oli tietysti myös Sodankylän ja Sompion pyyntijärvi.¹⁷⁶

Kuolajärvi, Kitka ja Maanselkä

Kuolajärven lapinkylä muodosti laajan itäisen osan Kemin Lappia ja ennen kaikkea Kemijokeen laskevan ison Tenniöjoen vesistöalueen. Tenniöjoki oli myös osa muinaista Vienan Kantalahteen johtanutta vesireittiä. On selvää, että vielä 1500-luvulla Kuolajärven lapinkylän alueet ulottuivat Kemijärvelle saakka mutta kutistuivat sitten idemmäs rajaseutuja. Väestömäärältään Kuolajärvi oli myös Inarin rinnalla Kemin Lapin suurin kylä. Tenniöjokivarren ohessa asuinpaikkoja oli ainakin Kuolajärvellä, Sallajoen varressa ja Käsmäjoen varressa lähellä Kemijärveä, eteläosissa Oulankajoen latvoilla Karhujärven ja Paloperän seudulla sekä Onkamossa, Vuosna- ja Tuutijärven alueella. Kallunginjärven Rakkulaisniemessä on runsaasti lappalaismuistoja ja myös lapinnoidan hauta. Lapinkylä oli maantieteellisesti selvästi kolmijakoinen, ja venäläisten verotuksessa Kuolajärvi jakaantuikin kolmeen osaan: Telnijärven (Tenniö), Ångoman (Onkamo) ja pienimpään Sonkajärven (nimi?) siitaan.¹⁷⁷ Kuolajärvelle ei syntynyt uudisasutusta vielä 1600-luvulla.

Kuolajärven yksi talvisista keskuspaikoista on sijainnut lähellä Kuola- ja Sallajärveä, ehkäpä juuri siellä missä nykyisin on Kotalan kylä. Ainakin Treskin kartalla talvikylä on sijoitettu juuri siihen paikkaan. Sen sijaan perimätiedon mukaan käräjäpaikka on sijainnut Peterinselällä vanhan Kuolajärven kirkon tuntumassa. Toisaalta on Märkäjärven, eli nykyisen Sallan kirkonkylän, eteläpuolella Ruuhijoen tuntumassa ja Pyhätunturin lähellä, aivan nykyisen matkailukeskuksen liepeillä Talviskotalampi, Talokotajärvi ja Talokotajärvenkangas, joista ainakin Talviskotalammen rantamilla on latomusjäänteitä. Perimätiedon mukaan paikka on ollut ”lappalaisten asuma-alueita”.¹⁷⁸ Tiedot viittaavat hyvin vahvasti vanhan talvikylän sijaintiin siellä.

Ehkäpä Kuolajärven talvinen keskus on jossain historian vaiheessa sijainnut Pyhätunturin lähellä, tai lapinkylällä on ollut useampia talvikylä. Viimeksi mainittu vaihtoehto tuntuu todennäköiseltä ainakin venäläisverotuksen näkökulmasta ajateltuna. Siemingin asutusalueella on nimiryvä Talluskotalampi, -oja, -selkä ja -lamminoja. Talluskotaselän vierellä on myös Talluskota-aapa.¹⁷⁹ Useamman kylän näkemystä vahvistaa vielä se, että vanhan valtakunnan rajalla Kuutsanjoen lähetyvillä on myös Talvikotajärvi.¹⁸⁰ Se sopii hyvin Kuolajärven eteläisten sukujen keskuspaikaksi ja oli myös vedenjakaja-alueella. Kuutsanjoelta oli lyhyt matka Kannanlahdelle ja Vienanmerelle. Kuolajärvi olisi siten ollut kolmen vesistöalueen lapinkylä: pohjoisessa Kemijokeen laskevien vesien, lännessä Kemijärveen johtavien vesien ja etelä- ja itäosissa itään Vienanmereen menevien vesistöjen kylä. Ruotsalaisen verotuksen ja hallinnon keskus on ollut kuitenkin Tenniöjokivarressa, jonne Hackzellkin selvästi sen sijoitti vuonna 1738: Kemikylän markkinapaikasta 12 peninkulmaa kaakkoon ja 19 peninkulmaa Kuusamon kirkolta pohjoiseen.¹⁸¹

¹⁷⁶ Onnela 1995, s. 123–128.

¹⁷⁷ Tresk (1642) 1928; Huurre 1993, s. 24–33; Heinänen 1993, s. 41–43; T. Lehtola 1996, s. 85.

¹⁷⁸ Sallan nimikokoelma. NTA.

¹⁷⁹ Sallan nimikokoelma. NTA.

¹⁸⁰ Suomen Yleiskartta 1916, B4; Suomen Yleiskartta 1917, C4; Huurre 1993, s. 29–30.

¹⁸¹ Hackzellin kertomus Kemin ja Tornion Lapinmaista 1738. I. Fellman I, s. 140.

Kuolajärven eteläpuolella oli Kitkajärven lapinkylä, joka oli muodostunut Kitkan vesistöalueelle Yli- ja Alakitkan järvien ympärille. Vielä 1500-luvulla lapinkylän alue oli ulottunut lännessä Simojärvelle ja luoteessa Kemijärvelle saakka. Talvikylä oli asetunut Yli-Kitkajärven pohjoisrannalle Kivilahden läheisyyteen. Siellä tunnetaan vielä nykyisinkin Talliskotalampi ja sen rantamalla Talliskotakenttä, siis talvikotakenttä. Kitkajärviltä kulki myös reitti Paanajärvelle ja edelleen Kantalahteen.¹⁸²

Maanselkä oli eteläisin Kemin Lapin kylistä, nimensä mukaisesti maanselän alueella Venäjän rajan tuntumassa. Lapinkylän alue kattoi Iijoen latvavedet Iijärvelle sekä Kuusamo-, Muo- ja Tavajärven ympäristön. Maanselän talvikylä oli sijoittunut Kuusamojärven pohjoispuolelle Muovaaran, nykyisen Tervalammen ja Taliskotalammen väliin. Kuusamojärveltä kulki yhteys Pistojoen ja Kuittijärven kautta Vienan Kemiin. Sinne oli yhtä pitkä matka kuin Tornioon.¹⁸³

Kaiken kaikkiaan Kemin Lapin lapinkylien talvikyläjärjestelmää ei pidä korostaa enää ainaakaan 1600-luvulla mitenkään keskeisenä lapinkylän toiminnan funktiona. Kylät olivat asukkaiden talvisia kokoontumispaikkoja, joissa pidettiin markkinat ja hoidettiin yhteisön keskinäisiä asioita. Kuin luonnostaan talvikylään tulivat myös kruunun virkamiehet pitämään käräjiä ja keräämään veroja. Myös papit kulkivat talvikylissä hoitamassa kirkollisia toimituksia, joskin kristillinen hengenelämä sai jalansijaa Kemin Lapin saamelaisilla vasta 1600-luvulla ja silloinkin mieluummin vuosisadan puolivälin jälkeen.

Monet Kemin Lapin asuinkentistä ja kotapaikoista liittyvätkin ennen kaikkea perhekuntien kesäisiin asuinsijoihin vesistöjen rantamilla, itse asiassa varmasti useimmat sellaiset. Kesäisten asuinpaikkojensa lähettyville saamelaiset myös hautasivat vainajansa. Viimeistään 1600-luvulla talvikylä oli Kemin Lapin metsälapin kulttuurissa verrattavissa talonpoikaispitäjien kirkonkylään. Sinne tultiin hoitamaan maalliset ja hengelliset velvoitteet, kuten kruununvouti Anders Hackzell totesi vuonna 1738: käräjä-, veronkanto- ja markkinapaikka.¹⁸⁴ Sellaista talvikylän luonnetta oli korostanut jo vuonna 1620 Jacob Mansueti Fellman.¹⁸⁵ Lapinkylän sisällä kyläkunnilla saattoi myös olla useampia talvisia kokoontumispaikkoja, joissa sovittiin esimerkiksi peuranpyynnin strategioista. Lapinkylä-termikin jäi pois hallintokielestä 1700-luvulla, kun seurakuntahallinto vankistui lapinmaissa. Lapinkylä korvautui pastoraatilla, pitäjällä ja kinkerikunnilla.

¹⁸² Hackzellin kertomus Kemin ja Tornion Lapinmaista 1738. I. Fellman I, s. 142–143; Tegengren 1952, s. 14; Virrankoski 1973, s. 75; Ervasti 1978, s. 15–22.

¹⁸³ Hackzellin kertomus Kemin ja Tornion Lapinmaista 1738. I. Fellman I, s. 142–143; Tegengren 1952, s. 14; Virrankoski 1973, s. 75; Ervasti 1978, s. 15–22.

¹⁸⁴ Hackzellin kertomus Kemin ja Tornion Lapinmaista 1738. I. Fellman I, s. 113–159.

¹⁸⁵ En skrifvelse till Johannes Messenius om Kemilapparna 1620 (Mansuetus Jacobi Fellman). I. Fellman I, s. 310.

II HALLINTO JA LAINKÄYTÖN VAIKUTUKSET

1. Asutusplakaattien aika 1600-luvulla

1.1. Kruunun vahvistuva ote ja vuoden 1673 asutusplakaatti

Valtiovallalle oli lapinkyläjärjestelmä jo 1600-luvulla ongelmallinen, koska se ei noudattanut muun valtakunnan hallinnollista systeemiä. Verotusperusteet olivat Lapissa epämääräisiä, nautintaoikeudet sekavat, hallinnollinen organisoituminen löyhä ja henkis-hengellinen elämä arveluttava. Käytännön hallinnollisissa ja elinkeinollisissa toimissa valtiovalta suosikin yleisruotsalaista järjestelmää. Tavoite oli liittää lapinkylät lujemmin ruotsalaiseen yhteiskuntaan, jossa kirkollisella käännytystyöllä oli merkittävä rooli. Toinen keskeinen keino oli uudisasutus, mutta ei yksinomaan houkuttelemalla talonpoikia Lappiin, vaan myös saattamalla saamelaiset asumaan maamiehen tavoin siellä missä se oli suinkin luontevaa. Tietenkin Ruotsin kruunun suuri päämäärä oli ollut jo keskiajalta lähtien ja oli yhä 1600-luvulla Jäämeren rannikon haltuunotto, jonka välietappina täytyi olla lapinmaiden aseman vakiinnuttaminen. Vielä suurvalta-ajalla valtionhallinnon ja kirkon otetta pyrittiin vahvistamaan saamelaislähtöisesti, saamen kirjakielen ja lapinpappien kristillisen kasvatuksen avulla..

Myös Lappien ja lapinkylien hallintoa ja oikeudenhoitoa vahvistettiin, mikä näkyi osaltaan esimerkiksi käräjäjärjestelmän vakiintumisena, rajojen selvitystyönä ja lukuisina suojelukirjeinä. Kruunun vahvistunut ote Lapinmaissa merkitsi myös sitä, että kuningas pystyi tarjoamaan suojaa ja oikeuksia lapinkyliille itsessään. Merkittävin kuninkaallisista asiakirjoista oli epäilemättä Kaarle IX:n suojelukirje Kemin Lapin asukkaille vuonna 1602. Siihen myös vedottiin lukuisia kertoja Lapinmaiden käräjillä. Kuningas ilmoitti suojelevansa lappalaisten oikeuksia maihinsa ja vesiinsä, joskin muutamaa kuukautta aikaisemmin hän oli määrännyt varsin jyrkkään sävyyn lappalaisia asettumaan kiinteästi asumaan järviensä rannoille. Kaarle IX antoi vuoteen 1611 mennessä useita ohjeita lapinvoudeilleen nimenomaan uudisasutuksen synnyttämiseksi Lapinmaihin, muun muassa Kemijoelle, Kemijärvelle ja Kitkajärvelle. Kuningaan vuoden 1603 avoin kirje ”Lapinmaalle Kemin pitäjässä” rohkaisi asukkaita hakeutumaan mieluisille ja hyvälle asuinpaikoille.¹ Varmasti rohkaisu edesauttoi ainakin Kemijärven asuttamista.

Ensimmäiset vakavat yritykset saamelaisten elinkeinojen kontrolloimiseksi ja verotuksen tehostamiseksi olivat Kaarle IX:n 11-kohtainen ohjelma lapinvoudeille ja vuoden 1602 verollepanoasetus. Siinä otettiin lappalaisten verotuskohteiksi metsästys, kalastus ja poronhoito. Kaisa Korpijaakko on korostanut, että verollepanoasetus legalisoi nämä niin sanotut lappalaiselinkeinot ainoan laillisen elinkeinon asemaan Lapinmaassa, mutta asetus ei toki rajannut Lapista muiden elinkeinojen harjoittamismahdollisuuksia. Muitakin maankäytön muotoja oli mahdollista harjoittaa, mutta kalastus, metsästys ja poronhoito olivat verotuksen kohteina. Mitään näiden legalisointia yksinomaisiksi lappalaiselinkeinoiksi ei ohjesäännössä tehty. *Verollepanoasetus oli kuitenkin merkittävä, sillä lapinvero kannettiin vuodesta 1602 lähtien kyseisistä lappalaiselinkeinoista.* Kaarle IX:n tavoitteena oli ollut vuotuisveron korvaaminen

¹ Kaarle IX:n määräys lappalaisille Lövängerista 4.3.1602. Waaranen I, n:o 169; Kaarle IX:n suojelukirje Kemin lapin asukkaille 14.6.1602. Malmgren IV, n:o 5; Öpet Frihjetz bref 4.12.1603. Waaranen II, s. 297; Ks. J. Vahtola 1982, s. 119–120.

kymmenysverolla, jota olisi maksettu kalana, mutta käytännössä voudit pysyivät vanhassa vuotuisverotuksessa.² Syytä on myös muistaa, että Lappi ei suinkaan ollut yksinomainen verouudistuksen kohde, vaan järjestelmää uusittiin koko Ruotsin valtakunnassa.

Lapinkylien hallinnollinen asema stabilisoitui 1600-luvun alkupuolella. Kruunulta voitiin hakea myös oikeutta ja suojaa esimerkiksi nautinta-alueita koskeneissa kiistoissa vuotuisilla käräjillä. Vastaavasti lapinraja alkoi vakiintua, kun se sai elinkeinollis-hallinnollista merkitystä. Pian rajasta tuli kruunulle ongelma, sillä talonpoikaista asutusta ja ennen kaikkea verotusjärjestelmää oli vaikea toteuttaa Lapissa asutuspoliittisista tavoitteista huolimatta. Niinpä jo 1660-luvun loppupuolella viranomaiset alkoivat valmistella Lapinmaiden uudisasutuksen mahdollistavia toimia. Tuloksena oli syyskuussa 1673 annettu kuninkaallinen Kalmarin plakaatti Lapinmaiden asuttamisesta, jonka perusteella saattoi syntyä myös talonpoikainen tilajärjestelmä Lappiin.

Asutusplakaatti on konkreettinen osoitus ristiriitaisesta politiikasta, joka kruunulla oli valtakunnan pohjoisosia kohtaan. Yhtäältä läänintason virkamiesten ja eritoten Länsipohjan maaherran Johan Graanin tavoitteena oli edistää Lapinmaiden elinoloja mahdollistamalla talonpoikainen elämäntapa ja kuitenkin turvata perinteisten elinkeinojen harjoittaminen,³ mutta toisaalta kruunun tavoitteena oli kasvattaa verotuloja, edistää vuorityötä ja kiinteyttää valtakunnan pohjoiskolkka nimenomaan yleisvaltakunnallisilla toimenpiteillä – siis kirkon ja uudisasutuksen avulla. Suurvallan keskushallinto kytki Lapin provinsiaaliseen politiikkaan, jossa ”erillisalueita”, kuten Skoone ja Karjala, pyrittiin yhtenäistämään Ruotsin emämaahan.

Länsipohjan maaherra Johan Graanin muotoileman plakaatin ideana oli, etteivät talonpoikais- ja saamelaiselinkeinot joutuisi ristiriitaan niiden hyödyntäessä luontoa eri tavoin. Uudisraivaajat ottaisivat käyttöönsä maan, jota lappalaiset eivät pystyneet hyödyntämään. Lähtökohta oli kuitenkin uudisasutusta suosiva, kuten tietysti asetus sinällään jo nimenäkin kuvaa. Lappalaisten elinkeinot oli kavennettava sinne, missä maatalouden harjoittamiselle ei ollut enää edellytyksiä.⁴ Tämä periaate onkin nähtävissä vahvana ja oikeastaan vielä 1600-lukua korostuneempana 1700-luvulla, kun suurvallan romahdettua hyödyn aikakauden fysiokratismien hengessä pyrittiin luomaan Lapista kukoistava talonpoikainen maakunta.

Käytännössä Kalmarin plakaatin vaikutukset jäivät Kemin Lapissa Kuusamoalukuun ottamatta vähäisiksi. Uudistiloja perustettiin 1600-luvun lopulla perin vähän. *Maankäytön kannalta vuoden 1673 julistus oli kuitenkin merkittävä, sillä Lapinmaihin syntyi nyt kaksi erilaista elinkeino- ja maankäyttöryhmää: uudistilalliset ja lappalaiset.* Verotus perustui elinkeinojen tuottoon, jossa maatalon keskeinen tunnusmerkki oli viljelys. Lapinmaassa ei kuitenkaan käyty 1600-luvulla uudistilojen perustamiskatselmuksia, joissa olisi määrätty tilan manttaali ja vero, mutta tilan perustamiseen piti saada lapinkylän jäsenten suostumus.

Kuusamon seudulla maaherra Graanin luoma malli ei toiminut. Siellä luonnon nautinnasta syntyi väistämätön ristiriita saamelaisten ja savolaissukuisten kaskeajien välillä. Ongelmia syntyi myös Iijoen alajuoksun talollisten kaukokalastuksen ja uudisasukkaiden välille. Muutamassa vuodessa 1680-luvun alkupuolella uudisasuttajat ottivat harvaan asutun Maanselän alueen hallintaansa, ja kuten Mauno Hiltunen perustellusti esittää, saivat myös paikallisviranomaiset ja papiston nopeasti puolelleen. Kainuun kaskeajat oli saanut liikkeelle ennen kaikkea

² Korpijaakko 1983 II, s. 51–55; A. Vahtola 2003, s. 37–49; kritiikistä ks. Mauno Hiltunen tutkimusraportissaan.

³ Valmistelutyöstä ks. erit. Onnela 1995, s. 152–157.

⁴ Kongl. Plakat den 27 September 1673, angående lappmarkernas bebyggande. Poignant 1872, n:o 9.

uhka sotapalveluksesta.⁵ Lapinkylä ei pystynyt torjumaan eikä hallitsemaan muutamassa vuodessa tapahtunutta massakolonisaatiota, joskin 1600-luvun lopulla uudisasutus pystyttiin toteuttamaan sopimus pohjaisesti.

Paikallisviranomaisten myötäsukaisuus Kuusamon uudisasuttajia kohtaan näkyy hyvin vielä 1730-luvulla, kun Haukiniemen tilan perintöoikeutta puitiin käräjillä. Uudistilojen tuli saada perintöluontoisuus saman tien ilman lunastusta. Tämä näkökulma pitää muistaa, kun Haukiniemen kysymystä pohditaan tutkimuksissa.

Muutos oli voimakas ennen kaikkea Maanselän lapinkylässä, mutta kokonaisuutena se ei ollut niin dramaattinen kuin käräjäoikeuden pöytäkirjoista on luettavissa – varsinkaan Kitkajärvelä. Osaltaan hätää olivat masinoimassa Iijoen talolliset, joiden nautintaetuuudet olivat joutuneet perin uhatuiksi. Myös kaskimiesten piittaamattomuus vallinneista nautinta-oikeuksista ja karkeus lapinkylän asukkaita kohtaan herättivät ankaraa vastustusta. Maanselän ja Kitkan lapinkylät olivat alueeltaan suunnattoman suuria, yhteensä jopa 10 000 km², eikä tällä alueella ollut 1600-luvulla kuin noin 15–20 lapinverosavua. Osa vanhoista lapinkylien saamelaisista siirtyi myös uudistilallisiksi turvatakseen perintömaidensa nautinta-oikeuden. Vuoden 1695 maakirjassa verosavuja oli 34, mutta kaikki uudistilat eivät olleet joutuneet vielä veronkanon kohteeksi. Vuonna 1715 Kuusamossa oli yhteensä 60 uudistilaa. Maanselän ja Kitkan metsäsaamelainen kulttuuri koki kovia, joskin se oli ollut elinkeinollisesti lujilla pitkin 1600-lukua. Vuonna 1748 Isak Fellman kertoi, että Kuusamosta löytyi enää vain ”muutama vanha lapineukko”, joka osasi saamen kieltä.⁶

Kuusamon asuttaminen oli nopea prosessi mutta ei mitenkään uniikki Pohjois-Suomessa. Savolainen ekspansio oli vallannut koko Pohjanmaan sisämaan 1500-luvulla. Kemijokilaaksossa Tervolan seutu sekä Kemi- ja Tornionjoen välinen alue nykyisen Arpelan seudulla saivat kahdessa–kolmessa vuosikymmenessä 1500-luvun lopulla ja 1600-luvun alussa monikymmensukuisen savolaistalonpoikien asutusrintaman. Voidaan ajatella paralleelina, että se mikä koettiin 1600-luvun lopulla Kuusamossa, oli tapahtunut vuosisata aiemmin Tervolan tienoilla.

1.2. Vuoden 1695 uudistukset

Kruunun näkökulmasta kehitys ei ollut Kemin Lapissa 1600-luvun jälkipuolella kovin mieluinen, joten 1690-luvun alussa lähdettiin uudistamaan sekä Lapinmaiden sekavaksi kehittyneitä verotusta että asutusplakaattia. Toimet kytkeytyivät laajemmin valtakunnan verouudistuksiin, joista näkyvimpänä oli 1680-luvulla toteutettu iso reduktio, eli läänitysmaiden palauttaminen aatelistolta kruunulle. Kuningas Kaarle XI antoi pohjoisessa tehdyn selvitystyön jälkeen vuonna 1695 Länsipohjan maaherra Gustav Douglasille ohjeet verotuksen uudistamisesta Lapissa. Selvitystyön oli tehnyt pääasiassa Douglasin edeltäjä Gotthard Strijk, joka oli kiertänyt vuosien 1690–1691 aikana kunkin Lapinmaan käräjillä. Havaintojensa pohjalta hän laati pohjoisen olosuhteista ja verotusperusteiden uusimisesta selvityksen, jonka kamarikollegio muokkasi kuninkaalle ehdotukseksi uudesta verollepanosta.⁷

⁵ Mauno Hiltusen tutkimusraportti, Kuusamon kolonisaatio.

⁶ Isak Fellmanin kertomus Kemijärven kappeliseurakunnan tilasta. J. Fellman I, s. 373.

⁷ Korpijaakko 1983 II, s. 101–103.

Valmistelu siirrettiin erityiselle verollepanokomissiolle, mutta sen toiminta jäi vuosien 1693 ja 1694 aikana perin vajavaiseksi. Perusteet muutettiin kuitenkin Strijkin alun perin ehdottamista poromääristä maan käyttöön pohjautuviksi. Helmikuussa 1695 maaherra Douglas kävi yhdessä laamanni Buhren kanssa Lapissa, ja ainakin Enontekiön ja Sodankylän käräjillä herat olivat perehtymässä verollepanon mahdollisuuksiin. Matkansa tuloksista maaherra laati kuninkaalle selonteon, jonka perusteella hallitsija oli valmis antamaan heinäkuussa 1695 uudet ohjeet lapinmaiden verotuksesta ja asutuksesta. Ohjeistusta kuningas selvitti (1.) kirjeesään maaherra Douglasille sekä samanaikaisella lapinvoudeille annetulla (2.) ohjesäännöllä.⁸ Syyskuussa 1695 kuningas antoi vielä uuden (3.) asutusplakaatin lapinmaiden asuttamisesta. Kaarle XI:n ohjeet tulivat vaikuttamaan Lapin verotuskäytäntöön vuosisatojen ajaksi.

Kuninkaan ohjekirjeen mukaan verotusta oli siirrettävä pois poromääräisestä taksoituksesta, koska porot kärsivät erilaisista taudeista ja niiden määrä vaihteli siksi suuresti. Tämä noudatteli täsmälleen kamarikollegion näkemystä. Kuninkaan ja maaherran kirjeenvaihdosta käy selville, että Lapinmaiden verollepano oli suoritettava maan käytön mukaan, eli miten itse kukanenkin lappalainen pystyi maata hyödyntämään (”kan ega”) poronhoitoa, kalastusta ja metsästystä varten.⁹

Verot oli kerätty siihen saakka lähinnä mieskohtaiseen kykyyn perustuneena henkilöverona. Nyt kutakin kylää tuli verottaa yhteisesti tietyn rahasumman mukaan. Siihen tuli laskea paitsi vuotuisvero niin myös kymmenykset, haaksipalkka ja laamanninvero niin suurena kuin kylät olivat siihen mennessä verollepantuja. Mikäli lapinkylän veronmaksajien määrä kasvoi, ei itse kylän summaa saanut nostaa, vaan uusi maksaja auttoi omalla osallaan yhteissummaa. Sääntö koski lapinkyliä, jotka maksoivat veronsa yksinomaan Ruotsin kruunulle, siten Kemin Lapissa vain Kittilää. Ohje jatkui kuitenkin niin, että myös Venäjän tsaarille veroa maksaville kylille oli asetettava vastaavasti tietyn suuruinen verosumma, koska tsaarikin keräsi samalla tavalla koko kylältä kiinteän veron. Haaksipalkka ja laamanninvero kerättiin kuitenkin vanhaan tapaan. Sen sijaan Tanskan veron alaisissa kylissä tuli säilyttää toistaiseksi vanha systeemi,¹⁰ eli käytännössä Kemin lapin kylistä Inarissa.

Maaherra Strijk oli ehdottanut, että uudistilalliset siirtyisivät Lapissa ”maamiehen” verolle, eli normaaliin talonpoikaisverotukseen. Heitä oli verotettu samoin perustein kuin lappalaisia, mutta kuningas ei halunnut tehdä muutoksia uusissa ohjeissaan. Hän totesi, että lapinmaiden uudistilalliset olivat 15 vuoden verovapauden jälkeen verollepantava niistä omistuksista, joita he muokkasivat ja hyödynsivät mutta ei, kuten ei muitakaan lappalaisia (lijka som andra lappar), rasi-tettaisi manttaaliverolla eikä sotapalveluksella ja muilla ylimääräisillä veroilla.¹¹ Toisin sanoen Kaarle XI rinnasti uudistilalliset lappalaisten asemaan ja halusi ilmeisesti säilyttää jonkinlaisen kannustavuuskriteerin uudistilojen perustamiseksi. Ohjeen sävy on tulkittava koko lailla eri tavoin kuin esimerkiksi Kaisa Korpijaakko-Labba on tehnyt.¹²

⁸ J. Fellman III, bilaga 47. Kirjeenvaihto on julkaistu: I. Fellman IV, s. 215–271. Yksityiskohtainen selostus: Korpijaakko 1983 II, s. 101–111.

⁹ K.M:t till Landshöfdding Gref Douglas, och Lag Mannen Buhre om Skattlegningz methoden i Lappmarken. I. Fellman IV, s. 272–275; Vrt. Korpijaakko 1983 II, s. 109–110.

¹⁰ Kongl. Bref den 8 Juli 1695 till Kongl. Maj:ts Befällningshafvande i Vesterbotten, angående lapps-katten m.m. Poignant 1872, n:o 10. Julkaistu myös J. Fellman III, bilaga 47.

¹¹ K.M:t till Landshöfdding Gref Douglas, och Lag Mannen Buhre om Skattlegningz methoden i Lappmarken. I. Fellman IV, s. 272–275.

¹² Vrt. Korpijaakko-Labba 2000, s. 40.

Ohjesäännön seitsemännessä kohdassa kuningas otti esille Kuusamon kehityksen ja erityisesti kaskeamisesta syntyneet valitukset. Koska Pohjanmaan maaherra tunsu olosuhteet paljon paremmin kuin Länsipohjan virkaveli, tuli hänen selvittää Kuusamon ongelmat. Kuningas antoi myös määräyksen, että Kuusamoon oli asetettava kruunun nimismies asianmukaisella palkalla. Myös toisen tuolloin ajankohtaisen ongelman, eli lapinrajan epäselvän sijainnin vuoksi, oli asetettava komissio selvittämään kysymystä.¹³

Samana päivänä kuin Kaarle XI kirjoitti ohjeensa Länsipohjan maaherralle, antoi hän myös yksityiskohtaisen ohjesäännön lapinvoudeille. Siinä noudatettiin pitkälti edellä esitetyn ohjekirjeen sisältöä. Lapinkylä tuli verollepanna yhteissummasta, jota kylän jäsenet maksoivat kukin osaltaan. Summa ei saanut pienentyä vaikka jokin maksajista olisi köyhtynyt. Toisten kyläläisten oli vain vastattava suuremmalla summalla koko verosta. Näin maksusta tuli kollektiivinen. Kylännimismiehen tuli huolehtia veronkannosta ja toimittaa saatavat rahana markkina-aikaan lapinvoudille. Erikoinen sääntö oli sen sijaan veronmaksun pysyvyys. Lapinkylän jäsenen oli maksettava veronsa siihen kylään, johon hänet oli alun perin kirjattu huolimatta että hän vaikkapa muuttaisi muualle. Voutien tuli palauttaa poismuuttajat takaisin kotikyläänsä. Tähän hieman ristiriitaisesti lisättiin, että tulokas saattoi kuitenkin korvata köyhtyneiden osuutta kyläverosta.¹⁴ Käytännössä määräystä tuskin noudatettiin koskaan.

Ristiriitainen suhteessa maahan perustuvaan veroon oli ohjesäännön vaatimus, jonka mukaan lapinkylän nimismiehen ja kylän koosta riippuen joko neljän tai pienemmissä kylissä kahden hyväluontoisimman miehen, mieluiten lautamiesten kanssa, tuli tasoitella ja ositella vero kaikkien kyläkunnan jäsenten kesken milloin oli sattunut kuolemantapauksia, poismuuttoja ja köyhtymistä. Jaottelu tuli tehdä huolellisesti *itse kunkin edellytysten ja varallisuuden mukaan* (efter hvars och ens vilkor och förmögenhet). Jos osituksessa ei päästäisi yhteisymmärrykseen, ratkaisisi asian tuomari ja lapinvouti.¹⁵ Tässä ei siten perustana ollutkaan pysyvä maankäyttö vaan perinteinen henkilökohtainen kyky.

Kuningas antoi myös tarkat säännöt maakirjojen laatimiseksi. Ensiksi tuli laatia maakirja lapinveron maksajista kyläkunnittain ja vuotuisista muutoksista maksajien osalta. Toiseksi lapinvoudin tuli myös laatia maakirja kaikista uudistilallisista, jotka asettuivat soveliaille paikoille lapinmaihin maamiehen tavoille, rakensivat talonsa ja viljelivät peltojaan ja raivasivat niittyjään ja siten muodostivat myös uusia kyliä. Uudistilat oli merkittävä maakirjaan silloin kun ne oli perustettu, ja merkittävä oli myös tiedot vapaavuosista ja koska tilalliset oli pantava verolle omistuksistaan ja tiluksistaan. Veronkanto oli myös vahvistettava käräjillä.¹⁶ Näin lapinmaiden verovelvollisista täytyi pitää kahdenlaisia maakirjoja.

Ohjekirjeessään Kaarle XI rinnasti uudisraivaajat ja lapinveronmaksajat, mutta ohjesäännössä hän erotti nämä toisistaan. Uudistilallisilla oli nyt selkeästi maavero, kun taas lappalaisilla oli häilyvästi maahan perustuva nautintavero, jossa otettiin vielä huomioon henkilökohtainen kyky. Ohjesäännössä ei mainittu lainkaan uudistilallisten vapautumisesta kaikista ylimääräisistä verorasituksista. Kaiken kaikkiaan säännössä ei määritelty voudeille yksityiskohtaisia verotusperusteita, joten on selvää, että käytännössä vouti kokosi lapinverot perinteisellä tavalla.

¹³ Kongl. Bref den 8 Juli 1695 till Kongl. Maj:ts Befällningshafvande i Vesterbotten, angående lapps-katten m.m. Poignant 1872, n:o 10.

¹⁴ Lappfogde-instruktion den 8 Juli 1695. Poignant 1872, n:o 11.

¹⁵ Lappfogde-instruktion den 8 Juli 1695. Poignant 1872, n:o 11.

¹⁶ Lappfogde-instruktion den 8 Juli 1695. Poignant 1872, n:o 11.

Syyskuussa 1695 Kaarle XI antoi vielä uudistetun plakaatin lapinmaiden asuttamisesta, jossa painotettiin uudistilojen vapautumista 15 vuoden ajaksi kaikista veroista ja rasituksista. Nyt kuningas rinnastikin talonpojat lappalaisiin aikaisemman kirjeensä sanamuodoin toteamalla, että uudistilalliset olivat kuten muutkin lappalaiset vapautettuja kaikista ylimääräisistä rasituksista ja manttaaliverosta. Toki talollisten verollepano oli suoritettava heidän omistamiensa ja hyödyntämiensä tilusten mukaan. Erityisesti Kitkan ja Maanselän lappalaiset olivat valittaneet heidän luokseen asettuneiden suomalaisten ylettömästä kaskeamisesta, joten ylenmääräistä kaskeamista oli vältettävä. Siksi uudistalollisten oli mieluiten viljeltävä maata ja raivattava niittyjä niin kuin muissa maakunnissa oli tapana, ja maaherrojen valvottava että näin tapahtuisi.¹⁷

Plakaatissa ei ollut oikeastaan mitään uutta, eikä siinä viitattu varsinaiset sanallakaan saamelaiden elinkeinoin. Tutkimuksissa on korostettu, että nyt plakaatissa määriteltiin erityisesti, että uudisasutuksen oli perustuttava viljelyyn ja karjatalouteen ja toisaalta suojeltiin saamelaiden elinkeinoja.¹⁸ *Toki uudistilojen tuli perustua maiden hyödyntämiseen, mutta verotuksen näkökulmasta talolliset pikemminkin rinnastettiin sekä plakaatissa että ohjeissa yhdenvertaisiksi lappalaisten kanssa.*

1.3. Lapinkylä ja lapinvero

Kokonaisuutena vuoden 1695 ohjeistuksia tarkasteltaessa voidaan todeta, että suurin ja merkittävin muutos aikaisempaan oli siirtyminen lapinkylittäiseen kollektiiviveroon. Voudinohjeissa oli kuitenkin selkeästi mukana myös näkemys yksittäisen maksajan henkilökohtaisesta kyvystä. Se oli lähtökohtaisesti sisäänrakennettu ajatus koko yhteisumman jyvittämiseksi. Vero tuli kerätä maankäyttöön kohdistuneista elinkeinoista, eli poronhoidosta, kalastuksesta ja metsästyksestä. Tämä oli todennäköisesti vakiinnuttamassa oikeuskäytäntöön käsitteen lapinveromaa, jota oli alettu käyttääkin vasta 1690-luvun alussa, ainakin Sodankylässä vuonna 1691. Olisiko käynyt peräti niin, että käsitteen nosti käräjille maaherra Strijk, joka vieraili juuri tuolloin Sodankylässä. Luontevasti termiä olivat varmaankin käyttäneet myös maaherra Douglas ja laamanni Buhre vieraillessaan vuonna 1695 lapinmaiden käräjillä juuri verotusperusteita selvitellessään. Lapinveromaa vakiintui terminä 1700-luvun alkuvuosikymmenien oikeuskäytäntöön.¹⁹ Sinänsä käsitteeseen ei liity mitään mystiikkaa. Se oli alue, jota käyttäjä hyödynsi elinkeinoilleen kruunulle maksettua veroa vastaan.

Heräähän kysymys, mikä tuli olemaan lapinkylän asema kollektiivisuuden luonteen korostuksessa. Kylän verosumma tuli ohjesäännön periaatteiden mukaan olemaan aina vakio huolimatta sisäisistä muutoksista, mutta itse kokonaissumma perustui melkein päättävästi vuoden 1695 tilanteen yksittäisten maksajien määrään ja heidän nautintamaihinsa. Kyseisen vuoden maakirjassa oli kullekin lapinkylän jäsenelle myös merkitty selvästi se asuinpaikka, josta hän maksoi veronsa. Vero oli kuitenkin henkilöön sidottu summa, sillä esimerkiksi Kittilän Nils Olofsson Sirkka tai Sompion Henrik Hansson eivät maksaneet veroa vanhuutensa vuoksi,

¹⁷ Kongl. Maj:ts förnyade Plakat den 3 September 1695, om lappmarkernas bebyggande och de förmåner och friheter, som de, hvilka sig nedsätta, åtnjuta skola. Poignant 1872, n:o 12.

¹⁸ Ks. esim. J. Vahtola 1982, s. 128 ja Korpijaakko-Labba 2000, s. 40.

¹⁹ Hyvärinen 1979, s. 57–61, 64; Hiltunen 1978, s. 114; A. Vahtola 2003, s. 105–107.

vaikka heillä olivat veromaat. Kylänimismiehet ja kyytirättärit eli virkamiesten kyydityksistä huolehtivat olivat myös veromaistaan huolimatta vapautettu verosta, joten heidän osuutensa ei tullut kasvattamaan kyläveron kokonaissummaa.

Summa oli myös kaavamaisesti sama 2 taalaria 16 äyriä riippumatta verotettavan nautintamaista, joskin muutamille henkilöille oli kirjattu pienempi veromäärä. Ainakin osa heistä oli vasta tullut kyläveron piiriin. Huomattava on, että *kaikki uudistilalliset* olivat myös merkitty lapinkylien veronmaksajiksi, eli he olivat kasvattamassa kyläveron kokonaissummaa. Osalle uudistilallisista merkittiin myös selvästi suurempi summa kuin muille, joten heidän osaltaan on otettu huomioon tilan nautintamaat. Niinpä Paavali Pelkonen yhdessä poikansa Matin kanssa nostivat Sompion kyläveron summaa kahdeksalla taalarilla. Kokonaismäärä oli Sompiossa 66 taalaria.²⁰

Periaatteeltaan kollektiivisuus ei tarkoittanut, että lapinkylän vero olisi kohdistunut koko lapinkylän rajojen sisäpuoliseen alueeseen, vaan ainoastaan niihin alueisiin, joita kukin lapinkylän veroa maksava jäsen hyödynsi. Kuitenkaan veron määrittelyssä ei otettu huomioon nautintamaiden suuruutta tai tuottoa, vaan *kukin kyläläinen sai vakioidun summan rasiitteekseen*. Toinen kysymys on, hallitsiko lapinkylä rajoilla määriteltyä aluettaan omistajana, jolloin tilanne ajautuu mutkikkaaksi. Nimittäin yksittäisillä verolappalaisilla oli omistusoikeutta vastaava hallinta nautintamaihinsa, kuten tutkimuksissa on vastaansanomattomasti osoitettu. Tuskin sentään kaksinkertaista omistusjärjestelmää oli luotu lapinkylän sisälle. Luonteva selitys tilanteelle on, että kukin verolappalainen hallitsi omaa nautinta-alueitaan, mutta lapinkylän puitteissa hallittiin yleismaita. Ne olivat alueita, joihin kenelläkään ei ollut parempaa oikeutta mutta joita hyödynnettiin yhteisesti. Tämä tarkoittaa lähinnä majavanpyyntiä.

Vuoden 1695 ohjesäännön mukaan uudistilallisen lapinvero ei saanut olla suurempi kuin lappalaisen, mutta verojen tuli määräytyä tilusten hyödyntämisestä. Mitä se tarkoitti, jäi määrittelemättä.²¹ Mitä ilmeisimmin kyse oli siitä, että uudistilallisen lapinelinkeinosta kertynyt summa ei saanut olla suurempi kuin lappalaisilla. Tilan tuotto tuli kuitenkin kyseisen lapinverosan päälle, joten uudistilallisen kokonaisvero oli lappalaisia korkeampi.

Hyvin selvää on, että Lapin raivaajien peltoviljely oli perin vaatimatonta, joten vouden tuli kantaa maksut niistä mistä se oli mahdollista – kalastuksesta, metsästyksestä ja karjanhoidosta. Uudistilalliset tuli merkitä omaan maakirjaansa, joten he eivät kuitenkaan olleet osallisina lapinkylän kollektiiviverossa. Sitäkään ei kyllä määritelty ohjeissa. Ainakin 1700-luvun puolella asukkaat ymmärsivät tilanteen niin, että uudisvero kuului kokonaissummaan. Uudistilojen laskeminen vuonna 1695 kollektiiviseen veroon johtui varmasti Kaarle XI:n määräyksestä, että uudisasukkailla tuli säilyä yhdenvertainen asema lappalaisten kanssa. Vastaavasti heillä tuli olla myös vastaavat velvollisuudetkin veronmaksussa.

Käytännössä veronkanto ei juuri muuttunut lapinkylissä kovin ylimalkaisten ohjeiden vuoksi, eikä uudistetulla plakaatillakaan ollut merkitystä asutuksen edistämisessä – ainakaan Kemin Lapissa. Ilmeisesti kuninkaan halu tasapainoilla uudistilallisten ja lappalaisten kanssa aiheutti sen, että tulevien vuosien veronkantoluetteloissa oli lapinveron maksajina yhä koko joukko uudistilallisia. Se on perin luonnollista, kun tilojen katselmuksia ei tehty eikä peltojakaan juuri ollut. Uudistilalliset maksoivat kuitenkin veronsa eri perusteella kuin lapinveron alaiset kyläläiset. Se näkyy erilaisina verosummina, jotka olivat osalla tilallisista suurempia kuin lapinverosumat. Lappalaisia olivat veronkantoluetteloissa erityisesti ne, joilla olivat hallin-

²⁰ 1695 års originaljordebok över lappmarkerna, s. 41–50. Västerbottens läns landskontors arkiv. HLA.

²¹ Ks. Korpjaakko 1983 II, jossa hän kiinnittää huomionsa määrittelyyn mutta ei selitä sitä.

nassaan vanhat lapinveromaansa – myös käytännössä uudistilallisiksi muuntuneilla lappalaisilla.

Kaiken kaikkiaan verotuksen suhteesta varhaiseen maankäyttöön voidaan todeta, ettei lapinvero kytkeytynyt missään vaiheessa ennen vuotta 1695 suoraan maahan saati että se kertoisi maanomistuksesta. Siksi myöskään lapinveron maksajia ei voida rinnastaa talonpoikaisseutujen maaverojärjestelmän tilallisiin. Verotusperusteita pyrittiin ohjaamaan Lapinmaissa kohti maaverotusta ja sellaiseksi kuin muuallakin valtakunnassa, mutta sitä ei ainakaan vielä vuoden 1695 tilanteessa pystytty toteuttamaan. Käytäntö osoitti myös verollepanon vaikeudet kruunun maanmittauksen niukkojen resurssien vuoksi.

2. Valtiovalta ja paikallisviranomaiset 1700-luvulla

2.1. Vapaudenajan maankäyttöpolitiikan painotukset

2.1.1. Kruunun uudisasutusta

Vuoden 1695 hallinnolliset uudistukset eivät jääneet viimeisiksi Lapinmaan osalta. Itse asiasa 1700-luvulla jatkettiin määrätietoisesti ja entistä aktiivisemmin 1600-luvulla alkanutta kehitystä. Tavallaan 1600-luvun linjaukset ”puhkesivat kukkaan” seuraavalla vuosisadalla. Huomattavaa on nyt, että kun 1600-luvulla kruunun asuttamistoimet kohdistettiin liki yksinomaan Lapinmaahan, niin 1700-luvulla uudisasutuksen edistäminen laventui koko valtakunnan kysymykseksi. Se tarkoitti Lapin kytkemistä yhtenäiseen kruunun asutuspolitiikkaan. Erityisesti vapaudenajalla kokoontuneilla säätyvaltiopäivillä luotiin tiheästi mietintöjä, ohjeita, sääntöjä ja asetuksia asutuksen ja elinkeinopolitiikan edistämiseksi.

Toki Lapinmaahan kohdistettiin myös yksilöityjä asetuksia ja ohjeita. Niistä näkyvimpiä olivat asutuksen ja maankäytön kannalta vuoden 1749 asutusplakaatti, vuoden 1760 uudistilojen verollepanometodi ja vuoden 1760 lapinvoudin ohjesääntö. Ne tulivat vaikuttamaan myös Suomen Lapin maankäyttöön 1900-luvulle saakka. Näiden lisäksi pitkin 1700-lukua annettiin lukuisia ohjeita ja selvityksiä Lapinmaan oloista.

Ruotsin suurvalta-aseman romahdettua 1700-luvun alussa muuttui myös aikaisemmin ekspanssiivinen, ulospäin suuntautunut politiikka valtakunnan sisäisen kehittämisen politiikaksi. Valtiojohdossa katsottiin, että Ruotsin voima saataisiin vankistumaan väkiluvun kasvulla, jota edesauttaisi erityisesti uudisasutus, sekä maatalouden kehittämisellä. Tiukka merkantilismin talouspolitiikka kääntyi 1730-luvulta lähtien vähitellen valistuksen liberaalimmaksi ajatteluksi, jossa fysiokraattisesti nähtiin kehittynyt maatalous valtakunnan hyvinvoinnin perustana. Maatalouden edistäminen oli ennen kaikkea määrällistä eikä niinkään laadullista. Määrällinen kasvu taas riippui uusien maatalojen perustamisesta, joten uudisasutusta oli edistettävä. Ja valtakunnan pohjoisosissa olivat kruunun virkamiesten mielestä suunnattomat kehittämisen mahdollisuudet. Korpimaat voitiin saada samanlaiseen kukoistukseen kuin Ranskassa oli tehty suo- ja räaseikkömaille.

Tätä yleistä kehystä vasten on lähestyttävä myös Kemin Lapin ja koko Lapinmaan kehitystä. Kruunun virkamiesten näkemyksissä korostuivat vahvasti uudisasutuksen suosiminen ja pelko lappalaisten kaikkoamisesta Norjaan. Paikallisten virkamiesten vaikutusvalta ja sananvalta oli suuri vapaudenajalla ja erityisesti 1740–1760-luvuilla Lapin olojen tuntijoina. Asema muuttui 1770-luvun alussa Kustaa III:n vallankeikauksessa ja siirryttäessä yksinvaltaan. Paikallisista viranomaisista tuli lähinnä ylhäältäpäin määrättyjen tehtävien toteuttajia. Tosiasia oli myös se, että viime kädessä kruunu määritteli Lapinmaan hallinnollisen aseman – oltiinpa paikallisissa näkemyksissä mitä mieltä tahansa. Vielä 1600-luvulla vallinnut Lapin tietynlainen autonomia katosi 1700-luvulla.

Kruunun uudisasutuksen eteenpäinvieminen vaati erämaiden omistusten uudelleenjärjestelyä. Se tarkoitti erityisesti isonjaon toimeenpanoa, maareformia, joka nousi näkyvästi esille vapaudenajan valtiopäivillä. Yksityisinä tai yhteismaina olleet käyttämättömät liikamaat tuli

saattaa valtakuntaa hyödyttävään käyttöön ja asutetuiksi, jolloin myös kruunun näkökulmasta mitä haitallisinkin muuttoliike ulkomaille voitiin ehkäistä, kun varttuva väki siirtyi raivaajiksi. Kruunun tuli saada myös yksiselitteinen oikeus muovata erämaiden hallintaoloja, johon liittyntä keskustelua käytiin vilkkaasti 1740–1760-luvuilla. Virkamiehet katsoivat valtion olevan juridiselta kannalta oikeutettu maiden uudelleenjärjestelyihin, sillä tilalliset olivat ainoastaan manttaalia vastaavan suuruisen maa-alan omistajia. Sekin koski vain perintötiloja. Ylimenevä osa oli kruunulle kuuluvaa liikamaata. Näin oli määritelty jo vuosien 1683 ja 1734 metsäasetuksissa. Vuonna 1723 oli säädetty tilojen perinnöksiosto-oikeus, kun taas vuoden 1734 metsälaki kielsi torppien rakentamisen yhteismaille.²²

Myöskään ylimuistaisen nautinnan ei katsottu olevan laillinen omistusoikeuden osoittaja yleis- ja erämailla, sillä vuoden 1734 lain XV luvun 3 pykälässä säädettiin, ettei ylimuistoinen nautinta ollut pätevä jakamattomissa metsissä ja takamailla muuten kuin silloin kun sen tukena olivat tietyt rajat ja pyykkit.²³ Kolmas pykälä kuului suomennetussa lakikirjassa seuraavasti: ”Ylimuistoinen nautinto ei mahda kelwata awoimesa metzsä ja maasa, kyläin wälillä, waan rajat ja kiwipyykit, eli muut asuinsiain eroituxet. Jos jollakin on ulcokyläinen maancappale, eli omasa kyläsä erinäinen maantilca, pellosa, niitusa, metzsä eli kedosa, jotca rajoilla ja kiwipyykeillä, eli aidoilla ja wartiolla pijritetyt owat, eli mylly ja myllyn-sia, eli muita wesi-rakennuxia, eli luotoja ja saareja; sijnä mahta ylimuistoinen nautinto kelwata.”

Erämaat olivat siksi kruunun.

Näkemykset herättivät myös vastarintaa. Vapaudenajan valtiopäivillä esiteltiin halukkaasti omia kannanottoja, sillä säädyt päättivät pitkälti valtakunnan asioista valtaneuvoston johdolla. Osa johtavista oppineista katsoi, että parhaiten erämaiden asuttaminen toteutuisi, kun jokainen pitäjä ja kylä itse kansoittaisivat alueensa voimiensa mukaan. Valtion tuli osallistua mahdollisimman vähän alamaistensa taloudelliseen elämään ja siten myös omistukseen. Kruunun uudisasutuksen sijaan oli eräänlaisen reduktion avulla pyrittävä suosimaan yksityistä uudisasutusta. Kruunulla ei myöskään ollut mitään oikeutta toteuttaa erämaiden järjestelyjä, sillä maa kuului asujilleen eikä valtiolle. Kruunun oikeutena oli ainoastaan kantaa ne verot, jotka kukin yhteiskunnan jäsen oli ottanut suorittaakseen yleisiä tarpeita varten. Siksi myös erä- ja liikamaiden järjestelyt olivat laittomia.²⁴ Keskustelussa esiintyi siten näkemyksiä hyvin leveällä sektorilla.

2.1.2. Maatalouden edistäminen

Kruunu oli pyrkinyt vielä 1730-luvun alkupuolella ehkäisemään uudisasutusta metsien häviämisen pelossa. Se näkyi muun muassa vuoden 1734 metsälain uudisasutuskiellossa, joka kuitenkin kumottiin vuonna 1739.²⁵ Västerbottenin maaherra Gabriel Gyllen-grip raportoi

²² Kuusi 1933, s. 12–16; Haataja 1929, s. 6–7; Haataja 1940, s. 27.

²³ 1734 års Lag, suom. Ruotzin Valdacunnan yleinen laki. XV Lucu: Maan Caari. <http://agricola.utu.fi/hist/kktk/lait/1734>; Kovero 1909, s. 26–28.

²⁴ Kovero 1909, s. 28–31.

²⁵ Förordning om Skogarne i Riket, 12.12.1734. Modée II, s. 1116; Förordning öfver 1734 års Skogsordning, 4.5.1739. Modée II, s. 1440. Onkin ehkä parempi puhua myös vuoden 1739 metsäasetuksesta.

vuoden 1738 valtiopäiväkertomuksessaan, että uudistilojen perustamista tuli kaikin tavoin edistää eikä ehkäistä Pohjois-Ruotsin suunnattomissa erämaissa (ödemark).²⁶ Toki Gyllengripin näkemyksiä hallitsi vielä merkantilismin mukaisesti pyrkimys saada tietoa ennen kaikkea pohjoisen metsien tilasta, metalleista ja mineraaleista. Vuoden 1736 kertomuksessaan maaherra totesi, kuinka Lapissa voitiin käyttää väärin yleisiä metsiä ja tiluksia, koska rajankäyntejä ja mittauksia ei ollut tehty.²⁷ Asia liittyi suoraan tuoreeseen metsälakiin.

Murrosvaihe valtakunnan politiikassa koettiin vuosien 1740–1741 valtiopäivien aikana, jolloin maatalouden ja asutuksen edistämisestä tuli tärkein elinkeinopoliittinen tavoite.²⁸ Tämä murros näkyi myös Lapinmaiden asioiden hoidossa. Västerbottenin maaherran mielestä uudistilat oli pantava verolle, jotta tavoite, eli kruunun verotulojen kasvu, olisi saatu liikkeelle.²⁹ Ensimmäiset toimenpiteet uudenaikaisessa asutuspolitiikassa olivat nähtävissä vuosien 1740 ja 1741 valtakunnallisissa suoasetuksissa, joilla pyrittiin edistämään uuden peltomaan raivaamista.³⁰

Samaa suuntaa vahvisti sitten myös marraskuussa 1741 annettu kuninkaallinen julistus autiomaan (ödesland) ottamisesta asutukseen Västerbottenin läänissä – siis myös Lapinmaassa. Siinä nimenomaan todettiin, kuinka autiomaan raivaaminen pelloiksi ja niityiksi oli valtakunnalle hyödyksi ja hyväksi (”båtnad och förmån må tillflyta”). Sellaisen maan viljelykseen ottaja sai julistuksen mukaan säädystä riippumatta ikuisiksi ajoiksi nauttia, omistaa ja hallita rälssimiehen tavoin maataan, samoin raivaaja vapautui kymmeneksi vuodeksi henkilökohtaisista ja 50 vuodeksi kaikista tilan maksuista.³¹ Näin ollen rälssi ei tarkoittanut täydellistä vapauttamista verorasitteesta. Sinänsä nimike rälssi (frälse) tarkoitti alun perin nimenomaan kruununveroista vapautettua ja sittemmin aatelista, ja rälssimaa vastaavasti verovapaata aatellisen omistamaa maata. 1600-luvulla rälssituloillekin määrättiin pieniä osia maaverosta ja velvollisuus osallistua sotaväenottoihin.

Vuoden 1741 julistus kuvaa hyvin sen hetkistä valtiopäivillä vallalla ollutta näkemystä asuttamattoman maan hallinnasta. Säädöt saivat siinä tahtonsa vahvasti näkyviin, kuten julistuksessa viitattiin, sillä kruunulle ei määritelty tiukkaa intressiä omistukseen. Vuoden 1741 julistuksen oikeudet oli tarkoitettu Länsipohjan ulkopuolelta muuttaville henkilöille, joilla olisi ollut myös pääomia perustaa pohjoiseen kaivos- ja metalliteollisuutta.

Itse julistuksen taustalla oli Västerbottenin maaherra Gyllengripin 1730-luvun loppupuolella korostama erämaiden asuttaminen mutta erityisesti hänen vuoden 1740 kertomuksessaan painottamat asiat. Siinä maaherra totesi, että ne, jotka raivasivat asutetulle maaseudulle tai Lapinmaihin aiemmin käyttämättömiä maita uudistiloiksi, saisivat rälssioikeudet. Sen olivat säädöt hyväksyneet itse asiassa jo vuoden 1734 valtiopäivillä. Gyllengrip viittasi asiassa myös vuoden 1739 aikana esillä olleeseen kihlakunnantuomari Carl Sadelinin tulkintaan, että lapinmaat olisivat olleet perintöluontoisia. Maaherran mukaan sellainen vallaton tulkinta eli-

²⁶ Berättelse Om Wästerbottens Läns Tillstånd In Junio Åhr 1738. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1738–39. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

²⁷ Maaherran kertomus kuninkaalle joulukuussa 1736, f. 1193–1196. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1736. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

²⁸ Kovero 1909, s. 35.

²⁹ Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 10.11.1740. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

³⁰ Förordning, angående Lands-Culturen 25.11.1740. Modée III, s. 1649; Kongl. Förklaringen öfver förordningen af den 25 Nov. 1740 om mossars och kärrs samt Annan oländig marks uppodlande 5.10.1741. Gylden I, s. 72; Kovero 1909, s. 34–35.

³¹ Kongl. Kungörelse den 20 November 1741, angående ödeslands uptagande i Västerbotten. Poignant, n:o 14.

minoisi uudisasutuksen kokonaan Lapissa.³² Maanluontokysymys ei ollut siten mitenkään irrallinen Sadelinin ajatus, vaan asia oli tuolloin laajemminkin valtakunnassa keskustelun kohteena.

Autiomaajulistuksella ei kuitenkaan ollut suoranaista vaikutusta Lapin oloihin, mutta siitä vajaan kolmen kuukauden kulutta, helmikuussa 1742, antoi kamarikollegio selvityspyynnön vahvasti julistuksen hengessä Västerbottenin maaherra Gyllengripille. Kollegio viittasi säätyjen toivomukseen saada Lapinmaat viljelykseen ja lappalaiset pois kiertelevästä elämäntavastaan. Maaherran oli siksi annettava paikalliselle papistolle ja virkamiehille tehtäväksi selvittää kelvollisten pelto- ja niitty maiden sijainti ja laatia tiedoista kollegiolle mietintö. Tavoite oli uudisasutuksen voimistaminen. Autiomaista tai erämaista ei selvityspyynnössä puhuttu mitään, mutta maan hallinnasta henki oli samanlainen kuin autiomaajulistuksessa.³³ Pyyntö johti lopulta vuonna 1749 annettuun uuteen ohjesääntöön uudisasutuksesta Lapinmaassa.

Kruunun uudisasutuksen edistäminen sai kantavan lisän 1750-luvun alun Suomen oloista. Vuonna 1746 oli kuitenkin jo maanmittauksen johtaja Jacob Faggot julkaissut Ruotsin maatalouden tilasta kirjan, jossa hän piti maatalouden kehittymisen pahimpana esteenä vainiopakkoa. Siksi sarkajakoinen systeemi oli murrettava ja tilukset järjestettävä uudelleen isoihin lohkoihin. Tästä syntyi termi isojako, joka siis tarkoitti aluksi peltojen ja niittyjen uudelleenjärjestelyä. Esikuvana Faggotin ajatuksille oli Englannissa toteutettu aitausliike, jossa yhteiskäytössä olleet tilukset aidattiin yksityisille.

2.1.3. Kysymys yksityisistä ja kruunun liikamaista

Vuosien 1751–52 valtiopäivien yhteydessä laadittiin mietintö, jossa esitettiin perusteellisia toimia uudisasutuksen voimistamiseksi Suomen laajoilla salomailla. Keinona nähtiin maaolojen uudelleenjärjestely kruunun liikamaiden erottamisella. Käytännön työ ei kuitenkaan lähtenyt liikkeelle. Kuningas Aadolf Fredrik vieraili Suomessa vuonna 1753, ja matkansa tuloksena hän halusi säätyjen mieltävän mahdollisuuksia perin takapajuisiksi näkemänsä maan kehittämiseksi. Niinpä kuningas asetti erityisen Suomen komission selvittämään mahdollisia toimenpiteitä elinolojen kohottamiseksi.

Komission mietintö valmistui vuonna 1755. Sen kantavana näkemyksenä oli, että Suomen heikko asema johtui vähäisestä väkimäärästä. Se ei voinut kasvaa, koska erämaat olivat suljettu uudisasutukselta. Toisin kuin muutamaa vuotta aiemmin oli esitetty, komissio ei katsonut tarpeelliseksi erämaiden erottamista kruunulle, vaan päinvastoin: yksittäisten pitäjien ja kylien omistusoikeus erämaihin tuli vahvistaa reduktiona.³⁴ Käytännössä valtiopäivät kuitenkin hylkäsivät mietinnön, mutta se kuvastaa erinomaisella tavalla tuolloin vahvasti esillä olleita ajatuksia kruunun vähäisestä roolista maiden hallinnassa.

³² Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 10.11.1740. Länets nuwarande tillstånd i gemen. Landshövdingerberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

³³ Kammarkollegium till Landshöfdingen Gyllengrip ang:de Lappmarkens uppodlande [8.2.1742]. I. Fellman IV, s. 306–307.

³⁴ Kovero 1909, s. 58–61.

Yksityistämisajattelu oli huipussaan 1750-luvun loppupuolella ja vielä vuosien 1760–62 valtiopäivillä. Vahvasti liberaalien aatosten vallitessa nähtiin, ettei valtiovallalla ollut mitään tarvetta määrätä asutuksesta eikä harjoittaa anastuspolitiikkaa. Kruunun tuli vain edistää yksityistä uudisasutusta ja torpparijärjestelmää. Poikkeuksena oli Lapinmaa, jonne oli luotava kruunun uudistiloja, sillä ilman valtiovallan tukea ei pohjoiseen syntyisi uutta tilajärjestelmän piirissä ollutta asutusta. Vuonna 1756 säädetyt jättivät kuninkaalle kaksi kirjettä, jossa vakuutettiin yksityisten omistusoikeuden säilyvän erämaihin. Kuningas vahvisti asian seuraavana vuonna maaherroille lähettämässään kiertokirjeessä.³⁵

Vuosien 1755–56 valtiopäivillä hyväksyttiin myös suuren yksimielisyyden vallitessa peltojen ja niittyjen uudelleen jakaminen, josta annettiin vuonna 1757 isojakoasetus. Samana vuonna aloitettiin jakotoimet Suomen puoleisella Pohjanmaalla verollepanomittauksina.³⁶ Varmasti säätyjen keskuudessa vahvasti vallalla olleen yksityisajattelun seurauksena isoonjakoon ei kytketty tarpeettomien liikamaiden, esimerkiksi metsien erottamista kruunulle. Talonpojat myös vastustivat ankarasti jakotoimia, mutta siitä huolimatta työt etenivät muutamassa vuosikymmenessä läpi Suomen.³⁷

Poliittinen elämä kuohui Tukholmassa 1750-luvulla, kun rojalistit ja säätyvaltaa kannattaneet hattumieliset kamppailivat vallasta. Ehkä jonkinlainen huipentuma yksityisajattelussa koettiin vuosien 1760–62 valtiopäivillä, kun enemmistö säätyjen edustajista katsoi, että kruunulla ei ollut oikeutta eikä tarvetta esimerkiksi metsämaiden omistamiseen. Mielenkiintoinen juridiseltakin kannalta on valtiopäivillä vuonna 1761 tehty uudisasutusasetusten kodifikaatioluonnos, jossa maat ryhmiteltiin eri kategorioihin kruunun uudisasutusmahdollisuuksien perusteella.

Ensiksikin olivat varsinaiset yhteismaat tai yleismaat, eli ns. allmänningit. Jos kruunun yhteismaat ja -metsät olivat jo erotettu maanjaoilla muista yhteismaista, oli luonnoksen mukaan kruunun uudisasutuskin ilman muuta mahdollista. Jos yhteismaita ei ollut erotettu, oli valtion uudisasutus sallittu kihlakunnan käräjien luvalla, mikäli se ei haitannut olemassa olleita tiloja.

Oma ryhmänsä oli erämaa tai autiomaa, jolla tarkoitettiin kaikkia sitä maata, joka sijaitsi Lapinmaan ja Västerbottenin välillä ulkopuolella kylien metsien ja jota kukaan ei ollut käyttänyt. Muualla valtakunnassa oli autiomaata sellainen maa, joka oli ulkopuolella kruunun, kihlakuntien tai pitäjien yhteismaita ja kylienmaita ja johon kenelläkään ei ollut oikeutta. Kruunun uudisasutus oli autiomaillakin luvallista mutta vasta sen jälkeen, kun se oli käräjillä todettu vanhalle asutukselle haitattomaksi.

Kolmanteen ryhmään kuuluivat pitäjien ja kylien yhteismailla olleet suo- ja rämeikköalueet, joita eivät kylien tilalliset olleet raivanneet. Sinne oli myös mahdollista perustaa kruunun uudisasutusta.³⁸

Käytännössä kodifointityön tuottama luonnos jäi vaille suurempaa vaikutusta, mutta maanjaottelu tuli siinä kiteytetyksi esille. Joka tapauksessa mielenkiintoista edellä on toisen ryhmän erämaa tai autiomaata, joksi ymmärrettiin laajat alueet pohjoisinta osaa valtakuntaa mutta kuitenkin perin epämääräisesti. Se jätti mahdollisuuden tulkinnoille, mutta uudisasutusta niillekään seuduille ei olisi saanut perustaa ilman olemassa olleen asutuksen kuulemista. Näinhän

³⁵ Kovero 1909, s. 60–61.

³⁶ Saarenheimo 2003, s. 350.

³⁷ Ks. Kuusi 1933, s. 39

³⁸ Kovero 1909, s. 61–62.

myös Lapinmaata koskeneet ohjesäännöt edellyttivät. Kuitenkin kylänmaa suhteessa autiomaahan ymmärrettiin erilaiseksi Lapissa kuin muualla valtakunnassa. Kysymys herää myös siitä, miten kylä-käsite suhteutui lapinkylään. Huomattava näet on, että lapinkylät rinnastuivat talonpoikaisiin kyliin asuttamisen osalta. Vaikka maalaispitäjissä kylä ei omistanut kaikkea alueensa maata, saattoi se kuitenkin vaikuttaa asutustoimintaan. Vastaavanlainen asema oli myös lapinkylillä.

Kaiken kaikkiaan tulokset jäivät olemattomiksi yksityisen uudisasutuksen kannustamisessa, joten näkemykset valtion asutustoiminnasta pääsivät uudelleen vallalle. Suuntaus oli nähtävissä jo vuosien 1765–66 valtiopäivillä, jolloin annettiin muun muassa vuoden 1766 kuninkaallinen asetus Pohjanmaan maanjaosta, johon tuli sisällyttää kaikki maat – myös metsät: ”så wid skogs-, som åker- och ängsdelningarne”.³⁹ Käytäntöön asetusta ei sovellettu, mutta se osoittaa kuitenkin mielipiteiden muutoksen.

Seuraavina vuosina säätyjen näkemykset muuttuivat yhä voimakkaammin kruunun asutustoiminnan kannalle. Vuosien 1769–70 valtiopäivillä kuninkaalle osoitettiin kirje, jossa säädyt suorastaan jo vaativat valtiota edistämään asutusta. Nyt nähtiin ainoana keinona erämaiden asuttamisessa ja siirtolaisuuden ehkäisemisessä laajamittainen kruunun uudisasutus. Kirjeen mukaan ainoastaan yleinen hyöty piti ottaa huomioon ja ”yksityisille saa ainoastaan tulla ilo täyttää kansalaisvelvollisuutensa.”⁴⁰

Maanviljelyksen edistämisestä annettiin vuonna 1770 myös asetus, johon säädyt tekivät ennen sen julkaisemista merkittävän muutoksen. Uudistilojen perustaminen tuli sallia jakamattomalle maalle, vaikka sitä osamiehet vastustaisivatkin.⁴¹ Asia tulkittiin niin, että kruunulla oli oikeus uudistilojen perustamiseen yksityisten hallitsemille liikamaille. Siihen ei tarvittu edes käräjien päätöstä uuden asutuksen haitattomuudesta.⁴² Käytännössä asetus merkitsi torppari-asutuksen nopeaa leviämistä, mutta myös kruunun uudistiloja perustettiin asetuksen turvin. Jo aiemmin vuonna 1743 perintötilojen maille oli annettu oikeus rakentaa torppia.

2.2. Kustaa III:n säädöksistä vuoden 1805 metsälakiin

2.2.1. Kruunun tiukkeneva ote maanomistuksessa ja isojako

Vuoden 1770 asetusta maanviljelyn edistämiseksi on pidettävä merkittävänä muutoksena maapolitiikassa ja maaoikeuskysymyksissä, sillä valtakunnan säädyt tunnustivat kruunun oikeuden liikamaihin. Asetus tosin herätti voimakasta vastarintaa maanomistajissa, joiden tahtoon oltiin taipumassa kuningas Aadolf Fredrikin kuoleman vuoksi pidetyillä vuoden 1771 ylimääräisillä valtiopäivillä. Uutta säädöstä ei kuitenkaan tullut, sillä Kustaa III:n vallankumous vuonna 1772 käänsi valtiollisen elämän suunnan vankaksi kuningasvallaksi, valistu-

³⁹ Kongl. Förordningen, huru Ägodelningar i Österbotten hädanefter måge förättas, 2.12.1766. Modée VIII, s. 388–392; ks. Saarenheimo 1983, s. 20–27, 47–53.

⁴⁰ Kovero 1909, s. 38–48.

⁴¹ Kongl. Maj:ts Förordning ang. Upmuntringar till Jordbrukets uphjelpande 8.3.1770. Modée IX, s. 260–261.

⁴² Haataja 1940, s. 29; Kovero 1909, s. 64.

neeksi itsevaltiudeksi. Vuoden 1772 hallitusmuodossa kumottiin muun muassa kaikki vuoden 1680 jälkeen annetut perustuslaeiksi katsotut säädökset. Käytännössä kuningas saattoi kuitenkin kumota kaikki haluamansa säädökset. Samalla kruunun ote maakysymyksessä tiukkeni, ja kruunun uudisasutusta alettiin järjestelmällisesti viedä eteenpäin. Suunta oli oikeastaan luontevaa jatkoa 1760-luvun lopulta alkaneeseen valtiovaltaa suosineeseen kehitykseen.

Kustaa III antoi elokuussa 1773 Västerbottenin verollepanosta säädöksen, jonka mukaan verotiloille oli annettava 300–800 tynnyrinalaa veronalaista maata manttaalia kohti. Lisäksi taloille ei saanut antaa niittyjä, metsää tai maata kauempaa kuin neljännespeninkulma talosta.⁴³ Tutkimuksissa on korostettu, että säädös merkitsi ratkaisevaa muutosta itse verollepanossa ja yleensä maiden erottamisprosessissa. Aiemmin verollepanossa oli ollut keskeisin toimenpide rajankäyntitoimitus, jossa kruunulle tulivat alueet, joihin yksityisellä ei ollut parempaa näyttöä. Rajalinjat vedettiin sen mukaan, joten veromanttaali määräytyi hallinnassa olleen maan mukaan. Säädöksen myötä maiden erottaminen kytkeytyi suoraan verollepanoon eikä ensisijaisesti rajankäyntiin, joten tilalle tuleva maa-ala määräytyi manttaalin perusteella.⁴⁴ Samana vuonna kiellettiin myös kruununtilojen perinnöksiöstäminen,⁴⁵ mikä merkitsi kruununtilallisten aseman tuntuva heikkenemistä.

Kustaa III katsoi vuonna 1775 Suomeen tekemänsä matkan jälkeen, että varsinkin Pohjanmaalla oli vuoden 1770 asetus johtanut suoranaiseen tiluksien sekasortoon. Siitä hän myös kirjoitti kesäkuussa 1775 Pohjanmaan maaherralle. Kuninkaan mielestä yksityistä omistusoikeutta oli loukattu, kun uudistiloja oli perustettu vanhojen talojen pelto- ja kotitarvemaille. Ainoastaan kaukaiset takamaat, jotka talolliset olivat ottaneet haltuunsa yli tarpeittensa, ja näin rajoittaneet uudisviljelyn mahdollisuuksia, sekä erämaat kuuluivat kruunulle.⁴⁶ Ajatuksena oli tietysti vice versa: kun kuningas vahvisti tilojen omistukset, vahvisti hän samalla kruunun oikeutuksen erämaihin.

Kesäkuussa 1775, päivää ennen Pohjanmaan maaherran kirjettä, oli Kustaa III antanut Pohjanmaata koskevan isojakoasetuksen, jossa kaikki tilojen yli jääneet liikamaat siirtyivät ilman muuta kruunulle. Asetusta täydennettiin vuonna 1777 koko Suomea koskevaksi. Maata oli annettava manttaalia kohti 600–1200 tynnyrinalaa.⁴⁷ Tämä reduktio oli pakkoluovutusta, jossa valtiovalta muodosti osasta omistukseensa tulleesta maasta kruunun uudistiloja.⁴⁸ Samalla isoonjakoon kytkeytyi mukaan myös vahvasti tavoite uusien tilojen perustamisesta. Vuosikymmenien mittainen periaatteellinen keskustelu valtion roolista maanomistuksessa ja sen oikeudesta liikamaahan oli päättynyt kruunun voittoon.

Mielenkiintoisina sivujuonteina olivat 200 vuotta myöhemmin Suomessa toteutetut ns. ruotusopimuspitäjien isotjaot, muun muassa Kuusamossa, joissa yksityisten omistaman yhteismaan katsottiin hyödyttävän yhteiskuntaa paremmin kuin valtion omistus. Idea oli siis sama kuin vapaudenajan säädöillä oli ollut 1700-luvun puolivälissä. Vuoden 1789 ruotusopimuksessa kyllä todettiin, että Kuusamon pitäjänmiehet hallitsivat koko pitäjän käyttökelpoisia maita.⁴⁹

⁴³ Kovero 1909, s. 79, viite 3.

⁴⁴ Haataja 1929, s. 8–9.

⁴⁵ Kovero 1909, s. 137.

⁴⁶ Puncter, om hvilka Hans Kongl. Maj:t i nåder för godt funnit at underrätta Rikens Ständer 1778, 30.10.1778. Modée XI, s. 543; Kovero 1909, s. 64–65 sekä viite 2.

⁴⁷ Kongl. Förordningen angående Storskiiftsdelningar i Finland och hvad dervid iakttagas bör, 27.6.1775. Gylden I, s. 207; Kongl. Förklaringen öfver vissa delar uti Förordningen af den 27 Juni 1775, angående Storskiiftsdelningar i Finland, 25.4.1777. Gylden I, s. 230.

⁴⁸ Jutikkala 2003, s. 340–341; Saarenheimo 1983, s. 48; Jutikkala 1958, s. 252–255; Kovero 1909, s. 46–47.

⁴⁹ Utdrag ur Protocollet, hållet ... med Allmogem i Kemiträsk och Kuolajärvi 1789. Hyvärinen 1979, liite No 34.

Kaiken kaikkiaan siis kysymys valtion omistusoikeudesta isossajaossa ei ole yksinomaan Lappia koskeva asia, vaan periaatteessa koko 1700-luvun Ruotsin valtakuntaa koskeva.

Isojako toteutettiin pääpiirteissään 1700-luvulla luotujen periaatteiden mukaan myös pohjoisimmassa Suomessa 1800- ja 1900-luvulla. Kainuun pitäjät ja Kemijärvi, Kuusamo ja Kuolajärvi olivat solmineet vuosina 1788 ja 1789 kuninkaan kanssa ruutusopimuksen, niin sanotun knihtikontrahdin, jossa ne vapautuivat verollepanosta, tilusmittauksista ja isostajaosta ylläpitämällä ruutusotaväkeä alueellaan. Varsinkin kainuulaiset olivat 1730-luvulta lähtien hangoitelleet ankarasti ruotujakoa vastaan. He saivatkin vapautuksen sekä ruodutuksesta että isostajaosta ylläpitämällä pataljoonan suuruista sotaväkeä. Ruutusopimus kuitenkin ohitettiin 1800-luvun puolivälissä, jolloin jakotoimet käynnistyivät näissäkin pitäjissä.⁵⁰ Tosin lainoppinut J. G. Bonsdorffin tulkinnan mukaan sopimus oli lakkautettu jo vuonna 1806.⁵¹ Toki ainakin velvollisuus ylläpitää ruutusotilaita lakkautui vuoden 1809 valtiojärjestelyissä. Vuonna 1898 laadittiin ruutusopimuspitäjiä varten oma lainsäädäntönsä.

Isonjaon idea oli yksinkertainen: manttaalitilat ryhmiteltiin jakokunniksi, käytännössä niitä olivat usein maakirjakylät, joissa verollepanomittausten ja tiluskartoitusten jälkeen manttaalien yli menevä maa siirrettiin kruunun omistukseen liikamaaksi. Alkujaan tavoite oli ollut pelkästään peltojen ja niittyjen ryhmittely yhtenäisimmiksi kokonaisuuksiksi. Kysymykseksi nousikin, kuinka suureksi maa-alaksi manttaalit oli laskettava. Kompleksisuutta lisäsi se, kuinka tilojen maa oli arvoitettava, miten verotuserusteet oli laskettava ja missä kulkivat vanhat rajat. Ratkaisevaa pohjoisen Suomen kannalta oli, kun myös metsät kytkettiin vuonna 1807 mukaan yhtenäiseksi osaksi jakotoimitusta.⁵² Peltojen kannalta isollajaolla ei ollut Pohjois-Suomessa juurikaan merkitystä, mutta kaukanakin itse tilasta sijainneita niittypalstoja siirrettiin yhtenäisiksi kokonaisuuksiksi.

Todettakoon, että käsite liikamaa (överloppsjord) on tarkoittanut täsmällisesti ottaen talollisten kylissään hallitsemaa mutta yli manttaalin menevää tilusalaa – ei siis erämaita. Talollisilla oli optio-oikeus liikamaihin korotettua veroa vastaan. Erämaat olivat yhteismaita, jotka katsottiin siis 1760-luvun loppupuolelta lähtien ilman muuta kruununmaiksi. Kruunun yhteismaa (kronoallmanning) tarkoitti kaikkea kruunulle kuulunutta maata, josta erämaat olivat yksi osa. Niitä talolliset eivät olleet hallinneet, eikä heillä ollut niihin myöskään optio-oikeutta.⁵³

Kuningas määräsi myös vuonna 1787 Oulun läänin maaherralle, että kruunun uudisasutus oli periaatteessa mahdollista vasta kun liikamaa oli erotettu, mutta sillä haluttiinkin ainoastaan välttää sekavuuksien syntyminen ja vanhojen tilojen oikeuksien loukkaaminen. Uudisasukkailla oli mahdollista asettua asumaan suuriin ja erottamattomiin erämaihin, jotka olivat niin laajoja, ettei kruunun uudistilan perustamisesta syntyisi vaaraa vanhojen tilojen maa-alueiden ja optio-oikeuksien menetyksestä isossajaossa.⁵⁴ Erottamaton erämaa oli siis kruununmaata.

Käytännössä asia on nähtävä siten, että jakokunnan sisällä saattoi olla suoraan kruunun yhteismaita tai jakokunnan rajoja ei sellaisella alueelle ulotettu, ja sitten kun mittaukset ja verollepanoselvitykset oli jakokunnassa suoritettu, saattoi sinne jäädä manttaalien yli jäävää maata,

⁵⁰ Nohrström 1933, s. 63–65. Kainuussa isonjaon toimet aloitettiin vuosina 1841–1842 muodostamalla koko Kainuusta 26 lohkokuntaa. Enbuske 2000, s. 114–118.

⁵¹ von Bonsdorff I 1833, s. 352.

⁵² Ks. Kuusi 1933.

⁵³ Kovero 1909, s. 71; Haataja 1929, s. 17–27.

⁵⁴ Kongl. Brevet till Landshöfd. i Uleåborg ang. mätningar, storskiften och nybyggen der i länet, 7.11.1787. Gyldén II, s. 443. Ks. myös Kovero 1909, s. 71.

joka oli ollut talojen hallinnassa. Se oli liikamaata, joka siirtyi osaksi kruununmaata, jos talolliset eivät sitä ottaneet lisäveroa vastaan käyttöönsä.

Oma kysymyksensä on, kuinka liikamaa-käsite suhteutuu erämaa-käsitteeseen. Liikamaalla on ymmärretty tilojen nautinnassa olleita mutta jakotoimitusten yhteydessä manttaalin yli jääneitä maita. Erämaassa ei tilojen hallinnassa olleita nautintamaita ollut lainkaan. Käsiteeroilla ei ole kuitenkaan merkitystä historiallisen kehityksen kannalta. Esimerkiksi kuninkaan vuonna 1787 antamassa määräyksessä oli erämaa – myös erottamaton erämaa – kruununmaata ja rinnastui liikamaahan. Määräyksen perusteella oli mahdollista perustaa kruunun uudistiloja erämaihin, vaikka ne olivat vielä mittaamatta ja erottamatta. Vastaavalla tavalla voitiin toimia myös Lapinmaassa.

Vielä vuonna 1756 kuningas oli tehnyt selväksi päätöksessään Ruotsin ja Suomen rahvaan yleiseen valitukseen, että jos tilan vero ei vastannut tiluksien määrää, oli muutettava mieluummin vero kuin tilukset ”jotta kullekin säilytettäisiin hänen omansa ja esi-isiensä työ”.⁵⁵ Asia ei toki ollut uusi. Kysymyksestä oli keskusteltu jo muun muassa vuoden 1740–41 valtiopäivien yhteydessä. Västerbottenin läänissä oli laadittu selontekokin maaveron ja tilusalan suhteesta, joskin ongelma oli koskettanut erityisesti tilojen sotaväen ruoduttamista suhteessa verojen vastaavuuteen. Joka tapauksessa silloin nähtiin, että jos maanjako olisi tapahtunut pelkän veron mukaan, niin talot olisivat menettäneet tiluksiaan ja samalla niiden mahdollisuudet ruotujen ylläpitämiseen olisivat heikentyneet.⁵⁶ Kaiken kaikkiaan jos vero olisi johdonmukaisesti määritelty tilojen hallinnassa olleiden maiden mukaan eikä maita veron mukaan, ei periaatteessa liikamaata olisi syntynytäkään. Irtaantuminen tuosta päätöksestä tapahtui Kustaa III:n vuoden 1773 verollepanopäätöksessä. Liikamaiden ulkopuolelle jääneet yleismaat ja erämaat olivat joka tapauksessa kruununmaata.

2.2.2. Talonpojista maanomistajia

Yleinen poliittinen kehitys 1780-luvulla, Kustaa sodan käännteet ja varsinkin aateliston oppositio johtivat Kustaa III:n kutsumaan valtiopäivät koolle helmikuussa 1789. Siellä kuningas hyväksytti ilman aatelissäätä muutoksia hallitusmuotoon, eli yhdistys- ja vakuuskirjan, jossa kuningas sai rajoittamattoman toimeenpanovallan ja oikeuden hyökkäyssotaan. Samalla säädetyt menettivät aloiteoikeuden valtiopäivillä ja valtaneuvosto lopetettiin.⁵⁷

Palkkiona aatelittomien lojaalisuudesta Kustaa III vahvisti antamassaan asetuksessa talonpoikien itsenäisen säätyaseman mutta ennen kaikkea heidän omistusoikeutensa maahan. Perintötila ei voinut enää liukua maksamattomista veroista kruunulle, vaan tilan velkaantuessa siihen tuli suhtautua kuten muuhunkin omaisuuteen. Talonpoijan oikeus perintötilaansa sekä siihen kuuluviin metsiin, kalastukseen ja metsästykseen oli yhtä koskematon kuin rälssimiehellä

⁵⁵ Kongl. Maj:ts Resolution och Förklaring uppå Allmogens i Cverige och Finland Allmänna Besvär vid sist hädne Riksdag 29.11.1756, § 77. Modée VI, s. 4169.

⁵⁶ Liite maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomukseen 10.11.1740. N:o 2. Lit. G. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

⁵⁷ Kongl. Maj:ts och Riksens Ständers faststälte Förenings- och Säkerhets-Act 21.2.1789 och 3.3.1789. Modée XIV, s. 314–318; Carlsson 1961, s. 241–244.

rälssitilaansa (alt lika orubbelig ägande och lika fri dispositions-rätt, som frelseman öfwer frelsehemman). Samalla asetuksen kuudennessa pykälässä kumottiin vuoden 1773 kruununtilojen perinnöksiostokielto.⁵⁸ Käytännössä myös kruununtilallisen asema maidensa hallitsijana muuttui hyvin vahvaksi, vakaaksi hallintaoikeudeksi. Kuten hyvin tiedetään, siirtyivät vuoden 1772 Hallitusmuoto ja 1789 Yhdistys- ja vakuuskirja myös autonomisen Suomen valtiojärjestyksiksi.

Uusimmassa tutkimuksessa erityisesti Kaisa Korpijaakko on hyökännyt voimakkaasti sitä näkemystä vastaan, että vasta yhdistys- ja vakuuskirja olisi synnyttänyt talonpoikien omistusoikeuden perintötiloihin. Korpijaakon mukaan veromiehen oikeus on ollut omistusoikeutta läpi historian, eikä mitään uutta omistusoikeudellista asemaa ole voinut syntyä 1700-luvulla oikeusjärjestelmään.⁵⁹ Korpijaakko lähestyy asiaa paitsi ilman ajallisen dimension tuomaa yhteiskunnallista merkityssisältöä niin myös saamelaisen maaomistuksen näkökulmasta, kun hän haluaa kuljettaa ajatusketjuaan: lapinkylän osakkaan maksaessa veroa maksoi hän sitä perintömaastaan, johon hänellä oli talonpoikaiseen veromiehen oikeuteen rinnastettava pysyvä omistusoikeus. Lapinkylien yhteisöverotus ei tätä omistusoikeutta poistanut, vaan siitä olisi tullut kollektiivinen oikeus. Omistus olisi ollut historiassa muuttumaton juridinen määre. Siksi Korpijaakon mukaan lapinkylän verotus merkitsi myös oikeutta maahan.⁶⁰

Juridisiin kysymyksiin ei tässä tutkimuksessa voida puuttua, mutta historiantutkimuksen näkökulmasta talonpoikien asema oli ollut ennen vuotta 1789 perin turvaton. Luonnollisesti talollinen on ”omistanut” tilansa kautta historian, eikä suoranaista eurooppalaista feodaalijärjestelmää esiintynyt Ruotsissa. Maanluontoja oli kuitenkin kolmenlaista, eikä perintöluontokaan taannut koskemattomuutta. Valtiovalta saattoi muuttaa tilan hallintasuhdetta käytännössä miten tahtoi, esimerkiksi kruununtilaksi, augmentiksi tai läänitykseksi.

Vasta vuoden 1789 kuninkaallinen asetus johti nykyaikana ymmärrettyyn tilojen tai kiinteistöjen maanomistukseen – toisin sanoen kruunun eräänlainen yliomistusoikeus poistui – ja 1600-luvulla vallalla ollut oppi jaetusta omistusoikeudesta väistyi lopullisesti. Siinähan talonpojan perinnöllinen oikeus tilaansa oli käyttöoikeutta (dominium utile), sillä kruunu oli varsinaisen omistusoikeuden haltija (dominium directum). Kruununtilalla talonpoika oli vain vuokraajan asemassa. Rälssitiloilla ja lahjoitusmailla oli aatelismiehellä myös varsinainen omistusoikeus. Vahvimpana todistuksena eriaistaisen omistusoikeuden olemassaolosta nähtiin talonpoikien maksama maavero, jonka katsottiin olevan vuokra tilan maa-alueesta. Juridinen oppirakennelma vaikutti vielä vapaudenajan lakiin ja asetuksiin.⁶¹

On huomattava, että vaikka jaetussa omistusoikeudessa oli kyse oppirakennelmasta eikä johdonmukaisesti käytäntöön sovelletusta oikeudesta, rakentui se omana aikana ymmärrettyyn maanomistuksen luonteeseen.⁶²

Veronmaksun ei siis katsottu olevan osoitus omistamisesta vaan pikemminkin päinvastoin: maksajan sijaan verotusoikeuden omannut oli maan omistaja. Näin siitäkin huolimatta, vaikka talonpoika maksoi käyttämästään maasta sananmukaisesti maaveroa. Asia on edellistä vielä

⁵⁸ Kongl. Maj:ts Förordning, om kronohemmans försäljande till skatte, samt de förmoner och wilkor hwarunder skattehemman hädanefter skola innehafwas 21.2.1789. Modée XIV, s. 291–319; Korpijaakko 1989, s. 295–298; Korpijaakko-Labba 2000, s. 92–93; Vahtola 2003, s. 199.

⁵⁹ Korpijaakko 1989, s. 298–302; Korpijaakko-Labba 2000, s. 93.

⁶⁰ Korpijaakko-Labba 2000, s. 200.

⁶¹ Jutikkala 2003, s. 277–280; Kovero 1909.

⁶² Vrt. Korpijaakko 1989, s. 288. Hän pitää jaettua omistusoikeutta pelkästään oppirakennelmana ja vailla kosketusta todellisuuteen.

ongelmallisempi Lapinmaassa, jossa ei maksettu talonpoikaista maaveroa. Huomattakoon vielä, että vuoden 1789 jälkeenkin oli perintötiloja, joiden vero meni kruunulle ja perintöräksitiloja, joiden veron talonpoika maksoi rälssille eli aateliselle. Valtiovalta myös säätelä tiukasti vielä esimerkiksi perintötilojen osittamismahdollisuuksia vuoden 1747 halkomisasetuksen perusteella. Siinä rajoitettiin tilojen halkomismahdollisuuksia ja veronalaisen maan vähentämistä talojen elinkelpoisuuden säilyttämiseksi.

2.2.3. Metsälaki ja kruunun erämaat

Yhdistys- ja vakuuskirjan jälkeen merkittäviä lainsäädännöllisiä toimenpiteitä olivat asutuksen ja maankäytön näkökulmasta vuoden 1793⁶³ ja sitä pian uusittu vuoden 1805 metsäasetus, joka oli voimassa Suomessa aina 1850-luvulle saakka. Siinä oli koko lailla erilainen lähtökoh- ta metsänkäyttöön kuin vielä vuoden 1734 asetuksessa.

Vuoden 1805 asetus koski koko valtakuntaa, mutta sitä saattoi soveltaa tarpeen mukaan läänneittäin. Ensimmäiset pykälät koskivat yhteismaiden, kruununpuistojen ja kruununmetsien käyttöä. Olennainen säädös oli heti ensimmäisessä pykälässä, jossa erotettiin perintötilojen metsänkäyttö kruununmaista ja yhteismaista. Yksityisille verotalollisille tuli vapaa käyttöoikeus metsiinsä aikaisempien tiukkojen rajoitusten sijaan. Liberaalisuus oli luonnollinen seuraus yhdistys- ja vakuuskirjan myötä syntyneestä perintötilojen vahvasta omistusoikeudesta, kuten laissa todettiin:

”Så må ock Skatteman nyttja sin enskilta Lagligen afrosade eller afwittrade Skog och Mark med den fulla ägande och dispositions rätt, som Vår Nådiga Förordning af den 21 Februarii 1789 honom tillägger”.

Kruununtilallisella oli myös täysi käyttöoikeus tilan metsiin, mutta niitä ei saanut myydä.⁶⁴

Vuoden 1805 asetus määritteli läänien, kihlakuntien ja pitäjien yhteismaat sekä kruununpuistot, joiden käyttöä voudit ja nimismiehet valvoivat, kuten he valvoivat myös kruununtiloja. Yleisilmeenä asetuksessa oli vielä selvästi metsänhaaskauksen estäminen. Siinä määrättiin yhteismetsien käyttömahdollisuuksista, esimerkiksi rakennus- ja sahatavaran ottamisesta, ja uudistilojen perustamisesta. Kruununmetsien tuntumassa asuvilla säilyi myös varsin vapaa mahdollisuus laiduntamiseen ja kotitarvepuiden ottamiseen kruununmetsistä. Pykälän 15 mukaan suuret metsämaat ja erämaat kuuluivat kruunulle:

”Hwad Krono-skogarne, eller de störra Skogar och Ödemarker beträffar, hvilka utom Bygdelagen Oss och Kronan tilhöra, såsom uti Finland, Norrland, Dalarne och Wermeland”.

Jos niistä ei ollut tiloille tai kyläkunnille erotettu maata, piti se tehtämän ja antaa niin paljon kuin täydelle tilalle kuului ja loppu tuli erottaa laillisin rajoin kruunulle.⁶⁵ Sanamuoto oli siten sama kuin oli ollut jo vuoden 1683 metsäasetuksessa, jossa alueena mainittiin edellisten lisäksi myös Gästrikland.

⁶³ Kongl. Maj:ts Förordning om skogarne i Riket, 10.12.1793. Modée XV, s. 503.

⁶⁴ Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning Om Skogarne i Riket, 1.8.1805. Koti.mbnet.fi/~jarvipj/dokumentit/metsaasetus1805.htm.

⁶⁵ Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning Om Skogarne i Riket, 1.8.1805. Koti.mbnet.fi/~jarvipj/dokumentit/metsaasetus1805.htm.

Kaiken kaikkiaan Suomeen perustettiin vuosien 1721–1809 aikana yhteensä 8 304 kruunun uudistilaa. Luku oli huomattava, mutta aivan ratkaisevan merkittävä uudisasutustoiminta oli Pohjanmaalla. Siellä verotilojen määrä kasvoi uudisasutuksen ansiosta yli 50 % ja määrällisestikin lähes 4 000:lla. Lapinmaassa Kuusamo mukaan lukien on laskettu syntyneen 610 kruunun uudistilaa.⁶⁶ Luku on tosin perin tulkinnanvarainen.

Merkittävintä tämän tutkimuksen kannalta on 1700-luvun yleisvaltakunnallisessa asutuspoliittisessa kehityksessä, että Lapinmaan laajat erämaat ymmärrettiin asumattomiksi ja kruunun erämaiksi. Valtiovalta sääti vuosisadan kuluessa lukemattomia asetuksia ja antoi erilaisia määräyksiä maankäytön osalta, mutta Lapinmaiden asiaa ei valtiojohdossa kyseenalaistettu missään vaiheessa 1700-luvulla maanjakokysymyksiä selviteltäessä – ei vaikka muuten valtion oikeutta yhteismaihin puitiin laveasti. Laajat Lapin erämaat olivat kruunun, ja kruunu myös saattoi ohjata niiden asutusta ja maankäyttöä. Kruunu katsoi myös oikeudekseen ratkaista lappalaisten veromaita koskeneita riitoja sekä ohjata niiden omistusta. Kruunu myös luovutti veroa vastaan maita ja vesiä asukkaiden käyttöön. Niinhän jo asutusplakaatitkin sinälään ovat osoituksena valtiovallan suhtautumisesta lapinmaiden hallintaan. Alemmilla hallinnon tasoilla maa-asiaa jouduttiin kyllä puntaroimaan valtiojohtoa hienojakoisemmin.

2.3. Lapinmaiden hallinta ja paikalliset virkamiehet

2.3.1. Erityyppisiä maa-alueita

Kruunun ja Lapinmaiden asukkaiden hallintasuhde maahan oli 1600- ja 1700-luvun kuluessa kuin aikajanalla oleva X-kirjain. Paikallisia kuvaava ylempää lähtevä sakara laski ajan kuluessa alas, kun taas kruunun alemmaa lähtevä viiva nousi ylös. Aikaa myöten valtiovalta otti yhä tiukemmin pohjoisen maat hallintaansa. Leikkauskohdaksi voidaan määritellä 1700-luvun puolenvälin tienoon. Käytännössä tultaessa vielä 1700-luvulle oli Lapinmaan asukkaiden asema Ruotsin valtakunnassa erinomainen, monin etuoikeuksin turvattu. Heidän verorasitukseensa oli vähäinen, sotilasrasituksia ei ollut, eikä heillä ollut myöskään talonpoikaispitäjien kaltaisia kruunun ja pitäjän velvoitteita. Kruunun hallinnon ote alkoi kuitenkin tiivistyä 1700-luvun kuluessa Lapissa.⁶⁷

Yleiset 1700-luvun asetukset ja ohjeet koskivat koko Ruotsin valtakuntaa, siis myös sen pohjoisinta osaa, mutta Lapinmaan osalta lainsäädännöllistä kehitystä on hankala tulkita. *Valtiovallan ja valtiopäiväpolitiikan näkökulmasta katsottuna olivat pohjoisen erämaat johdonmukaisesti kruunun maita.* Se ei kuitenkaan poissulkenut sitä, etteikö Lapinmaassa voinut olla muutakin kuin erämaata, mutta mikä sen suhde kruununmaahan oli, on monimutkainen asia. Ongelmaksi asia tulee, kun 1700-luvulla yksityinen omistusoikeus alkoi korostua yhä voimakkaammin tilajärjestelmän kautta, ja lopulta isonjaon käynnistyessä ja 1780-luvun säädösten seurauksena yksinomaan talonpoikaisina tilajärjestelmien omistusoikeuksina. Esimerkiksi

⁶⁶ Kovero 1909, s. 177–179.

⁶⁷ Ks. Olofsson 1974, s. 519.

lapinkylää tai lapinveromaata maankäyttöyksikkönä on sen jälkeen enää perin vaikea löytää hallinnollisista asiakirjoista.

Lappia sivunneina yleisinä maa-alueiden käsitteinä viljeltiin 1700-luvulla erämaan ohessa ainakin nimityksiä autiomaata ja yhteismaata. Kruunun virkamiesten mukaan erämaa-käsitteellä ymmärrettiin laveasti valtakunnan pohjoisosan mittaamattomia maa-alueita, mutta on vaikea hahmottaa eri käsitteiden tarkkaa keskinäistä merkityssisältöä tai suhdetta yksityiseen ja lapinkylän maahan. Osaltaan vaikeaselkoisuus johtuu siitä, ettei Lapissa suoritettu yksityiskohdaisia maanjakoja 1600- tai 1700-luvulla. Tosin yksittäisten uudistilojen osalta kylläkin tehtiin verollepanoja 1700-luvun jälkipuolelta lähtien.

Periaatteessa ei myöskään kruunun uudistiloja voinut muodostaa ennen kuin liikamaat oli erotettu tilojen ja kylien maista, mutta vuosien 1779 ja 1784 kuninkaallisilla kirjeillä sallittiin uudistilojen perustaminen laajojen kyläkuntien sisälle Vaasan ja Oulun läänissä, vaikka rajoja ei ollut määrätty kylien ja valtiomaiden välille. Itse Lapinmaan osalta isonjaon merkitys kruunun uudisasutukselle katosi, kun kuninkaallisella kirjeellä 1787 määrättiin, etteivät uudistilojen perustamisesta liikamaalle koskevat säädökset koskeneet erämaita – toisin sanoen kruunun erämaita.⁶⁸ Nämä edellä mainitut säädökset vaikuttivat myös 1800-luvun Suomen Lappiin, jossa säilyi oikeus perustaa väliaikaisia uudistiloja.

Jo vuoden 1683 metsäasetuksessa oli kirjattu, että maat tuli jakaa siten, että tilat, kylät, pitäjät tai kihlakunnat saisivat vain määrätyn tarpeellisen metsäalan. Ylimenevä osa tuli siirtyä kruunulle. Tosin tutkimuksissa on ollut keskustelun kohteena, kattoiko asetus myös Lapinmaan.⁶⁹ Itse asetuksessa ei sitä mainittu alueena, vaan maakunnat Vermlannista Norlantiin ja Suomeen, mutta metsäasetus toisaalta luettiin myös lapinkylien käräjillä. Ideana oli kuitenkin, ettei valtakunnassa ollut enää ”ei-kenenkään” maata.⁷⁰ Tutkimuksissa harjoitettu alueellinen pohdinta on myöhempien metsäasetusten valossa jopa merkityksetöntä. Pohjoinen osa valtakuntaa kuului itsestään selvänä asetusten piiriin.

Vuoden 1734 metsälaissa vahvistettiin vuoden 1683 tapaan valtion oikeus niihin maihin, jotka jäivät yli pitäjien, kihlakuntien ja maakuntien yhteismaista. Nimittäin lain 12. pykälässä määrätettiin erityisesti, että kyläkuntien (”Bygdelagen”) ulkopuolelle jääneet suuret metsät ja erämaat (”de stora skogar och ödemarker”) kuuluivat kruunulle. Viimeistään tässä laissa ulotettiin säädökset koskemaan myös Lappia, mutta rajankäyntien puuttuessa maiden erottaminen ei ollut niin yksinkertainen asia Lapin eikä muidenkaan alueiden osalta.

2.3.2. Valtiovallan ja virkamiesten tavoitteet Lapin kehittämisessä

Lappi oli Ruotsin valtakunnassa vielä 1700-luvun alkupuolella käytännössä mittaamatonta maanäärtä ja kruunun johtaville henkilöille paikallisosuhteiden osalta perin tuntematonta seutua. Käsitykset perustuivat pitkälti Johannes Schefferuksen 1670-luvun Lapin-kuvaukseen,

⁶⁸ Kongl. Brevet till Landshöfd. i Uleåborg ang. mätningar, storskiften och nybyggen der i länet, 7.11.1787. Gylden II, s. 443; Ks. myös Haataja 1940, s. 31.

⁶⁹ Ks. esim. Hyvärinen 1979.

⁷⁰ Hyvärinen 1979, s. 32–33; Hiltunen 1983, s. 198–199.

jossa pohjoisen asukkaat nousivat esille ”köyhinä lappalaisina”. Tätä kuvaa oli murtamassa ensimmäisenä lapinmissionääri ja kirkkoherra Pehr Högström, joka vuoden 1747 kertomuksessaan totesi, että lappalaiset eivät olleet lainkaan köyhiä – pikemminkin päinvastoin.⁷¹

Kruunun intressit Lappia kohtaan kasvoivat kuitenkin pian suuren Pohjan sodan jälkeen. Alueen kehittämiseen haluttiin suunnata voimavaroja, jotka olivat valtiiovallan mielestä kohdenettava ennen kaikkea kirkollisten olojen kohentamiseen. Se kuvastaa hyvin tavoitteiden lähtökohtaista erilaisuutta, sillä valtakunnan pohjoisosan virkamiehistö näki Lapinmaiden ensisijaisina kehittämiskohteina lähinnä elinkeinollis-asutukselliset järjestelyt. Kruunun virkamiehiä olivat aluetasolla maaherran johdolla kruununvoudit, kihlakuntien tuomarit ja vähitellen yleistynyt kruunun nimismiesten virkakunta, jotka vastasivat paitsi käytännön hallinnon hoidosta niin myös pyrkivät edistämään Lapinmaan elinoloja. Myös papiston rooli korostui vuosisadan kuluessa maallisten kysymysten hoidossa, mutta merkittäväksi toimijaksi tuli myös Lapin kirkollistoimen johtokunta. Näin kohtasivat sekä kruunun että paikalliset tavoitteet.

Paikallista kehitystä ohjasivat annetut määräykset ja toimenpiteet mutta myös yleispoliittisen tavoitteet. Onkin huomattava, että oikeastaan vasta 1700-luvulla virkamiesten toimilla oli suoranaista ja välitön vaikutus Lapin oloihin. He olivat koulutuksen saaneita ja valistuksen ajattelun omanneita vaikuttajia, joiden toimiin oli juurtunut vahvasti hyödyn ja kehittämisen ideat. Niinpä uudisasuttaminen ja uusien tuottavien elinkeinojen kehittäminen olivat tärkeitä asioita, ei pelkästään paikalliselle väestölle vaan koko valtakunnan hyväksi, kuten myös sivistystason nostaminen. Se tarkoitti luterilaisen kristinuskon vahvistamista sekä ruotsin ja suomen kielen omaksumista. Esimerkiksi vielä 1600-luvulla olleet yritykset saamen kirjakielen kehittämisestä haihtuivat pois 1700-luvun kuluessa.

Lapinmaassa 1700-luvulla vaikuttaneiden kruunun virkamiesten ja pappien toimia ohjasi neljä keskeistä henkistä elementtiä:

1. Voimakas taloudellinen hyötyajattelu → uudisasuttaminen Lappiin.
2. Halu yleisvaltakunnalliseen kehitykseen → tuottavat elinkeinot Lappiin pyyntikulttuurin sijaan.
3. Valtakulttuurin mukainen sivistäminen tietyin ehdoin → saamen korvaaminen suomen ja ruotsin kielillä.
4. Kristinuskon ja luterilainen yhtenäiskulttuuri → kirkkopitäjien vahvistaminen.

Kävi oikeastaan niin, että Ruotsin kruunun tavoittellessa Lapinmaiden seurakunnallisten olojen vahvistamista ja luterilaisen uskon lujittamista muutettiin 1700-luvulla myös asutuksen ja maankäytön järjestelmää.

Kruunun virkamiehet tuottivat Lapinmaan oloista 1730-luvulta lähtien myös useita kertomuksia, joissa korostuvat neljä edellä mainittua elementtiä. Peruslähtökohtana selvityksille oli Västerbottenin läänin maaherra Gabriel Gyllengripin vuonna 1734 laatima mittavan selostus lääninsä taloudellisen nousun edellytyksistä ja ongelmista. Sitä voidaan kutsua suoranaisesti *Länsipohjan läänin taloudelliseksi kehittämisprojektiksi*. Gyllengrip kiinnitti huomiota valtiopäiväkertomuksessaan vuonna 1738 myös uudisasutuksen erinomaisiin mahdollisuuksiin Lapinmaiden erämaissa. Uudisasutus oli hänen mielestään perustekijä elinkeinoelämän nostellessa, ja erityiset mahdollisuudet asutuksen edistämiseksi olivat Lapinmaassa. Maaherra kirjoitti kuninkaalle maaliskuussa 1738 kaksi vuotta aiemmin tekemästään Lapin matkasta, jonka yhteydessä hän oli nähnyt hyvillä paikoilla sijaitsevia erämaita. Niiden asuttamista oli maaher-

⁷¹ Olofsson 1974, s. 516; Högström 1747.

ran mielestä edistettävä ja kuninkaan kuulutettava asiasta valtakunnassa.⁷² Kemin Lappiin matka ei kuitenkaan ulottunut, joten kyse oli lähinnä Tornion Lapista.

Kruununvoutina Lapissa ollut Anders Hackzell teki vuonna 1738 perusteellisen kertomuksen Tornion ja Kemin Lapin oloista. Se noudattelee teemoiltaan Gyllengripin korostamia asioita. Kertomuksessaan Hackzell selvitti lapinkylittäin asutuksen, maaperän ja elinkeinot sekä luonnehti elinkeinojen kehittämismahdollisuuksia. Kruununvoudilla oli nähtävissä jo uudenlaista talouspoliittista ajattelua merkantilismin rinnalla. Niinpä hänellä oli tarkasti merkitty Lapin uudisasukkaat, uudistilojen perustamismahdollisuudet ja maatalouden edistyminen. Toiveikkaaseen sävyyn vouti totesi, kuinka lappalaiset olivat asettuneet jo monin paikoin asumaan maamiehen tavoin.⁷³

Hackzellan jälkeen Lapin-kertomuksissa nousee esille yhä keskeisempänä uudisasutuksen voimistaminen ja elinkeinojen kehittäminen. Tornion pormestariksi Lapista siirtynyt P. J. Pipping totesi vuonna 1745 innostuneesti, että vuohien kasvattamisella voitaisiin korvata Kemin Lapissa onneton porojen paimentaminen ja peurojen metsästys. Lappalaisten köyhyys oli Pippingin mukaan toivottoman surkea.⁷⁴ Anders Hackzellilla oli toisenlainen sävy vuonna 1750 tehdessään selvityksen elinkeinosta valtakuntien rajajärjestelyjen yhteydessä. Poromääriä kasvattamalla olisi Hackzellan mielestä voitu parantaa lapinasukkaiden vaikeuksissa ollutta eloa. Esimerkiksi Sompion, Kemikylän ja Sodankylän asukkaat olivat niin köyhiä, ettei heillä ollut "viime vuosina" varaa maksaa edes kruununveroja.⁷⁵ Taloudelliset olosuhteet olivat siten selvästi muuttuneet Hackzellan 12 vuotta aikaisemmasta raportista.

Tornion ja Kemin Lapin tuomarin tehtäviä hoitanut Carl Sadelin nousi näkyvästi esille 1730-luvun maakysymyksissä. Sadelin oli Alankomaista tulleen vuorimestarin poika ja kotoisin Piitimestä, joskin hän oli syntynyt Tukholmassa vuonna 1685. Vuodesta 1709 lähtien Sadelin oli hoitanut Tornion pormestarin ja sittemmin vuodesta 1714 lähtien myös kihlakunnantuomarin tehtäviä,⁷⁶ mutta hän siirtyi pois tuomarin virastaan. Sadelin kuoli Västerfärnebossa Keski-Ruotsissa.

Ei ole vaikea havaita syytä miksi Sadelin vetäytyi tehtävästään. Hän oli nimittäin tehnyt 1730-luvun lopulla Kuusamon käräjillä omaperäisen päätöksen, jonka mukaan aikoinaan lappalaisen hallitsemalle lapinmaalle perustettu Haukiniemen uudistila olisi ollut suoraan perintötila, koska lapinmaakin oli ollut perintöluontoinen. Toinen epäselvyyttä aiheuttanut Sadelinin päätös oli tapahtunut vuonna 1737 Jukkasjärven käräjillä, jossa hän oli hyväksynyt Kivivuomanimisen lapinmaan kaupan ja antanut siihen myös lainhuudon. Kamarikollegio suhtautui hyvin negatiivisesti tapahtuneeseen ja peräsi maaherran välityksellä tuomarilta selvitystä toiminnalleen.⁷⁷ Jo aiemmin vuosien 1726–1730 aikana oli tuomari Sadelin antanut myös Som-

⁷² Berättelse Om Västerbottens Läns Tillstånd In Junio Åhr 1738. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1738–39. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

⁷³ Anders Hackzell, Beskrifning om Torneå och Kemi Lappmarcker 6.5.1738. I. Fellman I, s. 113–159.

⁷⁴ Till Lagman O. Malmerfeldt från Borgmästaren i Torneå P. J. Pipping den 28. Oktober 1745. I. Fellman I, s. 185–187.

⁷⁵ Berättelse om Lappmarken, angifven af And. Hackzell till O. Malmerfeldt d. 17 Mars 1750. I. Fellman I, s. 439–445.

⁷⁶ Jukkasjärven käräjät 1715. Web.telia.com/~u81805732/Dokument/dok1714.htm.

⁷⁷ Kamarikollegiolta maaherralle saapuneet kirjeet 1738–40, f. 864v–866v. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

pion käräjillä lainhuudatukset Pelkosten veljessarjan kahdelta Kemikylän lappalaisilta ostamalle majavapurolle. Myyjien oli siis katsottu omistavan pyyntipaikan.⁷⁸

Tavallaan 1730-luvun lopulta alkanut hallinnollinen kehitys kulminoitui pohjoisen Lapinmaan osalta Anders Hellantin työhön. Hänestä tuli Västerbottenin maaherra Gyllengripin suunnitelmien käytännön toteuttaja. Hellantilla oli syvälinen kokemus Kemin Lapin olosuhteista, sillä hän kiersi useina vuosina lapinkyliä paitsi käräjillä myös selvitystöissään. Vuonna 1717 Pellossa syntynyt luonnontutkija asui Torniossa, toimi kauppiana ja oli väitellyt tohtoriksi vuonna 1738 lohenkalastuksesta. Tieteellinen ura kohdistui kuitenkin astronomiaan. Anders Hellant tuli nuorena auskultanttina ja Svean hovioikeuden määräämänä vuoden 1741 joulukuussa hoitamaan Tornion ja Kemin Lapin kihlakunnan tuomarin viransijaisuutta, kun tuomari Carl Sadelin oli joutunut vetäytymään tehtävästä.⁷⁹ Vakinaiseen tuomarinvirkaan valittiin sittemmin Michael Eurenus Höjer.⁸⁰

2.4. Maaherra Gyllengripin asuttamisohjelma

2.4.1. Visioiden lähtökohdat

Västerbottenin eli Länsipohjan läänin maaherra Gabriel Gyllengrip oli kaikkein ratkaisevin suunnannäyttävä 1700-luvun Lapin olojen kehitykselle. Maaherra paneutui 1730-luvulta lähtien tarmolla paitsi lääninsä talouselämän virkistämiseen ja talonpoikaispitäjien kehitystyöhön niin myös Lapinmaan olojen selvittämiseen. Kuuluihan hänen hallintonsa piiriin koko pohjoisen valtakunnan osa Kemin Lappia myöten. Varsinkin lapinmaiden erottamiset, verollepanot, asutus- ja kaivostoiminta sekä metsien hoito nousivat esille maaherran selvityksissä, joissa implisiittisesti näkyivät myös lääninhallinnon ja paikallisviranomaisten käsitykset lapinmaiden hallinnasta. Gyllengripin tiedot perustuivat paikallisilta virkamiehiltä saatuun informaatioon, joskin hän itsekin matkusti läänissään kartoittamassa olosuhteita. Maaherra oli käytännön toimijan sijaan enemmän visionääri: ajattelija, suunnittelija ja käynnistävä voima. Hänen linjauksensa muodostivat Lapin asuttamisohjelman ja tulivat vaikuttamaan ratkaisevasti myös Kemin Lapin hallinnollisiin ja maankäytön vaiheisiin 1700- ja 1800-luvulla.

Vuonna 1687 syntynyt Gabriel Gyllengrip oli Kalmarin läänin maaherran poika, joka siirtyi Upsalan opintojensa jälkeen vuonna 1717 Turun hovioikeuden asessoriksi ja seuraavana vuonna Svean hovioikeuden asessoriksi. Vuodesta 1719 lähtien hän oli kauppaneuvoksena (kommerseråd).⁸¹ Maaherran virkaan Gyllengrip tuli vuonna 1733, ja kuten Sven Ingemar Olofsson toteaa Ylisen Norlannin historiassaan, sopivampaa maaherraa länsipohjalaiset tuskin olisivat voineet saada. Olofssonin mukaan Gyllengrip olikin yksi aikansa kyvykkäimmistä

⁷⁸ Ting med Cusamo, Kuolajärvi, Kemikylä och Sompio den 19 och 20 Februari 1728, tinget i Sompio 17 Februari 1730. I. Fellman III, s. 87, 94–95; Wirilander 2001, s. 28.

⁷⁹ Svean hovioikeudelta maaherralle 3.12.1741. Liite n:o 22. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1742–43. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA; ks. Olofsson 1974, s. 399.

⁸⁰ Svean hovioikeudelta maaherralle saapuneet kirjeet, 2.12.1751. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1755–56. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

⁸¹ Elgenstierna III 1927: Gyllengrip.

taloustieteilijöistä koko valtakunnassa. Virkakautta kesti vuoteen 1753 saakka. Hallitsevien tukholmalaisintressien näkökulmasta nimitys oli suorastaan kohtalokas. Liioittelematta voidaan sanoa, että Gyllengrip käynnisti prosessin, joka päättyi Suomen puoleisten pohjalaisten johtamana lopulta Pohjalahden kauppapakon purkamiseen vuonna 1765. Tukholman taloudellinen yksinvalta murtui. Tuore maaherra paneutui ennennäkemättömällä innolla lääninsä taloudelliseen kehittämiseen. Lähtökohdatkin olivat hänellä aivan eri luokkaa kuin edeltäjillään, jotka olivat olleet sotilaita ja sen mukaisesti myös läänin hoitaneet.⁸²

Maaherra laati ensimmäisenä mittavana tehtävänä vuonna 1734 perusteellisen, 116-sivuisen tutkimuksen lääninsä tilasta. Päälimmäisinä teemoina hänellä nousivat purjehdusoikeuksien vapauttaminen ja kauppapakon haitallisuus. Nimenomaan maaherran toimeliaisuuden seurauksena myös läänin kaupungit lähtivät innolla mukaan vapaushankkeeseen. Eikä innokkuus tarttunut pelkästään porvareihin, vaan myös talonpojat heräsivät vaatimaan taloudellisten olojen vapauttamista. Gyllengrip katsoi, että koko Ruotsin valtakunta eli pääkaupungin ehdoilla. Keskusta sorti hänen mukaansa periferiaa, eikä vasta voitettulla vapaudella yksinvalta ollut hyötyä, kun se vaihtui kansalaisten vähemmistön yksinvaltaan – siis tukholmalaisten. Västerbotten oli Tukholman näköpiirissä lähinnä ”erämaata” ja ”lapinmaata” joka tuotti kalaa, lihaa ja muita elintarvikkeita, eikä sellaisille tuotteille tarvittu mitään ulkomaankauppaoikeuksia. Gyllengrip lähti oikaisemaan näkemystä, sillä hänen visioissaan Västerbottenista löytyi valtavasti resursseja valtakunnan hyvinvoinnin kohottamiseen: malmivaroja, metsiä, vesiväyliä, vesivoimaa jne.⁸³

Maaherran taloudellinen ajattelu oli sekoitus vanhaa ja uutta. Yhtäältä hän oli puhdasverinen merkantilisti, jonka mielestä kansallista rikkautta tuli kasvattaa jalostamalla raaka-aineet mahdollisimman pitkälle kotimaassa. Vuoriteollisuus oli kaiken vaurauden perusta ja näin varsinkin Västerbottenin läänissä, sillä Lappi oli Gyllengripille tulevaisuuden kaivosmaa. Malmivarojen hyödyntämistä olisivat tukeneet suunnattomat metsät, joissa piilivät myös monipuoliset kehittämismahdollisuudet primitiivisen hyödyntämisen sijaan. Toisaalta Gyllengripillä oli myös liberaalisen talouspolitiikan siemeniä, joista osoituksina olivat kamppailu purjehdusvapauksien puolesta, Pohjanlahden kauppapakon poistaminen ja Tukholman taloudellisen ylivallan murtaminen. Lopulta kuitenkin maaherra oli ehkä eniten hyödyn ja fysiokratismien ajattelija, jonka mielestä maatalous ja sen vuoksi uudisasutus olivat kaiken taloudellisen toiminnan perustana Västerbottenissa ja Lapinmaassa. Hänellä olikin mielessään suoranainen lääninsä asutusohjelma.⁸⁴

Gyllengripin tarmokkuus ei siis kohdistunut yksinomaan kaupunkien talouskysymyksiin, vaan hän ryhtyi aktiivisesti selvittämään myös Lapinmaan oloja. Vuonna 1736 hän suuntasi avustajiensa kanssa tutustumismatkalle kohti pohjoista Tornion Lappiin. Seurueen matka ulottui Jukkasjärven kirkolle saakka. Ikäväkseen maaherra sai havaita, kuinka kaivos- ja ruukkitoiminta oli päässyt pohjoisessa rappeutumaan. Samalla hän huomasi, kuinka vaikeita olivat paitsi kuljetusolosuhteet niin myös asutustoiminnan edistäminen Lapissa. Mutta se ei lannistanut visionääriä. Tornionjoesta oli tuleva Reinin kaltainen mahtava talouselämän suoni Pohjois-Ruotsissa! Gyllengripin matka ei ollut kuitenkaan aivan tulokseton. Hän nimittäin varsinaisesti paikallisti pitkään huhuina liikkuneet tiedot Kiiruna- ja Luossavaaran malmivaroista, joiden luo maaherran opasti Jukkasjärven saamelainen Anund Anundinpoika Mangi.⁸⁵

⁸² Olofsson 1974, s. 305–310, 326.

⁸³ Olofsson 1974, s. 305–310, 330.

⁸⁴ Olofsson 1974, s. 325, 334–336, 356.

⁸⁵ Awebro 1993, s. 362–364; Vahtola 1985, s. 8–10; Korpijaakko-Labba 2000, s. 88.

Mielenkiintoisena yksityiskohtana todettakoon, että Gyllengrip osallistui matkansa alussa kesällä 1736 kunniavieraana ranskalaisen Pierre-Louis de Maupertuisin järjestämiin juhliin Torniossa. Maupertuisin astemittausretkikunta suoritti maapallon litistyneisyyttä koskeneita mittauksia Tornionlaaksossa vuosina 1736–37. Retkikunnan tulkkina ja oppaana oli ranskan-kielen taitoinen, latinaa, ruotsia ja suomea puhunut Anders Hellant, joka toimi tuolloin lääninkanslistina Västerbottenin maaherranvirastossa.⁸⁶ Nuori mies varmasti vakuutti jo tuolloin maaherran kyvykkyydellään. Juhlat olivat varmasti myös mieluisat maaherralle, sillä hän oli syvällisesti kiinnostunut kulttuurista. Gyllengripillä oli maaherran residenssissään yli 3 700 niteen yksityinen kirjasto.⁸⁷ Olipa Gyllengrip kirjoittanut opiskeluaikoinaan Upsalassa latinankielisiä runoja Kaarle XII:n suuruudesta. *Isänmaan mahtavuus ja hyvinvointi olivatkin Gyllengripin perusideologia.*

Malmilöytöjen ohella toinen merkittävä asia tapahtui Köngäsen ruukilla. Maaherran matkaseurueeseen liittyi nuori linnoitustaidon opiskelija Jonas Meldercreutz, joka oli alun perin tullut Tornioon osallistuakseen Maupertuisin retkikunnan mittauksiin. Meldercreutz sai Gyllengripin suurisuuntaisista suunnitelmista sellaisen kipinän, jonka seurauksena hän käynnisti laajamittaisen ruukki- ja kaivostoiminnan 1740-luvulla Länsipohjassa. Meldercreutz sai rälssimaakseen noin 1 500 km² alueen Luulajan- ja Kainuunjokien alueelta. Hän julkaisi myös vuoden 1736 matkastaan kuvauksen, jossa tulee selkeästi esille asenne uudisasutuksen paremmuudesta lappalaiselinkeinoihin nähden. Meldercreutzin mukaan Kemin Lapissa villit lappalaiset olivat jo alkaneet asettua kunnollisiksi ja hyvätapaisiksi talollisiksi:

”På detta sättet är Kiemi Lappmarck redan merendels bebodd, ja lapparna sielfwa börja lefwa såsom bönder. Så kan öfwerhetens hulda omwårdnad, jemte undersåtarnes frijhet, förwända wildt folck till ordentelig ock sedig lefnad, ock obrukelig ödemarck till brukbart bebodt land.”⁸⁸

Sen sijaan tunturien lappalaisväestöön Meldercreutz suhtautui positiiviseen sävyyn ja oli ylpeä heistä isänmaansa asukkaina.⁸⁹

Meldercreutzin näkemykset myötäilivät täysin Gyllengripin visioita. Maaherra suhtautui suorastaan intohimoisesti uudisasutuksen edistämiseen Lapissa. Hänelle se tarkoitti ensisijaisesti uuden väestön muuttoliikettä pohjoiseen. Vuoden 1734 ohjelmassaan Gyllengrip halusi uudisasukkaita Lapin kaivosseutujen asumattomiin erämaihin tukemaan vuorityön mahdollisuuksia, työvoimaksi kaivoksiin ja ruukkeihin sekä hyödyntämään metsiä muun muassa syisien polttamisella. Uudisasutusprojekti tuottaisi Lapinmaihin suorastaan kokonaisia uusia toimivia yhteisöjä, jotka tulisivat toimeen erilaisia elinkeinoja harjoittaen. Maanviljely olisi yksi osa elinkeinoja, ja Gyllengrip uskoikin järkähtämättä viljelyn mahdollisuuksiin Lapin erämaissa. Ongelmana oli vain väen vähäisyys pohjoisessa. Hän ei myöskään kannattanut piittemäläisen koulumestarin Carl Sollanderin ajatusta, että lappalaisten tuli sallia ostaa lapinmaita perintöön, jotta kruunu olisi saanut edes jonkin verran tuloja lappalaisilta. Gyllengripin mukaan ehdotus oli kyllä hyödyllinen, mutta vaarana oli, että lapinmaita alettaisiin yhdistää toisiinsa ja viljely estyisi kokonaan. Sollanderin linjaus olisi merkinnyt maaherran esittämän kaivostoiminnan, siihen kytkeytyneen uudisasutuksen, viljelyn ja metsienkäytön ohjelman vaikeutumista.⁹⁰

⁸⁶ Ks. esim. Tobé 1993; Oloffson 1974, s. 327.

⁸⁷ Elgenstierna III 1927: Gyllengrip.

⁸⁸ Meldercreutz 1736 (1984), s. 25.

⁸⁹ Vahtola 1985, s. 12.

⁹⁰ Maaherran valtiopäiväkertomus 10.11.1740. Länets nuwarande tillstånd i gemen, f. 85. Landshövdingberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA; myös Oloffson 1974, s. 336–339.

Vielä edellistä tuhoisampia olivat Gyllengripin mielestä Lapin tulevaisuuden kannalta tuomari Sadelinin vallattomat näkemykset, että lappalaisilla oli jo olemassa perintömaita. Mutta maaherra kuitenkin ymmärsi, että lapinkylien asukkailla oli omia maita hallinnassaan. Hän nimittäin suhtautui hyvin kielteisesti lappalaisiin, jotka vaikenivat malmilöydöistä. Gyllengrip vaati vuonna 1734 ankaria toimenpiteitä vaikenijoita kohtaan, sillä Lapin suunnattomat rikkaudet eivät tulleet kuninkaalle ja valtakunnalle hyödyksi. Maaherran mielestä lappalaiset, jotka vaikenivat malmisuonista eivätkä ilmoittaneet niistä nimismiehillä, joutuivat ilman korvauksia *menettämään lapinmaansa* ja sitä myöten myös asumisoikeutensa lapinkylässä.⁹¹ Näin pitkälle ei kuninkaallisissa säädöksissä kuitenkaan menty.

Maaherran asutusohjelmaan sisältyi suunnitelma, jossa eteläisistä osista valtakuntaa tuli lähettää Lappiin joko vapaaehtoisesti tai pakkokeinoin tiettyjä väestöryhmiä erämaiden asuttajiksi. Sellaisia olivat kerjäläisten lapset, maatiloilla ollut ylimääräinen väki ja rikolliset, jotka olisivat saaneet lapinmiehen oikeudet maiden raivaajina. Eräs mahdollisuus olisi ollut myös Itävallassa ahtaalle joutuneet luterilaiset kristityt, joista olisi saatu erinomaista työväkeä Lapin kaivoksille.⁹² Sellaiset aatokset eivät kuitenkaan toteutuneet käytännössä.

2.4.2. Mittaamattomuuden ongelma

Lapinmaan mittaamattomuus oli maaherra Gyllengripin perustavaa laatua ollut huolenaihe. Rajojen epämääräisyys oli vakava ongelma, sillä maiden erottaminen oli perusasia koko Gyllengripin luomassa valtakunnan pohjoisen osan taloudellisessa ohjelmassa. Oikeastaan mitään ei ollut tehtävissä ennen kuin olisi selvillä missä kenenkin maiden rajat kulkivat.⁹³ Se oli kaiken lähtökohtana.

Gyllengrip totesi vuonna 1738, ettei Ruotsin Lapissa ollut ”tietävästi” tehty rajankäyntejä Norjan ja Venäjän kanssa, joskin vuonna 1603 oli rajaa käyty Norjan kanssa Inarinjärvelle saakka. Maaherran mukaan ei myöskään Tornion ja Kemin Lappia ollut erotettu rajalla ympäröivistä pitäjistä eikä edes lapinkylien välillä tiedetty minkäänlaisista rajoista. Epäselvyyksien vuoksi oli Lapissa ollut runsaasti riitoja lautumista, metsästyksestä ja kalavesistä niin lapinkylien asukkaiden kuin lapinkylien ja naapuripitäjien kesken sekä vieläpä Ruotsin lappalaisten ja norjalaisten ja venäläisten kanssa. Tuomari ei ollut voinut ottaa käräjillä kantaa riitoihin, koska rajamerkit puuttuivat, joten riidat jäivät ratkaisematta tai ne oli saatu sovittua sopimuksilla ja arvaamalla.⁹⁴

Ruotsin kruunun kannalta suurin haitta oli maaherra Gyllengripin mukaan, että lapinkylien asukkaat olivat voineet väärinkäyttää yleisiä metsiä, muita puistoja ja tiluksia (”missbruka allmenne Skog och andre Parcker och Lägenheter”). Mielenkiintoisin toteamus Gyllengripillä

⁹¹ Olofsson 1974, s. 332.

⁹² Maaherran valtiopäiväkertomus 10.11.1740. Länets nuwarande tillstånd i gemen, f. 85. Landshövdinge-berättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

⁹³ Göthe 1929, s. 371.

⁹⁴ Berättelse Om Västerbottens Läns Tillstånd In Junio Åhr 1738, f. 1196–1196v. Landshövdinge-berättelser. Västerbottens län 1738–39. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

oli kuitenkin Lapinmaan uudisasukkaista, jotka olivat voineet perustaa tilansa Lappeihin lapinmiehen vapaudella (”med Lappmans frihet anlagda”). Uudistilalliset olivat kuitenkin valanneet tiluksia ja käyttäneet niitä omavaltaisesti. Tapahtunutta ei voitu estää, koska uudistalojen tiluksia ei ollut erotettu ympäröivistä yhteisistä ja muista alueista, *eikä yleisen ja yksityisen maan eroa voida muutenkaan kuin arvailla*.⁹⁵

Kannanotoista voidaan nähdä, että Gyllengripillä ei ollut yksioikoinen näkemys siitä, kuinka koko Lappi olisi ollut pelkkää kruunun yleismaata. Hän vastusti nimenomaan sitä, että kruunulle kuuluneita allmänningejä olisi siirtynyt lapinasukkaiden perintömaiksi ja näin eliminoitu valtiovallan mahdollisuudet ohjata läänin alueita paitsi lääniä myös kruunua hyödyttävään käyttöön.

Paikallisviranomaisten näkökulmasta lapinkylissä oli siis useammanlaatuista maata:

- ensinäkin lapinveroa maksavien yksityisiä maita
- toiseksi lapinkylän alueella olevia uudistilallisten maita
- kolmanneksi lapinkylän yhteisiä maita
- neljänneksi yleismaita.

Viimeksi mainitun katsottiin selvästi olevan kruununmaata. Tässä suhteessa täydentyvät myös 1700-luvun näkemykset Lapinmaan maanlaadusta, kun valtio johdon lainsäädännöllisissä linjauksissa ja ohjesäännöissä Lappi oli yleisesti ilmaistuna pelkästään kruunun erämaata. Voidaan sanoa, että paikallistasolla lapinkylä rinnastui talonpoikauskylään maanluonnon osalta. Lapinkylän maiden hallinta ja käyttö eivät olleet homogeenista. Tähän viittaa selvästi myös Lapin kirkollistoimen johtokunnan antama määräys tuomari Höjerille, että Jukkasjärven koulurakennuksesta oli tehtävä tarkastus vuoden 1744 käräjillä. Tuolloin piti myös samalla selvittää, oliko talo mahdollista liittää johonkin lähellä olevaan lapinmaahan (”til något när belägit Lappland”). Kruununvouti Hackzellin tuli olla läsnä tarkastuksessa kruunun edustajana.⁹⁶

Sinänsä myös viittaukset raja-asioihin ovat mielenkiintoisia. Gyllengrip totesi vuonna 1736 Tornion ja Ylitornion pitäjiä käsitelleessä selonteossaan, että läänin pitäjistä puuttuivat maiden mittaukset ja verollepanot, joten missään ei näkynyt mitkä tilukset kuuluivat millekin tilalle. Niinpä asukkaat olivat vallanneet taloilleen kalastusta ja metsästystä varten paikkoja, jotka olivat jopa 17 peninkulman päässä itse tilasta.⁹⁷ Asiassa viitattiin nimenomaan ylitorniolaiten eräkalastukseen. Se oli mitä haitallisinta maatalojen elinvoimaisuudelle, sillä pitkien kalastusmatkojen aikana tilanhoito jäi vähemmälle. Toisaalta kaukokalastus rajoitti Lapinmaan uudistalollisten ja lappalaisten elinkeinojen harjoittamista. Lapintalouksien ja maatalojen rinnakkaiselo oli Gyllengripin elinkeinoajattelun peruslähtökohta.⁹⁸ Tässä hän oli puoli vuosisataa aiemmin eläneen edeltäjänsä Johan Graanin linjoilla.

Varsinaisesti 1600-luvulla käräjillä käsitellyt rajakysymykset olivat Kemin Lapissakin joko tuntemattomia 1700-luvulla, tai mikä todennäköistä, niitä ei pidetty riittävän tarkkoina selvityksinä. Tosiasiassa käräjillä esille tulleet rajamäärittelyt olivat olleetkin varsin ylimalkaisia ja

⁹⁵ Berättelse Om Wästerbottns Läns Tillstånd In Junio Åhr 1738, f. 1197–1197v. Landshövdingeberättelser. Wästerbottens län 1738–39. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

⁹⁶ Luettelo toimenpiteistä kuninkaalta ym. saapuneiden kirjeiden johdosta. Directionens öfwer ecclesiastiqve wärcket i Lappland 5.12.1743, 13.12.1743, f. 1287v–1289v. Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 27.11.1746. Landshövdingeberättelser. Wästerbottens län 1742–43. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA

⁹⁷ Berättelse Om Wästerbottns Läns Tillstånd In Junio Åhr 1738, f. 1238v–1239. Landshövdingeberättelser. Wästerbottens län 1738–39. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

⁹⁸ Ks. myös Göthe 1929, s. 424, 437.

yksittäisiä rajapaikkoja koskevia päätöksiä,⁹⁹ eikä edes Kemin Lapin lapinrajaa Kemin pitäjän kanssa ollut virallisesti määrätty saati käyty maastossa. Kiistatonta toki on, että lapinkylien välillä olivat olemassa tietyt rajapisteet. Suurin ongelma olikin se, ettei rajalinjoja ollut käyty maastossa. Varma tieto katsastusmiesten suorittamasta rajankäynnistä on jo aiemmin tässä tutkimuksessa käsitelystä Kittilän ja Sodankylän välisestä linjasta 1720-luvun alussa, mutta sekin käytiin ainoastaan keskeiseltä osaltaan, ei koko matkaltaan. Rajamerkkejä tunnetaan kyllä eri puolilta Lappia, muun muassa Enontekiöltä,¹⁰⁰ mutta niiden ajoittaminen on perin vaikeaa. Monet merkeistä ovat todennäköisesti myöhemmiltä ajoilta, kuten esimerkiksi 1800-luvun mittauksien yhteydestä, mutta itse rajapisteet noudattelevat monissa kohdin vanhoja käräjillä sovittuja rajapaikkoja. Lapinkylän sisällä nautintamaiden rajat olivat ainakin käräjillä käsiteltyinä hyvin epämääräisiä.

Maaherra Gyllengrip kävi kamarikollegion kanssa vilkasta kirjeenvaihtoa uudistilojen verollepanosta vuosina 1738–39. Ongelmana oli lapinmaidien mittaaminen, koska maanmittareita ei ollut koko läänissä kuin kaksi eikä kruununvoutikaan ehtinyt niitä tehdä. Erityisenä probleemina oli verollepanometodin puuttuminen, eli kuinka pellot, niityt, vedet ja metsät oli Lapissa arvotettava ja miten niistä maksettava vero. Kollegio patisti kuitenkin mittaustyöhön ja totesi, että uudistilat oli perustettu allmänningeille tai lapinrajan ulkopuolelle asutulle maaseudulle.¹⁰¹ Kamarikollegion näkemyksen mukaan siis lapinkylissä uudismaa raivattiin yhteismaalle, tarkoittaen kruununmaata.

Vuonna 1742 Gyllengrip selvensi valtiopäiväkertomuksessaan kuninkaalle muun muassa, kuinka laajoja ja hyvälaatuisia olivat Lapin metsät. Pelkona oli kuitenkin niiden väheneminen, jos Lapinmaan naapureina asuvat maanviljelijät olisivat saaneet jatkaa metsien vapaata käyttöä. Maaherran mukaan he anastivat allmänningeiltä metsäalueita useiden peninkulmien päässä itse tilasta, ja raivasivat, sahasivat puuta, kaskesivat ja polttivat tervaa siellä ilman että kruunun virkamiehet pystyivät asiaa valvomaan. Gyllengripin mielestä haaskausta ei olisi saatu loppumaan ennen kuin yksityisten tilukset ja metsät olisi erotettu allmänningeistä. Samoin Lapissa tuli myös erottaa uudisasutukselle käyttökelpoiset maat.

Maaherran selostus pohjautui hänen edellisvuonna kirjoittamaansa kirjeeseen, jossa hän oli korostanut metsien erottamisen hyödyllisyyttä Lapissa. Kirjeessä todettiin, kuinka yleensä se, joka omisti maan, omisti myös rannan, mutta Lapissa asia ei voinutkaan tarkastella sillä tavoin. Joka omisti rannan Lapissa, ei omistanut maata, sillä yhdellä tilalla tai kyläkunnalla saattoi olla kalavesiä monien peninkulmien päässä. Näin ne olisivat voineet omistaa jopa 15 tai 20 peninkulman laajuiset maat, eikä kruunulle olisi jäänyt minkäänlaista osuutta alueista. Tällöin Lappiin ei olisi voitu raivata myöskään kruunun uudistiloja. Siksi oli tärkeää, että erotettaisiin se mikä kuuluu asukkaille ja mikä kuninkaalle ja kruunulle.¹⁰²

⁹⁹ Vrt. Korpjaakko 1983 I, s. 143–150.

¹⁰⁰ Korpjaakko 1987; Korpjaakko 1983 I, s. 139–143. Huomattakoon, että kiven jäkälänkasvulla ja itse kiven asettamisella rajamerkiksi ei ole keskenään välttämättä mitään tekemistä.

¹⁰¹ Registratur, skrivelser till orterna. Kammarkollegiets kansliarkiv BIIa1:268. SRA; Kamarikollegiolta maaherralle saapuneet kirjeet 1738–40. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁰² Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 24.7.1742. Länets nuwarande tillstånd i gemen, f. 554v–556v sekä liite N:o 2. Maaherran kirje 18.5.1741, f. 562. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1742–43. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

2.4.3. Lapin kehittämisen suuntaviivat

Västerbottenin läänin vuosien 1742–43 valtiopäiväkertomusta hallitsivat maatalouden kysymykset. Se on ymmärrettävää, sillä marraskuussa 1740 kuninkaalta oli tullut määräys tarttua nimenomaan maatalouden edistämiseen. Tosin senkin taustalla olivat osittain juuri Gyllengripin samana vuonna esittämät vaatimukset plakaatin antamisesta maatalouden edistämiseksi. Lisävauhtia maatalouden ja asutuksen eteenpäinviemiseen tulikin marraskuun 1741 Västerbottenin autiomaajulistuksesta, jossa asumattoman maan raivaajalle taattiin rälssimiehen oikeudet. Julistus oli tulosta maaherra Gyllengripin näkemyksistä, joita hän oli esittänyt jo 1730-luvulla. Vuonna 1735 maaherran asutusohjelma oli saanut valtiopäivillä säätyjen periaatteellisen hyväksynnän. Siihen sisältyivät nimenomaan rälssioikeuksien myöntäminen ja privilegit, jotta Västerbotteniin ja Lappiin olisi saatu taloudelliseen yritteliäisyyteen riittävät edellytykset omanneita henkilöitä.¹⁰³

Tästä näkökulmasta tulee arvioida myös Lapinmaan asemaa, sillä maaherran mukaan autiomaajulistuksen lisäksi myös Lapinmaata. Pitää siis muistaa, että asetus oli suunnattu muualta tuleville. Läänin asukkaita koskivat yhä vanhat uudisasutussäädökset ja lapinmaan raivaajia vuoden 1695 plakaatin privilegit. Vuoden 1741 julistus jäi lopulta tuloksettomaksi Jonas Meldercreutzille rälssimaaksi luovutettua aluetta lukuun ottamatta. Sven Ingemar Olofssonin mukaan koko Gyllengripin asutusprojekti oli fiasko.¹⁰⁴ Niin ei voida kuitenkaan sanoa, vaan asia oli melkein päinvastoin. Välittömien käytännön tulosten osalta varmasti tulokset olivat vähäisiä, osittain senkin vuoksi, että juuri 1740-luvun alkuun sattui katovuosia ja Hattujen sodan aika, mutta laajemmassa perspektiivissä tarkasteltuna ohjelmalla oli kauaskantoiset seuraukset. *Se nimittäin loi suuntaviivat tulevien vuosikymmenien Lapinmaan asutustoiminnalle*, johon vahvan leiman antoivat myös Lapin kirkollistoimen johtokunnan tavoitteet. Tämän toiminnan tulokset vaikuttivat puolestaan myös Suomen puoleisen Lapin asutuksen ja maankäytön vaiheisiin aina 1900-luvulle saakka.

Kiteytetysti Gyllengripin suuntaviivat Lapin kehittämisessä olivat:

1. Laajamittainen kaivos- ja ruukkitoiminta.
2. Mittaamattomien metsien taloudellinen hyödyntäminen.
3. Maataloudesta Lapinmaan talonpoikien peruselinkeino.
4. Uudisasutuksen ja väkiluvun kasvu.

Projekti oli toteutettava käännteisessä järjestyksessä, sillä ilman uudistaloja ja väestömäärän kasvua ei saatu maataloutta edistymään ja metsiä hyödynnettyä. Toisaalta kaikki kolme viimeksi mainittua tukivat vuoriteollisuuden mahdollisuutta nousta kukoistukseensa.

Uudisasutuksen edistämisestä haarautui myös suoranainen ohjelma, jossa ensimmäiseksi oli mitattava maat ja käytävä rajat, sen jälkeen jaettava maat ja lopulta verollepantava tilat tietyn metodin mukaan. Uudisraivaajiksi oli saatava uutta väestöä, joiden houkuttelemiseksi pohjoiseen oli myös tarjottava riittävät etuisuudet, kuten rälssioikeudet ja vapautukset kruunun määräämistä henkilökohtaisista rasituksista. Talollisten elinkeinojen harjoittamiselle oli kuitenkin asetettava tietyt alueelliset rajat, sillä myös lapinelinkeinolle oli oltava tilaa. Jo vuonna 1734 Gyllengrip oli esittänyt, että uudisasutukselle sopimattomat lapinveromaat oli jätettävä lappalaisille, ja esimerkiksi kalastuksen osalta oli uudistiloille jätettävä ainoastaan oikeus kotitar-

¹⁰³ Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 24.7.1742. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1742–43. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA; ks. myös Olofsson 1974, s. 354.

¹⁰⁴ Olofsson 1974, s. 356.

vekalastukseen talon lähettyviltä. Sellainen oli jo merenrannikon talonpojilla vallinnut tilanne.¹⁰⁵

Gyllengripin terveydentila alkoi heiketä 1740-luvulla, ja vuonna 1743 hän jäi virkavapaalle. Siitä huolimatta maaherra pyrki osallistumaan tehtäviensä hoitamiseen. Varsinkin Västerbotenin läänin ja Lapinmaan maiden jakamattomuus nousi Gyllengripillä yhä korostuneemmin esille 1740-luvulla.

Vuonna 1746 maaherra painotti edelleen samoja asioita kuin neljä vuotta aiemminkin, sillä kunnollisia maantarkastuksia ei ollut tehty. Tilojen odaaliomistukset sekä niihin kuuluneiden karjalaitumien ja metsäalueiden tarkastus oli tarpeellista. Odaalilla tarkoitettiin tässä selvästi tilojen sukupolvelta toiselle kulkeneita nautintamaita,¹⁰⁶ mutta maaherran teksti viittasi talonpoikaiskyliin eikä Lappiin. Samoin kylien metsät tuli laillisesti erottaa kruunun allmänningeistä (”Byeskogarne lagligen skildes ifrån Crono-Allmänningarne”), jotta metsät saataisiin paitsi suojeltua niin myös metsähoidon alaisiksi. Silloin jokainen myös tietäisi omat alueensa ja mikä oli kruununmaata. Maiden ja metsien erottamiset voisivat tapahtua maaherran mukaan maantarkastusten yhteydessä. Hänen mukaansa tuolloin oli jo tuomarien kanssa sovittu, että tarkastukset olisivat voineet tapahtua käräjillä aina vuotuisten istuntojen päätteeksi. Uudisraivausintoa ehkäisi ihmisten pelko verotuksesta, joten vuoden 1741 autiomaajulistus tarjosi maaherran mielestä hyvät edut myös Lapinmaan uudisasutukselle. Sinänsä asutusta tuli edistää myös sallimalla perintötilojen jakaminen niin moneen osaan kuin ne kestivät.¹⁰⁷

Gyllengripin näkemyksillä oli erityistä painoarvoa, sillä kuningas oli antanut hänelle tehtäväksi selvittää porolappalaisten liikkuvan elämänmuodon vaikutuksia heidän elinkeinoihinsa sekä rinnakkaiselon mahdollisuuksista uudistilallisten kanssa.¹⁰⁸ Selvitykset johtivat osaltaan vuonna 1749 annettuun uuteen kuninkaalliseen Lapin asutuslakaattiin.

Vuonna 1751 oli maaherra Gyllengripillä yhä tuttu teema valtiopäiväkertomuksessaan. Hän totesi kuninkaalle ja säädyille, kuinka Lapinmaassa oli asumattomia ja käyttämättömiä maita ja metsiä, mutta karttojen ja mittausten puuttuessa voitiin vain kuvitella niiden laajuus. Niinpä uudisasutuksen edistämiseksi oli tärkeä saada käytyä ”oikeat rajat”. Helpotusta maaherran vaateisiin oli jo tullut vuonna 1750, kun lääniin oli perustettu kolmas maanmittarin virka nimenomaan Lapinmaiden rajojen rajankäyntejä varten. Sittenmin 1760-luvulla maanmittareiden määrä oli noussut jo kuuteen.¹⁰⁹

Maaherran oli lopulta tunnustettava asutusohjelmansa tietynlainen epäonnistuminen – lähinnä muualta muuttavan väestön houkuttelemisessa Lappiin. Vuonna 1752 hän totesikin kuninkaalle, että uudisasutuksen edistämiseksi oli myös läänin omille asukkaille annettava riittäviä etuuksia. Gyllengripille oli tullut selväksi, että suuria erämaita kykenivät viljelmään ennen kaikkea pohjoisen ihmiset itse.

Samanaikaisesti nostivat esille myös maaherranviraston virkamiehet vuoden 1755 valtiopäiväkertomuksessa, jonka he laativat virkatyönään Gyllengripin kuoltua elokuussa 1753. Taustalla oli

¹⁰⁵ Göthe 1929, s. 370.

¹⁰⁶ Ks. Korpijaakko 1989, s. 236–237.

¹⁰⁷ Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 27.11.1746. Jord Ransakningen, f. 1157–1165v. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1742–43. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁰⁸ Göthe 1929, s. 435.

¹⁰⁹ Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 3.8.1751, f. 1442–1449. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1751–52. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA; ks. Olofsson 1974, s. 409.

ennen kaikkea lääninsihteeri Lars Qvistin kynänjälki. Kertomuksessa nostettiin esille edesmenneen maaherran ehdotus etuisuuksien myöntämisestä läänin omille asukkaille. Oli näet odotettavissa, että Pommerin sodan jälkeisenä rauhan aikana kasvaisi uudisraivausinto. Samoin asutus laajenisi, kun yleismetsät (allmännings skogarne) ja laajat asumattomat seudut erotettaisiin kylien metsistä (bye skogarne). Erityisesti Länsipohjan ja Lapinmaan uudisasutus olisi vahvistunut, jos kuningas olisi myöntänyt läänin asukkaille samat vapaudet ja edut, jotka annettiin muualta tuleville autiomaan asuttajille vuoden 1741 julistuksen mukaisesti. Lappiin ei syntyisi uudistiloja, jos se olisi pelkästään muualta tulevien varassa.¹¹⁰ Vielä ennen 1750-luvulla tapahtunutta asutusohjelman selvää suunnanmuutosta annettiin Lappia koskenut tärkeä asetus vuonna 1749.

¹¹⁰ Maaherran valtiopäiväkertomus 24.1.1755. Uudistiloista ja raivauspaikoista, f. 387–388. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1751–52. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

3. Tavoitteista käytäntöön

3.1. Vuoden 1749 asutusplakaatin taustatekijät

3.1.1. Lappalaiset kiinteästi asumaan

Marraskuun 24. päivänä 1749 annettiin uusi kuninkaallinen reglementti niille asukkaille, jotka joko jo asuvat Lapissa tai tästedes sinne aikoivat asettua asumaan maata viljellen.¹¹¹ Asutusplakaatti oli järjestyksessä kolmas suuri Lapin asutus- ja elinkeinokehitystä ohjannut ohjesääntö ja samalla viimeinen sellainen. Yleisenä havaintona voidaan todeta vuoden 1749 plakaatista aivan kuten aiemmista vuosien 1695 ja 1673 plakaateistakin, että lähtökohtaisesti niissä kruunu määräsi lapinmaiden käytöstä ja uudisasutuksesta. Sitä ei esimerkiksi vuoden 1749 tilanteessa edes kyseenalaistettu.

Vuoden 1749 kuninkaallisen reglementin taustalla vaikuttivat koko lailla eri syyt kuin mitä esimerkiksi Kaisa Korpijaakko-Labba on esittänyt tutkimuksessaan. Hänen mukaansa uusi plakaatti oli annettava, koska uudistilalliset eivät viljelleet maata ja harjoittivat lähinnä elinkeinoja, jotka olisivat olleet sallittuja vain lappalaisille. Nyt uudessa ohjesäännössä nämä eri elinkeinojen harjoittajat privilegioitiin Korpijaakko-Labban mukaan ehdottomasti erilleen toisistaan ja vahvistettiin lapinkylien asema maanomistajana.¹¹² Niin ei toki ollut asian laita.

Kruunun ohjesäännön antamiseen johti ensisijaisesti Gabriel Gyllengripin 1730-luvulta alkanut voimallinen työ Lapin uudisasutuksen edistämiseksi. Finaalisyyntä siihen oli hänellä vuoriteollisuus, aivan kuten oli ollut 1600-luvun virkamiehillä. Toinen ja maaherraa enemmän käytäntöön vaikuttanut tekijä oli Lapin kirkollistoimen johtokunta, joka paneutui perustamisensa jälkeen 1739 aktiivisesti myös asutusasioiden hoitamiseen.

Merkittävää oli, kun maaherra Gyllengrip asettui tukemaan johtokunnan käytännön työtä kilpailuasetelman sijaan; samalla kahden instanssin, johtokunnan ja maaherran, intressit kohtasivat toisensa. Uskonnollisesti lähellä pietistisiä suuntauksia ollut Gyllengrip kannatti lämpimästi Norjan mallin mukaisesti lapinpappien eli missionäärien asettamista Lappiin, sillä lappalaisten kasvattamisella oikeaan kristinopin uskoon olisi ollut myös vaikutusta heidän elämäntapaansa ja elinkeinoihinsa. Taloudellisten asioiden korostaminen vastasikin täysin pietismin päämääriä.¹¹³

Vastaavasti myös hattupuolueen johtaja ja kansliapresidentti Gabriel Gyllenborg esitti kirkollistoimen johtokunnan valtiopäiväkertomuksessa vuonna 1741, että uudisasutuksella oli myönteisiä vaikutuksia myös kirkollisesta näkökulmasta Lapin kehitykseen. Uudisasutuksen ansiosta pappien tulot kasvaisivat Lapin seurakunnissa, kirkollisten rakennusten ylläpitämiseen olisivat aiempaa paremmat resurssit ja uudisasukkaiden esimerkillä olisi kasvattava ja

¹¹¹ Kongl. Reglemente för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland, eller ock hädanefter, til landets uppbrukande, derstädes sig nedsätta vilja, den 24 November 1749. Poignant 1872, n:o 15.

¹¹² Korpijaakko-Labba 2000, s. 70–72.

¹¹³ Gyllengrip kirjoitti tästä suoraan Lapin kirkollistoimen johtokunnalle mm. 1743. Widén 1964, s. 94–96 ja erit. viite 36 sekä s. 100.

kehittävä vaikutus lappalaisiin.¹¹⁴ Näkemykset saivat myönteisen vastaanoton säädyiltä, jotka esittivät toiveenaan kuninkaalle *Lapin uudisasutustoiminnan vahvistamisen ja siten lappalaisten siirtymisen pois kiertelevästä ja epävakaisesta elämäntavastaan*. Maanmittarien tuli mitata lapinmaat ja erityisesti pelloiksi ja niityiksi kelpaavat maat.¹¹⁵

Asiassa lähestyttiin kuningasta kahdella kirjeellä loppuvuodesta 1741. Kun Gyllengrip oli vielä korostanut Lapinmaan uudisviljelijöille annattavien privilegioiden vahvistamista, katsoivat säädyt valtiopäivillä uuden asutusplakaatin olevan myös tarpeellisen. *Tavoite oli tuossa vaiheessa siis ennen kaikkea saada lappalaiset asettumaan asumaan kiinteästi talonpoikien tapaan*. Kuninkaallisessa kirjeessä joulukuussa 1741 painotettiin sen olevan ensisijaisena tavoitteena koko lapinmaakysymyksen selvittämisessä. Lappalaisten siirtyessä uudistilallisiksi olisi myös kirkollinen työ saanut aiempaa paremmat edellytykset toiminnalleen.¹¹⁶

Asia siirtyi kuninkaalta kamarikollegiolle, joka puolestaan kääntyi helmikuussa 1742 maaherra Gyllengripin puoleen. Kysymys oli siitä, miten lapinmaat olisi voitu saattaa viljelyyn. Kamarikollegion mukaan maanmittarien oli kartoitettava ne lapinmaat, jotka olivat soveliaita pelloiksi ja niityiksi, jonka jälkeen niitä voitaisiin tarjota naapuriläänien asukkaille asuttavaksi ja viljeltäväksi mutta myös lappalaisille, jotta he siirtyisivät pois liikkuvasta (”flyttad”) elämäntavastaan ja asumisesta. Kuningas oli pyytänyt asiasta mietintöä, joten kamarikollegio halusi maaherraa selvittämään paikallisen papiston ja kruunun virkamiesten avulla Lapinmaassa olevat uudisasutukselle soveliaat pellot ja niityt. Maaherran oli laadittava asiasta kuninkaan kaipaama mietintö.¹¹⁷ Säätyjen ja kamarikollegion painottama asutusteema noudatteli pitkälti juuri Gyllengripin aiempia linjauksia. Esillä olivat sekä muualta muuttavat raivaajat että paikalliset asukkaat.

Maaherralla ei ollut niin jyrkkä näkemys eri elinkeinojen harjoittamisesta Lapinmaassa kuin oli kirkollistoimen johtokunnalla, joskin myös hänen prinssiippinsa oli ollut 1730-luvulta lähtien, että uudistalonpoikien oli pysyttävä maatalouden harjoittamisessa ja ainoastaan kotitarpeikseen kalastettava ja metsästettävä. Gyllengripin kanta kuitenkin jyrkkeni 1740-luvun alussa sotilasrekrytointeja koskeneiden asioiden seurauksena. Tavallaan sivujuonteena Lapin asuttamiskysymyksessä selviteltiin vuonna 1742 mahdollisuutta rekrytoida sotilaita myös Lapinmaasta, vaikka vuosien 1673 ja 1695 plakaatit olivat taanneet vapauden sotilasvelvoitteista. Aihe oli tuolloin mitä akuutein, sillä hattujen noustua vuonna 1738 valtaan, aloitti Ruotsi revanssienhenkisesti hyökkäyssodan Venäjää vastaan kesällä 1741. Ruotsin armeijassa oli huutava pula sotilaista.

Maaherra lähestyi maaliskuussa 1742, siis runsas kuukausi sen jälkeen kun kamarikollegio oli pyytänyt häneltä selvitystä Lapin uudisasuttamisen mahdollisuuksista, kuningasta, sotakollegiota ja kamarikollegiota ajatuksella, että olisi syytä selvittää mahdollisuudet ottaa palvelukseen sotilaita myös lapintiloilta. Niissä kun asui maaherran mielestä runsaasti liikaväkeä. Plakaatit eivät olisi olleet esteenä, sillä ne olivat tarkoitettu uudisviljelijöille. Maaherra selvensi, kuinka Lapin uudistilalliset hankkivat maata vain sen verran että saivat tilan aikaiseksi. Muuten he elivät metsästyksellä ja kalastuksella, joiden harjoittaminen pääelinkeinona kuului Gyllengripin mukaan *yksistään lappalaisille* asutusplakaattien perusteella. Maaherran mielestä

¹¹⁴ Lapin kirkollistoimen johtokunnan valtiopäiväkertomus 24.1.1741. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA; myös Göthe 1929, s. 410; Olofsson 1974, s. 522.

¹¹⁵ Göthe 1929, s. 408–409, 412.

¹¹⁶ Göthe 1929, s. 408–412.

¹¹⁷ Kammarkollegium till Landshöfdingen Gyllengrip ang:de Lappmarkens upodlande 8.2.1742. I. Fellman IV, s. 306–307.

juuri liikaväen joukosta, eli uudistalolisten pojista, vävyistä ja rengeistä, olisi mahdollista rekrytoida sotilaita, jos nämä eivät 24 ikävuoteen mennessä olleet perustaneet omaa uudistilaansa.¹¹⁸ Tässä maaherra siis yhdisti myös tavoitteensa pohjoisen uudisasutuksen vahvistamisesta, jossa uhka sotapalveluksesta olisi toiminut tavallaan pakotteena uudisraivaukselle.

Kollegiot yhtyivät periaatteessa maaherra Gyllengripin linjaukseen, mutta siellä arveltiin, että lapinsukuiset vain muuttaisivat Venäjälle tai Norjaan, jos rekrytointeja alettaisiin toteuttaa käytännössä. Kuitenkin ainakin joltain osiltaan lapintilallisten tuli jättää metsästäminen ja kalastaminen ja hankkia etupäässä elantonsa maanviljelystä ja karjanhoidosta. Lopulta sekä kuningas että kollegiot torjuivat maaherran ehdotuksen, mutta kuningas lupasi palata asutusasioihin sodan jälkeen ja harkita plakaatin antamista asiassa.¹¹⁹ Itse sodankäynnissä Venäjä valloitti Suomen kesällä 1742 ja seurasi pikkuvihan aika, joka päättyi Turun rauhaan elokuussa 1743. Kaiken kaikkiaan sota-ajan ongelmat sotilaiden rekrytoimiseksi armeijaan johtivat myös aiempaa tiukempaan linjaukseen Lapinmaan elinkeinojen harjoittamisessa.

3.1.2. Ratkaisu poronhoidon ja uudisasutuksen ristiriitaan

Sodan jälkeen kuningas pyysi maaherra Gyllengripiä jatkamaan aiemmin samaansa selvitystehtävää Lapin uudisasuttamiskysymyksessä. Myös Lapin kirkollistoimen johtokunta palasi asiaan vuonna 1746 ja muistutti kuningasta lupauksestaan antaa uusi asutusreglementti. Johtokunnan mielestä Gyllengripin oli myös jatkettava selvitystyötään, mutta johtokunnan painotukset olivat nyt selvästi terävöityneet aiemmista linjauksista. Ensisijaiseksi kysymykseksi nousi uudistilallisten velvollisuudet ja itse kunkin Lapinmaan asujan pysyminen elinkeinosaan. Uudistalolisten piti harjoittaa maataloutta ja lappalaisten lappalaiselinkeinoja, eli metsästäystä, kalastusta ja poronhoitoa, jotka ”endast tillhörer lappmännen”, kuten johtokunnassa todettiin. Toisaalta johtokunnan mukaan lappalaisten vaeltava elämäntapa oli haitallista ja se oli saatava loppumaan. Gyllengripin selonteon toivottiin antavan vastauksen, kuinka uudistilallisten ja lappalaisten välisestä elinkeinojen ristiriidasta olisi voitu selvitä.¹²⁰

Maaherra keskittyi selvitystyöhän, jonka hän sai valmiiksi joulukuussa 1746. Selonteko perustui valtiopäiväkertomuksissa jo esille tulleisiin näkemyksiin. Niillä alueilla missä maataloudella ei ollut sijaa, oli annettava mahdollisuudet lappalaiselinkeinojen harjoittamiseen. Vaarana oli maaherran mukaan, että lappalaisten asettuessa talollisiksi he myös kalastaisivat aikaisempaa suuremmassa määrin ja samalla kaventaisivat puhtaasti lappalaiselinkeinojen varassa elävien toimeentuloa. Gyllengripin mukaan uudistalolliset kalastivat tuolloin noin kahdettakymmenettä osaa lappalaisten koko kalastuksesta, mutta kun uudistilallisten määrä kasvaisi, pienenisivät lappalaisten kalastusmahdollisuudet. Hän myös huomautti, että lappalaiset oleskelivat ainoastaan tuntureilla ja käyttökeltomilla, poronjäkälää kasvavilla paikoilla, joten uudistilalliset saattoivat hyvin elää heidän rinnallaan hyödyntäen maataloudelle käyttökelpoisia maita. Ratkaisuna rinnakkaiselolle ja myös lappalaisten elinmahdollisuuksiin

¹¹⁸ Gyllengrip kirjoitti asiasta 19.3.1742 kuninkaalle. Göthe 1929, s. 415–416 ja erit. viitteen 3 lähteet. Göthe on käyttänyt kuninkaallisia, kamari- ja sotakollegion kirjeenvaihtoa lähteenään.

¹¹⁹ Göthe 1929, s. 417–418.

¹²⁰ Göthe 1929, s. 423–424, 435.

oli Gyllengripin mukaan se, että *poronhoitajat keskittyisivät entistä intensiivisemmin porotalouteen ja vastaavasti uudistilalliset maatalouteen*.¹²¹

Maaherran tarkastelussa selvitettiin myös mahdollisuutta, että lapinmaita olisi ostettu perintöön. Implisiittisesti ne olivat siis kruununmaita. Maaherra suhtautui asiaan varauksella, koska vero oli niin pieni, ettei muutaman vuoden yhteenlasketulla summalla ollut merkitystä. Lisäksi lapinmaiden perinnöksiostot olisivat estäneet uudistilojen perustamisen. Sen sijaan uudistilojen osalta verolleosto olisi ollut hyvinkin hyödyllistä, mutta ensin ne olisi pitänyt saada mitattua ja panna verolle. Maiden mittaamattomuus olikin kaikkein suurin ongelma Lapissa. Gyllengripin mukaan verollepanosta huolimatta Lapinmaan uudistilalliset saivat myös lapinmiehen oikeudet.¹²² Toisin sanoen *vanhaan lapinkyläjärjestelmään kuuluneet edut tulivat siirtyä uudistalollisille niillä Lapinmaiden alueilla, missä maanviljelystä ja karjanhoidosta olisi tullut ensisijainen elinkeino*.

Lapin kirkollistoimen johtokunta painotti vielä vuonna 1747, että pappien tuli kerätä tietoa viljelykseen kelpaavista maista Lapissa. Johtokunnan esityksiin vaikutti vahvasti myös teologian tohtori ja lapinpappi Pehr Högström, joka julkaisi juuri vuonna 1747 teoksensa ”Beskrifning öfwer Sveriges Lapmarker”. Hänen näkemyksensä noudattelivat täysin maaherra Gyllengripin ajatuksia. Högströmin toiveet Lapin tulevaisuudesta kiteytyivät jo hänen teoksensa alussa kruununperijä Aadolf Fredrikille ja puoliso Lovisa Ulrikalle omistamassaan runossa:

”Jag spår, at Himlen gör med tiden deraf Fält,
Der Städer, Byar, Hus vår efterwerld skal bygga:
Der Folk af trenne språk sig til hwarandra hygga.
Låt, Store Prints, det Folk, som länge nog måst wandra
I mörkret, hjelpas op och bringas i godt skick.
Så lærer Himlen sjelf de Länders står förändra,
Då Adolph Fredrich wi til Swenska Thronen fick.
Låt Himmel dagar Hans så länge blifwa talde,
Tills alla Nordens Fjäll til åkermark bli walde.”

Mielenkiintoisena sivuhuomautuksena todettakoon, että runosta löytyy eräs varhaisimmista kirjallisista maininnoista saamelaisista (”Samers slägt”).¹²³

Lapin tulevaisuus olisi siis maataloudessa, jota kolmea kieltä, ruotsia, suomea ja saamea puhuva kansa yhdessä harjoittaisi. Högströmin mukaan Lapin viljelykseen kelvollisille maille oli tuleva uudistilallisia ja samalla Lapinmaasta itsestään kasvava merkittävä osa valtakuntaa. Ja vaikka Lappi muuttuisi pelloiksi, olisi niillä lappalaisilla, jotka eivät pellonmuokkaajiksi haluaisi, tilaa yhtälailla asua ja olla, kunhan he saivat muiden tapaan kalastaa ja metsästää ja poroille riittäisi jäkälää. Nimenomaan poroissa oli lappalaisten rikkaus. Vuorityöstä olisi tuleva myös erinomainen ansioiden tuoja.

¹²¹ Maaherran valtiopäiväkertomus 10.11.1740. Länets nuwarande tillstånd i gemen, f. 84–87. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA. Vastaavat näkemyksensä Gyllengrip toi esille vuoden 1746 selonteossaan kamarikollegiolle ja kuninkaalle, ks. Göthe 1929, s. 413–415.

¹²² Maaherran valtiopäiväkertomus 10.11.1740. Länets nuwarande tillstånd i gemen, f. 84–85. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹²³ Högström 1747 (1980).

Högström kertoi, kuinka ruotsalaisten ja suomalaisten ohessa myös lappalaiset itse olivat jo asettuneet uudistilallisiksi erityisesti Kemin Lapissa. Ongelmana oli Högströmin mukaan, että uudisasukkaiksi asettuneet eivät omistautuneet maanviljelylle, vaan peuranpyyntiin, kalastukseen ja metsästykseseen, vieläpä aikuisten poikiensa kanssa samassa taloudessa. Se oli suuri ongelma, jonka vuoksi myös kruunun virkamiesten määrää oli lisättävä Lapissa.¹²⁴ Vastavaanlaisia maatalouden edistämistä kannattavia näkemyksiä puolusti vuosikymmen myöhemmin Kemin Lapin osalta Johan Wegelius, jonka Pehr Kalmin johdolla valmistunut väitöskirja tarkastettiin Turun Akatemiassa vuonna 1758.¹²⁵

Näin ikään kuin huomaamatta korostettiin poronhoitajasaamelaisten asemaa 1740-luvulla elinkeinokysymyksen seurauksena ja maatalouden edistämiseksi, kun taas metsäsaamelaisen elämäntavan oli muututtava talonpoikaiseksi. Niin myös tuli tapahtumaan muutaman vuosikymmen kuluessa. Tosin sanoen maaherra Gyllengripin ja Lapin kirkollistoimen johtokunnan 1740-luvun esitysten ja suunnitelmien mukaisesti *määritettiin koko Ruotsin Lapinmaan hallinnollinen, elinkeinollinen ja verotuksellinen asema, joka luotasi kehityksen 1900-luvulle saakka* – myös Suomen Lapissa.

Elinkeinojen erottelun taustalla oli vanha traditio, jonka näkyvin edustaja oli ollut 1600-luvulla maaherra Johan Graan. Lähtökohtana oli ollut ajatus pohjoisen luonnollisesta, elinkeinojen itsessään muodostamasta jaosta, johon asukkaat sopeutuisivat. Periaate näkyi muun muassa vuoden 1695 säädöksissä. Tosin silloin vielä kuningas rinnasti uudistalonpojat lappalaisiin toteamalla, että uudistilalliset olivat *kuten muutkin lappalaiset* vapautettuja kaikista ylimääräisistä rasituksista ja manttaaliverosta.¹²⁶ Esimerkiksi Kemin Lapissa uudistilalliset elivät kuitenkin täysin vastaavasti kuin lapinveron maksajat, eikä tätä kaavailtua luonnon itsestään tekemää eroa eri elinkeinojen välillä syntynytkään. Uudisasukkailla tuli kuitenkin säilyä ”kuten muillakin lappalaisilla” Lapinmaan asukkaiden etuoikeudet.

3.2. Plakaatista lisäpöytäkirjaan 1751

3.2.1. Uuden reglementin sisältö

Maaherra Gyllengripin vuoden 1746 selonteon käsittely venyi kevääseen 1748. Lopulta joulukuussa 1748 kuningas antoi asiasta julistuksen, joka noudatteli lähes täsmälleen Gyllengripin selvitystä. Ja vihdoinkin vuosikymmenen kartoituksen jälkeen annettiin marraskuussa 1749 uusi kuninkaallinen reglementti Lapinmaan asuttamiseksi. Siinä siis näkyivät keskeisesti maaherran tavoitteet, mutta plakaatin antamiseen johti lopulta useampi kehityslinja:

1. Maaherra Gyllengripin 1730-luvulta alkanut määrätietoinen Lapinmaan asuttamisohjelma ja eri elinkeinojen edistämistyö.

¹²⁴ Högström 1747 (1980), s. 7, 11, 14, 19, 88, 95–96, 254–258, 263, 266.

¹²⁵ Johan Wegelius, Tancke försök om hushållningens hinder och hjelp i Kimi-Lappmarck. Diss. 1758. Praeses Petrus Kalm, resp. Johan Wegelius.

¹²⁶ Kongl. Maj:ts förnyade Plakat den 3 September 1695, om lappmarkernas bebyggande och de förmåner och friheter, som de, hvilka sig nedsätta, åtnjuta skola. Poignant 1872, n:o 12.

2. Lapin kirkollistoimen johtokunnan harjoittama asutus- ja elinkeinopolitiikka 1740-luvulla.
3. Hattujen sodan aikana tiukentuneet näkemykset uudistilallisten velvollisuuksista ja liikaväen ongelmasta Lapissa.
4. Maaherra Gyllengripin 1740-luvulla tekemät selonteot.

Voimaa asutuspoliittiset tavoitteet saivat, kun maaherran ja kirkollistoimen johtokunnan lisäksi myös kamarikollegio ja kuningas kannattivat niitä.

Peräti 17-kohtainen plakaatti sisälsi yksityiskohtaisia ohjesääntöjä tilanpidolle. Ensimmäisen pykälän mukaan uudistilalliseksi aikovan oli ensin ilmoitauduttava maaherralle, joka antaisi kirjallisen luvan aikeille. Siis ilman kruunua ja maaherraa uudisasutus ei ollut mahdollista Lapissa. Luvan saamisen jälkeen kruununvoudin johdolla tuli katsastaa uudistilaksi aiottu tilukset, maanlaatu ja oliko tulevasta tilasta haittaa kenellekään muulle. Säädöksessä ei ollut minkäänlaista viittausta lapinkylään, vaan normaalin käräjillä tapahtuneen naapurien kuulemismenettelyn jälkeen uudisasukas sai vahvistuksen tilalleen. Uudistilallisen oli sen jälkeen kahden vuoden kuluessa ryhdyttävä tosissaan raivaamaan tiluksia ja tekemään rakennuksia. Käräjien tuli katselmuksen perusteella ehdottaa tilan verovapausvuodet, ei kuitenkaan enempää kuin 15 vuotta, ja maaherran sitten määrittellä ne. Vasta kun verovapausvuodet olisivat päättyneet, tila oli mitattava ja määriteltävä sille manttaali. Maita ei kuitenkaan pitänyt liittää ensimmäisen katselmuksen mukaisesti, vaan sen hetkisten tilusten mukaan ja mitkä tilallinen halusi ja vielä niin, ettei toisten tilojen maita olisi tullut mukaan.¹²⁷

Plakaatin seitsemäs pykälä on erinomaisen mielenkiintoinen ja ratkaiseva koko reglementin peruslähtökohtana. Pykälässä todettiin, ettei uudistilallinen saanut käyttää peltomaita ja niittyjä yli oman tarpeensa. Niittyjen ja peltujen käyttöönoton merkiksi eivät riittäneet siellä täällä olleet yksittäiset heinäseipäät tai ladot vaan maiden kunnollinen raivaus. Ratkaisevin osuus pykälässä on sen loppuosa. Kenellekään ei ollut suurempaa oikeutta sellaisille heinä- ja metsämaille, joille voisi asettua uudisraivaaja. Siksi kenenkään väärydeksi ei myöskään koituisi se, jos hän menettäisi uudistilojen perustamisen vuoksi käyttämänsä metsästysmaat ja kalavedet, joiden käyttö ei tähännyt maatalouteen.¹²⁸ Hieman monimutkaisesti aukeavan säädöksen merkitys oli yksiselitteinen. *Kaikki vanhat metsästysmaat ja kalavedet sekä niityt ja metsät olivat ensisijaisesti uudistilallisten käytettävissä riippumatta siitä, olivatko ne olleet lappalaisten hyödyntämiä.*

Kahdeksas ja yhdeksäs pykälä ovat myös mielenkiintoisia osia ja luontevasti jatkuva edelliselle kohdalle. Lapinmaan uudistilallisten laajamittainen metsäneläinten pyynti oli siihen asti koko lailla ehkäissyt maanviljelyn harjoittamisen. Säädöksen mukaan lappalaisraivas ehti kyllä pyytämään riistan, varsinkin kalliimpien turkisten osalta, kun heitä siitä myös yhdeltä osalta verotettiin. Uudistilallisen ei ollutkaan lupa metsästä enää kuin kotitarpeekseen eikä kauempana kuin puolen peninkulman etäisyydellä asuinpaikastaan. Jos asukkaan lähettyville asettui jokin toinen uudistilallinen, tuli heidän hyödyntää yhteisesti pyyntimaita. Yhdeksänessä pykälässä määrättiin, että uudisasukkaan ei saanut omia kalavesiä yli tarpeen, vaan

¹²⁷ Kongl. Reglemente för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland, eller ock hädanefter, til landets uppbrukande, derstädes sig nedsätta vilja, den 24 November 1749. Poignant 1872, n:o 15, § 1–6.

¹²⁸ Kongl. Reglemente för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland, eller ock hädanefter, til landets uppbrukande, derstädes sig nedsätta vilja, den 24 November 1749. Poignant 1872, n:o 15, § 7. Pykälän loppuosa kuuluu: ”så varder ej heller den förfördelad, som för ett eller annat nybygges yttermera inrättande skull mister de platser, dem han blott till fogel- och djurfänge brukat; likaledes fiskevatten och andra lägligheter, som ej egentligen syfta på jordbruket.”

muutkin, jotka asettuisivat uudisraivioiksi sopiville paikoille, voisivat hyödyntää kalastusta toimeentulonsa turvaksi.¹²⁹

Lappalaisten verotusperuste todettiin siis tässä yhteydessä selvästi. Yhden osan siitä muodosti metsästys. Tarkkaan ottaen määräyksessä ei myöskään rajattu pois tilallisten kalavesien omistusta, mutta niitä ei saanut olla niin paljon, että tulevilla uudisasukkailla ei olisi ollut mahdollisuutta kalastukseen.¹³⁰ Säädöksen henki vastasi kruunun virkamiesten linjauksia. Lappalaisillekin oli jätettävä mahdollisuus elinkeinojen harjoittamiseen, mutta mahdollisuus oli alisteinen uudisasutukselle. Rajoituksilla mahdollistettiin kuitenkin useampien uudistilojen perustaminen lähialueille.

Seuraavissa plakaatin säännöissä määriteltiin Lapinmaan uudistilojen manttaaleista, palkollisista, kaskeamisesta ja rakennuksista, jotka raivaaja oli velvollinen rakentamaan. Manttaali tuli olla ¼ suuruinen, jos tilalla oli isäntä yksin tai renki ja piika palkollisena, mutta sitä suurempi manttaali, jos talossa oli useampi palkollinen. Manttaalin tuli olla siksi niin suuri, koska Lapinmaan asukkailla ei ollut niitä monia velvollisuuksia, jotka olivat muualla maaseudun tilojen rasitteina. Pykälässä 15 näkyy maaherra Gyllengripin esittämä näkemys lapinoikeuksien säilyttämisestä uudistilallisilla. Kohdassa todetaan, että *huolella ja ahkeruudella maatalouttaan hoitaneet uudistilalliset saisivat nauttia niistä vapauksista ja oikeuksista, jotka aikaisemmat säädökset ja tämä reglementti olivat antaneet*. Lopuksi kuningas esitti sekä maaherralta että kaikille kruunun virkamiehille toiveenaan, että Lapinmaan erämaat tuli saattaa kaikin mahdollisin tavoin viljelykseen ja asutetuiksi.¹³¹ Nähtävissä on siten yksiselitteisesti, että uudistilallisilla tulivat säilymään vuoden 1749 reglementin perusteella perinteiset Lapinmaan vapaudet ja oikeudet.

3.2.2. Maatalouden edistäminen lappalaiselinkeinojen kustannuksella

Kaiken kaikkiaan plakaatin tavoitteet olivat Gyllengripin visioista tuttuja: uuden väestön saaminen Lappiin, lappalaisten asettuminen kiinteästi asuviksi ja uudistilallisten maatalouteen liittyneiden velvollisuuksien korostaminen. Plakaatti tähtäsi nimenomaan uudistilojen perustamiseen ja maatalouden harjoittamiseen, eikä se käsitellyt lappalaiselinkeinoja eikä lapinve-roa. *Uudistilojen perustaminen oli myös etusijalla lapinelinkeinoihin nähden*.

Syynä asutusplakaatin syntymiseen ei siten ollut millään muotoa se, että lapinkylien lappalaiselinkeinoille olisi haluttu taata vanhat privilegit – tässä tapauksessa pikemminkin päinvastoin. Sellaisia kun ei edes ollut. Taustalla olivatkin puhtaasti maatalouspoliittiset tavoitteet, sillä uudistilallisia oli saatava lisää Lapinmaahan. Toisaalta myös maanviljelyyn soveltuvilla lapinmailla oli lappalaisten asetettava talonpojiksi. Jotta uudisraivaajiksi asettuvat tulisivat

¹²⁹ Kongl. Reglemente för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland, eller ock hädanefter, til landets uppbrukande, derstädes sig nedsätta vilja, den 24 November 1749. Poignant 1872, n:o 15, § 8–9.

¹³⁰ Vrt. Korpjaakko-Labba 2000, s. 70–72, jossa hän perusteetta toteaa plakaatin mukaan lappalaisten maksavan veronsa maistaan, joissa he harjoittavat elinkeinojaan. Samoin hänen tulkintansa reglementistä ylipäänsä on harhaanjohtava.

¹³¹ Kongl. Reglemente för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland, eller ock hädanefter, til landets uppbrukande, derstädes sig nedsätta vilja, den 24 November 1749. Poignant 1872, n:o 15, § 10–17.

huolehtimaan velvollisuuksistaan tilanhoidossa, rajoitettiin plakaatissa heidän metsästyksen ja kalastuksensa kotitarpeeksi, ei pääelinkeinoksi. Näin myös lapinelinkeinojen harjoittajilla olisivat säilyneet elinmahdollisuudet. Maataloudelle soveltumattomilla alueilla oli lappalaisien keskeisenä elinkeinona oltava poronhoito, jota olisivat tukeneet kalastus ja metsästyks. Se tarkoitti käytännössä myös sitä, että lappalaisuus haluttiin rajoittaa Ruotsin valtakunnan pohjoisosien tunturiseuduille.

Kruunun virkamiesten lähtökohdista katsottuna *lappalaisuudesta tuli viimeistään vuonna 1749 puhtaasti elinkeinollinen määritelmä*, sillä tavoitteena oli, että myös porolappalaiset asettuisivat suhteellisen kiinteästi asumaan ja saisivat aidon kristillisen kasvatuksen paikallisten pappien johdolla – olisivat siten kunnollisia kruunun alamaisia kuten muukin rahvas Ruotsinmaalla. Vielä vuoden 1695 ohjeistuksissa olivat uudisasukkaat ja lappalaiset rinnastuneet yhdenvertaisina ryhminä mutta eivät enää vuoden 1749 plakaatissa. Lappalaiselinkeinojen harjoittaminen jäi alisteiseksi suhteessa uudisraivaukselle. Uudisasukkaalla tuli kuitenkin säilyä samat etuoikeudet kuin olivat varsinaisilla lappalaisilla.

Kirkollistoimen johtokunnan valtiopäiväkertomuksessa 1751 laskettiin toiveikkaasti, että Lapinmaan jokaiselle neliöpeninkulmalle syntyisi 100 tilaa ja koko Lappiin kaikkiaan 2 400 uudistilaa. Kaavailut olivat täysin epärealistisia. Olipa johtokunnan suunnitelmissa kokonaan oman Lapinmaan läänin perustaminen, jotta myös hallinnollisten asioiden hoitaminen olisi tehostunut pohjoisessa. Suunnitelmat kariutuivat kuitenkin yllättäen ja tylysti, kun vuosien 1751–52 valtiopäivillä säädetyt määräsivät poliittisten ristivetojen paineessa Lapin kirkollistomien johtokunnan jättämään maallisten asioiden hoidon ja keskittävän pelkästään kirkollisiin asioihin. Vuoden 1751 Strömstadin rauhansopimuksessa säädetyt alistuivat myös pitkälti Tanska-Norjan esittämiin rajalinjauksiin Lapissa. Se merkitsi Koutokeinon siirtymistä Norjalle ja loppua haaveille Ruotsin valtakunnan ulottumisesta Jäämerelle.¹³² Poliittisen ilmaston äkillinen muutos olisi oman mielenkiintoisen tutkimuksensa kohde.

3.2.3. Kodisilli vaikeuttaa elinkeinojen harjoittamista

Strömstadin rauhansopimukseen laadittiin erityinen lisäpöytäkirja, eli niin sanottu Lappi-kodisilli, jossa määriteltiin rajaseudun lappalaisten asema. Lapin maankäytön historian näkökulmasta on vuoden 1749 plakaatilla ja vuoden 1751 kodisillilla myös keskinäinen yhteys. Erityisen ongelmalliseksi tilanne muuttui Koutokeinon kylälle, joka oli ollut vuoteen 1751 saakka osa Ruotsia, ja kyläläisten laidunmaiden hyödyntämiselle. Lappi-kodisillin yhteensä 30 pykälässä säädettiin yksityiskohtaisesti lappalaisten asemasta rajaseudulla ja heidän muuttomatkoistaan yli rajan. Peruslähtökohtana nimittäin oli, että vuoden 1751 jälkeen kukaan lappalainen ei voinut omistaa vero- tai laidunmaata kuin yhdessä valtakunnassa ja maksaa veronsa vain yhdelle kruunulle: ”Jngen Lapp må hädaneffter äga Skatte- eller Städtjeland uti mera än ett Rike”.¹³³

¹³² Olofsson 1974, s. 528–530.

¹³³ Första Bihang eller Codecill till Gränsse Tractaten emellan Konunga Rikerna Sverige och Norge, Lappmännerna beträffande. Lisäpöytäkirja on julkaistu eri yhteyksissä, mm. Hyvärinen 1979, liite 30. Käsinkirjoitettu kopio on mm. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. Valtiosihteerinvirasto. Aktit N:o 27-28. KA.

Kodisillissa määriteltiin yksityiskohtaisesti eri rajaosuuksien osalta, miten kunkin alueen lappalaisten alamaisuus tuli määräytyä. Määrittävänä tekijänä oli veromaiden sijainti. Rajaosuuksella Piitimestä osaan Tornion Lappia säädettiin, että jos kesäveromaa oli Norjan puolella ja talviveromaa Ruotsin puolella, oli lappalaisella oikeus valita kumman valtakunnan alamaiseksi hän asettuu. Hän sai pitää sen valtakunnan puolella olevat maansa jonne asettui mutta menetti toiseen valtakuntaan jäävät veromaat. Loppuosa Tornion Lapin rajalinjasta kuului Utsjokeen, jonka asukkaat määritettiin Ruotsin alamaisiksi mutta heillä oli tasavertainen asema norjalaisten kanssa kaupankäynnin osalta. Kodisillissa säädettiin myös yksityiskohtaisesti veromaista eri tilanteissa, kuten avioliiton osalta ja maasta toiseen muuttamisen seurauksena.¹³⁴

Kymmenennessä pykälässä taattiin molempien valtakuntien lappalaisille oikeus siirtyä syksyisin ja keväisin poroineen rajan yli, koska he ”tarvitsevat molempien valtakuntien maita”. Siellä heidän tuli saada käyttää yhtä lailla kuin valtakunnan alamaisetkin maita ja rantoja eläintensä laiumina ja myös itselleen. Sota-ajat eivät saaneet tehdä poikkeusta tasavertaiseen kohteluun. Vieraan valtakunnan maiden käytöstä tuli kuitenkin maksaa vuokraa poromäärien mukaan joka 20 porosta yksi killinki. Lisäksi jos Ruotsin lappalainen harjoitti merikalastusta Norjan rannikolla, tuli hänen maksaa kaksinkertainen vuokra. Ennen rajan ylittämistä tuli lappalaisen ilmoittautua omalle nimismiehelleen, maksaa vuokra ja saada todistus, jonka avulla hän saattoi vapaasti liikkua valtakuntien välillä. Todistus tuli toimittaa myös naapurimaan nimismiehelle. Lisäksi kodisillissa säädettiin menettelytavoista riitatapausten yhteydessä. Lopuksi sopimuksessa painotettiin, ettei sen tarkoitus ollut ohittaa toisen valtakunnan säädöksiä:

”hwart Rike skall hädanefter på sin sida om ofwannämde gränsor allena och utan intrång wara berättigat att utöfwa och behålla alla regalia och jura Majestatis så wäl uti andelige som werldslige saker.”¹³⁵

Olennaista kodisillissa oli siis, että lapinveromaita ei voinut olla kuin yhdessä valtakunnassa, mutta vuokraa vastaan oli oikeus harjoittaa elinkeinoja myös naapurivaltakunnan puolella. Sopimuksessa oli myös runsaasti erilaisia määrittelyjä ja toimia, jotka tuli ottaa huomioon siirryttäessä toisen valtakunnan alueelle. Sopimus ei siten taannut täysin vapaata liikkumisoi-keutta rajan yli, eikä se voinut ohittaa valtakunnan omia lakeja ja säädöksiä. Käytännössä monimutkaisia toimenpiteitä ei noudatettu. Lähes välittömästi sopimuksen jälkeen norjalaiset ryhtyivät yksipuolisesti rajoittamaan vapauksia ja tiukentamaan sopimusehtoja. Jo vuonna 1760 Anders Hellant teki selkoa, kuinka norjalaiset eivät noudattaneet alkuunkaan sopimusta. Esimerkiksi kalastusta harjoittaneilta Ruotsin lappalaisilta he kantoivat ½ riikintaalarin (vastasi noin viittä kuparitaalaria) maksun, joka oli siten moninkertainen sopimukseen verrattuna.¹³⁶

Lappi-kodisillia pidetään saamelaisten ”Magna Chartana”, heidän vapautensa takaavana sopimuksena, joka ei ole rajoittanut saamelaisia valtioiden välisten rajojen sisälle.¹³⁷ Näin tietysti osittain onkin, joskin valtiopoliittiset muutokset 1800- ja 1900-luvulla vaikeuttivat sopi-

¹³⁴ Första Bihang eller Codecill till Gränsse Tractaten emellan Konunga Rikerne Sverige och Norge, Lappmännerna beträffande. Hyvärinen 1979, liite 30.

¹³⁵ Första Bihang eller Codecill till Gränsse Tractaten emellan Konunga Rikerne Sverige och Norge, Lappmännerna beträffande. Hyvärinen 1979, liite 30.

¹³⁶ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physioliska Beskrifning 31.12.1760. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 343. Landshöfdingeberättelser R3215. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA.

¹³⁷ Lappi-kodisillin vaikutuksia saamelaisten asemaan on pohdittu lukuisissa yhteyksissä, esimerkiksi Diedut Nr 1/1989 ja Diedut Nr 3/1998. Myös erit. Jebens 1986, s. 215–337.

muksen tulkintaa. Samoin on huomattava, että omana aikanaan, siis 1700-luvun puolivälissä, sopimus itse asiassa vaikeutti rajoitustensa vuoksi huomattavasti porosaamelaisten yksityisen elinkeinon harjoittamista suhteessa menneeseen.¹³⁸ Kodisillia ei siis voida pitää status quo -tilanteen säilyttäjänä ja olemassaolleen oikeuskäytännön kodifikaationa, kuten esimerkiksi norjalaistutkimuksissa on esitetty.¹³⁹

Vaikka kodisilli takasi vapaan laiduntamisen naapurivaltakunnan puolella, mursi se myös porolappalaisten veromaiden hallinnan. Nils-Johan Päiviön mukaan vuoden 1751 jälkeen katosi Ruotsin porosaamelaisten yksilöllisten laidunmaiden käyttö, ja samalla myös yksityisten veromaiden luonne muuttui vähitellen kollektiiviseksi.¹⁴⁰ Näkemyksessä on kuitenkin rinnastettu liian yksioikoisesti laidunmaiden ja kollektiivisuuden keskinäinen riippuvuus. Taustalla oli useita muitakin tekijöitä. Muistettava on myös se, että kodisillin tavoitteet olivat ratkaista porolappalaisten elinkeinonharjoittamisen esteet valtakuntien välillä, eikä muiden lappalaisten asemaan sopimuksessa puututtu kuin utsjokisten kaupankäynnin osalta.

Sinänsä rajoitukset eivät haitanneet liikkumista ennen kuin jatkuvasti laajentunut porolaiduntaminen alkoi vaikeuttaa rajaseutujen asukkaiden elämää 1800-luvulla ja Jäämeren rannikon kalastusoikeudesta tuli rasite Tanska-Norjan valtakunnalle. Käytännön vaikeudet sopimuksen noudattamisessa kasvoivat entisestään 1830-luvulla ennen kaikkea norjalaisten viranomaisten toiminnan vuoksi. Ongelmien taustalla olivat vuoden 1809 valtiolliset järjestelyt pohjoisessa ja varsinkin Suomen siirtyminen Venäjän suuriruhtinaanmaaksi. Erityinen päänvaiva oli niin sanottu Fellesdistrikt eli yhteisalue Venäjän, Suomen ja Norjan pohjoisosassa. Venäjän ja Norjan välillä aloitettiin vuonna 1832 neuvottelut asiasta. Keväällä 1832 keisari vielä lupasi, että asukkaat Suomessa ja Norjassa saattoivat jatkaa kalastus- ja metsästysoikeuden käyttämistä molemmin puolin rajaa, kunnes hallitukset pääsisivät sopimukseen asiassa.¹⁴¹ Neuvotteluista tuli kuitenkin kahden vuosikymmenen mittainen prosessi.

Kehitys johti lopulta vuoden 1852 Suomen ja Norjan välisen rajan sulkemiseen porolaiduntamiselta. Ongelmat olivat syntyneet nimenomaan norjalaisten toiminnan vuoksi – osin myös Norjan porosaamelaisten vaikutuksesta – jo 1750-luvulla ja aktualisoituivat 1800-luvun kuluessa. Suomalaisille ja Suomen puoleisille saamelaisille Lappi-kodisilli oli alun perin erinomainen sopimus. Kärjistetysti mutta vääristelemättä voidaan todeta, että lopulta norjalaiset aiheuttivat Lappi-kodisillin eliminoinnin.

¹³⁸ Korpjaakko-Labba on myös kiinnittänyt asiaan huomiota, ks. Korpjaakko-Labba 2000, s. 135 – 141. Vrt. myös Korpjaakko-Labba 1998, s. 54–55.

¹³⁹ Tuoreimpana Hansen–Olsen 2004, s. 279.

¹⁴⁰ Päiviö 2004, s. 154–155.

¹⁴¹ Keisarin kirje 28.5.1832. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet N:o 57. Kirjediaarit 1832. Oulun lääninkonttorin arkisto (OLKI) Aa:36. OMA.

3.3. Lapinmaan olojen järjestelyt

3.3.1. Qvistin ja Hellantin selonteot

Valtiovahdon tietynlaisesta herpaantumisesta huolimatta Lapinmaiden asutuksellinen ja hallinnollinen kehitys sai 1750-luvulla uusia ulottuvuuksia, sillä toiminta siirtyi kruunun suunnitelmista paikallistasolla käytäntöön. Työtä tekivät maaherra Gyllengripin luomilla linjoilla ja ajan hengen mukaisesti eteläisen Lapin voutikunnan asessori ja lääninsihteeri Lars Qvist ja torniolainen taloustirehtööri Anders Hellant, jonka vastuulla oli pohjoisen Lapin voutikunnan kehitys. Alueeltaan se oli sama kuin Tornion ja Kemin Lappi. Hellantin ja Qvistin panos oli ratkaiseva koko Ruotsin Lapin muutoksessa, mikä tulee selkeästi esille 1750-luvun ja 1760-luvun alun tapahtumissa ja valtiopäivien raporteissa. Hellant vei päätökseen Kemin Lapissa Gyllengripin peruslähtökohdan taloudellisen kehityksen tiellä – uudisasutuksen ja maatalouden. Suomen puoleisella Pohjanmaalla syntynyt Lars Qvist hoiti puolestaan lääninsihteerin virkaa vuoteen 1767 saakka, ja varsinkin Gabriel Gyllengripin kuoleman jälkeen vastasi hän yhdessä lääninkamreerin kanssa käytännössä Västerbottenin hallinnosta.

Kuningas nimitti Hellantin vuonna 1746 jäseneksi Ruotsin ja Norjan välistä rajaa Lapissa käyneeseen komiteaan. Vuosien 1748–49 aikana Hellant kiersi myös tutkimusmatkoilla Jäämeren rannikolla ja Vienanmerellä. Kamari- ja kauppakollegio antoivat yhdessä vuonna 1753 Lars Qvistille ja Hellantille toimeksiannon, jossa heidän tuli selvittää vuoden 1751 Ruotsin ja Norjan välisen rajasopimuksen vaikutuksia lappalaisten muuttoihin ja Lapinmaan taloudellisiin oloihin. Herrat kiersivät kevättalvella 1754 Tornion ja Kemin Lapin kylät Inaria ja Utsjokea lukuun ottamatta ja laativat näkemästään elokuussa 1754 laajan selonteon.¹⁴²

Varsinaisella lappalaisten muuttomatkoilla oli Hellantin ja Qvistin mukaan selvästi haitallinen vaikutus Ruotsin puolen lappalaisille ja myös Tornion kauppiaille. Aukkaat saattoivat olla Norjassa silloin kun pidettiin vuoden ainoat markkinat ja he joutuivat ostamaan Norjasta kalilla hinnalla tuotteita¹⁴³. Erinomaisen hyödyllistä olisi ollut myös mitata Ruotsin Lapin laajuus ja minkälainen se oli alueeltaan sekä merkitä rajat, semminkin kun Lapinmaasta oli tuleva maalaispitäjien kaltaista aluetta. Siksi rajankäynnit piti tehdä myös naapuripitäjien kanssa. Taustalla oli siis selvästi paitsi talonpoikaistuminen niin myös ajatus, että rajojen määrittäminen olisi helpottanut Lapinmaan hallinnollista järjestämistä. Sitä olisi selkiyttänyt myös erityisen Lapinmaan tuomarin asettaminen Kittilään.¹⁴⁴

Selonteon mukaan Norjan Jäämeren rannikon asukkaat olivat pääasiassa Ruotsin puolelta peräisin, osittain talonpoikia ja osittain Lapista tulleita. Hellantilla olikin muodostunut jo 1740-luvulla käsitys, että Ruotsille kuului osa Jäämeren rannikkoa. Eteläosissa Lapinmaata, jota ”ennen kutsuttiin Kemin Lapiksi”, elivät kaikki maamiehen tavoin Sompiota lukuun ottamatta. He myös ymmärsivät kaikki suomea ja olivat Hellantin mielestä kunnan kristittyjä – kiitos oikeamielisten ja vakavien pappien. Sen sijaan kysymykseen siitä kumpi oli hyödyllisempi alamainen, hyvin toimeentuleva lappalainen vai maata viljelevä uudisasukas, ei Hellan-

¹⁴² Berättelse om Torneå Lappamarker [år 1754 af Rådmanen Anders Hellant och landssekreteraren Lars Qvist]. I. Fellman I, s. 215–226.

¹⁴³ Utdrag af Torneå Stads Magistrats Protocoll, hållit å Allmän Rådstufwu 19.3.1754. I. Fellman I, s. 246–247.

¹⁴⁴ Berättelse om Torneå Lappamarker [år 1754 af Rådmanen Anders Hellant och landssekreteraren Lars Qvist]. I. Fellman I, s. 215–226.

tin mukaan voitu vastata, sillä luonto oli antanut sijan molemmille Lapinmaassa asua ja kasvaa.¹⁴⁵

Vuonna 1748 Anders Hellant oli jo todennut matkakuvauksessaan, että vain viidesosa Lapinmaan sieluista ei ymmärtänyt suomea tai ruotsia. Kuusamossa ei kukaan puhunut enää lappia, vaikka vielä 70 vuotta aikaisemmin sillä oli ollut pelkästään pakanallisia lappalaisia. Hellant piti suotavana, että näin kävisi muuallakin, sillä lapin kieli oli suurin este hengenravinnon viljelylle.¹⁴⁶

Suomen kielen voimakkaaseen juurruttamiseen tarttuivat sitten pappismiehet, muun muassa kirkkoherra Henrik Wegelius vuonna 1759. Hän painotti erityisesti kielen opettamista, jolloin Lapin sivistämisessä saataisiin nopeammin tuloksia. Tätä korostettiin myös seuraavana vuonna laaditussa Turun tuomiokapitulिन kertomuksessa Kemin Lapin seurakunnista.¹⁴⁷ Esimerkiksi Tornion Lapin saamelaisia jopa sakotettiin saamen kielen käyttämisestä käräjillä. Pienimuotoisia yrityksiä oli kyllä tehty vielä 1740-luvulla saamen kielen opettamiseksi seurakunnissa, mutta koska kieliäkin oli useita ja kirjoitustapa horjuva, sai suomi voiton kirkollisena valtakielenä pohjoisinta Lappia myöten.¹⁴⁸

Hellant ja Qvist siis esittivät vuoden 1754 selonteossaan, että Lapinmaahan, erityisesti juuri Kemin ja Tornion Lappiin, olisi täytynyt saada oma tuomari, joka olisi hoitanut myös paikallisia taloudellisia asioita. Virkamiesten tueksi olisi pitänyt perustaa vielä Lapin taloudellisten asioiden johtokunta eli komissio, jonka toimintaperiaatteet olisivat olleet vastaavat kuin vuonna 1739 perustetulla Lapin kirkollistoimen johtokunnalla. Kun vielä 1600-luvulla oli keskitytty Lapinmaassa ulkoisiin seikkoihin, kuten kirkkojen rakentamiseen, siirtyivät tavoitteet 1700-luvulla itse uskon kysymysten syventämiseen. Lappiin oli juurrutettava puhdas evankelinen oppi, jota tehtävää tuli valvomaan kirkollistoimen johtokunta. Se oli arkkipiispan johdolla toiminut ja maallikoista koottu hallinnollinen elin, joka huolehti koko Lapin kirkkohallinnosta ja varsinkin kirkollisrahaston varojen käytöstä.¹⁴⁹

3.3.2. Lapin komitea

Valtiojohdossa ajatus omasta pohjoisen Lapinmaan tuomarista ei saanut vastakaikua. Sen sijaan kuninkaallisella kirjeellä toukokuussa 1755 annettiin valtaneuvos Carl Gustaf Löwenhielmille tehtäväksi valmistella mietintö Lapin asioista Qvistin ja Hellantin esitysten pohjalta. Valtaneuvoksen tuli koota tehtävään komissio, johon hän sai valita mieleisensä edustajat ka-

¹⁴⁵ Berättelse om Torneå Lappamarker [år 1754 af Rådmanen Anders Hellant och landssekreteraren Lars Qvist]. I. Fellman I, s. 215–226.

¹⁴⁶ Ur ”Resebeskrifning mellan Torne och Wardhus 1748”, angifven till Gränsekommissarien Öfverste J. M. Klinkowström af A. Hellant. I. Fellman I, s. 410–411.

¹⁴⁷ Kyrkoherden Henrik Wegelius: Berättelse om Utsjoki och Enare. Dat. d. 31. Dec. 1759. I. Fellman II, s. 315–322; Åbo Domkapitels berättelse om Kemi lappmarks församlingar. Dat. d. 31 Mars 1760. I. Fellman II, s. 323–324.

¹⁴⁸ Kylli 2005, s. 129–139.

¹⁴⁹ I. Fellman I, s. 255; Kylli 2005, s. 18.

mari-, kaupp- ja kansliakollegiosta. Komissio ei tuntenut juurikaan kiinnostusta Lapin kysymyksiin, ei perehtynyt asioihin eikä siksi oikeastaan edes ollut tehtäviensä tasalla.¹⁵⁰

Ainakin vaikutusvaltaa komissiolla olisi ollut, sillä valtaneuvokseksi kohonnut Löwenhielm oli Svean hovioikeuden presidentti ja yksi Ruotsin johtavista henkilöistä, josta tuli lopulta vuonna 1765 kansliapresidentti. Löwenhielm sai marraskuussa 1756 omasta pyynnöstään vapautuksen komission tehtävistä, mutta vielä joulukuussa 1756 komissio sai valmiiksi niukkasältöisen mietinnön. Avainkysymyksenä siinä nähtiin Lapin hallinnon järjestäminen. Oikeastaan komitean ainoa käytännön esitys oli, että sekä eteläiseen että pohjoiseen Lapinmaan voutikuntaan oli saatava taloudellisten asioiden hoitajat, eli taloustirehtöörit. Niinpä Anders Hackzellin jälkeen vapautunutta pohjoisen Lapinmaan kruununvoudin virkaa ei olisi täytetty, vaan Anders Hellant olisi nimitetty Lapinmaan taloustirehtööriksi. Titteliin sisältyi sekä voutin tehtävät että taloudellisten asioiden hoitaminen.¹⁵¹ Näin myös tapahtui, vaikka varsinaista taloudellisten asioiden johtokuntaa ei muodostettu.

Muistettakoon, että vuonna 1755 oli valmistunut myös Suomen komission mietintö. Siinä oli suosittu erityisesti yksityistä uudisasutusta ja kyläkuntien omistusoikeutta erämaihin. Juuri tuohon aikaan haluttiin korostaa valtion asemaa mahdollisimman vähän, joten tästä näkökulmasta on arvioitava myös Lapin komission työtä. Löwenhielmillä oli varmasti myssypoliitikkona vaikeuksia ajaa talousnäkemysään läpi hattupuolueen hallitessa. Toisaalta tuolloin käytiin Tukholmassa myös ankaraa kamppailua vallasta, joten valtaneuvoksella tuskin oli ensisijaisena intressinä Lapin kysymykset. Vuoden 1756 puolella valmistui myös Suomen taloudellisia asioita pohtineen deputaation mietintö, jossa hylättiin periaatteessa kruunun uudisasutus kokonaan ja päädyttiin yksityisen asutuksen, torpparilaitoksen ja isonjaon toimeenpanon kannalle.¹⁵²

Ylipäänsä 1750-luvulla kruunun uudisasutukselle ei annettu suurta merkitystä valtakunnassa Lapinmaata lukuun ottamatta. Lapin komissio ei tyrmännyt perinteistä kruunun asutuspoliittista linjaa pohjoisessa, joskaan se ei esittänyt siihen mitään konkreettista uutta. Niinpä vuonna 1749 annetun kolmannen uudisasutusplakaatin ohjesäännöt saivat olla voimassa. Lapin komission toiminnan perusteella voidaan sanoa, että kruunun ylintä johtoa leimasi 1750-luvulla tietyn asteinen välinpitämättömyys valtakunnan pohjoisosan käytännön kehittämistyöhön. Ilmeisesti ajan hengen mukaisesti valtiojohdolle olivat olennaisinta tavoitteet; toisin sanoen Lapinmaa saatiin lujitettua Ruotsin yhteyteen hyödyn ja sivistyksen keinoin ja että säädetyt valtiopäivillä ja läänintason virkamiehet hoitivat käytännön tehtävät.

Joulukuussa 1756 kuningas nimitti Lapin komitean toiveiden mukaisesti Hellantin pohjoisten Lapinmaiden taloustirehtöörin virkaan, joka tarkoitti käytännössä kruununvoudin ja käskynhaltijan tehtäviä. Taloustirehtööri paneutui tarmokkaasti Lapin taloudellisten, hallinnollisten ja oikeudellisten asioiden kehittämiseen. Vaikka virkaan kuuluneet valtuudet lakkautettiin vuonna 1762, hoiti Hellant yhä veronkantoon liittyneitä asioita ainakin vielä vuonna 1767. Siihen mennessä Anders Hellant oli jo ehtinyt vaikuttaa moniin Lapinmaan pohjoisen voutikunnan asioihin. Poikamiehenä elänyt tiedemies, talousmies ja hallintomies kuoli vuonna 1789.¹⁵³

¹⁵⁰ I. Fellman I, s. 255–256; Olofsson 1974, s. 532.

¹⁵¹ I. Fellman I, s. 255–256; Elgenstierna V: Löwenhielm; Olofsson 1974, s. 532.

¹⁵² Kovero 1909, s. 39–41.

¹⁵³ Hellantin biografiasta ks. Vahtola 1994, s. 23–25.

Anders Hellant ja Lars Qvist olivat suvereenissa asemassa Ruotsin Lapinmaan olojen järjestelyissä. Kuningas Aadolf Fredrik määräsi nimittäin helmikuussa 1758 Anders Hellantin olemaan maaherran sijaan ”styresman”, eli esimies, pohjoisen Lapinmaan voutikunnan asioissa ja vastaavasti Qvistin eteläisen Lapinmaan kysymyksissä. Tehtäviksi määriteltiin erityisesti taloudellisten asioiden edistäminen sekä kaupankäynnin, uudisviljelyn ja poronhoidon mahdollisuuksien parantaminen. Maaherralla ei siis ollut valtaa puuttua herrojen työhön, vaikka oltiin hänen lääninsä alueella.¹⁵⁴ Selvää on, että Qvistin ja Hellantin erityisasema ei miellyttänyt Västerbottenin maaherroja.

Lapinmaan olojen kohentamisessa nähtiin keskeisinä tehtävinä maiden mittaamiset ja rajankäynnit. Maanmittareita oli kuitenkin toivottoman vähän, ja vaikka kuningas perusti vuonna 1756 kaksi uutta virkaa, totesi maanmittauksen johtaja Jacob Faggot kuninkaalle, että niillä resursseilla kestäisi seuraavat sata vuotta ennen kuin Lapinmaa olisi mitattu. Maanmittarit Fredrik Bodin ja Olof Clausen kirjoittivat vuonna 1758 suoraan kuninkaalle tilanteesta ja listasivat syitä miksi tilusjaot oli tehtävä Lapissa. Maatalous ei voinut olla heidän mukaansa asianmukaisesti hoidettu ennen kuin isonjaon tilusjaot olisi toteutettu. Samoin metsiä ei olisi hoidettu kunnolla ennen kuin kylien ulkomaat olisivat erotettu yleismaiden metsistä. Erottamisten jälkeen myös mahdollisuudet tarjota maita viljelykseen olisivat parantuneet huomattavasti aiemmasta.¹⁵⁵

Hellant aloitti pian nimittämisensä jälkeen taloustirehtöörinä määrätietoisen käytännön työn Kemin Lapissa. Ensimmäiset merkit uudisasuttamisen järjestelyissä olivat vuoden 1757 keväällä Sompion ja Sodankylän käräjillä käsitellyt uudistilakatselmukset.¹⁵⁶ Vuonna 1758 erityisesti todettiin, että Qvistin ja Hellantin esimiehinä tekemät selvitystyöt tulivat olemaan perustana kaikille tuleville asetuksille ja määräyksille Lapinmaassa.¹⁵⁷

3.3.3. Vuoden 1760 voudinohjesääntö

Lars Qvistin ja Anders Hellantin selvitystyöt olivat lähtökohtana Västerbottenin maaherran Johan Funckin vuonna 1760 laatimalle verollepanoehdotukselle, jonka kuningas hyväksyi

¹⁵⁴ Kuningas Aadolf Fredrikin määräyskirje 8.2.1758. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 252. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA; Fredr. Bodin ja Olof Clausen kuninkaalle [huhtikuussa] 1758. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 112v–113. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA; Olof Leijonstedt Olof Clausenille 20.4.1758. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 114v–115. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA.

¹⁵⁵ Kuningas Aadolf Fredrikin määräys 19.7.1756. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 101–102. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA; Jacob Faggot kuninkaalle [1758]. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 111. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA; Fredr. Bodin ja Olof Clausen kuninkaalle [huhtikuussa] 1758. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 112. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA.

¹⁵⁶ Katselmusasioita käsitellään yksityiskohtaisesti luvussa III.

¹⁵⁷ Olof Leijonstedt Olof Clausenille 20.4.1758. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 115. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA; Förslag till Skattläggnings inrättning för Södra och Norra Lappmarkerna 1760. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 26–28v. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA.

myöhemmin Lapinmaiden uudistilojen verollepanometodiksi.¹⁵⁸ Maaherra laati myös keväällä 1760 kertomuksen Lapinmaan oloista. Se myötäili Hellantin ja Qvistin selvityksiä, mutta on vaikea sanoa täsmällisesti kuinka paljon siinä on myös maaherran omia itsenäisiä linjauksia. Funck oli nimittäin perin tuhtunut asemastaan suhteessa Qvistiin ja Hellantiin. Selvästi hän pyrki selkiinnyttämään ainakin Lapin verotusjärjestelmää. Funck suhtautui ajan hengen mukaisesti hyvin suopeasti porolappalaisiin, sillä metsälappalaiset elivät köyhinä ja olivat alttiita viinankirolloille. Uudisasutuksen oli siksi vahvistettava metsälappalaisten seuduilla. Tosin porolappalaisetkin olivat kasvattaneet maaherran mukaan porokarjojaan liian suuriksi sen jälkeen kun rajasopimus vuonna 1751 oli solmittu ja rajalinja vakiintunut. Seurauksena oli ollut myös riitoja uudisasukkaiden kanssa, kun porot aiheuttivat vahinkoa heidän heinämailleen.¹⁵⁹

Qvistin ja Hellantin käytännön työ oli perustana myös vuoden 1760 elokuussa annetulle kuninkaalliselle lapinvoudin ohjesäännölle, joka oli luonteva jatko vuoden 1749 asutusplakaatille. Toinen perusta oli maaherra Funckin laatima verollepanoehdotus. Lapinvoudin ohjesääntö koostui 24 pykälästä ja keskittyi erityisesti verotuksen järjestelyihin ja vuoden 1695 säädösten tarkennuksiin. Kolmannesta pykälästä lähtien säädeltiin verolappalaisten ja kyläveron määräytymistä. Huomattakoon, että ohjesäännössä ei kerrottu lapinkylästä vaan ainoastaan kylästä. Sen sijaan kuninkaan päätöksessä rahvaan valituksiin vuonna 1762 viitattiin lapinkylien yhteisveroon.¹⁶⁰

Jos lappalainen halusi muuttaa kylästä pois, oli hänen hallitsemalleen maalle ja verolle löydettävä joku toinen maksaja. Pykälässä 5 painotettiin, että nimismiehen tuli tasata vero kahden lautamiehen kanssa naapurien kesken *kunin aseman (tillstånd) ja hyvinvoinnin (välmåga) mukaan*. Kyse oli siis nimenomaan verolappalaisen maksamasta lapinverosta. Kruununvoudin tuli myös rajoittaa muuttoliikettä niin, ettei mihinkään kylään tullut liikaa väkeä.¹⁶¹ Se noudatteli siis samaa linjausta kuin talonpoikauskylissäkin, joissa rajoitettiin tulokkaita niin, että heillä täytyi olla mahdollisuus elannon hankkimiseen.

Kahdeksannesta pykälästä alkoivat uudisasukkaita koskeneet säädökset. Erityisesti pykälä 10 on mielenkiintoinen maankäytön kannalta. Kuningas katsoi säälliseksi, että koska lapin maata ("lapp-land") siirtyi uudisasukkaalle, otettiin hänen veronsa huomioon myös kylän verossa. Näin siksi koska lappalainen ei voinut käyttää maata enää poronhoitoon, kalastukseen ja metsästykseseen. Tässä nähdään vastaavasti kuin pykälässä viisi, ettei lappalaisten maksama lapinvero pohjautunut maahan, vaan nimenomaan poronhoitoon, kalastukseen ja metsästykseseen. Sen sijaan uudistilallisen veroperuste määriteltiin selkeästi maahan perustuvaksi. Hänen ottaessaan maan haltuunsa rajoitti hän samalla lappalaiselinkeinojen harjoittamista, joten uudistilan vero tuli erottaa lapinkylän summasta ja merkitä erityiseen maakirjaan. Vaikka kruunun tulikin saamaan suuremman veronkertymän uudistilalta kuin aikaisemmin lapinverona, ei lappalaisten laiduntamista karjataloudelle soveltumattomilla sammalkankailla ja vaaroilla tullut estää.¹⁶²

¹⁵⁸ Förslag till Skattläggnings inrättning för Södra och Norra Lappmarkerna 1760. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 26–28v. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA.

¹⁵⁹ Maaherran kertomus Västerbottenin lääniin kuuluvista Lapinmaista 1.5.1760. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 9v–17. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA.

¹⁶⁰ Kongl. Maj:ts Resolution och Förklaring på Allmogens i Sverige och Finland allmänne Besvär wid sist öfverståndne Riksdag, 17.8.1762, § 84. Modée VII, s. 5377–5378.

¹⁶¹ Lappfogde-instruktion den 5 Augusti 1760. Poignant 1872, n:o 16.

¹⁶² Lappfogde-instruktion den 5 Augusti 1760. Poignant 1872, n:o 16. 10 § kuuluu kokonaisuudessaan: Ehuruval lappmarks allmogen efter gammal plägsed är skyldig att utbetala till fullo den å hvarje by utsatta skatt, utan

Suurempi vero uudismaasta kuin lapinveromaasta johtui siitä, että uudistilalle laskettiin mukaan myös maaveron mukainen tuotto maataloudesta, kuten vuoden 1760 verollepanoehdotus määritteli. Pykälän 10 perusteella *lapinkylän alueella olleet maat olivat ensisijaisesti uudismaita ja vain sellaiseksi kelpaamattomat alueet jäivät vapaasti porolaitumina käytettäviksi*. Se on sisällöltään siten vastaava kuin oli vuoden 1749 reglementin seitsemäs pykälä. Asia on erityisen merkittävää, koska vielä 1800-luvun Suomen Lapissa noudatettiin vuoden 1760 ohjesääntöä.

Lapinvoudin ohjesääntö myötäili vuoden 1749 plakaatin ohjeita ja niitä yleisiä uudisasutuksen edistämiseen tähdänneitä tavoitteita, joita valtiolta tuolloin esitti. Vuonna 1762 Lapinmaan uudistiloille annettiin myös perintötilaoikeus ilman lunastusta vastaavalla tavalla kuin oli annettu Karjalaan perustetuille uudistiloille vuonna 1737.¹⁶³ Pitää myös muistaa, että Suomessa 1840-luvulta lähtien kannettu ”tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten vero” pohjautui nimenomaan vuoden 1760 ohjesääntöön ja sen lapinverosäädöksiin. Ne eivät olleet maaveron perustuneita.¹⁶⁴

3.3.4. Anders Hellantin päämäärät

Joulukuussa 1760 Anders Hellant laati laajan kertomuksen pohjoisen voutikunnan tilasta. Kuvauksensa hän aloitti mahtipontiseen tyyliin, mutta samalla haluten osoittaa minkälaisesta arvokkaasta alueesta oli kyse Ruotsin valtakunnassa.¹⁶⁵

”Swenska Lappmarckens Norra fögderi utgiör den norraste delen, ej allena af Sverige, utan ock af hela Europa, ja ock af hela det bebodda jord klotet.”

Ilmeisesti hän tietoisesti halusi häivyttää Pohjois-Norjan Jäämeren alueen pois maapallon pohjoisosan asutuista seuduista. Hellantin mukaan lapinrahvas oli kysellyt häneltä muun muassa markkina-aikoihin erilaisista mahdollisuuksista maanmuokkauksessa. Hänen mukaansa Lapissa olisikin voinut olla huomattavan paljon enemmän uudistiloja, jos niiden perustamiseksi olisi voitu antaa jonkinlaista taloudellista tukea. Uudisraiviot nousisivat Hellantin mielestä villimetsästä vakaaseen kuntoon 200–300 taalarin avustuksilla, joiden myöntämiseen olisi voitu perustaa esimerkiksi säätiö. Tosin säätyjen keskuudessa arveltiin sellaisen tuen olevan lähinnä rahan siirtoa porvareiden hyödyksi.¹⁶⁶

afseende derpå, att en eller annan lappman i byn blifvit utfattig eller genom döden afgått; så finner Kongl. Maj:t dock skäligt, enär något lapp-land blifver anslaget till nybyggen, så att det ej vidare af lappfolket kan nyttjas till rendjursbete, fisk- och djurfång, det lappbyn icke vidare bör graveras för ett sådant derifrån gånget lapp-land, utan kommer dess i jordeboken påförda skatt att afdragas ifrån byns skattesumma, emedan kronan undfår större ränta af nybyggen, efter frihetsårens förlopp, än den förra lapps-katten, dock att ingen lappman drifves ifrån renbetet på mosshedar och berg, som endast för dess renar men icke för nybyggares kreatur tjenliga äro.

¹⁶³ Kongl. Maj:ts Resolution och Förklaring på Allmogens i Sverige och Finland allmänne Besvär wid sist öfwerståndne Riksdag, 17.8.1762, § 23. Modée VII, 1762, s. 5349.

¹⁶⁴ Vrt. Korpjaakko-Labba 2000, s. 73–76.

¹⁶⁵ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physicoliska Beskrifning 31.12.1760. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 315–350. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA.

¹⁶⁶ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physicoliska Beskrifning 31.12.1760. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 315–350. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA; Oförgripelige anmärckningar wid Herr Oeconomie Directeuren och Krono

Hellantin mukaan lappalaiset olivat tuolloin, siis vuonna 1760, jo vähemmistönä Lapinmaan asukkaista. Jukkasjärven lappalaiset olivat joutuneet ahdinkoon poroilla yli 10 vuoden ajan esiintyneiden tautien vuoksi. Jukkasjärvelle olikin syytä perustaa köyhäintalo. Osa porolappalaisista oli myös muuttanut Norjaan ja antanut kasvattaa lapsensa norjalaisiksi. Muuten Norjan puolelle kesäksi menevistä Ruotsin lappalaisista kalastivat ainoastaan köyhimmät, alle 20 poroa omistaneet perhekunnat. Muutamat Enontekiön uudistilallisten pojista olivat myös anoneet mahdollisuutta mennä yhdessä lappalaisten kanssa kalastamaan Jäämeren rannikon Lyngen- eli Jyykeanvuonolle. Uudistilallisista puolestaan parhaiten tulivat toimeen kuusamolaiset, joista etenkin ”maantien varressa” asuneet olivat alkaneet rakentaa myös komeita pohjalaistyyliä taloja – ei enää sellaisia rumia kuten savolaiset pirtit olivat, totesi Hellant. Hänen mielestään niistä lappalaisista, jotka olivat siirtyneet uudisasukkaiksi, useimmat olivat perinlaiskoja viljelemään ja halusivat vain metsästä ja kalastaa.¹⁶⁷

Hellant oli toiveikas uudistilallisten määrän kasvuun Lapinmaassa, vaikka rajankäyntien ja mittausten puute rajoittikin paikallisten asukkaiden maiden ja vesien hallintaa. Nimismiesten tuli vain mitä suurimmalla ahkeruudella etsiä keinoja veromiesten ja asukkaiden lukumäärän nostamiseksi. Ilokseen Hellant saattoi todeta, että hän oli saanut käyttää vuosina 1759–60 apulaisinaan kahta torniolaista opiskelijaa maiden kartoittamisessa, Olof Brunnius ja Martin Hackzell. He myös osasivat suomea ja ”puhuivat murretta, joka oli lähellä lapin kieltä”.¹⁶⁸

Anders Hellantin tavoite toteutui Lapinmaan saattamisesta hallinnollisesti ja asutuksellisesti talonpoikaispitäjien kaltaiseksi ainakin Kemin Lapin osalta. Itse hän määritteli vuonna 1760 jo kaikki Sodankylän ja Kuusamon kirkkoherrakunnan asukkaat uudistilallisiksi. Kuolajärvi oli osa Kemijärven seurakuntaa. Kittilän, Sodankylän, Sompion ja Kemikylän lapinkylien sijasta oli Sodankylän pastoraatti, jonka kylissä asui talonpoikia. Kemin Lapissa ei tapahtunut enää vuosisadan loppupuolella merkittäviä hallinnollisia muutoksia. Vuonna 1809 liitettiin Enontekiön pastoraatin itäinen osa autonomiseen Suomeen, mutta vasta vuonna 1844 toteutui Hellantin liki vuosisata aiemmin esittämä erityisen Lapinmaan tuomarin viran perustaminen. Muuten pohjoisimman Suomen hallinnosta vastasivat paikallistasolla yhä kruununvouti, nimismiehet ja papisto.

Kaiken kaikkiaan vapaudenajalla pohdittiin laveasti kysymystä kruunun omistusoikeudesta yleismaihin ja valtion roolia uudisasutustoiminnassa. Lappia sellaiset kysymykset eivät koskettaneet, eikä kruunun asemaa asetettu pohjoisen maiden hallitsijana kyseenalaiseksi muutamia soraääniä lukuun ottamatta.

Befallnings man Anders Hellandts afgifne Riksdags Relation angående Norra Lappmarckerna [1760]. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 280v. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA.

¹⁶⁷ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physicoliska Beskrifning 31.12.1760. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 315–350. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA.

¹⁶⁸ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physicoliska Beskrifning 31.12.1760. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 315–350. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. RA.

4. Autonomian ajan asutuspoliittiset toimet

4.1. Uudesta asemasta hallinnon tehostamiseen

4.1.1. Paikallishallinto ja vuoden 1831 perintökannustin

Ruotsin lainsäädännöllinen kehitys 1700-luvun loppupuolella oli merkittävä myös autonomian ajan Suomen Lapin kannalta, sillä 1800-luvun alkupuolella lainsäädännölliset muutokset olivat asutuksen ja maankäytön kannalta vähäisiä. Kaisa Korpijaakko on todennut Lapin olleen 1800-luvun alkuvuosikymmeninä suorastaan ”jähmettyneessä” tilassa, mutta aivan muuttumaton tilanne ei ollut. Paikallisviranomaiset saivat useita ohjeita ja määräyksiä sekä keisarilta että keisarilliselta senaatilta. Tosiasia on kyllä se, kuten Korpijaakko-Labbakin toteaa, että paikallisten virkamiesten rooli korostui 1800-luvun alkupuolella.¹⁶⁹

Syytä on myös korostaa, että valtiollisen aseman muutos ei merkinnyt ”historian tietokatkosta” virkamieskunnassa. Lapinmaan osalta ainakin tunnettiin Ruotsin vallan aikaiset säädökset, ja paikallisviranomaiset tunsivat myös pikkutarkasti, lähes henkilötasolla pohjoisen Suomen olosuhteet.

Tässä yhteydessä ei tietenkään ole mielekästä lähteä selvittämään Suomen autonomian ajan hallinnollista ja lainsäädännöllistä tilaa. Keisari hallitsi itsevaltaisesti mutta lakien mukaan ja suomalaisen virkakoneiston avulla. Kenraalikuvernööri oli Suomessa korkein viranomainen, mutta paikallisten siviiliasioiden näkökulmasta merkittävin hallintoelin oli hallituskonselji eli vuodesta 1816 lähtien senaatti – keisarin ”sijaishallitus”. Keisarin ja lääninhallinnon välillä ei ollut toimivia säätyvaltiopäiviä ennen vuotta 1863, joten siksi paikallisissa kysymyksissä korostui myös paikallisviranomaisten toiminta. Esimerkiksi Lapinmaan asioiden hoidossa muodostivat keisari ja keisarillinen senaatti ↔ maaherra eli kuvernööri ↔ kruununvouti ↔ nimismies hallinnollisen akselin, jota pitkin asiat hoidettiin. Asiakirjojen yleisvaikutelma on ainakin Oulun läänin ja siihen kuuluneen Lapinmaan osalta, että erityisesti maaherran päätösvalta korostui asioiden hoidossa. Tosin hänen päätöksensä esimerkiksi Lapin maankäyttöön liittyneissä asioissa perustuivat usein kruununvoudin linjauksiin.

Paikallisviranomaisten asema oli merkittävä 1800-luvun alkupuolen Lapissa myös sen vuoksi, että 1600-luvulta lähtien pidetyt vuotuiset lapinkylittäiset käräjät loppuivat ja ne keskitettiin Kittilään ja Sodankylään. Sittemmin 1850-luvulta lähtien käräjiä pidettiin myös Utsjoella. Tosin ainakin historiantutkijan näkökulmasta myös käräjien rooli oli alkanut painottua Lapissa yleishallinnollisista asioista puhtaasti oikeudellisiin asioihin jo 1700-luvun jälkipuolella. Se oli puolestaan seurausta paikallishallinnon, seurakuntahallinnon, virkamieskunnan ja yleensä hallintokoneiston vahvistumisesta. Kirkonmenojen, markkinoiden ja käräjien symbioosi päättyi. Esimerkiksi asutukseen ja maankäyttöön liittyvät kysymykset selvitettiin 1800-luvulla paljolti jo siviilihallinnon eri tasoilla. Vuonna 1838 perustettiin myös Lapin kihlakunta paremman järjestyksen saamiseksi Suomen Lappiin (”till befrämjande af bättre ordning i Finska Lappmarken.”) Aluksi uusi hallintoyksikkö kulki Lapinmaan voutikunnan nimellä, ja keskus-

¹⁶⁹ Ks. Korpijaakko-Labba 2000, s. 97–100.

paikaksi määrättiin Kittilä.¹⁷⁰ Näin oli ehtinyt vierähtää kolme vuosikymmentä ennen kuin Lappi oli saanut uudelleen oman voutinsa.

Vaikka 1800-luvun alkupuoliskolla asutusta säätelivät Ruotsin ajan säädökset, annettiin myös uusia keisarillisia päätöksiä ja määräyksiä. Vuonna 1817 oli tarkennettu keisarillisella kirjeellä vapaavuosien antamista uudistiloille ja samana vuonna annettulla kirjeellä kruununtorppeiden muodostamista. Samalla suuret suot määrättiin erotettavaksi kruunulle, jotta niihin olisi voitu perustaa uudistiloja. Nähtävissä oli siten yhä 1700-luvun jälkipuolen käsitykset, että valtio pystyi parhaiten ohjaamaan asutustoimintaa. Vuonna 1836 sai Oulun läänin maaherra oikeuden laskea uudistiloille määrättyä veroa, jos ne oli todettu autoitumisen uhatessa liian suuriksi.¹⁷¹

Verotuskysymys oli näkyvin asia autonomian ajan alkupuolen Lapin maankäytön hallinnoinnissa. Keisari vahvisti elokuussa 1812, että silloisessa Tornion Lapissa voitiin kerätä edelleen lapinvero Ruotsin riikintaalareissa. Kruununvouti Jacob Heickell oli esittänyt memoriaalisiaan kesäkuussa 1812 toiveena, että lapinvero kannettaisiin yhä Ruotsin rahassa pelättävissä olevien lappalaisten poismuuttojen takia.¹⁷² Asia vahvistettiin uudelleen joulukuussa 1821 ja edelleen huhtikuussa 1826, vaikka muualla Suomessa oli siirrytty jo ruplien käyttöön. Asialla oli merkitystä, sillä ruplan arvo oli huomattavasti riikintaalaria korkeampi.¹⁷³ Epäselvyyttä aiheutti myös Venäjän vero, jota Lapista oli maksettu Arkangelin kuvernementille, ja jota oltiin vielä vuonna 1815 karhuamassa Suomen puolelta.¹⁷⁴ Erityisen laveasti Lapin maaverojen valuuttakurssia selvitettiin 1840-luvun alkuvuosina, kun keisari antoi vuonna 1840 Suomea koskeneen rahamanifestin, ruplista tuli ainoa käypä maksuväline ja myös maaverojen määräytymistä tarkistettiin. Tuolloin tutkittiin myös lapinveron määräytymistä ja sen luonnetta.

Lapinmaan asutuksen kannalta oli autonomian ajan alkupuolen yksi merkittävä määräys 12.7.1831 annettu keisarillinen päätös, jossa Lappiin perustettuja uudistiloja sai lunastaa tiettyin ehdoin ilman korvausta perintöön.¹⁷⁵ Asiaa oli valmisteltu Oulun lääninhallinnossa ainakin kevättalvesta 1830 lähtien, sillä toukokuun alussa 1830 maaherra lähetti kirjeen Norrbottenin läänin maaherralle. Siinä hän pyysi saada kopion kuninkaallisesta päätöksestä 18.1.1766, jossa kruununuudistilat merkittäisiin maakirjaan perintöluontoisena ilman lunastusta. Kopio tuli Piitimen lääninkansliasta heinäkuussa 1830.¹⁷⁶ Asiaa siis pohjustettiin van-

¹⁷⁰ Keisarillinen kuulutus 25.4.1838 ja keisarin kirje 25.4.1838. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet N:ot 684 ja 85. Kirjediaarit 1838. OLKI Aa:42. OMA.

¹⁷¹ Haataja 1940, s. 57–58.

¹⁷² Keisarin kirje maaherralle 12.8.1812. Keisarilta ja hallitukselta saapuneet kirjeet N:o 168. Kirjediaarit 1812. OLKI Aa:17. OMA.

¹⁷³ Keisarin määräys 18.12.1821. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet N:o 6a. Kirjediaarit 1822. OLKI Aa:26. OMA; Keisarin määräys 12.4.1826. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet N:o 29. Kirjediaarit 1826. OLKI Aa:30. OMA; Inarin ja Utsjoen asukkaat keisarille 1841. Kirjekonseptit 1841. N:o 1065. OLKI Da:33. OMA.

¹⁷⁴ Maaherran kirje hallituskonseljin talousosaston kamaritoimituskunnalle 20.3.1815. Kirjekonseptit N:o 9, N:o 6 ja No:7. OLKI Da:13. OMA. Asiaa selvitettiin Tornion ja Kemin kruununvoutien toimesta ja heidän toimeksiannostaan myös nimismiesten selvityksinä. Kruununvouti Nordberg maaherralle 6.3.1815 ja kruununvouti Heickell maaherralle 10.3.1815. Kihlakunnanvoudeilta saapuneet kirjeet. Kirjediaarit 1815. OLKI Aa:20. OMA.

¹⁷⁵ Keisarin armollinen kirje 12.7.1831. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet N:o 66. Kirjediaarit 1831 OLKI Aa:35. OMA. Myös: Kejsersl. bref till Lanshöfdingen i Uleåborgs län, rörande tillåtelse att till skatterätts erhållande utan afgifter anmäla åboer å Krono nybygges-hemman i Lappmarken, den 12 Juni 1831. Samling 1869, s. 288–289.

¹⁷⁶ Maaherra Norrbottenin läänin maaherralle 4.5.1830. Kirje N:o 578. Kirjekonseptit 1830. OLKA Da:23. OMA; Norrbottenin läänin maaherran kirje Oulun läänin maaherralle 7.7.1830. Kenraalikuvernööriltä lääninkonttoriin saapuneet kirjeet 1830. N:o 14. OLKI Ea3:15. OMA.

hoilla 1700-luvun päätöksillä, joihin muun muassa sodankyläläinen Matti Paavalinpoika Riipi oli vaikuttanut valtiopäivillä. Ainakin keisarin suuntaan aloite oli lähtenyt Oulun maaherralta, mutta todennäköisesti maaherra oli saanut ajatuksensa alemmilta virkamiehiltä.

Keisarin armollisessa kirjeessä 1831 myönnettiin Oulun läänin ”varsinaisten” Lapin pitäjien laillisille asukkaille oikeus saada ilman maksua hallitsemansa kruununuudistilat perintöluontoisiksi. Varsinaisilla pitäjillä tarkoitettiin Enontekiötä, Kittilää, Sodankylää, Utsjokea, Inaria, Kuolajärveä ja Kuusamoja. Perustelut olivat kuitenkin painotuksiltaan erilaiset kuin edellisvuosisadalla. Nyt korvaukseton lunastusoikeus oli tarkoitettu kannustukseksi uudistilojen hyväälle hoidolle, eikä keisarillisessa kirjeessä viitattu lainkaan vanhoihin 1700-luvun uudistilojen verotukselliseen asemaan: ”egentligen bör åsyfta uppmuntran till arbetsflit och idoghet”.¹⁷⁷

Toki jo 1760-luvun kuninkaallisissa päätöksissä oli noussut yhtenä kannustavuustekijänä nimenomaan uudistilan hyvä hoito. Myöskään maaherran kuulutuksessa asiasta Lapin asukkaille tai senaatin talousosaston ohjeessa ei viitattu 1760-luvun päätöksiin. Olennaisinta oli, että uudistilallinen saattoi tehdä hakemuksen joko paikalliselle kruunun virkamiehelle tai suoraan maaherralle. Lisäksi tarvittiin erilaisia selvityksiä itse tilasta.¹⁷⁸ Voidaan sanoa, että mahdollisuus perintökannustimeen pohjustettiin vanhoilla kuninkaallisilla määräyksillä, mutta niiden silloiset perusteet eivät olleet enää vuoden 1831 päätöksen syynä. Keisarillisen kirjeen käytännön merkitys jäi lopulta vähäiseksi.¹⁷⁹

Perintökannustin ei innostanut Lapin uudisraivaajia, mutta tiloja perustettiin Lappiin innokkaasti. Koko Suomen asutuskehityksen suunta oli myös selkeä. Kaikkiaan 1800-luvun alkupuolella torppien määrä kaksinkertaistui Suomessa. Vuonna 1855 niitä oli yli 58 000. Kokotilaviljelijäin määrä nousi samaan aikaan noin 10 000:lla, eli selvästi torppareita vähemmän. Uudisviljelijöitä oli vuonna 1850 yhteensä 690, ja kaikkiaan kruununuudistiloja perustettiin ennen vuoden 1851 metsälakia noin 3 000. Luvuista voidaan havaita, kuinka asutus kanavoitui Suomessa tilattoman väen talouksiin. Uudistilojen määrän kasvu Suomessa johtui lähes yksinomaan Pohjois-Suomen uudisasutuksesta, kun taas torppariasutus oli eteläsuomalainen ilmiö.¹⁸⁰

4.1.2. Maanmittauksesta metsähallintoon

Muutosten aika alkoi 1800-luvun puolivälissä. Elinkeinoelämän liberalisoituminen ja ennen kaikkea metsätalouden nousu heijastuivat myös asutukseen ja lainsäädäntöön, niin että kruu-

¹⁷⁷ Finance Expeditionens bref till Landshöfdingen i Uleåborg, om hvad vid anmälningar till Skatterätts erhållande å Krono-nybyggen i Lappmarken iakttagas bör, den 12 Juli 1831. Samling 1869, s. 289–290.

¹⁷⁸ Finance Expeditionens bref till Landshöfdingen i Uleåborg, om hvad vid anmälningar till Skatterätts erhållande å Krono-nybyggen i Lappmarken iakttagas bör, den 12 Juli 1831. Samling 1869, s. 289–290. Yli 30 vuoden ikä tilan perustamisesta oli ratkaiseva peruste muutamille anomusten hylkäyksille. Ks. esim. Kittilän Kallon kylän Kallon tilan osalta ja Kittilän Raattaman Alatalon tilan osalta. Senaatin talousosaston kirje 7.5.1841. Virkamiehiltä ja virastoilta saapuneet kirjeet 1841. OLKI Ea4:21. OMA.

¹⁷⁹ Kuulutus 20.9.1831. Kirjekonseptit 1831. N:o 66. OLKI Da:24. OMA; Kirje Kemin ja Tornion kihlakunnan kruununvoudeille 20.9.1831. Kirjekonseptit 1831. N:o 67. OLKI Da:24. OMA.

¹⁸⁰ Suomen taloushistoria III, tilasto-osa; Haataja 1940, s. 57–58; Jutikkala 2003, s. 447–449.

nun uudisasutustoiminta tyrehtyi 1850-luvulta lähtien lähes olemattomiin. Vuoteen 1875 mennessä perustettiin Suomessa vain noin 700 uudisraivioita¹⁸¹ – nekin edelleen suurelta osin pohjoiseen Suomeen.

Maanmittauslaitos toimi keskeisenä asutusviranomaisena, ja siksi myös vuonna 1848 annettu uusi maanmittausohjesääntö vaikutti suoraan asutustoimintaan. Se myös ohjasi isojakotoimia, joskin peruseriaatteet olivat entiset. Niinpä jos isossajaossa syntyi kruunun liikamaata, oli maanmittarin laadittava ehdotus luovutettaisiinko maa vanhoille taloille manttaalin korotusta vastaan, perustettaisiinko liikamaalle uudistiloja vai annettaisiinko sitä tiloille metsäveroa vastaan. Uudistiloille myönnettiin 15–20 vuoden verovapaus, joskin puolikas maaveroa oli suoritettava viideltä viimeiseltä vuodelta.

Erityisesti asetuksessa määrättiin, ettei uudistiloja saanut perustaa ennen kuin tilukset oli mitattu ja verollepantu. Poikkeuksena oli Lappi, jonne voitiin perustaa väliaikaisia uudistiloja ilman mittauksia ja verollepanoja. Tällöin kruununvoudin johdolla oli pidettävä katselmus, jossa ehdotettiin uudistalolle tulevat tilukset, vapaavuodet ja sen jälkeen väliaikainen vero. Maaherran tuli hyväksyä ehdotus. Uudisraivion tuli olla maanviljelystila. Erityisesti säädettiin pykälässä 147, että verollepanossa syntyneet uudistilat olivat kruununluontoisia.¹⁸² Mahdollisuutta väliaikaisten uudistilojen perustamiseen käytettiin hyväksi Lapissa runsaasti. Nykypäivänä on kuitenkin huomattava, että ennen isojakoa perustetuille tiloille erotettiin katselmuksissa vain väliaikaiset tilukset – ei lopullisia.

Metsien arvon nousu johti vuonna 1851 valtion metsähallinnon syntyyn. Maanmittauslaitoksen yhteyteen perustettiin tuolloin väliaikainen metsänhoitovirkakunta, joka vakinaistettiin vuonna 1859. Vuonna 1863 perustettiin varsinainen keskusvirasto, metsänhoitohallitus eli myöhempi metsähallitus.¹⁸³

Vuoden 1851 syyskuussa annettiin myös keisarillinen metsäasetus, joka kumosi vanhan 1800-luvun alun metsäasetuksen. Metsänhoitohallitus ja metsäasetus nivoutuivat tiiviisti yhteen, sillä tulihan uudesta valtionhallinnon osasta kruununmetsien hoitaja ja valvoja. Molemmat elementit vaikuttivat myös keskeisesti paitsi Lapin niin koko Pohjois-Suomen asutukseen ja maankäyttöön 1800-luvun puolenvälin jälkeen. Uudessa asetuksessa oli näet ratkaiseva periaatteellinen intressimuutos: aikaisemmin ensisijalla olleiden uudisasutuksen ja maatalouden sijaan tuli kruununmetsiä käyttää ennen kaikkea kruununpuistoiksi,¹⁸⁴ siis metsätalouden tarpeisiin. Se merkitsi myös kruunun uudisasutustoiminnan hiipumista ja painopisteen liukumista yhä keskeisemmin tilattomaan asutukseen. Ilmiö näkyi hyvin Lapissakin.

Tosin jo ennen metsähallinnon perustamista oli alettu rajoittaa Sodankylän korkeudellakin metsien käyttöä. Vuonna 1850 oli joukko sodankyläläisiä talollisia anonut kruununvoudilta lupaa kaataa ja myydä tukkeja allmänninkimetsästä Meltauksen sahalle. Asia alistettiin ensin maaherralle ja lopulta senaattiin, joka antoi kielteisen päätöksen.¹⁸⁵ Allmäningit katsottiin olevan kruununmaita, ja talollisilla oli niihin ainoastaan kotitarveoikeus, ei esimerkiksi myyntioikeutta.

¹⁸¹ Jutikkala 2003, s. 448.

¹⁸² Armollinen ohjesääntö Maanmittauksesta y.m. 15.5.1848. Kokoelma voimassa olevia maanmittausta koskevia asetuksia, kiertokirjeitä ym. 1892; ks. Nohrström 1933; Haataja 1940, s. 58–59.

¹⁸³ Metsähallinnon historiasta ks. esim. Laitakari 1960 ja Ruuttula-Vasari 2004, metsänhoidon historiasta erit. Tasanen 2004.

¹⁸⁴ Haataja 1940, s. 60.

¹⁸⁵ Päätös puunkatoluvasta 3.4.1850. Saapuneet maaherran kirjeet n:o 67. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:8. OMA.

Uusi vuoden 1851 metsäasetus jakaantui yhteentoista artiklaan, joissa käsiteltiin kruununmetsiä, yksityisten metsiä ja metsänkäyttöä sekä sahateollisuutta. Kuten vuoden 1805 asetuksen niin myös uuden metsäasetuksen ensimmäisessä artiklassa määriteltiin kruunun metsät ja kruununpuistot sekä niiden käyttöoikeudet. Heti ensimmäisessä pykälässä säädettiin, että kaikki kyläkuntiin (bygdelagen) kuulumattomat metsät ja erämaat kuuluivat kruunulle. Sekin oli siis vastaavasti kuin vuoden 1805 säädöksessä ja samoin jo vuosien 1734 ja 1683 asetuksissa. Samoin kruunulle kuuluivat yksittäisiltä tiloilta pyykitetyt metsät ja saaret, maanjaossa erotetut tai tulevaisuudessa erotettavat liikamaat, ellei kenelläkään ollut niihin esittää parempaa oikeutta. Ja aivan kuten vanhassa niin myös uudessa säädöksessä kruunun virkamiesten edellytettiin valvovan metsien käyttöä: maaherrojen, lääninmetsänhoitajien ja kruununvoutien tehtävänä oli huolehtia metsähallinnosta ja kruununmetsistä.¹⁸⁶

Ensisijaiseksi tavoitteeksi tuli metsien julistaminen kruununpuistoiksi, eli sellaiset osat valtion maasta, jotka sisälsivät yhtenäistä kasvullista metsämaata. Ainoastaan kruununpuistoiksi soveltumattomat ja siten metsätaloudelle tarpeettomat maat voitiin käyttää asutukseen, joko uudistiloiksi tai kruununtorpiksi. Myös jo olemassaolleet torpat tuli saattaa kruununmetsissä verotuksen piiriin.¹⁸⁷

Ensimmäiset kruununpuistot perustettiin Suomeen vuonna 1852, mutta huolimatta esimerkiksi maanmittaus- ja metsänhoitoylihallituksen ylijohhtajan C. W. Gyldénin kiirehännästä kruununpuistojen erottamiseksi, edistyivät mittaukset hitaasti varsinkin Pohjois-Suomessa. Gyldénin johtama ylihallitus lähetti senaatille vuonna 1854 ehdotuksen kruununmetsien ohjesäännöksi. Sen mukana oli ylijohhtajan lausunto, jossa hän totesi olevan perin turmiollista luovuttaa metsiä yksityisille. Vuonna 1859 keisarillisessa julistuksessa määrättiin tehtäväksi kruununpuistojen erottamiset, mutta sittenkin työ oli hyvin hidasta. Erityisen hidasta se oli Lapissa, jossa oli kuitenkin suurin osa suuriruhtinaanmaan kruununmaista – yli 70 prosenttia.

Kruununpuistojen taloudellinen merkitys jäi lopulta vähäiseksi. Oulun läänin maaherra korostikin, että pohjoisessa Suomessa riitti metsiä ja erämaita sekä uudisasutukselle että kruununpuistoiksi. Niinpä metsähallinnosta tuli sen vakinaistamisen jälkeen 1859 merkittävä tekijä asutuksen ohjaajana, vaikka yleisilmeeltään 1800-luvun jälkipuolen asutustoiminta oli laimeaa. Valtionmaiden hallinto jaettiin ”awaroihin” tarkastuspiireihin, jota johti ylimetsänhoitaja. Tarkastuspiirit jaettiin hoitoalueisiin ja ne edelleen vartiopiireihin. Hoitoalueen johdossa toimi metsänhoitaja, jonka alaisuudessa olivat vartiopiirien metsänvartijat. Ensimmäiset metsänhoitajat aloittivat tehtävissään vuoden 1860 aikana. Tarkastuspiirien avaruudeksi kaavailtiin 50 000 hehtaaria, mutta esimerkiksi pohjoisin, eli Kemin tarkastuspiiri oli laajuudeltaan yli 9 miljoonaa hehtaaria ja yksistään Sodankylän hoitoalue 1,7 miljoonaa hehtaaria.¹⁸⁸ Hoitoalueet eivät noudattaneet aivan täsmällisesti pitäjien rajoja. Niinpä Sodankylästä oli Unarin seutu Rovaniemen hoitoalueessa. Kittilä oli Ounasjoen ja Enontekiö osittain Muonion ja osittain Ounasjoen hoitoaluetta. Inari ja Utsjoki muodostivat oman laajan kokonaisuutensa. Hallinnollinen jako säilyi samana 1800-luvun loppuun saakka.

Tuoreet metsänhoitajat kohtasivat työssään välittömästi ristiriidan paikallisten asukkaiden perinteisen vapaan metsänkäytön ja valtiiovallan tiukan valvonnan välillä. Anne Ruuttula-

¹⁸⁶ Kejs. Förordning, angående Skogarne i Storfurstendömet Finland, 9.9.1851. Samling af de i Storfurstendömet Finland gällande och intill år 1855 utkomne Författningar. Sednare delen 1800–1854.

¹⁸⁷ Kejs. Förordning, angående Skogarne i Storfurstendömet Finland, 9.9.1851. Samling af de i Storfurstendömet Finland gällande och intill år 1855 utkomne Författningar. Sednare delen 1800–1854.

¹⁸⁸ Laitakari 1960, s. 31–32; Ruuttula-Vasari 2004, s. 38–42.

Vasari esittää tutkimuksessaan, kuinka uudet valtion virkamiehet olivat aluksi innoissaan kruununmetsien taloudellisesta hyödystä ja niiden tarjoamista työmahdollisuuksista väestölle. Metsähallinnon johtohenkilöt kiersivät yhdessä paikallisten virkamiesten kanssa eri puolilla Pohjois-Suomea alkusyksystä 1860 ja pitivät kokouksia maalaisväestön kanssa metsänkäytöstä. Kokoukset pidettiin myös Kittilässä ja Sodankylässä. Siellä väestö olisi ollut valmis metsätöihin raha- ja jauhopalkalla, kun taas eteläisissä osissa Oulun lääniä väestö suhtautui perin varauksellisesti metsäviranomaisten suunnitelmiin.¹⁸⁹

Metsäviranomaisten käytännön työ olikin aivan muuta kuin mitä he olivat ajatelleet. Metsien arvioinnin ja hoitamisen sijaan metsänhoitajat joutuivat tarkastamaan kruununtorppia, käymään loputonta kirjeenvaihtoa, kamppailemaan pohjoisen vaikeissa olosuhteissa, valvomaan metsäpaloja ja varkauksia sekä laskemaan lehmälukuja metsien laiduntamisessa. Vasta 1900-luvun alussa he saivat yksityiskohtaisen ohjekirjan viranhoitoon ja toiminta yhtenäistyi eri hoitoalueiden välillä.¹⁹⁰

Pohjoisimmassa osassa Suomea väestö suhtautui neutraalisti metsäviranomaisiin, kun taas etelämpänä suhde ”metsäherroihin” oli selvästi pohjoista vihamielisempi. Lapissa metsillä ei ollut perinteisesti ollut sellaista taloudellista merkitystä kuin jo esimerkiksi Kainuussa, eikä metsähallinto häirinnyt asukkaiden elinkeinoja. Samoin metsänhoitajilla oli Lapissa ainakin jossain määrin ymmärtäväinen asenne paikallisten asukkaiden metsänkäyttöön, vaikka sielläkin tuli yhdeksi käräjöinnin kohteeksi metsänhaaskaus. Esimerkiksi Sodankylä oli yksi tuotavimmista mutta samalla rauhallisimmista hoitoalueista, joten vielä 1890-luvulla saattoi metsänhoitaja G. W. Forsström löytää Sodankylästä täysin koskemattomia ikimetsiä.¹⁹¹ Vuonna 1891 totesi puolestaan maantieteilijä J. E. Rosberg, että Koillis-Sodankylä oli Euroopan tuntemattomin alue muutaman Pohjois-Venäjän paikan ohessa.¹⁹²

Toki jo 1860-luvulla oli metsähallituksen johdossa nähty paikallisten elinkeinojen ja valtion-talouden välisten intressien mahdollinen yhteentörmäys Lapissa, kun puutavaraa ryhdyttäisiin enenevässä määrin hyödyntämään taloudellisesti. Myös paikalliset asukkaat osasivat aistia, että ongelmia oli odotettavissa.¹⁹³ Nykypäivien metsäkiistat Ylä-Lapissa eivät ole siten mitenkään uusi ja yllättävä asia.

4.1.3. Kysymys henkikirjoituksesta

Lapinmaan hallinnollisessa kehityksessä tapahtui myös merkittäviä muutoksia 1850-luvulla, kun Norjan-vastainen raja suljettiin vuonna 1852 ja keisarillisella julistuksella 3.12.1858 määrättiin henkikirjoitus toimeenpantavaksi Lapin kihlakunnassa. Elokuussa 1852 annetun Vaasan hovioikeuden kiertokirjeen mukaan suljettiin raja Norjan lappalaisten porokarjoilta, ”joh-tuen niistä esteistä joita Norjan hallitus oli asettanut Suomen lappalaisille”. Määräys astui

¹⁸⁹ Ruuttula-Vasari 2004, s. 43–44

¹⁹⁰ Ruuttula-Vasari 2004, s. 285–286.

¹⁹¹ Forsström 1985.

¹⁹² Rosberg 1891.

¹⁹³ Ymmärtäväinen asenne näkyy muun muassa Sodankylän hoitoalueen metsänhoitajan K. W. Forsströmin päiväkirjojen sivuilla. Ks. Forsström 1985; Rosberg 1891; Ruuttula-Vasari 2004, s. 44, 55, 282–287.

voimaan 15. syyskuuta 1852 lähtien. Keisarillisella kirjeellä huhtikuussa 1853 tarkennettiin rajajärjestelyjä. Suomen puolelle tuoduista norjalaisten poroista oli pidätettävä joka kymmenes sakkona valtiolle. Kruununvoudin ja nimismiesten oli kierrettävä kahdesti vuodessa rajaseudulla ja Utsjoella oli pidettävä kerran vuodessa käräjät, joissa voitiin ratkoa rajasuhteissa ilmenneitä epäselvyyksiä. Myös Enontekiölle perustettiin oma nimismiehen virka rajaolojen valvonnan tehostamiseksi.¹⁹⁴

Kysymys henkikirjoituksesta oli ollut esillä jo pitkään. Vuonna 1835 kirjoitti Utsjoen kirkkoherra C. F. Stenbäck, että Utsjoella ja Inarissa tuli velvoittaa jokainen työikäinen maksamaan henkirahaa kuten muuallakin Suomessa. Maaherra R. W. Lagerborg tyrmäsi ajatuksen vielä tuolloin. Vuonna 1846 asiaan palasi Sodankylän nimismies Titus Ekroos, joka esitti maaherralle, että Sodankylän kruununnimismiehelle tuli sallia toimittaa vuosittain henkikirjoitus.¹⁹⁵ Muonion emäseurakunnassa henkikirjoitus oli voimassa,¹⁹⁶ joten siinäkin suhteessa tilanne oli Lapin kihlakunnassa sekava. Uudisasituksen ja väestönkasvun vuoksi oli myös yhä hankalampi seurata väestöoloja Lapissa, joten 1850-luvun alussa ajatus henkikirjoituksesta tuli ajankohtaiseksi.

Lapin kihlakunnan kruununvoudin Gustaf Slottsberg valmisti vuonna 1853 säädösehdotuksen henkikirjoituksesta Oulun läänin maaherralle Alexander Lavoniukselle. Perusajatus oli, että Lapin tilaton väestö oli saatava uudistilallisiksi tai veronalaisiksi työntekijöiksi. Jotta tilattoman väestön asemaa olisi voitu kontrolloida, oli henkikirjoitus tarpeellinen. Sellaiset henkilöt oli saatava järjestykseen ja kirjoille ja pois tungeksimasta veronmaksajien talouksista. Samalla olivat suotavia vanhojen tilojen niittymaiden uudelleenjärjestelyt.¹⁹⁷

Keisarillinen julistus vuonna 1858 noudatteli lopulta Oulun läänin virkamiesten linjauksia. Kuusikohtaisen julistuksen alussa todettiin, että oli tarpeellista tehdä muutoksia ja lisäyksiä vuoden 1749 asutusreglementtiin. Henkikirjoitus oli toimeenpantava Lapin seurakunnissa, koska tiloilla ja lapintalouksissa oli runsaasti väkeä, jotka eivät maksaneet minkäänlaista veroa, eivät olleet palkollisia eivätkä myöskään aikoneet itsenäisiksi talouksiksi. Tilalliset ja lappalaiselinkeinojen harjoittajat sen sijaan maksoivat vastaisuudessakin ainoastaan sen lapinveron, joka tilasta *tai* elinkeinosta oli määrätty. Myös heidän perheenjäsenensä ja palkolliset vapautettiin henkiverosta, mutta kaikki muut, joilla ei ollut itsenäistä elinkeinoa, tulivat veron piiriin. Lappalaiset maksoivat siis veronsa elinkeinoistaan ja tilalliset tiloistaan. Uudistilakatselmukset oli tehtävä vastaisuudessa kruunun kustannuksella. Sen vuoksi kruununvoudin oli laadittava vuosittain toukokuussa ehdotukset alueista, joissa tehtäisiin seuraavana kesänä katselmukset.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Wasa Hofrätts Cirkulaire, innehållande föreskrifter angående renbetet ömsesides om riksgrensens emellan Ryssland och Norrige, den 23 Augusti 1852. Samling 1869, s. 512–513; Kejsersl. bref till Hofrätten i Wasa, med särskilda stadganden, angående finska Lappmarken, den 11 April 1853. Samling, s. 516–517; Kejsersl. bref till Guvernören i Uleåborgs län, med förordnande om hvad iakttagas skall vid anställande af kronolänsmän i Lappmarken, den 11 April 1853. Samling 1869, s. 518.

¹⁹⁵ C. F. Stenbäckin kirje 26.3.1835. Papistolta saapuneet kirjeet. Kirjediaarit N:o 16. 1835. OLKI Aa:39. OMA: Maaherran kirje Stenbäckille 12.1.1836. Kirjekonseptit 1835, N:o 17. OLKI Da:28. OMA; Ekroosin anomus 1846. Alemmiltä virkamiehiltä saapuneet kirjeet N:o 22. Kirjediaarit 1846. OLKI Aa:50. OMA.

¹⁹⁶ Kejsersl. Kungörelse, angående särskilta åtgärder till befrämjande af bättre ordning i Finska Lappmarken, den 25 April 1838. Samling 1869, s. 315–316.

¹⁹⁷ Senaatin talousosastolta saapunut kirje. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet N:o 119. Kirjediaarit 1853. OLKI Aa:57. OMA. Ks. myös Korpijaakko-Labba 2000, s. 174–176.

¹⁹⁸ Kejsersl. Kungörelse, angående ändringar och tillägg uti Reglementet för dem som bo och bygga i Lappland, den 3. December 1858. Samling 1869, s. 581–582.

Julistuksen yhteydessä keisari antoi Oulun läänin maaherralle myös ohjeet henkikirjoituksen toimeenpanosta ja uudistilojen katselmuksista. Olennaisin asia tuli säädöksen toisessa kohdassa. Lappalaiselinkeinojen harjoittajiksi ei tullut kirjata väkeä muualla kuin Enontekiön, Inarin ja Utsjoen seurakunnissa. Ohje ei kuitenkaan poissulkenut niiden harjoittamista muuallakin Lapin kihlakunnassa, mutta edellä mainituissa seurakunnissa lappalaiselinkeinot saattoivat olla talouden päätoimia. Ne lappalaiset perhekunnat, jotka olivat ”alemmassa seurakunnissa” poronhoitajina, tuli merkitä poronomistajien palvelusväeksi ja tulivat siten olemaan myös vapaita henkirahan maksusta. Ohjeesta siis ilmenee, että lappalaisuus kytkettiin Lapin kihlakunnan eteläisissä seurakunnissa poronhoitoon. Samalla myös uudistilakatselmusten metodologia haluttiin tarkentaa siten, että katselmukset tuli tehdä kerran vuodessa suurina kokonaisuuksina eikä yksittäin, jotta varsinkaan niittytiluksia ei olisi tullut yli puolen peninkulman etäisyydelle itse tilasta.¹⁹⁹ Näin voitiin välttää myös tiluksien hajanaisuus.

Maaherran oli puututtava Lapin kihlakunnan kruununvoudin menettelyihin uudistilakatselmusten toteuttamisissa. Kesäkuussa 1859 hän kiirehti voutia laatimaan ehdotuksen tulevan kesän katselmuksista. Vuonna 1865 maaherra painotti voudille, että ”syynämisten” oli tapahduttava nimenomaan vuoden 1858 keisarillisen kirjeen mukaisesti. Kussakin kylässä oli tehtävä kerralla niin monta katselmusta kuin kylään mahtui ja tilukset pantava mahdollisuuksien mukaan yhteen lohkokoon. Tilarakennukset ja pellot oli saatava sopivimmille ja hallalta suojaisille paikoille, mieluummin vesistön äärelle. Tilalle oli katsastettava myös tarpeelliset metsät ja kalavedet.²⁰⁰

Kaiken kaikkiaan vuoden 1858 henkikirjoitusjulistuksesta tai sen valmisteluprosessista on vaikea löytää määritteitä, joissa lappalaisten todettaisiin maksaneen veroa kyliensä maista, kuten on haluttu osoittaa²⁰¹ – pikemminkin päinvastoin: lappalaiselinkeinojen harjoittajat maksoivat veroa nimenomaan elinkeinoistaan. Se olikin johdonmukainen linjaus vallinneiden verotusperusteiden kanssa. Lapin kihlakunnan asukkaiden vapautus henkirahan maksusta perustui vanhojen asutusplakaattien suomiin vapautuksiin kruunun rasituksista ja velvollisuuksista. Asiaan erityisesti viitattiin vuonna 1838 Lapin kihlakunnan perustamisen yhteydessä.²⁰² Samoin ahdas tulkinta lappalaiselinkeinojen rajoituksista suhteessa lapinkylien olemassaoloon on vailla perustetta.²⁰³

¹⁹⁹ Kejsersl. bref till Guvernören i Uleåborgs län, med föreskrifter angående mantalsskrifningar och nybyggesut-syningar i Lappmarken, den 3 December 1858. Samling 1869, s. 582.

²⁰⁰ Maaherra kruununvoudille 7.6.1859. Maaherralta saapuneet kirjeet 1859. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:17. OMA; Maaherra kruununvoudille 9.6.1865. Maaherralta saapuneet kirjeet 1865 n:o 169. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:24. OMA.

²⁰¹ Ks. Korpijaakko-Labba 2000, s. 198.

²⁰² Kejsersl. Kungörelse, angående särskilda åtgärder till befrämjande af bättre ordning i Finska Lappmarken, den 25 April 1838. Samling 1869, s. 315–316.

²⁰³ Näin Korpijaakko-Labba 2000, s. 175–176.

4.2. Muutosten aika 1800-luvun jälkipuolella

4.2.1. Asutustoiminta metsäviranomaisten hallintaan

Uudisasutustoiminta keskittyi Suomessa 1800-luvun jälkipuolella yhä selvemmin Pohjois-Suomeen, joskin vielä vuosien 1877 ja 1892 annetuilla asetuksilla kruununmaan luovuttamisesta yksityisille vaikeutettiin entisestään uusien tilojen perustamista. Myös halkomisasetukset rajoittivat uudisasutuksen syntymistä. Tilanne oli ristiriitainen, kun samaan aikaan väestönkasvu oli Suomessa nopeaa.

Vuoden 1852 uudella halkomisasetuksella oli pyritty kuitenkin helpottamaan vanhojen tilojen osittamisia, sillä perintötiloja sai halkoa ilman esteitä jos kukin osa vastasi vähintään $\frac{1}{4}$ manttaalia. Muussa tapauksessa asian ratkaisi kihlakunnanoikeus maanmittareiden selvityksen perusteella. Tilanosan oli kuitenkin tarjottava elanto vähintään viidelle täysikasvuiselle henkilölle. Vaikka tarkoituksena oli ollut vapauttaa osittamiskieltoa, joka oli ollut voimassa vuoden 1747 asetuksesta lähtien, ei muutos ollut suuri, sillä vanhan säädöksen kiertäminen oli ollut yleistä. Neljäsosaa suurempia manttaalitaloja oli myös vähän Suomessa, joten osittamismahdollisuus koski harvoja tiloja.²⁰⁴

Sen sijaan vuoden 1864 lohkomisasetuksella oli edellistä suurempi vaikutus asutuspaineen helpottamiseen, sillä siinä kumottiin niin ikään 1747 asetuksesta peräisin ollut veronalaisen maan vähentämiskielto. Tilasta saattoi lohkoa määräalan, joka antoi elannon vähintään kolmelle täysikasvuiselle henkilölle. Tavoitteena oli edistää nimenomaan tilattoman väestön asemaa, ja vaikka niin ei tapahtunut, oli se oikeastaan ensimmäinen kerta kun tämä vaikea yhteiskunnallinen kysymys tuli vaikuttamaan myös asutuslainsäädännössä.²⁰⁵

Halkomisten helpottuminen näkyi kuitenkin tilaluvun kasvuna paitsi koko Suomessa myös Lapissa. Vuonna 1864 oli Suomessa kaikkiaan noin 103 500 maatilaa, kun niitä oli 1890-luvun alussa 114 500. Kasvua oli siten yli 10 000 tilan verran. Suurin osa uusista tiloista oli muodostettu nimenomaan uuden maanosituslainsäädännön puitteissa, toisin sanoen halkomisten ja lohkomisten avulla. Päinvastoin kuin muualla Suomessa perustettiin vuosien 1868–1896 aikana Oulun lääniin ainoastaan 347 uudistilaa. Tosin tilastointitapa oli tulkinnanvarainen, eivätkä luvut ole keskenään täysin vertailukelpoisia.²⁰⁶

Huolimatta metsähallinnosta olivat valtion metsämaiden asuttamista ohjanneet vielä maanmittarit vuoden 1848 maanmittausohjesäännön perusteella. Vuoden 1877 joulukuussa annettiin uudistalojen ja kruununtorppien perustamisesta julistus, jossa kruunun uudisasutus määriteltiin metsäviranomaisten tehtäväksi. Asetuksella myös vaikeutettiin tuntuvasti uudistalojen perustamista, sillä asetuksen 2. pykälän mukaan niitä ei saanut perustaa sinne, missä ne olivat esteenä valtion metsänhoidolle. Vastaavaa korostettiin vielä kuudennessakin pykälässä. Lapin osalta asetuksen lamaanuttava merkitys näkyi selvästi, sillä sen perusteella tiloja perustettiin vähän: Kittilään 24, Sodankylään 31 ja Enontekiölle 8 uudistilaa.²⁰⁷

²⁰⁴ Haataja 1940, s. 58–61; Vihola 2004, s. 140–141.

²⁰⁵ Haataja 1940, s. 59–61.

²⁰⁶ Vihola 2004, s. 140, 151–152; Soininen 1974, s. 324–328.

²⁰⁷ Komiteamietintö 1905:3, s. 30.

Muuten liikamaan käyttämisessä sovellettiin vuoden 1848 ohjesääntöä, mutta niin että kruunun liika- ja yleismaa oli käytettävä ensisijassa kruununpuistoiksi. Metsänhoitajan oli tehtävä siitä ehdotus. Samoin tuli metsänhoitajan selvitettäväksi uudistilan perustamismahdollisuus, kun joku sellaisen ilmoitti haluavansa raivata. Metsänhoitajan ehdotuksen perusteella asia siirtyi kuvernöörin ratkaistavaksi, jonka jälkeen ainoastaan itse tilan erottaminen jäi enää maanmittarille. Metsänhoitaja oli siten käytännössä ratkaiseva viranomaisen uudistalon perustamisprosessissa.²⁰⁸ Tosin sanoen suomalainen uudis-asutustoiminta siirtyi 1870-luvun lopulla metsäviranomaisten ohjailtavaksi.

Väliaikaisten uudistilojen perustaminen sallittiin kuitenkin edelleen osassa Lapin kihlakuntaa, mutta tässäkin asiassa painavan näkemyksensä esitti aikaisemmasta poiketen metsähallitus, eli käytännössä hoitoalueen metsänhoitaja. Metsähallinnon kanta oli ratkaiseva. Esimerkiksi keväällä 1878 kruununvouti anoi perustamiskatselmuksia Hirvasvuopion uudistilalle Enontekiöllä ja neljälle Kittilään kaavaillulle uudistilalle. Metsähallitus hyväksyi Kittilässä ainoastaan yhden tilan perustamisen ja senkin ehdollisena. Kyse oli Kulpakon uudistilasta Kinisjärven jakokunnan mailla, ei siis kruununmaalla, mutta Hirvasvuopiolle annettiin lupa kruununmaalle.²⁰⁹

Uusi asutus kanavoitui yhä 1800-luvun jälkipuolen Suomessa valtaosaltaan tilattomaan asutukseen. Maatorppia oli 1890-luvun alussa itsenäisillä tiloilla jopa yli 70 000, mutta itse torppan käsite oli perin horjuva ja mukana luvuissa oli paljon mäkitupalaisia ja mökkiläisiä, joiden pääasiallinen toimeentulo ei ollut maataloudessa vaan palkkatyössä. Yleisesti ottaen tilattoman väestön asutus kasvoi vielä 1900-luvulle tultaessa, mutta varsinaisten maatorpparien määrä oli pikemminkin laskusuunnassa.²¹⁰

Tilattoman asutuksen piiriin syntyi metsähallinnon perustamisen myötä myös uudenlainen asutusmuoto, kruununmetsätorpat. Metsälaki edellytti valtionmetsissä olleiden asumusten saattamista verolle, ja metsähallituksessa ryhdyttiinkin järjestelemään kruununmailla olleen asutuksen asemaa pian 1860-luvulla. Aikojen saatossa erämaihin ja metsiin syntyneitä asumuksia oli jo vuoden 1817 asetuksen nojalla siirretty kruununtorpiksi. Ne olivat kruununmaalla sijainneita, tilusaltaan pieniä ja siksi manttaalille panemattomia mutta pientä veroa maksaneita torppia. Metsähallinnon tehostuessa ja metsien vapaan käytön loppuessa nousi ongelmakysymykseksi kruununmetsämailla olleiden asukkaiden kohtalo. Heidän olojaan asetettiin tutkimaan komitea, jonka mietintö valmistui vuonna 1869. Senaatin maanviljelystoimikunta oli antanut jo kaksi vuotta aiemmin 1867 ohjeet asumusten väliaikaisesta verollepanosta, nyt nimellä kruununmetsätorpat, mutta epäselvyyksien vuoksi vasta vuoden 1872 maanviljelystoimikunnan kirje määritteli kruununmetsätorppien perustamisen menettelyn kruununpuistoissa. Vuonna 1874 määriteltiin vielä erikseen menettelystä sellaisilla valtionmailla, joita ei ollut julistettu kruununpuistoiksi.²¹¹

²⁰⁸ Armollinen julistus 27.12.1877 uudistalojen ja kruununtorppain perustamisesta sekä viimemainittujen verotuksesta. Kokoelma voimassa olevia maanmittausta koskevia asetuksia, kiertokirjeitä ym. 1892; myös Haataja 1940, s. 62.

²⁰⁹ Oulun lääninkansliasta määräys kruununvoudille 27.5.1878. Maaherralta saapuneet kirjeet 1878 n:o 173. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:38. OMA.

²¹⁰ Soininen 1974, s. 324–328; Vihola 2004, s. 152–153.

²¹¹ Kirjeet löytyvät myös Oulun lääninkonttorin arkistosta, ks. Senaatin maanviljelystoimikunnan kirje 23.5.1867. OLKI KD 171/16 1867, Senaatin maanviljelystoimikunnan kirje 21.5.1872. OLKI KD 4/16 1872 ja Senaatin maanviljelystoimikunnan kirje 30.11.1874. OLKI KD 8/16 1874. OMA; Tilattoman väestön alakomitean mietintö kruununmetsämaiden asuttamisesta. Komiteamietintö 1904:2; Hiltunen 1990, s. 88–89.

Mitään varsinaista lainsäädäntöä ei laadittu kruununmetsien asutuksesta, eivätkä voimassa olleet asetukset ja lait oikeastaan edes sallineet sen tyyppisen asutuksen olemassaoloa. Ohjeiden mukaan torppia voitiin kuitenkin perustaa vuoden 1867 väliaikaisen verollepanomenettelyn mukaisesti. Siinä metsänhoitaja katsasti kahden uskotun miehen kanssa torpan paikan, ja viljelysmaat luokiteltiin verotusta varten kolmeen luokkaan arvioidun satomäärän mukaisesti. Aluksi perustamisluvan myönsi senaatti, mutta vuodesta 1876 lähtien metsähallitus vastasi lupamenettelystä. Vuokrasopimus laadittiin 25 vuodeksi.²¹²

Asutusjärjestelyt eivät olleet metsähallituksen virkamiesten tehtävissä tärkeysjärjestyksessä ensisijalla, mutta vuosisadan loppupuolella kruununmetsätorpista tuli yhä yleisempi asutusmuoto. Se tarjosi varsinkin metsätöistä pääasiallisen elantonsa saaneille perhekunnille erinomaisten asuinmahdollisuuden, eli sivuelinkeinosta saatiin päätulo. Vuonna 1900 kruununmetsätorppia oli jo noin 3 000 koko maassa ja vuoden 1901 tilastaselvityksen mukaan 3 547. Näistä 2 166 oli Oulun läänissä, eli metsätorpat sijaitsivat valtaosaltaan Pohjois-Suomessa. Lukumääräisesti eniten torppia oli vuonna 1901 Suomussalmella, yhteensä 260, mikä tarkoitti, että noin neljännes pitäjän väestöstä asui kruununmetsätorpissa. Suhteellisesti merkittävin asutusmuoto se oli kuitenkin Ranualla, jossa asui vuonna 1900 peräti 44 % väestöstä metsätorpissa.²¹³ Sen sijaan esimerkiksi Kittilässä ja Sodankylässä kruununmetsätorppia oli vielä 1800-luvun lopussa hyvin vähän.

Torppien määrä jatkoi kasvuaan vielä itsenäisyyden ajan alkuun saakka, kunnes vuonna 1922 niiden perustaminen lopetettiin. Tuolloin kruununmetsätorppien luku oli noussut 4 503:een. Asumismuoto oli edullinen, sillä vuokralaista kohtaan ei ollut juuri vaatimuksia ja itse vuokrakin vähäinen; vuonna 1922 se oli keskimäärin 250 markkaa, eli vuoden 2004 ostovoimalla mitattuna noin 400 euroa vuodessa.²¹⁴

4.2.2. Lainsäädännöllisiä uudistuksia

Tilattoman väestön asemasta tuli 1800-luvun loppupuolella yhä aktuaalimpi ongelma Suomessa, samalla kun yleinen suomalaisuusliikkeen nostama kansallishenki vaikutti yhteiskunnallisiin kysymyksiin. Esimerkiksi säätyvaltiopäivien talonpoikaisedustajien vaalissa pääsi äänestämään vain noin viidennes miehistä – naiset eivät käytännössä ollenkaan. Vuosisadan lopulla nousi ajankohtaiseksi myös torpparikysymys, eli maanvuokrakysymys, jonka ongelmien ratkaisukeinona nähtiin vielä 1800-luvun lopulla yksinomaan vuokrasuhteiden juridisen puolen vahvistaminen. Valtio ohjasi lainsäädäntöä, joka oli maavuokrakysymyksissä peräti takapajuinen verrattuna esimerkiksi Tanskaan ja Norjaan. Vaikka maanvuokralakiin tehtiin useita uudistusyrittäisiä 1890-luvulla ja 1900-luvun alkuvuosina, olivat ne tuloksiltaan epäonnistuneita ja johtivat vain torpparikysymyksen politisoitumiseen ja kärjistymiseen.²¹⁵ Nämä ongelmat eivät kuitenkaan koskettaneet pohjoisinta Suomea käytännössä juuri ollenkaan.

²¹² Tilattoman väestön alakomitean mietintö kruununmetsämaiden asuttamisesta. Komiteamietintö 1904:2; Hiltunen 1990, s. 89.

²¹³ Tilattoman väestön alakomitean mietintö kruununmetsämaiden asuttamisesta. Komiteamietintö 1904:2; Hiltunen 1990, s. 90–91; Ruuttula-Vasari 2004, s. 97–102, 105.

²¹⁴ Aspelund 1983, s. 231; ostovoiman muunnoksessa on käytetty Nordean rahanarvon muuntotaulukkoa.

²¹⁵ Peltonen 2004, s. 217–227.

Varsinkin talonpoikaissäädyn edustajien joukossa nähtiin 1880-luvulla yhtenä ratkaisukeinona tilattoman väen ongelmaan uudisasutustoiminnan helpottaminen valtion metsämailla. Ajatukset olivat siten periaatteessa samansuuntaisia kuin ne olivat olleet jo Ruotsin valtiopäivillä vuosisata aikaisemmin. Tosin sanoen kruunun asutustoiminnalla oli saatava helpotus yhteiskunnallisiin ongelmiin. Niinpä esimerkiksi vuoden 1885 valtiopäivillä tehtiin useampi aloite uudistusten saamiseksi valtion metsämaiden asuttamista koskevaan lainsäädäntöön, mutta yritykset jäivät tuloksettomiksi.

Metsähallituksen rooli tuntui kivistävän talonpoikaissäädyn edustajia. Esimerkiksi jo vuoden 1872 maaliskuun talonpoikaissäädyn istunnossa useammalta taholta oli tullut ehdotus, että ”metsähoitovirasto, sen Ylihallitus ja Ewoisten metsäopisto” olisi pitänyt lakkauttaa ja kruununmetsien hoito jättää maanmittauslaitokselle. Kaikki viljelykseen kelpaava metsämaa tuli voida ostaa uudistiloille tai liittää vanhoihin tiloihin, ja ainoastaan viljelykseen kelpaamattomat petäjäkankaat olisivat jääneet valtiolle. Kruununorppien lunastamiskysymys oli myös esille muun muassa vuonna 1885.²¹⁶

Samaan aikaan kun talonpoikaissäädyn edustajat keskustelivat innolla asutuskysymyksistä, käsiteltiin valtiopäivillä ehdotusta uudeksi metsälaki, jota valmistelemaan oli asetettu aikoinaan komitea. Sen mietintö oli valmistunut vuonna 1880. Uusi metsälaki hyväksyttiin lopulta vuonna 1886. Siinä ei kuitenkaan otettu huomioon asutuskäyttöä, vaan laki asettui entiselle linjalle: metsätalouden intressit menivät asutustoiminnan edelle. Valtion metsämailla oli perustettava uudistiloja vain jos metsiä ei tarvittu kruununpuistoina, eikä itse puistoihin saanut tiloja perustaa ollenkaan. Metsänhoitohallituksen oli hoidettava kaikkea kruunun omistamaa metsämaata. Muutenkin laissa nousi esille vahvasti metsänhoidolliset tavoitteet muun muassa yhteismetsien osalta. Yksityinen perintö- ja rälssimaan omistaja sai vapaasti hallita tilansa metsää mutta ei kuitenkaan hävittää sitä autioksi. Kruununtilallinen sai myydä metsää ainoastaan valtiovallan luvalla.²¹⁷

Sinänsä vuoden 1886 metsälaki jatkoi johdonmukaisesti vuosisataista linjaa suhteessa maanomistukseen. Lain 1. pykälä oli suora kopio vuoden 1851 asetuksesta:

”Kaikki kyläkuntain piirien ulkopuolella olevat metsät ja erämaat, kuin myöskin kyläkuntain piirien sisäpuolella yksityisten tiloista pyykein erotetut metsämaat ja saaret sekä jakotoimituksen kautta syntyneet tahi vastedes syntyvät liikamaat, joihin yksityinen mies tahi yhdyskunta ei voi parempaa oikeutta näyttää, ovat kruunun omat.”²¹⁸

On kuitenkin liioiteltua puhua kuten eräissä yhteyksissä on mainittu, että nimenomaan vuoden 1886 laki olisi esimerkiksi valtiollistanut lopullisesti saamelaisten oikeudet maahan ja että enää ei tunnettu lapinkylien oikeuksia.²¹⁹ Metsälaki ainoastaan jatkoi sanan- ja johdonmukaisesti sitä linjaa, joka kruunulla oli ollut erämaiden omistukseen 1600-luvulta lähtien. Yhdesäkään metsälaiissa ei myöskään puututtu millään muotoa lapinkylien oikeuksiin. Valtiovallan näkökulmasta tilanne ei ollut muuttunut miksikään vuosisatoihin.

²¹⁶ Uusi Suometar 6.3.1872; Sanomia Turusta 23.5.1885.

²¹⁷ Metsälaki Suomen Suuriruhtinaanmaalle 3.9.1886. Kokoelma voimassa olevia maanmittausta koskevia asetuksia, kiertokirjeitä ym. 1892; Haataja 1940, s. 63. Ks. myös Korpijaakko-Labba 2000, s. 194–196.

²¹⁸ Metsälaki Suomen Suuriruhtinaanmaalle 3.9.1886. Kokoelma voimassa olevia maanmittausta koskevia asetuksia, kiertokirjeitä ym. 1892.

²¹⁹ Ks. Hyvärinen 1979.

Sen sijaan tilanne muuttui Suomen asutuskehityksessä 1800-luvun lopussa, kun aikaisemmin lainsäädännöllisesti luotuja esteitä alettiin poistaa. Niin sanottu prinsiippikomitea laati mietinnön asutuslainsäädännön kysymyksistä samaan aikaan kuin uuden metsälain sisältöä valmisteltiin. Komitean mukaan kruununmaita oli käytettävä tilojen perustamiseen ja ainoastaan sellaiset maat, jotka eivät olleet sopivia viljelykseen, oli käytettävä metsätalouteen. Ajatukset myötäilivät siten pitkälti talonpoikaissäädyn esityksiä. Lisäksi mietinnössä todettiin, että oli ollut virhe keskittää asutusmenettely vuoden 1877 asetuksessa metsäviranomaisten käsiin. Prinsiippikomitean mukaan olikin parempi, että metsänhoitajan lisäksi myös maanmittari tai agronomi tutkisi mahdollisuudet uudistilan perustamiseksi. Mietinnön seurauksena senaatti määräsi vuonna 1886 ns. Järnefeltin komitean selvittämään, missä määrin aikaisemmat laaditut säännökset olivat esteenä viljelyn edistymiselle. Komitean tuli myös laatia ehdotus asetukseksi, jossa otettaisiin viljelysintressi ensisijaisena huomioon mutta toisaalta myös järkipäin metsänhoito saisi asianmukaisen huomion.²²⁰

Järnefeltin komitean työn seurauksena laadittiin vuonna 1892 kaksi asetusta, jotka pysähdyttivät käytännössä kokonaan uudisasutuksen tilapäisiä uudistiloja lukuun ottamatta, vaikka asetuksilla oli ollut täysin päinvastainen tavoite. Mitään muutosta metsälain säädöksiin metsätalouden ensisijaisuudesta ei tehty tavoitteista huolimatta, eikä komitea ollut sellaista edes ehdottanut. Tammikuussa 1892 annetussa asetuksessa säädettiin, että valtiolle tarpeettomia mutta myös uudisasutukseen soveltumattomia kruununmaan maankappaleita, rämeitä, soita ja takalikkomaita voitiin joko myydä tai luovuttaa yksityisille.²²¹

Lokakuun 1892 asetuksessa säädettiin kruununmaan antamisesta viljeltäväksi ja uudistalojen perustamisesta. Määräykset olivat siinä perin monimutkaisia, sillä erityisten metsänhoitopiireittäin asetettujen tutkimuslautakuntien tuli selvittää karttojen perusteella kruununmaista uudistiloille sopivat alueet ja erityyppiset valtiolle jätettävät maat. Lautakunnan ehdotus tuli lähettää maaherralle, joka vei asian erityiselle lääninkomissiolle ja sieltä edelleen senaattiin, joka vahvisti ehdotuksen. Sen jälkeen maanmittarin tuli jakaa maat uudistiloiksi. Lapissa saatiin kuitenkin yhä muodostaa väliaikaisia uudistaloja, sillä siellä maanjakotoimitukset puutuivat tai olivat vielä kesken. Kaiken kaikkiaan asetuksen määräykset olivat hyvin laajakan-toisia ja suunnitelmien toimeenpano niin pitkäkestoista, että vuoteen 1918 mennessä perustettiin Suomessa ainoastaan 19 uudistilaa asetuksen perusteella.²²² Nekin olivat käytännössä Lapissa, sillä 1900-luvun alkuun mennessä oli vuoden 1892 lain perusteella syntynyt Kittilään viisi, Sodankylään kuusi ja Enontekiölle yksi uudistila.²²³

4.2.3. Tilattoman väestön ongelma

Uudenlaiset ajatukset olivat nousseet pintaan kruununmaiden asuttamisessa 1800-luvun lopulla, vaikka vielä 1890-luvun alussa ei ratkaisevia muutoksia saatukaan aikaan. Merkittävää

²²⁰ Från komitén för revision af gällande stadganden om disposition af kronans allmänningar och öfverloppsjordar. Komitébetänkande 1888:3; Haataja 1940, s. 64.

²²¹ Armollinen asetus 29.1.1892 eräiden kruunun omistaman maan lajien luovuttamisesta yksityisille henkilöille. Kokoelma voimassa olevia maanmittausta koskevia asetuksia, kiertokirjeitä ym. 1892.

²²² Haataja 1940, s. 66–67.

²²³ Komiteamietintö 1905:3, s. 30.

uudistusta ei tarjonnut myöskään vuoden 1892 maanvuokralaki. Sen sijaan huomattava vaikutus verotilojen halkomiseen oli vuoden 1895 asetuksella maatilojen osittamisesta. Sen mukaan halkomisen ja lohkomisen kautta oli mahdollista perustaa tiloja, joiden manttaaliluku sai jäädä varsin pieneksi. Vaatimuksena oli, että verotettavaa maata piti olla vähintään viisi hehtaaria.²²⁴ Tämäkin asetus helpotti ainoastaan vuoden 1864 lohkomisasetuksen rajoituksia eikä tarjonnut varsinaisesti tilattomalle väestölle mahdollisuuksia uudismaan hankkimiseen.

Maakysymyksen järjestämisestä tuli yhä polttavampi ongelma, jota selvittämään asetettiin 1800-luvun lopulla erityinen tilattoman väestön komitea ja sen alaisuuteen alakomitea. Se teki perusteellisen kartoituksen maaseudun oloista vuonna 1901. Alakomitean toimesta laadittiin myös vuonna 1904 laaja ja yksityiskohtainen mietintö valtion metsämaiden asuttamisesta. Mietinnön mukaan metsämaille oli perustettava erityisiä itsekannattavia maanviljelystiloja eli kruununmetsätiloja sekä asuntotiloja. Asutustoiminnan hallinnoimiseksi tuli perustaa asutushallitus ja kuntiin asutuslautakunnat.²²⁵ Esitykset vaikuttivat merkittäväällä tavalla itsenäisyyden ajan asutuslainsäädäntöön.

Yhtenä vakavana ongelmana koettiin myös tilakeinottelu, kun puutavari liikkeit ja liikemiehet hankkivat tiloja omistukseensa niiden metsämaiden vuoksi. Yhtiöiden omistusten lähtökohtana oli ollut 1800-luvulla ruukkien maanomistus, joka alkoi siirtyä varsinkin Pohjois-Suomessa vuosisadan puolivälin jälkeen kauppahuoneiden hallintaan. Kauppahuoneet perustivat ruukkien yhteyteen sahoja, jotka siten pystyivät kiertämään tiukkoja sahauskiintiöitä. Näin menetteli muun muassa oululainen J. G. Bergbom. Vähitellen 1800-luvun lopulla saha-teollisuus syrjäytti ruukit, ja puutavarayhtiöt alkoivat hankkia omistukseensa järjestelmällisesti metsäosuuksia raaka-aineen turvaamiseksi. Varsinkin vuoden 1878 asetus perintökaaren muuttamisesta mursi tilojen sukulunastusoikeuden ytimen, jolloin rahakkaille ostajille tarjoutui mahdollisuus tilakauppoihin ilman että talollisen sukulaisilla olisi ollut mahdollisuutta estää kauppaja. Yhtiöt näkivät, että tulevaisuudessa metsien arvo nousisi raaka-aineen kysynnän kasvaessa, joten tilakaupat yleistyivät.²²⁶ Inarissa maakeinottelu riistäytyi lähes hallitsemattomaksi ennen isoajakoa.

Vuonna 1902 senaatti määräsi komitean tutkimaan yhtiöiden maanomistusta, mutta vasta vuonna 1915 säädettiin asetus maanhankinnan rajoittamisesta. Tuolloin puutavarayhtiöt omistivat Pohjois-Suomen eli Oulun läänin kokonaispinta-alasta 3,6 % ja maatiloista 5,7 %. Huomattavinta yhtiöiden omistus oli Kainuussa, jossa niillä oli peräti 27 % yksityisestä maasta hallinnassaan ja tiloistakin lähes 22 %. Vastaavasti Lapin ja Peräpohjolan alueella oli yhtiöillä hallussaan noin 5 % maatiloista ja 3 % yksityisestä maasta, josta suurin osa oli Kemi-yhtiön omistuksessa, eli noin 75 000 hehtaaria.²²⁷

Tilattoman väestön alakomitean selvitystyötä tuli jatkamaan vuonna 1906 perustettu agraarikomitea. Myös vuonna 1904 valmistunut komiteamietintö kruununmetsämaitten asuttamisesta oli kannustanut uudisasutuksen edistämiseen valtion metsämailla.²²⁸ Lopulta vasta itsenäisyyden ajan asutuslait mahdollistivat laajamittaisen maiden saattamisen viljelykseen ja paljolti juuri tilattoman väestön alakomitean suunnitelmien mukaisesti. Merkittävän suunnanmuutoksen asutustoimintaan toivat ennen kaikkea vuoden 1922 asutuslait mutta jo sitä ennen vuoden

²²⁴ Soinin 1974, s. 324–328; Ruuttula-Vasari 2004, s. 97–102.

²²⁵ Tilattoman väestön alakomitean mietintö kruununmetsämaitten asuttamisesta. Komiteamietintö 1901:12f; Haataja 1940, s. 67–79; Vihola 2004b, s. 356–366.

²²⁶ Karjalainen 2000, s. 91–96.

²²⁷ Karjalainen 2000, s. 95, 164–165.

²²⁸ Komiteamietintö 1904:2.

1918 torpparivapautuslaki ja sen täydennykset 1919. Torpparilain turvin itsenäistyi Suomessa yli 118 000 vuokratilaa. Valtion asutustoiminnan tuloksena muodostettiin maailmansotien välisenä aikana yli 27 000 uutta viljelys- ja asuntotilaa. Pohjois-Suomessa oli vilkkain raivauskausi kuitenkin vasta 1950-luvulla.²²⁹

Kaiken kaikkiaan voidaan todeta yleispiirteenä autonomian ajan loppupuolen asutustoiminnasta Suomessa, että varsinainen uudisasutus oli hiipunut olemattomiin. Se oli seurausta lainsäädännöllisistä esteistä, joita oli luotu uusilla säädöksillä. Keskeinen muutos oli myös asutusmenettelyn siirtyminen maanmittausviranomaisilta metsähallinnon käsiin. Lukuisat asetukset ja metsälait eivät kuitenkaan muuttaneet periaatteessa vallinnutta tilannetta pohjoisimmissa Suomessa, sillä väliaikaisten uudistilojen perustaminen oli mahdollista tietyissä Lapin kihlakunnan pitäjissä. Pohjoisen kehitys kuitenkin myötäili koko maan oloja, ja toisaalta metsätalouden intressit kasvoivat 1800-luvun lopulla yhä suuremmiksi myös Lapissa. Vasta itsenäisyyden aika toi ratkaisevan muutoksen suomalaiseen asutuspoltiikkaan.

4.3. Isonjaon toimitukset

4.3.1. Väliaikaisen liikamaan erottaminen

Suurin yksittäinen maankäytön ongelma Lapissa oli maiden mittaamattomuus. Sitä oli korostettu läpi 1700-luvun, ja yhä 1800-luvulla ongelma oli akuutti. Vielä 1800-luvun jälkipuolelle tultaessa ei ollut tehty tilusten erottamisia eikä rajankäyntejä. Myös uudistilat olivat vain väliaikaisesti erotettuja ja verollepantuja. Vasta isonjaon yhteydessä erotettiin jakokuntien sisällä lopullisesti tilojen ja kruunun maat. Tilojen maa-alueisiin ei kuitenkaan välttämättä otettu mukaan kaikkia niitä tiluksia, jotka oli liitetty perustamiskatselmuksessa uudistilalle – varsinkin jos talollinen ei ollut niitä hyödyntänyt.

Keisari antoi joulukuussa 1868 määräyksen kruunun yleismaista. Määräyksen mukaan sen jälkeen kun oli saatu luotettava selvitys päätöksistä, joiden perusteella kruunun allmänningit oli erotettu jakokunnista, tuli selvittää jokaisen allmänningin osalta voitiinko niistä muodostaa kruununpuistoja. Jo ennen sitä vuonna 1864 keisarillisella määräyksellä selvennettiin, että kruununpuistoiksi ei saanut nimittää mitään muita kruununmaita, vaikka ne olisivat olleet metsähallinnon hoidossa, kuin vain nimenomaan erityisellä määräyksellä kruununpuistoiksi julistettuja metsiä. Saman vuonna keisari lähestyi Oulun lääninkonttoria ja vaati erityiset luetelot jokaisessa kihlakunnassa ja pitäjässä sijainneista liikamaista, kruununpuistoista ja muista kruununmaista. Asia liittyi osaltaan uusien maakirjojen laadintaan. Myös Kemin tarkastuspierin ylimetsänhoitaja Rancken kirjoitti Oulun läänin maaherralle joulukuussa 1864. Hän totesi, että kruununmaita ei voinut luetella Sodankylästä, Kittilästä, Enontekiöltä ja Kemijärveltä, koska kyseisillä alueilla ei ollut tehty tilusjakoja. Saman asian totesi myös kruununvouti C. W. Planting. Senaatissa katsottiinkin, että maakirjarekisteriä ei ollut mahdollista laatia ennen kuin isojakotoimitukset oli saatu suoritettua. Asia oli syytä siirtää maanmittauksen ylihallituk-

²²⁹ Haataja 1940, s. 67–79; Vihola 2004b, s. 356–366; Ruuttula-Vasari 2004, s. 97–102.

selle. Käytännössä kruununmaakysymys siirtyi vuonna 1864 Oulun läänin lääninmaanmittari W. Caloniuksen hoidettavaksi.²³⁰

Helmikuussa 1865 metsähallituksen oli myös otettava kantaa yksityisten ja kruununmaiden välisten väliaikaisten rajojen käymiseen. Metsähallituksessa katsottiin, että rajankäyntien ei tarvinnut tapahtua isonjaon yhteydessä, vaan ne oli suoritettava jo ennen laajamittaista isoajakoa. Metsähallituksen mukaan monilla Kemin tarkastuspiirin hoitoalueilla yksittäiset tilat tai pienet kylät olivat kokonaan kruununmetsien ympäröimiä eikä mitään rajoja ollut, joten asukkaat käyttivät hyvin vapaasti sahapuita omiin tarpeisiinsa. Väliaikaiseen metsäjakoon ei ollut tarvetta, vaan tärkeintä oli saada rajat kruununmetsien ja yksityisten tilusten välille. Oulun läänin maaherra oli kuitenkin eri mieltä ja esitti keisarille, että metsien väliaikainen erottaminen olisi ollut hyödyllistä. Käytännössä koko asiaan liittynyt hallintokoneisto Suomessa oli kytketty mukaan väliaikaisten kruununmaiden erottamiskysymykseen Lapissa. Asiaan liittyi myös työllisyysnäkökohtia ankarien katoaikojen vallitessa maassa.²³¹

Suunnitelmat isonjaon toimeenpanosta Kittilässä ja Sodankylässä etenivät toukokuussa 1867, kun senaatti tiedusteli Oulun läänin maaherralta mahdollisista esteistä kruununmaiden väliaikaiseksi erottamiseksi. Maaherra kannatti erottamissuunnitelmia ja totesi, että asukkaille oli myönnettävä oikeus porojen laiduntamiseen ja metsästykseseen kruununmailla. Asiaa selvitettiin vielä muun muassa ruutusopimuspitäjien osalta, sillä siellä asiaa vastustettiin vetoamalla vuoden 1790 sopimukseen, mutta Kittilässä ja Sodankylässä päästiin vuonna 1874 erottamistyöhön. Maanmittauksen ylihallitus oli todennut lausunnossaan senaatille, että Kittilässä ja Sodankylässä oli maatalous asukkaiden tärkein elinkeino. Siksi maalla oli siellä suurempi arvo kuin muissa Lapin seurakunnissa, joten väliaikainen liikamaan erottaminen oli tarpeellinen. Seurakuntien välisiä rajoja oli alettu mitata vuonna 1869.²³²

Senaatti määräsi 30.1.1874 toimeenpanemaan Kittilän ja Sodankylän ”liikamaan väliaikaisen erottamisen” (”provisionell afrösnig af öfverloppsjord”), kuten sanatarkasti todettiin. Maanmittauslaitoksen toiveiden mukaisesti erottamiset toteutettiin vuoden 1848 maanmittausohjesäännön 39 §:n 2. ja 3. momentin mukaan. Työt tehtiin kruunun kustannuksella, sillä liikamaiden erottaminen ei ollut maanomistajille hyödyksi, vaan sen päämääränä oli ”estää kruununmetsien raiskaaminen”. Muodostuneet rajat eivät saaneet olla myöskään esteenä uusien rajojen muodostamiselle varsinaisessa isossajaossa ja verollepanossa.

Senaatti suostui myös kuvernöörin ja maanmittauksen ylihallituksen esitykseen, että paikalliset asukkaat saivat *vanhaan tapaansa oikeuden käyttää esteettä kruununmaita kalastukseen, metsästykseseen ja poronhoitoon sekä niittyjen hyödyntämiseen*. Maaliskuussa 1874 määrättiin

²³⁰ Keisarin määräys 9.12.1868. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet N:o 2. Kirjediaarit 1869. OLKI II os. Aa:85. OMA; Keisarin kirje 12.5.1864. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet N:o 199. Kirjediaarit 1864. OLKI I os. Aa:74. OMA; Ylimetsänhoitaja Ranckenin kirje kuvernöörille 24.12.1864. Keisarilta ja senaatista saapuneet kirjeet 1864. OLKI I os. Ea2:45. OMA; Keisarin kirje 12.5.1864. Maaherralta saapuneet kirjeet 1864 n:o 177. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:23. OMA; Kruununvoudin C. W. Plantingin kirje kuvernöörille 14.12.1864. Saapuneet kirjeet 1864. OLKI I os. Ea2:45. OMA; lääninmaanmittari W. Caloniuksen kirje kuvernöörille 26.8.1864. Saapuneet kirjeet 1864. OLKI I os. Ea2:45. OMA; Kuvernöörin kirje 1.7.1864. Kuvernöörin kirjekonseptit 199/20 1864. OLKI Da:56. OMA; Kuvernöörin kirje keisarille 19.4.1865. Kuvernöörin kirjekonseptit n:o 527. OLKI Da:57.

²³¹ Kuvernöörin kirje keisarille 19.4.1865. Kuvernöörin kirjekonseptit n:o 527. OLKI Da:57; metsähallituksen kirje keisarille 8.2.1865. Liitteenä senaatilta saapuneessa kirjeessä 15.2.1865. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet 1865. OLKI Ea2:47. OMA; Kuvernöörin kirje keisarille 12.10.1864. Kirjekonseptit n:o 1400. 1864. OLKI Da:56. OMA; Kuvernöörin kirje keisarille 13.1.1865. Kirjekonseptit n:o 2. OLKA Da:63. OMA.

²³² Senaatin päätös 30.1.1874. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet 1874. OLKA Ea2:33a. OMA; Nohrström 1933, s. 59–77.

maanmittarit suorittamaan tehtäviä ja lopulta kokoonnuttiin aloitusistuntoihin Kittilässä Torvisen talossa 19.–20.6.1874 ja Sodankylässä 25.6.1874 Annabergin talossa.²³³ Senaatin päätöksessä näkyvät selvästi vanhat Lapinmaata koskeneet oikeudet.

Kittilässä pidettiin toimituskokouksia vuosien 1874 ja 1875 aikana muutaman kerran. Väliaikaiset erottamiset sujuivat jouhevasti ja ilman suurempia ristiriitoja. Kittilässä muodostettiin 15 jakokuntaa ja neljä yksinäistilan jakokuntaa, joille annettiin lopulta 4 000 tynnyrinalaa verollista maata manttaalia kohti. Isännät puuttuivat muutaman kerran rajalinjojen kulkuun. Eräs Alakylän isäntä totesi, että rajat oli kyllä vedetty hänen tilansa ympärillä hänen toiveidensa mukaan, mutta että hän oli erehtynyt asiassa ja halusi nyt korjata tilanteen. Pyyntöä pidettiin kuitenkin perusteettomana, eikä siihen suostuttu. Metsäpalstojen osalta tehtiin myös muutamia vaihtoja kruunun ja jakokuntien välillä. Esimerkiksi Kelontekemän jakokunnan tilalliset valittivat saaneensa leimattua ja hakattua metsää. Korvaukseksi he saivat hakata vastaavan osuuden kruunun metsistä. Elokuussa 1875 kokoonnuttiin selvittämään rajalinjoja, jotka hyväksyttiin syyskuussa 1875. Lopulta väliaikainen erottaminen saatiin Kittilässä valmiiksi 15.5.1876 rajapyykkien kuvauksilla.²³⁴

Sodankylässä toimitukset etenivät yhtä jouhevasti kuin Kittilässä, vaikka pitäjä oli alueeltaan suurempi kuin Kittilä. Toimituskokouksia pidettiin kuitenkin runsaasti kesällä 1874 ja 1875, sillä jakokuntia oli peräti 42. Niistä monet olivat yksinäistalojen muodostamia jakokuntia. Manttaalia kohti annettiin 4 000 tynnyrinalaa verollista maata ja metsälohkot mahdollisimman säännöllisinä ja isoina, että ne olisivat olleet jo riittävän laajoja varsinaisesta isoajakoakin ajatellen. Talollisilla ei ollut juurikaan vastaansanomista toimituksiin. Muutamia pieniä toiveita kangasmaastojen ja vaarojen liittämistä jakokuntien maihin otettiin huomioon. Kairalan isännät eivät olisi halunneet omaksi jakokunnakseen, sillä heidän mukaansa runsaasti soita ja metsiä oli jäämässä Suvannon jakokunnan puolelle. Asia ratkesi, kun heidät kutsuttiin mukaan kokoukseen Suvannon kylän Mattilan kestikievariin heinäkuussa 1874. Väliaikainen erottaminen saatiin Sodankylässä päätökseen 4.9.1876 Sammaleen ja Jokelan yksinäistalojen rajapyykkien kuvauksella.²³⁵

Toimitukset olivat merkittäviä myös myöhemmän vaiheen varsinaisen isonjaon kannalta, sillä erityisesti lohko- ja jakokuntien rajojen osalta vedottiin väliaikaisen erottamisen linjauksiin. Asia korostui varsinkin metsäpalstojen sijaintien suhteen. Sinänsä jakokuntien sisällä tilusrajojen osalta väliaikaisella erottamisella ei ollut ratkaisevaa merkitystä, joskin se tuli ohjaamaan toimia.

²³³ Senaatin talousosaston päätös 30.1.1874. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet 1874. OLKA Ea2:33a. OMA; Kuvernööri kruununvoudille 10.4.1874. Maaherralta saapuneet kirjeet 1874 n:o 103. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:34 OMA; Sammanträdesprotokoll om gärömålets vidtagande 19.–20.6.1874. Toimitus n:o 2455. Kittilä K:1b. RoiMtA; Sammanträdesprotokoll 25.6.1874. Toimitus n:o 2453. Sodankylä K:2b. RoiMtA.

²³⁴ Väliaikaisen erottamisen toimitus 1874–1876 n:o 2455. Kittilä K:1–1f. RoiMtA; väliaikaisen erottamisen toimitus 1874–1876 n:o 2456. Kittilä K:2–2h. RoiMtA; Maaherran kirje 10.4.1874. Maaherralta saapuneet kirjeet n:o 103.1874. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:34. OMA.

²³⁵ Väliaikaisen erottamisen toimitus 1874–1876 n:o 2453. Sodankylä K:2–2d. RoiMtA; väliaikaisen erottamisen toimitus 1874–1876 n:o 2454. Sodankylä K:3–3d. RoiMtA.

4.3.2. Jakotoimitukset Kittilässä

Varsinaiset isonjaon toimitukset alkoivat Kittilässä kesäkuussa 1882. Sodankylässä toimituksiin päästiin vuonna 1891. Molempien pitäjien isojako toteutettiin vuoden 1848 maanmittausohjesäännön mukaisesti. Siinä oli muun muassa merkittävänä lisäyksenä vanhempien aikojen isojakotoimituksiin verrattuna 71 §:n säädös ”joutuisan päättymisen edistämiseksi”. Tyytyväisyydet jakotoimituksiin tuli käsitellä ja ratkaista erityisessä maanjako-oikeudessa. Loppujen lopuksi riita-asioita oli kokonaisuutena tarkastellen maanjako-oikeudessa lukumääräisesti vähän ainakin vuoteen 1900 mennessä.²³⁶ Voimassa ollut metsälaki ohjasi tietysti osaltaan maankäyttöä, ja vuoden 1886 metsälaki entisestään vahvisti sitä; toisin sanoen kruununmaiden luovuttamisesta ei saanut olla haittaa metsänhoidolle. Molemmissa pitäjissä annettiin yhtä manttaalia kohti 1 974,560 hehtaaria verollista maata, eli se vastasi väliaikaisessa erottamisessa ollutta 4 000 tynnyrinalan tilusalaa. Tosin toimitusten aikana nähtiin, että väliaikaisen jaon jakokuntien lohkot olivat olleet liian pieniä metsämaan osalta, mutta manttaalisuhdetta ei kuitenkaan korotettu. Sen sijaan muutamissa jakokunnissa annettiin metsäpalstoja yhteismetsiksi.²³⁷

Vanhan historiallisen Kemin Lapin alueen ensimmäiset jakotoimitukset alkoivat Kittilän Alakylässä Helpin, Kinisjärven ja Molkojärven jakokunnista. Alkukokouksessa 2.6.1882 päätettiin, että työt käynnistetään Kinisjärvellä seuraavana kesänä. Niin myös tehtiin, kun 21.6.1883 kokoonnuttiin kylän tilusmittauksiin. Toimitukset etenivät alakyläisten jakokunnissa vaivattomasti, eikä mitään erimielisyyksiä noussut esille. Poikkeuksena oli Kallon jakokunnassa syntynyt riita metsän yhteismyynnistä, johon liittyi myös sahayhtiö Ab Torneå Oy. Maanjako-oikeus päätti, ettei yhteismyyntiä sallittu, mutta asia vietiin Vaasan Hovioikeuteen. Se vetosi kuitenkin maanjako-oikeuden päätökseen, eikä muuttanut sitä. Riitaisuus tietysti venytti jaon loppuunsaattamista.²³⁸

Isonjaon toimitukset toteutettiin myös ohjesäännön järjestyksessä. Kinisjärvellä tilusmittaukset aloitettiin lohkojen sisällä palstojen selvittämisellä, jonka jälkeen kartoitettiin kruununliikamaan puolella sijainneet ulkoniityt. Niiden osalta tehtiin muutamia vaihtoja naapurijakokuntien kanssa. Vuoden 1884 kesällä päästiin selvittämään jyvitystä eli maan laatua, joka hyväksyttiin ilman soraääniä elokuussa 1887. Senaatti vahvisti jyvityksen pohjalta syntyneet verollepanoehdotuksen, eli tilojen manttaalit. Yksiselitteisesti myös Kittilässä ja Sodankylässä murrettiin tiloilta ylijäänyt osa kruunun liikamaaksi – aivan vastaavalla tavalla kuin muuallakin isojakotoimituksissa. Verollepanon jälkeen jakorajat merkittiin kartalle ja ”sauvoitettiin” eli paalutettiin maastoon. Helmikuussa 1888 Kinisjärven tilalliset saivat paalutustodistukset maittensa rajoista, ja jako vahvistettiin 10.4.1888 käräjillä. Kallossa vahvistus tehtiin vasta vuonna 1913 metsänmyyntiriitojen vuoksi.²³⁹

²³⁶ Tieto pohjautuu Oulun lääninkanslia II osaston kirjeaineistoon Walituksia isonjavon- ja maanmittarasioista, maanmittauskunnasta ja maanjako-oikeuksista vuosilta 1876–1900. OLKA II. OMA.

²³⁷ Pöytäkirja lisätilusten merkittämisestä 1892. Kruununtilojen asiakirjat. Metsähallituksen Sodankylän hoitoalueen arkisto II Hfb:2. OMA.

²³⁸ Kittilän isojakoaineisto. Kittilä 401:1–410. RoiMtA. Tässä tutkimuksessa ei ole käyty kaikkia Kittilän jakokuntien aineistoja yksityiskohtaisesti läpi, mutta tutkimusproblematiikan kannalta toimitusten suhde historialliseen maankäyttöön tulee selvästi esille. Sen sijaan Sodankylän aineisto on suhteellisen kattava.

²³⁹ Kittilän isojakoaineisto. Kittilä 401:1–410. RoiMtA. Tässä erit. Kinisjärven ja Helpin jakokuntien asiakirjat. Kittilä 401:1–2. RoiMtA; Sodankylän isojakoaineisto. Sodankylä 401–426. RoiMtA.

Helpissä ilmeni kuitenkin vuonna 1924, että talolliset käyttivät toisia tiluksia kuin tiloille oli isossajaossa vahvistettu. Näin oli laita varsinkin niittyjen osalta. Niiden hallinta, määrä ja koko olikin käytännössä kuin porokarja, jota ei oikein tiennyt kukaan – vähiten viranomaiset.²⁴⁰ Molkojärven jakokunnassa oli käynyt niin, että verollepanon jälkeen piti murtaa takaisin kruununmaaksi 97 tynnyrinalaa veronalaista maata. Raattamassa tilojen yhteyteen oli laskettu peräti 976 tynnyrinalaa ylimääräistä maata, joka piti murtaa takaisin kruunulle. Se tehtiin yhteisymmärryksessä jakokunnan osakkaiden kanssa.²⁴¹

Raattaman toimitukset kuvaavat hyvin käytännön elämän ja isonjaon yhteyttä. Varsin erikoinen tilanne syntyi, kun vuoden 1885 keväällä varamaanmittari J. C. Skogstedt ryhtyi erillisiin jakotoimituksiin Pallasjärven rannalla sijainneen samannimisen talon mailla. Kävikin ilmi, ettei koko tilaa ollut olemassa, vaikka sille oli vuonna 1875 erotettu maat ja piirretty rajakartat. Kylänmiehet totesivat, että kartalle oli merkitty ”entisen porovarkaan” Niilo Nutin hävinnyt asemapaikka järven rantamilla. Niilo oli kuulemma käyttänyt myös läheisten Pyhäjoen varren ja Paukasvuoman niittyjä. Isännät kyllä syyttivät tässä tapauksessa väärää henkilöä, sillä asuinpaikkaa oli pitänyt hallussaan aikoinaan ”Pallas-Niku” eli Niilo Kyrö, jonka ongelmallista elämänmenoa selvitettiin aina lääninhallintoa myöten.

Kyrölle oli katsottu uudistilan paikka vuoden 1855 syyskuussa,²⁴² mutta sitä ei ollut vahvistettu. Useat talolliset olivat valittaneet 1860-luvulla Nikusta, ja vaatineet hänen häätämistään. Nutti oli kyllä myöhemmin syytettynä porovarkauksista, ja ilmeisesti asui juuri isonjaon aikoihin Pallasjärven alueella. Pallasjärven tila kuitenkin perustettiin,²⁴³ ja se sai asukkaansa ja verollepanopäätöksen huhtikuussa 1887. Skogstedt sai myös kuulla kesällä 1885 raattamalaisten toiveena, että huonompilaatuisia ulkoniittyjä ei kannattanut edes mitata. Heinänteko oli juuri alkamassa, ja muutenkin suuri köyhyys ja ruuan puute aiheuttivat sen, ettei kyläkunta enää kyennyt mittauttamaan ulkoniittyjä.²⁴⁴

4.3.3. Sodankylän isojako

Sodankylän isojako käynnistyi eri osissa pitäjää samaan aikaan kesäkuussa 1891. Pitäjä oli jaettu suuriin lohkokuntiin, jotka kruunun liikamaan erottamisen jälkeen jaettiin tarpeen vaatiessa pienempiin jakokuntiin. Niinpä esimerkiksi Kirkonkylän lohkokunta sisälsi neljä kyläkuntaa, Kirkonkylän, Siurunmaan, Orajärven ja Kelujärven, joista muodostettiin omat jakokuntansa liikamaan murtamisen jälkeen vuonna 1908. Lisäksi pitäjän alueella oli koko joukko yksinäistilojen muodostamia jakokuntia. Sattasen lohkokunnan osakkaat eivät olleet tyytyväi-

²⁴⁰ Ks. Linkola–Porkka–Sammallahti 1967, s. 213–118.

²⁴¹ Kittilän isojakoaineisto. Kittilä 401:1–410. RoiMtA; Linkola–Porkka–Sammallahti 1967, s. 217–218.

²⁴² Pallasjärven perustamiskatselmus 1855. Kittilän tk. 1856, s. 55–58. Lappi CIIa:6. OMA. Paikalla ei ollut rakennuksia eikä peltoa. Niittyjä liitettiin tilalle 39 eri tilusta.

²⁴³ Oulun lääninkonttorista kruununvoudille 13.12.1880. Maaherralta saapuneet kirjeet 1880, n:o 417. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:40. OMA.

²⁴⁴ Pallasjärven uudistilan varustaminen asukkaalla 11.2.1868. Kirjediaarit 1868, n:o 56. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto AI:2. OMA; Kruununvoudille maaherralta saapuneet kirjeet 1868. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:27. OMA; Kruununvouti A. W. Planting kuvernöörille 11.3.1867. Lapinmaan kruununvoudilta saapuneet kirjeet. Kirjediaarit 1868, N:o 3. OLKI II os. Aa:83. OMA; Kittilän isojakoaineisto. Kittilä 401:1–410. RoiMtA; Special Jordebok 1875. Kemin ja Lapin kihlakunnan maakirjat. OLKI Ha1:18. OMA.

siä rajankulusta Kirkonkylän lohkokunnan kanssa, sillä heidän mukaansa hyviä metsäalueita jäi väärälle puolelle rajaa. Rajalinjan kuitenkin todettiin hyväksytyin jo väliaikaisen erottamisen yhteydessä ja saaneen lainvoiman vuonna 1895. Sattasen lohkokuntalaiset kaavailivat hyvää metsätiliä, joten asia eteni aina Korkeimpaan Hallinto-oikeuteen, jossa todettiin vuonna 1914 vanhojen rajalinjojen voimassaolon päteväksi.²⁴⁵ Väliaikaisten erottamisten merkitys siis korostui varsinaisissa toimituksissakin.

Kieringin lohkokunnassa jakotoimet olivat alkaneet 15.6.1891 tilusmittauksilla, jolloin muun muassa erityiskysymyksenä nousi esille metsänvartijatorpan asema. Metsänhoitajan vaatimuksesta se sijoitettiin kruununmaalle, mikä oli tietysti edullinen vaihtoehto valtiolle. Tilusvaihtojen, karttaselitysten, jyvityksen ja nautintaselityksen jälkeen saatiin verollepanoehdotus valmiiksi vuonna 1894. Siinä lohkokunnan tiloille tuli verollista maata yhteensä 2 5/12 manttaalia, joka tarkoitti pinta-alana 4 771 hehtaaria, kun yhtä koko manttaalia kohti oli määrätty 1 974,560 hehtaaria verollista maata. Koko lohkokunnan verollisen maan pinta-ala oli 5 926,678 hehtaaria, joten liikamaaksi jäi erotus 1 154,858 hehtaaria. Komissionimaanmittari J. C. Skogstedt ehdotti vuonna 1894 koko liikamaata jaettavaksi tiloille manttaalin mukaan metsäveroa vastaan. Lisäksi tarkastuksissa todettiin, että 396 hehtaaria joutomaaksi luokiteltua metsää olikin laskettava verolliseen maahan. Kieringin talolliset toivoivat metsämaittensa sijoittelua lähelle koti- ja niittypalstojaan, ja vain kahdelle tilalle erotettiin erityinen ulkometsäpalsta. Lohkokunnassa tapahtui myös pohjoisessa Suomessa harvinainen ulosmuutto, eli yhden tilan rakennukset ja peltomaat siirrettiin uuteen paikkaan.²⁴⁶

Kieringin lohkokunnan liikamaakysymys sai lisäväriä, kun senaatti ei yhtynytään maanmittarin esitykseen, vaan määräsi verollepanopäätöksessään lokakuussa 1901 liikamaan yhdistettäväksi kruununmaahan. Asiassa tulee siten erinomaisesti esille vielä yhtäältä 1840-luvun loppupuolella ollut ajatus, että metsiä oli annettava tiloille metsäveroa vastaan, se on nähtävissä itse maamittausohjesäännössä, ja toisaalta metsälakien ja 1800-luvun jälkipuolen ajan hengen mukainen näkemys, että taloudellisesti hyödynnettävät metsät oli jätettävä kruunulle. Valtiovallan kanta voitti. Senaatin päätöksen mukaisesti murrettiin kruunun liikamaa vuosina 1902–1903, ja se sai lainvoiman marraskuussa 1903. Työ ei ollut helppoa virkamiehillekään, sillä vuonna 1899 Sodankylän jakoja toimittamaan tullut komissionimaanmittari Kaarlo Lönnbohm erosi ”laveanpuoleisista isojakotoista” rappeutuneen terveytensä vuoksi.²⁴⁷

Huomattavan laajan pitäjän alueella jakotoimitukset kohtasivat myös ongelmia. Riitoja oli jonkin verran ja ne koskivat varsinkin niittypalstojen omistuksia. Erityisesti Sodankylän kirkonkylän niittyjen nautintasuhteet olivat menneet aikojen saatossa sekaviksi. Vuonna 1899 toimitusten yhteydessä puhkesi useita riitoja talollisten välille. Periaatteena oli, että vanhemmalla tilalla oli etuoikeus tiluksiin myöhemmin perustettuun tilaan nähden, jos tilalla olivat säilyneet katselmuskirjat. Ja jos ei voitu saada selville tarkoitettiinko katselmuksessa juuri samaa niittyä kuin mistä oli jakotoimituksessa puhjennut riita, jätettiin entiset nautintasuhteet

²⁴⁵ Sodankylän isojakoaineisto. Sodankylä 401–426. RoiMtA. Erit. Toimitukset kirkonkylän lohkokunnassa 24.11.1908, § 39. Pöytäkirja lohkojaosta 1908–1913. Toimitus N:o 3548. Sodankylä 405:19. RoiMtA. Jakokuntia päätettiin perustaa kolme, sillä Siurunmaa olisi ollut yhdessä kirkonkylän kanssa yhtenä jakokuntana, mutta toimitukset tehtiin kuitenkin lopulta neljän jakokunnan alueina.

²⁴⁶ Erit. pöytäkirja kruunun liikamaan ulosmurtamisesta 1902–1903. Kieringin lohkokunnan isojakotoimitukset. Toimitus n:o 3544. Sodankylä 404:3p. RoiMtA; Kieringin lohkokunnan isojakotoimitukset. Toimitus n:o 3544. Sodankylä 404:3–3ö. RoiMtA.

²⁴⁷ Kieringin lohkokunnan isojakotoimitukset. Toimitus n:o 3544. Sodankylä 404:3–3ö. RoiMtA; Senaatin päätös Kieringin jakokunnanmaa-alan määräämisestä. Kruununtilojen asiakirjat. Metsähallituksen Sodankylän hoitoalueen arkisto II Hfb:2. OMA.

ennalleen. Maanmittarit saivatkin perehtyä lukuisiin vanhoihin katselmuskirjoihin riitoja selvitellessään. Samalla he oppivat myös tuntemaan hyvin tilojen historiaa.²⁴⁸

Kirkonkylän lohkokunnassa kohdattiin myös erikoisia tapahtumia. Jyvitystyö viivästyí vuodelle, kun uskottuna miehenä mukana ollut itsellismies Aleksander Hookana lähtikin keväällä 1898 tietoihin eikä suostunut tulemaan jyvitystyöhön. Lopulta jyvitys saatiin valmiiksi vuonna 1899, kun Hookanakin palasi tehtäväänsä. Myös jyvityskirjan julkilukeminen oli pitkäkestoinen toimenpide. Luetteloita käytiin läpi kirkonkylällä 2.–7.8.1899, siis lähes viikon ajan, jolloin Siurunmaan, Orajärven ja Kelujärven isännät kyllästyivät luku-urakkaan ja lähtivät kesken kaiken kotiinsa ilmoittaen tyytyvänsä ehdotukseen. He sanoivat olleensa läsnä jyvitystä tehtäessä ja muutenkin selvillä asiasta.²⁴⁹

Eräs isompi ongelmakysymys puitiin Sodankylän Sattasen jakokunnassa, kun toimitusinsinöörit eivät perustaneet kylän lukuisista mäkituvista uudistiloja. Varsinkin metsähallinto oli ollut jo 1860-luvulla erityisen vastahankainen mäkitupien nostamisesta tiloiksi, mutta esimerkiksi Sodankylän hoitoalueella metsänhoitajat suhtautuivat uudistilojen perustamiseen myönteisesti ja vastoin ylemmän hallinnon ajatuksia. Ongelmana oli toisinaan se, että uudistiloille ei löytynyt riittävästi niittymaita tiluksien sekavuuksien vuoksi. Lokan lohkokunnassa metsäviranomaiset korostivat, että rajat kruununmaata vastaan täytyivät tulla ”sopiviksi, eikä pahoja lahtia saa tehdä kruununmetsään”. Lokkalaiset olivat kuitenkin tyytyväisiä jakotoimituksiin ja myös niittyjen ryhmittelyyn isommiksi palstoiksi.

Mutenian kyläläiset esittivät puolestaan vuoden 1909 kokouksessa, että kylälle erotettaisiin Muteniajoen luusuasta kalakenttä. Se oli ollut vanha Lokan, Rieston ja Korvasen kyläläisten levähdyspaikka pyyntimatkoilla ja verkkojen kuivatusalue. Toiveeseen myös suostuttiin. Hetan talon porosaamelaisella väellä ei ollut puolestaan mitään huomauttamista Purnumukan jakokunnassa vuonna 1909 tehdyistä jakotoimituksista. Tuolloin muodostettiin kantatilasta kolme uutta tilaa, Purnumukka, Koivula ja Purnuskait, joka lohkottiin Koivulasta.²⁵⁰

Vuotson porosaamelaisen uudistilan isossajaossa vuosina 1908–1910 metsähallituksen edustaja vaati, että Vuotson kankaalla sijainneita itsellisten asuintontteja ei saanut murtaa kruununmaalle kuuluviksi. Myös tuolloin suunnitelmissa ollutta Vuotson kanavaa varten erotettiin viisi metriä leveät vyöhykkeet molemmin puolin rantaa. Muuten Vuotson talon isäntä Iisko Hetta tyytyi jakoon. Porosaamelainen Piera Sara sai elokuussa 1908 luvan uudistilan perustamiseksi Piervelpalon kruununmetsään Muteniassa. Tilalla tehtiin isojakotoimitukset vuonna 1910, eikä kenelläkään ollut huomauttamista tilan yhteyteen liitetyistä pelto- ja niittymaista. Muutamia niittyjä ei kuitenkaan annettu tilalle, sillä ne sijaittivat 11 kilometrin päässä talosta ja olivat siksi mahdollisesti myöhemmin perustettavien uudistilojen käytettävissä. Petkulan lohkokuntalaiset valittivat, että heille oli erotettu aikoinaan väliaikaisessa jaossa runsaasti arvottomia rämeitä ja soita. Ne eivät kelvanneet karjanlaitumiksi, joten heidän täytyi vuokrata jatkuvasti kruunulta laidunmaita. Maanmittari esitti erityisen ulkometsäpalstan erottamista lohkokunnalle, mutta metsänhoitaja Schantz ei ollut innostunut kaavaillusta alueesta. Lopulta asiassa päästiin kuitenkin ratkaisuun ja petkulalaiset saivat lisämetsiä.²⁵¹

²⁴⁸ Kirkonkylän lohkokunnan isojakotoimitukset. Toimitus N:o 3548. Sodankylä 405:19. RoiMtA.

²⁴⁹ Kirkonkylän lohkokunnan isojakotoimitukset. Toimitus N:o 3548. Sodankylä 405:19. RoiMtA.

²⁵⁰ Sodankylän isojakoaineisto. Sodankylä 401–426. RoiMtA; Special Jordebok 1875 sekä vuoden 1905 erikoismaakirja. Kemin ja Lapin kihlakunnan maakirjat. OLKI Ha1:18. OMA.

²⁵¹ Sodankylän isojakoaineisto. Sodankylä 401–426. RoiMtA.

Kaiken kaikkiaan tämän tutkimuksen problematiikan kannalta ei Kittilän ja Sodankylän isoonjakoon liittynyt mitään vanhoihin maankäyttöön liittyneitä erityiskysymyksiä niittyriito- ja lukuun ottamatta. Kruunun liikamaa murrettiin vastaavalla tavalla kuin muuallakin toimituissa isoissajaoissa. Missään vaiheessa tilalliset eivät myöskään vedonneet vanhoihin lapinkyläoikeuksiin tai vastaaviin, vaikka erityisesti vanhojen niittyjen omistuksia selvitetiin perusteellisesti. Isossajaoissa ei käyty vesialueiden rajankäyntejä, vaan ne siirrettiin myöhempiin aikoihin omiksi toimituksikseen.

4.3.4. Maanjaon periaatteet Enontekiöllä

Enontekiöllä tehtiin myös väliaikainen maiden erottaminen 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. Metsähallitus oli tehnyt aloitteen tammikuussa 1897 liikamaiden väliaikaisesta erottamisesta Enontekiöllä, koska se toivoi metsänkasvun suojelua ”haaskaukselta ja järjettömältä hakkuulta”. Senaatti otti asian käsittelyyn ja teki maaliskuussa 1899 päätöksen asiassa. Sen mukaan oli kohtuullista, että liikamaat paalutettaisiin omistussuhteita vastaavasti kruununmaiksi, ja tilalliset saisivat 6 000 hehtaaria joka täydelle manttaalille. Lähellä sijainneiden tilojen tuli myös järjestellä ja vaihtaa tiluksensa mahdollisimman vähiin palstoihin. Senaattori K. F. Ignatius korosti kuitenkin voimakkaasti, että yksityisten metsäpalstat oli lohkaistava ainoastaan yhteen palstaan, eivätkä ne saaneet olla erityisen tuottavia. *Tilanomistajille tuli jäädä kuitenkin rajankäyntien jälkeenkkin voimaan vanha oikeus, että he saivat hyödyntää porolaitumia ja harjoittaa metsästystä ja kalastusta kruununmailla.*²⁵²

Senaatin määräyksessä on nähtävissä vielä selvästi kaikuja vuoden 1760 lapinvoudin ohjesäännöstä, jossa uudistilan perustaminen oli ensisijainen suhteessa lapinkylän lappalaisten porolaiduntamiseen. Koska uudistila oli luonnoltaan kruununtila, siirtyi termit luontevasti kruunumaihin. On myös huomattava, että 1700-luvulla erityisesti korostettiin, että uudistilallilla tuli säilyä vanhat lapinkylän lapinoikeudet. Isonjaon toimeenpanossa ne olivat muuntu- neet oikeudeksi harjoittaa metsästystä ja kalastusta kruununmailla. Nimismies A. A. Manninen oli korostanut jo vuonna 1895 Muonion hoitoalueen metsänhoitaja Östringille, että Enontekiöllä ei voitu rajoittaa oikeuksia, joita kuntalaisilla oli ollut läpi aikojen.²⁵³

Asia hyväksyttiin lopullisesti äänestyspäätöksellä senaatissa, ja senaatti määräsi kamaritoimituskunnan kirjeellä 22.5.1900, että Enontekiön kunnan alueella olevat liikamaat oli erotettava väliaikaisesti kruunulle. Tuossa vaiheessa manttaalia kohti oli erotettava 6 000 hehtaaria maata, mutta kuntalaisten anomuksesta senaatti muutti 28.11.1904 määräystään pinta-alojen osalta. Keskisessä osassa kuntaa tiloille oli annettava maata 8 000 hehtaaria ja pohjoisosassa 10 000 hehtaaria väliaikaista manttaalia kohti. Kuitenkin vielä tilattoman väestön alakomitean selvityksessä vuonna 1901 Peltovuoman, Kyrön, Hetan, Kelottijärven ja Suonttajärven tiloille

²⁵² Senaatin päätös 6.3.1899. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet. Kirjediaarit 1899 OLKI. OMA; Nohrström 1933, s. 77.

²⁵³ Nimismies metsänhoitaja Östringille 24.2.1895. Kirjekonseptit 1895 Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA.

laskettiin manttaalia kohti 4 000 hehtaaria maata. Näin 1/8 manttaalin tiloille oli merkitty 500 hehtaarin pinta-ala.²⁵⁴

Talolliset saivat myös harjoittaa poronhoitoa ja metsästystä kruununmailla sekä edelleen hallita kruununmaalle jääviä niittyjä. Varsinainen isojako aloitettiin Enontekiöllä vuoden 1848 maanmittausohjesäännön mukaisesti kahden tilan toimituksilla vuosina 1908–1909, mutta vasta 1910-luvulla kasvoi paine laajempiin, koko kuntaa käsittäviin jakotoimituksiin. Työt aloitettiin kartoituksilla 1910-luvulla, kunnes vuoden 1925 huhtikuussa säädettiin erityinen isojakolaki Utsjoelle, Inariin ja Enontekiölle.²⁵⁵

Laki noudatteli pitkälti vuoden 1904 päätöstä, sillä kunnat jaettiin ilmasto- ja kasvillisuusolosuhteiden perusteella eri vyöhykkeisiin. Enontekiö muodostui kolmesta vyöhykkeestä, joista eteläisin piiri käsitti kunnan yhtenäisen havumetsäalueen. Siellä verollista maata oli jaettava 2 200 hehtaaria manttaalia kohti, kun pohjoisimmassa piirissä manttaalia kohti oli jaettava 2 667 hehtaaria. Erikseen oli vielä muodostettava yhteismetsiä, joihin laskettiin manttaalia kohti etelä- ja keskipiirissä 1 100 hehtaaria ja pohjoispiirissä 1 333 hehtaaria. Tilusten tuotto laskettiin heinäkiloina siten, että yhtä manttaalia vastasi 238 000 kilon vuotuinen heinä määrä. Sekä yksityiskäyttöön että yhteismetsäksi annettujen tilusten sijoittelussa tuli pyrkiä siihen, että ne olivat porojen laitumina vanhastaan käytettyjen laitumien ulkopuolella. Isojako venyi Enontekiöllä lopulta toisen maailmansodan jälkeiseen aikaan saakka.²⁵⁶

Yksi viime aikojen Lapin maa- ja metsätalouden tutkimuskeskuksessa ratkaisevaan asemaan nostettu näkemys on, että isonjaon toimituksissa ei erotettu liikamaata, joten mitään kruununmaatakaan ei voinut syntyä historiallisten lapinkylien alueille. Lapissa toteutettujen isonjaon toimitusten pätevämmämyyttä on perusteltu myös sillä, että väliaikaisissa lohkojaoissa ei ollut lainkaan kyse liikamaiden erottamisesta. Juridisissa tarkasteluissa on ilmeisesti yleisemminkin katsottu, että Lapissa toteutetuilla väliaikaisilla jakotoimituksilla ei ollut mitään tekemistä omistusoikeusjärjestelyjen kanssa.²⁵⁷

Kaiken kaikkiaan väliaikaisten erottamisten luonteesta ei jää tulkinnalle sijaa. Kittilän ja Sodankylän osalta senaatti määräsi vuonna 1874 toimeenpanemaan liikamaan väliaikaisen erottamisen. Vastaavasti myös Enontekiön osalta senaatti katsoi, että liikamaat tuli omistussuhteita vastaavasti erottaa kruununmaiksi.” Enontekiön toimeenpanossa näkyy myös periaate, että tilallisille tuli maata manttaalin mukaan ja loppu jäi omistussuhteita vastaavasti kruunulle. Periaate oli ollut samanlainen myös Kittilän ja Sodankylän väliaikaisten liikamaiden erottamisissa. Toisin sanoen kaikki tilojen ulkopuolelle jäänyt maa oli liikamaata. Esimerkiksi kesäkuussa 1874 pidetyssä kokouksessa Kittilän väliaikaisen liikamaan erottamiseksi nimenomaan todettiin, että toimitusten tarkoituksena oli erottaa kruunun liikamaat ja määritellä kruununmaan rajat. Tiloille oli annettava maata vuoden 1848 maanmittausohjesäännön § 139 mukaan. Kyse oli siis maanomistusten jakamisesta kruunun ja yksityisten välillä. Niin tehtiin myös Enontekiöllä.

²⁵⁴ Enontekiön alkuaineisto. Kansiot 24-26. Oulun lääni. Tilattoman väestön alakomitea 1901–1906. 540 7:24. KA; Senaatin määräys kruunun liikamaiden erottamisesta Enontekiön kunnassa 1905. Sekalaiset asiakirjat. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto J:1. OMA.

²⁵⁵ Haataja 1933, s. 40–44; Pohjola 1983, 92–95.

²⁵⁶ Nohrström 1933, s. 77; Pohjola 1983, 92–95. Tässä tutkimuksessa ei ole syvennyt Enontekiön isoonjakoon. Mielenkiintoisen yleiskuvan tapahtumista saa toimitusinsinöörinä jakoja hoitaneen Antti Pohjolan muistelmista, ks. Pohjola 1995.

²⁵⁷ Esim. Saamelaiskäräjien maanomistustyöryhmän selvitys saamelaisten kotiseutalueen maakysymyksessä 2002.

III ASUTUS JA VÄESTÖ

1. Asutuksen määrällinen kehitys

1.1. Asutuskehitys vuoteen 1695

1.1.1. Voimakkaiden vaihteluiden ajat

Kemin Lapin lapinkylien veroamaksavien määrällinen kehitys oli 1500-luvun puolivälistä 1600-luvun lopulle saakka nouseva, mutta laskukausiakin koettiin. Seuraavassa on esitetty koko Kemin Lapin (A) veronmaksajien määrä sekä tutkimusalueeni Kittilän, Sodankylän, Sompion ja Kemikylän (B) veronmaksajat eräinä poikkileikkausvuosina:¹

	<u>A</u>	<u>B</u>
1555	78	21
1573	104	27
1580	85	27
1603	118	38
1615	85	33
1638	180	74
1642	194	85
1655	87	42
1671	141	58
1695	216	99

Luvuista nähdään, että koko Kemin Lapissa veroa maksavien määrä vaihteli voimakkaasti 1500- ja 1600-luvun kuluessa, ja varmasti myös varsinainen asutus vaihteli vastaavalla tavalla. Numeroissa ovat mukana myös veroa maksamattomat mutta luetteloihin kirjatut henkilöt. Sen sijaan tutkimusalueeni lapinkyliissä heilahtelut eivät olleet likikään niin voimakkaita kuin koko Lapissa. Yksinkertainen johtopäätös luvuista on se, että rajaseudun asukkaat Kuusamon alueella, Kuolajärvellä ja Inarissa liikehtivät selvästi enemmän kuin läntisten kylien väestö. Anu Vahtola on osoittanut yksityiskohtaisessa veronmaksajien veronmaksukaarien selvityksessään, että nimenomaan itäisissä Kemin Lapin lapinkyliissä oli huomattavan paljon sellaisia asukkaita, jotka olivat alle viisi vuotta veronmaksajina.² Mistään Helmer Tegengrenin esittämästä metsäsaamelaisen yhteisön muuttumattomuudesta ei voida puhua 1500- ja 1600-luvulla. Erityisesti liikkuvuus kosketti itäisen rajaseudun lapinkyliä.³

Itäisten Kemin Lapin lapinkyliille olivat vaikeita aikoja 25-vuotisen Venäjän-sodan alkuvaiheet 1570-luvulla, kun taas läntisille kylille Kittilälle, Sodankylälle ja Peltovuomalle sodan

¹ Kemin Lapin voudintilit 1555–1615. Landskapshandlingar. Norrland Lappmarker. SRA; Kemin Lapin voudintilit 1638–1695. Längden över lapps-katten. SRA; A. Vahtola 2003, liitteet 4 ja 5.

² A. Vahtola 2003, s. 157–160.

³ Tegengren 1952, s. 31; A. Vahtola 2003, s. 154–157.

vaikutukset olivat raskaita lähinnä taloudellisten lisävelvoitteiden vuoksi. Nousukauden jälkeen iskivät koettelemukset uudelleen 1610-luvulla Venäjän-sodan vuoksi. Erityisesti vuosi 1611 oli ankara venäläisten hyökkäyksellä niin Lapissa kuin laajemminkin pohjoisella Pohjanmaalla.⁴

Ongelmat eivät olleet yksinomaan Kemin Lapissa, vaan 1610-luku oli suorastaan Ruotsin Lapinmaiden kriisiaikaa. Syitä oli lukuisia, mutta yleisenä tekijänä oli saamelaisten elinolojen heikentyminen. Siihen olivat johtaneet kaupankäynnin tyrehtyminen varsinkin turkisten osalta, verotus, sodat ja ilmasto. Elinkeinojen kriisi oli ilmeinen riista- ja kalakannan voimakkaan vähenemisen vuoksi. Huononemisen syinä olivat ilmastovaihtelut ja osittain niiden vaihteluita seuranneet biologiset tekijät.⁵ Kehnoina vuosina lapinmaiden metsästysmaille ja kalavesille oli tulossa myös talonpoikia, jotka kavensivat entisestään saamelaisten toimeentuloa. Kriisiaika laukaisi varmasti myös muutoksen kohti tunturiseutujen suurimittaista poronomadismia. Kesyporosta tuntui löytyvän luonnonoloista riippumaton elon turva.

Ankaria aikoja seurasi Kemin Lapissa kuitenkin ennätysellisen suotuisa ajanjakso. Veronmaksajien määrä kasvoi Tornion porvarien veronvuokrauskaudella 1621–1638 huomattavan paljon. Se oli seurausta siitä, että verotus oli lievempää kuin mitä se oli ollut vuosisadan alussa kruunun verotuksena, mutta varmasti yhtenä keskeisenä syynä oli veronvuokraajien eli Tornion porvarien aktiivisuus houkutellessaan uusia asukkaita Kemin Lappiin. He näet saivat pitää itsellään ylimääräisen veron, joka tuli veronmaksajien määrällisestä kasvusta. Niinpä asutus kaksinkertaistui koko Kemin Lapissa, mutta Kittilän, Sodankylän ja Sompion lapinkyllissä kasvu oli liki kolminkertainen.⁶

Veronmaksajien määrällinen nousu indikoi myös uuden asutuksen synnystä lapinkyllissä. Se laajeni jossain määrin luonnollisen väestönkasvun seurauksena mutta ennen kaikkea muualta lapinmaahan tulleiden raivaajien ansiosta. Väkeä siirtyi varmasti myös itäisistä kylistä rauhallisemmille seuduille länteen, jonne oli syntynyt tilaa talonpoikaisen eränkäynnin hiipuessa.

Nousukausi huipentui 1640-luvun alussa, jolloin verosavujen ja samalla väestön määrä oli koko Kemin Lapissa ja myös tutkimusalueellani suurempi kuin koskaan aiemmin historiallisella ajalla. Mutta hyvää seurasi jälleen huono aika. Verovelvollisten määrä pieneni muutamassa vuodessa puoleen aiemmasta, ja myös tutkimusalueeni lapinkylien asutus romahti. Kyse oli yleisemmästä pohjoisen alueita koskettaneesta katovuosien sarjasta ja elinkeinoja kohdanneista vaikeuksista. Rovaniemellä oli talonpoikainen asutus vaarassa kuihtua 1640-luvulla kokonaan, mutta muutenkin Tornion-, Kemi- ja Simojokilaaksossa asutus koki kovia. Jotkut kärsivistä jättivät maansa ja lähtivät Lappiin, mutta sielläkin olot olivat peräti kehnot. Varmasti lähinnä ilmastollisista syistä eläinkanta oli niukka ja kalat kaikonneet, ainakin niin lapalaisten valituksissa kuningatar Kristiinalle kerrottiin.⁷

Asutuksen aallonpohja oli 1650-luvun puolivälissä, mutta sen jälkeen koitti paremmat ajat. Edes 1690-luvun suuret nälkävuodet Suomessa eivät koetelleet Lappia. Uudisasutus nähtiin Lapin mahdollisuutena, joten kruunu antoi vuonna 1673 asutusplakaatin kannustaakseen uudisraivaukseen.

⁴ A. Vahtola 2003, s. 127–140.

⁵ Virrankoski 1973, s. 444–446; Onnela 1995, s. 206; A. Vahtola 2003, s. 144–148.

⁶ A. Vahtola 2003, s. 154–157.

⁷ Enbuske 1996, s. 229–231; Hiltunen 1986; A. Vahtola 2003, s. 151.

1.1.2. Lapinmaiden etenevä uudisasutus

Lapinmaat olivat saaneet uutta asutusta jo kauan ennen vuoden 1673 asutusplakaattia. Uudistilaluetteloissa mainitaan 1700-luvun alkupuolella myös tilojen perustamisvuosia. Luetteloiden mukaan esimerkiksi Kuusamossa Maanselän kylässä olisi Hannu Lämsän uudistila ollut jopa vuodelta 1638. Lämsän asuinkenttä voi hyvinkin liittyä niihin tietoihin, joiden mukaan 1630-luvulla oli mennyt uudisraivaajia Maanselän lapinkylän alueelle mutta jotka eivät tulleet verotuksen piiriin.⁸

Talonpoikaiskulttuurista pohjoiseen muuttanut perhekunta raivasi asuinpaikan itselleen niin kuin oli opittu elämään vanhalla kotipaikallakin, mutta varsinaista verotilaa uudisraivaaja ei voinut perustaa. Raivaajasta tulikin lapinkylän jäsen. Toisaalta myös ilmasto ja maatalouden kannalta vaikeat olosuhteet asettivat rajoja talonpoikaistumiselle. Viljanviljely ei voinut olla käytännössä kovinkaan laajamittaista, joten karjanhoidon rinnalla olivat Lapin perinteiset elinkeinot kalastus ja metsästys keskeisiä elannon antajia myös lapinveroa maksaville talonpojille. Osa tulokassuvuista saamelaistui. Esimerkiksi monille Enontekiön lapinsuvuille löytyykin yhtymäkohtia vanhoihin Tornionlaakson birkarl-sukuihin.⁹ Vastaavaa on nähtävissä myös Kittilässä.

Kehitys oli kulkemassa Lapinmaiden rajapinnalla 1600-luvulla vääjäämättä samaan suuntaan kuin oli tapahtunut 1500-luvulla Tornionlaaksossa, Ounasjoen alajuoksulla ja Yläkemijoella tai Vienan Lapissa. Vaikka etenevä asutus oli lukumäärältään pienimuotoista, viipaloitti se siivun kerrallaan pois vanhoja Lappeja. *Kalmarin asutusplakaatti 1673 pysäytti kuitenkin kehityksen suunnan*, ja Kemin Lapissa tehdyt rajaselvitykset 1670-luvulla vakiinnuttivat lapinkylien hallinnollisen aseman. Lapin uudisraivaajia ei merkitty enää lähimpiin pitäjiin kuuluviksi.

Tornionlaakso uudisasutus nousi 1600-luvun alkuvuosina Muonioon, jossa talonpoikaispioneeri oli vuonna 1617 Muhokselta tullut Klaus Ähkälä. Muonion aluetta hallitsi kuitenkin ylitorniolainen Tulkki-suku. Tornion Lapinmaassa ensimmäinen pysyvä uudisasukas oli Juho Pirkkoi, joka muutti vuonna 1630 Ylitornion Koivukylästä Jukkasjärven Kuoksuun. Siggevaaran lapinkylään kuulunut Ullatti mainitaan uudistalona jo vuonna 1631, mutta todennäköisimmin Ullatin ja myös Lainion uudisasutus syntyi vuosikymmen myöhemmin ylitorniolaisen toimesta. Joskus 1630-luvulla tuli Enontekiön Suontavaaraan myös Karist-sukua Tornionlaaksosta.¹⁰

Ylitorniolta muutti 1660-luvun alussa Pekka Kuttainen Kaaressuvantoon. Vuonna 1660 annettiin pellolaiselle Mikko Juhonpoika Kyrölle lupa asumuksen perustamiseen Vuontisjärvelle, Peltojärven ja Kittilän lapinkylien rajalle. Mikko Kyrö asettui pysyvästi asumaan Vuontisjärvelle kuitenkin vasta vuonna 1674.¹¹ Kyröstä kasvoi vankka asuttajasuku Enontekiölle ja Kittilään, joissa he polveutuivat moniin sukuhaaroihin. Enontekiölle muutti pysyvästi Ylitorniolta myös Aasan, Hopparen ja Baasin sukua.

⁸ Häradshöfding Tavasstiernas undersökning. I. Fellman IV, s. 213.

⁹ Hiltunen 1978; www.suonttavaara.se. Sukujen polveutumistaulut. Erit. Erik Kuoksun sukututkimukset; Sápmi-sukuja: //home.no/jan-4/index2.htm.

¹⁰ Mauno Hiltusen tutkimusraportti, Uudisasutus ennen Kalmarin plakaattia.

¹¹ Hiltunen 1978, s. 59–62; Onnela 1985; Teerijoki 1993, s. 31–32.

Tornion Lapin uudisasutuksen erityispiirre oli 1600-luvulla ja osittain vielä 1700-luvullakin se, että tulokkaat lähtivät Ylitornion kantataloista, ja asettuivat vanhoille erätiluksilleen ja eräjärvilleen. Myös lapinrajan eteläpuolella Muonionniskassa muualta tulleiden uudisraivaajien oli erittäin vaikea päästä järvikalastukseen kiinni ylitorniolaisten pitäessä kiinni tiukasti järviomistuksistaan. Tilanne näkyy hyvin vielä vaikkapa vuoden 1774 ruodutuksen täydennyksessä Muonionniskan talojen osalta. Kylällä ei ollut erityisiä verotettavia kalavesiä muita kuin Sierisjärvi (Sirisjerfwi) sekä pienimuotoista kotitarvekalastusta talojen läheisissä järvisä. Vielä jopa vuonna 1818 haki Kolarin Ylläsjärven uudisasukas nautintaoikeutta Pellon talollisten omistamaan järveen. Vastaavasti myös Äkäslompolon järvi oli ollut ikimuistoisista ajoista pellolaisten omistuksessa, mutta vuoden 1773 jälkeen he eivät olleet enää käyneet siellä kalassa saalismäärien pienennettyä.¹² Siis vielä 1800-luvun alkupuolella Ylitornion tiloilla oli vankasti hallinnassa lukuisia verojärviä pitäjän pohjoispuolella.

Pohjanmaan lääniin kuuluneessa Kemijokilaaksossa kehitys kulki eri tavalla kuin Länsipohjan Tornionlaaksossa. Kemin emäpitäjän talolliset pitivät kyllä kiinni nautintaoikeuksistaan ylämaiden järvisä, mutta useimmat taloista olivat jo 1600-luvulla vuokranneet järvet Rovaniemen talollisille eivätkä käyneet itse järvikalassa. Vuonna 1699 tehtiin Kemin käräjillä merkittävä päätös, kun käräjäväki yksimielisesti totesi pitäjän järvien olevan yhteisnautinnassa: ”Kaikilla järvillä on kylän- ja pitäjänmiesten yhdessä kalastettava eikä kenelläkään ole yksinoikeutta kalastukseen.”¹³

Ylitornion talolliset yrittivät pitää kuitenkin sitkeästi kiinni järvioikeuksistaan Ounasjokilaakson länsipuolen järviin, eli he toimivat Rovaniemellä yhtä johdonmukaisesti kuten he tekivät Tornionlaaksossa. Vuonna 1740 tervolalaiset puolestaan valittivat käräjillä, kuinka Kemihäärän tilallisia oli tunkeutunut heidän Auttin lähellä oleville järville kalastamaan. Nimismies päätyi kuitenkin vuoden 1699 päätökseen nojautuen yksiselitteisesti siihen, että järvikalastus oli vapaata Kemin pitäjässä.¹⁴ Kemin pitäjän tiloille katsottiin veromanttaaliin kuuluvan enää vain kotitarvekalastus, kuten jo vuoden 1734 valtakunnan lakikin määräsi. Sinänsä Tornion ja Kemin järvikalastuksen historia kaipaa vielä seikkaperäistä tutkimusta.

1.1.3. Kittilän vanhat lapinveroa maksaneet suvut

Kittilä kohtasi Kemin lapinkylistä ensimmäisenä 1600-luvulla uudisasuttajat, mutta Kittilän historia näyttäytyy jo ennen heitä varsin omalaatuiseena. Poikkeavuudesta kertoo ensiksikin se, että Kittilän henkilönimet olivat jo 1500-luvulla kristillistyneet toisin kuin muissa Kemin lapinkylistä. Vuonna 1570 henkilönimistö oli yksinomaan kristillistä.¹⁵ Toinen erikoisuus on, että Kittilä oli veronmaksajien osalta Kemin lapinkylistä 1570-luvulle saakka kaikkein pienin. Yli 100 kilometriä pitkällä Ounasjoen juoksulla ja yli 8 000 neliökilometrin alueella asui vain

¹² 1774 Komplettering Anno 1727 i September begyntes undersökning om hemmanens beskaffenhet och villkor i Öfvertorneå socken; Muonion ja Enontekiön käräjät 21.2.1818. Lappi ClA:2. OMA.

¹³ Kemin tk. 1699. KA rr36, f. 523.

¹⁴ Enbuske 1997, s. 41–43.

¹⁵ A. Vahtola 2001.

neljä tai viisi lapinveron maksajaa, joista polveutuvia vanhoja lapinsukuja on kuitenkin vaikea selvittää.

Kittilän lapinveron maksajien määrä alkoi nousta 1500-luvun lopulla kymmeneen verosavuun ja 1600-luvun alkuvuosina ylikin kymmenen. Vastaava kasvu koettiin myös Sodankylän puolella, eli sielläkin lapinkylän asukkaiden olosuhteet kohenivat huolimatta idän suunnalla koetelleesta 25-vuotisesta sodasta.¹⁶ Ainakin Kittilän osalta selitys on yksinkertainen. Vielä 1500-luvun puolivälissä ollut Kemin emäpitäjäläisten hyvin laajamittainen eränkäynti Ounasjokilaaksossa tyrehtyi vuosisadan loppupuolella. Siitä seuranneen tyhjiön täyttivät uudet asukkaat, joista tuli Kittilän lapinkylän jäseniä. Osa tulokkaista oli emäpitäjästä muuttaneita, mutta varmasti osa oli lähtöisin myös itärajan levottomilta seuduilta.

Veroluettelossa oli 1550-luvulla viisi lapinveron maksajaa: Päiviö Andersinpoika, Mieliä Andersinpoika, Hans Andersinpoika, Henrik Toivionpoika ja Hans Toivionpoika (Touinand poika). Seuraavalla vuosikymmenellä oli mukana myös Hans Mikonpoika, joka oli ilmeisesti muuttanut Kittilään.¹⁷ Andersinpojat saattoivat hyvinkin olla veljeksiä kuten myös Toivion tai Toijanpojat, joten Kittilässä olisi ollut juuri ennen 1500-luvun puoltaväliä vain kaksi lappalais sukua: Antin ja Toivion perhekunnat. Hämmästyttävästi perimätieto on muistanut vielä 1800-luvun loppupuolella kertomukset Päiviöstä ja hänen veljestään Hansista, jotka molemmat olivat kuuluisia noitaitaidoistaan ja taisteluistaan vihavenäläisiä vastaan. Traditiot ovat kertoneet myös Päiviön pojista nimeltään Wuolleb, Issak ja Johanas. Heistä oli väkevin Wuolleb, joka surmasi itse Staalon.¹⁸ Perimätiedossa on osittain todellisuudesta poimittuja siemeniä nimenomaan nimien osalta.

Kittilän ensimmäiset veroluetteloissa esiintyvät henkilöt olivat lappalaisia, joskin Mieliä ja Toivio (Toija) ovat myös karjalaisperäisiksi tulkittavia nimiä.¹⁹ Samoin Päiviö oli hyvin tunnettu nimi Karjalassa. Toisaalta nimet olivat käytössä myös saamelaisilla.²⁰ Todennäköisesti Päiviö Andersinpojasta sikisi Päiviön suku, josta kaikki kittiläläiset ilmoittivat kaksi–kolme vuosisataa myöhemmin perimätietona polveutuneensa. Niin ei tietenkään ollut enää tuolloin todellisuudessa, mutta Pohjois-Kittilässä asui Päiviönpoikia vielä 1500-luvun jälkipuolella useita. Veroluetteloista on löydettävissä ainakin Olof (Vuolli), Johan ja Anders Päiviönpojat, joista Vuolli toimi Kittilän nimismiehenä 1610-luvulla. Lapinvouti erotti kuitenkin hänet vuonna 1616 ”kunniansa unohtaneena lurjuksena”.²¹ Voudintileissä on kaksi Olof Päiviänpoikka veronmaksajina 1590-luvun alkuvuosista ainakin vuoteen 1608 saakka.²²

Vuollin asuinkenttä oli nautintanimipesyeen perusteella Loukisen suun alapuolella vastapäätä Levitunturia ja Staalo-nimistöä. Myös Kelontekemässä on Vuollin paikka rinnan Karjalankentän ja Pullin asuinpaikan kanssa, mutta nimi on myöhäsyntyinen ja periytyy Ryssän tai Pullin Olof-nimistä (Uula/Oula/Olli). Päiviön suku toisaalta liittyy tiiviisti Ryssän ja Pullin sukuun. Rastinjärvellä on myös Päiviönkenttä karjalaisnimistön rinnalla ja Kapsajoen varrella samoin

¹⁶ A. Vahtola 2003, s. 133, 160.

¹⁷ KA 4973; KA 4720; ks. Korpijaakko 1983, s. 25.

¹⁸ J. Fellman II, s. 135–138.

¹⁹ T. I. Itkonen 1942; Onnela 1995, s. 114.

²⁰ Itkonen 1948 II, s. 302 – 303;

²¹ Andersson 1914, s. 134–137; Virrankoski 1973, s. 561–562.

²² Kemin Lapin voudintilit 1589–1600. Längder över lapps-katten. Landskapshandlingar, Norrland Lappmarker. SRA.

Päiviö-nimiä. Osa suvun jälkeläisistä meni ehkä Peltojärven lapinkylään tai Norjaan, osin suku jatkui vävyjen kautta ja osa sukuhaaroista sammui.²³

Mieliä on myös jättänyt muiston nimistöön, jota on pohjoisimmassa osassa Kittilää (Mieliänkuusikko, Mieliölaki). Toivo-nimet ovat seudulla nuoria, mutta Jeesiönjoen varressa Jeesiöjärven alapuolella on Toijumamaa.²⁴ Se kielii myös siitä, että Toivio olisi ollutkin 1500-luvulla nimenomaan nimimuodossa Toijuma. Seutu oli kuitenkin 1600-luvulla jo vankasti Ryssän ja Pullin sukujen hallinnassa.

Edellisten lisäksi on jäänyt vielä muutamia henkilönimiä Kittilän nimistöön, jotka ilmeisesti kertovat seudun lapinsuvuista. Niistä Sorvio Henrikinpoika oli veronmaksajana 1580-luvulla.²⁵ Ainakin Suvas (Suasselkä, Suvaskongelo) ja Saija (Kelontekemässä) ovat nimiä, joita ei tapaa verotuslähteissä mutta ovat selvästi nautintanimistöä. Suva tai Suak oli tyypillinen sompiolainen nimi. Kelontekemässä on Uutosenkenttä, jonka taustalla on Utu- tai Utinimi. Se on kuitenkin karjalais-savolaista nimistöä²⁶ ja voi olla Sodankylän asukkaiden perua (Udiosson).²⁷ Kelontekemän eteläpuolella on myös Uutosenjärvi.

Joakas ja Toras (Torria) olivat 1600-luvulla esiintyneitä sukunimiä, jotka katosivat 1700-luvun alkupuolella Kittilästä. Molemmat ovat myös karjalaisperäisiä nimiä. Loukisen suun yläpuolella on tiedetty vielä 1800-luvun lopulla olleen Torajaisen aution,²⁸ nykyisin Autioniemen. Joakas-nimen taustalla on Joukainen, joka taipui Kittilässä myös muotoon Juvakainen. Samoin Joukahainen-nautintanimistöä on Kittilässä, mutta ne ovat todennäköisesti perua Kemin emäpitäjän Ilmolan kylän Joukahaisen (myöhemmin Kauppila) kantatalosta. Perintömaat Joakas-suvulla olivat 1600-luvulla Aakenusvuomalla ja siten Aakenusjoen varressa, sillä käräjillä vuonna 1702 suvun miehet selvittivät Akuliwouma-nimisen järven ja siihen kuuluneiden maiden omistuksia. Joakakset merkittiin 1700-luvun puolella asuvaksi Kittilän paikkaa, joka on tulkittava lähinnä nykyiseen Ala-Kittilään, siis lähelle Aakenusjoen suuta.²⁹

Viimeinen Joakas-sukuhaaran jäsen Kittilässä oli Hindrik Hindriksson Joakas, rippikirjoissa Juvakain, joka lähti vuoden 1743 aikana koko perhekuntansa kanssa ”Norjaan”. Tosiasiassa he jäivät Peltojärven Pöyrisjärvelle Koutokeinon rajan tuntumaan, jossa vuoden 1749 veroluetteloon kirjattiin Henrikin pojanpoika Lars Olofsson Jufwakaina, sittemmin 1750-luvulla muodossa Joukas, kunnes vuoden 1758 Peltojärven veronkantokirjaan kirjattiin ”Lars Olofsson Joukainen eller Kitti”.³⁰ Kovin harhaanjohtava ei voi olla johtopäätös, että Larsin lisänimi Kitti juontui hänen kotiseudustaan. Tässä näkyy myös hyvin eri vuosina vaihdellut kirjoitusasu samalla henkilöllä: Juvakainen – Joukas – Joukainen.

²³ Kemin Lapin voutintilit 1589–1703. Längder över lapps-katten. Landskapshandlingar, Norrland Lappmarker. SRA. Tiedot perustuvat myös Kittilää sivuaviin tutkimuksiin, myös Anderssoniin 1914, mutta sukututkimuksen osalta on ollut mahdollista hyödyntää myös Niilo Tervon Kittilän vanhimpien sukujen perhekortteja; myös Yrjö Niemelän selvitykset (Niemelä 1989).

²⁴ Peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. <http://kansalaisen.karttapaikka.fi>; Peruskartat 1:20 000, Kittilä.

²⁵ Kemin Lapin voutintilit 1589–1590. Längder över lapps-katten. Landskapshandlingar, Norrland Lappmarker. 1589:1, 1590:3. SRA; T. I. Itkonen 1948 II, s. 492–525; A. Vahtola 2001, liite 6.

²⁶ J. Vahtola 1991a, s. 82.

²⁷ A. Vahtola 2003, s. 133.

²⁸ Andersson 1914, s. 158.

²⁹ Kittilän käräjät 1702, f. 1344–1345. Norrbotten. Svea Hovrätts arkiv. SRA; ks. Korpijaakko 1983, s. 99. Käräjillä olleet Henrik Henriksson ja Anders Olofsson olivat serkkuja, joiden isoisä oli ollut Hans Nilsson, siis joskus 1600-luvun alkupuolella.

³⁰ Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarker 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Upbörds- och Jordeböcker 1754-1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA; Kittilän kylän rippikirjat 1731–1749. Sodankylän KA IAa:1. OMA.

Sirkka on yksi mielenkiintoinen ja laaja kittiläläinen suku, jonka nimi pohjautuu Levitunturin juurella olevaan Sirkkajärveen eli ”Pikkujärveen”. Sirkka on ikivanha itähämäläinen nimitys.³¹ Ilmeisesti suvun sirkkalainen kantaisä on 1610-luvun lopulla esiintynyt Olof Larsson, jonka pojalla Nils Olofsson Sirkalla oli neljä poikaa. Käräjätutusta 1700-luvun puolivälistä käy selville, että Niilolla oli uudistalo vuonna 1690 ja jo 30 vuotta aiemmin hän oli rai-vannut niittyä Loukisen varteen.³² Vuoden 1658 käräjätiedon perusteella Nils Olofsson peri nimenomaan äitinsä eikä isänsä puolelta maita ja rantoja Kittilässä.³³ Ehkäpä isänsä kantoi alun perin juuri jotain Loukisen varressa vielä nykyisin esiintyvää nimeä, esimerkiksi itse Loukista. Käräjillä mainittu niittyraivio on täytynyt olla Loukisenniemessä jokisuulla. Perintömaita oli Sirkkan ja Loukisenjoen lisäksi Sotkajoella ja pohjoisempina Ounasjokea Könkään seudulla. Kuivasalmen Rastijärven rannalla on Loukisen talo Karjalaisenkentän ja Karjalaisnimipesyeen ympärimänä. Talo itse on nuori mutta paikka vanha.

Olof Larsson oli tullut Kittilään 1610-luvulla ja sopii erinomaisesti Päiviön suvun vävymieheksi. Se selittää Sirkkan suomalaisen asutuksen mahdollistumisen rinnan vanhan lapinsuvun pyhän paikan Levillä, Pyhätunturin ja Immeljärven sekä stalojen vierellä. Jänkjärvellä on vielä ollut seitakivikin, ja erityisesti Immelvaara oli ollut lappalaisten pyhä paikka Sotkajärven ohessa.³⁴ Ounasjoen vastarannalla on kuin sattumalta Karsikkosuvanto. Karsikko oli saalisonnen takaamiseksi tehty merkkipuu, joka oli erityisesti karjalainen tapa.³⁵ Loukisenniemen vierellä Ounasjoessa on myös Papinsaari.

Perimätieto on tiennyt myös kertoa, että Sirkkan ensimmäinen asuttaja oli tullut Kemin pitäjäs-tä.³⁶ Loukiseen sekin sopii. Se on vanha karjalainen sukunimi ja on ilmeisesti myös Koivukylän Loue-nimen taustalle. Myös Rovaniemelle ilmestyi 1600-luvun alkuvuosina Heikki Loukeinen, joka oli tullut ehkä Louen kylästä tai Temmeksestä. Liki samoihin aikoihin Olof Larssonin kanssa on Loukisen tienoille tullut myös Paavali Yletyinen. Paavalista perimätieto tietää kertoa, että hän olisi avioitunut Päivön tyttären kanssa.³⁷ Yletyinen ei kuitenkaan ilmeisesti jäänyt pysyvästi Kittilän asukkaaksi tai hän menehtyi ennen aikojaan.

Kittilän Sirkkajärven vuoksi on kuitenkin arvioitava Olof Larssonin alkuperälle toistakin vaihtoehtoa. Mahdollista nimittäin on, että hän tuli 1600-luvun alkuvuosina Sirkkaan Tornionjokilaaksosta. Ylitornion talonpojilla oli eränautoja Enontekiöllä ja Muoniossa sekä Kittilä lapinkylän rajamailla.³⁸ Olof Larsson ei olisi voinut hankkia tulokkaana ja ilman avio-liittoa keskeisiltä seuduilta saman tien laajoja pyyntimaita ja kalavesiä perintömaikseen. Sirkkan suvusta versoi myös 1600-luvun lopulta lähtien haaroja ainakin Könkään ja vävymiesten kautta Tepsan (Tepaston) suvuiksi, todennäköisesti Rautusjärvelle ja Rastinjärvelle. Itse Sirkkan kantatila halottiin 1600-luvun lopulla neljään osaa, joista Konttinen oli yksi. Todennäköisesti nimi on 1700-luvun alussa vävynä Sirkkaan tulleen Anders Olofsson Kontin tuoma.

Kittilän lapinveroa maksaneiden sukujen joukossa oli 1600-luvulla enää perin vähän vanhoja lapinkylän asuttajia. Tosin niin sanottujen tulokassukujenkin täytyy olla hyvin vanhoja sellaisia. Yksi sellainen on ollut ainakin Nikkinen, joka nimi muotoutui todennäköisesti 1600-

³¹ Nimityypistä J. Vahtola 1980, s. 153–156.

³² Kittilän käräjät 1759, f. 892–893. Norrbotten Vol. 36. Svea Hovrätts arkiv. SRA; ks. Niemelä 1989, s. 7–8.

³³ Kittilän käräjät 1758, f. 337. Norrbotten Vol. 35. Svea Hovrätts arkiv. SRA; ks. Korpiaakko 1989, s. 357.

³⁴ Johannes Bartholdi Ervast 1737 (1956).

³⁵ J. Vahtola 1980, s. 333–337.

³⁶ Andersson 1914, s. 155.

³⁷ Andersson 1914, s. 135.

³⁸ Mahdollisesti Sirkkajärvi oli Tornionlaakson talonpoikien kalavesi 1500-luvulla.

luvun jälkipuolella eläneestä Nils Nilsinpojasta. Miksi väestökehityksessä oli käynyt niin, oli lopulta varsin johdonmukaisen kehityksen tulos. Muutamat vanhat saamelaisuvut kuihtuivat vähitellen pois, ja osa oli varmasti muuttanut pohjoisemmas Kittilästä, mutta muitakin syitä oli olemassa.

1.1.4. Kittilän asutusprosessi 1600-luvulla

Kittilässä käynnistynyt uudisasutusprosessi oli samantyyppinen kuin Tornion Lapissa ja poikkesi Sodankylän ja Sompion kehityksestä. Ensimmäisten pysyvästi asumaan asettuneiden sukujen on täytynyt tulla jo 1500-luvulla Kittilään. Perimätiedot kertovat vanhimpien suomalaisasukkaiden olleen veropakolaisia, rosvoja ja jopa murhamiehiä, mutta tämä yleissuomalainen tarinaperinne on vailla totuus pohjaa. Se kertoo kuitenkin siitä, että tulokkaissa oli myös muualta tulleita – ei yksistään vanhoja erämaitaan hyödyntäneitä sukuja. Mutta on huomattava eräs seikka. Nimittäin vanhojen Kittilän lapinkylän sukujen ja uudisasukkaiden välille ei syntynyt riitoja nautintaoikeuksista. Se puolestaan viittaa yhtäältä siihen, että osa uudisraivajista asettui vanhoille eränautinnoilleen, ja toisaalta että lapinkylän asukkaiden kanssa päästiin sopimukseen asutuspaikoista. Osa järivistä ja vuomista oli jäänyt vaille aktiivista hyödyntämistä, kun Kemin pitäjän talollisten eränkäynti oli hiipunut.

Kemin Lapin verolähteissä on ensimmäinen sukunimellä tunnettu suomalainen lapinasukas Paavali (Pähl Nilsson) Yletyinen, joka mainitaan Kittilässä vuonna 1619. Tottuneesti hänet myös mainitaan tutkimuksissa ensimmäiseksi suomalaisasukkaaksi Lapissa. Sukunimen perusteella Paavalin juuret olivat Karjalassa, mutta itse hän oli savolaisia – todennäköisesti Rantasalmen pitäjän Nils Yletyisen poika.³⁹ Kuten aiemmin tuli esille, kovin vakavasta asutusyrittäjästä ei voida kuitenkaan puhua, sillä jo seuraavana vuonna hänet mainitaan karanneeksi. Se ei ole merkittävää, sillä kotoaankin Savon sydänmailta hän oli lähtenyt pakoon sotapalvelusta. Olof Tresk merkitsi vuonna 1642 kartalleen Yletyisen suorastaan kylänä (”Yledyna kyläs”) Loukisensuun alapuolelle, joten jonkinlaisen vaikutuksen hänen persoonansa oli tehnyt kittiläläisiin.⁴⁰ Myöhemmin aikoina perimätieto korotti hänet jopa Päiviön tyttären Kristiinan aviomieheksi.

Kittilässä oli ollut kuitenkin jo kauan ennen Paavali Yletyistä suomalaislähtöistä asutusta rinnan saamelaisten kanssa. Sinänsä juuri 1620- ja 1630-luvun veronvuokrauskausi aiheuttaa sukujen jatkuvuuden kannalta ongelmia, koska tuolta ajalta puuttuvat lähteet. Sirkkan suku sai alkunsa päiviöläisiin liittyneenä hieman ennen Yletyistä. Vuoden 1711 verokirjan tietojen mukaan Kittilässä olisi ollut vuonna 1640 Kaukosen suvulla tila Paloniemessä.⁴¹ Karjalaisperäistä Kauko(i)-sukua onkin asunut varmasti Kittilän eteläosassa jo 1600-luvun alkupuolelta lähtien, elleivät he ole peräti tulleet jo aiemmin vanhoille nautintamailleen pysyvästi asumaan.

³⁹ Ks. Pirinen 1982.

⁴⁰ Tresk (1642) 1928; Onnela 1985, s. 236; Tervo, Kittilän perhekortit; A. Vahtola 2003, s. 141.

⁴¹ Jordeböcker för Torneå och Kiemij Lappmarcker 1711. Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Vol. 88. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA.

Muita varhaisia tulokassukuja ovat olleet Ryss(ä), Pulli ja Mokko. Näistä erityisesti Ryssän historia menee Kittilässä 1500-luvulle. He saattoivat olla Kemin emäpitäjän Ilmolassa esiintyneen Ryssän suvun eräjärvilleen tulleita jälkeläisiä. Toisaalta he voivat olla Kemin satamassa käyneiden karjalaiskauppiaiden jälkeläisiä tai itsenäisesti Kittilään tullutta sukua. Perimätieto kertoi heidän olleen kotoisin Venäjän Karjalasta ja ”noidan jälkeläisiä”. Itse Ryssän nimi on tullut todennäköisesti vanhasta yhteydestä ortodoksisuuteen, ”ryssän uskoon”, josta muistona olivat vielä 1800-luvun loppupuolella näkyvissä olleet karjalaisperäiset hirsihautaukset Kurjenpolven hautausmaassa. Se sijaitsi lähellä Ryssän asuinkenttää kirkonkylän pohjoispuolella.⁴² Toki 1600-luvulla ortodoksisuudella ei ollut enää sijaa Kittilän seudulla, joten idän kirkon vaikutus on täytynyt olla 1500-luvulla ja aikaisemmin. Sukunimenä Ryssä vakiintui vasta 1700-luvun kuluessa, joten todennäköisesti suvulla oli alun perin jokin muu karjalaisperäinen nimi.

Ryssät asuivat ilmeisesti jo 1500-luvun jälkipuolelta lähtien lähellä Aakenusjoen suuta Riikonkosken tuntumassa, eli nykyisen kirkonkylän paikkeilla. Itse Aakenus-nimi on aiheuttanut päänvaivaa tutkijoille, mutta selitys saattaisi löytyä 1700-luvun kirjoitusasusta Akionoxen. Nimessä olisi siten saamenkielinen joutsenta merkitsevä sana ja alkuosana esimerkiksi saamenkielen aika-sana ’akkia’ – Akkianoxen, Ikäjoutsen. Keminmaalla on myös Akkenusjoki ja Kuusamossa Ikkunus-nimiä.⁴³ Toisaalta voidaan todeta, että Ryssän suvun kantaisä on ollut mitä ilmeisimmin 1500-luvun puolivälin jälkeen veroluetteloissa esiintynyt Henrik.⁴⁴ Hänen patronyyminsä Akiensson saattaisi hyvinkin kytkeytyä Aakenus-nimeen. Liekö taustalla sitenkin karjalainen henkilönimi?

Yksi hyvin tunnettu ja vankasti karjalaislähtöinen sukunimi on Riiko (< Grigorij, Riko), jonka Olof Tresk myös kirjasi Kittilään (Riikonkoski).⁴⁵ Riikosista ei ole jäänyt merkkejä lähteisiin, mutta mahdollisesti kyseessä oli sama suku kuin Jääskön korkeudella Rovaniemen puolella, jossa myös on Riiko-nimien pesye. Mielenkiintoisen linkin tarjoaa käräjätieto, jonka mukaan Ryssän suvulla oli nautintaomistuksessaan Riikonjärvi. Lisäksi suvun asuinpaikka oli Ounasjoen Riikonkosken partaalla. Mahdollista siten on, että Ryssän alkuperä on Riikon suvussa. Se selittää myös sen, miksi suvulla oli jo 1600-luvulla laajat omistukset eri puolilla Kittilää, kuten Molkojärvellä ja Kelontekemän Karjalankentällä, josta tulikin Aakenusjoensuun ohessa suvun toinen asuinpaikka.⁴⁶ Perimätietona kulkenut kertomus Vuolli-lappalaisesta ensin Molkojärven ja sitten Kelontekemän asuttajana⁴⁷ voi liittyä hyvin Ryssän sukuun mutta mieluummin kuitenkin Pullin Olofiin eli Olliin, siis Vuolliin.

Joka tapauksessa 1730-luvulla Ryssän suvun sanottiin olevan ”aito lappalainen”.⁴⁸ Sen Kelontekemän haaran Hans Johanssonin perhekuntaan tuli 1600-luvun lopulla vävymieheksi Sodankylästä Tepsa, joka juurtui Kelontekemän pohjoispuolelle nykyisin Tepsan kylänä tunnettuun paikkaan. Vastaavasti myös Sirkan sukuun tuli avioliiton kautta Tepsa, josta muotoutui Ounasjoen pohjoisosaan Tepasto. Toinen Hans Johanssonin perhekuntaan avioliiton kautta liittynyt oli Unarin takamailta Pannon lapinsuku, josta tuli 1700-luvulla Kieringin Marttiin

⁴² Andersson 1914, s. 156.

⁴³ Ks. J. Vahtola 1997, s. 60.

⁴⁴ Kemin Lapin veroluettelot 1558–1574. Landskapshandlingar. Norrland Lappmarkerna. SRA.

⁴⁵ Tresk 1642 (1928).

⁴⁶ Kittilän käräjät 1677, f. 861v–862. Lappmark. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kemin Lapin voudintilit 1638–1695. Längden över lappskatten. SRA.

⁴⁷ Ks. Andersson 1914.

⁴⁸ Kittilän käräjät 1733. Norrbotten Vol. 16. Svea Hovrätts arkiv. SRA. Myös I. Fellman III, s. 122–123.

ja Holkin talon asujia.⁴⁹ Ryssään kytkeytyi 1600-luvun loppupuolella myös Hoikka- tai Hiukka-nimi, joka sopii Rovaniemen Nivankylän asuinpaikan nimeen.⁵⁰

Pulli on Ryssän ohessa toinen selvästi vanha Kittilän asuttajasuku, joka oli muuttanut viimeistään 1600-luvun alkupuolella mutta todennäköisesti jo 1500-luvun lopulla Rovaniemeltä vanhoille eränautintamailleen. Pullilla oli veromaita Ryssän tapaan niin Molkojärvellä kuin Ke-lontekemässä, jonne suku erityisesti juurtui 1600-luvun lopulla. Suvut myös kytkeytyivät toisiinsa ja Päiviön sukuun avioliittojen myötä.⁵¹ Sen sijaan Mokko on ollut 1600-luvun alkupuolen tulokassuku, jollaiseksi sen myös perimätieto vahvasti kytkee.⁵² Siitä kielii myös suvun asettuminen tiukasti Kittilän eteläosaan. Nimen perusteella Mokon juuret olivat Laatokan Karjalassa ja Viipurissa.

Kittilän Molkojärvelle tuli 1670-luvulla Rovaniemen puolelta Erkki Matinpöika Jääskö perheensä kanssa asumaan torppaa. Jääsköllä oli nautintaosa järvestä yhdessä Hoikan (Ryssän) ja Pullin kanssa. Erkin pöika Erkki nosti torpan verotaloksi vuonna 1680, mutta Molkojärvi ei viehättänyt perhettä. Niinpä vuonna 1690 Jääskölle annettiin lupa asuttaa Ounasjoen Somerkönkään paikka, jossa oli ollut Mokon vanha torppa. Sen sanottiin sijaitsevan kahdeksan peninkulman päässä asutuksesta ja viiden peninkulman etäisyydellä Lapin rajasta. Merkillistä on, että lupa-asia käsiteltiin Kemin käräjillä eikä Kittilässä, joten jää arvailuksi ymmärrettiinkö Somerköngäs lapinrajan pohjoispuolelle vai eteläpuolelle.⁵³ Joka tapauksessa Erkki Jääsköstä tuli pysyvästi Kittilän lapinkylän jäsen ja vieläpä kylännimismies.

Pellosta tuli Mikko Juhonpöika Kyrö sukunsa vanhoille nautintamaille Vuontisjärvelle Peltöjärven lapinkylään vuonna 1660, joskin pysyvästi hän asettui asumaan Vuontisjärvelle kuitenkin vasta vuonna 1674. Itse järven asema oli kiistanalainen rajaepäselvyyksien vuoksi, mutta vuosikymmenten käräjäistuntojen jälkeen sen katsottiin kuuluvan Enontekiön puolelle.⁵⁴ Avioiduttuaan Sirkan sukuun Mikko Kyrö sai omistuksia myös Salangijärveen ja Kittilän puolelta Pallasjärveen.

Kyrön perheen pojista Mikko Mikonpöika muutti asumaan 1600-luvun lopulla Raattamaan Kittilän puolelle, ja hänen perhekunnastaan versoi monia haaroja Kittilän ja Enontekiön sukuihin ja pojanpojan kautta myös Inariin. Hyvin todennäköisesti Mikon sisar Kaarina Mikontytär avioitui Matti Kaukosen kanssa. He olivat lapseton pariskunta ja antoivat syytinkisopimusta vastaan Paloniemen uudistilan Mikon pojalle Klausille. Hän otti sukunimekseen Kaukonen tultuaan Paloniemen isännäksi vuonna 1715.⁵⁵ Tästä Kaukosen Kyrön suvusta polveutuivat muun muassa 1800-luvulla Enontekiön porosaamelaistuneet Näkkälän ja Ketolan suvut.

⁴⁹ On tulkittava sukuyhteyksiä niin, että Hans Johansson Ryssän tytär Elin Hansdotter avioitui joko Hans Hansson Pannon tai Hans Jönsson Pannon kanssa. Sodankylän puolella sukua kutsuttiin myös nimellä ”Jundin” eli Juntti, joka on tullut todennäköisesti Jöns Hanssonin eli Hannun Juntista. Miten Marttiin tilan perustaja Hans Hansson Panno eli Martin linkittyy näihin, on tulkinnanvaraista.

⁵⁰ Rovaniemen Ounasjoen kylän Hiukan paikan asutti vuonna 1686 Anna Törmänen, joka kertoi paikan olleen jo kuusi vuotta autiona. Talon nimeksi vakiintui Hiukka, joka on ollut ilmeisesti käytössä jo ennen Törmäsen tuloa paikalle. Ks. Enbuske 1996, s. 252.

⁵¹ Erit. Kittilän käräjät 1677, f. 861v–862. Lappmark. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kittilän käräjät 1707, f. 407–407v. Lappmark. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

⁵² Andersson 1914.

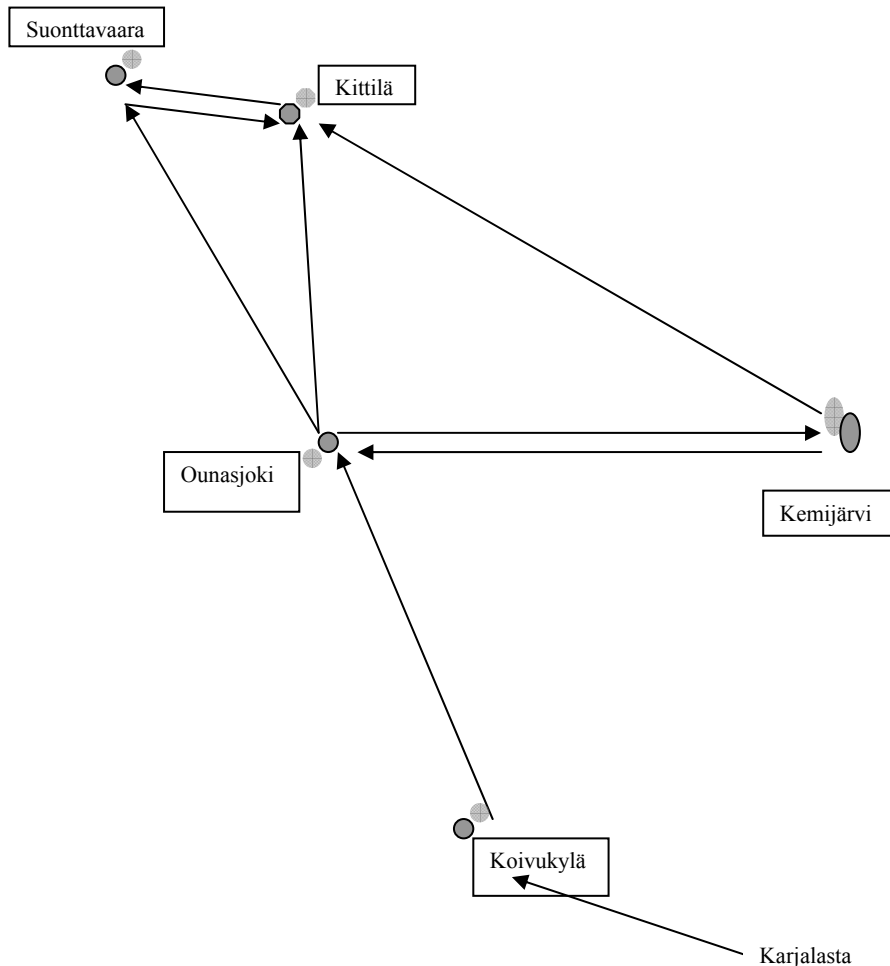
⁵³ Kemin tk 1684. KA rr21: f. 254–255; Kemin tk 1690. KA rr27: f. 213–214; Enbuske 1996, s. 242.

⁵⁴ Hiltunen 1978, s. 88–90.

⁵⁵ Jordeböcker för Torneå och Kemi Lappmarcker 1705–1715. Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA.

Kyrön seudulla lähinnä Kittilän puolella oli myös Rovaniemen Hotin suvulla ollut nautintamaita. Lähettyvillä eli Pallasjärven alueella oli myös toisella rovaniemeläissuvulla eli Pulkamolla eränautintoja.⁵⁶

Kuva 1. Hotin suvun liikkuvuus Kemijokilaaksossa ja Lapinmaassa 1500- ja 1600-luvulla

Hotin liikkuvuus kuvastaakin hyvin pohjoisen asutuksen liikettä, kuten kuvasta 1 nähdään. Todennäköisesti juuri Rovaniemen Hotteja muuttikin 1600-luvulla Suonttajärvelle. Siksi Suonttajärven Hotit sopivat myös todistamaan vanhoista rajasuhteista Enontekiön ja Kittilän välillä. Välietappina on ollut Hotinmukka Ounasjoella peninkulma Raattaman alapuolella. Siellä suvulla oli hallinnassaan eränautintoja, jotka olivat peräisin viimeistään avioliitosta Sirkan sukuun. Kemijärven suunnalta tuli näet Kittilän asumaan 1600- ja 1700-luvun taitteessa Mikko Hotin (Hätama) poika Lauri Åtaman nimellä kirjoitettuna ja avioitui Sirkan tyttären kanssa.⁵⁷ Samoihin aikoihin Mikon pojista Matti siirtyi Rovaniemen Hotin isännäksi ja avioitui Pullin sukuun.⁵⁸ Vanhastaan suvulla oli ollut eränautintoja nykyisen Kolarin puolella lä-

⁵⁶ Peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi).

⁵⁷ Kemin Lapin voutintilit 1638–1703. Längden över lapps-katten. SRA; Jordeböcker för Torneå och Kemi Lappmarker 1705–1720. Skattelängder för Kemi lappmark. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA.

⁵⁸ Enbuske 1996, s. 247.

hellä Kittilän rajaa Majavajoen ja Peuravuoman seudulla, lähellä nykyistä Kittilän kirkonkylää Hotinvuomalla ja kesäinen kalastuspaikka Kemijärvellä Kattilaniemen itärannalla Hotinlahdella.⁵⁹

Kittilän uudistilallisina ovat 1600-luvun lopulla Kaukosen ja Mokon ohella myös Kallojärvelä Jalka ja Parvajoensuulla Alakylässä Alan suku.⁶⁰ Kaikki varhaiset uudistilalliset olivat lapinkylän eteläosassa, tulokkaita ja merkittiin uudisverolle. *Vanhoja nautintamaita omistaneet suvut pysyivät puolestaan kylän lapinveroa maksavnavi asukkaina.*

Kaiken kaikkiaan Kittilän lapinkylän asutuspohja on perin merkillinen. Siinä on pohjalla vankka karjalainen värytys, josta kertovat niin nimistö kuin perimätieto. Mielenkiintoinen yksityiskohta on myös M. A. Castrénin kuvaus matkakertomuksessaan vuodelta 1838. Siinä hän kertoo kuinka Ounasjoen yläosien oppaansa Erkki Peltovuoma sadeilman jälkeen sään kirkastuessa puhkesi laulamaan kalevalaisia runoja. Castrénin hämmästelyyn Peltovuoma antoi selityksen, että hänen esi-isänsä Aisari oli muinoin tullut Karjalan laulumailta Lappiin.⁶¹ Sinänsä Karjala ei edustanut vanhaa kalevalaista kulttuuria, mutta Erkki tiesi hämmästyttävän tarkasti esipolvensa. Hänen esivanhempansa Aikasarria tuli Peltojärvelle 1570-luvulle Venäjän puolelta,⁶² joten hän oli ollut todennäköisesti Vienan metsälappien asukkaita.

Kittilän lapinkylä oli 1600-luvulla jo vahvasti suomalaistunut niin kieleltään kuin tavoiltaanakin. On ilmeistä, että 1700-luvulle tultaessa Kittilän lapinveroa maksavien perhekuntien joukossa oli miespolvisesti periytyneitä vanhoja lapinkylän sukuja ainoastaan yksi tai korkeintaan kaksi perhekuntaa. Perimätiedon näkemys kaikkien kittiläläisten polveutumisesta Päiviöstä voi pitää tietyltä osin paikkansa, koska 1600-luvun kantasuvut risteilivät avioliittojen kautta keskinäiseksi verkostoksi. Kaiken kaikkiaan Kittilän lapinveron alaiset suvut luettiin lappalaisiksi ja vanhimmat niistä jopa aidoiksi lappalaisiksi.

Tulokkaiden myötä Kittilän väkimäärä kasvoi 1600-luvulla. Kun vielä 1500-luvun puolivälissä veroamaksavia lappalaisia oli ollut neljä tai viisi, oli verosavujen määrä vuonna 1657 jo 18. Verotettavien määrä laski vuoden 1671 tilanteessa 14:ään, kunnes vuonna 1695 savuja oli peräti 33.⁶³ Näyttäisi myös siltä, että uusien sukujen myötä hedelmällisyys nousi. Ainakin ne olivat lapsirikkaita ja siksi laajenivat vähitellen useiksi sukuhaaroiksi.

1.1.5. Lapinsavuja ja uudisraivaajia itäisissä lapinkylissä

Itäpuolisten Kemin Lapin lapinkyläien varhainen asutuskuva poikkeaa Kittilästä. Varsinkaan Sodankylän veroamaksavien sukujen joukossa ei ole nähtävissä talonpoikaisseuduilta tulleita, tai tulokkaat olivat saapuneet hyvin varhaisina aikoina. Sinänsä vielä 1500-luvun henki-

⁵⁹ Peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. <http://kansalaisen.karttapaikka.fi>.

⁶⁰ Kemin Lapin voutintilit 1675–1703. Längden över lapps-katten. SRA; Jordeböcker för Torneå och Kemi Lappmarker 1705–1730. Skattelängder för Kemi lappmark. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Tervo, Kittilän sukututkimuskortistot.

⁶¹ Castrén 1838 (1953), s. 28.

⁶² Kemin Lapin voutintilit 1558–1574. Landskapshandlingar. Norrland Lappmarkerna. SRA.

⁶³ Kemin Lapin voutintilit 1555–1615. Landskapshandlingar. Norrland Lappmarker. SRA; Kemin Lapin voutintilit 1638–1695. Längden över lapps-katten. SRA.

lönimistöissä on vahva karjalainen elementti, joka viittaa tiiviisiin yhteyksiin Karjalaan ja itään. Myöskään kristillisten nimien osuus ei ollut vielä tuolloin niin vahva kuin Kittilässä.⁶⁴ Tosin nimet kristillistyivät 1600-luvun kuluessa, mutta kuitenkin selvästi myöhemmin kuin Kittilässä.

Lapinsavujen määrä nousi Sodankylässä 1500-luvun puolivälin seitsemästä vuosisadan lopun 15:een, 1640-luvulla savuja oli jopa 27 mutta laski vuosisadan puolivälissä 13:een. Viimeiset vuosikymmenet 1600-luvun jälkipuolella olivat suotuisia, niin että vuonna 1695 Sodankylän savuluku oli 33. Sompiossa sen sijaan 1500-luku oli laskevaa aikaa, sillä veroa maksavien määrä tipahti 10–11 maksajasta vuosisadan lopun viiteen–seitsemään veronalaiseen henkeen. Veronvuokrauskauden jälkeen 1600-luvulla verosavujen määrä nousi pysyvästi yli kymmenen, ja vuonna 1695 savuluku oli 25. Osa savuista oli jo uudistaloja. Kemikylässä veronmaksajien määrä pysyi tasaisesti alle kymmenen. Poikkeuksena oli 1640-luku, jolloin veronmaksajia oli peräti 21 mutta palautui pian alle kymmenen. Kuolajärvellä maksavien määrä nousi 1500-luvun kuluessa 15:stä 20 maksajaan, mutta 1600-luvun alkuvuosien keuhkoina aikoina määrä tipahti 11:een. Siitä se jälleen vakiintui lähelle kahtakymmentä verosavua.⁶⁵ Lapinasukkaat olivat myös pääasiassa niitä sukuja, jotka nousevat esille sukuniminä 1700-luvun kuluessa.

Sodankylän ja Sompion suunnalla uudisasutus käynnistyi pian vuoden 1673 asutusplakaatin julistamisen jälkeen. Vuoden 1674 käräjillä ilmeni, että Kemijärvelle alkujaan tullut Paavali Pelkonen oli muuttanut 1660-luvun asuinkentältään uuteen paikkaan, mutta häntä ei voitukaan ajaa enää pois plakaatin määräysten vuoksi. Maaherra Johan Graan vahvistikin parin vuoden kuluttua, vuonna 1676, Pelkosen asuinpaikaksi Sompion lapinkylän Kilpimaan, nykyisen Pelkosenniemen kirkonkylän Kitisen ja Kemijoen yhtymäkohdan alapuolella. Samalla vahvistettiin Sompiossa kaksi muutakin uudistalon paikkaa.⁶⁶

Kilpimaa oli ensimmäinen virallisesti vahvistettu uudistila Kemin Lapissa. Sieltä Pelkosen suku levisi 1700-luvun alussa myös Sivakkamaahan. Kemijärveltä muutti 1680-luvulla Matti Oinas Sompioon. Samaan aikaan tulivat Lapinmaan puolelle Hannu Kristerinpoika Kairavuopioon ja Hannu Karppinen Kemijärveltä Kemikylään. Vuonna 1693anoi Pielisen Varpaisjärveltä tullut Pekka Kärki asuinpaikkaa Suvannon Kamokinivalta (Kamajokinivalta), jonka lautamies Anders Hansson antoikin Pekalle asuinkentäksi. Kärki ajautui kuitenkin pian syvään ahdinkoon ja luovutti paikkansa syytinkiä vastaan pudasjärviselle Paavali Hiltuselle. Hän juurtuikin pysyvästi Sompion Suvantoon. Kun mainitaan vielä Pelkosten naapurit Perttuset 1690-luvulta lähtien Sompion-Kemikylän seudulla Saunavaarassa, niin edellä olivatkin uudet asuttajasuvut 1600-luvun loppupuolella. Vielä 1700-luvun alkupuolella uudistilallisiksi nousevat Haloset Sodankylässä ja myöhemmin myös Kemikylässä, sekä Torviset Vaiskojävällä.⁶⁷

Sompion ja Sodankylän uudisasutus poikkesi Kittilästä, sillä savolaisperäisillä asuttajasuvuilla ei ollut lapinkylissä vanhoja eränavaintoja. Ensimmäiset raivaajat asettuivatkin poikkeuksetta Kemijoen varteen ja Kitisen suualueelle uudistilallisiksi. Lapin uudisasutus eteni kuitenkin

⁶⁴ Onnela 1995; A. Vahtola 2001.

⁶⁵ Kemin Lapin voutintilit 1555–1615. Landskapshandlingar. Norrland Lappmarker. SRA; Kemin Lapin voutintilit 1638–1695. Längden över lapps-katten. SRA; A. Vahtola 2003, liitteet 4 ja 5.

⁶⁶ J. Fellman III, liite 4; Malmgren IV, s. 37–38; Onnela 1995, s. 162–164.

⁶⁷ Kemin Lapin voutintilit 1638–1695. Längden över lapps-katten. SRA; Jordeböcker för Torneå och Kemi Lappmarker 1705–1715. Skattelängder för Kemi lappmark. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Onnela 1995, s. 164–167.

kin hyvin hitaasti, asutuspisteittäin, ja vaikka vuonna 1695 annettiin uusi asutusplakaatti, ei se merkinnyt muutosta kehityksessä. Niinpä vielä vuonna 1706 merkittiin ainoastaan Sompioon viisi uudistaloa,⁶⁸ jotka tosin olivat Sodankylän ja Sompion rajaseudulla. Kuolajärvellä ja Kemikylässä ei ollut yhtään varsinaista uudistaloa, sillä Kemikylässä asunut Karppisten rai-vaajasuku oli kirjattu lapinverolle. Se tarkoitti, että he olivat ottaneet asuttavaksi jonkin vanhan Kemikylän veromaan.

1.2. Suotuisan kehityksen ajat 1900-luvun alkuun

1.2.1. Savuluvun jatkuva kasvu 1690-luvulta 1870-luvulle

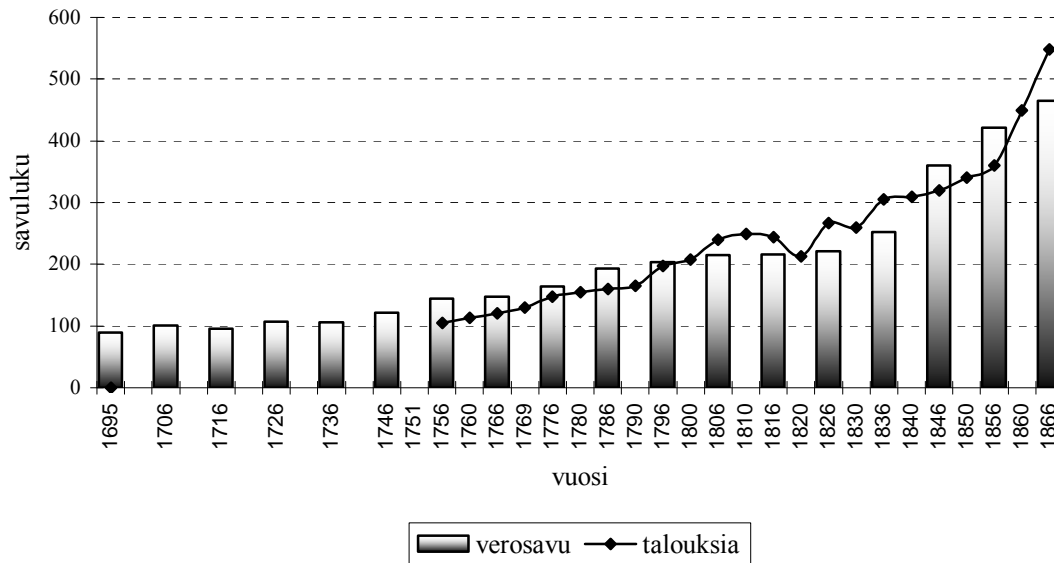
Tultaessa 1600-luvun lopulle Pohjois-Suomen asutus oli laajenemassa mutta toisaalta vakiintunut. Suurten jokien varret olivat edelleen asutusta ohjaava ja sitova tekijä. Historian ehkä pahimmat nälkävuodet 1690-luvulla leikkasivat melkein kolmanneksen Suomen väestöstä pois. Seurannut sota ja isonviha olivat myös koettelemusten täyttämää aikaa, joskin Lapin näkökulmasta ne eivät olleet juurikaan vaikeuttamassa elämää. Isonvihan vuosien jälkeen 1720-luvulta lähtien alkoi Pohjois-Suomessa voimakas asutuksen laajentumisen aika, suoranaisten ekspansio. Vauhti vain nopeutui vuosisadan lopulla. Uudistiloja perustettiin vanhoille asuinsijoille, myös kantatiloja halottiin, mutta nyt tapahtui myös merkittävä muutos: asutusvirta työntyi sivuvesistöjen varteen ja järvien rantamaisemiin. Erittäin suotuisan ilmaston vallitessa 1700-luvulla oli mahdollista aloittaa itsenäisenä talollisena vähän heikommillakin eväillä kuin oli ollut sukupolvien takaisilla sukulaisilla.

Voimakkaan kasvun aika koettiin myös Lapissa niin asutuksen kuin väestönkin volyyymilla mitattuna. Muutamat Kemin Lappiin tulleet talonpoikaissuvut olivat myös hyvin vereviä ja versoivat väkirikkinä ympäristöön. Näin oli laita muun muassa Kyröjen ja Pelkosten. Kokonaisuutena asutuskehitystä tarkasteltaessa havaitaan, että se oli tutkimusalueen lapinkylissä vuoden 1695 verouudistuksen jälkeen suotuisa. Kaaviosta 1 voidaan nähdä positiivinen suunta vuoteen 1866 saakka.

Asutuksella tarkoitetaan tässä maakirjoihin merkittyjä verosavuja, jotka olivat joko lapinveron tai uudistilaveron alaisia. Kirkonkirjoihin merkittiin perhekuntien määrä talouksina, joita saattoi olla yhden verosavun alla useampia. Lisäksi 1800-luvun kuluessa alkoi kasvaa tilattomien talouksien määrä.

⁶⁸ Jordeböcker för Torneå och Kemi Lappmarker: 1706. Skattelängder för Kemi lappmark. Vol. 81. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA.

Kaavio 1: Kittilän, Sodankylän, Sompion ja Kemikylän asutuskehitys
1695 - 1866

Lähteet: Originaljordebok över Lappmarkerna 1695. Västerbottens länstyrelse arkiv. HLA; Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Kemi lappmark 1774–1809. Huvudböcker. Lappmarkens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provins-kontoret. SRA; Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härad's Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA; Special Jordebok 1830, 1845, 1855, muutosmaakirjan ote 1845, muutosmaakirjat 1855–1858. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1–2. OMA; Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; Väkilukutaulukot 1828–1875. Kittilän KA Df:1. OMA.

Kokonaiskehitystä tarkasteltaessa voidaan todeta, että 1600-luvun lopulta lähtien seuranneena kahtena vuosisatana oli neljä noin viidenkymmenen vuoden mittaista vaihetta. Ensimmäisenä jaksona 1750-luvulle saakka verosavujen määrä pysyi staattisena, ajoittain jopa laskikin, mutta sen jälkeen 1800-luvun alkuvuosiin mennessä asutuksen volyyymi kaksinkertaistui Kittilässä ja Sodankylän alueella. Talouksien määrä kasvoi vielä verosavujakin nopeammin. Vuosisadan alkupuolella 1810-luvun pahojen katovuosien myötä kasvu taittui ja seurasi neljän vuosikymmenen mittainen staattinen vaihe. Verosavujen määrä ei varsinaisesti laskenut, mutta talouksien luku tipahti 1800-luvun alkuvuosina viidesosalla.

Sodankylän kirkkoherran mukaan vuosien 1810–1812 pahat katovuodet synnyttivät muutto-aallon, jossa suuri joukko perheitä lähti Norjaan. Toinen joskin edellistä lievämpi muuttoliike Norjaan koettiin 1820-luvun jälkipuolella. Vuosien 1832–1833 katovuodet työnsivät ihmisiä jälleen liikkeelle.⁶⁹ Ne eivät kuitenkaan hidastaneet asutuksen kasvua, joka näkyi aluksi nimenomaan talouksien määrällisenä nousuna. Se alkoi heijastua 1800-luvun puolivälissä myös verotilojen määrään. Uusi voimakas asutuksen kasvupyrähdys käynnistyi 1840-luvulla ja huipentui seuraavalla vuosikymmenellä.

Lapinkylittäin tarkasteltuna kylien välillä oli kuitenkin eroavaisuuksia kehityksessä, kuten taulukosta 1 nähdään.

⁶⁹ Vuosien 1815 ja 1835 väkilukutaulukot. Sodankylän KA IDf:1. OMA.

Taulukko 1. Verosavujen määrä Kittilässä ja Sodankylässä (Sodankylä, Sompio ja Kemikylä) vuosina 1695–1876 (lap = lapinveroa maksavat, tila = uudistilat ja tilansavut).

vuosi	Kittilä		Sodankylä		Sompio		Kemikylä		summa		yhteensä verosavuja
	lap	tila	lap	tila	lap	tila	lap	tila	lap	tila	
1695	33	-	33	-	25	-	14	-	105	-	105
1706	23	6	29	-	17	5	9	-	78	11	89
1716	28	9	32	6	20	-	6	-	86	15	101
1726	24	8	31	10	16	-	6	-	77	18	95
1736	24	9	33	5	21	6	9	-	87	20	107
1746	26	8	32	7	20	6	7	-	85	21	106
1756	28	9	34	11	24	6	9	-	95	26	121
1766	-	56	1	48	-	29	-	10	1	143	144
1776		59	-	53		27		8			147
1786		71		56		29		8			164
1796		83		70		32		8			193
1806		88		70		36		9			203
1816		89		126							215
1826		89		127							216
1836		88		133							221
1846		112		140							252
1856		177		183							360
1866		209		212							421
1876		236		229							465

Lähteet: Originaljordebok över Lappmarkerna 1695. Västerbottens länstyrelse arkiv. HLA; Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Kemi lapp-marck 1774–1809. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskon-toret. SRA; Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härad's Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin ve-rosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA. Special Jordebok 1830, 1845, 1855, muutosmaakirjan ote 1845, muutosmaakirjat 1855–1858. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1–2. OMA; Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; Väkilukutaulukot 1828–1875. Kittilän KA Df:1. OMA; Kemin ja Lapin kihlakunnan erikoismaakirja 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

Kasvun aika osui 1700-luvun jälkipuolella aluksi erityisesti Kittilään, kun taas Sodankylässä verosavujen määrä kasvoi voimakkaasti 1700-luvun loppuvuosina, Sompiossa vieläkin myöhemmin. Kemikylä oli kutistunut 1700-luvun alkuvuosien vaikeina aikoina alle kymmenen savun kyläksi ja pysyi sellaisena läpi vuosikymmeninen. Taulukossa on yhdistetty Sompion ja Kemikylän savut 1810-luvulta lähtien Sodankylään, koska kyläjaotus muuttui pitäjässä niin voimakkaasti, etteivät tiedot ole enää vertailukelpoisia keskenään.

Uudistilojen määrä kasvoi 1700-luvun alkupuolella hiljalleen niin, että vuonna 1756 niitä oli yhteensä 26. Lapinsavujen määrä sen sijaan vaihteli vuosikymmenten kuluessa mutta osoitti voimakkaan kasvun merkkejä 1750-luvulla. Se tarkoitti, että nimenomaan vanhoilla lapinveromailla asuneet perheet perustivat itsenäisiä talouksia. Niistä useimmat olivat käytännössä uudistaloja, vaikka ne merkittiinkin lapinverolle. Samoin perustettiin tuolloin puolenkymmentä uutta uudistaloa. Kemin Lapissa oli nähtävissä samat suotuisan ajan kehityslinjat kuin yleensä Suomessa tai koko Ruotsin valtakunnassa. Asutuskuvassa tapahtui myös ratkaiseva

muutos 1760-luvulla, kuten taulukosta 1 nähdään. Yhtä lukuun ottamatta kaikki lapinverosavut merkittiin uudistiloiksi.

Perinteinen käsitys Lapin asuttamisen historiassa on ollut, että vuosien 1673 ja 1695 asutusplakaatit laukaisivat padon ja päästivät suomalaisen uudisasutuksen vyörymään Kemin Lapin lapinkyliin. Numerollisessa valossa uudisasutuksen nopea kasvu oli tosiasiassa 1700-luvulla ainoastaan eteläisissä lapinkyllissä Kitkassa ja Maanselässä, kuten taulukosta 2 näkyy.

Taulukko 2. Verosavujen määrä Kuolajärvellä vuosina 1695–1806 ja Kuusamossa (Kitka ja Maanselkä) vuosina 1695–1766.

vuosi	Kuolajärvi		Kitka		Maanselkä	
	lap	tila	lap	tila	lap	tila
1695	31	-	19		15	
1706	16	-	7		7	
1716	24	-	4	22	3	38
1726	20	-	4	21	1	37
1736	29	-	6	24	8	42
1746	34	-	6	29	9	37
1756	38	-	6	36	9	51
1766	-	42	-	58	-	78
1776	-	40				
1786	-	41				
1796	-	42				
1806	-	51				

Lähteet: Originaljordebok över Lappmarkerna 1695. Västerbottens länstyrelse arkiv. HLA; Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Kemi lappmark 1774–1809. Huvudböcker. Lappmarkens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. SRA.

Kuusamon uudisasutus jatkui ripeänä läpi 1700-luvun, eikä siellä koettu taantumavaiheita. Seutu suomalaistuihin lähes kokonaan 1700-luvun puoliväliin mennessä. Kuitenkin Kitkassa ja Maanselässä oli myös lapinveron maksajia, ja itse asiassa niiden määrä nousi vuosisadan puolivälin jälkeen aina vuoteen 1763 saakka. Sen sijaan Kuolajärven asutuskuva poikkeaa jossain määrin muista Kemin Lapin lapinkylistä. Kuolajärvellä kasvoi lapinverosavujen määrä ripeästi 1720-luvulta lähtien mutta vakiintui vuosisadan puolivälistä lähtien 40 savun paikkeille. Kasvukehitys olikin 1700-luvulla lähinnä toipumista vanhalle 1600-luvun lopun tasolle. Kuolajärvellä ei myöskään ollut yhtään uudisveron maksajaa ennen vuotta 1763, vaikka tosiasiaa kylä oli muuttunut jo ennen vuosisadan puoltaväliä suurelta osin uudistalouksiksi. Verosavut olivat siten kaikki käytännössä vanhoilla lapinveromailla.

Enontekiön osalta tarkastelu alkaa tässä tutkimusraportissa vuodesta 1809 lähtien. Enontekiön asutus pohja muodostui 1800-luvulle tultaessa kolmesta osasta. Ensiksikin olivat muutamat vanhat lapinkylien suvut, joista osa oli siirtynyt uudistilallisiksi ja osa poronomadeiksi. Näin kävi muun muassa Eiran suvulle. Toinen merkittävä perusta muodostui 1600- ja 1700-luvulla tulleista Tornionlaakson ja Ounasjokilaakson talonpojista, joista myös osa haarautui po-

ronomadeiksi ja saamelaistui. Esimerkkinä mainittakoon Hetat, Kyröstä polveutuvat Näkkäläjärvet ja Baas-suvusta polveutuvat Palojärvet. Kolmas ryhmä oli lähinnä 1600-luvun jälkipuolella ja 1700-luvun kuluessa läntisestä Tornion Lapista tulleet porosaamelaiset.

Taulukon 3 numeroissa näkyy, kuinka Enontekiön jakaminen valtakuntien kesken romahdutti Suomen puoleisen asutus pohjan. Erityisesti lapinveroa maksaneista talouksista jäivät liki kaikki Ruotsin puolelle, joskin 1800-luvun alkuvuosikymmeninä Suomen Enontekiö täyttyi hiljalleen kymmenkunnasta porosaamelaisesta perhekunnasta. Selvää on, että monille Ruotsin puoleisille ja varsinkin Rounalan kylän suvuille jäivät laidunmaat Suomeen. Sen sijaan verotilojen määrä pyrähti nopeaan kasvuun 1800-luvun puolivälissä ja kolminkertaistui kolmessa vuosikymmenessä.

Taulukko 3. Asutuskehitys Enontekiöllä vuosina 1805–1876.

vuosi	verotiloja	lapinverotalouksia
1805	40	57
1816	24	6
1826	24	9
1836	23	9
1846	26	14
1856	47	18
1866	68	11
1876	73	18

Lähteet: Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarker 1805–1809. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. SRA; Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härad's Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA; Special Jordebok 1830, 1845, 1855, muutosmaakirjan ote 1845, muutosmaakirjat 1855–1858. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1–2. OMA; Kemin ja Lapin kihlakunnan erikoismaakirja 1875. OLKI Ha1:18. OMA; Muonionniskan ja Enontekiön rippikirjat 1836–1864. Muonion KA IAa:3–5. OMA; rippikirjat 1806–1864, 1858–1867. Enontekiön KA IAa:1–8. OMA.

Enontekiön lapinveron alaisten talouksien määrä on hieman tulkinnanvarainen. Aivan ehdotonta lukua ei voida antaa, koska veronkantoluetteloihin kirjatut ja kirkonkirjoilla olleet eivät olleet välttämättä samoja perhekuntia. Joka tapauksessa lapintaloudet koostuivat poro- ja raitiosaamelaisten perhekunnista, joiden vaiheisiin syvennytään tarkemmin myöhemmin tässä työssä.

1.2.2. Uudistilojen perustamisvaihe 1800-luvun puolivälissä

Uudistilojen perustamisen osalta koettiin 1800-luvun puolivälissä Sodankylässä, Kittilässä ja Enontekiöllä historian siihen mennessä vilkkain vaihe. Vasta tuolloin Lappi sai uutta asuttajaväestöä muualta, mutta silti yhä tuolloinkin uudisraivaajiksi rekrytoitui lähinnä vanhojen talojen varttuvaa sukupolvea. Vaihtuvuus tilojen omistajasuvuissa oli 1800-luvun puolivälin molemmin puolin yleistä, mutta muutos oli pääasiassa naapuritalojen ja kylien keskistä ja vähemmässä määrin naapuripitäjien välistä muuttoliikettä.⁷⁰ Suotuisina aikoina elinolot paraniivat ja korkea syntyvyys johti väkiluvun kasvuun. Talollisperheiden lasten oli hakeuduttava itsenäiseksi tilanpitäjäksi, elleivät he halunneet muuttaa muualle.

Taulukko 4. Perustettuja uudistiloja vuosikymmenittäin 1810–1879 (perustamisvuosi on määrätynyt maaherran vahvistuksesta).

Vuosikymmen	Sodankylä	Kittilä	Enontekiö	Yhteensä
1810-luku	2	0	0	2
1820-luku	3	1	0	4
1830-luku	3	2	0	5
1840-luku	19	26	7	52
1850-luku	63	74	30	167
1860-luku	6	17	7	30
1870-luku	4	4	0	8
Yhteensä	100	124	44	268

Lähteet: Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA; Special Jordebok 1830, 1845, 1855, muutosmaakirjan ote 1845, muutosmaakirjat 1855–1858. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1–2. OMA; Kemin ja Lapin kihlakunnan erikoismaakirjat 1875 ja 1905. OLKI Ha1:18. OMA.

Kun vielä 1830-luvulla Sodankylään, Kittilään ja Enontekiölle perustettiin yhteensä vain 5 uudistilaa, niin 1850-luvulla uusia tiloja syntyi peräti 167, mutta sitten 1870-luvulla muodostettiin enää 8 uudistilaa. Vilkkain vaihe uudistilojen perustamisessa ajoittui nimenomaan 1840- ja 1850-luvulle, kuten taulukosta 4 havaitaan.

Vertaamalla taulukon 4 lukuja taulukon 1 kokonaisverosavujen määrään havaitaan, että asutuksen kasvu kanavoitui 1800-luvulla lähes yksinomaan uusien tilojen perustamisina. Tilanhalkomisia tehtiin vähän. Verotalouksien määrä kasvoi vuosien 1816–1876 välisenä aikana kaikkiaan 299 taloudella, joista siis uudistiloja oli 268. Ylipäänsä asutuksen luonnetta hallitsivat selvästi uudissavut, sillä kaksi kolmesta uudesta perhekunnasta oli uudisraivaajia. Tiivistynyt asutus aiheutti myös sen, että uusien tilojen perustamishankkeet kohtasivat 1800-luvun

⁷⁰ Special Jordebok 1830, 1845, 1855, muutosmaakirjan ote 1845, muutosmaakirjat 1855–1858. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1–2. OMA. Muuttaneiden liike näkyy Kittilän muuttoluetteloissa, muutamilta vuosilta myös Sodankylän muuttokirjoista. Asiaa selvitetään tarkemmin muuttoliikkeen yhteydessä.

puolivälistä lähtien usein talollisten vastustusta. Esimerkiksi vuonna 1854 oli samaan aikaan lääninhallituksessa käsittelyssä neljää uudistilaa vastaan tehdyt protestit.⁷¹

Uudistiloille annettiin 1800-luvulla säännönmukaisesti 15 vuoden verovapaus, jonka jälkeen tila oli yleensä vielä viisi vuotta puolella verolla. Toisinaan esimerkiksi tilakatselmuksissa saatettiin todeta, ettei perustamisveloitteita ollut täytetty rakennusten ja raivausten osalta ja isäntä jatkoi eloaan ”vanhaan tapaan”, toisin sanoen luontaistaloudessa kalastaen ja metsästäen.⁷² Kun veloitteita ei tehty, voitiin tilanpaikka liittää takaisin kruununmaahan.

1.2.3. Asutuskehityksen luonne 1800-luvun lopulta 1900-luvun alkuun

Asutus sai Lapissa 1800-luvun loppupuolella aivan uudenlaisen ilmeen, kuten taulukosta 5 nähdään. Nyt onkin syytä puhua talouksista eli ruokakunnista eikä yksistään verosavuista, sillä yhteisön sosiaalinen rakenne differentioitui ja alkoi syntyä uusia yhteiskuntaluokkia. Eri-tyisesti tilattoman väestön osuus paisui suureksi, mikä näkyy taulukossa mäkitupalaisten ryhmän huomattavana nousuna. Vuonna 1880 mäkitupia oli 42, kun vuonna 1900 määrä oli noussut 212 ruokakuntaan.

Taulukko 5. Sodankylän, Kittilän ja Enontekiön asutuskehitys ruokakuntien määrinä 1880–1900.

Ruokakunnat	Sodankylä			Kittilä			Enontekiö		
	1880	1890	1900	1880	1890	1900	1880	1890	1900
tilallisia	275	302	378	251	275	385	81	82	89
torppareita	9	15	20	9	16	6	3	2	2
mäkitupalaisia	20	46	126	17	36	77	5	5	9
itsellisiä	196	248	226	147	200	176	-	11	29
virkamiehiä	3	3	9	5	4	2	-	2	1
lappalaisia	-	6	14	3	-	-	13	13	25
yhteensä	503	620	773	432	531	646	102	125	155

Lähteet: Henkikirjat 1880, 1890, 1900. Kittilän kihlakunnan henkikirjoittajan arkisto Bb1:1-2. OMA; Kittilän pitäjän henkikirja 1880. Kittilän piirin nimismiehen arkisto HI:1. OMA; Lapin kihlakunnan henkikirjat 1880, 1890, 1900. Oulun läänin henkikirjat. ES 4146, ES 4154, ES 4162. OMA.

⁷¹ Maaherralta kruununvoudille 6.6.1859 protesti Kittilän Kulpakon uudistilaa vastaan, maaherralta kruununvoudille 6.6.1859 protesti Sodankylän Seitajärven ja Marttiinin uudistiloja vastaan, maaherralta kruununvoudille 8.6.1859 protesti Kittilän Järvenpään uudistilaa vastaan ja maaherralta kruununvoudille 1.7.1859 protesti Kittilän Hanhelan uudistilaa vastaan. Maaherralta saapuneet kirjeet, n:o 159–160, 167, 199. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:17. OMA.

⁷² Ks. Kertomuksia kruunun uudistilain hoidosta 1862–1927. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVb:1. OMA.

Mäkitupalaisilla oli oma mökki ja yleensä pieni karja. Elanto saatiin pääasiassa metsäsavotoilta ja muista palkkatöistä. Sen sijaan torpparien osuus oli tutkimusalueeni Lapissa marginaalinen. Niistäkin suurin osa oli kruununmetsiin perustettuja metsävirtijatorppia. Sodankylässä, Kittilässä tai Enontekiöllä ei tehty myöskään kalastuspaikkojen katselmuksia, eli niille alueille ei syntynyt Inarissa tyypillistä kalastuksen varaan muodostunutta asutusta. Eroavaisuus kertoo edellä mainittujen kylien historiallisesti erilaisesta elinkeinopohjasta.

Lukujen perusteella talouksien määrällinen kasvu olisi ollut vuosien 1870–1880 aikana huikea, sillä vuonna 1870 kirkkoherran väestölaskelmien mukaan Sodankylässä ja Kittilässä oli yhteensä 579 taloutta,⁷³ kun vuonna 1880 henkikirjojen perusteella määrä oli 935. Kasvu on osin näennäistä, sillä väestötaulukoihin ei kirjattu mukaan läheskään kaikkia yksinäishenkilöitä itsellistalouksina.

Itsellisväestöön eli huonekuntalaisiin sisältyivät lukuisat työmiesperheet, joista monet asuivat esimerkiksi tilallistalojen huonetta. Varsinaiset palkolliset eli rengit ja piit eivät ole itsellisten joukossa, sillä he kuuluivat talojen omaan ruokakuntaan. Löysäläiset on toisinaan tulkittu itsellisiksi, mutta tässä heitä voi verrata lähinnä irtolaisiin, toisin sanoen henkilöihin, joilla ei ollut työtä eikä vakituista asuntoa. Heidän määränsä nousi vuoden 1880 melkein pä nollasta vuoden 1900 yhteensä 155 talouteen, mutta lukuja ei ole otettu huomioon taulukossa. Riippumatta eri laskutavoista on selvää, että ruokakuntien määrä kasvoi nopeasti. Eri lähteistä saatujen lukujen vaihtelut kertovat myös siitä, kuinka tulkinnallisia olivat luokittelut jo omana aikanaan. Kehityksen suunnan numerot kuitenkin osoittavat hyvin.

Eräs merkittävä asutusmuoto syntyi 1800-luvun jälkipuolella kruununmetsiin, jonne metsähallitus alkoi vuokrata pieniä viljelystorppia eli kruununmetsätorppia. Niiden perustaminen oli riippuvainen metsähallituksesta, eli käytännössä suoraan hoitoalueen metsänhoitajasta. Torppariksi haluava esitti torpanperustamishakemuksen mainetodistuksineen oman hoitoalueen metsänhoitajalle, ylimetsänhoitajalle ja myöhemmin suoraan metsähallitukselle. Hakemuksessa esitettiin torpan paikka sekä siihen kuuluviksi halutut niityt ja pellot. Aluemetsänhoitaja ja ylimetsänhoitaja liittivät mukaan oman lausuntonsa anotun paikan ja torpparin soveltuvuudesta.

Vielä 1860-luvulla Sodankylän hoitoalueen metsänhoitaja totesi, ettei alueella ollut kuin muutama mäkitupa.⁷⁴ Ensimmäiset kruununmetsätorpat katsastettiin Ounasjoen hoitoalueelle 3.9.1870, kun metsänhoitaja Carl Nummelin teki verollepanon Lohinivan kahdelle torpalle väliaikaisesti erotetulla kruununmaalla. Ne saivat verovahvistuksen 9.3.1871,⁷⁵ ja niistä tuli sittemmin myös uudistiloja. Matti Holkille katsottiin asuttavaksi Tervakarimetsätorppa myös vuoden 1870 syyskuussa Ounasjoen hoitoalueella. Vuonna 1880 oli Ounasjoella kolme torppaa: Maununaho, Patokariniemi ja Meltinkoski. Sodankylän hoitoalueella perustettiin ensimmäinen kruununmetsätorppa vasta helmikuussa 1881, kun Titus Arajärven Hietarannan paikalle vahvistettiin vero. Kaksi vuotta myöhemmin Sodankylässä oli neljä torppaa, mutta

⁷³ Väkilukutaulukot. Sodankylän KA IDf:1. OMA.

⁷⁴ Sodankylästä ylimetsänhoitaja Ranckenille 16.5.1864. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit 1860–1881. Sodankylän hoitoalueen arkisto Dia:1. OMA.

⁷⁵ Maaherra kruununvoudille 3.9.1870 torppien verollepanosta. Maaherralta saapuneet kirjeet 1870. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:30. OMA.

1880-luvun jälkipuolella enää yksi. Samoin kävi Ounasjoella, jossa myös oli ainoastaan yksi kruununmetsätorppa vuonna 1885.⁷⁶

Torppien määrä ei kasvanut 1900-luvun alkupuolellakaan kovin mittavaksi. Vuoteen 1900 mennessä perustettiin torppia tutkimusalueella:

-Sodankylään	6
-Kittilään	6
-Enontekiölle	3

Käytännössä ennen 1900-lukua Sodankylässä, Kittilässä ja Enontekiöllä oli kruununmetsissä ainoastaan metsänvartijatorppia. Siltä osin tilanne poikkesi esimerkiksi Inarista, jossa varsinkin porosaamelaiset siirtyivät kruununmetsätorppareiksi. Vuoteen 1898 mennessä perustettiin Lapin kihlakuntaan, Kemijärvelle ja Kuolajärvelle yhteensä 146 kruununmetsätorppaa,⁷⁷ eli lähes sama määrä kuin uudistiloja. Vuonna 1900 laskettiin olevan koko Kemin tarkastuspiirissä torppia 393.⁷⁸

Vuonna 1901 kirjattiin tilattoman väestön alakomitean selvityksissä kruununmetsätorppia kunnittain Lapin kihlakunnassa ja Kuolajärvellä seuraavasti:⁷⁹

	torppia	niissä ruokakuntia	asukkaita
Enontekiö	6	7	38
Kittilä	7	8	31
Sodankylä	52	74	318
Kuolajärvi	25	36	195
Muonio	11	18	58
Inari	69	73	367
Utsjoki	5	7	22

Huomio kiinnittyy Sodankylän suureen lukuun, vaikka aikaisempien selvitysten ja henkikirjojen mukaan siellä ei torppia ollut 1900-luvun alussa kuin parikymmentä. Niistäkin osa oli ns. tavallisia torppia. Tilattoman väestön alakomitean papereista näkyy, kuinka juuri vuosisadan vaihteessa useita kymmeniä työmiesperheitä siirtyi kruununmetsätorppareiksi. Talvisaikaan pääasiassa savotoilta elantonsa saaneet työmiehet jäivät kruununmaiden vuokraajiksi. Samaan aikaan kun torppien määrä alkoi kasvaa, oli myös tulomuutto poikkeuksellisen suurta Sodankylään ja Kittilään. Voidaankin todeta, että muualta muuttaneet siirtyivät asumaan pääasiassa kruununmetsiin.

Olennaista 1800-luvun loppupuolen asutuskehityksessä oli, että tilallistalouksien osuus pysyi huomattavan suurena. Itsenäisiä talollisia ja lappalaistalouksia oli Sodankylässä puolet ja Kittilässä ja Enontekiöllä reilusti yli puolet kaikista ruokakunnista. Se on selvästi poikkeavaa eteläisten seutujen ja jo esimerkiksi Rovaniemen kehitykseen. Siellä tilallistalouksien osuus tipahti kolmannekseen ja jopa sen allekin 1900-luvulle tultaessa.⁸⁰ Verotalouksien määrä kasvoi 1800-luvun lopulla kahdessa vuosikymmenessä tutkimusalueellani 607 taloudesta

⁷⁶ Luettelo kruununmetsätorpista. Kemin tarkastuspiirin arkisto Bf:1. OMA.

⁷⁷ Tilattoman väestön alakomitean mietintö n:o 2. Valtion metsämaiden asuttaminen. Käsinkirjoitettu konsepti 1904. Kansio 27 Ha. KA.

⁷⁸ Komiteamietintö 1905:3, s. 33; ks. Ruuttula-Vasari 2004, s. 105.

⁷⁹ Tilattoman väestön alakomitean mietintö n:o 2. Valtion metsämaiden asuttaminen. Käsinkirjoitettu konsepti 1904. Kansio 27 Ha. KA.

⁸⁰ Enbuske 1997.

852:een. Kasvu kohdentui tilojen halkomisiin, sillä uudistiloja perustettiin Sodankylään, Kittilään ja Enontekiölle yhteensä vain 76. Pitäjittäin uudistilat jakaantuivat seuraavasti:

-Sodankylä	24
-Kittilä	43
-Enontekiö	9

Tiloista osa muodostettiin vuosisadan vaihteen isonjaon yhteydessä Kittilään.⁸¹

Kaksi kolmesta uudesta verosavusta syntyi 1800-luvun lopulla vanhan manttaalitilan halkomisesta.⁸² Niistä muodostui 1900-luvun alkuvuosina itsenäisiä tiloja. Asutuskehitys poikkesi siten luonteeltaan selvästi varhaisemmasta 1800-luvusta, jolloin verosavujen kasvu oli kohdistunut lähes yksinomaan uudistalouksiin. Muutoksen taustalla vaikuttivat lainsäädännölliset esteet, jotka rajoittivat uudisraivioiden perustamista. Käytännössä asutustoiminnan siirtyminen metsähallinnolle 1870-luvulla romahdutti uudistilojen syntymisen Lapissa. Kuten jo aikaisemmin todettiin, oli metsähallinnolla ratkaiseva päätösvalta uudistilojen hyväksymisessä. Vuosien 1877–1898 aikana Lapin kihlakunnassa uudistiloja perustettiin eniten Inariin ja Kuolajärvelle, ja kaikkiaan kihlakuntaan syntyi kyseisenä ajanjaksona yhteensä 169 uutta tilaa. Asutus perustui vielä 1900-luvun alussa keskisessä Lapissa ja Enontekiöllä vankasti tilallistalouksiin.

⁸¹ Special Räkning öfver Lappskatten i Torneå Härad's Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA; Special Jordebok 1830, 1845, 1855, muutosmaakirjan ote 1845, muutosmaakirjat 1855–1858. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1–2. OMA; Kemin ja Lapin kihlakunnan erikoismaakirjat 1875 ja 1905. OLKI Ha1:18. OMA.

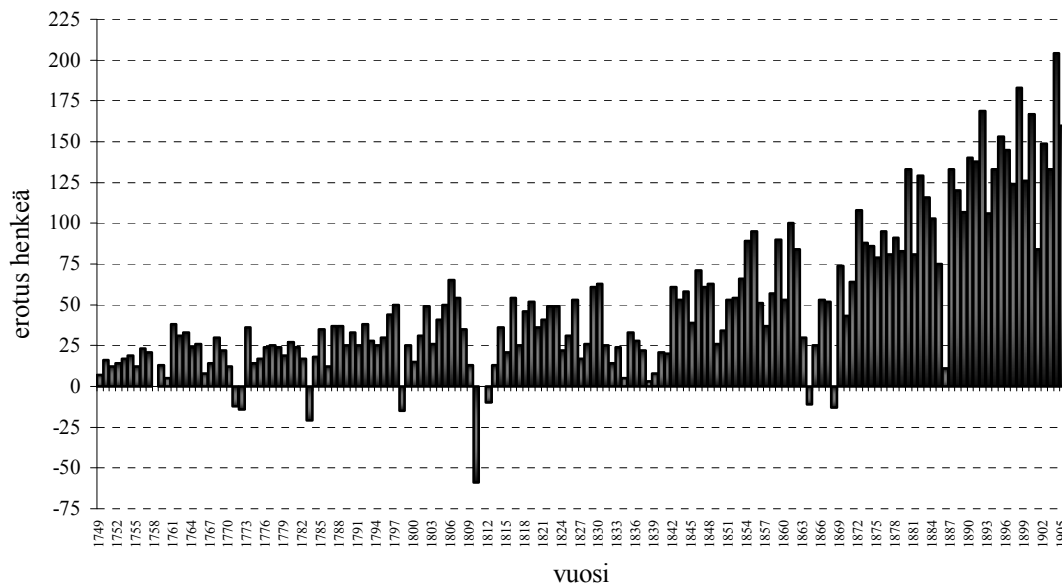
⁸² Lapin kihlakunnan henkikirjat. Oulun läänin henkikirjat. Mf ES4146, ES 4154, ES 4162. OMA; Special Jordebok öfver Lappmarkens härad år 1875. Kemin ja Lapin kihlakunnan maakirjat. OLKI Ha1:18. OMA; Enontekiön alkuaineisto. Kansiot 24–26. Oulun lääni. Tilattoman väestön alakomitea 1901–1906. 540 7:24. KA; Sodankylän ja Kittilän alkuaineisto (kopio). Tilattoman väestön alakomitea 1901–1906. Lapin komitean arkisto Hcb:1. OMA.

2. Väestölliset muutokset

2.1. Hedelmällisyys

Tutkimusalueen väestökehityksessä on ollut yksi merkittävä ja poikkeuksellinen piirre. Vuodesta 1749 lähtien on Sodankylän ja Kittilän vuotuinen kuolleisuus ylittänyt syntyneiden määrän ainoastaan kahdeksana vuotena 1900-luvun alkuvuosiin mennessä. Vuodet olivat 1771–72, 1783, 1798, 1810, 1812, 1864 ja 1868. Näistäkin oli paha vuosi ainoastaan 1810, jolloin kuolleita oli kaikkiaan 105, eli 59 enemmän kuin syntyneitä. Tuolloin Lapissa riehuivat rokko- ja kuumetaudit. Silmiinpistävää on myös, että edes 1860-luvun ankarat nälkävuodet eivät viiltäneet syvää lovea keskisen Lapin väestöön. Väestöllisiä kriisiaikoja oli siten hyvin vähän, mikä havainnollistuu kuviosta 2.

Kuvio 2. Syntyneiden ja kuolleiden välinen erotus Sodankylässä ja Kittilässä 1749 - 1905

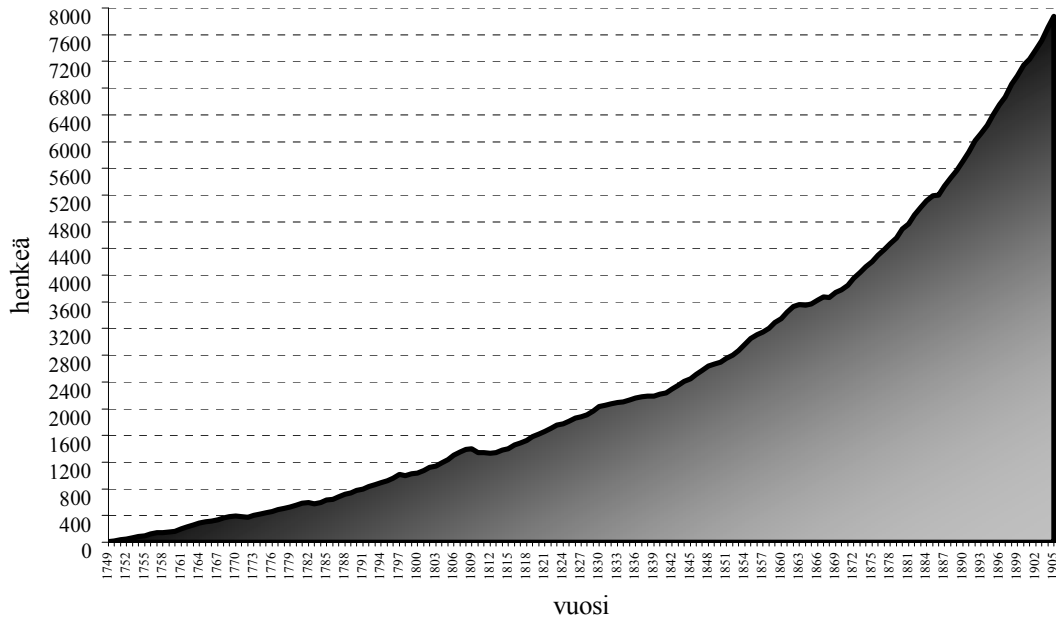
Lähteet: Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1828–1858. Kittilän KA IC:1. OMA; kuolleiden luettelot 1828–1858. Kittilän KA IC:1. OMA; syntyneiden ja kastettujen luettelot 1759–1849. Sodankylän KA IC:1–4. OMA; kuolleiden luettelot 1761–1871. Sodankylän KA IC:1–4. OMA; Väkilukutaulut 1828–1910. Kittilän KA Df:1–2. OMA; Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; SVT 6A.

Enontekiöllä miinusvuosia oli 1800-luvulla vain kolme, joista vuonna 1867 oli kuolleita neljä enemmän kuin syntyneitä.⁸³ Vuotuinen syntyneiden määrä ylitti Sodankylän kirkkoherrakunnassa (Sodankylä ja Kittilä) 50 rajan vuonna 1787, vuonna 1844 syntyneitä oli 100, vuonna 1884 jo 200 ja vuonna 1900 yli 300. Vuonna 1904 syntyneitä oli historian siihen mennessä eniten, 323 pienokaista, ja kun kuolleiden määrä oli tuolloin 119, tuli syntyvyyden antamaksi

⁸³ Syntyneiden luettelot 1800–1891. Enontekiön KA IC:1–3. OMA; kuolleiden luettelot 1800–1854. Enontekiön KA IC:1–3. OMA; Väkilukutaulut 1800–1875. Enontekiön KA Df:2–3. OMA; SVT 6A.

väestönlisäksi ennätyselliset 204 henkeä.⁸⁴ Kuten kuviosta 3 havaitaan, oli syntyvyyden tuoma väestönlisä jatkuvasti ja eksponentiaalisesti kasvava.

Kuvio 3. Syntyvyyden antama väestönlisä Sodankylässä ja Kittilässä
1749 - 1905

Lähteet: Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1828–1858. Kittilän KA IC:1. OMA; kuolleiden luettelot 1828–1858. Kittilän KA IC:1. OMA; syntyneiden ja kastettujen luettelot 1759–1849. Sodankylän KA IC:1–4. OMA; kuolleiden luettelot 1761–1871. Sodankylän KA IC:1–4. OMA; Väkilukutaulut 1828–1910. Kittilän KA Df:1–2. OMA; Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; SVT 6A.

Enontekiöllä syntyneiden määrä pysytteli 1800-luvun alkupuolella vuosittain alle kymmenen mutta nousi sitten vuosisadan jälkipuoliskolla 10:n ja 30:n välillä.⁸⁵ Väkilukuun suhteutettuna eroa ei kuitenkaan ollut Kittilään ja Sodankylään verrattuna. Kaikkiaan syntyneiden enemmisyys suhteessa kuolleisiin toi Kittilään ja Sodankylään 150 vuoden aikana noin 8 000 henkeä. Tuona jaksona elettiin Lapissa poikkeuksellisen suotuisa väestövaihe, mikä takasi vahvan perustan paikalliselle asutukselle.

Väestökehityksen perusteella on hyvin vaikea todentaa näkemystä, että 1600-luvun lopulla tulleet uudisasukkaat olisivat yleisesti ottaen olleet hedelmällisempiä kuin saamelaiset. Aina-kin Sodankylän pastoraatin ensimmäisten rippikirjatietojen perusteella 1730-luvulta olivat vanhojen lapinsukujen perheet aivan yhtä väkirikkaita kuin tulokassuvut.⁸⁶ Toisaalta suurin osa suvuista oli nimenomaan vanhoja lapinsukuja. Eri asia on puhtaasti nomadisessa taloudessa eläneiden saamelaisten suhde kiinteämmin asuneen väestön hedelmällisyyteen. Pikemmin-

⁸⁴ Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1828–1858. Kittilän KA IC:1. OMA; kuolleiden luettelot 1828–1858. Kittilän KA IC:1. OMA; Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1759–1849. Sodankylän KA IC:1–4. OMA; kuolleiden luettelot 1761–1871. Sodankylän KA IC:1–4. OMA; Väkilukutaulut 1828–1910. Kittilän KA Df:2. OMA; Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; SVT 6A.

⁸⁵ Syntyneiden luettelot 1800–1891. Enontekiön KA IC:1–3. OMA; kuolleiden luettelot 1800–1854. Enontekiön KA IC:1–3. OMA; Väkilukutaulut 1800–1875. Enontekiön KA Df:2–3. OMA; SVT 6A.

⁸⁶ Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA.

kin on nähtävä, että Kemin Lapin kylien elinolosuhteet kohentuivat 1700-luvulla erityisesti ravinnonsaannin suhteen niin paljon, että väestönkasvu oli mahdollista. Elämisen painottuminen vähitellen tilanhoitoon johti myös työvoiman tarpeeseen – niinpä perhekoko kasvoi.

2.2. Väkiluvun kasvu

Syntyvyyden positiivinen ilme näkyi myös väkiluvussa. Kuten taulukosta 5 nähdään, oli vuonna 1750 Sodankylän kirkkoherrakunnassa, johon kuuluivat siis Sodankylä, Kittilä, Sompio ja Kemikylä, kaikkiaan 705 henkeä, mutta viiden vuosikymmenen kuluttua vuonna 1800 väkiluku oli noussut jo 1 617 henkeen. Vuonna 1850 väkiluku oli 2 935. Vuoteen 1905 mennessä Kittilän ja Sodankylän seurakuntien yhteenlaskettu väkimäärä oli 8 295, eli se oli lähes kolminkertaistunut viidenkymmenen vuoden aikana. Ainoat negatiivisen kehityksen ajat sattuivat vuosien 1810–1815 välille. Sodankylä pysytteli Kittilää suurempana väkiluvulla mitattuna, kuten se oli myös asutuksen osalta. Vuonna 1830 Sodankylän emäseurakunnan väkiluku oli 1 349 ja vuonna 1905 jo 4 641. Kittilässä oli vuonna 1830 vastaavasti 1 017 ja vuonna 1905 kaikkiaan 3 654 henkeä.⁸⁷

Taulukko 5. Väkiluku Sodankylän kirkkoherrakunnassa 1750–1825, Sodankylässä ja Kittilässä 1830–1905 sekä Enontekiöllä 1800–1905.

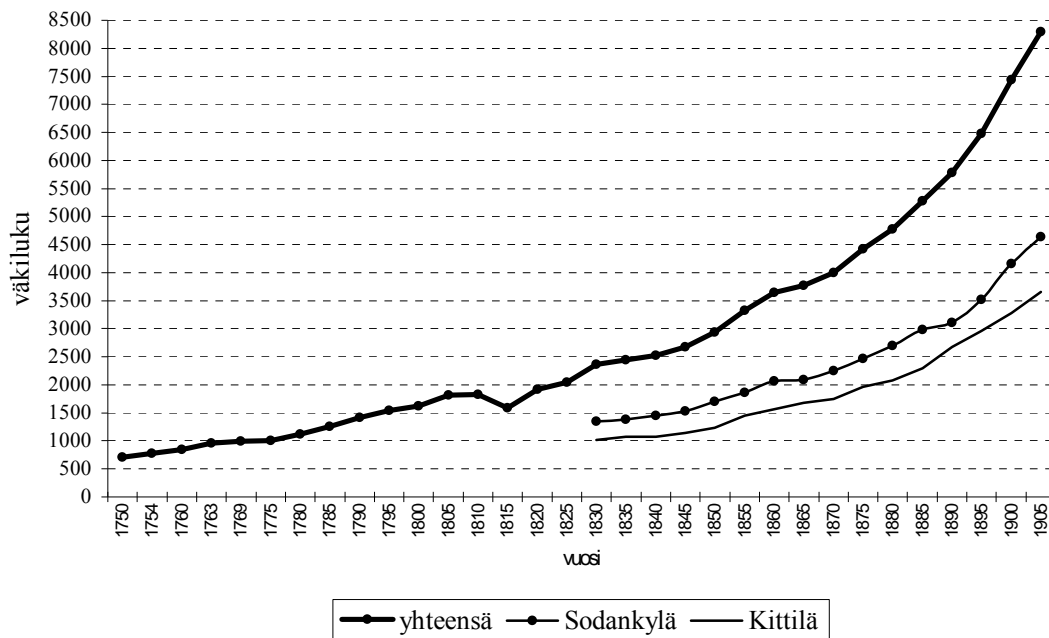
vuosi	yhteensä Sodankylä Kittilä	Enontekiö	vuosi	yhteensä Sodankylä Kittilä	Sodankylä	Kittilä	Enontekiö
1750	705		1830	2366	1349	1017	313
1754	778		1835	2450	1381	1069	327
1760	850		1840	2522	1449	1073	359
1763	961		1845	2677	1529	1148	406
1769	999		1850	2935	1704	1231	442
1775	1008		1855	3321	1866	1455	523
1780	1114		1860	3639	2073	1566	577
1785	1259		1865	3771	2090	1681	597
1790	1421		1870	3996	2251	1749	545
1795	1542		1875	4423	2463	1960	575
1800	1617	875	1880	4773	2695	2078	644
1805	1814	869	1885	5276	2977	2299	703
1810	1823	443	1890	5779	3109	2670	767
1815	1587	216	1895	6482	3518	2964	854
1820	1914	284	1900	7434	4153	3281	953
1825	2041	293	1905	8295	4641	3654	995

Lähteet: Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; Väkilukutaulut 1828–1910. Kittilän KA Df:1–2. OMA; Väkilukutaulut 1800–1875. Enontekiön KA II Df:2–3. OMA; SVT 6A.

⁸⁷ Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; Väkilukutaulut 1876–1910. Kittilän KA Df:2. OMA; SVT 6A.

Nopea väkiluvun kasvu merkitsi asutukselle painetta, joka näkyikin 1700-luvun jälkipuolella verosavujen kasvuna. Tältä osin täyttyivät Ruotsin kruunun yhteiskuntapoliittiset tavoitteet Lapissa. Olihan jo 1730-luvulta lähtien ollut ensisijaisena Lapinmaan kehittämisen lähtökoh- tana väestöpohjan laimentaminen ja asutuksen vankistaminen. Aivan erityisesti väestön lisääntyminen alkoi näkyä 1800-luvulla tilattoman väestön osuuden nousuna. Se puolestaan heijas- tui viranomaisten toimissa. Ainakin vuoden 1858 henkikirjoitusasetuksella oli suora yhteys väestönkasvuun ja sen tuomiin vaikeuksiin lapinrahvaan kontrolloinnissa. Taloissa ja ruoka- kunnissa alkoi olla niin paljon väkeä, etteivät kruunun virkamiehet pystyneet enää valvomaan kehitystä. Väestönkasvun yhtäläinen ilme eri seurakunnissa havainnollistuu hyvin myös kuvi- ossa 4. Vertaamalla sitä kuvioon 3 havaitaan, että kasvu johtui lähes yksinomaan syntyvyyden lisästä.

Kuvio 4. Väkiluvun kehitys Sodankylässä ja Kittilässä
1745 - 1905

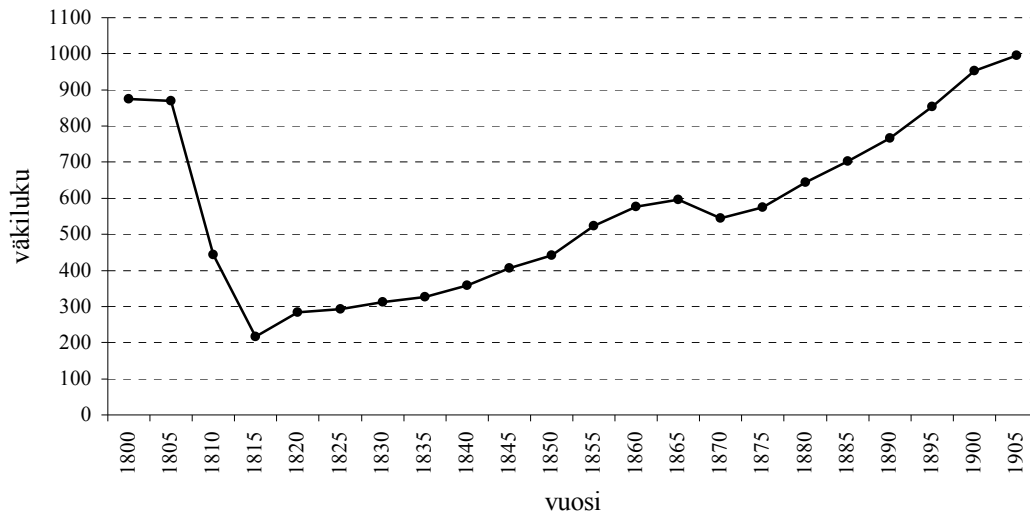

Lähteet: Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; Väkilukutaulut 1828–1910. Kittilän KA Df:1–2. OMA; SVT 6A

Enontekiöllä seurakunnan hajoaminen kahden valtakunnan alueelle näkyi 1810-luvulla dra- maattisesti, kuten kuvio 5 myös sen osoittaa. Kun vuonna 1800 väkiluku oli 875, niin vuonna 1815 asui Suomen puolella enää 216 henkeä. Siitä määrä nousi hiljalleen vuosisadan kulues- sa. Vuonna 1905 Enontekiön väkiluku oli 995. Ainoa laskukausi koettiin katovuosina 1865– 1870.⁸⁸

⁸⁸ Väkilukutaulut 1800–1875. Enontekiön KA II Df:2–3. OMA; SVT 6A.

Kuvio 5. Väkiluvun kehitys Enontekiöllä 1800 - 1905

Lähteet: Väkilukutaulut 1800–1875. Enontekiön KA II Df:2–3. OMA; SVT 6A.

Kaiken kaikkiaan vasta 1800-luvun loppuvuosina ja erityisesti 1900-luvun alkuvuosikymmenenä muuttoliike toi enenevässä määrin uutta asutusta Lappiin. Se näkyi asutuksessa varsinkin kruununmetsätorppien ja ei-tilallisten ruokakuntien huomattavana määrällisenä kasvuna. *Merkittävintä tämän tutkimuksen kannalta on se, että keskisen Lapin väestönkasvu oli sisäsyntyistä ja riitti vankistamaan asutuspohjaa.*

2.3. Muuttoliikkeen sykäykset

Väkiluvun ripeä kasvu johtui korkeasta syntyvyydestä, sillä muuttoliike yleensä ottaen söi kasvua, eli poismuutto oli suurempaa kuin sisäänmuutto. Poikkeuksellisen suuria muuttotapiovuosia oli 1760-luvulla ja ennen kaikkea 1810-luvun alkupuolella, jolloin kirkkoherran tietojen mukaan väkeä lähti Norjaan katovuosia pako. ⁸⁹ Sodankylän muuttoluetteloissa onkin merkitty vuonna 1810 Norjaan lähteneeksi 43 henkeä kymmenessä perhekunnassa, joista kahdeksan lähes samaan aikaan marras-joulukuussa. Marraskuun 24. päivänä lähti neljä Mutenian perhettä ja Lokan Rieston perhe kohti pohjoista ja jättivät talonsa tyhjilleen. ⁹⁰ Kyseessä oli poikkeuksellinen joukkoilmiö.

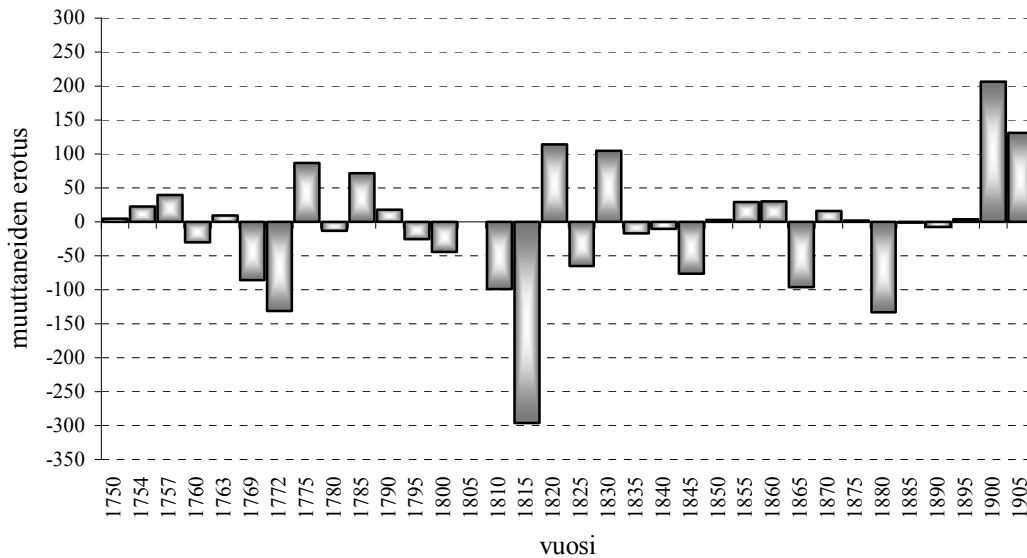
Jacob Fellmanilla on kuvauksessaan mielenkiintoinen yksityiskohta Jäämeren tarjoamasta mahdollisuudesta ponnistaa uudelleen elämän alkuun. Hän kertoi tavanneensa vuonna 1821 Varanginvuonolla Hans Aikioniemen perheen, joka oli lähtenyt Sodankylästä ja asui Fellma-

⁸⁹ Väkilukutaulut 1810 ja 1815. Sodankylän KA II Df:1. OMA.

⁹⁰ Seurakunnasta muuttaneiden luettelot 1879–1829. Sodankylän KA IBa:1. OMA.

nin mukaan mitä köyhimmissä oloissa surkeassa kodassa Jäämeren rannalla. Muutamaa vuotta myöhemmin Fellman oli kuitenkin kuullut ilokseen, että Aikioniemen perhe oli vaurastunut Jäämeren antimien ansiosta.⁹¹

Kuvio 6. Kittilän ja Sodankylän muuttoliike viisivuotisjaksoin
1750 - 1905

Lähteet: Seurakunnasta muuttaneiden luettelot 1789–1829. Sodankylän KA IBA:1. OMA; seurakuntaan muuttaneiden luettelot 1784–1829. Sodankylän KA IBA:1. OMA; seurakuntaan muuttaneiden luettelot 1829–1879. Kittilän KA IBA:1–2. OMA; seurakunnasta muuttaneiden luettelot 1829–1880. Kittilän KA IBA:1–2. OMA; Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1828–1858. Kittilän KA IC:1. OMA; kuolleiden luettelot 1828–1858. Kittilän KA IC:1. OMA; syntyneiden ja kastettujen luettelot 1759–1849. Sodankylän KA IC:1–4. OMA; kuolleiden luettelot 1761–1871. Sodankylän KA IC:1–4. OMA; Väkilukutaulut 1876–1910. Kittilän KA Df:2. OMA; Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; SVT 6A.

Kuviosta 6 nähdään, kuinka 1800-luvun alkuvuosien vaikeudet verottivat Sodankylää ja Kittilää myös poislähtijöiden määrällä. Vastaavasti 1900-luvun alkuvuodet olivat poikkeuksellisen suotuisia tulokkaiden suuren määrän ansiosta. Muuttoliikettä on laskettu tässä yhteydessä syntyneiden ja kuolleiden vuotuisena erotuksena ja saatu luku on laskettu viisivuosittain yhteen. Sen ja viisivuosittain ilmoitetun väkiluvun erotus kertoo muuttoliikkeen määrän, joskaan luku ei ole täysin totuudenmukainen kirjaamispuutteiden vuoksi. Lukuja on kuitenkin kontrolloitu muutamilta vuosilta säilyneisiin muuttotietoihin, ja määrät vastaavat varsin hyvin toisiaan. Joka tapauksessa suurpiirteinen muuttoliikkeen volyyymi on saatu esille.

Yleensä ottaen Sodankylän ja Kittilän muuttoliike suuntautui yksittäisten henkilöiden lähtönä naapuriseurakuntiin. Pysyvä muuttoliike Norjaan oli myös vuotta 1810 lukuun ottamatta vähäistä ja ajoittui kolmen vuosikymmenen alkuvuosille: 1810-luvun, 1820- ja 1830-luvun alkuvuosille. Sen sijaan Pohjanmaan pitäjien puolelta muuttoliike Jäämeren rannikolle oli erityisesti 1860-luvun nälkävuosina suurta. Vielä vuonna 1871 maaherran oli varoitettava suo-

⁹¹ J. Fellman I, s. 38.

malaisten Norjan-muutosta. Tuolloin ei Jäämeren rannikolla ollut odotettavissa sen parempaa toimeentuloa kuin kotimaassakaan, koska kalastus sekä mursujen ja jääkarhun pyynti olivat kehontuneet vuosien varrella.⁹² Se oli tietysti virkamiesten velvollisuuksiin kuulunutta pyrkimystä ehkäistä liiallinen väestön liikehdintä.

Talollisten muutto oli myös kaiken kaikkiaan harvinaista. Kittilästä lähti vuosien 1829–1869 aikana yhdeksän tilallisperhettä muualle; kaksi niistä meni Sodankylään ja samoin kaksi perhettä Rovaniemelle. Suurin osa muuttoliikkeestä olikin palkollisten liikettä naapuriseurakuntien välillä. Näin myös esimerkiksi pororaitiot kiersivät lähes vuosittain Muonionniskan, Enontekiön, Kittilän ja Sodankylän välillä. 1800-luvun loppupuolella vetovoimana olivat metsätyöt ja kultaryntäys, mutta varsinaisen kuumeen nostatti Amerikka, jonne moni pohjoisen asukas suuntasi vuosisadan lopulta lähtien.⁹³

2.3. Lappalaisiksi kirjattujen määrä

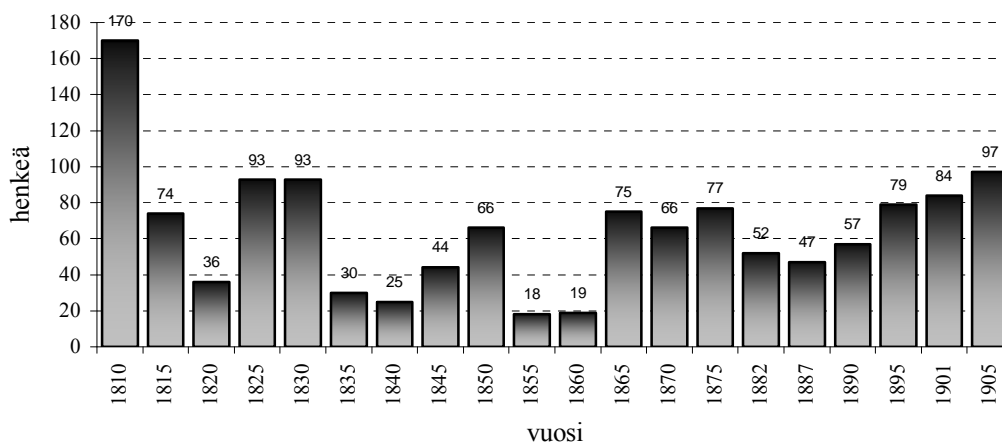
Lappalaisiksi kirjattujen määrä vaihteli 1800-luvulla melkoisesti, kuten kuvio 7 havainnollistaa kehityksen Enontekiöllä. Vaihtelu johtui ennen kaikkea porosaamelaisten liikehdinnästä valtakuntien välillä, ja käytännössäkin tutkimusalueen lappalaiset olivat yhtä kuin poronhoitajasaamelaiset. Metsälappalaisia ei väestökirjanpidossa esiintynyt eikä kalastajalappalaisia asunut Sodankylän, Kittilän ja Enontekiön alueella. Vielä vuonna 1810 Enontekiöllä oli kirjoilla 170 lappalaista, mutta vuonna 1820 heitä oli enää 36. Sodankylän kirkkoherrakunnassa heitä oli tuolloin 26 henkeä lähinnä poronhoitajina. Vuonna 1850 lappalaisten määrä oli noussut Enontekiöllä 66 henkeen, kun taas Kittilässä ja Sodankylässä heitä oli enää viisi. Viidessä vuodessa tilanne muuttui jälleen, sillä Norjan rajasulun jälkeen Enontekiöllä oli vuonna 1855 vain 18 lappalaiseksi kirjattua mutta idempänä Kittilässä ja Sodankylässä 17 henkeä, joista seitsemän henkeä kuului poronomistajiin.⁹⁴

⁹² Maaherra kruununvoudille 14.2.1871. Maaherralta saapuneet kirjeet 1871. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:31. OMA.

⁹³ Seurakunnasta muuttaneiden luettelot 1789–1829. Sodankylän KA IBa:1. OMA; Seurakuntaan muuttaneiden luettelot 1784 – 1829. Sodankylän KA IBa:1. OMA; Seurakuntaan muuttaneiden luettelot 1829–1879. Kittilän KA IBa:1–2. OMA; Seurakunnasta muuttaneiden luettelot 1829–1880. Kittilän KA IBa:1–2. OMA; Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1828–1858. Kittilän KA IC:1. OMA; kuolleiden luettelot 1828–1858. Kittilän KA IC:1. OMA; Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1759–1849. Sodankylän KA IC:1–4. OMA; kuolleiden luettelot 1761–1871. Sodankylän KA IC:1–4. OMA; Väkilukutaulut 1876–1910. Kittilän KA Df:2. OMA; Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; SVT 6A; Onnela 1975.

⁹⁴ Rippikirjat 1806–1864, 1858–1867. Enontekiön KA IAa:1–8. OMA; Rippikirjat 1816 – 1864. Muonion KA IAa:1–5. OMA; Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA.

Kuvio 7. Enontekiön lappalaisiksi kirjattujen määrä
1810 - 1905

Lähteet: Rippikirjat 1806–1864, 1858–1867. Enontekiön KA IAa:1–8. OMA; rippikirjat 1816–1864. Muonion KA IAa:1–5. OMA; Enontekiön henkikirjat 1880, 1885, 1890, 1895, 1900. Oulun läänin henkikirjat. ES4146–ES4162. OMA.

Vuonna 1875 lappalaisten määrä oli noussut Enontekiöllä 77 henkeen mutta vuonna 1887 laskenut jälleen 47 henkeen, kunnes lukumäärä hiljalleen nousi niin että vuonna 1905 lappalaisia oli Enontekiöllä 97. Ruotsin rajasululla ei ollut sanottavaa merkitystä porosaamelaisten väkilukuun Suomen puolella, jossain määrin positiivinen, mutta vuonna 1852 tapahtunut Norjan-ajan sulkeminen näkyi selvästi myös Enontekiön lappalaisiksi kirjattujen määrän laskuna. Perhekuntia siirtyi Ruotsin alamaiksi.

Kittilässä oli kirjoilla porolappalaisia vuonna 1900 kaikkiaan 17 ja vuonna 1910 yhteensä 26 henkeä. Vastaavasti Sodankylässä oli porolappalaisia vuonna 1890 kuudessa perhekunnassa kaikkiaan 39 henkeä ja vuonna 1900 jo 61 henkeä 14 taloudessa.⁹⁵ Lappalaisia oli siten Kittilässä ja Sodankylässä lähes saman verran kuin Enontekiöllä.

⁹⁵ Rippikirjat 1806–1864, 1858–1867. Enontekiön KA IAa:1–8. OMA; Rippikirjat 1816 – 1864. Muonion KA IAa:1–5. OMA; Väkilukutaulut 1749–1877. Sodankylän KA Df:1–2. OMA; Henkikirjat 1860–1920. Kittilän kihlakunnan henkikirjoittajan arkisto Bb1:1. OMA; Sodankylän, Kittilän ja Enontekiön henkikirjat 1880, 1885, 1890, 1895, 1900. Oulun läänin henkikirjat. ES4146–ES4162. OMA.

3. Lapinveromaalta uudismaalle

3.1. Nautintamaiden hallintasuhteet

3.1.1. Veromaat ja yleismaat

Kemin Lapin kylissä olivat vanhastaan jokaisella veronmaksajalla omat veromaansa, jotka olivat hänen omistuksessaan. Näiden maiden tuotosta, toisin sanoen metsästyksestä ja kalastuksesta, maksettiin myös osuus kylän kollektiivisesta lapinverosta. Vähitellen mukaan tuli myös karjanhoito. Hallintasuhteet käy ilmi hyvin lukuisista käräjillä puiduista jutuista, joissa muun muassa kiisteltiin veromaan perintöoikeuksista. Sellaisesta oli kysymys esimerkiksi Kittilässä vuonna 1711 Kelontekemän Karjalakentän sekä Äijänpadon ja Molkojärven veromaista.⁹⁶ Peräti monimutkainen sukulaisuusvyvyhti kietoutui vuonna 1735 Kittilän käräjillä puidussa veromaiden perintökysymyksessä, joka liittyi edellä olleeseen vuoden 1711 käräjien ratkaisuun.⁹⁷

Lapinveromaan hallintasuhteet tulevat selville erinomaisen selkeästi ja kiteytettynä myös Sodankylän käräjillä vuonna 1709 käsitellyssä syytinkisopimuksessa. Helmikuussa 1709 astui oikeuden eteen nuori mies Olli Ollinpoika Kittilän kylästä ja anoi mahdollisuutta asettua asumaan sellaiselle Sodankylän kylän maalle, josta löytyisi peltoa ja niittyä. Kylänmiehet totesivat kuitenkin, että he olivat niin ahtaalla, ettei kukaan heistä voisi luopua osastakaan veromaataan Ollin hyväksi. Se oli siksikin vaikeaa, koska moni heistä oli juuri hankkinut lemmiä, joiden ruokinta oli raskaina aikoina vaikeaa.

Mutta lautamies Pär Jakobsson nousi seisaalleen, ja kertoi kuinka hän oli nyt vanhemmuuttaan ajautunut suureen köyhyyteen eikä kyennyt maksamaan veroa Sassalijärven maastaan saati hyödyntämään maataan ja vettä. Myöskään lemmiä hän ei pystynyt hankkimaan, vaikka veromaalla oli niittyjä. Pär Jakobsson olikin halukas luovuttamaan veromaansa Olli Ollinpojalle sitä vastaan, että Olli pitää hänet ja hänen kaksi tyttärtään vaatteissa ja ruuassa ja saattaisi hänet myös haudan lepoon. Tähän Olli suostui, ja asia vahvistettiin kädenpuristuksella. Sassalijärven veromaa siirtyi Olli Ollinpojalle, joka siitä lähtien saattoi hyödyntää sitä yhdessä Pär Jakobssonin pojan Jakob Pärssonin kanssa ja maksaa siitä vuotuiset verot.⁹⁸

⁹⁶ Kittilän käräjät 1711. I. Fellman III, s. 63–64.

⁹⁷ Kittilän käräjät 1735. Norrbotten Vol. 18. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

⁹⁸ Sodankylän käräjät 1709. Lappmark. Svea Hovrätts arkiv. SRA. Juttu oli seuraava:

Och framkom för Rätta en ung karl Olof Olofsson ifrån Kittilä by, i denne Kiemi Lappmarck, och begiärade at få nedsättia sig innom Sådankyhle byes ägor, hwarest åker och ängesland finnas kan. Bymännen gåfwo till stonas sig tilförene sittia nog trångt, så at ingendera af dem kan mista något af sine Skattelandh, hälst som en och annan har begynt förskafa sig koor, af hwilka dee eij desse swåra tijder i sit uppehälle undersödas; Men Nämbedsmannen Pär Jacobson opsteg och gaf tilkiänna, huruledes han nu i sin ålderdäm är råkatt utj stor fattigdom, så at han hwarken förmår skatta för sit land Sassalajärfwij, eller det samma til land eller watten wederbörl: bruka, fast man der sig med behörige wånar förser eller nötig boskap upkiöpa oansedt gräsland där sammastädes finnas, opdragandes at dy berörde sit skatteland Sasselijärfwi til Olof Olofsson i fall han låter honom och dess twänne döttrar Margreta och Kerstin, hoos sig klådas och födas, emot den tienst som dee förmå åsatdkomma och emedan Olof Olofsson med handeband försäkrades, at willia och skola honom Pär Jacobson efter råd och förmågo klåda och föda, och efter döden til grafwen beseeda, sampt dess 2:ne döttrar med nötig underhåld försee, tilldess dee sig sielf kunna försörja; Ty oplåtes merbemelt Skatteland Sassalajärfwj til Olof Olofsson ifrån Kittilla, som här

Edellä olevasta käy siis selville, että Pekka Jaakobinpoika hallitsi omistajana veromaataan. Siitä oli puolet siirtynyt jo perinnössä hänen pojalleen, mutta toisen osan hän saattoi luovuttaa syytinkisopimuksella ulkopuoliselle. Jutusta ilmenee myös, että sodankyläläisillä oli kullakin omat veromaansa lapinkylän alueella. Ne eivät kattaneet koko kylää, joskin veromiehet saattoivat määrätä ainakin omista maistaan. Sassalijärven aluetta ei rajattu tarkemmin, mutta selvästi jutun perusteella siihen kuului niittyjä, osuus järvikalastukseen ja metsästysmaita. Olli Ollinpojan henkilöllisyyttä ei voida aivan varmasti todentaa, mutta todennäköisimmin hän oli Kittilän Kallojärven Olli Niilonpoika Jalan poika. Jalkaa ei mainita Kittilän veroluetteloissa vuoden 1708 jälkeen, mutta Olli Ollinpoika ilmestyy veroluetteloon vuonna 1711 Sassalijärvellä.⁹⁹

E erityisen huomionarvoista on se, että lapinkylässä oli myös yleismaita ja ulkomaita, jotka eivät olleet kenenkään hallinnassa. Esimerkiksi käräjillä kehoitettiin uudistilallisiksi siirtyneitä raivaamaan niitä käyttöönsä muun muassa halkomisten yhteydessä, jotta tilat olisivat säilyneet elinkelpoisina. Se osoittaa hyvin, kuinka lapinkylä ei ollut 1700-luvun Kemin Lapissa yksi yhtenäinen kollektiivi, joka olisi omistanut maat. Kylässä oli yksityisiä sukumaita, kylän yleismaita ja kenellekään kuulumattomia maita. Kittilässä esimerkiksi selvitettiin vuoden 1747 kärjillä Erkki Salmen hallintaan päätyneitä kahta lapinveromaata, joista toisen veromaan todettiin sijaitsevan kylän takamailla – siis erillään muista.¹⁰⁰ Vastaavasti vuonna 1760 päätettiin Kittilän käräjillä, että kruununnimismies Henrik Assander katsastaisi seuraavana kesänä kahden lautamiehen kanssa lisäraivauksille mahdollisia alueita ulko- eli takamaista (”utmarken”) Sirkassa.¹⁰¹ Käsite ’lapinveromaa’ esiintyy vielä 1740-luvulla satunnaisesti myös Kemin Lapin veroluetteloissa, mutta jää sitten pois uudistilajärjestelmään siirryttäessä.

Vuonna 1751 selvitettiin Sodankylässä laveasti Vaalajärven kalastusoikeuksia. Erkki Pumpanen valitti yhdessä Olli Heikinpojan ja Juho Niilonpojan kanssa Matti Juhonpojasta (myös Pumpanen), että hän oli kalastanut tavallisen kevät- ja syyspyynnin lisäksi kesälläkin Vaalajärvessä. Kiistelun yhteydessä nousivat esille myös metsästysalueet, joista todettiin, *ettei Matti Juhonpoika ollut käyttänyt kenenkään yksityistä maata metsästyksensä* (”å någons enskylte land företagits af Mats Johansson”). Hänen tulikin välttää veromiesten maita ja tiluksia, joiden perusteella he maksoivat vuotuiset veronsa.¹⁰² Toisin sanoen Matti Juhonpoika oli pyytänyt metsäneläimiä sellaisella alueella, joka ei kuulunut kenellekään ja selvisi näin rangaistuksitta.

3.1.2. Uudistilojen perustamiskatselmukset 1700-luvulla: omistusoikeuksien vahvistuminen

Vähitellen 1740-luvulta lähtien alkoivat Kemin Lapin kylien lapinverolla olleet asukkaat siirtyä uudistilallisiksi. Prosessi kulki aluksi yksittäisinä muutoksina, mutta 1750-luvun lopulta

efter iemte Pär Jacobsons son Jacob Pärsson, det samma nyttiar bruker och behållna för sig och des sina emot wederbörlige utlagor åhrlige utgiörande.

⁹⁹ Skattelängder för Kemi lappmark 1708–1711. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA;

¹⁰⁰ Kittilän käräjät 1747, f. 687–687v. Norrbotten Vol. 31 Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹⁰¹ Kittilän käräjät 1760, f. 893. Norrbotten Vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹⁰² Sodankylän käräjät 1751, f. 587v–588v. Norrbotten Vol. 34. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

lähtien kehitys oli selvästi aikaisempaa systemaattisempaa. Uudistilan perustamisen yhteydessä oli tehtävä tilakatselmus, jossa tilan rakennukset, pellot, niityt ja muut elinkeinojen harjoittamiseen liittyvät nautintamaat käytiin läpi ja tarkastettiin, ja sitä kautta arvioitiin tilan verorasitus. Katselmukset tarkastettiin käräjillä, ja jos jollakin oli jotain huomauttamista uudistilaan liitetyistä maista, saattoi hän tehdä sen oikeuden istunnossa.¹⁰³ Käsittely noudatti siten vuoden 1749 asutusplakaatin määräyksiä. *Katselmuksista näkee myös hyvin, kuinka moniin pieniin osiin veromaat olivat jakaantuneet – näin erityisesti niittyjen osalta.*

Ensimmäiset Kemin Lapin uudistilakatselmukset tehtiin Sompion ja Sodankylän käräjillä vuonna 1757 Sompion Mustan ja Sodankylän kirkkoherran Wegeliuksen tilojen osalta.¹⁰⁴ Kun tiloja oli kuitenkin perustettu siihen mennessä Kuusamo poislukien lähes 30, eivät 1700-luvun puoliväliin mennessä perustetut Kemin Lapin tilat olleet noudattaneet normaalia perustamiskaavaa. Niiden vero määräytyikin 1700-luvun puoliväliin saakka samoin perustein kuin lapinveron maksajien mutta myös tilan elinkeinot huomioonottaen. Tosin kruununvouti Anders Hackzell oli aikoinaan kehottanut kruununnimismiestä tekemään katselmuksia ainakin Kittilässä, muun muassa vuoden 1745 käräjillä.¹⁰⁵ Tavoitteena oli kuitenkin ollut tuolloin lähinnä selvittää uudistilojen ongelmallisia peltojen ja niittyjen omistussuhteita. Asiasta ei ollut tullut kuitenkaan mitään, sillä yksityiskohtaisia tilakatselmuksia ei pystytty toteuttamaan. Vuoden 1758 käräjillä Anders Hellant saattoikin ainoastaan valitella puutetta ja painottaa, että katselmus tuli tehdä jokaisella uudistilalla: ”Syning Instrument, som för hwarje nybygge förskilt bör författas”.¹⁰⁶

Kittilän kappeliseurakunnassa ensimmäinen tilakatselmus pidettiin vuonna 1758 ja ensimmäiset kolme perustamiskatselmusta vuonna 1760. Mutta kun tuona ja kahtena seuraavana vuonna Kittilän käräjillä käsiteltiin kaikkiaan 40 tilakatselmusta ja seitsemän perustamis- ja verolepanokatselmusta, merkitsi se käytännössä kaikkien verosavujen läpikäymistä.¹⁰⁷ Katselmukset liittyivät vuonna 1756 taloustirehtööriksi tulleen Anders Hellantin tavoitteeseen, että kaikki Sodankylän ja Kittilän verosavut oli saatava uudistiloiksi. Ensimmäisinä käytiin tarkastamassa vanhojen uudistilojen maat ja vedet. On myös huomattava, että virallisesti Kittilässä oli vielä ennen vuoden 1763 veronkantoluetteloa ainoastaan yhdeksän uudistilaa. Tosin jo vuoden 1738 tarkastuksessa oli todettu, että kaikki kittiläläiset olivat talonpoikia.¹⁰⁸

Vanhoja veromaita asuttaneet perhekunnat pysyivät lapinveron maksajina, vaikka he käytännössä olivatkin uudistalollisia. Heillä ei ollut uudistilallisten raivausvelvoitteita eikä verorasitusta. Tosin vuonna 1749 kittiläläisten verotukseen oli tehty korottava tarkistus.

Kittilän ohessa Sodankylän puolella, eli Sodankylän, Sompion ja Kemikylän vanhoissa lapinkylissä tehtiin vuosien 1759–1760 aikana 25 katselmusta ja vielä seuraavina kolmena vuotena useita katselmuksia. Mielenkiintoista on, ettei tilakatselmuksissa ollut riitatapauksia, vaan asiat käsiteltiin selkeästi ”itsestään selvinä” tapauksina. Se merkitsi myös sitä, että verosavuilta olivat jo lapinveron aikana vakiintuneet nautintamaat. Toisin sanoen *uudistilallisten maankäyttö oli täysin vakiintunutta siinä vaiheessa, kun lapinkylän lappalaisesta siirryttiin uudistilalliseksi* ja tilajärjestelmän piiriin. Asia tulee esille muun muassa Kuolajärvellä vuonna 1751, kun Heikki Kursu oli siirtynyt lappalaiselinkeinojen harjoittajasta uudistilalliseksi. Hän vaati

¹⁰³ Ks. yleisistä periaatteista: Kovero 1909.

¹⁰⁴ Sodankylän käräjät 1757. Norrbotten Vol. 34. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹⁰⁵ Kittilän käräjät 1745. Norrbotten Vol. 22. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹⁰⁶ Kittilän käräjät 1758, f. 345v–346. Norrbotten Vol. 35. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹⁰⁷ Tiedot perustuvat Sodankylän ja Kittilän käräjäpöytäkirja-aineistoon vuosilta 1751–1765. Norrbotten Vol. 30–42. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹⁰⁸ I. Fellman IV, XCVII.

oikeutta harjoittaa majavanpyyntiä kylänmiesten kanssa ja siihen suostuttiinkin, varsinkin koska Kursun *uudistilan maat olivat hänen (sukunsa) vanhoja veromaitaan*.¹⁰⁹

Katselmuksia käsiteltiin käräjillä tasaisesti 1760-luvulta lähtien lähes vuosittain. Niinpä käytännössä 1770-luvulle mennessä kaikki Sodankylän ja Kittilän tiloilla oli tehty katselmus, ja niiden asukkaat olivat saaneet myös immissionikirjan.¹¹⁰ Itse katselmuksessa käytiin läpi huolellisesti rakennukset, pellot ja kaikki niittypalstat, joita oli parhaimmillaan 38 eri paikassa, muutamilla tiloilla jopa yli 40 eri niittytilusta, samoin kalavedet ja metsät. Niittyjä saattoi olla myös yhteisnautinnassa kahden tai kolmen talon kesken, jolloin niitä hyödynnettiin joko vuoruvuosina tai heinäkuormiin jaettuna.¹¹¹

Kuolajärvelle ei merkitty ainuttakaan uudistilaa ennen 1760-luvun maakirjajamutosta, mutta käytännössä suurin osa verosavuista oli jo tuossa vaiheessa uudistilaluontoisia. Esimerkiksi vuoden 1758 käräjillä oli esillä useiden uudistilojen katselmuksia, kuten Saijan, Aatsinkijoen, Kallungin ja Palojärven tilojen, ja jotka olivat perustettu jo muutamia vuosia aikaisemmin kuin katselmuksia pidettiin. Kallungin uudistila oli jo halottukin.

”Nämnden gaf til kånna, det Mats Hansson wål och förswarligen häfdat den hälft i Kallungi nybygge, som han hit intils bebodt, och skulle det aldra bäst finnas huru han brukade den andra hälften, om han til prof erhöllo tilstånd, at den samma på Ett års tid förwalta.”¹¹²

Kallunki oli vanha Kuolajärven lapinsuku, joka siirsi veromaansa uudismaaksi.

Juho Gabrielinpoika Sajets (nimimuotona esiintyy myös Sajek, Sajak ja Saja) oli hakenut uudistilaoikeutta Saijan asuinpaikkaansa vuonna 1755, ja tilan yhteyteen oli liitetty peräti 47 niittypalstaa. Tällöin sattui harvinainen kiista varhaisten tilakatselmusten yhteydessä, sillä Aatsinkijoen uudistilan isännät Matti Ollinpoika Kallunki ja hänen poikansa Matti väittivät kahden niityn kuuluvankin heidän uudistilaansa Allatsinki-nimisen niittymaan alueella. Todistajien lausuntojen perusteella toinen niittypalstoista, Saari nimeltään, liitettiin kuitenkin Saijaan, ja toinen, Saarenniemenniska, jätettiin Aatsingille.¹¹³ Samana vuonna oli myös Hannu Gabrielinpoika Sajakille (Sajets) annettu kirjallinen todistus hänen perustamalleen Saarieniemen uudistilalle kuuluvista niityistä, joita oli kaikkiaan 32 pientä tilusta.¹¹⁴ Selvää on, että ne olivat hänen vanhoille lapinveromaille kuuluneita niittyjä.

Niittyjen määrittelyt olivat katselmuksissa epämääräisiä, kuten vaikkapa Sodankylän Sivakan uudistilalla 1759, ”Joutin åjasta alaspån”,¹¹⁵ tai Antti Juhonpoika Kallatsan uudistilalla Unarinniemiessä, ”Pitkå nifwan sifwu med õmse sidor om ålfwen til Åmbolan kosken niska”.¹¹⁶ Mitenkään erikoista ei siten olekaan, että nautintaoikeuksista syntyi aika ajoin epäselvyyksiä – varsinkin kun sukupolvet vaihtuivat tilan isäntinä. Niinpä Kittilässä selvitetiin vuonna 1758 Erkki Erkinpoika Salmen omistukseen siirtyneen Joakas-nimisen uudistilan oikeutta niittää yhden rukon verran heinää Tuomas Ollinpoika Nikkisen niittymailta. Tapaus oli kehittynyt

¹⁰⁹ Kuolajärven, Maanselän ja Kuusamon käräjät 1751, f. 596v–598. Norrbotten Vol. 34. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹¹⁰ Uppbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fõgderiarkiv 1–2. HLA. Immissio = kruununtilan hallintaoikeus.

¹¹¹ Tiedot perustuvat Sodankylän ja Kittilän käräjapõytåkirja-aineistoon vuosilta 1751–1805. Norrbotten. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹¹² Kuolajärven käräjät 1758, f. 386–387v. Norrbotten vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹¹³ Esim. Kuolajärven käräjät 1758, f. 390–392. Norrbotten Vol. 35. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹¹⁴ Kuolajärven käräjät 1758, f. 387v–389. Norrbotten Vol. 35. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹¹⁵ Sodankylän, Sompion ja Kemikylän käräjät 1759, f. 889. Norrbotten Vol. 36. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹¹⁶ Sodankylän käräjät 1758, f. 326. Norrbotten Vol. 35. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

perin monimutkaiseksi. Alkujaan Heikki Joakain oli niittänyt Heikki Niilonpoika Nikkisen tilanpuoliskolta heinäa yhdeltä niittypalstalta, mutta Joakain oli muuttanut 1740-luvun alku-puolella köyhyyden vuoksi Norjaan. Salmi oli saanut Joakaisen tilan hallintaansa, kun taas Tuomas Nikkinen oli perinyt tilanosan apeltaan. Näin epäselvyydet olivat syntyneet tietämät-tömyydestä kuka mitäkin niittyä hallitsi. Asiassa päästiin lopulta sopuratkaisuun.¹¹⁷

Hyvin tyyppillinen katselmus pidettiin esimerkiksi lokakuun syyspäivänä vuonna 1759 Sodan-kylän Orajärvellä, kun lukkarinkin tehtäviä hoitanut Antti Martinpoika oli saanut luvan uudis-tilalleen. Syynikirja käytiin läpi seuraavan tammikuun käräjillä. Sen mukaan Antilla oli ra-kennuksia hyvinkin kruunun uudistilallisen velvollisuudet täyttävä määrä:

- vanha pirtti 12 x 12 syltä
- uusi tuparakennus 9 x 8 syltä
- uusi navetta 12 x 12 syltä
- vanha rehuhuone
- vanha sauna
- uusi riihi
- uusi jalka-aitta
- vanha jalka-aitta
- vanha kota 8 x 7 syltä.

Peltoa oli valmiina 3 ½ tynnyrin ohran kylvölle, joskin maanlaatu oli kivistä. Niittyjä oli 41 eri tilusta, joista saatiin yhteensä 25 heinäkuorman (lassin) vuotuinen heinä määrä. Lisäksi raivattavissa oli yhden heinäkuorman verran niittymaata, joten rehua riitti kymmenenkin leh-män ravinnoksi. Suurin niitty oli nimeltään Tuohiaapa, josta Antti Martinpojan laskettiin saa-van vuosittain viiden heinäkuorman heinä määrän. Tuohiaapa oli kuitenkin vain puoliksi Antin tilan nautinnassa, mutta mitenkään tarkemmin ei määritelty, miten niitty oli rajattu. Toinen iso niittymaa oli ”Korpisuvannolla, joen itäpuolella”. Metsää oli riittävästi sahapuiden ja aitojen tekemiseen sekä polttopuiksi. Pyyntimaat olivat ”Palo Lyck Sellkä” -nimisellä alueella. Ka-lavesi oli siellä missä muutkin kylänmiehet kalastivat, eli Orajärvessä. Se oli siis yhteisnau-tinnassa.¹¹⁸

Kaiken kaikkiaan Antti Martinpojan uudistilan maat rajoittuivat ainoastaan pappilan ja Lauri Matinpoika Halosen syynätyihin maihin, eikä Halosella tai kirkkoherralla ollut huomautta-mista uudistilan katselmuksesta. Näin Antti Martinpojalle vahvistettiin oikeus tilaansa.¹¹⁹ Nautintamaat vastasivat hyvin myös asutusplakaatin vaatimuksia. Pyyntimaalla tarkoitettiin nykyistä Palo-Likkusselkää tai Likkusseljänpaloa Orajärven eteläpuolella, mahdollisesti ylei-semmin nykyisiä Likkuselkiä,¹²⁰ mutta ne kuitenkin sijaitsivat lähellä uudistilaa.

Veronkantokirjoista näkee, että Antti Martinpoika oli ikivanhaa Orajärven Tepsan asutta-jasukua. Isänsä Martti Antinpoika oli maksanut lapinveroa 1600-luvun loppuvuosista lähtien ja hänen isänsä edelleen kauempana ajassa taaksepäin 1600-luvulla.¹²¹ Tepsat olivatkin Ora-järven kanta-asukkaita ja haaroittuivat avioliittojen kautta myös Kittilän puolelle. Antilla oli vuonna 1759 jo iso pihapiiri, jossa oli yhdeksän rakennusta. Vuoden 1757 karjaluetelosta ilmenee, että lehmiä oli navetassa kahdeksan ja kaksi vuotta myöhemmin kymmenen. Peltoa oli raivattu kaksi tynnyrialaa. Tila kirjattiin 1770-luvulla kirkonkylään numerolle 9, eli se oli Orajärven Tepsan kantatila. Vuonna 1810 se oli halottu jo kolmeen osaan. Yhdeksi tilan asut-

¹¹⁷ Kittilän käräjät 1758, f. 342v–343v. Norrbotten Vol. 35. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹¹⁸ Sodankylän käräjät 1760, f. 401–402. Norrbotten Vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹¹⁹ Sodankylän käräjät 1760, f. 401–402. Norrbotten Vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹²⁰ Peruskartta-aineisto, Sodankylä 1:16 000. [Http://kansalaisen.karttapaikka.fi](http://kansalaisen.karttapaikka.fi).

¹²¹ Kemin Lapin voudintilit 1638–1703. Längden över lapps-katten. SRA.

tajasuvuksi tuli Moskuvaara, myöhemmin 1800-luvulla vielä Askat ja Puljut, jotka kaikki olivat vanhoja lähiseudun sukuja.¹²²

Tepsan kehitys osoittaa hyvin paitsi vanhan veromaan muuntumisen uudismaaksi myös sen, että talonpoikaistumisen muodot olivat vakiintuneet varsinkin asumisen osalta jo 1700-luvun puolivälissä. Yhtäältä kehitys kertoo siitäkin, kuinka tilan omistussuhteiden muutokset tapahtuivat lähialueen sukujen kesken. Lisäksi katselmuksista on helppo havaita, että veromaat eivät suinkaan kattaneet vanhan lapinkylän alueella yhtenäisiä, laajoja alueita. Katselmuksissa mainittuja paikannimiä on myös vaikea paikantaa täsmällisesti nykypäivän kartalle.

3.1.3. Lapinsavut uudistiloiksi

Kemin Lapin asutuskuvassa tapahtui ratkaiseva muutos 1760-luvulla. Yhtä lukuun ottamatta kaikki verosavut merkittiin uudistiloiksi. Muutos tapahtui vuoden 1763 maakirjassa,¹²³ mutta tosiasiaa lapinveroa maksaneiden talouksien siirto uudistiloiksi oli toteutettu jo vuoden 1760 valtiopäivien yhteydessä ja aloitettu käytännössä 1750-luvun loppuvuosina. Taloustirehtööri Anders Hellantin selvityksessä vuosien 1760–61 valtiopäiville laski hän kaikki Sodankylän verosavut uudistiloiksi.¹²⁴ Kemin Lapin vanhojen lapinkylien savut muuttuivat Inari pois-lukien verotiloiksi.

Västerbottenin maaherra Johan Funck kirjoitti omassa Lapinmaata koskeneessa kertomuksessaan toukokuussa 1760, kuinka tunturilappalaiset (”fjällmän”) olivat hyvin toimeentulevia lappalaisia poroja paimentaessaan. Sen sijaan metsälappalaiset olivat köyhiä, koska he eivät harjoittaneet karjanhoitoa saati maanviljelyä ja elivät pelkästään kalastuksella ja metsästyksellä. Uudistilalliset vaikeuttivat metsälappalaisten elämää entisestään. Maaherralla olikin mielessään suunnitelma, jonka hän katsoi toteuttamiskelpoiseksi:

”så är jag af then oförgripeliga tancken, then jag underdånigast finner wara möjligt, att bringa alla Skogs lappar, som dugeliga äro, uti Åsele, Lycksele, Piteå och Kusamo, samt Sådankylä och Kiemi lappmarker till Nybyggare”¹²⁵

Maaherran mukaan siis kaikki ”kelvolliset” lappalaiset metsäseuduilla oli siirrettävä uudistilallisiksi. Sen sijaan muualla Lapinmaassa, missä oli niukasti mahdollisuuksia maatalouteen,

¹²² Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Kemi lappmark 1774–1809. Huvudböcker. Lappmarkens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. SRA; Upbörds- och Jordeböcker 1754-1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1–2. HLA; Utdrag ur Westerbotns Lappmarks Norra Fögderies Jord- och Upbörds Bok öfwer Nybyggarena åhr 1770. OLKI Ha1:1a. OMA; Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA; Special Jordebok 1830, 1845, 1855, muutosmaakirjan ote 1845, muutosmaakirjat 1855–1858. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1–2. OMA; Special Jordebok öfver Lappmarkens härad år 1875. Kemin ja Lapin kihlakunnan maakirja 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

¹²³ Skattelängd för Kemi lappmark 1763. Länsräkenskaper. Vol. 167. Västerbottens län. SRA.

¹²⁴ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physicoliska Beskrifning 31.12.1760. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 315–350. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹²⁵ Maaherran kertomus Västerbottenin lääniin kuuluvista Lapinmaista 1.5.1760. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 9v–10, 14v–15. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

saattoivat maaherran mielestä lappalaiset ansaita elantonsa kalastuksen ja metsästyksen ohessa monilla sivuelinkeinoilla. Funck luetteli niitä koko joukon: tervanpoltto, poronsarvien hyödyntäminen, korien valmistaminen, köysien punominen, tukkipuiden sahaus, halkojen teko jne.¹²⁶ Maaherra tarkoitti tässä erityisesti juuri Utsjoen ja Inarin seutujen kalastajalappalaisia.

Hänen mietintönsä toteutettiin käytännössä varsin tarkkaan, mutta maaherran ajatukset eivät olleet kuitenkaan yksistään hänen omiansa. Ne olivat selvästi Lars Qvistiltä ja Anders Hellantilta lainattuja ja perustuivat maaherra Gyllengripin linjauksiin. Maaherra Funck oli joka tapauksessa kirjannut konkreettisesti ne tavoitteet, jotka hallintomiehillä olivat Lapinmaan asuttamisessa.

Kaiken kaikkiaan muutos oli eri tekijöiden summa. Yhtäältä se oli elinkeinon omaehtoisen kehityksen aiheuttamaa. Sitä edesauttoi paikallisten virkamiesten aktiivinen maatalouden edistäminen, mutta ennen kaikkea muutoksen taustalla olivat kruunun tavoitteet Lapinmaan olojen kehittämisessä. Varmasti muutoksen vauhtia oli nopeuttanut paikallisten virkamiesten neuvontatyö, johon saattoi helposti liittyä myös vuoden 1749 plakaatin merkityksen selittämistä. Plakaatin perusteellahan uudistilallisten asema maidensa hallinnassa oli vahvempi kuin lappalaisten lapinveromaillaan. Toisin sanoen asuttajasukujen maankäyttö ja omistusoikeudet vahvistuivat heidän vanhoilla veromaillaan uudistilajärjestelmään siirtymisen myötä.

Aivan kaikki asukkaat eivät sentään ”muuntuneet” 1760-luvun alussa uudistilallisiksi, sillä muutamat perhekunnat kirjattiin vielä 1700-luvun jälkipuolella sitkeästi lappalaisiksi. Sodankylässä oli lapinveron maksajana Matti Juhonpoika Pumpanen vuoteen 1768 saakka, kunnes hänen kuuden hengen perhekuntansa siirtyi Vaalajärven kylän uudistilalliseksi. Silti vielä 1770-luvulla Pumpasen todettiin elävän lappalaisen tavoin, sillä hänen uudistaloudessaan ei ollut viljelyksiä eikä juuri muutakaan: vain yksi poro ja lammas. Sompiossa Antti Pekanpoika Suak maksoi lapinveroa kaksi vuotta maakirjamuutoksen jälkeen vuoteen 1764 saakka. Seuraavana vuonna Antti merkittiin isänsä jatkajana Sompion uudistilallisena.¹²⁷

Yksityiskohtaisissa elinkeinoja selvittäväissä veroluetteloissa todettiin jo vuonna 1757 Sodankylästä, ettei siellä ollut kuin viisi lappalaista. Heistäkin vain Kelujärvellä asunut Olli Antinpoika asui kodassa. Sompiossa oli kolme rutiköyhää lappalaista, joskin vuoden 1759 kärjillä mainittiin lappalaisia olevan neljä.¹²⁸ Kittilässä ja Kemikylässä ei ollut enää yhtään lappalaisiksi merkittyä. Kuolajärvellä oli kaksi perheetöntä lapinmiestä, Niuluksen ja Harrin vanhat-pojat, mutta hekin katosivat kirjoista ja kansista 1760-luvun lopulla. Sodankylässä asuivat vuonna 1774 Pumpasen lisäksi kaksi Madetkosken Aikion perhettä lappalaisina, vaikka heillä olikin uudistilat. Lappalaisuus tarkoitti sitä, että heillä ei ollut viljelyksiä.¹²⁹

Varsinaisesti lapinveron maksajia ei ollut enää yhtään 1770-luvulla Inarin eteläpuolisessa Kemin Lapissa, mutta 1800-luvulla Kittilässä ja Sodankylässä asui väestötietojen mukaan useita sekä poroja omistavia että porottomia lappalaisia. Seudun vanhojen lapinsukujen edustajia he eivät olleet, vaan läntisistä naapuripitäjistä Muoniosta ja Enontekiöltä sekä Ruotsin puolelta tulleita raitioita.

¹²⁶ Maaherran kertomus Västerbottenin lääniin kuuluvista Lapinmaista 1.5.1760. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 15. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹²⁷ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Kemi lappmark 1774–1809. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. SRA; Uppbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1–2. HLA.

¹²⁸ Uppbörds- och Jordeböcker 1754–1757. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA; Sodankylän, Sompion ja Kemikylän käräjät 1759, f. 875v. Norrbotten Vol. 36. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹²⁹ Uppbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA.

Maakirjoihin merkittiin muutaman vuoden ajan 1760-luvulla vanhat uudistilat ja ”uudistilalliset jotka aikaisemmin merkittiin lappalaisiksi”. Sen jälkeen koottiin lapinveron maksajista ja uudistiloista kummastakin omat veronkanto- ja maakirjansa. Niiden nimitykset myös vaihtelivat. Uudistilallisten osalta oli säännönmukaisesti vuotuinen ”maa- ja veronkantokirja uudistilallisten verosta”, mutta lapinveroluetteloiden nimi vaihteli usein. Alkujaan 1700-luvulla veron nimi oli yhteinen maakirjavero uudistilallisten kanssa, mutta 1760-luvulla se oli ”veronkantokirja Lapin verosta” (”Lappska skatten”), kun taas 1770-luvulla puhuttiin nimellä ”veronkantokirja lappalaisten Lapinmaan verosta” (”Lappmarcks Rântan af Lapparne”). Vuodesta 1778 lähtien kirjattiin taas ”maa- ja veronkantokirja lappalaisista” Länsipohjan Lapinmaan pohjoisessa voutikunnassa.¹³⁰ Kemin Lapin veronkantoluettelot poikkesivat ennen vuotta 1767 luonteeltaan talonpoikaispitäjien maakirjoista ja olivat vaihtelevina vuotuisverojen luetteloina lähinnä henkikirjoihin verrattavia.

Sen sijaan 1800-luvun alkuvuosina oli palattu lapinveron osalta takaisin pelkkään veronkanton, ei maakirjaan, kuten titteliksi kirjattiin: ”Veronkantoluettelo verosta joka kannetaan lapin rahvaalta”. Tämä linja siirtyi myös autonomisen Suomen Lappiin, jolloin sekä lappalaisten veroa että tilaveroa nimitettiin yleisnimellä lapinvero:

”Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker”.

Autonomian ajalla laadittiin ensimmäinen maakirja vasta vuonna 1830, eli sitä aikaisemmin kyse oli ainoastaan lapinveron veronkantoluetteloista.¹³¹ Lapissa ei siten pidetty kaksien maakirjojen järjestelmää.

3.1.3. Tilusten hajanaisuus 1800-luvulla

Käräjillä läpikäydyissä katselmuksissa 1800-luvun lueteltiin tarkkaan tiloille kuuluneet pellot, niityt ja kalavedet, mutta käytännössä varsinkin niittytilusten nautinta oli sekavaa ja keskinäisiin sopimuksiin perustunutta. Niittyjen suuruudet kyllä ilmoitettiin sylen (1,78 m) tarkkuudella, mutta tarkat rajankäynnit olivat harvinaisia. Niinpä muun muassa Enontekiön Kyrön kylän Hietasen uudistilalla oli vuoden 1853 katselmuksen mukaan 27 eri niittytilusta, joista esimerkiksi Hommajänkänosuota oli länsipuolella Ounasjokea 80 syltä pitkälti ja 50 syltä leveästi. Kalastusta Hietasessa voitiin harjoittaa Vuontisjärvessä, Suasjärvessä ja Ketojärvessä, kuten tekivät muutkin kylänmiehet. Niissä järvissä kalastivat myös peltojärviset.¹³²

Vastaavasti tilukset todettiin myös Kittilän puolella. Esimerkiksi kelontekemäläiset kalastivat yhteisesti järvessään ja sirkkalaiset Ounasjoen ohessa Immeljärvessä, Ahvenjärvessä ja muissa kylän läheisissä järvissä ja ”ulos virtaavissa puroissa”. Pellot olivat ryhmittyneet yleensä talon vierelle. Sirkan tilalla numero 4 olivat 2 tynnyrinalan ja 20 kapanalan laajuiset pellot

¹³⁰ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Kemi lappmarck 1774–1809. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. SRA.

¹³¹ Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA; Special Jordebok 1830. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1. OMA.

¹³² Muonion talvikäräjät 1854. Lappi Cia:22. OMA; Kruununtilojen katselmuksset. Enontekiö. Katselmuspöytäkirjoja 1839–1882. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto HI:1. OMA.

hajaantuneena seitsemään pieneen palstaan. Koutaniemen pelto oli suurin 16 kapanalallaan, talon ympärillä ollut pelto oli kahdeksan kapanalaa ja pikkuinen Naurismaa oli reilun kapanalan suuruinen. Naapurissa Sirkan tilalla numero 3 oli peltoa raivattu peräti seitsemän tynnyrinalaa ja kahdeksan kapanalaa, eli noin 3 ½ hehtaaria. Suurin peltolohko Varapelto [Vaapelto?] oli lähes ½ hehtaaria. Rauhalan tilalla olivat puolestaan niittytilukset sirpaloituneet peräti 53 eri paikkaan eri puolille Sirkan kylää.¹³³

Niityt olivatkin yleensä hajaantuneet pieniin tiluksiin, mikä oli erityisesti kruunun virkamiesten näkökulmasta uudistilojen heikko kohta. Vuoden 1858 henkikirja-asetuksessa määrättiin, että uudistilakatselmukset tuli tehdä vuosittain aina yhdellä alueella kerrallaan. Tavoite oli saada tilukset mahdollisimman yhtenäisiksi kokonaisuuksiksi. Esimerkiksi Enontekiön Hetan tilan niityt olivat pirstoutuneet vuonna 1841 kahden peninkulman alueella, mutta puutuneiden asiakirjojen vuoksi niitä ei voitu katselmuksessa edes tarkemmin määritellä. Tuotoksi arvioitiin kuitenkin 36 heinäkuormaa. Läheisistä metsistä voitiin sentään hyödyntää kotitarpeiksi polttopuuta ja sahatavaraa, kuten asia todettiin: ”Fins tillräckeligt för husbehof inom en mils afstånd ifrån bohlstaden.” Kalastus oli kylänmiesten yhteinen Ounasjärvessä, Sissangissa, Ullajärvessä och Pärljärvessä. Samaan aikaan Muotkajärven tilanpuoliskoilla kalastettiin yhteisesti Muotkajärvessä, Pyhäjärvessä, Äijjärvessä, Särkijärvessä, Ahvenjärvessä, Sotkajärvessä, Sotkalompolossa, Roskajärvessä, Syväjärvessä ja Ingingjärvessä. Metsästä saatiin kotitarvepuut:

”Till husbehof af bränsel och mindre virke i närheten, men Timmer och gröfvne virke hämtas på 2 mils afstånd”.

Tukkipuut täytyi siis hakea parin peninkulman päästä. Molempien tilanosien talous lepäsikin karjassa, kalassa ja oljensekaisessa leivässä.¹³⁴ Poronhoidosta ei mainittu mitään.

Sodankylässä olivat kemikyläläisillä erinomaiset laidunmaat. Tiloille saatiin läheisistä metsistä kotitarpeeseen tukit, polttopuut ja aidakset, ja kalavedet olivat yhteisiä ja antoivat ”riittävästi vuoden tarpeisiin”. Katselmusten perusteella metsiä voitiin hyödyntää kotitarvekäyttöön. Joissakin katselmuksissa tosin todettiin ennen väliaikaista isoajakoa, että metsät olivat kylän yhteisiä ja ”kylän sisällä”. Tämä ei ollut kuitenkaan johdonmukainen toteamus.¹³⁵

Kruununvoudin tilakatselmuksissa luonnehdittiin myös talon asukkaita. Kittilän Sirkan tilalla n:o 4 asui vuonna 1840 leskiemäntä, joka oli ”ollut tunnollinen asukas ja poika Johan osoittaa samaa hyvää käytöstä.” Naapuri-Sirkan talon isäntä oli erityisen raitis. Muutenkin katselmusten perusteella Sirkan kylän tilalliset tuntuivat olleen ahkeraa ja työteliästä väkeä.¹³⁶ Enontekiön Saadion tilan isäntää pidettiin vuonna 1841 jotensakin laiskanoloisena, vaikka talossa oli kahdeksan lasta ja kohtuullisen suuri karja. Rakennuksiakin oli pihapiirissä 12, joista lautakattoinen pirtti oli 20 vuotta vanha. Vanha savupirtti oli suurempi kuin uusi rakennus, mutta se oli päässyt huonoon kuntoon. Samoin huonossa kunnossa olivat ikivanha kota ja vanha navet-

¹³³ Kelontekämän Vaaran kruununtilan katselmus 1856. Kittilän talvikäräjät 1857, s. 226–227. Lappi CIIIA:6. OMA; Kittilän Sirkan kylän katselmuspöytäkirjoja: Sirkka n:o 3 1839, Sirkka n:o 4 1840, Luusua n:o 1 1840, Honkaniemi n:o 6 1841, Kariniemi n:o 8 1844 ja Rauhala n:o 10 1851. Katselmuspöytäkirjoja 1839–1882. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto HI:1. OMA; Kruununtilojen ja kruunun uudistilojen katselmuspöytäkirjoja 1850–1871. Kittilän piirin nimismiehen arkisto CIVq:1. OMA.

¹³⁴ Enontekiön Hetan ja Muotkajärven kruununtilojen katselmukset Katselmuspöytäkirjoja 1839–1882. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto HI:1. OMA.

¹³⁵ Kemikylän kruununtilojen katselmuspöytäkirjoja. Katselmuspöytäkirjoja 1839–1882. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto HI:1. OMA. Ks. esim. Muonion syyskäräjät 1851. Lappi CIa:22. OMA; Muonion syyskäräjät 1853. Lappi CIa:22. OMA; Muonion käräjät 1854. Lappi CIa:22. OMA.

¹³⁶ Kruununtilojen katselmukset. Kittilä. Katselmuspöytäkirjoja 1839–1882. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto HI:1. OMA.

ta. Uudempi navetta oli rakennettu 24 vuotta sitten ja kohtuullisessa kunnossa. Peltomaata olisi ollut kahden tynnyrinalan verran, mutta hallanarka paikka ei antanut juuri toivoa sadolle. Niinpä kalastus ja karjanhoito olivat pääasiallisia toimeentulon lähteitä.¹³⁷

Mielenkiintoinen uudistilakatselmus pidettiin Peltovuoman Proksin paikassa syyskuussa 1860. Hakijana oli itsellismies Juho Henrik ”Roksi”. Hän ei ollut kuitenkaan itse paikalla toimituksen aikana, vaan hänen asiamiehenään oli Rasmus Eira. Proksin setä oli Aslak Eira, joka tuli asuttamaan yhdessä Proksin kanssa uudistilaa. Kartanolle katsastettiin Pöyrisjärven länsirannalta paikka, jonne löytyi myös viisi tynnyrinalaa pelloksi sopivaa maata. Pohjoisen sijainnin takia peltoja ei kuitenkaan syynätty. Rakennuksia ei ollut yhtään, joten katselmusmiehet määräsivät rakennettavaksi pirtin ja seitsemän muuta rakennusta. Niittypalstoja katsottiin 18 eri paikasta. Niistä suurimmat olivat Pöyrisjärven itäpuolella ”Suomanivan molemmat puolet” (7600 kyynärää pitkä ja 30 kyynärää leveä, siis 4500 x 18 metriä) sekä Suomanivasta alaspäin Kalkujoensuuhun saakka 7600 kyynärää pitkästi ja 300 kyynärää leveästi (4500 x 180 m). Myös itse Suomajoen molemmat rannat tulivat 2,5 kilometrin verran ja 15 metrin levyisenä suikaleina Proksin uudismaalle ja edelleen Kalkujokeakin vajaat kaksi kilometriä. Mukana oli myös joukko aivan pieniä niittytiluksia. Kaiken kaikkiaan niitä pidettiin hyvinä heinämaina.¹³⁸

*Huomattava on, että uudistilan alue ei ollut 1800-luvulla yhtenäinen ja laaja maa-alue, vaan eräänlainen ”tilkkutäkki”.*¹³⁹ Metsää katsastettiin Tuolpavaarasta, Vuostoselästä ja Painasrovasta. Kalavesiksi syynimiehet esittivät Pöyrisjärveä, Rossia, Girstijärveä ja Kalkujärveä. Hakijat kuitenkin esittivät, että koska uudistila ei voinut hyödyntää peltoja pohjoisen sijainnin vuoksi, olisivat *kruunun omistamat* järvet varattu yksinomaan kaavaillun uudistilan käyttöön. Tähän näkemykseen päätyivät myös katselmusmiehet. Uudistilalle päätettiin ehdottaa nimeksi Proksi, manttaaliksi 1/8 ja 20 vuoden verovapautta.¹⁴⁰

Proksi vietiin maakirjaan, kun maaherra oli vahvistanut tilan perustamisen elokuussa 1867. Vuonna 1873 tilalla tehtiin uusi katselmus ja vuoden 1876 syyskuussa kolmas. Tuolloin nimismies saapui Pöyrisjärvelle apulaisinaan lautamiehet Juho Lantto ja Karl Hietanen. Rakennuksia oli valmistunut periaatteessa kolme, joista pirtti oli kohtuullisessa kunnossa. Asuinrakennuksen kamari ja tupa olivat sen sijaan kehnossa kunnossa. Karjarakennus oli myös peräti huonossa kunnossa, mutta ainoa aitta oli ”tavallisessa kunnossa”. Peltoa oli myös raivattu pikkuisen, viisi kapanalaa, ja siinä viljeltiin ”sekaisin nauriita ja perunoita”. Niittyjen rehusdolla ruokittiin viittä lehmää ja lammasta.¹⁴¹

Tilanhoito ei kuitenkaan sujunut odotusten mukaan. Kun verovapausvuodet olivat kuluneet umpeen, yhdistettiin uudismaat takaisin kruununmaahan. Ainakin osittain selittäväenä tekijänä oli, että proksilaiset keskittyivät tilatalouden sijasta yksinomaan poronhoitoon. Pelkästään poronhoidon varassa ollutta uudistilaa ei Enontekiöllä voinut ylläpitää, mutta toisin kuin esimerkiksi Inarissa, eivät enontekiöläiset poronhoitajat myöskään perustaneet kruununmetsätorppia. Kittilässä ja Sodankylässä ei voinut olla vuoden 1858 henkikirjoitusasetuksen mukaan itsenäisiä, yksinomaan poronhoidosta elantonsa saavia, vaan sellaiset henkilöt tuli kirjata

¹³⁷ Kruununtilojen katselmuksat. Enontekiö. Katselmuspöytäkirjoja 1839–1882. Lapin kihlakunnan kruununvouden arkisto HI:1. OMA.

¹³⁸ Muonion käräjät 1861. Lappi CIa:25. OMA.

¹³⁹ Maankäyttöä muistuttaa siten esimerkiksi Jokkmokkin veromaista rekonstruoituja alueita. Ks. Hultblad 1968; Åkerman 1999, s. 93.

¹⁴⁰ Muonion käräjät 1861. Lappi CIa:25. OMA.

¹⁴¹ Proksin uudistilakatselmuksat 1873, 1876. Katselmuspöytäkirjoja 1839–1882. Lapin kihlakunnan kruununvouden arkisto HI:1. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

palvelusväeksi.¹⁴² Sen sijaan tilallisilla saattoi olla poronhoito sivuelinkeinona. Proksilaiset keskittyivätkin suurporonhoitoon, joten heistä tuli lyhyen uudistalovaiheen jälkeen porosaa-
melaisia.

3.2. Veromaan muutos kyläkunnan maataloiksi

3.2.1. Asukkaat lapinkylistä maakirjakyliin

Kemin Lapin ensimmäisen polven uudistalollisiksi asettuneiden jälkeläiset, siis toisen polven tilalliset, jatkoivat 1700-luvulla isiensä jälkiä ja halkoivat perustetun tilan pienempiin osiin, joskus jopa neljään–viiteen osaan. Näin esimerkiksi Sodankylän Sattasessa ja Kittilän Sirkassa, jossa vanha lapinveromaa oli jaettu vuoden 1760 käräjätiedon mukaan jo 1680-luvun lopulla uudistilana neljään osaan. Niistä oli muodostunut vielä kaksi muutakin osaa, joten Sirkan tila oli 1750-luvulla kuudessa osassa Könkään, kahden Sirkan, kahden Paloniemen ja Salmen perhekuntien asuttamina. Ongelmaksi oli tullut niittymaan riittämättömyys, jota päätettiin tarkastaa lisää kylän takamailta. Vastaavasti myös Sattanen oli 1750-luvun lopulla jo neljässä osassa, vaikka se virallisesti kulkikin vielä lapinverolla olleiden perhekuntien asuinpaikkana.¹⁴³

Onkin selvää, että vanhempina aikoina lapinkyläjärjestelmässä perhekunnat olivat väkimäärältään suhteellisen pieniä ja pysyivät rajallisina kokonaisuuksina, mutta uudistilajärjestelmä 1700-luvun alkuvaiheissaan Lapissa tarjosi mahdollisuudet jakaantumisen useampiin perhekuntiin ja nopeaan laajenemiseen. Siksi asutuksen nousuvaihe sattui juuri 1700-luvun jälkipuolelle. Vanhat nautintamaat hyödynnettiin tässä ”toisessa aallossa” ja täyttyivät, seurasi tasaantumisen aika 1800-luvun alkupuolella, kunnes vuosisadan puolivälistä käynnistyi uusi asutusaalto.

Varsin staattisen vaiheen jälkeen asutus laajenikin voimakkaasti 1800-luvun puolivälissä, jolloin alueen tilanosissa varttuneet nuoret ikäpolvet aikuistuivat ja raivasivat oman tilan. Kehitys pysähtyi 1860-luvun katovuosiin, jonka jälkeen erityisesti tilattoman väestön osuus alkoi kasvaa. Uusi asutussykäys syntyi voimakkaasti muuttoliikkeestä Lappiin 1800-luvun lopulla.

Tilojen hallintasuhteissa oli myös jonkin verran vaihtuvuutta. Jakob Fellman kertoi vuonna 1825, kuinka Sompion uudistalolliset olivat vaihtuneet kaikki vanhoista lapinsuvuista,¹⁴⁴ mutta aivan näin kehitys ei kulkenut. Käräjillä käsitellyistä hallinta-asioista nähdään, että muutokset tapahtuivat Kittilän ja Sodankylän sisäisenä vaihtuvuutena.¹⁴⁵ Vastaavasti myös muuttoluettelot 1700-luvun loppupuolelta lähtien osoittavat hyvin muualta tulleiden vähäisyyden pysyvinä asuttajina. Fellmanin käsitys täytyi perustua vuonna 1810 tapahtuneeseen sompio-

¹⁴² Kejslerl. bref till Guvernören i Uleåborgs län, med föreskrifter angående mantalsskrifningar och nybyggesut-syningar i Lappmarken, den 3 December 1858. Samling 1869, s. 582.

¹⁴³ Kittilän käräjät 1760, f. 892–893. Norrbotten Vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Sodankylän käräjät 1759. Norrbotten Vol. 36. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹⁴⁴ J. Fellman I, s. 250.

¹⁴⁵ Tiedot perustuvat Sodankylän ja Kittilän käräjäpöytäkirja-aineistoon vuosilta 1751–1855.

laisten joukkomuuttoon Norjaan. Hän myös viittasi erityisesti uudisraivaajien saapumiseen Kemijärveltä Sompioon, eikä hän yleistänyt tapahtunutta koko Kemin Lappia koskeneeksi.

Vanhojen lapinkylien sisälle alkoi muotoutua vähitellen myös oma kyläjärjestelmänsä 1700-luvun kuluessa. Aluksi veronkantoluetteloissa verosavun kohdalle merkittiin maksajan tai perhekunnan asuinpaikka. Selvää on, että se oli myös veromaa mutta mitään täsmällisiä alueita ei yksittäisistä asuinpaikkojen nimistä voida tulkita. Samannimisillä paikoilla saattoi asua myös useampia verosukuja. Siksi on parempi puhua asuinpaikoista kuin veromaista.

Varsinkin uudistilojen osalta asuinpaikat olivat jo 1730-luvun veroluetteloissa selvästi kylämuodostelmia. Sompiossa niitä olivat Pelkosten asuttamat Kilpimaa ja Sivakkamaa, Perttusten Saunavaara sekä Sodankylässä Pelkosten Kairavuopio, Hiltusten Kaamakkaniva eli Suvanto ja Torvisten Vaiskojärvi eli Torvisen kylä. Pohjoisimpana uudisasuttajasukuna oli Hiltunen kirkon lähellä Jonganmaalla. Karppiset asettuivat Kemikylän, kuten myös hieman myöhemmin 1700-luvulla Haloset, jotka olivat sittemmin Savukosken kantatilana tunnetun talon perustajina.

Edellä olivat myös varsinaisesti Sodankylän ja Sompion alueelle muualta tulleet uudisasuttajasuvut, joista useimmat olivat lähtöisin Kemijärveltä. Asia oli säilynyt myös hyvin perimätietona Jakob Fellmanin matkatessa 1820-luvulla Kemijokea ja LUIROA pitkin Ylä-Lappiin. Kittilässä uudisasutuskyliä syntyi aluksi Ounasjoen alajuoksulle Parvajoensuulle ja Paloniemeen eli Alakylään, Kaukoseen ja Hietaniemeen sekä Kallojärvelle.

Muutos yksinomaan uudistiloihin vakiinnutti maakirjoihin myös kyläjärjestelmän, joka näkyy ensimmäisen kerran selkeästi vuoden 1770 maa- ja veronkantokirjassa,¹⁴⁶ mutta kylät itsessään eivät vakiintuneet maakirjakyliksi. Osaltaan kyläryhmittymien syntyä oli edesauttamassa kirkollisen seurakuntajaon vakiintuminen. Niinpä esimerkiksi Sompio kirjattiin 1700-luvun jälkipuolen veronkantoluetteloihin kinkerikunnaksi, jossa oli useampi kylä. Samalla myös perinteinen lapinkylien hallintojärjestelmä siirtyi seurakunnan ja pitäjänhallinnon mukaiseksi. Tosin maakirjakyliä eivät olleet vakiintuneet vielä 1800-luvullakaan, vaan ne vaihtelivat maakirjasta toiseen.

3.2.2. Uudistalosta seitsemäksi maakirjatilaksi

Yhtenä syväluotaavana esimerkkinä voidaan tarkastella Marttiin uudistilaa, josta tuli Sodankylän Kieringin kylän kantatila. Sitä voidaan luonnehtia tyypilliseksi Kemin Lapin vanhojen asuttajasukujen asuinpaikaksi, joka muuntui lapinveromaasta uudismaaksi. Veromaalla oli asunut 1680-luvulla Jöns Hansson Martin, josta todettiin vuoden 1687 käräjillä, ”että hän oli asunut alueella jo pitkään”.¹⁴⁷ Ehkä hänen isäänsä oli puhuteltu ”Martin Hannuksi”, josta muoto siirtyi sukunimeksi. Jöns Hanssonin poika oli Hans Jönsson Martin,¹⁴⁸ eli ”Juntin Han-

¹⁴⁶ Utdrag ur Westerbotns Lappmarks Norra Fögderies Jord- och Upbörds Bok öfwer Nybyggarena år 1770. Kemin ja Tornion Lappien maakirja. OLKI Ha1:1a. OMA.

¹⁴⁷ Sompion, Kemikylän, Kuolajärven, Kitkan ja Maanselän käräjät 1687. I. Fellman III, s. 42.

¹⁴⁸ Vuosien 1706–12 veronkantoluetteloissa todetaan nimenomaan Jöns Hansson eller son Hans Jönsson. Skattelängder för Kemi lappmark 1706–1712. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA.

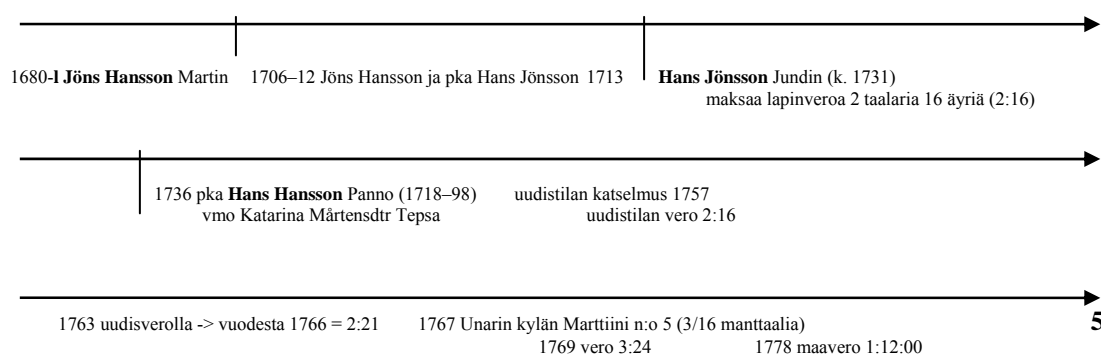
nu”, jonka sukunimenä esiintyikin rippikirjoissa Jundin. Hannu jatkoi isänsä veromaalla, josta kuitenkin oman osansa otti velimies Anders Jönsson Holkki. Hänestä sai alkunsa puolestaan Holkin uudistila. Anders oli myös rippikirjoissa sukunimellä Jundin.

Hannu Jundinin poika Hannu Hannunpoika¹⁴⁹ asettui asumaan vuonna 1736 Kierinkijärven paikalle, jonka uudistilakatselmus tehtiin elokuussa 1757. Hannun sukunimenä mainittiin toisinaan Panno (Panni), jota esiintyi myös Kittilän Kelontekemässä, muun muassa Johan Hansson Pannolla vuosina 1711–1727. Panno olikin ehkä varsinainen Unarin takamaiden asuttajasukuvun vanha nimi.¹⁵⁰ Sodankylän ja Kittilän Pannoilla täytyi olla jonkinlainen sukuyhteys keskenään, varsinkin kun Hannu Hannunpoika avioitui Katariina Martintytär Tepsan kanssa. Hän oli ilmeisesti edellä olleen Antti Martinpojan sisar. Tepsoja oli muuttanut avioliittojen myötä Kelontekemään ja Sirkan kylään osan muuntuen myös Tepastoksi.¹⁵¹

Vuoden 1757 katselmuksessa todettiin, että Hannu Hannunpojalla oli rakennettuna jo pirtti, sauna, rehuaitta, navetta, savustusrakennus ja aitta. Peltoa olisi ollut kahden tynnyrin kylvölle ja toinen mokoma oli vielä mahdollista raivata. Niittyjä ei ollut kuin 19 eri paikassa ja varsin vähäisellä satomäärällä, 18 heinäkuormaa. Siitä olisi riittänyt rehua kuudelle lehmälle. Vuoden 1757 karjaluetelun mukaan Hannulla olikin kuusi lehmää. Peltoa oli 1½ tynnyrin kylvö. Suurin niitty oli yli kolmen heinäkuorman tuotolla ”Öfwer Karinen nifwan niska upföre til Kusussari å ömse sidor om älfwen”, eli suomennettuna lähinnä Ylisestä Karisennivanniskasta ylös Kusussaareen molemmin puolin jokea, jolla tarkoitettiin Riipijokea. Niittyjä oli kuitenkin mahdollista raivata kuusi kuormanalaa lisää. Myllynpaikka löytyi Riipijoen Jänesnivanniskasta. Kalavesiä oli viidessä järvessä, joista Tuulusjärvi oli puoliksi Holkin kanssa nautinnassa. Pyyntimaat löytyivät kalavesien ympärillä olleista vaaroista. Kenelläkään ei ollut käräjillä mitään vastaansanomista Kieringin uudistilalle syynätyistä maista, joten Hannu Hannunpoika sai rauhassa jatkaa uudistilansa raivaajana.¹⁵²

Seuraavassa on esitetty kaavakuvana Marttiin tilan vaiheet vanhasta lapinveromaasta vuoden 1904 isonjaon vahvistamiseen saakka (n:o 5 Unari -> n:ot 1–6 Kierinki):

Lapinveromaasta 1780-luvun tilanosiin

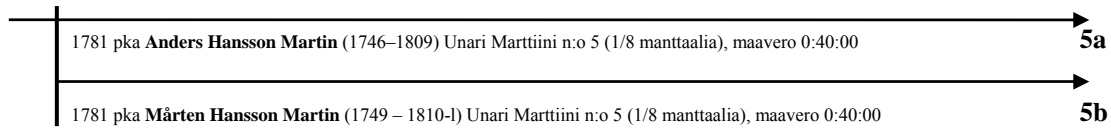

¹⁴⁹ Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750 (mukana myös Kittilä). Sodankylän KA IAa:1. OMA.

¹⁵⁰ Panne on Koutokeinon ja Aviovaaran saamelainen sukunimi. Panna oli hyväilymuoto lapsesta tai pojasta, ja sopii siten hyvin muihin nimiin ”Heikin Junttiin” ja ”Martin poikaan”. T. I. Itkonen 1948 II, s. 499–500.

¹⁵¹ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Kemi lappmark 1774–1809. Huvudböcker. Lappmarkens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. SRA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1–2. HLA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA; Sodankylän käräjät 1758, f. 324–325v. Norrbotten Vol. 35. Svea Hovrätts arkiv. SRA; I. Fellman I, s. 23; I. Fellman III, s. 43.

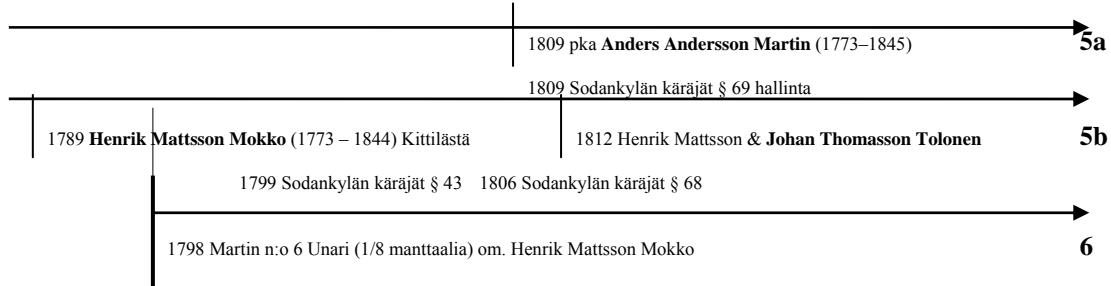
¹⁵² Kittilän käräjät 1757, f. 324 – 325v. Norrbotten Vol. 34. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1–2. HLA.

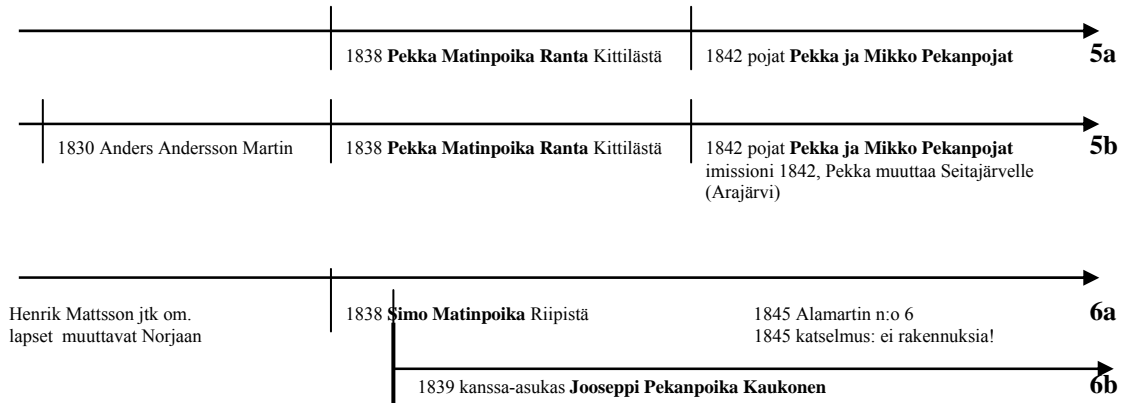
1783 Sodankylän käräjät § 29–30: tilan jakamisesta

1784 Sodankylän käräjät §§ 10–11: tilan jakokirja, jossa Märtenin kanssa puoliksi myös **Johan Hansson Martin** (1740–1788)

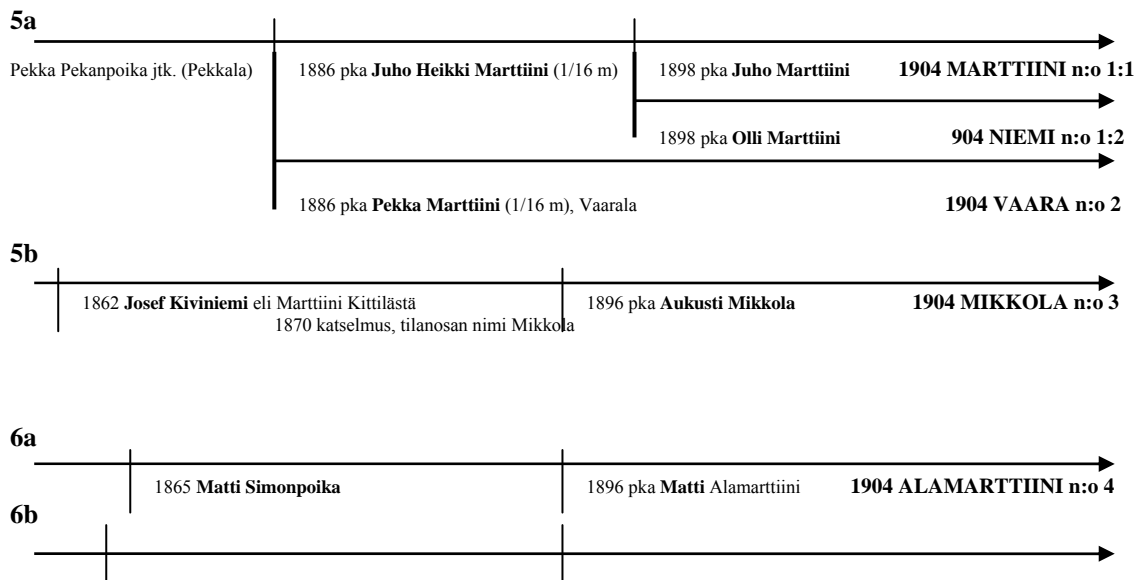
Tilojen vaiheet 1780-luvun lopulta 1820-luvulle

Tilojen vaiheet 1830-luvun alusta 1860-luvulle

Tilojen vaiheet 1860-luvulta vuoteen 1904

1864 vävy **Adam Kumpula**1896 pka **Niiles Petter** Alamartin eli Nikula **1904 NIKULA n:o 5**1896 pka **Juho Aabraham****1904 AATAMI n:o 6**

Kaavioesityksestä nähdään havainnollisesti lapinveromaan muuntumisesta ensin uudistilaksi ja edelleen useammaksi tilanosaksi ja lopulta isonjaon yhteydessä muodostettuihin seitsemään itsenäiseen tilaan.

Vanhaisäntä Hannu Hannunpoika oli jättänyt vuonna 1780 tilanhoidon syytinkisopimuksella pojilleen ja tila käytännössä halottiin. Virallisesti jakaminen vahvistettiin Sodankylän käräjillä vuonna 1783. Toinen puolisko haaroittui edelleen kahtia, ja sen toisesta osasta alettiin käyttää nimeä Alamartin vuoden 1845 maakirjassa. Vuonna 1898 isonjaon aikana vanha kantatila oli jo seitsemässä osassa. Vanha Marttiin suku oli kuitenkin väistynyt lopullisesti tilalta vuonna 1838, kun kittiläläinen Pekka Pekanpoika Ranta otti tilan hallintaansa. Tosiasiassa Pekkaa oli kehoitettu hakemaan todistus hallintaoikeudesta jo vuonna 1836, jolloin hän oli myös muuttanut perheensä kanssa Marttiin asumaan.¹⁵³ Täyttä selvyyttä ei ole siitä, miksi Marttiinit

¹⁵³ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Kemi lappmark 1774–1809. Huvudböcker. Lappmarkens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. SRA; Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA. Special Jordebok 1830, 1845, 1855, muutosmaakirjan ote 1845, muutosmaakirjat 1855–1858. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1–2. OMA; Utdrag ur Westerbotns Lappmarks Norra Fögderies Jord- och Upbörds Bok öfver Nybyggarena åhr 1770. OLKI Ha1:1a. OMA; Special Jordebok öfver Lappmarkens härad år 1875. Kemin ja Lapin kihlakunnan maakirja 1875. OLKI Ha1:18. OMA; seurakuntaan muuttaneiden luettelo 1829–1879. Kittilän KA I Ba:1–2. OMA; Maaherralta kruununvoudille 6.5.1864 verolleostokuulutukset (kaksi kirjettä). Maaherralta saapuneet kirjeet 1865, n:o 135 ja 136. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:23 OMA; Vrt. myös Kieringin kylähistoriasta Kumpula 2000.

Sodankylän käräjät 1780 §38:

Hans Hansson Martin & Catharina Mårtensdotter Tepsa tehneet 27.2.1775 sopimuksen ”att sönerna Johan och Anders skola efter våra dagar... undfå ... kronohemman numero 1 i Kjerikiby af 3/16 mantal, att såssom sin egen och wälfängen ägendom nyttja och bruka till yttermera wisso.”

Sodankylän käräjät 1783 §29

”Jag Hans Hansson Martin eller Kieriki updrager herwid min besittnings rätt till hälften af mig min innehafd Krono nybygge Martin kallad, uti Sådankylä sockn wid derunder liggande lägenheter och förmoner till mine söner Johan och Martin at genast få tillträda, den andra hälften [försakraring] son Anders at efter mine slutade dagar enskilt få tilträda och behålla, förbehåller dock mig med min hustru i vår lifstid förgängs jord ett halft tunnland glad Örter och ett korfoder äng. Sönerne Johan och Martin, som efter våre slutade dagar skall tilfalla them Nybygge, hwilket jag till theras större säkerhet och efterträttelse welat wed mitt namn och Bomärken underwistande biträffa.”

Sodankylän käräjät 1783 §30:

Käräjillä vahvistetaan, että viranomaiset tehneet jaon puoliksi em. mukaisesti.

Sodankylän käräjät 1784 §10:

Tilan jakokirja 26.-28.7.1783: ”hälften med sönerna Johan och Martin och andra hälften tillfaller sonen Anders”

Sodankylän käräjät 1799 §43:

Tilan hallinta.

Sodankylän käräjät 1806 §68:

Tilan hallinta.

Sodankylän käräjät 1809 §69:

Tilan hallinta: Hans Andersson Martin.

Sodankylän käräjät 1822 §30 & §43:

Tilan hallinta: Henrik Mattsson Martin ja Johan Thomasson Tolonen.

Sodankylän käräjät 1842 §45:

Tilan hallinta: Pehr Seipjärvi Martin.

Sodankylän käräjät 1842 §60:

luopuivat tilastaan. Osaltaan siihen olivat syinä kuitenkin 1830-luvun katovuodet, jolloin perheen poikia lähti Norjaan eikä tilalle jäänyt jatkajia.¹⁵⁴

3.2.3. Nautintamaiden pysyvyys

Marttiin tilan halkomisen yhteydessä vuonna 1781 myllynpaikka ja kalavedet säilyivät yhteisinä, mutta pyyntimaita katsastettiin toiselle osalle muutamia uusia. Tosin nekin olivat vanhoja veromaan pyyntialueita kalavesien ympäristössä. Niittyjä sen sijaan raivattiin 1780-luvulla huomattavasti lisää vanhempiin aikoihin nähden, joten *Kieringin seudulla oli runsaasti hyödyntämättömiä alueita*. Vuoden 1757 katselmuksen mukaan Marttiin uudistilalla oli 19 niittytilusta ja 18 heinäkuorman vuotuinen sato, mutta vuoden 1783 katselmuksessa oli yhteensä 55 eri niittypalstaa ja noin 45 heinäkuorman sato. Seuraavassa ovat Marttiin tilukset ja pyyntimaat 1700-luvulla niittyjä lukuun ottamatta.¹⁵⁵

	1757	1783 5b	1783 5a
peltoa	2 tynnyrinalaa	5 kpl	4 kpl
niittyjä	19 (yli 18 lassia)	27 (yli 22 lassia)	23 (yli 22 lassia)
myllynpaikka	Jänesniva	Rutojoki ½	Rutojoki ½
kalavedet	Kukasjärvi Rutojärvi Kierinkijärvi Suasjärvi Tuulusjärvi	Kukasjärvi Rutojärvi Kierinkijärvi Suasjärvi Tuulusjärvi Kylmänjärvi Löysäkkäjärvi + virtavedet em. sisällä naapurien kanssa	Kukasjärvi Rutojärvi Kierinkijärvi Suasjärvi Tuulusjärvi Kylmänjärvi Löysäkkäjärvi + virtavedet em. sisällä naapurien kanssa
pyyntimaat	em. järvien ympäristö Miskisvaara Miskisrova Rutorova Pitkälompolo Vatsalasselkä	Raatetrova [Roviotwara] Pitkäkumpu Vatsalasselkä Oratsalonselkä Hangasselkä Keinolahdenvaara Hirvasselkä Rimpiselkä Isolehto	Miskisvaara Miskisrova Lompolonnivat

Tilan katselmus: Simon Pehrsson Seipäjärvi.

¹⁵⁴ Ks. Kumpula 2000, s. 22–23.

¹⁵⁵ Sodankylän käräjät 1758, f. 324–325v. Norrbotten Vol. 35. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Sodankylän käräjät 1784, § 10–11. Norrbotten Vol 72. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

Kukasvaara

Kaunisenä
 Myllykangas
 Salmijärvenkumpu
 itäpuoli
 Nunnukkakukanmaa
 Peräjärvenmaa ja
 männikkö
 [Kerkan]vaara

Vanhat nautintamaat säilyivät myös hyvin uudistilojen hallinnassa, mistä osoituksena on 1900-luvun alun maiden laajuus verrattuna vanhaan Marttiin kantatilaan. Yksistään siitä polveutuneiden seitsemän tilan maat käsittivät vuonna 1904 vahvistetussa isossajaossa joutomaineen lähes 6 000 hehtaaria, kuten taulukosta 5 havaitaan.

Taulukko 5. Isossajaossa 1904 Marttiin kantatilasta polveutuneiden tilojen pinta-alat (vars. = veronalainen maa)

tilan nimi	vars. ha	joutomaa ha
1 Marttiini	171,531	88,478
1 Niemi	318,729	334,555
2 Vaara	348,375	443,650
3 Mikkola	380,403	730,816
4 Alamarttiini	528,609	742,721
5 Nikula	372,502	447,195
6 Aatami	350,603	578,318
yhteensä	2 470,752	3 365,733

Lähde: Kieringin lohkokunnan isojakotoimitukset. Erit. vuoden 1904 jakokirja. Toimitus n:o 3544. Sodankylä 404:3–3ö. RoiMtA.

Kantasuvun lapinveromaista oli lisäksi lähtöisin vielä myös Holkin kantatila, joten voidaan arvioida, että Sodankylän lapinkylän vanhan lapinsuvun maita oli 1900-luvun alussa tilojen omistuksessa noin 10 000 hehtaaria.¹⁵⁶ Tosin kantasukua itsessään ei ollut enää vuoden 1838 jälkeen Marttiin tilojen asuttajina.

Vääjäämätön johtopäätös on, että vanhat Kemin Lapin lapinkylien sukumaat ovat siirtyneet varsin kattavasti tilojen omistukseen. Siirtyminen 1700-luvulla uudistilajärjestelmään vahvisti maiden hallinnan ja maankäytön mahdollisuudet elinkeinojen harjoittamiseen.

¹⁵⁶ Kieringin lohkokunnan isojakotoimitukset. Erit. vuoden 1904 jakokirja. Toimitus n:o 3544. Sodankylä 404:3–3ö. RoiMtA.

4. Vakiintuneet asuttajasuvut ja asuinseudut

4.1. Vanhan Kemin Lapin alueen asuttajat

4.1.2. Maanselältä Kuolajärvelle

Kuusamon pastoraatti oli käytännössä talonpoikaistunut tultaessa 1700-luvulle. Kuitenkin sekä Maanselän että Kitkan lapinkyliin merkittiin joukko lapinverolla olleita asukkaita. Maanselän kylän veronkantoluettelossa oli vuonna 1706 kaikkiaan kahdeksan lapinverolla ollutta, joista kuitenkin vain kolme maksoi varsinaisesti veron. Yksi oli nimismiehenä vapautettu rasiitteesta, yksi oli uudistilaverolla ja kolme täysin rutiköyhää, joilla ei ollut ”poroja, pyssyä eikä joustaa”. Mielenkiintoista on, että vielä vuonna 1707 esiintyi yksi lapinluettelossa olleista vanhalla ei-kristillisellä etunimellä Ikäpäiviä Matinpoika. Pekka Karjalainen maksoi lapinveron Iivari Ollinpojan Oivankijärven kalastuspaikasta.¹⁵⁷

Vuonna 1737 lapinverolla olleet asukkaat ja heidän asuinpaikkansa olivat:

Tavajärvi	Niilo Laurinpoika
Kuusi- ja Enojärvi	Kristian ja Matti Reki, vuonna 1748: ”Riekki”
Joukamajärvestä ja Muojoesta maksoivat Jakob Matinpojan osuuden lapinverosta Daniel Karjalainen ja Antti Pesonen	
Oivankijärvi	Israel Johaninpoika Ervast
Viitasaari	Antti Ronkainen
Vuotunkijärvi	Juho Antinpoika Määttä
Saapunkijärvi	Samuel Tapaninpoika Määttä
Suininkijärvestä maksoi Tuomas Antinpojan kalavedestä lapinveron Sigfrid Heikkinen, vuodesta 1743 lähtien Olli Palosaari	

Nimistä päätellen kaikki Maanselän lapinverolla olleet alueet olivat järvisoituja ja järviä hyödyntäneet kaskitalonpoikia, joskin vuonna 1759 Tavajärvelle merkitty Lauri Laurinpoika kirjattiin sukunimellä Harri. Se viittaisi Kuolajärven vanhaan lapinsukuun. Harrin kanssa Tavajärven lapinverolle merkittiin myös Paavali Tauriainen, joka tuli veromaalle vävymiehenä. Sittemmin Harrista muotoutui Tavajärven suku. Ainakin osa lapinverollisista ei ollut kuitenkaan perustanut uudistilaa, kuten kruununvouti Anders Hackzell myös totesi vuoden 1738 kuvauksessaan. He olivat siirtyneet maksamaan lapinveron lappalaisen puolesta ja osa myös avioitunut lapinsukuun. Vielä vuoden 1695 maakirjassa useille edellä mainituille asuinpaikoille oli kirjattu lappalainen.¹⁵⁸

Vuonna 1742 kirjattiin Lusminki- ja Kovajärven asujaksi Matti Torvinen ja 1750-luvun alussa Saapunkijärven asuttajaksi Pekka Mustonen. Tosin hänen paikakseen tarkentui vuonna 1759 Korpiniemi tai Kopiniemi ja sukunimeksi Musta. Joukamojärvelle oli tullut Sipo Jämsä. Kai-

¹⁵⁷ Skattelängder för Kemi lappmark: 1737. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA. Runkona kylien asutusvaiheisiin ja sukuihin ovat 1700- ja 1800-luvun maa- ja veronkantoluettelot sekä kirkonkirjat.

¹⁵⁸ Andes Hackzell, Beskrifning om Torneå och Kemi Lappmarcker (1736). I. Fellman I, s. 148–154. Ks. myös Ervasti 1978, s. 150–151; Pitkänen, Kuusamon saamelaiset.

killä heillä olivat vuonna 1759 jo peltoviljelykset ja karjaa, joten asuinpaikat olivat luontevas-
ti maakirjatilojen joukossa vuodesta 1763 lähtien Heikkilän ja Kirkonkylän kylissä.¹⁵⁹

Kitkan lapinkylässä oli 1700-luvun alkuvuosina vielä peräti 14 lapinveron maksajaa, joista kuitenkin seitsemän kerrottiin vuonna 1706 kuolleen nälkään ja kaksi ei maksanut veroa. Lapinmaat sijaitsivat Parakkasaassa [Parikkasaari/Porosaari?], jossa oli Filppu Filpunpoika tullut Pietari Jouninpojan veromaalle. Filpun sukunimeksi ilmaantui sittemmin Pätsi. Pitkän saamelais sukuun laskettavia perhekuntia oli Patosalmessa, Kallunkijärvellä ja Maaninkajärvellä. Losossaassa asustanut Antti Marckat oli joutunut kerjuulle. Sarvisalmessa olivat Pietari Antinpojan ja Suolijärvellä Mikko Aikianpojan maat. Ontojärvellä (Ondijärvi) oli Kielisukua. Vuoden 1767 maakirjassa olivat Vasaraperän kylään kirjattu Pätsi, Sarvi ja Kieli, Piosille Aikio ja Sarvi sekä Alakitkan kylään Patosalmi ja Pitkän suvusta muotoutunut Kallunki.¹⁶⁰ Useimmat edellä mainituista olivat vanhoja Kitkan lapinsukuja elleivät peräti kaikki. Sukujen vaiheet kuvaavat erinomaisesti Kuusamon seudun lapinsukujen asutuksellista muuntumista uudisraivaajiksi.

Kuolajärvi oli suuri kylä, jossa oli vuonna 1706 kirjattu veroluetteloon 28 lapinveron maksajaa. Heistä kuitenkin vain 12 maksoi veron, sillä viisi oli kuollut ja yhdeksän oli joutunut kerjuulle. Ketään ei ollut siirtynyt uudistilalliseksi, mutta Hirvasjärvellä todettiin Lauri Koistisen maksavan Markus Ollinpojan kalavedestä lapinveron. Koistinen oli ilmeisesti Kuusamon puolella asuneita uudistilallisia. Lapinsukuja olivat ainakin Moija, Millo (Miulu/ Miulus), Harri, Sajak (Saija/Sarri), Komits, Svart (Musta), Peuna, Korva eli Korva, Kursu, Nillo (Niulus), Telni (Tenni) ja Junsä (Jöns). Lisäksi 1700-luvun alussa mainittiin Nääs (Todennäköisesti tarkoitti myös Nilloa/Niulusta) ja ”Kaupa Mees”, joka hukkuu vuonna 1707 Kemijärveen. Seuraavana vuonna Nääsin paikalle oli ilmestynyt Lauri Räisänen, joka oli ilmeisesti ensimmäinen Kuolajärvelle uudistilan raivannut talonpoika. Myöhemmistä tiedoista selviää, että Lauri Räisänen asui Hirvasjärvellä ja oli tullut sinne varmaankin Kuusamon suunnasta.¹⁶¹ Epäilemättä Lauri oli hankkinut itselleen nimenomaan Nääsin/Nillon veromaan, koska hän maksoi lapinveroa.

Vuonna 1737 olivat Kuolajärven asuinalueet muotoutuneet sellaisiksi, että Onkamojärvellä asui kolme perhekuntaa (ainakin Peuna ja Lämsä), Märkäjärvellä yksi, Tenniöjärvellä seitsemän (ainakin Millot eli Miulut, Junsat, Tennit, Korvat (Koria)), Kallungissa kaksi, Hirvasjärvellä Räisänen, Salmijärvellä kaksi (Salmi, Komits), Kursussa kolme, Palojärvellä yksi (Komits), Saijassa kaksi (Sajak, Millo), Sulasalmella kaksi (Harrit) sekä Sovajärvellä yksi lapinveroa maksanut perhekunta. Lautamies Hannu Tuomaanpoika Millo käytti itsestään myös sukunimeä Niva.

¹⁵⁹ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Upbörds- och Jordeböcker 1754-1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1–2. HLA.

¹⁶⁰ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Upbörds- och Jordeböcker 1754-1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1–2. HLA; Pitkänen, Kuusamon saamelaiset.

¹⁶¹ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Upbörds- och Jordeböcker 1754-1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1–2. HLA.

Jouni Millon veromaalle muutti asumaan vuonna 1741 Sigfrid Erkinpoika Halonen, joka tuli todennäköisesti Kemijärveltä. Hän otti myös Jounin kuoltua veromaan hallintaansa ja maksoi siksi lapinveroa. Myöhemmistä lähteistä käy ilmi, että paikka oli Sallansuu. Lauri Räisänen kanssa muutti yhteen vuonna 1742 Erkki Nojonen (saattaisi olla edellä mainittua Nääsän/Nillon/Niuluksen sukua), ja kun Räisänen kuoli, tuli hänen paikalleen vuonna 1748 Pekka Matinpoika Kuljunen. Nojosen puoliskosta halottiin vuonna 1752 vielä veromaa Pekka Tuuliaiselle. Kaikki asuivat vanhaa lapinveromaata. Käräjillä asuinpaikan nimenä mainittiin Hirvasjärvi, josta muotoutui siten pääasiassa Kuusamon suunnasta tulleiden talonpoikien asuttama kylä. Samaan aikaan muutti Sompion suunnasta Matti Matinpoika Halonen Tenniöjärvelle, Lauri Matinpoika Ollila Kemijärven rajamaille ja Daniel Pentinpoika Kella Palojärvelle. Uudistiloiksi ne oli perustettu vuonna 1750 ja olivat ensimmäiset viralliset uudistilat Kuolajärvellä. Ollilan paikasta käytiin myös käräjiä, koska ei tiedetty aivan tarkkaan, oliko tila Kemijärven vai Kuolajärven puolella. Lopulta se määriteltiin kuuluvaksi Kemijärvelle. Kallungin suvusta perustettiin 1750-luvun lopulla myös Aatsinkijoen eli Aatsingin uudistila. Maakirjakyliksi vakiintuivat vuonna 1767 Tenniöjärvi, Sallansuu ja Käsmä.¹⁶²

Varsin mielenkiintoista on, että vaikka moni Kuolajärven lapinveromaista oli siirtynyt uudismaaksi tosiasiaassa jo 1700-luvun alkupuolella, pysyivät ne silti tiukasti lapinveroluetteloissa vuoden 1763 muutokseen saakka. Syynä oli se, että kaikki uudistilat olivat vanhoilla lapinveromailla kolmea vuonna 1750 perustettua tilaa lukuun ottamatta. Tilalliset myös saivat immisionin vasta vuosien 1765–1770 aikana. Silti vielä vuonna 1774 oli kahdeksan tilaa ilman katselmusta tai hallintakirjaa.¹⁶³

4.1.2. Kemikylän ja Sompion suvut

Kemikylän asukkaat olivat suurissa vaikeuksissa 1700-luvun alkuvuosina. Esimerkiksi vuonna 1706 kirjattiin veroluetteloihin 14 lapinveronmaksajaa, mutta heistä vain kuusi maksoi veron. Kaksi maksuun kykenevää perhekuntaa olivat Karppisia, joskin heidänkin kohdalleen kirjattiin lisäselvityksissä ikävästi: ”rutiköyhiä”. Kolme perhettä oli kuollut nälkään. Pekka Matinpojan kohdalla erityisesti todettiin, että hän oli menehtynyt vaimonsa ja lapsiensä kanssa. Seuraavana vuonna ei ollut enää kuin yksi veronmaksaja, Hannu Juhonpoika, ja toinen Karppisen perheistä mainittiin menneen Kuolajärvelle. Heitä ei näkynyt siellä ainakaan veronmaksajina, joten todennäköisesti suunta oli Venäjän puolelle saakka. Kaksi lapinmiestä oli myös pestautunut sotilaaksi viimeisenä oljenkortenaan.¹⁶⁴

Asuinalueina olivat 1730-luvulla Keitoma eli Keitsa, Ala-Arajärvi, Keminkenttä (Musta), ”Notinkenttä” (myöhemmin kirjoitusasuna ”Uttunkenttä”) ja Ulmajoensuu, jolla tarkoitettiin

¹⁶² Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Kuolajärven käräjät 1748, f. 596. Norrbotten Vol. 25. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kuolajärven käräjät 1758, f. 387v–389. Norrbotten Vol. 35. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kuolajärven käräjät 1759, f. 1008v. Norrbotten Vol. 36. Svea Hovrätts arkiv. SRA. Vrt. myös Heinänen 1993, s. 67–69. Onnela 1985, s. 244.

¹⁶³ Upbörs- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1–2. HLA.

¹⁶⁴ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1720. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804.

Iso-Ulmojaa Tenniöjoen suulla – siis nykyinen Nousun kylä. Siellä olivat veromaat Paavali Ryssällä ja Matti Hannunpojalla, jolla esiintyi sukunimenä nimenomaan Nousu. Myöhemmin osasta Nousun väkeä tuli Hihnavaaroja ja Martinkylän Martteja, joskin Martin perhekunnan ilmoitettiin asuvan Karppisessa. Sodankylän rippikirjassa oli vuodesta 1732 lähtien myös Hannu Lesken -niminen asukas, mutta kuka hän tarkkaan ottaen oli, on vaikea tietää.¹⁶⁵ Ehkä hän oli sananmukaisesti lesken Hannu.

Ryssät katoisivat Kemikylän asuttajasukuna 1740-luvun alussa, mutta vuonna 1742 ilmoitettiin Notin- eli Utunkentällä asuvan Antti Sowakin eli Suak. Myöhemmin myös hänen todettiin muuttaneen. Kohteena oli ollut Kuusamo, ja vuoden 1765 veroluettelossa kerrottiinkin tarkennuksena Antin asustavan Venäjän puolella Paanajärvellä. Liekö Ryssällä tarkoitettu nimenomaan Suakin perhekuntaa. Vuoden 1758 veronkantokirjaan kirjattiin uusina lapinveronmaksajina Olli Hannunpoika Wuola (Vuolevi eli Vuolappa), Heikki Pekanpoika Värriö ja Paavali Halonen. Vuolevi oli Karppisia ja Värriö Arajärven vanhaa lapinsukua. Pekka Värriön vaimo oli Antti Keitsan tytär. Näin Kemikylän asutus oli muotoutunut 1760-luvulla sellaiseksi, että kylässä asui neljä Nousun perhekuntaa, yksi Martti ja kaksi Värriön perhettä sekä Halosen ja Karppisen perhekunnat. Karppisista tuli myös Pulskan tilan asuttajia. Kylä pysyi myös yhtenä maakirjakylänä.¹⁶⁶

Sompion lapinkylään oli juurtunut kaksi uudisasuttajasukua 1600-luvun lopulla, eli Pelkoset ja Pertuset, joskin vielä 1700-luvun alkuvuosina myös Sodankylän uudisraivaajat kirjattiin sompiolaisiksi. Pelkoset asuivat Sivakkamaassa, Kilpimaassa ja Tallavaarassa ja Pertuset Saunavaarassa. Yksi Pelkosten sukuhaaroista muuttui aluksi Luiorannaksi ja sitten lyhentyen Luiroksi. Yhdestä Pertusten sukuhaarasta Saunavaarassa tuli Matomaan uudisraivaajia. Vuonna 1757 muutti Antti Musta veromaansa uudistilaksi, ja hänestä tulikin ensimmäinen Sompion vanhojen lapinsukujen uudisraivaaja. Paikka sai nimen Korvanen. Seuraava muutos tapahtui, kun Paavali Suakin eli Suvan lapinveromaalle asettui asumaan Matti Iisakinpoika Takkinen – yksi harvoista Sompion tulokassuvuista 1700-luvulla. Toinen sellainen oli ollut lyhyen aikaa Pekka Leinonen, joka saattaa olla rippikirjoissa esiintynyt Sakkanen. Joka tapauksessa Leinonen lähti Norjaan joskus vuoden 1742 tienoilla, ja paikan otti asuttavakseen Matti Pelkonen.¹⁶⁷

Lapinveroluetteloissa esiintyivät 1700-luvun alussa Sompion lapinsukuina Musta, Arvid, Suak (Suva), Karits (Kurisia), Turvain ja Arajärven veromaan samanniminen suku. Sodankylän 1730-luvun rippikirjassa sompiolaisina esiintyivät edellisten lisäksi Arapää, joilla tarkoitettiin ilmeisesti veroluetteloiden Arvidia ja Mustaa, jotka asuttivat Nebluslokkaa. Vuonna 1735 muutti Sompion lapinkylään myös Hannu Keitsa, joka esiintyi veroluettelossa Kallatsan nimellä. Suvan sukuun tuli puolestaan väymieheksi Pekka Antinpoika Panno eli Peuna – mahdollisesti Sodankylän Holkista. Myös Sajetsin suku esiintyy 1750-luvulta lähtien Sompiossa. Vuonna 1763 yhtä lukuun ottamatta kaikki sompiolaiset siirtyivät uudistilallisiksi, kun

¹⁶⁵ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA.

¹⁶⁶ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarkens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA.

¹⁶⁷ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarkens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA.

Antti Pekanpoika Suva eleli lappalaisen tavoin vielä pari vuotta ja ryhtyi sitten hoitamaan isänsä uudisraiviota.¹⁶⁸

Vuonna 1774 Sompion kinkerikunnassa oli Kemikylän lisäksi kuusi maakirjakylää. Muteniasa oli yhdeksän numeroitua tilaa, joista kuitenkin kolme oli autiona. Asuttajina olivat Suvat, Arat ja Mustat sekä yksi Pelkosen perhekunta. Sajetsin paikka oli autioitunut. Nebluslokassa kolmesta tilasta yksi oli autiona. Yhdellä numerolla asuttivat vanhoja sukumaitaan Mustat, mutta sinne oli tullut myös Tuomas Halonen vuonna 1771 uudisraivaajaksi. Arajärven kylässä asui Mustan ja Aran sukujen lisäksi 1760-luvulta lähtien Tuomas Hannunpoika Tanhua, joka oli mitä ilmeisimmin Hannu Keitsan poika.¹⁶⁹

4.1.3. Sodankylän asuttajat

Siirryttäessä 1700-luvun alkuvuosina läntisiin lapinkyliin havaitaan, että siellä olosuhteet eivät olleet läheskään niin kehnot kuin itärajan kylissä. Sodankylässä oli vuonna 1706 merkitty 32 lapinveronmaksajaa, joista tosin kolme oli jo kuollut ja yksi kerjuulla. Kuolleista Päiviön ilmoitettiin menehtyneen köyhyydessä. Vanhoja lapinsukuja oli lukuisia: Aska, Pumpainen, Rampa, Tepsa, Kallats (Keitsa?) ja Panno. Sassalit saivat nimensä Sassalijärvestä ja Riipit vastaavasti Riipijärvestä. Jeesiöjoen varren sukua alettiin nimittää joen mukaan Jeesiöksi. Myös Raasakka kuului vanhoihin Sodankylän asuttajiin, joskin perimätieto kertoi suvun tulleen Kemistä. Ehkä he saapuivatkin 1600-luvun alkuvuosien veronvuokrauskautena Lappiin. Joka tapauksessa Raasakat olivat 1600-luvun lopulla jo vankasti Siurunmaan asuttajia ja levittäytyivät myös Kelujärvelle.¹⁷⁰

Toinen epävarmasti juuriltaan sodankyläläiseksi suvuksi yhdistettävä on Aikio, jota asui kahdessa paikassa, Syväjärvellä ja Madetkoskella, eivätkä ne olleet välttämättä samaa alkujuurta. Pohjoisen Aikiot sopisivat hyvin tulleeaksi Inarin suunnasta joskus 1600-luvun alkuvuosina, kun taas eteläosan Aikiot olivat todennäköisesti paikallista lähtöä –Aikapäiviän sukua. Tosin kirjallisuudessa ovat kaikki Aikiot yhdistetty samaan sukuun. Sen sijaan 1750-luvulta lähtien esiintyvä Aikioniemi oli Ramman suvusta polveutunut haara. Marttiinit ja Holkit olivat Kieringin Pannon sukua. Pyhäjärven Kaikkoset ja Syväjärven Mattaset polveutuivat myös Sodankylän vanhoista suvuista.¹⁷¹

¹⁶⁸ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA.

¹⁶⁹ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA.

¹⁷⁰ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA; Onnela 1985, s. 244; Andersson 1914.

¹⁷¹ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA; Ks. Petkula. Kylä Keivitsan kainalossa 1998, s. 15–18; Syväjärven vuosisadat 1600–1900, s. 16–17.

Asuinpaikkoina olivat 1750-luvulla vanhat ja vakiintuneet veromaat. Kaarresselällä Jeesiöjoen varressa olivat Jeesiöt ja Madetkoskella Kitisen yläjuoksun Vajukoskemaalla Aikiot. Sattasselän ja Sattasen jokivarren sukua oli Tepsa, josta alettiin käyttää myös Sattasen nimeä. Kelujärven ja Kelujoen maisemia asuttivat Rammat ja Raasakat, kun taas Veikanmaalle Moskujärven seudulle merkittiin Vanhan perhekuntaa. Se oli lähtöisin jostakin Sodankylän vanhasta suvusta ja sai nimen, kun veroluettelossa oli kaksi samannimistä veromiestä – toisesta tuli Nuori. Vaalajärvi oli Pumpasten kotiseutua, mutta siellä oli myös yksi Ramman perhekunta. Orajärvi oli tepsalaisten asuinalueita. Askalaiset asuivat Risikota-nimistä aluetta (ehkä Risukota) Kitisen varrella, mutta heistä tuli myös Vaiskojärven Torvisen asuttajia. Alue olikin vanhastaan askalaisten nautintamaita.¹⁷²

Pyhäjärvelle merkittiin asukkaaksi Erkki Kaikkonen 1740-luvun lopulla, ja vuonna 1760 hänelle syynättiin myös uudistilan paikka. Riipijärvellä oli oma vanha asuinsukunsa, josta esiintyy verolähteissä epämääräinen kirjoitusasu ”Michto”. Riipin suku oli ilmeisimmin kuitenkin Pumpasista tai Päiviöistä haarautunut 1700-luvun alussa. Syväjärvenvaarassa olivat Mattaset ja Syväjärvenkankaalla Aikiot. Sassalijärvellä oli myös oma vanha asuttajasukunsa, josta tuli Sassali nimeltään. Kierinki oli Marttiin ja Holkin perhekuntien asuinseutua ja Unarin pohjoispuoli Kallatsan maita. Erityisesti asuinpaikkana mainittiin Kiskisselkä. Samuli Paulaharju kertoi Lapin muisteluksissaan, kuinka Unarin lappalainen Kallatsan Lassi asusti Autionniemessä ja nai ”Roju-Ellin” – viimeisen Unarin seutujen ”tuhkalappalaisen”.¹⁷³

Myös Muskovaaran nimellä kirjattua sukua asui Sodankylässä tarkoittaen ilmeisesti Moskuvaaraa. Ainakin vuoden 1757 tiedon perusteella Antti Kallatsan veromaan otti haltuunsa Pekka Antinpoika ”Muskovaara”. Hänestä polveutui 1760-luvulla myös Luusuan suku.¹⁷⁴ Kaikki lapinveronmaksajat siirtyivät vuonna 1763 uudistilaverolle yhtä Pumpasen perhettä lukuun ottamatta, mutta hekin olivat parin vuoden kuluttua jo tilallisten joukossa. Jokaisella uudistalolla olivat tuolloin myös pienet peltoviljelmät.

Sodankylään merkittiin uudistilalliset omana ryhmänään vuonna 1712, kun he olivat aiemmin olleet Sompion yhteydessä. Tuolloin uudistalollisia oli neljä: Kairavuopion Pelkoset, Kaamakkanivan Hiltuset, Vaiskojärven Torviset ja Jonganmaan Haloset. Vuonna 1753 Vaiskojärven tilallisina mainittiin Juho Tuomaanpoika ja Heikki Hannunpoika, joka oli Askan sukua. Molempien perhekuntien sukunimenä oli sittemmin Torvinen. Kairavuopioon perusti vuonna 1759 uudistilan Matti Jakola, joka oli Pelkosia lähtöjään. Yhdestä Pelkosen sukuhaarasta tuli 1750-luvun lopulla Tallavaara uudispaikan mukaisesti ja Hietasuvannon Halosesta vastaavasti Mettiäinen.¹⁷⁵

¹⁷² Ks. Kylä Kitisen varrella, s. 4–7.

¹⁷³ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA; Paulaharju 1929 (1977), s. 28–30.

¹⁷⁴ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA.

¹⁷⁵ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA.

Kokonaan uuden asuinkentän valtasi 1750-luvun lopulla Sodankylän kirkkoherra Wegelius, jolle raivattiin Annabergin uudistilan paikkaa vuodesta 1757 lähtien Kyljärven ja Jeesiöjoen välimaille sekä kirkon lähetyville. Paikan otti asuttavakseen kuitenkin ilmeisesti jo vuonna 1760 kruununnimismies Matlein. Mielenkiintoista on, että vaikka muuten uudistiloille katsastetuista maista ei ollut yleensä kenelläkään huomauttamista, niin papin tiluksia selvitettiin pitkään ja tarkkaan käräjillä. Vuonna 1760 tuli uudistilalliseksi Sodankylään myös Matti Mikonpoika Poikila, joka oli ehkä Kemijärveltä lähtöisin. Ainakin 1730-luvulla rippikirjoissa esiintyneet Poikilat mainittiin kemijärvisiksi. Edellä olivatkin Sodankylän uudistilalliset ennen vuoden 1763 verokirjamuutosta.¹⁷⁶

Vanhan Sodankylän lapinkylän alueesta muodostettiin 1760-luvulla kahdeksan maakirjajakelaa: Vaalajärvi, Unari, Madetkoski, Sattanen, Kirkonkylä, Vaiskojarvi, Hietasuvanto ja Kairavuopio. Halkomisten myötä tilaluku alkoi myös kasvaa, ja muutamia uusia sodankyläläisiäkin tuli joukkoon. Vuonna 1777 Daniel Mettisen leski siirsi tilansa Heikki Värriölle, joka tuli Kemikylästä. Seuraavana vuonna puolestaan yksi Kemikylän Nousun tiloista siirtyi Tuomas Aatsingille – kuolajärvisiä siis. Vuonna 1798 oli tilakatselmus Tuomas Törmäsellä Kemikylässä ja vuonna 1804 Olli Taskisella Saunavaaran Mäkitalossa. Törmäsessä pidettiin perustamiskatselmus kymmenen vuotta myöhemmin. Pekka Pekanpoika Tuuliainen perusti Kantolan uudistilan vuonna 1807 Saunavaaraan.¹⁷⁷

Vuonna 1809 perusti Iisakki Pääkkölä Unariin uudistilan. Seuraava ”tulokasasuttajana” oli Jooseppi Riskilä niin ikään Unarissa vuonna 1821. Kolme vuotta myöhemmin oli Lauri Ulkuniemi perustamassa Mäki-Pumpasen uudistilaa. Seuraavia uusia tilallisia olivat vuonna 1831 Esaias Sääreä Saunavaaran Murtolassa, vuonna 1840 Joonas Niesijärvi Alatalossa sekä vuonna 1842 Madetkoskella Heikki Pokka ja Juho Kantola. Jaakob Kulpakko otti vuonna 1844 asuttavakseen Antti Mattasen vanhan, vuonna 1794 perustaman uudispaikan Hinganmaalla. Talosta tuli sittemmin Unarin kylän Kulpakko. Vuodelta 1846 voidaan mainita Hannu Autton eli Vitikan perustama uudistila Kemikylään.¹⁷⁸ Se siirtyi myöhemmin Pulskan suvulle.

Vaikka kaikkia vanhan Kemin Lapin alueelle muuttaneita uusia asuttajia ei voida varmuudella poimia esille, *oli heidän määränsä Sodankylässä, Sompiossa ja Kemikylässä vielä 1800-luvun puoliväliin tultaessa hyvin vähäinen.*

¹⁷⁶ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarkens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750. Sodankylän KA IAa:1. OMA; Upbörds- och Jordeböcker 1754-1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA; Sodankylän käräjät 1760, f. 392–393. Norrbotten Vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA. Sodankylän, Sompion ja Kemikylän käräjät 1759, f. 881–883. Norrbotten Vol. 36. Svea Hovrätts arkiv. SRA

¹⁷⁷ Utdrag ur Westerbotns Lappmarks Norra Fögderies Jord- och Upbörds Bok öfver Nybyggarena åhr 1770. OLKI Ha1:1a. OMA; Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA; Sodankylän käräjät 1777. Norrbotten Vol. 63. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Sodankylän käräjät 1778. Norrbotten Vol. 64. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Sodankylän käräjät 1778, § 30. Norrbotten Vol. 102. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Sodankylän käräjät 1804, § 18. Norrbotten Vol. 120. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Sodankylän käräjät 1807, § 7. Norrbotten Vol. 129. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹⁷⁸ Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA; Sodankylän käräjät 1809, § 31. Norrbotten Vol. 132. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Sodankylän käräjät 1821, § 31. Lappi CIa:3. OMA; Sodankylän käräjät 1824, § 24. Lappi CIa:4. OMA; Sodankylän käräjät 1831, § 9. Lappi CIa:8. OMA; Sodankylän käräjät 1838, § 1. Lappi CIa:11. OMA; Sodankylän käräjät 1840, § 6. Lappi CIa:14. OMA; Sodankylän käräjät 1842, § 90, § 92. Lappi CIa:16. OMA; Sodankylän käräjät 1844, § 110. Lappi CIa:18. OMA; Sodankylän käräjät 1846, § 9. Lappi CIIa:1. OMA.

4.1.4. Kittilän talolliset

Kittilän lapinkylä oli 1700-luvulle tultaessa jo pitkälti talonpoikaistunut. Pääosa asukkaista oli yhä lapinverolla, jota maksoi esimerkiksi vuonna 1706 kaikkiaan 21 perhekuntaa. Sukuja oli kuitenkin vähän: Jääskö, Sirkka, Ryssä, Pulli, Joakas, Torria, Kyrö, Kaukonen ja Kallojärvi. Näistä Torrian suku hävisi pian 1700-luvun alkuvuosina. Kyröläiset olivat pohjoisimpana Ounasjoella Raattamavaaran alueella, mutta sukua oli juurtunut myös Kaukoseen. Myös sirkkalaiset asuttivat laajalti Ounasjoen vartta pohjoisosassa Kittilää. Asuinpaikkoja olivat Sirkan ohessa Levisalmensuu, Köngäs ja Rautusjärvi. Köngäsläisistä tuli myös Porokodan, Paksuniemen ja Hanhivaaran sukuja. Sirkkalaisia olivat myös Konttiset. Tepastolaisilla oli myös kiinteä sukuyhteys Sirkkaan, vaikkakin he olivat varsinaisesti Tepsoja. Vastaavasti oli myös Loukisten laita.¹⁷⁹

Ryssien kotiseutua oli Akionoksensuu eli Aakenusjoen suualue nykyisen kirkon lähetyvillä. Heistä polveutui 1740-luvulta lähtien myös Pudaksen suku. Kelontekemä oli erityisesti Pullin suvun asuinalue, ja heistä haaroittuivat myös Vuollit. Tepsan sukua oli tullut sinne avioliittojen kautta. Kittilän paikassa oli Joakasin eli Juvakaisen sukumaat. Ilmeisesti heidän sukuhaaraansa olivat myös Nikkiset. Viimeinen Joakas-nimeä kantanut perhekunta muutti vuonna 1744 ”Norjaan” mutta jäi tosiasiaassa Peltojärvelle ja otti sukunimekseen Kitti. Salmin nimellä kulkivat Jääskön sukumaat Alakylän suunnassa.¹⁸⁰

Kallojärvellä maksoi lapinveroa nimen mukaisesti Kallo(järve)n suku. Vuonna 1762 lapinveroluetteloihin ilmestyivät myös Kokko ja Aakenusjokisuulle Heikki Ryssän veromaalle Heikki Tolonen alemmaa jokivartta Rovaniemeltä. Samaan aikaan siirtyi Olli Kallon maille Mattiniemeen tai Matinniemeen Lassi Lassinpoika Kolari – ehkä nimensä mukaisesti Kolarista. Paikalla tarkoitettiin mahdollisesti nykyisen Kittilän kirkonkylän ranta-alueita Ounasjoen itäpuolella. Todettakoon kuitenkin, että Jerisjärven ja Äkäsjärven välimaastossa Muonion rajamailla on myös useita Matti-nimiä.¹⁸¹

Kittilän uudistilallisista voidaan sanoa vastaavaa kuin lapinveronmaksajistakin. Ne olivat vaikiintuneita kittiläläisiä asuttajasukuja. Alat asuivat Parvajoensuussa, Kaukoset Paloniemessä, Jääsköt Äijänpadolla ja Hietaniemessä, jolloin osasta sukua tuli myös nimeltään Ala. Mokon uudistila oli Hietanivassa, ja suku haarautui myös nimelle Ylitalo. Kyrön Kaukosen sukuhaa-

¹⁷⁹ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750 (mukana myös Kittilä). Sodankylän KA IAa:1. OMA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA.

¹⁸⁰ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750 (mukana myös Kittilä). Sodankylän KA IAa:1. OMA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA.

¹⁸¹ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750 (mukana myös Kittilä). Sodankylän KA IAa:1. OMA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA; Peruskartta-aineisto, Kittilä 1:16 000. <http://kansalaisen.karttapaikka.fi>; Kittilän käräjät 1760, § 14. Norrbotten Vol. 40. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

rasta polveutuivat puolestaan Ranta alaosaan Kittilää ja pohjoiseen Kurun ja Näkkälän suvut. Kallojärvellä asui Jalka-sukua, joka oli mahdollisesti järven vanhaa lapinsukua. Perhekunnan pojista yksi lähti vuonna 1708 Sodankylään, mutta kaksi poikaa, Mikko ja Paavali, jäivät asumaan uudistilallisina järvialueita. Paavalin poika Matti muutti Ounasjokivarteen Helpinien uudistilalliseksi vuonna 1748, mutta hän maksoi Kallats-nimellä pitkään uudismaistaan ainoastaan lapinveron. Se viittaisi suvulla olleen vanhoja veromaita Kallojärven lisäksi Ounasjoella. Kallossa asui 1760-luvulta lähtien myös Pulleja.¹⁸²

Lyhyen aikaa esiintyi Kittilän uudistilaluettelossa myös Otama-sukua, joka oli sama kuin Hottama ja viittasi Hotti-sukuun alempana Rovaniemen puoleisella Ounasjoella. Osa hottilaisista muutti ylävirtaan, ja asuinpaikka oli pohjoisosassa Kittilää lähellä Enontekiön rajaa. Helpin paikalle tuli Tornionlaaksosta 1750-luvulla sotilaana ollut Jonas Trast, joka kuitenkin muutti pian pohjoiseen Rautusjärvelle. Vuonna 1765 käräjillä Jonas esiintyy sukunimellä Rehn. Hänen poikansa Mikko Trast ryhtyi raivaamaan vuonna 1754 uudismaita Rautuksen veromailla vävymiehenä. Käräjäpöytäkirjoista kuitenkin selviää, että Rautuksen appiukko ei ollut millään tavoin tyytyväinen vävynsä tilanhoitoon, vaan totesi Mikon päästäneen asuinpaikan aivan rappiolle.¹⁸³ Ilmeisesti apella oli jotain henkilökohtaista Trastia vastaan, sillä uudistilasta tuli erinomaisen hyväkuntoinen Rastijärven etelärannalle ja tunnettiin myöhemmin Tervaniemenä.

Kittilän maakirjakyliksi muodostettiin 1760-luvulla Raattamavaara, Köngäs, Sirkka, Kuisvasalmi, Kelontekemä, Kittilä, Kaukonen, Kallo ja Alakylä. *Mitään suurta tulokassukujen muuttoliikettä ei Kittilässä koettu 1700-luvulla, vaan sielläkin Sodankylän tavoin asutus pohja leveni vanhojen veromaiden halkomisina.* Niinpä esimerkiksi vuosien 1763–1769 välillä ilmoitettiin halotun peräti 15 uudistilaa.¹⁸⁴

Kittilän ulkopuolelta oli tulijoita harvakseltaan. Vuonna 1783 perusti uudistilan Pekka Pekanpoika Era, joka tarkoitti todennäköisesti Eiraa. Uudistilan paikka oli ilmeisesti Lompolojärvellä. Kaksi vuotta myöhemmin syynättiin Tepastoon vävymiehenä tulleelle Juho Pikkaraiselle Pohjois-Kittilään Kiistalan uudistilan paikka. Perimätieto kertoo, että paikka sai nimensä tilan omistussuhteista syntyneistä kiistoista. Vuonna 1799 uudistila päätyi Sven Loukisen eli kyröläisten hallintaan, mutta se palautui takaisin Kiistalalle 1800-luvun alkuvuosina. Muonion rajalle Jerisjärven rantamille syntyi 1770-luvulla myös Rauhalan tila, joka oli ainakin vuodesta 1786 lähtien sirkkalaisten hallinnassa. Vuonna 1795 uudistilaa oli perustamassa Antti Antinpoika Ara ja kolme vuotta myöhemmin Esaias Ylitalo Alakylään. Knut Vettaiselle pi-

¹⁸² Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750 (mukana myös Kittilä). Sodankylän KA IAa:1. OMA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA; Kittilän käräjät 1759, f. 891–892. Norrbotten Vol. 36. Svea Hovrätts arkiv. SRA; www.genealogia.fi/hiski; Niilo Tervon sukukortistot; Niemelä 1987.

¹⁸³ Skattelängder för Kemi lappmark 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA; Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av Kuusamo socken 1774–1804. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750 (mukana myös Kittilä). Sodankylän KA IAa:1. OMA; Upbörds- och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv. HLA; Kittilän käräjät 1759, f. 891–892. Norrbotten Vol. 36. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kittilän käräjät 1765, § 17. Norrbotten Vol. 45. Svea Hovrätts arkiv. SRA; www.genealogia.fi/hiski/; Niilo Tervon sukukortistot; Niemelä 1989.

¹⁸⁴ Upbörds- och Jordebok 1769. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1. HLA.

dettiin perustamiskatselmus Kukasjärven uudistilalle Aakenustunturin juurella vuonna 1803.¹⁸⁵

Sodankylän suunnasta muutti vuonna 1809 Puljujärvelle Erkki Matinpoika Pumpanen. Vuonna 1812 sai uudistilakatselmuksen Pekka Rautiolan tila Rastijärvellä ja vuonna 1817 Kolarin puolelta tulleen Pekka Vaattojärven uudistila Könkään kylässä. Paikka oli ilmeisesti Karhula, joka myöhemmin autioitui mutta asutettiin 1800-luvun puolivälissä uudelleen. Vaattojärven kanssa samoihin aikoihin tuli Kolarin puolelta alemmas Ounasjokivartta Mooses Kurtakko, joka otti hallintaansa osan Kittilän kylän Pudaksen tilaa. Sitten 1820-luvulla Mooses otti koko tilan omistukseensa.

Vuonna 1844 muodostettiin Jeremias Stenhagille Järvelän uudistila, josta tehtiin yhdessä Salmijärven tilan kanssa kihlakunnantuomarin puustelli Kittilään. Vuonna 1844 katsastettiin myös 11 muutakin uudistilan paikkaa, joista neljä perustettiin Kuivasalmelle. Seuraavana vuonna pidettiin perustamiskatselmus Matti Räisäsen uudistilalle Tepaston Kurkkiossa, mutta hän ei pystynyt nostamaan paikkaa asuttavaksi. Kurkkio jäi tepastolaisille. Virallisen perustamisluvan se sai kuitenkin vasta vuonna 1852. Vuonna 1846 sai Matti Ruopsa Kittilän kylässä katselmuksen Harjun uudistilalle.¹⁸⁶ Kaiken kaikkiaan Kittilään tuli 1800-luvun alkuvuosikymmeninä enemmän asuttajia muualta kuin Sodankylään, mutta heitä oli siltikin vähän verrattuna asutuskehitykseen kokonaisuudessaan.

Sukujen polveutumisia tarkasteltaessa pitää myös muistaa, että mitään varmoja tietoja ei voida antaa ennen 1700-lukua. Todennäköisyyksiä voidaan toki esittää 1600-luvultakin, mutta Kemin Lapissa takaraja tulee vastaan veronvuokrauskaudella ennen 1640-lukua. Kahden vuosikymmenen ajalta puuttuvat lähteet käytännössä kokonaan.

Kokonaisuutena tutkimusalueen asutuksesta voidaan kuitenkin sanoa, että 1700-luvulla ei siellä koettu varsinaista kolonisaatiota, eli vieraan väestön muuttoliikettä alueelle. Siten Kemin Lappi poikkeaa asutuskvaltaan Tornion Lapista ja varsinkin Ruotsin eteläisistä Lapinmaista. Poikkeuksena oli Kuusamo, jonka hedelmälliset metsämaat täyttyivät nopeasti Kainuun ja Iijokilaakson talonpoikien kaskisavuista. Tosin sielläkin Kitkajärven ja Maanselän vanhat lapinsuvut siirtyivät tilajärjestelmän piiriin. Erityisesti Kitkajärven kylän lapinsuvuilla säilyi huomattavia alueita vanhoista lapinveromaistaan tilajärjestelmään siirtymisen jälkeenkin.

Muuten Kemin Lapin ulkopuolelta ei muuttanut 1700-luvulla eikä vielä 1800-luvun alkupuolellakaan kuin yksittäisiä asuttajaperheitä, joten *muutos lapinkylien lapinveronmaksajista uudistalollisiksi tapahtui lähes puhtaasti vanhojen asuttajasukujen puitteissa*. Perinteinen Ke-

¹⁸⁵ Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härad's Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA; Kittilän käräjät 1781, § 26. Norrbotten Vol. 67. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kittilän käräjät 1783, § 20. Norrbotten Vol. 70. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kittilän käräjät 1785, § 22. Norrbotten Vol. 75. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kittilän käräjät 1786, § 2. Norrbotten Vol. 68. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kittilän käräjät 1795, § 6. Norrbotten Vol. 96. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kittilän käräjät 1803, § 6. Norrbotten Vol. 117. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹⁸⁶ Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härad's Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA; Kittilän käräjät 1781, § 26. Norrbotten Vol. 67. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kittilän käräjät 1809, § 45. Norrbotten Vol. 132. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Kittilän käräjät 1812, § 28, 48. Lappi Cla:1. OMA; Kittilän käräjät 1817, § 4. Lappi Cla:2. OMA; Kittilän käräjät 1819, § 28. Lappi Cla:2. OMA; Kittilän käräjät 1820, § 15. Lappi Cla:3. OMA; Kittilän käräjät 1824, § 24, § 45, § 63. Lappi Cla:4. OMA; Kittilän käräjät 1827, § 63. Lappi Cla:5. OMA; Kittilän käräjät 1844, §§ 8–22. Lappi Cla:18. OMA; Kittilän käräjät 1845, § 19. Lappi CIIa:1. OMA; Kittilän käräjät 1846, § 9. Lappi CIIa:1. OMA.

min Lapin metsäsaamelainen kulttuuri muuntui talonpoikaiseksi kulttuuriksi, jossa kuitenkin säilyivät Lapinmaan elinkeinolliset ja oikeudelliset erityispiirteensä. Myös Kittilän ja Sodankylän muuttaneiden luettelot vahvistavat tilatarkastelun tulosta, että isäntäperheitä lähti tiloiltaan pois hyvin vähän – muutamat lähinnä nälkävuosina. Näiltä osin kruunun virkamiesten tavoitteet toteutuivat täydellisesti, mutta väestöpohjan vahvistaminen uusien asukkaiden houkuttelemisella Lappiin ei onnistunut. Nopean väestönkasvun ansiosta asutus saattoi laajentua alueen vanhojen sukujen voimin.

Uudistilajärjestelmä tarjosi 1700-luvun alkuvaiheissaan myös mahdollisuuden jakaantumisen useampiin perhekuntiin ja nopeaan laajenemiseen. Siksi asutuksen voimakas nousuvaihe sattui juuri 1700-luvun jälkipuolelle. Vanhat nautintamaat hyödynnettiin tässä ”toisessa aallossa” ja täyttyivät, seurasi tasaantumisen aika 1800-luvun alkupuolella, kunnes vuosisadan puolivälistä käynnistyi uusi asutusaalto.

4.2. Enontekiön tilalliset vanhoilla veromaillaan

4.2.1. Hetan kylän yhdeksän tilaa

Seuraavassa tarkastellaan Enontekiön tilojen vaiheita 1800-luvulla vuoden 1875 maakirjan maakirjanumeroiden mukaisessa järjestyksessä Hetan kylästä alkaen.¹⁸⁷

Hetta (1)

Hetan suku oli lähtöisin Ylitornion Matarengin kylästä ja tullut Enontekiölle 1690-luvulla vanhoille veromaille. Tila oli halottu kahteen osaan jo ennen vuotta 1810, ja molemmat puoliskot olivat 5/64 manttaalia.¹⁸⁸ Tilanosat ostettiin perintöön vuosina 1894 ja 1897.

Hetta eli Kuru (2)

Tilan nimimuotona oli myös Kaukonen, kun Hetan tilalle tuli Heikki Kaukonen vävynä; hän oli Kittilän Kaukosia eli Kuruja, siis juuriltaan Kyröjä. Kuru oli alkujaan Hetan kantatilan osa. Tila oli halottu kahteen osaan jo ennen vuotta 1810, ja molemmat puoliskot olivat 1/16 manttaalia suuruudeltaan.¹⁸⁹ Tilanosat ostettiin perintöön vuosina 1867 ja 1897.

Hetta eli Keskitalo (3)

Tila oli Hetan suvun hallinnassa ja myös osa Hetan kantatilasta. Keskitalo halottiin kahteen osaan vuonna 1860, ja molemmat puoliskot olivat 1/16 manttaalia.

Näkkäljärvi (4)

Tila oli vuoteen 1845 saakka Näkkäljärven kylän numerolla 1. Suku polveutui miespolvista linjaa Kaukosen suvusta, kun Heikki Kaukonen tuli Hetan sukuun vävynä ja asutti Kurun uu-

¹⁸⁷ Tarkastelun runko perustuu Enontekiötä koskeviin veronkantoluetteloihin, maakirjoihin, käräjäpöytä-kirja-aineistoon sekä kirkonkirjoihin.

¹⁸⁸ Hetan tilan hallintasuhteista ks. Muonion käräjät 1818, § 23. Lappi CIa:2. OMA; Muonion käräjät 1819, § 41. Lappi CIa:2. OMA; Muonion käräjät 1821, § 51. Lappi CIa:3. OMA.

¹⁸⁹ Ks. myös Muonion käräjät 1828, § 71. Lappi CIa:6. OMA.

distilan 1770-luvulla. Tila oli 1/16 manttaalia. Salomon Näkkäljärvi osti sen perintöön vuonna 1863. Vuonna 1860 pidettiin tilalla niittykatselmus, jossa katsastettiin vanhat niityt sekä *kruunulle kuuluneita ja lähellä taloa olleita* niittyjä, joista olisi saatu lisätiluksia Näkkäljärvelle. Tästäkin katselmuksesta havaitaan hyvin, kuinka tilukset olivat pienissä osissa. Kruunulle katsottua maata saattoi sijaita lähelläkin itse tilaa. Näkkäljärvellä oli vuonna 1870 kaikkiaan 38 vanhaa niittypalstaa, ja uusiakin suoniittymaita syynättiin kuusi. Niistä erityisesti Matsanenjärven niitty oli huomattavan suuri, 5000 kyynärää pitkä ja 2000 kyynärää leveä (noin 2400 x 1200 metriä). Peltoja tilalle ei ollut syynätty lainkaan sen pohjoisen sijaintinsa vuoksi. Toimeentulon katsottiin saatavan erityisesti kalastuksesta Palojärvässä ja Näkkäljärvässä sekä karjanhoidosta. Katselmusmiesten mielestä uusien niittyjen ansiosta tilasta ”tulee ajan kanssa hyvä talo”.¹⁹⁰ Poronhoitoon ei vielä vuoden 1870 tilanteessa viitattu ollenkaan.

Suomela (5)

Tila sai perustamisvahvistuksen vuonna 1856 ja sen manttaali oli ¼. Suomelan ostivat perintöön vuonna 1864 rovasti Pfaler ja tuomari Efraim Puranen.

Välitalo (6)

Maunun ja Hetan tilojen väliin perusti uudistilan Juho Briitanpoika Vuontisjärvi, joka oli Hetan talon vävymies. Perustamiskatselmus pidettiin vuonna 1844, mutta perustamisvahvistuksen tila sai vasta vuonna 1856.¹⁹¹ Uudistila oli 1/8 manttaalia, ja perintöön se ostettiin vuonna 1886.

Alatalo (7)

Hetan suvun perustama tila sai perustamisvahvistuksen vuonna 1858. Se oli 1/8 manttaalin suuruinen kruununtila.

Suomenniemi (8)

Kurun suvun perustama tila, joka sai perustamisvahvistuksen vuonna 1867. Tilan manttaali oli 1/8.

Haarakoski (9)

Hetan kylän lukkarin tila, jonka lukkari Yrjö Halonen osti perintöön vuonna 1903.

4.2.2. Vasarat Kelottijärven asujina

Pappila (1)

Tila oli vuoteen 1845 saakka Palojoensuun kylän numerolla 9 ja vuodesta 1855 lähtien Kelottijärven kylässä numerolla 1. Se oli nimensä mukaisesti 1850-luvulle saakka seurakunnan tila, vanha pappila, jonka manttaali oli 3/16. Se siirtyi kuitenkin yksityiseen omistukseen, ja Pekka Pekanpoika Pappila osti tilan perintöön vuonna 1864.

¹⁹⁰ Muonion käräjät 1860. Lappi CIa:24. OMA.

¹⁹¹ Muonion käräjät 1844, § 6. Lappi CIa:18. OMA; Special Jordebok öfver Lappmarkens härad år 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

Enontekiö (2)

Tilan perusti Juho Pekanpoika Vuontisjärvi eli Enontekiö. Perustamiskatselmus hyväksyttiin vuoden 1842 käräjillä, mutta uudistilalla oli pidettävä toinen katselmus kesäkuussa 1851. Perustamisvahvistuksen tila sai vuonna 1854. Tilan historiana oli, että sen oli perustanut varsinaisesti vuonna 1793 Olli Heikinpoika Niva Kaaresuvantoon. Seuraavana vuonna uudistila siirrettiin kruununnimismiehelle virkataloksi ja siirrettiin Palojoensuuhun. Vuonna 1822 Enontekiö luovutettiin Niilo Pekanpoika Vuontisjärvelle, joka luovutti asumisoikeuden pojalleen Juholle. Talon rakennukset olivat vanhan pappilan vieressä, joten Muonion kirkkoherralla oli erityisesti huomautettavaa Enontekiölle katsastetuista niityistä. Tilalle syynättiinkin peräti 46 eri niitytilusta. Kalavesiä oli kotitarpeeseen ja ”vähän myyntiin” 15 eri järvessä ja joessa. Toisen katselmuksen mukaan Tarvantojen suulla sijainneella talolla oli 22 kapanalaa peltoa, eli ei aivan täyttä puolta hehtaaria.¹⁹² Uudistilan manttaaliksi määrättiin 1/8, vaikka siihen kuuluikin runsaasti tiluksia ja kalavesiä. Perintöön se ostettiin vuonna 1878.

Mannila (kirj. myös Mannela) (3)

Könkämäjoen rannalla Hautaniemessä sijainneen tilan perusti Emanuel Kolström Muonionniskasta, eli tilan nimi tuli isännän etunimestä. Perustamiskatselmus oli vuonna 1844. Tilan manttaaliksi määriteltiin 1/4.¹⁹³ Mannelan, Pappilan ja Enontekiön tiloilla olivat niittypalstat vierekkäin ja limittyneetkin, joten epäselvyyksiä riitti vuosien varrella niiden omistuksista.¹⁹⁴

Ollila (4)

Tilan perusti Kelottijärven itärannalle Juho Kelottijärvi eli Vasara. Perustamiskatselmus pidettiin vuonna 1849 ja vahvistettiin vuonna 1851. Ollilan tilan manttaaliksi määrättiin 1/4. Manttaalin suuruus on erikoista, sillä tilan niittypalstat olivat pieniä, lähellä Kelottijärveä, ja niiden todettiin olevan vain välttävän hyviä. Metsää ei myöskään ollut edes polttopuutarpeisiin ja tukkipuut oli kuljetettava kuuden peninkulman päästä. Kalavedet oli kylänmiesten yhteisinä Könkämäjoessa, Kelottijärvessä, Vuontisjärvissä, Vuontissaivossa ja Pituhijärvessä.¹⁹⁵

Kelottijärvi (5)

Tila oli Vasaran suvun kantatila vanhalla lapinveromaalla ja oli maakirjassa vuoteen 1845 saakka Suonttavaaran Vasara n:o 1. Vuonna 1845 se merkittiin Palojoensuun kylän Kelottijärven tilana numero 10 mutta vuodesta 1855 lähtien numerolla 5. Tila oli 1/8 manttaalin kruununtila.

Uusitalo (6)

Tila oli Heikki Kelottijärven eli Vasaran perustama Kienvuopionniemeen tai Kienvuopioon Saarenpäänsaaren yläpuolelle. Perustamisvahvistuksen uudistila sai vuonna 1858 ja manttaaliksi 1/8.¹⁹⁶

Juhola (7)

Tila oli Olli Kelottijärven eli Vasaran perustama, ja vahvistuksen uudistila sai vuonna 1858. Uudistilan manttaaliksi tuli 1/8.

¹⁹² Muonion käräjät 1844, § 17. Lappi CIa:18. OMA; Muonion käräjät 1851. Lappi CIa:22. OMA; Special Jordebok öfver Lappmarkens härad år 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

¹⁹³ Muonion käräjät 1844, § 4. Lappi CIa:18. OMA; Joh. H. Ekdahlin kirje asessorille Muoniosta 26.2.1825. Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härad's Lappmarker för år 1824. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1. OMA.

¹⁹⁴ Ks. esim. Muonion käräjät 1857. Lappi CIa:23. OMA; Muonion käräjät 1859. Lappi CIa:23. OMA.

¹⁹⁵ Muonion syyskäräjät 1849, § 2. Lappi CIa:21. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

¹⁹⁶ Muonion käräjät 1857. Lappi CIa:23. OMA.

Hirvasvuopio (8)

Lauri Hirvasvuopio eli Baas perusti Käsivarteen Enontekiön pohjoisimman tilan, jonka perustamisvahvistus annettiin vuonna 1880. Sen manttaaliksi määrättiin 1/8. Laurin puoliso oli Qvenangenin porosaamelaisista sukua. Taloa pidettiin ”puolilappalaisena”, ja osa suvusta olikin kirjattu myöhemmin 1900-luvulla saamelaisiksi. Hirvasvuopioita muutti myös Sodankylään.

4.3.3. Palojoensuuhun uudistaloja

Palojoensuu (1)

Tila oli Baasin suvun asuttama vanha kantatila. Sen manttaali oli 5/32, ja kun tila halottiin 1850-luvulla, tuli molempien puoliskojen veroluvuksi 5/64 manttaalia. Tilanosat ostettiin perintöön vuosina 1864 ja 1867.

Mäkitalo (2)

Tila oli Palojensuun tapaan Baasin suvun asuttama ja merkittiinkin vuoteen 1830 saakka nimellä Baas. Tila oli 1/8 manttaalin suuruinen.

Baas (3)

Tila oli Mäkitalon kanssa samaa uudistilalähtöä. Se oli 1/8 manttaalin suuruinen tila, joka ostettiin perintöön vuonna 1860. Käytännössä Baas oli kahdessa osassa, vaikka se kulki maakirjassa yhtenä tilana.

Rova (4)

Tila perusti vuonna 1794 Baasin suvun vävymies Matti Rova, mutta asuttajaksi tuli 1830-luvun alussa Abraham Gedda. Hän oli avioitunut Eiran sukuun. Rova oli 1/16 manttaalin suuruinen kruunutila.

Laurila (5)

Uudistilan perusti Lauri Matinpoika Baas vuonna 1843, jolloin tilalla pidettiin myös perustamiskatselmus. Maaherran vahvistuksen se sai vuonna 1847, jolloin manttaaliksi määräytyi 1/8. Kalastus oli yhteistä kylänmiesten kanssa ”useimmissa kylän järvissä”. Lauri Baas osti tilan perintöön vuonna 1866.¹⁹⁷

Syväjärvi (6)

Tilan ensimmäiseksi asuttajaksi voidaan mainita Matti Pekanpoika Syväjärvi, jonka sukujuuret juontuivat vanhaan Enontekiön Karist-sukuun. Asuinpaikalla Syväjärven länsirannan Hautaniemessä pidettiin myös perustamiskatselmus vuonna 1834, mutta uudistilaksi paikkaa ei vielä saatu. Uusi katselmus järjestettiin vuonna 1846, mutta vasta Antti Matinpojan aikana Syväjärvestä tuli uudistila. Kolmas perustamiskatselmus oli vuonna 1849, ja maaherran vahvistuksen tila sai seuraavana vuonna. Manttaaliksi tuli 1/8.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Muonion käräjät 1844, § 5. Lappi CIa:18. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

¹⁹⁸ Muonion käräjät 1834, § 18. Lappi CIa:11. OMA; Muonion käräjät 1846, § 2. Lappi CIa:19. OMA; Muonion syyskäräjät 1849, § 3. Lappi CIa:21. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

Pahajoki (7)

Pahajoki oli Syväjärven Pekka Matinpojan perustama uudistila, jonka perustamiskatselmus pidettiin vuonna 1849. Pahajoen yhteyteen liitettiin Ruotsin puolelta vuokralle myös joukko niittytiluksia. Tila oli 1/8 manttaalin suuruinen ja ostettiin perintöön vuonna 1878.¹⁹⁹

Sonkamuotka (8)

Tila oli perustettu vuonna 1793 Sonkamuotkan kylään numerolle 1, mutta se merkittiin vuodesta 1850 lähtien Palojoensuun kylään numerolla 5 ja vuodesta 1855 lähtien numerolla 8. Tilan manttaali oli 1/8. Sonkamuotka ostettiin perintöön vuonna 1858.

Heikkilä (9)

Uudistila sai perustamisvahvistuksen vuonna 1858, mutta maakirjatilaa siitä ei kuitenkaan tullut ja se liitettiin takaisin kruununmaahan vuonna 1879.

Venetmäki (myös Venetkentänneä) (10)

Uudistilan perustaja oli Aatami Rova eli Gedda. Perustamisvahvistuksen se sai vuonna 1856 ja manttaaliksi tuli 1/8. Kalavedet olivat kylän yhteisiä.²⁰⁰

Vuopionperä (myös Wuopionpää) (11)

Elias Laurinpoika Alatalo perusti uudistilan vuonna 1841, jolloin sille pidettiin katselmus. Perustaminen vahvistettiin kuitenkin vasta vuonna 1856, jolloin manttaaliksi tuli 1/8. Vuopionperä siirtyi Juho Kalle Jatkon omistukseen, ja hän osti tilan myös perintöön vuonna 1878.²⁰¹

Kotavuopio (12)

Uudistilan perusti Nivan sukuun kuulunut Niilo Kotavuopio. Tilan perustaminen vahvistettiin vuonna 1856. Manttaaliksi määräytyi 1/8. Kalavedet olivat kylän yhteisinä Matalajärvessä, Mettävuomassa ja Syväjärvessä, mutta niittypalstat jäivät vähäisiksi. Niilo Kotavuopio myös lunasti tilan perintöön vuonna 1893.²⁰²

Kurkkioniska (kirj. myös Kurkioniska) (13)

Karl Aleksanteri Raattama perusti uudistilan vuonna 1841, mutta vahvistuksen se sai vasta vuonna 1858, jolloin se oli Kalle Jatkolan omistuksessa. Uudistilan manttaaliksi tuli 1/8. Tilalle määritettiin kalavedet useasta järvestä, sillä syynimiesten mukaan kalastaus, poronhoito ja karjatalous olivat uudistalollisen tärkeimmät elinkeinot. Tila sijaitsi niin pohjoisessa, että peltoviljelyyn ei ollut juuri mahdollisuuksia. Mylly kuitenkin oli Ullanlomakurkionniskassa, jonka ruotsalainen Isak Jatko oli ottanut luvatta käyttöönsä.²⁰³

Palojärvi (14)

Baasin suvun perustama uudistila, joka vahvistettiin maakirjatilaksi vuonna 1860. Veroluvuksi määrättiin 1/8 manttaalia. Kalle ja Juho Palojärvi ostivat tilan perintöön vuonna 1883, jolloin se oli käytännössä myös kahdessa osassa.

¹⁹⁹ Muonion talvikäräjät 1850, § 5. Lappi CIa:21. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

²⁰⁰ Muonion käräjät 1854. Lappi CIa:22. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

²⁰¹ Muonion käräjät 1842, § 8. Lappi CIa:16. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

²⁰² Muonion käräjät 1854. Lappi CIa:22. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

²⁰³ Muonion käräjät 1842, § 6. Lappi CIa:16. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

Uusitalo (15)

Elias Sonkamuohtan perustama uudistila, jonka perustamisvahvistus on vuodelta 1858. Myös Uusitalon manttaaliksi tuli 1/8.

Lisäksi Palojoensuussa perustettiin 1800-luvun puolivälissä Poikkilahden, Rantatalon, Markkinan ja Venetkäännön uudistilat sekä Heikki Baasin torppa nostettiin uudistilaksi, mutta mitään niistä ei kuitenkaan lopulta vahvistettu maakirjatilaksi. Rantatalolle muun muassa pidettiin perustamiskatselmus vuonna 1843 kruununvoudin määräyksellä. Samoin uudistilan perustamiskatselmus pidettiin vuonna 1841 Vuopionsuun uudistilalle Vuopionperän naapurissa, mutta siitäkään ei tullut lopulta maakirjatilaa.²⁰⁴

4.3.4. Suonttajärvestä yhdeksän tilan kyläksi

Suonttajärvi (maakirjassa kirj. Suontajärvi) (1)

Vanha Suonttajärven Hopparen suvun kantatila, joka myös oli vuoteen 1845 saakka Suonttajärven Hopparen numerolla 1 maakirjoissa. Sen sijaan vuoden 1845 maakirjassa se oli Palojoensuun kylän tila numerolla 7 ja vuodesta 1855 lähtien Suonttajärven kylän numerolla 1 ja Suonttajärven nimellä.

Rantatalo (2)

Henrik Ollinpoika Niva perusti uudistilan vuonna 1843, mutta perustamisvahvistuksen se sai vasta vuonna 1848. Rantatalon manttaaliksi tuli 1/16. Tilan osti perintöön Aabrami Leppäjärvi vuonna 1902.²⁰⁵

Muotkajärvi (3)

Tila oli vanha 1700-luvun kantatila, joka oli vuonna 1810 jo halottuna. Molemmat tilanosat olivat suuruudeltaan 3/32 manttaalia. Tila merkittiin vuoteen 1830 saakka Muotkajärven kylän numerolle 1, mutta vuodesta 1845 lähtien se oli Palojoensuu kylän numero 6 ja lopulta vuodesta 1855 lähtien Suonttajärven kylän numero 3. Toisen puoliskon osti perintöön Juho Kiviniemi vuonna 1863.

Ylitalo (4)

Ylitalon uudistilan perustaja oli Elias Erkinpoika Hetta eli Ylitalo. Tilalla pidettiin perustamiskatselmus vuonna 1844,²⁰⁶ ja se sai perustamisvahvistuksen vuonna 1848. Manttaaliksi määräytyi 1/8.

Leppäjärvi (5)

Tilan perustajasuku oli lähtöisin Alamuonion Kihlankeja eli Kyröjä. Pekka Kihlanki tuli Leppäjärven vävymieheksi Leppäjärvelle 1760-luvulla. Tila oli vuoteen 1830 saakka Leppäjärven kylän numerolla 1, vuonna 1845 Palojoensuun kylän numerolla 8 ja vuodesta 1855 lähtien Suonttajärven kylän numerolla 5. Tila oli 1/8 manttaalin suuruinen ja käytännössä halottuna.

²⁰⁴ Muonion käräjät 1842. Lappi CIa:22. OMA; Muutosmaakirja 1845, Kittilä. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:2. OMA.

²⁰⁵ Muonion käräjät 1844, § 5a. Lappi CIa:18. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

²⁰⁶ Muonion käräjät 1845, § 8. Lappi CIa:19. OMA.

Toista osaa asutti Raattaman eli Kyrön suku. Perintöön tilan ostivat vuonna 1860 Elias Raattama ja Erkki Leppäjärvi.

Sirkanmaa (6)

Juho Aidantaustan perustama uudistila, joka sai perustamisvahvistuksen vuonna 1856 ja manttaaliksi 1/8. Tilan ostettiin perintöön vuonna 1915.

Erkkilä (7)

Baasin suvun uudistila sai perustamisvahvistuksen vuonna 1856 ja manttaaliksi 1/8.

Kultima (maakirjassa vars. Kulttimo) (8)

Uudistilan perusti vuonna 1845 Juho Eliaksenpoika Leppäjärvi eli Raattama.²⁰⁷ Perustamisvahvistuksen tila sai kuitenkin vasta vuonna 1857, jolloin sen manttaaliksi vahvistettiin 1/8.

Salonen (9)

Uudistila sai perustamisvahvistuksen vuonna 1858 ja manttaaliksi 1/8. Siitä ei tullut kuitenkaan pysyvää uudistilaa, vaan tila liitettiin takaisin kruununmaahan vuonna 1879.

Korkeasaajio (10)

Uudistila sai perustamisvahvistuksen vuonna 1898 ja manttaaliksi 1/8.

4.3.5. Eirojen Peltovuoma

Keskitalo (1)

Tila oli vuoteen 1830 saakka Vuontisjärven kylän Vuontisjärvi numero 2 ja vuodesta 1845 lähtien Peltovuoman kylän Keskitalon tila numero 1. Tilan manttaali oli 1/8. Tuomas Keskitalo osti tilan perintöön vuonna 1878.

Vuontisjärvi (2)

Talo oli vuoteen 1830 saakka Vuontisjärven kylän Vuontisjärvi numero 1 ja vuodesta 1845 lähtien Peltovuoman kylän Vuontisjärven tila numero 2. Tilan manttaali 1/8. Jakob Vuontisjärvi osti tilan perintöön vuonna 1860.

Peltovuoma (3)

Eiran suvun veromaalle 1700-luvulla perustettu uudistila, joka myös säilyi suvun hallinnassa 1800-luvulla. Tilan manttaali oli 5/32. Juho Eira osti tilan perintöön vuonna 1871, ja vuonna 1875 Juho ja hänen veljensä Erkki halkoivat tilan.

Eira (4)

Eiran tila oli Peltovuoman tapaan suvun hallinnassa. Vuoteen 1830 saakka se kirjattiin Peltovuoman kylän Peltovuoman tilana numero 2, jonka manttaali oli 5/32. Vuodesta 1845 lähtien se oli Eiran tila numero 4. Samuel Eira osti tilan perintöön vuonna 1849.

²⁰⁷ Muonion käräjät 1846, § 3. Lappi CIa:19. OMA.

Stoor (kirj. myös Stor) (5)

Alkujaan Eiran veromaalle uudistilan oli perustanut Johan Kippoinen eli Utsi, jonka jälkeläiset asuttivat tilaa vuoteen 1870 saakka. Sen jälkeen se siirtyi Kyrön suvulle. Stoor oli vuoteen 1830 saakka Peltovuoman kylän tila numerolla 1, mutta vuodesta 1845 lähtien se merkittiin numerolle 5. Tilan manttaali oli 5/32. Juho Paulus Kyrö osti Stoorin perintöön vuonna 1879.

Uusitalo (6)

Samuel Samuelinpoika Eira perusti uudistilan vanhan Eiran maille. Sen perustamiskatselmus pidettiin vuonna 1844 ja perustamisvahvistuksen se sai vuonna 1845 Peltovuoman kylän numerolle 9. Vuodesta 1855 lähtien Uusitalo oli numerolla 6. Uudistilan manttaali oli tyypillisesti 1/8. Juho Erkki Uusitalo lunasti tilan perintöön vuonna 1894.²⁰⁸

Angeli (7)

Samuel Eiran velimies Pekka Samuelinpoika Eira perusti Angelin uudistilan vuonna 1828, mutta tilalla jouduttiin pitämään toinen perustamiskatselmus vuonna 1844. Niinpä se sai perustamisvahvistuksenkin vasta vuonna 1846 Peltovuoman kylän numerolle 7. Vuonna 1875 Angeli merkittiin maakirjaan numerolle 8, mutta se palautettiin kuitenkin takaisin numerolle 7. Uudistilan manttaali oli 1/8.²⁰⁹

Nikkinen (8)

Eiran tilan yksi pojista Niilo Samuelinpoika Eira perusti vuonna 1848 etunimensä mukaisesti Nikkisen uudistilan, jolle annettiin perustamisvahvistus vuonna 1852. Manttaaliksi määrättiin peräti ¼. Tila kuitenkin autioitui mutta asutettiin uudelleen 1/8 manttaalin suuruisena.²¹⁰

Vieltojärvi (9)

Uudistilan perustaja oli Peltovuoman tilan Erkki Erkinpoika Eira. Tilan perustamiskatselmus pidettiin vuonna 1848 ja perustamisvahvistus annettiin seuraavana vuonna. Manttaali oli Nikkisen tilan tapaan suuri: 5/16 manttaalia. Erkki Peltovuoma osti tilan perintöön vuonna 1871, jolloin manttaalina olikin 3/16.²¹¹

Niemelä (10)

Pekka Angeli perusti uudistilan vuonna 1853 aivan Angelin tilan viereen, ja se sai perustamisvahvistuksen vuonna 1856. Tilan manttaaliksi tuli 1/8.²¹²

Lantto (11)

Alun perin Vuontisjärven kylän Lanton uudistilan perustaja oli jo 1700-luvun lopulla Mikko Pekanpoika Puljujärvi, jonka isä oli Pekka Pekanpoika Eira eli Puljujärvi. Uusi katselmus jouduttiin kuitenkin pitämään vuonna 1828, mutta perustamisvahvistus venyi aina vuoteen 1856 saakka. Tuolloin tilasta tuli maakirjaan Lantto numerolla 11. Sen manttaali oli 1/8. Juho Erkki Lantto osti tilan perintöön vuonna 1897.²¹³

²⁰⁸ Muonion käräjät 1844. Lappi CIa:18. OMA; Muonion käräjät 1845, § 10. Lappi CIa:19. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

²⁰⁹ Muonion käräjät 1829, § 77. Lappi CIa:6. OMA; Muonion käräjät 1845, § 9. Lappi CIa:19. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

²¹⁰ Muonion syyskäräjät 1848, § 2. Lappi CIa:21. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha 1:18. OMA.

²¹¹ Muonion syyskäräjät 1848, § 3. Lappi CIa:21. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

²¹² Muonion syyskäräjät 1853. Lappi CIa:22. OMA.

²¹³ Muonion käräjät 1829, § 5. Lappi CIa:6. OMA; Special Jordebok 1875. OLKI Ha1:18. OMA.

Palo (12)

Palon uudistilan perusti vuonna 1857 Aaron Vuontisjärvi, joka oli naimisissa Erkki Eiran tyttären Britan kanssa. Palon manttaali oli 1/8. Perintöön tilan lunasti Juho Palo vuonna 1894.

Mikkola (13)

Stoorin kantatilasta muodostettiin uudistilaksi vuonna 1857 Mikkola, jonka perusti Mikko Vuontisjärvi. Hänen äitinsä oli Stoorin sukua. Tilan manttaaliksi määräytyi 1/12.

Harju (14)

Harju oli myös Eiran suvun uudistila, jonka perustaja oli Samuel Samuelinpoika Eira. Tilan manttaali oli 1/8.

Tuomaala (15)

Tuomas Kurun eli Kyrön vuonna 1857 perustama uudistila. Tuomas avioitui Samuel Eiran lesken kanssa. Tuomaalan manttaaliksi tuli 1/8, ja Tuomas myös osti tilan perintöön vuonna 1883.

Nivanniska (16)

Erkki Eira eli Vieltojärvi perusti Nivanniskan uudistilan vuonna 1855, mutta perustamisvahvistuksen se sai vasta vuonna 1861. Tuolloin tilan manttaaliksi myös vahvistettiin 1/8.

Suomenranta (17)

Suomenrannan uudistila sai perustamisvahvistuksen vuonna 1862 ja manttaaliksi 1/8. Tilasta ei tullut kuitenkaan elinkelpoista, vaan se liitettiin takaisin kruununmaahan vuonna 1879.

Suomi (18)

Uudistilan perustaja oli Juho Henrik Jeesiöjärvi, joka oli Uudentalon perustajan Juho Eiran vävymies. Perustamiskatselmus pidettiin vuonna 1858 ja perustamisvahvistuksen tila sai vuonna 1861. Manttaaliksi määräytyi 1/8.

Proksi (kirj. myös Ropsi) (19)

Uudistila perustajina olivat vuonna 1860 Rasmus ja Aslak Eira sekä Juho Henrik Ropsi eli Proksi. Hän oli Mikko Eiran eli Lanton vävy. Tila sai perustamisvahvistuksen vuonna 1867 ja manttaaliksi 1/8, mutta siitä ei tullut kuitenkaan pysyvää uudistilaa. Proksi liitettiin takaisin kruununmaahan vuonna 1880.

Vuonna 1828 pidettiin katselmus myös Juho Samuelinpoika Eiran uudistilalle nimeltään Kujala. Se kirjattiin numerolle 5 Peltovuoman kylään, mutta siitä ei tullut pysyvää tilaa.²¹⁴ Peltovuomalla mainittiin vuonna 1845 uudistilana myös Lakso, mutta siitä ei tullut pysyvää maa-kirjatilaa.

²¹⁴ Muonion käräjät 1829, § 4. Lappi CIa:6. OMA.

4.3.6. Kyrön kylä

Saadio (kirj. myös Saatio ja Sadio) (1)

Tila oli vuonna 1761 perustettu Kyrön suvun uudistila, joka siirtyi sukulaisuussuhteiden kautta Sirkan suvun Honkaniemille. Tila merkittiin vuoteen 1845 saakka Kyrön kylän Kyrön tilana n:o 2. Vuoden 1845 maakirjassa se oli Peltovuoman kylän Sadio numero 6 ja vuodesta 1855 lähtien Kyrön kylän Saadion tila numero 1. Sen veroluku oli 1/8 manttaalia ja ostettiin perintöön vuonna 1868.

Kyrö (2)

Tila oli Saadion kanssa vuonna 1761 perustettu Kyrön uudistila, joka pysyi myös kyröläisten asuttamana. Vuoden 1780 käräjätiedon mukaan Enontekiön ja Kittilän rajalinja Ylitornion pitäjää vastaan noudatti Kyrön tilan rajaa. Tila oli vuoteen 1845 saakka Kyrön kylän Kyrön tila numero 1 ja vuoden 1845 maakirjassa Peltovuoman kylän Kyrön tila numero 7. Vuodesta 1855 lähtien tila merkittiin Kyrön kylään Kyrö numero 2:ksi. Se oli 1/8 manttaalin suuruinen. Tila oli käytännössä jo 1860-luvulla kahdessa osassa, joskaan sitä ei ollut virallisesti halottu.

Sieppi (3)

Tila oli vuoteen 1830 saakka Kittilän Keräsjärven tila n:o 1 ja vuodesta 1830 lähtien Kittilän Raattaman tila numero 6. Sieppi päätettiin kuitenkin siirtää Raattamaa lähempänä olevaan Enontekiön Kyrön kylään,²¹⁵ mutta se oli lopulta vuoden 1845 maakirjassa Enontekiön Peltovuoman kylän tilana numero 8. Vuodesta 1855 lähtien Sieppi kuului Kyrön kylään numerolla 3. Myös sieppiläiset olivat alkujaan Kyrön sukua. Tilan veroluku oli 1/8 manttaalia. Sieppi halottiin vuonna 1858 ja ostettiin perintöön vuonna 1865. Osasta sieppiläisiä tuli myös raitosaamelaisia.

Keinovaara (4)

Ounasjoen koillispuolelle perusti Juho Saadio Keinovaaran uudistilan, ja sen perustamiskatselmus pidettiin vuonna 1853. Seuraavana vuonna se sai myös vahvistuksen maaherralta. Manttaaliksi määrättiin 1/8. Keinovaarasta ei tullut kuitenkaan pysyvää maakirjatilaa, vaikka tilalle katsottiin 21 niittypalstaakin.²¹⁶ Uudisraivio siirrettiin takaisin kruununmaaksi vuonna 1880.

Hietala (5)

Tilan perusti Juho Kyrö. Uudistilan katselmus pidettiin vuonna 1853, ja vuonna 1856 se sai perustamisvahvistuksen. Manttaaliksi muodostui 1/8. Hietalasta ei tullut pysyvää tilaa, vaan se siirrettiin takaisin kruununmaahan vuonna 1903.

Haarakoski (6)

Uudistilan perusti vuonna 1856 Mikko Saadio ja vahvistettiin vuonna 1858. Siitä tuli veroluvultaan 1/8 manttaalia.

Ketola (7)

Tila oli Raattaman Kyrön sukuun kuuluneen poronhoitaja Pekka Kyrön perustama. Hän oli aviossa Anna Eiran kanssa. Katselmus pidettiin vuonna 1857 ja maaherran vahvistuksen tila sai seuraavana vuonna. Manttaaliksi tuli 1/8.

²¹⁵ Muutosmaakirja 1845, Kittilä. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:2. OMA.

²¹⁶ Muonion käräjät 1853. Lappi CIa:22. OMA.

Mella (8)

Uudistila oli Ketolan tapaan Raattaman Kyrön sukuun kuuluneen Juho Kyrön perustama. Juho oli Pekka Kyrön velimies ja naimisissa porosaamelaisen Siiri Utsin kanssa. Perustamiskatselmus pidettiin vuonna 1859 mutta vahvistuksen se sai vasta vuonna 1863. Myös Mellan tilalle määrättiin veroluvuksi 1/8 manttaalia.

4.3.7. Enontekiön asutuksen luonne 1800-luvulla

Enontekiön kyläjärjestelmä vaihteli huomattavasti ennen vuosisadan puoltaväliä, ja vasta vuoden 1855 maakirjasta eteenpäin kyläjaotus vakiintui. Kylät olivat eri vaiheissa.²¹⁷

Vuonna 1810: Suonttavaara, Suonttajärvi, Leppäjärvi, Palojoensuu, Sonkamuotka, Muotkajärvi, Hetta, Näkkäljärvi, Vuontisjärvi, Peltovuoma, Kyrö ja Peltjärvi.

Vuonna 1830: Hetta, Kyrö, Leppäjärvi, Muotkajärvi, Näkkäljärvi, Palojoensuu, Peltovuoma, Sonkamuotka, Suonttajärvi, Suonttavaara ja Vuontisjärvi.

Vuonna 1845: Hetta, Palojoensuu ja Peltovuoma. Palojensuun kylään liitettiin vuoden 1845 maakirjassa Leppäjärvi, Muotkajärvi, Sonkamuotka, Suonttavaara ja Suonttajärvi.

Vuosina 1855 ja 1875: Hetta, Kelottijärvi, Kyrö, Palojoensuu, Peltovuoma ja Suonttajärvi.

Kaiken kaikkiaan Enontekiön 1800-luvulla syntyneet uudistilat olivat paikallisten sukujen perustamia vanhoille veromaille. Käytännössä ainoastaan avioliittojen kautta tuli ”uutta verta” Enontekiön asutukseen. Tulokkaatkin olivat lähiseudulta Muonionniskasta ja Kittilän pohjoisosista. Voidaan myös sanoa, että *uudistilajärjestelmän puitteissa vanhojen enontekiöläisten asuttajasukujen maankäyttö ja omistusoikeudet vahvistuivat heidän vanhoilla veromaillaan*, ja toisaalta kruunun yleismaille heille taattiin vapaa käyttöoikeus – ei kuitenkaan metsähakkuiden osalta. Tilallisten lisäksi Enontekiötä asuttivat myös porosaamelaiset, joiden vaihteita tarkastellaan lähemmin omassa luvussaan.

Muonion nimismies totesi kuitenkin vielä 1800-luvun loppupuolella tuskastuneena, kuinka monet Enontekiön talollisista elivät täysin lappalaisten tavoin eivätkä he viitsineet panostaa maatalouteen. Nimismiehen mukaan myös isäntien käsityötaidot olivat hukassa, sillä taloista ei välttämättä löytynyt esimerkiksi tuoleja, pöytiä ja sänkyjä.²¹⁸ Monen 1800-luvun enontekiöläisen kiinteästi asumaan asettuneen etnisiteettiä onkin mahdoton nykypäivinä määritellä, varsinkaan kulttuurisesta näkökulmasta asiaa lähestyttäessä. Monet talolliset esimerkiksi hoitivat asioitaan saamen kielellä, erityisesti porosaamelaisten kanssa, sillä väärtisuhteessa²¹⁹ kieli oli tarpeellinen ja sen käyttämisestä oli vielä selvästi hyötyä. Lappalaisina talolliset eivät kuitenkaan itseään pitäneet, sillä se oli elinkeinollinen määritelmä ja tarkoitti porosaamelaisia.

²¹⁷ Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:1–2. OMA. Special Jordebok 1830, 1845, 1855, muutosmaakirjan ote 1845, muutosmaakirjat 1855–1858. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1–2. OMA; Kemin ja Lapin kihlakunnan erikoismaakirjat 1875 ja 1905. OLKI Ha1:18. OMA.

²¹⁸ Nimismiehen kertomus 2. rajantarkastusmatkasta maaliskuussa 1885. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

²¹⁹ Saamelaisten ja talollisten välisestä väärtisuhteesta ks. Länsman 2004.

IV POROSAAMELAINEN ASUTUS AUTONOMIAN AJALLA

1. Enontekiön alue

1.1. Porosaamelaiset suvut

1.1.1. Suomen puolelle jääneet

Suurporonhoitoon perustunut porosaamelainen elinkeino sai 1700-luvun puolivälissä Ruotsin valtakunnassa lähes privilegioaseman. Tuolloisen yhteiskunta- ja elinkeinopolitiikan mukaan suurporonhoito oli ainoa hyväksyttävä lappalainen elinkeino, jota kalastus ja metsästys tukivat. Asian voi tietysti ilmaista myös niin, että kruunu halusi suojella tunturiseutujen lappalaiselinkeinoja. Poronhoitoa sopi harjoittaa tunturiseuduilla, joissa maataloudella ei ollut mahdollisuuksia. Näin myös porosaamelaisista tuli hallinnolliselta kannalta ainoita lappalaisia, sillä muiden saamelaisryhmien, erityisesti metsäsaamelaisten oli siirryttävä uudistalollisiksi. Poikkeuksena olivat Utsjoen ja Inarin kalastajasaamelaiset, joille virkamiehet suunnittelivat monenlaisia sivuelinkeinoja vaurastumisen toivossa.

Valtiovallan elinkeinolinjaukset osuivat oikeaan, sillä porotalous sopi erinomaisesti tunturi- ja havumetsävyöhykkeen rajamaiden talousmuodoksi. Se ei kuitenkaan ollut yksinomaista, sillä kesäaikana varsinkin kalastus oli tärkeä elinkeino. Porotalouden suosiminen johti kuitenkin karjaluvun valtavaan kasvuun ja hyvin nopeaan alueelliseen ekspansioon. Samoin Ruotsin puoleiset lapinkylät muotoutuivat laidunnuksen mukaisesti pitkiksi länsi-itä -suuntaisiksi alueiksi.¹ Myös Enontekiön pohjois- ja itäosat sekä Koutokeino olivat 1700-luvun puolivälin jälkeen kokonaan suurporonhoitoaluetta.

Poronomadismista tuli myös vähitellen hallitseva saamelaisuuden kulttuurimuoto, jopa niin, että saamelaisuus ymmärrettiinkin yksistään nomadismina.² Se näkyy jopa monien tutkimusten lähtökohtaisena periaatteena, kuten myös maahan koskevien oikeuksien selvityksissä. ”We conceive of the *reindeer* as a key factor to our culture. Without the reindeer our culture is gone, as too little remains then.”³

Porosaamelaista asutusta oli Suomen puolella 1800-luvun alkupuolella käytännössä vain Enontekiöllä ja sielläkin vakituisesti asuvia sukuja vain muutamia, alle kymmenen, sekä jonkin verran Utsjoelle. Muoniossa oli neljä–viisi sukua lähinnä pororaitioina. Toki Inarissa ja Utsjoella laidunsi runsaasti Norjan puoleisia porosaamelaisia. Suomessa asuneiden perhekuntien määrä kuitenkin vaihteli vuosittain, sillä vaikka Strömstadin vuoden 1751 sopimuksen Lappi-kodisilli määräsi lappalaisten asettumisen alamaisiksi yhteen valtakuntaan, jossa heillä

¹ Porosaamelaisen asutuksen alueellisesta muotoutumisesta ks. Vorren 1980. Ks. myös vuoden 1945 nomadireittien konstruktiosta Nickul 1955, s. 4–7. Vastaavasti myös Enontekiöllä muotoutui selvä pohjoinen–etelä -suuntainen jutoreitti.

² Ks. myös Lähteenmäki 2004, s. 311, jossa hän selostaa stereotypioita ”aidoista saamelaisista”.

³ Tässä on käytetty esimerkkinä Tom G. Svenssonin tutkimusta vuodelta 1997 saamelaisten oikeuksista maihin: saamelaiset vastaan Ruotsin kruunu. Siteeraus (kursivointi Svenssonin tutkimuksessa) Svensson 1996, s. 11, myös esim. s. 132–133.

oli verotettavat laidunmaansa, niin todellisuudessa kansalaisuus vaihtui hyvin vilkkaasti vuosien varrella.

Vuonna 1805 lapinveroa maksavia talouksia oli ollut Enontekiöllä 57, mutta vuoden 1810 veronkantoluettelossa oli Suomen puoleisen Enontekiön ainoana lappalaisena veronmaksajana Eiran suvun Johan Persson. Vuoden 1812 alussa hän sekä Labban, Valkeapään, Orbuksen, Rastin ja Hurrin perhekunnat antoivat kirjata itsensä Venäjän alamaisiksi.⁴ Uskollisuudenvala keisarille ei tarkoittanut kuitenkaan sitä, että perhekunnilla ei olisi ollut nautintamaita Suomessa, vaan normaalista käytännöstä, jonka kaikki suomalaiset tekivät. Suoranaisesti asia liittyi keisarin kirjeeseen juuri vuonna 1812.⁵

Suomen Enontekiön veronmaksajiksi kirjattiin vuonna 1816 seuraavat kuusi porolappalaista perhekuntaa:⁶

-Johan Persson Eira	Peltovuoma	ainakin v:een 1836
-Jon Larsson Rast	Könkämä	vuoteen 1835
-Pehr Guttormsson Labba	Könkämä	vuoteen 1821
-Henrik Pehrsson Orbus	Rommavuoma	vuoteen 1822
-Nils Larsson Valkeapää	Könkämä	vuoteen 1820
-Lars Nilsson Hurri	Rommavuoma	vuoteen 1817

Orbus siirtyi takaisin Ruotsin alamaiseksi vuonna 1822. Hurrit olivat tehneet vastaavasti jo muutamaa vuotta aikaisemmin. Hurrit eivät kuitenkaan olleet kirjoilla Enontekiöllä, mutta Orbuksen perhekunta pysytteli Suomen puolen kirkonkirjoissa vuoteen 1836 saakka. Suvun jäsenistä kirjattiin vuonna 1855 uudelleen Enontekiölle Lassi Henrikinpoika sen jälkeen, kun hän oli mennyt naimisiin Tuomas Maggan tyttären Kristiinan kanssa. Vuoden 1863 maaliskuussa perheen ilmoitettiin muuttaneen Utsjoelle.

Rastin perhekunnasta oli puolestaan Enontekiön kirkonkirjoissa 1800-luvun alkupuolella kolme veljestä, Lars, Jon ja Guttorm, joista ei kuitenkaan jäänyt kukaan Suomen puolelle veronmaksajaksi. Sen sijaan verolla ollut Jon Laurinpoika Rast oli edellisten serkku, mutta hän ei puolestaan ollut Enontekiön kirkonkirjoissa.⁷ Tämä osoittaa hyvin paitsi sen, kuinka sekavaa oli Enontekiön väestökirjanpito 1800-luvun alkupuolella, niin myös sen, ettei vielä tuolloin ollut kovin merkittävää minkä valtakunnan alamaisina oltiin.

Mukana lienee ollut myös porosaamelaisten sukujen tietoista suunnitelmallisuutta eri valtakuntien mahdollisuuksien hyödyntämiseksi. Strömstadin vuoden 1751 traktaatin mukaan veromaata ei voinut olla toisen valtakunnan alueella. Joulukuussa 1844 Oulun läänin maaherra määräsi 27.9.1809 tehdyn rajasopimuksen perusteella, että ruotsalaiset eivät voineet omistaa kiinteää omaisuutta Suomessa. Asia oli noussut esille kahden Ruotsin alamaisen maiden hal-

⁴ Kruununvouti Wahlberg 20.3.1811, Jac. Heickellin todistus 20.2.1812, todistus Enontekiön lappalaisten maksamasta Ruotsin verosta 26.2.1812. Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker för år 1812. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:2. OMA.

⁵ Keisarillinen kuulutus 6.12.1812. Keisarilta saapuneet kirjeet N:o 85. Kirjediaarit 1812. OLKI Aa:17. OMA.

⁶ Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1812–1822. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:2. OMA.

⁷ Rippikirjat 1826–1836. Enontekiön KA IA:17. OMA; Muonionniskan ja Enontekiön rippikirjat 1836–1846. Muonion KA IAa:3. OMA; Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:2–3. OMA.

lintaoikeuksista Suomen puolella. Maaherran mukaan heidän oli joko kiireesti myytävä tiluksensa ja siirryttävä Ruotsin puolelle tai otettava Suomen alamaisuus.⁸

Ruotsin porosaamelaiset yrittivät myös estää muun muassa 1820-luvulla enontekiöläisiä kalastamasta tietyissä Suomen puoleisissa järvissä, mutta estelyt olivat tuloksettomia. Oulun läänin maaherra korosti vielä vuonna 1877 ulkomaalaisten omistusoikeuden mahdottomuutta. Muilla kuin Suomen Suuriruhtinaanmaan alamaisilla ei ollut mahdollista omistaa kiinteää omaisuutta Suomessa.⁹ Näin kasvoi vähitellen merkittäväksi missä valtakunnassa virallisesti asuttiin.

Suomessa ei ollut kirjoilla myöskään vuonna 1822 verolle tullut Lassi Lassinpoika Rast, joka täytyi olla Jouni Rastin veli. Molemmat kirjattiin kuitenkin vuonna 1835 rutiköyhiksi, ja he siirtyivät Ruotsiin. Jounin sijaan veronkantoluetteloihin kirjattiin vuodesta 1835 lähtien Johan Nikodemus, mutta vaikka Nikodemuksia ei ollut aikaisemmin Enontekiöllä verolla, olivat kuitenkin sekä Johan Nilsson että hänen veljensä Anders Nilsson olivat säännöllisesti kirjoilla Enontekiön kappeliseurakunnassa Suontavaaran kylässä. Sekä Johanin vaimo Brita että Antin vaimo Marget olivat Harjun tyttäriä. Antti meni perheensä kanssa Ruotsiin, mutta itse hän kuoli myöhemmin Norjassa. Suomen puolen sukua jatkoivat miespolvisesti Johanin pojat Pehr ja Nils, joista Pieran pojista kaksi hukkuivat heinäkuussa 1858. Näin suku jatkui miespolvisesti Pieran pojista Lassin ja Niilan pojan Pietarin kautta. Lassi Nikodemus avioitui Saran suvun Maaret Märtenintyttären kanssa, mutta heidän ainoa lapsensa Aslak kuoli heti syntymänsä jälkeen vuonna 1858. Niinpä kun Lassi ja Maaret muuttivat vuonna 1874 Sodankylään, siirtyivät heidän perheeseensä myös Niila-veljen lapset toisesta avioliitosta Katarina Baerin kanssa.¹⁰

Valkeapään suvun veronmaksajana jatkoi vuodesta 1821 lähtien Lassi Niilanpoika, mutta myös hänen veljensä Antti ja Niila pysyivät Enontekiöllä. Lassi oli kuitenkin ainoa heistä, joka maksoi veroa Suomen puolella. Lassin puoliso Ella oli Vasaran sukua. Antti meni naimisiin Olli Nivan tyttären Annan kanssa ja Niilan vaimo Anna oli Heikan sukua. Kaikki olivat siis puhtaasti enontekiöläisiä juuriltaan.¹¹ Enontekiön muuttolappalaisiksi veronmaksajiksi siirtyivät vuoden 1816 jälkeen myös:

1817	Mikkel Guttormsson Unga	vuoteen 1823
1819	Thomas Henriksson Magga	
1822	Anders Ponga	
1822	Pehr Pehrsson Suoro eli Kalttopää	
1822	Anders Andersson Vasara	
1822	Johan Nilsson Vasara	vuoteen 1826
1822	Hans Michelsson Vasara	

⁸ Kuvernööri Lapin kihlakunnan kruununvoudille ulkomaalaisten maanomistuksesta Suomessa 7.12.1844. Saapuneet maaherran kirjeet 1844. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:4. OMA.

⁹ Oulun lääninkansliasta Lapin kihlakunnan kruununvoudille ulkomaalaisten kiinteästä omistuksesta Suomessa 18.4.1877. Saapuneet maaherran kirjeet 1877, n:o 142. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:37. OMA.

¹⁰ Rippikirjat 1826–1867. Enontekiön KA IA:17. OMA; Muoniomiskan ja Enontekiön rippikirjat 1836–1853. Muonion KA IAa:3–4. OMA; Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härad's Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:2–3. OMA; Rippikirjat 1891–1900. Sodankylän KA AA:16–17 ja Ab:1–4; Sodankylän henkikirjat 1895 Oulun läänin henkikirjat ES 4154, ES 4162. OMA; Lars Nikodemuksen muuttokirja 1874. Muuttaneiden luettelot. Sodankylän KA IBA:1. OMA.

¹¹ Rippikirjat 1826–1867. Enontekiön KA IA:17. OMA.

Vasarat olivat toki vanhoja Suonttavaaran asuttajia, ja osa suvusta oli myös siirtynyt uudistilallisiksi. Maggat olivat myös vanhoja enontekiöläisiä ja Rommavuoman asukkaita, joskin he olivat 1830-luvulta lähtien pari vuosikymmentä poissa Enontekiön kirkonkirjoista. Vuodesta 1855 kirjoilla olivat jälleen Tuomas Maggan poika Niila puolisonsa Ella Valkeapään kanssa sekä Niilan veljen Uulan poika Nikolaus.

Suoron Piera Pehrsson kirjattiin Suonttavaaraan asuvaksi. Hän koki kuitenkin väkivaltaisen kuoleman vuonna 1836. Pongat olivat 1830-luvulle saakka Enontekiöllä. Osa suvusta siirtyi Koutokeinoon, mutta Antin veljenpoika Antti Niilapoika Ponga kirjattiin myös 1850- ja 1860-luvulla Suomen puolelle. Suku tunnettiin Suomessa ja Sodankylässä sittemmin Ponkunimellä. Lainiovuoman Ungat eivät sen sijaan käyneet Enontekiöllä kirjoilla lainkaan 1800-luvulla ja viihtyivät Suomen veronmaksajinakin ainoastaan muutaman vuoden.¹²

1.1.2. Suuri vaihtuvuus 1900-luvulle saakka

Kirkonkirjoissa oli koko joukko lappalaisiksi kirjattuja, jotka eivät kuitenkaan maksaneet muuttolappalaisten veroa. Esimerkiksi Peltojärvellä asunut Erkki Juhonpoika Kyrö oli 1800-luvun alkupuolella raitolappalaisena. Puolisonsa Kaisa oli Kitin sukua. Heidän poikansa Pekka ja Juho Erkki jatkoivat raitolappalaisina poronhoitoa, kunnes he siirtyivät uudistilallisiksi. Pekka aloitti puolisonsa Anna Eiran kanssa Ketomellan eli Ketolan uudistilalla ja Juho Erkki puolisonsa Siiri Utsin kanssa Mellan uudistilalla. Ainakin osa perhekunnasta kirjattiin edelleen säännöllisesti porolappalaisiksi. Enontekiön 1800-luvun alkupuolen lappalaisiksi kirjattuja olivat myös Heikan, Aslakin, Kitin ja Kurun perhekuntia.

Kiteytetysti voidaan esittää Enontekiön porosaamelaiset suvut, jotka olivat kirjoilla vuosien 1825–1870 välillä Muonion seurakunnassa:¹³

Kyrö	myös raitolappalaisena -sukuyhteys Kitti, Eira, Bals, Utsi
Kitti	tulee 1758 Kittilästä Joakas -sukuyhteys Rasti, Guttorm, Peltovuoma
Aslak	tiivit yhteydet Koutokeinoon, menneet Norjaan -sukuyhteys Pilto, Rista, Vasara
Heikka	sukuyhteys Lodda, Rasti
Kalttopää eli Suoro	sukuyhteys Magga, Nutti
Labba	sukuyhteys Hurri
Lodda	sukuyhteys Magga
Magga	sukuyhteys Nikodemus, Valkeapää, Qvanangen
Nikodemus	sukuyhteys Siri, Baer, Rista, Sara
Ponga	Kaaresuvannosta -sukuyhteys Hetta, Sara, Turi

¹² Rippikirjat 1826–1867. Enontekiön KA IA:17. OMA; Muonionniskan ja Enontekiön rippikirjat 1836–1864. Muonion KA IAa:3–5. OMA.

¹³ Rippikirjat 1826–1867. Enontekiön KA IA:17. OMA.

Valkeapää	muuttolappalaisia -sukuyhteys Nikodemus, Niva, Vasara, Heikka
Vasara	muuttolappalaisia, verolla -sukuyhteys Aslak, Juuso, Baas, Labba
Kuru	raitolappalainen, ei verolla -sukuyhteys Spein
Puljujärvi	alkujaan Kyrön suvusta polveutuva raitiolappalainen -sukuyhteys Gaup
Eira	sukuyhteys Kitti, Kaukonen
Rast	menneet Ruotsiin 1830-luvulla -sukuyhteys Orbus
Orbus	Utsjoelle 1863 -sukuyhteys Magga

Lyhyen aikaa Enontekiöllä olivat kirjoilla myös suvut Kofjord, Blind, Tomma ja Jounus. Vierraseurakuntalaisia saamelaisia olivat 1800-luvulla ainakin Baer, Kaupp, Kemi, Kitti, Lango, Lille, Peltovuoma, Pulka, Sara, Skum, Sombio ja Utsi.

Myös emäseurakunnan Muonionniskan puolelle kirjattiin 1800-luvulla säännöllisesti perhekuntia lappalaisiksi, joita olivat siellä ainakin:¹⁴

- Suikki, pororaitio, sukuyhteys Kitti
- Vettainen, pororaitio, sukuyhteys Nutti
- Vasara, pororaitio
- Sieppi, pororaitio.

Samuli Paulaharju on tallettanut osuvan vanhan kolarilaisen runonpätjän Peräpohjan viimeisistä porosaamelaisista:

”Tien täysi Taskisia,
vankka joukko Vasaroita,
sukunen Suikkeja,
vellikaara Vettaisia,
nuin vähän Nutteja.”

Taskinen oli liikanimi Sieppi-Ollin pojalle Matti Siepille, jota oli ruvettu kutsumaan ”Taskis-Matiksi”. Hän oli lähtöisin Kyrön Sieppejä.¹⁵ Runo oli myös sukujen osalta oikeassa – kaikki edellä mainitut olivat Peräpohjolan puolella toimineita pororaitioita.

Väestötarkastelun yhteydessä tuli esille, kuinka Enontekiön lappalaisiksi kirjattujen määrä vaihteli vuosisadan kuluessa huomattavasti. Kuten jo asutusvaiheiden yhteydessä oli esillä, Enontekiön porolappalaisten verolla olleiden perhekuntien määrä nousi 1800-luvun alkupuolella vuoden 1816 kuudesta vuoden 1856 kaikkiaan 18 perhekuntaan. Levottomina vuosina 1860–1880-luvulla veroamaksavien määrä laski kymmenkuntaan, kunnes henkikirjoitettujen perheiden määrä oli vuosisadan lopulla jo yli 20, kuten seuraavasta nähdään:¹⁶

¹⁴ Muonionniskan rippikirjat 1836–1864. Muonion KA IAa:3–5. OMA.

¹⁵ Paulaharju 1929 (1977), s. 60–62.

¹⁶ Muonionniskan rippikirjat 1855–1864. Muonion KA IAa:5. OMA; Rippikirjat 1826–1867. Enontekiön KA IA:17. OMA; Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:2–3. OMA; Kruununtilit 1838–1900. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LI:1–16. OMA; Henkikirjat 1860–1862. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto HI:1. OMA.

<u>vuosi</u>	<u>perhekuntia</u>
1876	18
1886	11
1896	24
1906	21
1912	20
1920	21

Vaihtelu johtui osittain myös siitä, että kaikki sukujen perhekunnat eivät maksaneet porolappalaisten veroa. Vuonna 1905 verontasausluettelossa maksajia oli 13, kun hengille kirjoitettu ja oli kuitenkin 21. Vastaavasti vuonna 1912 veronmaksajia ei ollut enää kuin 11, eikä määrä juuri noussut vuosien saatossa. Vuonna 1920 verotettavia oli 12: yksi Valkeapää, yksi Juuso, kolme Kalttopäätä, yksi Labba, yksi Magga, neljä Näkkäljärveä ja yksi Palojärvi.¹⁷ Vuoden 1930 väestötietojen mukaan Enontekiöllä oli 163 lappalaiseksi kirjattua asukasta.¹⁸

Poronhoitajasaamelaisilla suvuilla oli 1800-luvulla myös yksi erityinen piirre. Aviopuoliso otettiin toisesta porosuvusta ja vain poikkeustapauksissa tilallisväestön joukosta. Se näkyy hyvin myös edellä olleessa sukutarkastelussa.¹⁹ Niinpä sukuyhteydet kietoutuivat ajan myötä monimutkaiseksi keskinäiseksi verkoksi. Näin pystyttiin vahvistamaan omaa elinkeinoa ja varmasti myös laidunmaiden käyttömahdollisuuksia. Tosin osa enontekiöläisistä porosaamelaisista suvuista oli alkujaan suomalaisia, mutta myös niissä suvuissa tapahtui poronomadisiin siirtymisen jälkeen vastaava ilmiö. Niinpä esimerkiksi kittiläläistä Kaukosen eli Kyrön sukua ollut Henrik Klaunpoika avioitui vuonna 1772 Hetan sukuun. Henrikin poika Salomon avioitui puolestaan Eiran sukuun. Pororenkinä aloittanut Salomon Salomonpoika oli ensimmäinen lappalaiseksi kirjattu Näkkäljärvi vuonna 1873,²⁰ ja hänen puolisonsa Anni oli Tuurin saamelaissukua.

Valtiollisten muutosten jälkeen 1800-luvun alkupuolella porosaamelaisten asuminen ja laiduntaminen olivat selvästi käymistilassa, ja ”ensimmäisen polven” porosuvut liikkuivat vanhoilla sijoillaan. Kuitenkin erityisesti 1830-luvulta eteenpäin Enontekiölle vakiintui muutama suku pysyvästi, vaikka liikehdintä sinänsä ei loppunut 1800-luvulla. Suvut olivat Kalttopää, Labba, Lodda, Magga, Nikodemus, Valkeapää ja Vasara. Vuosisadan jälkipuolella vallinneet levottomat ajat pakottivat kuitenkin Maggat ja Nikodemukset väistymään Enontekiöltä. Tosin Maggoilla jäi asumaan yksi sukuhaara Enontekiön itäosaan.

Huomattava määrä porosukuja kävi myös Ruotsin puolelta laiduntamassa Enontekiöllä ja lähinnä Käsivarren alueella. Enontekiöläisten muistitiedon mukaan ainoastaan Vasaran ja Valkeapään saamelaissuvut olivat sellaisia, joiden tuloa seudulle ei enää 1960-luvun porosaamelaisten keskuudessa pystytty muistamaan. Labbat ja Loddat olivat lähtöisin Lainiovuomalta.²¹

¹⁷ Enontekiön henkikirjat 1882–1923. Kittilän kihlakunnan henkikirjoittajan arkisto Bb1–2. OMA; Enontekiön verontasausluettelot 1860–1900. Kruununtilit 1860–1900. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LI:9–16. OMA; Saamelaisten perherekisteri. Kortisto sekä mf-rullat OS 444–445. OMA. Tarkastelu on kulkenut miespuolisesti suvuittain, vaikka myös äidinpuoleinen sukuyhteys on ollut porosaamelaisille tärkeä. Mies oli kuitenkin perhekunnan pää. Tosin avioliitot ja perheyhteydet ovat olleet erinomaisen keskeisiä myös talonpoikaissessa yhteisössä.

¹⁸ SVT 6A.

¹⁹ Myös Aslak Aikio 1998; Aslak Aikio 2003.

²⁰ Enontekiön verontasausluettelo 1873. Kruununtilit 1870–1874. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LI:12. OMA.

²¹ Linkola 1972, s. 67; Korpijaako-Labba 2000.

Vuoden 1900 henkikirjassa oli kirjattu Enontekiöllä porolappalaisiksi 21 ja vuonna 1923 kaikkiaan 24 ruokakuntaa. Nämä 24 ruokakuntaa muodostuivat 10 suvusta, joista kolme oli 1800-luvun jälkipuolella saamelaistuneita suomalaissukuja, eli Näkkäläjärvi, Palojärvi ja Proksi itäisellä Enontekiöllä. He muodostivat vuonna 1923 puolet, eli 12 lappalaisruokakuntaa Enontekiöllä. Lisäksi Juuson perhekunta oli vuosikymmen aikaisemmin tullut Kaarresuvannosta, joskin Juusotkin olivat vanhaa Rounalan kylän sukua. Vuonna 1901 todettiin, että kaikki porolappalaiset myös asuivat kodassa.²² Kaikkiaan Enontekiöllä olivat vuosien 1880–1923 aikana henkikirjoilla seuraavat porosaamelaiset perhekunnat:²³

Heikka	Anna	Näkkäläjärvi	Antti
Heikka	Nils	Näkkäläjärvi	Isak
Juuso	Aslak	Näkkäläjärvi	Juho
Kalttopää	Antti	Näkkäläjärvi	Salmo
Kalttopää	Juho	Näkkäläjärvi	Tuomas
Kalttopää	Pekka	Palojärvi	Antti
Kalttopää	Piera	Palojärvi	Juhani
Ketola	Juho	Ponka	Antti
Kyrö	Juho	Proksi	Erkki
Labba	Jon	Proksi	Juho
Labba	Jouni	Proksi	Niila
Labba	Juho	Proksi	Petteri
Labba	Kristiina	Proksi	Piera
Labba	Nils	Proksi	Priitta
Labba	Tuomas	Proksi	Stiina
Lodda	Anna	Puljusjärvi	Mikel
Lodda	Jon	Valkeapää	Ella
Lodda	Juho	Valkeapää	Inkeri
Magga	Henrik	Valkeapää	Juho
Magga	Jooseppi	Valkeapää	Lassi
Magga	Niila	Valkeapää	Maria
Magga	Tuomas	Valkeapää	Nils
Magga	Elsa	Vasara	Ingrid
Magga	Guttorm	Vasara	Nils
Nikodemus	Petter	Vasara	Pekka
Nutti	Niila	Vesti	Juho

Tilanne oli muuttunut 1900-luvun puolella varsin erikoiseksi, sillä Enontekiölle kirjattiin asuneeksi 1920-luvun alkuun mennessä vuosisadan aikana 23 porosaamelaista sukua, seitsemän lyhytaikaisesti asunutta sukua ja ainakin kymmenen vierasseurakuntalaista lapinsukua. Kaikkiaan siis Enontekiöllä asui vuosisadan kuluessa noin 40 porosaamelaista sukua.

²² Enontekiön henkikirjat 1882–1923. Kittilän kihlakunnan henkikirjoittajan arkisto Bb1–2. OMA; Lapin kihlakunnan henkikirjat 1900. Oulun läänin henkikirjat. ES 4162. OMA; Enontekiön alkuaineisto. Kansiot 24–26. Oulun lääni. Tilattoman väestön alakomitea 1901–1906. 540 7:24. KA.

²³ Enontekiön henkikirjat 1882–1923. Kittilän kihlakunnan henkikirjoittajan arkisto Bb1–2. OMA; Enontekiön henkikirjat 1880, 1885, 1890, 1895, 1900. Mf. OLKI. OMA. Tässä yhteydessä ei ole tarpeellista lähteä selvittämään 1800-luvun puolivälin jälkeisiä sukupolveutumisia, sillä niistä on olemassa muun muassa saamelaisten perhekortisto Oulun maakunta-arkistossa.

Lisäksi Ruotsin puolelta paimensi esimerkiksi 1880-luvun alussa 24 eri sukua ja 56 perhekuntaa porojaan Suomen puoleisella Enontekiöllä. Ruotsalaisten veroluetteloiden mukaan seuraavat suvut ja perhekunnat olivat talven ajan Enontekiöllä.²⁴

Baer	4 perhekuntaa	Magga	1 perhekunta
Blind	6 perhekuntaa	Nutti	1 perhekunta
Bålo	5 perhekuntaa	Palopää	1 perhekunta
Eira	2 perhekuntaa	Päiviö	1 perhekunta
Heikka	1 perhekunta	Sara	1 perhekunta
Hetta	2 perhekuntaa	Siiri	5 perhekuntaa
Hurri	1 perhekunta	Sikku	1 perhekunta
Juuso	3 perhekuntaa	Thuuri	4 perhekuntaa
Kalttopää	1 perhekunta	Tornensis	2 perhekuntaa
Kitti	1 perhekunta	Utsi	3 perhekuntaa
Kuhmunen	2 perhekuntaa	Valkeapää	2 perhekuntaa
Labba	1 perhekunta	Waos	1 perhekunta
Lapje	2 perhekuntaa	Wasara	2 perhekuntaa

Toki osa näistäkin perhekunnista oli ollut jossain vaiheessa myös Enontekiöllä kirjoilla ja pääosin 1700-luvun Rounalan sukuja.²⁵ Esillä ollut vuoden 1881 ruotsalaisten perhekuntien laidunnus edusti määrällisesti huippua. Vuosittaiset vaihtelut tulijoiden määrissä kertovat osaltaan myös heidän epäsäännöllisestä laiduntamisestaan.

Kaiken kaikkiaan on suuren vaihtelun vuoksi jopa harhaanjohtavaa määritellä tietty henkikirjavuosi rajavuodeksi saamelaisuudelle. Ylipäänsä pitäisi porosaamelaisista asutusta ainakin ennen vuotta 1889 ja Ruotsin rajasulkua tarkastella yhtenä Kaaresuvannon, Enontekiön ja Koutokeinon seurakuntien kokonaisuutena.

1.2. Laiduneloa porokylittäin

1.2.1. Joustavia yhteisöjä vaihtuvilla laidunmailla

Viimeistään 1800-luvun puolivälissä olivat Enontekiön porosaamelaiset ryhmittyneet pieniin porokyliin, siitoihin eli poronomistajien ryhmiin, jotka hoitivat paimennustyön keskenään. Ilmeisesti juuri siitojen muuttoliike mahdollisti myös jatkuvan poroluvun kasvun, joka puolestaan pakotti suurporonhoitajien hakeutumisen uusille laidunmaille. Näin 1700-luvun jälkipuolella Enontekiön ja Koutokeinon porosaamelaisten laidunalueet alkoivat limittyä keskenään ja samalla myös porosaamelaiset suvut hajaantuivat molempiin Lapinmaihin.

Tuolloin myös muotoutuivat Pohjois-Lapin tunturialueiden poropaimentolaisille tyypilliset ja varsin kaavamaiset jutamisreitit Jäämeren rannikolle, jonne lähtivät kesän ajaksi ainakin vielä

²⁴ Utdrag af taxeringslängden för lappska befolkningen i Enontekis Lappmark för år 1881 upptagande de lappar, som med sina renar berörde vinter uppehållit sig i finska Enontekis socken. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

²⁵ Itkonen 1948 II, s. 274–276.

1800-luvun alkupuolella lähes kaikki Enontekiön porokylät. Jutaminen saattoi kulkea talvisilta metsäseuduilta kesäiseen ylätunturistoon tai päinvastoin talvehtimisesta tunturistossa ja siirtymisenä sieltä Jäämeren rannikkoseudulle tai havumetsien outamaille. Vuotuismuutto ei ollut seurausta porojen luontaisista vaellusreiteistä, vaan pikemminkin porot sopeutettiin vanhoihin kesäajan siirtymiin merikalastuksen pariin.²⁶ Rajasulkujen seurauksena siirtymiset laidunalueilta toiselle, eli jutokeinot, vakiintuivat 1900-luvun alkuun mennessä Enontekiön alueen sisäisiksi reiteiksi.²⁷ Suomalaiset porosaamelaiset eivät laiduntaneet Norjan puolella ainakaan enää 1900-luvun alkuvuosina vuoden 1913 pohjoismaisen poronhoitokomitean detaljirikkaan selvityksen mukaan.²⁸

Martti Linkola on korostanut tutkimuksessaan porosiitojen elastisuutta. Ne saattoivat muuttaa koostumustaan lyhyessäkään ajassa. Vanha siitä hajosi ja uusi syntyi tilalle. Linkola oli myös tavoittanut kenttätutkimuksissaan 1960-luvulla vielä muistitiedoista esille nousseena asiana, kuinka Enontekiöllä oli ollut tiettyjä hallitsevia porosukuja. Se tulee näkyville selvästi myös 1800-luvun asiakirjoissa, esimerkiksi juuri porolappalaisten veronmaksun yhteydessä. Porokylä oli rakentunut johtavassa asemassa olleen perheen tai suvun ympärille ja muotoutunut yhteisöllisesti avioliittojen ja paimennuskumppanuuden avulla. Kysymys oli ennen kaikkea taloudellisesta organisaatiosta. Joustavuus johti toisaalta elinkeinojenkin joustavuuteen. Köyhtyneestä porolappalaisesta tuli metsästäjä. Hankittuaan taas porokarjaa vaurastui hän ja nousi takaisin poronhoitajaksi.²⁹ Sivuelinkeinoina olivat poronomistajillakin toki jatkuvasti kalastus ja metsästy.

Suurporonhoito elinkeinomuotona keskittyi ajan kuluessa yhä harvempien käsiin ja samalla poroluvut kasvoivat jatkuvasti. Porokylä muodostui johtavan henkilön tai perheen ympärille, jolloin poroyhteisöistä tuli paitsi vauraita myös suljettuja ja hierarkkisia. Porosaamelaisten suurporonhoitajayhteisöjen sisäinen dynamiikka johti siis yhteisöllisesti rajattuun talousmuotoon, jonka edut turvattiin esimerkiksi avioliittojen avulla. Käytännössä ainoastaan kriisitilanteissa syntyi uusia poronhoitajayhteisöjä. Samalla myös kulttuurimuodot saivat omat erityispiirteensä.

On erinomaisen vaikea arvioida, miten Enontekiön alueen porolaidunmaiden hallinta oli muuttunut 1700-luvulta 1800-luvulle. Suurin osa porosaamelaisista suvuista jäi Ruotsin alamaiseksi, eikä heillä ollut enää mahdollista hallita toisen valtakunnan alueella olleita veromaita. Porosaamelaisten oma perinnetieto voi valaista jossain määrin vanhoja maankäyttötapoja ja sukujen asutusalueita, mutta mitään täsmällisiä maiden jaotteluja ei perinnetiedosta voida löytää. Lisäksi on muistettava muistitiedon epävarmuustekijät varsinkin ajallisessa perspektiivissä, minkä voi myös helposti havaita vertailemalla asiakirjatietoja ja perimätiedon kertomaa.

Kehitys kertoo myös siitä, että yksittäisten porosaamelaissukujen lapinveromaat eivät olleet 1800-luvulla kovin tarkkaan rajautuneita alueita. Niinpä niistä on nykypäivinä täysin mahdollista tehdä täsmällisiä määrittämiä, varsinkin kun maiden mittauksia, rajankäyntejä ja karttatoita ei omana aikanaan tehty. Laiduntamien riippui myös talvisista olosuhteista. Ankarina lumentulon vuosina hakeuduttiin mieluusti suojaisimmille metsäseuduille, mutta vuotuisrytmi ja jutokeinot kulkivat kuitenkin säännöllisesti eri alueiden välillä.

²⁶ Linkola 1972, s. 1–4, 30–32, 35; T. I. Itkonen 1948 II, s. 225–226; Nickul 1959, s. 4–7.

²⁷ Nickul 1959, s. 9.

²⁸ Erit. Renbeteskommissionen 1913 I:1, jossa yksityiskohtaisesti läpikäydään jutoreitit, laidunnuspaikat ja luonnonolosuhteet. Sen sijaan tietoja ei selvitetä varsinaisesti perhe- ja henkilötietoina.

²⁹ Linkola 1972, s. 48, 63, 65.

Suurporonhoito rapautti itsessään perinteisten lapinveromaiden järjestelmän, kun karjaluvut kasvoivat niin suuriksi, ettei poroja voitu laiduntaa suppeilla alueilla. Oikeastaan vasta Ruotsin rajasulun jälkeen 1880-luvulta lähtien Enontekiön porokylille vakiintuivat alueellisesti suhteellisen selväpiirteiset nautinta-alueet, jotka kuitenkin menivät osittain keskenään päällekkäin. Toisaalta porojen laidunmaat ymmärrettiin 1800-luvulla johdonmukaisesti kruununmaiksi. Valtiovalta myös vuokrasi säännöllisesti 1800-luvulla Enontekiön alueen niittyjä ja muun muassa Käsivarren alueella, kuten kruununvouti asian ilmaisi: ”kruunun omistamat niityt Enontekiön Lapissa pohjoisella valtakunnanrajalla.”³⁰ Vaikeina vuosina korostuivat myös talollisten heinämaille aiheutuneet vahingot.

Edes talollisten niittymaat eivät olleet kovin tarkkaan kartoitettu, vaikka toki ne olivat katselmuksissa tiloille määritetty, ja ainakin vuoden 1901 informaation mukaan niittyjä hyödynsivät sekä talolliset että talottomat varsin mielivaltaisesti: ”ovat karjalaitumet yhteisenä ja nauttii niitä esteettömästi sekä tilalliset että tilattomat”.³¹ Enontekiön uudistalot ryhmittäytyivät 1800-luvulla havumetsävyöhykkeelle ja Muonionjoki-Köngkämäen laaksoon. Näillä seuduilla olivat myös parhaimmat niittymaat karjatalouden tarpeisiin. Poikkeuksen muodostivat yksittäiset erämaatalot, kuten Hirvasvuopio, Syväjärvi, Kurkkioniska tai Palojärvi, jotka työntyivät syvälle tunturiseudulle. Siellä olivat puolestaan porosaamelaisten keskeiset laidunmaat.

Käsivarsi ja itäisen Enontekiön tunturialueet olivat porosaamelaisten paimennusalueita, ja erityisesti juuri Käsivarren tunturiseutu oli myös Ruotsin porosaamelaisten laidunnuskohde. Suomen puoleisten porosaamelaisten porokylä olivat Käsivarressa 1800-luvun jälkipuolelta lähtien Kova, Pienni, Labba ja Kaijukka, joiden vuotuiskierto kulki talvi-, kevät-, kesä ja syyslaidunten mukaisesti.

Talvella 1880–1881 laidunsi 51 ruotsalaislappalaisen ruokakunnassa vähintään 18 000 poroa Käsivarressa, suomalaisten virkamiesten mukaan kaikkiaan talven aikana jopa 40 000 poroa,³² joten niiltäkään osin laidunmaat eivät voineet olla kovin yhtenäisiä ja vakiintuneita. Ruotsalaisten poromäärä oli kymmenkertainen Suomen Enontekiön porolukuun nähden, joskin edellä mainitut luvut olivat olleet siihen mennessä kaikkein suurimpia. Kyse oli suurelta osin vanhojen Rounalan lapinkylän sukujen laiduntamisesta viimeistään 1700-luvulla muotoutuneilla laidunalueilla. Porotalouden valtavan kasvun seurauksena Ruotsin porot levittäytyivät koko Käsivarren alueelle ja edelleen kohti itää Hetan kylän ympäristöön. Erityisesti Norjanvastaisella tunturiseudulla olivat keskeisimmät laidunalueet. Lisäksi puhuttiin laajasta, 30

³⁰ Esim. Lapin kihlakunnan kruununvouti Wallenius kuvernöörille 1848. Kirjediaari 1848, n:o 20. OLKI Aa:52. OMA.

³¹ Lukkari Yrjö Halosen selostus tilattoman väestön alakomitean kyselyyn vuonna 1901. Enontekiön alkuaineisto. Kansiot 24–26. Oulun lääni. Tilattoman väestön alakomitea 1901–1906. 540 7:24. KA.

³² Utdrag af taxeringslängden för lappska befolkningen i Enontekis Lappmark för år 1881 upptagande de lappar, som med sina renar berörde vinter uppehållit sig i finska Enontekis socken. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA; Norrbottenin läänin maaherra Oulun läänin kuvernöörille 14.6.1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA; nimismies Carl Bäcklundin selonteko Oulun läänin maa-herralle 31.8.1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

neliöpeninkulman suuruudesta ”Kielisen” alueesta Muonionjokilaaksossa aina Muonion puolelta lähtien Kilpisjärvelle.³³

Käytännössä Ruotsin alamaisia olleet porosaamelaiset laidunsivat tokkiaan syyskuusta maalihuhtikuulle saakka Enontekiön tunturiseudulla ja metsärajalalla riippuen aina sääoloista ja varsinkin lumen määrästä. Laidunnusolot olivat muuttuneet perin sekaviksi.

1.2.2. Itäisen Enontekiön paimennussuhteet

Peltojärven kylässä itäisen Enontekiön alueella oli vanhastaan Eiran, Hetan ja Vuontisjärven veromaita. Kylä itsessään oli viimeinen Enontekiön metsäsaamelaisen elinkeinon ja kulttuurin seutu,³⁴ joka 1700-luvulla osittain talonpoikaistui ja osittain porosaamelaistui. Kaikissa edellä mainituissa suvuissa oli sekä talollisia että porosaamelaisia. Jaurustunturin ja Pöyrisjärven alueesta tuli 1800-luvun kuluessa myös Näkkäläjärven ja Proksin, sekin Eiran suvusta polveutuva, laidunmaita – Näkkälän porokylä. Osa laitumista oli nimenomaan Näkkäläjärven uudistilan maita.³⁵ Osa oli katsottu myös Proksin uudistilalle, mutta itse tila ei lopulta saanut perustamisvahvistusta.

Myös koutokeinolaiset laidunsivat 1700-luvulta lähtien protokkia Peltojärvellä, sillä olivathan he osittain vanhojen peltojärvisten koutokeinolaisia sukulaisia. Laidunmaiden ahtaus pakotti viimeistään 1820-luvulla norjalaiset siirtymään yhä etelämmäs Pallastunturin-Kuivasalmen alueelle Kittilässä ja aina Kitisen latvoille Sodankylän puolella.³⁶ Kittiläläiset valittivatkin tästä, sillä se merkitsi peurasaliiden romahdusmaista vähenemistä. Kesyporot työnsivät villipeurat pois alueelta. Kittilän kappelikokouksessa puitiin vuonna 1844 norjalaisporojen aiheuttamia vahinkoja. Selvityksessä todettiin, kuinka viimeisen kymmenen vuoden aikana oli 20 Norjan tunturilappalaisen taloutta laiduntanut 15 000 poron karjaa Kittilässä.³⁷

Vuoden 1853 rajasulku rajoitti norjalaisten laiduntamista ja mahdollisti samalla Suomen puoleisten porokyläiden laajentumisen. Kokonaan koutokeinolaisten liikkuminen ei loppunut, sillä eräs keino kiertää rajoituksia oli luovuttaa protokkia sukulaiselle rajan toiselle puolelle ja taas päinvastoin. Toisaalta siirtyminen Kaaresuvannon seurakuntaan ja Ruotsin alamaiseksi mahdollisti vapaan liikkumisen Suomen puolelle. Näin teki muun muassa Jouni Hetan perhekunta,

³³ Nimismies Carl Bäcklundin selonteko Oulun läänin maaherralle 31.8.1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

³⁴ J. Fellman III, s. 514–516.

³⁵ Muonion käräjät 1860: Näkkäläjärven tilan niittykatselmus. Lappi CIa:24. OMA.

³⁶ Nils Ekströmin mietintö rajaneuvotteluista 1834. Keisarille 13.4.1835. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. Valtiosihteerinviraston aktit. KA.

³⁷ Kittilän kappelikokous 3.3.1844. Kittilän KA. OMA; Pitäjän-, kirkon- ja kappelikokousten pöytäkirjoja. Kittilän KA II Ca:1. OMA.

joka siirtyi vuoden 1860 tienoilla Kaaresuvantoon kirjoille mutta oli jo vuonna 1877 vakituisesti Suomessa ja lopulta 1882 virallisesti Sodankylän seurakunnassa.³⁸

Ruotsin kirjoilla olleet porosaamelaiset siirtyivät 1800-luvun puolivälin jälkeen myös idemmas Enontekiötä, ja 1880-luvun alussa porokyläen kotasavut olivat yleinen näky Enontekiön kirkonkylän ympäristössä. Osittain heidän laiduntamisensa ansiosta juuri Näkkäläjärvet pysyivät kasvattamaan porolukuaan huomattavasti.³⁹ Heidän elinkeinon harjoittamisensa oli hyvin ekstensiivistä, minkä seurauksena 1900-luvun alkuun mennessä oikeastaan koko itäinen Enontekiö Norjan-ajan eteläpuolella oli Näkkälän laidunalueena. Samalla he joutuivat myös jatkuviin syytöksiin porovarkauksista.⁴⁰ Se onkin erinomainen esimerkki paikallisen talollisuvun mahdollisuudesta siirtyä poikkeusoloissa taloudellisesti kannattavan ja houkuttelevan elinkeinon pariin. Vuoden 1905 Lapin komitean selvityksen mukaan Näkkäläjärvet laidunsiivat ”Jerstitunturissa” (tarkoitti Jaurustunturia), Olkovaarassa ja Pöyrisjärven seudulla.⁴¹

Joskus vuoden 1908 aikoihin seudulle muutti myös Heikki Magga perheensä kanssa Ounastunturista. Maggat ja Näkkälät kytkeytyivät 1920-luvun kuluessa avioliittojen kautta yhteen ja muodostivat oman Heikkisten porokylänsä Kalkujärven, Nunnasen ja Vuontisjärven ympäristöön.⁴²

Näkkälän länsipuolelle muodostui 1800-luvulla Palojärven uudistilasta nimensä saaneen suvun ja myöhemmin kokonaisen paliskunnan laidunmaat, jossa myös Leppäjärvet olivat. Palojärven porokylästä käytettiin nimitystä Erkuna, joka tuli kylän perustajan Antti Erkinpoika Palojärven mukaan. Erkin-Antti eli Erkuna oli alkujaan Baasin talollissukua. Erkki Palojärvi

³⁸ Rippikirjat 1826–1867. Enontekiön KA IA:17. OMA; Special Räkning öfver Lappskatten i Torneå Härads Lappmarker 1810–1838. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:2–3. OMA; Rippikirjat 1891–1900. Sodankylän KA AA:16–17 ja Ab:1–4.

³⁹ Nimismiehen kertomukset 1882–1886. Kertomuksia rajantarkastusmatkoista 1882–1929. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Nimismies Carl Bäcklundin selonteko Oulun läänin maaherralle 31.8.1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

⁴⁰ Erityisesti Muonion nimismies Bäcklund ajoi voimakkaasti 1880-luvun puolivälissä koko Näkkäläjärven perheen poistamista uudistilaltaan, mutta hän ei saanut siihen ylemmiltä virkamiehiltä suostumusta. Nimismiehellä oli tuolloin suunnitelmat tieyhteyden kunnostamisesta Norjaan Näkkäläjärven kautta, joten hänen mukaansa Näkkälän väen taloudenpito ja ”viheliäinen elämä” ei soveltunut matkailijoiden tarvitsemiin majoitusolosuhteisiin. Lisäksi nimismies syytti voimakkain sanakäntein Näkkäläjärviä porovarkauksista. He kyllä joutuivat myös käräjillä tuomiolle, kun koutokeinolaiset porosaamelaiset ilmiantoivat Iisko Näkkäläjärven varkauksista. Iisko oli itse syyttänyt koutokeinolaisia muutamaa vuotta aiemmin pahemmanlaatuisiksi porovarkauksiksi, joten suhteet Näkkälän ja Koutokeinon saamelaisten kanssa olivat varsin tulehtuneet. Nimismies Manninen poliisi Rovalle 26.1.1897. Kirjekonseptit 1897. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA; nimismiehen kertomukset 1882–1886. Kertomuksia rajantarkastusmatkoista 1882–1929. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Nimismiehen päiväkirjoja rajantarkastusmatkoista 1894 – 1930. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Enontekiön nimismies kuvernöörille 13.8.1892. Varsinaiset kirjetoistheet 1892 n:o 160. DIa1:1. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa:1. OMA; Enontekiön nimismies 2.1.1898. Varsinaiset kirjetoistheet 1898 n:o 1. DIa1:1. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa:1. OMA. Porovarkausjutut olivat käsitellyssä Kittilän välikäräjillä 1899.

⁴¹ Enontekiön aineisto, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcb:1. OMA.

⁴² Näkkäläjärvi 2004, s. 27–38. Hänen mukaansa Ounastunturi olisi ollut Maggan suvun perinteistä talvilaidunmaata, mutta ainakin kyröläisten ja raattamalaisten perimätiedon mukaan juuri Heikki Magga oli käynyt ainoastaan tilapäisesti laiduntamassa pientä porokarjaansa Ounastunturin alueella sen jälkeen kun Maggoilla ei ollut enää mahdollisuutta laiduntaa Käsivarressa. Tämä perimätieto on kattanut kuitenkin 1900-luvun alkuvuodet, joten tilanne vanhempina aikoina on ollut varmasti toisenlainen. Lapin komitean tiedon mukaan Maggojen laidunmaa sijaitsi Ounastunturissa 1900-luvun alussa. Tieto kuvanee juuri Heikki Maggan perhekunnan laiduntamista tuolloin. Osaltaan tiedot kuitenkin kuvaavat sitä, miten muuttuvia olivat laidunnusalueet eri aikoina. Enontekiön aineisto, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcb:1. OMA.

oli naimisissa koutokeinolaisen porosaamelaisen tyttären Inkeri Baerin kanssa. Myös Erkin veli Lassi Palojärvi eli Hirvasvuopio avioitui porosaamelaisen kanssa ja siirtyi paimentolaisuuteen. Erkuna aloitti 1800-luvun lopulla nuorukaisena raitiona ja hankki vähitellen oman poroelon, liittyi Proksin porokylään ja sittemmin Näkkälään, kunnes hän perusti oman kylänsä. Erkuna avioitui Näkkäläjärven tyttären kanssa. Proksilaiset paimensivat ainakin 1890-luvulla säännöllisesti talviaikaan Salvastunturin alueella Palojärven länsipuolella. Esimerkiksi vuoden 1900 marraskuussa Juho Erkki Proksin kylä oli Tarvantotunturin juurella.⁴³

1.2.3. Käsivarren kylien laidunnus

Suonttavaaran kylän Kelottijärven alueella olivat olleet vanhastaan Vasaran suvun veromaat, ja suku laidunsi myös Käsivarren pohjoisosasta maita. Nikodemusten ja Maggan porokylät paimensivat myös Käsivarren tuntumassa karjaansa. Nikodemukset olivat olleet ainakin vielä 1800-luvun alkupuolella Enontekiön pohjoisin porosuku. Maggoilla oli ainakin 1800-luvun loppupuolella talvilaitumensa Ounastunturin seudulla,⁴⁴ josta he jutivat Suonttavaaran kautta kesäksi Raisivuomaan Jäämeren rannikolle. Esimerkiksi marraskuussa 1896 olivat Tuomas Maggan porot Syväjärven ja Kaaresuvannon välisellä alueella, mutta rajantarkastuspöytäkirjoissa eivät Maggat eivätkä Nikodemukset esiinny Käsivarren alueella 1880-luvulta lähtien kertaakaan.⁴⁵

Käsivarressa olivat 1800-luvulla myös Valkeapään, Loddan ja Labban laidunmaat. Kaikkein pohjoisimpana olivat paimentaneet Suorot eli Kalttopäät ja Orbukset eli Orpanat porojaan. Näistä Orbukset joutuivat kuitenkin väistymään 1860-luvulla, viimeiset heistä lähtivät Sodankylään 1890-luvulla, ja Juho Loddan leski Anni oli henkikirjassa viimeisenä Loddana vuoteen 1903 saakka.⁴⁶ Myöskään Kalttopäät eivät olleet enää 1800-luvun loppupuolella Käsivarren alueella, ennen kuin he palasivat sinne 1900-luvun puolella.

Käsivarren vanhin muistitiedoissakin säilynyt porokylä oli Valkeapään ja Vasaran suvun Kova, joka oli saanut nimensä ”Kova-Nillasta” eli ”Karra-Nilsistä”. Hän oli Niila Niilanpoika Valkeapää (1822–1888), jota oli pidetty kovaotteisena poroisäntänä. Porokylään liittyivät 1880-luvulta lähtien avioliittojen avulla myös Vasaran suvun perheitä ja vuodesta 1919 lähtien Tornensis-sukua. Ilmeisesti myös osa Maggoista oli ollut yhdessä Valkeapäiden kanssa 1800-luvulla. *Kesäaikaan* ainakin vielä 1800-luvun alkupuolella Valkeapääät olivat laiduntaneet Lyngen- eli Jyykeänvuonon alueella sen itäpuolella Juovankassa, jonne tuli myös Labban porokylä. He syrjäyttivät lopulta muutaman vuoden yhteislaiduntamisen jälkeen ilmeisesti 1870-luvulla Valkeapääät, jotka siirsivät kesälaitumensa Kilpisjärven ja Mallatunturin pohjoispuolen alueelle. Niillä seuduilla he olivat kesäajat yhdessä Vasaroiden kanssa vielä 1900-

⁴³ Nimismiehen kertomukset rajantarkastusmatkoista 1890-luvulla. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Linkola 1972, s. 62, 64, 274–276. Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta vuodenvaihteessa 1900–1901. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

⁴⁴ Kittilän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

⁴⁵ Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta vuodenvaihteessa 1896–1897. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

⁴⁶ Rippikirjat 1826–1867. Enontekiön KA IA:17. OMA; Enontekiön henkikirjat 1882–1904. Kittilän kihlakunnan henkikirjoittajan arkisto Bb:1–2. OMA; Linkola 1972, s. 263.

luvun alkuvuosina ja kävivät tosiasiaa vielä silloinkin Norjan puolella., vaikka heitä ei virallisesti tietoihin kirjattukaan.⁴⁷

Kovan kylällä olivat *talvilaitumet* lounaisessa osassa Enontekiötä Ounastunturin ja Muonionjoen välisellä alueella, joskaan he eivät muistitiedon mukaan olleet koskaan laiduntaneet varsinaisesti Ounastunturissa eivätkä juuri Palojoensuun eteläpuolella. Esimerkiksi kevättalvella 1902 Kovan kylä oli sijoittunut Kuttasen lähelle Muonionjokivarteen.⁴⁸

Valkeapäiden vanhana *syys- ja kevätalueena* pidettiin laajaa Virdni-selännettä, mutta vuoden 1905 Lapin komitean tiedon mukaan ”Virniötunturi”, eli Virdninibba, olikin Labbojen ja Nikodemuksen laidunalueita yhdessä Njamaggavuoman kanssa. Sen sijaan Valkeapäät ja Vasarat olivat Vuontisvuomassa ja Ruossakeron seudulla. Nimismies tapasi kovalaisten kylän syys-marraskuussa 1896 Iittovuoman latvoilla ja syksyllä 1900 Marsujoella Ruossakeron-Ropin seudulla. Kylä oli tuolloin Aatsakursussa (Adjagorsa). Syksyllä 1901 Pekka Vasaran eli kovalaisten kylä oli Ropivuomalla.⁴⁹

Labbat pitivät *kesälaitumiaan* Norjan puolella Juovankan alueella aina 1900-luvun alkuun, kunnes koutokeinomainen porokylä syrjäytti heidät sieltä. Ilmeisesti juuri Norjan-jutamisen vuoksi Labban perhekuntaa oli kirjoilla myös Kaaresuvannon seurakunnassa. Norjan-käynnin loputtua 1900-luvun alkupuolella vakiintuivat kesämaiksi sekä Labban että Kovan porokylälle läntinen Käsivarsi. Osaltaan vakiintumisen mahdollisti myös ruotsalaisten laidunnuksen loppuminen, jolloin Suomen puoleisten perhekuntien ei tarvinnut siirtyä kauemmas pohjoiseen. Labban kylän väki oli Muonionjokilaaksossa Lammaskoskista pohjoiseen Ropi-tunturin seutuvilla ja Kovan kylä etelään, mutta sydänkesällä molemmat porokylät laidunsivat Kilpisjärven ympäristössä. Labban kesäkylä sijaitsi ainakin 1910-luvun alkuvuosista lähtien Suppijärven ja Njamakkajärven alueella, joskin he olivat olleet seudulla jo 1800-luvun loppuvuosi-na.⁵⁰

Muistitiedon mukaan Labbojen *syys- ja kevätlaitumet* olivat Ropilla, mutta esimerkiksi keväällä 1901 nimismies vieraili Labban kylässä Iittovuoman latvoilla – siis missä kovalaiset olivat olleet muutama vuosi aiemmin. Nämä olivat puolestaan tuolloin Saitsikursussa. Labban kylä oli joulukuussa 1900 Virdninibban etelärinteellä, samoin syyskuussa 1901. Syyskuussa 1902 se oli Joulukursun pohjoispäässä. Heillä olivat 1910-luvulta lähtien talviset *laidunalu-*

⁴⁷ Linkola 1972, s. 67–70, 104. Kyse Norjan-jutamisesta saattaa olla kuitenkin Ruotsin puoleisiin sukuihin liittyvä. Ks. Renbeteskommissionen 1913 I:1 ja I:5. Myös Poroasiat Suomen-Norjan rajalla. Poroasiat 1853–1966. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto HIVa:3. OMA.

⁴⁸ Rosberg 1910, s. 52; Linkola 1972, s. 67–70, 104–107, 112; nimismiehen kertomus rajantarkastus-matkasta tammikuussa 1893. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta kevättalvella 1897. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta kevättalvella 1902. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Poroasiat 1853–1966. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto HIVa:1–3. OMA.

⁴⁹ Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta syyskuussa 1896. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta syksyllä 1900. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta vuodenvaihteessa 1900–1901. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA. nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta syyskuussa 1902. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Poroasiat 1853–1966. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto HIVa:1–3. OMA.

⁵⁰ Rosberg 1910, s. 52; Linkola 1972, s. 67–70, 104–107, 112; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta tammikuussa 1893. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta kevättalvella 1897. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta kevättalvella 1902. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

eensa Kovan kylän eteläpuolella Sonkamuotkan ja Puolitaipaleen alueella Muonion rajalla. Esimerkiksi vuoden 1893 tammikuussa Enontekiön nimismies tavoitti Labban kylän Tarvan-totunturin itäpuolella Kuttasen ja Syväjärven talojen väliltä, kun taas maaliskuussa 1897 Labban kylä oli lähellä Palojoensuuta. Vuoden 1902 keväällä kylä oli Lavivaaran länsipuolella.⁵¹

Kaiken kaikkiaan Kovan että Labban porokylät laidunsivat läntisessä osassa Käsivartta naapureina ja laitumien mennessä suorastaan päällekkäin. Niiden nautinta-alueet vaihtelivat aika ajoin, ja laitumia myös hyödynnettiin vuoro vuosina.⁵² Selvää on, että ahtaalla alueella syntyi väistämättä myös keskinäisiä hankauksia ja poroeloen yhtymisiä. Jutamisreitit myös kulkivat toisten porokylien läpi, joten paimennussäännöt olivat kehittyneet tasapainottamaan laidunnusta.

Labban kylään tuli pororengiksi 1910-luvulla Aslak Juuso, jonka perhekunnan ympärille syntyi sittemmin Kaijukan porokylä. Kovan kylään kuulunut Piera Tornensis rakensi myös ensimmäisenä porosaamelaisena Käsivarressa kesätalon 1920-luvulla, mutta varsinaisesti vasta toisen maailmansodan jälkeen porosaamelaiset siirtyivät asumaan taloihin ja 1950-luvulta lähtien perhekohtainen jutaminen alkoi jäädä pois. Myös Kovan ja Labban kylät sulautuivat yhteen kesälaiduntamisen osalta.⁵³

Pienni oli Kalttopäiden porokylä, joka laidunsi 1900-luvun alkupuolella koillisosassa Käsivartta ja vähitellen myös aivan pohjoista osaa Haltin seutuvilla. Kylän perusti Pietari eli Pieti Pieranpoika Kalttopää, ”Pienni-Äijä” (1836–1918). Hän asui 1870-luvulla jonkin aikaa myös Ruotsissa mutta tuli sieltä takaisin Enontekiölle. Pienni asettui köyhänä miehenä Orposten ja Maggojen kyläkumppaniksi Porovuomalle. Talvisin Kalttopää oleskeli Ounastunturin luoteisosassa Pienninkurussa pienen poroelonsa kanssa. Osan talvea asuttiin Muotkajärven talossa väärtisuhteessa. Perhekunta jätti kuitenkin Ounastunturin 1800- ja 1900-luvun taitteessa, ilmeisesti sen jälkeen kun Pieti oli vuonna 1899 tuomittu porovarkauksista,⁵⁴ ja siirtyi itäosaan Käsivartta Torisvuomaan. Sinne oli muodostunut ”tyhjiö” Maggojen, Orposten ja Nikodemusten lähdettyä seudulta ja ruotsalaisten laidunnuksen heikennyttyä.

Tullessaan Käsivarteen Piennit elivät täysin metsästyksellä ja kalastuksella mutta vähitellen alkoivat myös kasvattaa porokarjaansa ostamalla metsästystuloillaan poroja. Osa vauraudesta syntyi ”terävällä veitsellä” eli varastamalla. Taloudessa oli myös karjaa. Asuminen oli puolitallista turvekammassa, mutta vuoden 1920 tienoilla rakennettiin myös hirsipirtti. Poronhoidon laajentuessa siirtyivät Kalttopäät täyspaimentolaisuuteen. Laidunmaat laajenivat Torisvuomasta pohjoiseen Rommavuomaan ja mukaan liittyi paimennussuhteeseen 1910-luvulta lähtien muitakin sukuja, erityisesti Ristat. Kun Labban väki oli länsiosissa lähekkäin Valkeapäiden kanssa, olivat he pohjoisessa ja koillisosissa naapureina Piennin kyläläisten kanssa.

⁵¹ Rosberg 1910, s. 52; Linkola 1972, s. 67–70, 104–107, 112; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta tammikuussa 1893. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta kevättalvella 1897. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta kevättalvella 1902. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

⁵² Enontekiön aineisto, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcb:1. OMA; Linkola 1972, s. 70–74, 81, 94; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta kevättalvella 1901. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

⁵³ Enontekiön aineisto, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcb:1. OMA; Linkola 1972, s. 70–74, 81, 94.

⁵⁴ Piera Kalttopään vankipassi 2.1.1900 sekä nimismiehen kirje kruununvoudille 1900, n:o 17. Kirjekonseptit 1900. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIA1:1. OMA. Varkaudet olivat kohdistuneet todennäköisesti juuri Maggojen porokarjaan.

Pienniläisten kyläyhteisö alkoi kuitenkin hajota 1930-luvulla, joskin se jatkoi eloaan vielä toisen maailmansodan jälkeen. Pohjoisimman osan Haltin seutuvilla otti käyttöönsä Aslak Juuson Kaijukan porokylä 1930-luvulla. Varsinaisesti juuri kaijukkalaisista tuli kesäaikoina Rommavuoman ja Raittijärven asujia.⁵⁵

Vuoden 1897 selvityksen mukaan porosaamelaiset laidunsivat talvisydämen aikaan muutama viikon eteläosassa Enontekiön kuntaa, mutta muuten he olivat pohjoisessa. Ounastunturin poroaidan oltua tuolloin jo lähes valmis oli osa porosaamelaisista perheistä jäänyt asumaan aidan sisälle. He olivat olleet valmiita osallistumaan myös aitauskustannuksiin. Nimismiehen mukaan myös useampia perhekuntia oli ollut aikeissa muuttaa aidan sisäpuolelle, jolloin laidunmaista olisi tullut pulaa. Siksi se ei ollut suotavaa. Ounastunturia varten laadittiin vuonna 1897 myös poroaitayhtiön ohjesäännöt, joissa haluttiin estää porosaamelaisten paimennus kokonaan aidan sisällä. Ohjeita laatiin valiokunnan mukaan porolappalaisille kun olisi jäänyt käytettäväksi yhä edelleen pohjoisessa osassa kuntaa heidän varsinainen alueensa, jotka olisivat pystyneet elättämään huomattavasti suurempia porokarjoja kuin tuolloin oli.⁵⁶

⁵⁵ Ks. Renbeteskommissionen 1913 1:1, s. 67–70; Linkola 1972, s. 106, 160–174, 229–230.

⁵⁶ Nimismies kuvernöörille 22.12.1897. Kirjekonseptit 1897. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA; nimismies kruununvoudille 17.2.1898. Kirjekonseptit 1897. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA.

2. Vaikeuksien aikakausi

2.1. Norjan rajan sulkeminen

2.1.1. Ongelmat syntyvät

Pohjois-Lapin porosaamelaisten asutus ja elinkeino joutuivat 1800-luvulla kriisiin, joka ilmeni jatkuvana väestöliikkeenä, yhä ankarampana laidunahtautena ja ennen kaikkea pororikollisuutena. Sekavaan tilanteeseen johtivat ennen kaikkea suurporonhoidon nopea alueellinen laajeneminen ja poromäärien suunnaton kasvu. Vaikeuksiin johtaneita käytännön tekijöitä olivat rajasulut, porokatovuodet ja poron arvonnousu. Pohjois-Lappiin oli muodostunut eräänlainen kehäilmiö, jossa suuret karjalaumat aiheuttivat ongelmia, joiden seurauksena syntyi kriisejä. Niiden seurauksena puolestaan poron hinta nousi, ja talousmuodosta tuli hyvin kannattava. Se johti taas karjamäärän kasvuun.

Norjalaiset alkoivat rajoittaa suomalaisten oleskelua 1800-luvun alkuvuosina Jäämeren rannikolla. Samaan aikaan voimistuivat erityisesti Inarissa valitukset norjalaisten yhä laajamittaisemmasta porolaiduntamisesta alueella. Norjalaistutkimuksissa on katsottu, että norjalaisviranomaiset olisivat olleet 1800-luvulla perin tietämättömiä Suomen puolen saamelaisten kalastustraditiosta Jäämeren rannikolla,⁵⁷ mutta tulkinta on perin erikoinen. Asiakirjojen valossa he olivat kyllä hyvin tietoisia traditiosta. Viranomaisille oli myös syntynyt pelko suomalaisten ja viime kädessä Venäjän vaikutusvallan kasvusta Ruijassa, joten Pohjois-Norja oli norjalais-tettava. Sen vuoksi muun muassa maanomistus sidottiin tiukasti kansallisuuspolitiikkaan ja kieleen.⁵⁸

Vuodesta 1832 lähtien neuvoteltiin rajaseudun asukkaiden oikeuksista harjoittaa laiduntamista, kalastusta ja metsästystä vieraan valtakunnan alueella. Pohjana oli 1751 Strömstadin traktaatti, jota ei enää pidetty soveltuvana muuttuneiden valtiopoliittisten suhteiden ja varsinkin Norjan porosaamelaisten liki hallitsemattomaksi paisuneen laiduntamisen vuoksi. Ongelmat olivat puhjenneet ensimmäisenä Inarissa, mutta vuonna 1832 todettiin, että myös Enontekiön kiinteästi asuvat ja verolla olevat maanviljelijät kärsivät norjalaisporojen laajamittaisesta, lähes koko kappelikunnan käsittäneestä laiduntamisesta. Molemmiin puolin valtakuntia neuvottelijat katsoivat, että koko joukko lisäpöytäkirjan säädöksistä olivat tarpeettomia. Traktaatin mukaisesti porolaidunmaita nimitettiin vero- tai vuokramaiksi (”skatte- eller städjeland”).⁵⁹

Erytyisesti suomalaisten taholta korostettiin, että ongelmia porojen laiduntamisessa syntyi sen vuoksi, että poronhoitajat pääsivät poronsa kesän ajaksi vapaaksi ja porot siksi vaelsivat Suomen puolellakin miten sattui. Siksi paimentamisessa oli palattava vanhaan tapaan, eli jatkuvaan porojen paimentamiseen. Poronhoidossa oli siis tapahtunut muutoksia perinteiseen

⁵⁷ Pedersen 1998, s. 74–76.

⁵⁸ Ks. Jernsletten 1986, s. 3–20.

⁵⁹ Nils Ekströmin raportti neuvotteluista 15.1.1833. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. 2. Del. Valtiosihteerinviraston aktit. KA; Muistio neuvotteluista Ekströmin ja Cappelenin välillä 8.2.1834. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. 2. Del. Valtiosihteerinviraston aktit. KA.

paimentamiseen verrattuna, mutta vapaa laiduntaminen oli samalla mahdollistanut myös porokkien huomattavan kasvun. Se oli johtanut puolestaan jäkälämaiden huonontumiseen.

Vuonna 1840 esitettiin sovintoehdotuksena, että Norjan muuttolappalaiset olisivat saaneet laiduntaa Suomen puolella kahdeksan kuukautta ja vastaavasti Suomen muuttolappalaiset Norjassa neljä kuukautta vuodessa. Laidunmaista olisi täytynyt maksaa tietty vuokrasumma, ja esimerkiksi koko Enontekiö olisi tullut laidunalueeksi. Sovintoehdotuksen mukaan Muonionniskan seurakunnan asukkailla olisivat olleet vastaavat vapaat oikeudet kaupankäynnin harjoittamiseen Norjan rannikolla kuin olivat utsjokisilla. Suomalaisia tuli myös kohdella tasavertaisina Norjan alamaisten kanssa.⁶⁰

Suomalaisten taholta myös korostettiin, että oli muuttolappalaisten itsensä aiheuttamaa sellainen taloudellinen tilanne, jossa heidän piti jatkuvasti hakeutua uusille laidunmaille ja seuduille. Näin he olivat vaikeuttaneet omaa taloudellista ja elinkeinollista asemaansa. He olivat myös aiheuttaneet sen, että aiemmin metsälappalaisten yksinomaisesti nauttimat peurojen metsästysmaat olivat muuttuneet porojen laidunmaiksi. Vapaasta laiduntamisesta johtuen poromäärät olivat kasvaneet, eivätkä laidunmaat enää riittäneet Norjan puolella. Vapaana ollessaan porolaumat vaelsivat Sodankylään saakka.⁶¹

Suomalaiset myös korostivat, että Norjan viranomaiset olivat nyt vaatimassa norjalaisen väestön asettumista Suomen puoleisille Muonion, Kittilän ja Sodankylän seuduille, joita olivat seudun vanhat metsälappalaiset asuttaneet ja hyödyntäneet jo ennen vuotta 1751, ja jonne vasta viime aikoina olivat tunkeutuneet muuttolappalaiset.⁶²

”Säkerligen är det Flytt Lapparnes eget begrepp om billighet, samt om oförenligheten uti de båda Lappstammarnes oeconomie, som förmått dem att, ved i sednare tider yppat behof af mera renbetesland än fordom, häldre söka sig nya vistelseorter uti Muonionniska, Kittilä och Sodankylä än åt Enare, hvarest de hitintills mera i sednare tiden inträngt sig på jagtländer, hvilka de nu begagna till betesmarker, än som i allmänhet på de betesmarker hvilka Skogs Lapparne enskildt begagnat.”

Oman ajan näkemykset ovat saaneet vahvistusta nykyajan tutkijoiden selvityksissä. Poronomistuksen ajautuminen yhä harvempien käsiin ja poromäärien kasvu johtivat yhteisön sisäisiin vaikeuksiin.⁶³

Neuvottelujen suurimpana kynnyskysymyksenä oli kuitenkin Jäämeren kalastus. Vuoden 1840 maaliskuussa kenraalikuvernöörille listattiin suomalaisille keskeiset näkökohdat neuvotteluissa. Keskeisenä vaatimuksena oli, että koska Norjan porolappalaisilla oli oikeus laiduntaa Suomen puolella, tuli myös Utsjoen, Inarin ja Enontekiön asukkailla olla täysi oikeus laiduntamiseen ja kalastukseen Norjassa. Kalastus tuli olla mahdollista sekä kotitarpeeseen että ansaitsemistarkoituksessa. Suomalaisten neuvottelijana ollut ylitorniolainen taloustirehtööri Nils Ekström raportoi toukokuussa 1841, että norjalaiset eivät hyväksyneet suomalaisten kalastusoikeutta Jäämeren rannikolla. Norjalaisten ehdotusta ei puolestaan hyväksytty suomalaisneuvottelijoiden taholla. Yhteisymmärrys oli perin kaukana, joten neuvottelut keskeytettiin tulok-

⁶⁰ Nils Ekströmin mietintö rajaneuvotteluista 1834. Keisarille 13.4.1835. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. 1. Del. Valtiosihteerinviraston aktit. KA. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. 2. Del. Valtiosihteerinviraston aktit. KA.

⁶¹ Nils Ekströmin yhteenveto pöytäkirjasta. 14.5.1841. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. 2. Del. Valtiosihteerinviraston aktit. KA.

⁶² Nils Ekströmin yhteenveto pöytäkirjasta. 14.5.1841. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. 2. Del. Valtiosihteerinviraston aktit. KA.

⁶³ Erit. Ingold 1980. Ks. myös Lähteenmäki 2004, s. 97–98.

settomina. Oulun läänin maaherra R. W. Lagerborg kirjoitti huolestuneena valtiosihteeri Rehbinderille, että Suomen porolappalaiset olivat siirtymässä kokonaan Norjan alamaisiksi koska rajaoloja ei saatu kuntoon.⁶⁴

Rajaproblematiikkaan kytkeytyi myös kysymys lapinveron suuruudesta, jota selvitettiin vuosien 1841–1843 aikana. Verokysymys oli osa Suomessa toteutettua rahauudistusta ja ruplaan siirtymistä. Lapinmaan asukkaat käyttivät ikivanhaa taktiikkaa ja uhkasivat siirtyä naapurivaltakunnan puolelle, siis Norjaan, kun Suomen alamaisina heidän verotuksensa oli nousemassa moninkertaiseksi. Varsinkin utsjokiset olivat nostattaneet vuonna 1842 yleisen mielihalun muuttamiselle Norjaan vaikeuksien vuoksi. Maaherra Lagerborgin mukaan rajariitaisuudet oli saatava ratkaistua, vaikka Suomen puolelta olikin jo tehty pitkälle meneviä myönnytyksiä.⁶⁵ Verotuksen ei saanut tuottaa enää lisää ongelmia.

2.1.2. Laiha lopputulos Suomelle

Pitkäkestoisten neuvottelujen tulos oli vaatimaton, sillä sopimukseen ei päästy. Ratkaisevan suunnan kehitykselle antoi Lapin kihlakunnan kruununvouti J. C. Wallenius, joka vuoden 1843 maaliskuussa laati memoriaalin Oulun läänin maaherralle. Wallenius viittasi Utsjoen, Inarin ja Enontekiön asukkaiden mielialoihin. Norjan lappalaisten jatkuvasti lisääntyneen haitanteon vuoksi he olivat pakotettuja tekemään sen, minkä monet olivat jo tehneet, eli muuttamaan Norjaan ahdistetun asemansa parantamiseksi.

Kruununvoudin mukaan asukkaat olivat valitettavan oikeassa. Tilanne olisi ollut siedettävä, jos Lapit olisivat olleet suunnilleen yhtä asuttuja, edut molemmin puolin yhtäläisiä ja rikkomukset olisi voitu hoitaa sopimuksin. Nyt kuitenkin Suomen lappalaiset olivat riippuvaisia elantonsa suhteen norjalaisten hyvästä tahdosta, kun taas norjalaiset suurena ryhmänä pystyivät hyödyntämään esteettä Suomen Lapin porolaitumia ja metsiä. Suomalaisilla ei kuitenkaan ollut mahdollisuutta kalastaa Norjan rannikolla ja vesistöissä. Wallenius jatkoi selvitystään ylevästi:

”Tilanne johtaa epäilemättä heikomman väestön perikatoon. Näin on jo melkein käynyt, sillä tuskin mikään muu side kuin rakkaus syntymätuntureihin ja norjalaisten halveksunta köyhempiä ja voimattomampia kohtaan estää nykyisin niin harvalukuisia suomalaisia lappalaisperheitä muuttamasta kokonaan Norjaan.”⁶⁶

⁶⁴ Melartin Pietarista kenraalikuvernöörille 20.3.1840. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. 2. Del. Valtiosihteerinviraston aktit. KA; maaherra Lagerborg valtiosihteeri Rehbinderille 11.12.1840. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. 2. Del. Valtiosihteerinviraston aktit. KA; Nils Ekströmin yhteenveto pöytäkirjasta. 14.5.1841. Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen. 2. Del. Valtiosihteerinviraston aktit. KA: Neuvottelumuistioita ja -jäljennöksiä 1839–1840. Norjan vastaista rajaa koskevia asiakirjoja. OLKA Hc4:1. OMA.

⁶⁵ Kuvernööri senaatin talousosastolle 10.4.1843. Kirjekonseptit 1843 n:o 16. OLKA Da:41. OMA; Kuvernööri keisarille 10.4.1843. Kirjekonseptit 1843 n:o 531. OLKI Da:35. OMA; Kruununvouti Wallenius kuvernöörille 27.3.1843. Lapin kihlakunnan kruununvoudilta saapuneet kirjeet n:o 12. Kirjediaarit 1843. OLKI Aa:47. OMA.

⁶⁶ Kruununvouti Walleniuksen kirje kuvernöörille 29.3.1843. Kirjekonseptit 1843, n:o 92. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto EI:1. OMA.

Kruununvouti Wallenius päätti vuoden 1843 muistionsa radikaaliin esitykseen, joka olikin varmasti norjalaisten pahin pelko koko rajakysymyksessä. Vanha Faelled (Fellesdistrikt⁶⁷) Utsjoen ja Inarin välillä mereen asti olisi tullut liittää Suomeen. Samoin maa Enontekiön ja Jäämeren välillä olisi pitänyt kuulua Enontekiön Lappiin. Koska sellaiseen ratkaisuun tuskin päästäisiin, esitti Wallenius ratkaisuna Norjan porolappalaisten tunkeutumiselle Suomeen rajan sulkemisen. Toisin sanoen molemminpuolinen porojen paimentaminen rajan yli tuli kieltää. Vastikään saamiensa kokemusten perusteella kruununvouti totesi, ettei Suomen lappalaisilla ollut mitään tarvetta viedä porojaan kesäisin meren rannikolle, ”emedan de lefva ganska väl inom eget land, endast de afvänes från gamla vanor.” Porot oli siis vain vieroitettava vanhoista tavoistaan.⁶⁸

Maaherra Lagerborg kannatti kruununvoudin linjauksia ja esitteli ne jo parin viikon kuluttua Walleniuksen muistion saapumisesta keisarille ja senaatin talousosastolle. Mukaan maaherra liitti myös itse muistion. Lagerborg totesi, ettei hän pystynyt ratkaisemaan asiaa ilman keisarin ja senaatin lupaa. Maaherran mukaan maan vaihto oli tuskin realistinen vaihtoehto, niin toivottavaa kuin se olisi ollut, mutta toisaalta myöskään vuoden 1751 traktaatti ei sitonut Venäjää. Hän saattoi epäröimättä kannattaa näkemystä rajan sulkemisesta, koska mikään ei pakottanut muuttolappalaisia kuljettamasta porojaan kesäisin Jäämeren rannikolle. Porot olisi voitu hoitaa siihen tapaan kuin Inarin, Sodankylän, Kittilän, Kuolajärven ym. seurakunnissa tapahtui. Niinpä Lagerborgin mukaan voitiin ilman enempiä neuvotteluja kieltää sekä suomalaisia että norjalaisia viemästä porolaumojaan valtakunnan rajan yli vieraalle maalle:

”invånarene på ömse sidor om Riksgränsen emellan Finland och Norrige må, utan vidare underhandlingars öppnande, förbjudas att framdeles öfverföra deras Rehnjor dar på fremmande område”.⁶⁹

Kruununvouti Wallenius sai vielä vuoden 1843 aikana tehtäväkseen selvittää Norjan porosaamelaisten aiheuttamat vahingot Suomen Lapissa. Tarvittaessa hänen piti itse käydä jokaisessa kylässä, jotta olisi saatu selvitettyä vahingot, jotka olivat aiheutuneet viimeisen kymmenen vuoden aikana porolaitumille, kesyporojen sekoittumiseen vieraisiin laumoihin, metsille, peuranpyynnille ja kalastukselle. Selvityksen valmistuttua kruununvoudin oli mentävä asiakirjojen kanssa maaherran luo ja annettava myös suullinen selostus tilanteesta.⁷⁰ Käytännössä selvitykset tehtiin pitäjän- ja kappelikokousten yhteydessä kevättalvella 1844. Enontekiön tilanteesta kerrottiin esimerkiksi vielä vuonna 1846, että puun saanti oli hyvin vaikeaa, koska ”norjalaiset lappalaiset olivat jo kauan sitten tuhonneet sieltä metsät.”⁷¹

Maaherra Lagerborgin esityksen jälkeen tapahtumat olivat kosmeettisia ja valtioiden välistä diplomatiaa. Senaatin täysistunnossa vuonna 1850 L. G. von Haartman esitti, ettei neuvottelu- ja kannattanut enää käydä vanhalta pohjalta. Hänen mukaansa myös kansainvälinen oikeus oli ottanut kantaa asiaan ja todennut, etteivät vuoden 1751 sopimuksessa sitoneet Suomen halli-

⁶⁷ Ks. aluekäsitteen historian osalta esim. Lähteenmäen yhteenvetoa tutkimuksista, Lähteenmäki 2004, s. 346–354.

⁶⁸ Kruununvouti Walleniuksen kirje kuvernöörielle 29.3.1843. Kirjekonseptit 1843, n:o 92. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto EI:1. OMA.

⁶⁹ Kuvernööri senaatin talousosastolle 10.4.1843. Kirjekonseptit 1843 n:o 16. OLKA Da:41. OMA; Kuvernööri keisarille 10.4.1843. Kirjekonseptit 1843 n:o 531. OLKI Da:35. OMA.

⁷⁰ Maaherra kruununvoudille norjalaisten aiheuttamista vahingoista 30.12.1843. Saapuneet maaherran kirjeet 1843. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:3. OMA; maaherra kruununvoudille norjalaisten haitanteosta ym. 1.4.1844. Saapuneet maaherran kirjeet 1844. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:3. OMA.

⁷¹ Maaherralta kruununvoudille 11.6.1846. Maaherralta saapuneet kirjeet 1846. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:5. OMA.

tusta muut kuin rajalinjaa koskevat säännökset. Jos Norja ei suostunut suomalaisten ehtoihin, oli raja suljettava. Senaatista rajakysymys eteni keisarille, joka ohjeisti kenraalikuvernööri Mensikovia vuonna 1851. Asiat olivat yhä samansisältöisiä kuin jo kruununvouti Wallenius oli ne esittänyt muistiossaan. Erityisesti todettiin perusteluna, ettei vuoden 1751 sopimus sitonut Venäjää. Kanslianeuvos Fabian Langenskiöld kutsui huhtikuussa 1851 myös kruununvouti Walleniuksen, tuolloin jo Kemin kihlakunnassa, neuvotteluihin raja-asiassa.⁷² Norjan hallitus ei myöskään katsonut rajan sulkemisen aiheuttavan ongelmia Norjan porolappalaisille, vaan hallitus toivoi elokuussa 1852 esittämässä raportissaan heidän siirtyvän kalastajiksi.⁷³

Edellisten esitysten valossa ei ole kovin yllättävää, että Vaasan hovioikeuden 23.8.1852 kiertokirjeellä suljettiin raja Norjan lappalaisten porokarjoilta, ”johtuen niistä esteistä joita Norjan hallitus oli asettanut Suomen lappalaisille”. Määräys astui voimaan 15. syyskuuta 1852 lähtien. Samalla kun rajasulku astui voimaan, päätettiin myös käräjien pitämisestä vuosittain Utsjoella. Kruununvoudille ja nimismiehille tuli myös velvollisuudeksi kiertää vuosittain rajan tarkastusmatkoilla. Norjalaisten poroja tavattaessa oli niistä takavarikoitava joka kymmenes ja huutokaupattava ne valtion hyväksi.⁷⁴ Suomen ja Norjan rajan ylittävä vapaa laiduntamisoikeus päättyi, sillä Norjan hallitus ei suostunut esimerkiksi rajavyöhykkeen luomiseen ja oli muutenkin tiukkana asiassa.⁷⁵

Senaatissa oli suunniteltu viiden virstan levyistä vyöhykettä, jossa poroilla olisi ollut mahdollista laiduntaa. Se olisi ollut sellaisilla rajalinjan osuuksilla, missä luonnostaan ei ollut rajaesteitä, kuten tuntureissa ja virtojen kohdalla. Asiasta tiedotettiin myös Lapin kruununvoutia heinäkuussa 1852, mutta norjalaiset eivät lopulta suostuneet vyöhykkeen luomiseen.⁷⁶

Lokakuussa 1852 kruununvoudille annettiin toimintaohjeet norjalaisten porojen takavarikko-asiassa. Hänen tuli menetellä siten, että ensin porot oli yritettävä ajaa takaisin Norjaan, ja jos se ei onnistunut, tuli takavarikoida tietty osa porokarjasta. Korvausta ei saanut kuitenkaan ottaa enempää kuin oli todella aiheellista. Toukokuussa 1853 maaherra kuulutti, että norjalaisten poroista oli otettava valtiolle nimenomaan joka kymmenes eläin rangaistukseksi. Sitä ei kuitenkaan tullut soveltaa, jos rajanylitys oli johtunut tietämättömyydestä.⁷⁷ Varmasti paikalliset viranomaiset sovelsivat määräyksiä myös viimeisen kohdan mukaisesti.

Kaiken kaikkiaan rajasulkuun johtanut historia on todellisuudessa ollut perin toisenlainen kuin tutkimuksissa on esitetty. Ensinnäkin rajoittamistoimet olivat Norjan viranomaisten ja osin myös paikallisten norjalaisten asukkaiden aiheuttamia. Suomalaiset olisivat halunneet säilyttää vuoden 1751 sopimuksen pääpiirteissään entisellään, koska se oli Suomen kannalta edullinen sopimus. Kun norjalaiset kuitenkin rajoittivat suomalaisten liikkumista Ruijassa,

⁷² Kanslianeuvos Langenskiöld kuvernöörille 5.4.1851. Virkamiehiltä saapuneet kirjeet n:o 25. Kirjediaarit 1855. OLKI Aa:55. OMA.

⁷³ Lähteenmäki 2004, s. 357.

⁷⁴ Wasa Hofrätts Cirkulaire, innehållande föreskrifter angående renbetet ömsesides om riksgrensens emellan Ryssland och Norrige, den 23 Augusti 1852. Samling 1869, s. 512–513; Kejsersl. bref till Hofrätten i Wasa, med särskilda stadganden, angående finska Lappmarken, den 11 April 1853. Samling, s. 516–517; Kejsersl. bref till Guvernören i Uleåborgs län, med förordnande om hvad iakttagas skall vid anställande af kronolänsmän i Lappmarken, den 11 April 1853. Samling 1869, s. 518.

⁷⁵ Lähteenmäki 2004, s. 355–358.

⁷⁶ Maaherra kruununvoudille rajasulusta. 30.7.1852. Saapuneet maaherran kirjeet 1852. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:10. OMA.

⁷⁷ Maaherra kruununvoudille rajasulusta. 8.10.1852. Saapuneet maaherran kirjeet 1852. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:10. OMA; maaherra kruununvoudille rajasulusta 11.11.1852. Saapuneet maaherran kirjeet 1852. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:10. OMA; maaherran kuulutus 26.5.1853. Saapuneet maaherran kirjeet 1853. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:11. OMA.

alkoivat valitukset Suomen Lapissa norjalaisten porokarjojen aiheuttamista vahingoista. Kysymys ei ehkä olisi kärjistynyt niin vaikeaksi, jos mukaan eivät olisi kytkeytyneet Suomessa myös veroasiat.

Toiseksi ei käynyt niin, kuten vielä esimerkiksi Maria Lähteenmäki esittää tutkimuksessaan, että suomalaiset olisivat vastustaneet rajan sulkemista ja vasta loppuvaiheessa 1850-luvun alussa olisivat kääntyneet kannattamaan sitä.⁷⁸ Koko ajatus rajan sulkemisesta syntyi suomalaisten paikallisviranomaisten keskuudessa norjalaisten taipumattomuuden vuoksi ja varsinkin sen jälkeen kun kruununvouti Wallenius oli kerännyt tietoja Lapin seurakunnista 1840-luvun alkuvuosina.

Enontekiöläisten kannalta rajasululla ei ollut loppujen lopuksi suurtakaan merkitystä, sillä raja Ruotsin kanssa pysyi avoimena. Samoin rajalinja Ruotsin ja Norjan välillä oli tietysti vapaa, olivathan maat keskenään personaaliunionissa. Ongelmia syntyi eniten koutokeinolaisille, jotka siirtyivätkin vuoden 1852 jälkeen suurin joukoin kirjoille Kaaresuvannon seurakuntaan.

2.2. Poronhoidon vaikeudet läntisessä Lapissa

2.2.1. Laidunahtaudesta kärjistynyt tilanne

Norjan-kysymyksen ratkettua 1850-luvulla nousivat ongelmat yhä näkyvämmiin esille läntisessä Lapissa. Suuret porokarjat kärsivät laidunten puutteesta ja tuloksena oli ravintotalouden kriisi. Se osaltaan pakotti varsinkin Ruotsin porosaamelaisten hakeutumisen yhä idemmäs Suomen Lappia. Sekavina vuosikymmeninä 1800-luvun puolivälin jälkeen yleistyivät myös porovarkaudet ja korvamerkkien väärentämiset, ”huparakorvat”. Varkauksista tuli suorastaan yleinen osa järjestelmää ja puhuttiin jopa poronryöstösodasta eräiden Ruotsin ja Suomen puolen porosukujen välillä.⁷⁹ Muonion piirin nimismiehen mukaan Norjan-rajalinjalla oleskeli 1880-luvun alussa ”rosvokylä”, jossa pidettiin useiden satojen porojen suuruista varastettua tokkaa. Ne sitten teurastettiin ja toimitettiin talollisille, jotka veivät ruhoja myyntiin.⁸⁰ Voidaankin sanoa, että 1800-luvun jälkipuolella oli liki kaikkien porosukujen edustajia käräjillä syytettynä porovarkauksista.⁸¹

Ruotsin puolella tilanne oli sama. Norrbottenin läänin maaherra Henrik Adolf Widmark kertoi vuonna 1882, että kehitys oli suorastaan ryöstäytynyt käsistä. Ruotsin Enontekiön käräjillä oli tuomittu viimeisten kymmenen vuoden aikana joka vuosi lukuisia lappalaisia porovarkauksista. Maaherra suhtautui asiaan kuitenkin ymmärryksellä. Hänen mukaansa väkiluku oli kasvanut voimakkaasti, ja siksi varsinaisesti talolliset olivat aloittaneet varkaudet. Lisäksi nomadit

⁷⁸ Ks. Sarva 1925, Osmonsalo 1933, Pedersen 1998, Korpijaakko-Labba 1998, Lähteenmäki 2004, s. 354–355.

⁷⁹ Linkola 1972, s. 56–57.

⁸⁰ Nimismies Carl Bäcklundin selonteko Oulun läänin maaherralle 31.8.1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA. Ks. myös Savolainen 1984, s. 86.

⁸¹ Nimismiehen kirjeet 1870–1880-luvulla. Kirjekonseptit 1861–1882. Kittilän piirin nimismiehen arkisto DFa1:2. OMA; Enontekiön piirin nimismiehen lähetetyt kirjeet 1890-luvulla. Varsinaiset kirjeistoet. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa:1. OMA.

eivät olleet muista rikoksista syytettyinä, eivätkä porovarkaudet olleet oikeastaan sen kummempia rikoksia kuin talollisten metsänhävitykset.⁸²

Samaan aikaan kun laidunmaiden ahtaus ja varkaudet vaikeuttivat itse poronhoitoa, nousi poron arvo huomattavasti. Varsinkin poronlihalla oli kysyntää Norjan rannikolla, mutta porotuotteita meni hyvin kaupaksi myös Rovaniemellä, Torniossa ja Haaparannalla.⁸³ Poron hyvä hinta houkutteli poromäärien nostamiseen. Näin suurporonhoitajista tuli myös erinomaisen varakkaita, ja he olivatkin 1800-luvun jälkipuolella varmasti Pohjois-Lapin vaurain väestönosa. Myös Suomen porosaamelaisten vauraus alkoi kasvaa rajasulkujen jälkeen.

Enontekiön talolliset olivat valittaneet 1830-luvulta lähtien norjalaisporojen aiheuttamista vahingoista heinämailleen. Vastaavien syiden perusteella alkoivat he myös rajoittaa Ruotsin puolen saamelaisten porolaiduntamista 1860-luvulta lähtien. Ilmeisesti ensimmäisen kerran keskusteltiin vakavammin ruotsalaisten aiheuttamista vahingoista vuoden 1863 Ruotsin Enontekiön käräjillä,⁸⁴ mutta vielä tuolloin asiassa ei ryhdytty toimenpiteisiin.

Joulukuussa 1865 päätettiin kuitenkin Muonion pitäjänkokouksessa kieltää sakon uhalla vierasseurakuntalaisten ja ulkomaalaisten porojen laiduntaminen Muonion kirkkoherrakunnan alueella. Oulun lääninkanslia myös hyväksyi päätöksen tammikuussa 1867. Perusteluna oli, että lappalaiset valtakunnan rajan toiselta puolen laidunsivat porojaan talojen lähetyvillä ja aiheuttivat suurta vahinkoa kyläkuntien poronjäkälä- ja heinämaille. Kotasijansa heillä oli Ruotsin puolella mutta porot Suomen puolella.⁸⁵

Oulun lääninhallituksen päätös 1867 oli sikäli erikoinen, sillä Ruotsin ja Suomen välinen rajakysymys oli siirtynyt myös diplomaattitasolle. Huhtikuussa 1865 maaherra oli pyytänyt kruununvoudilta lausuntoa lautumien suojaamisesta poroilta, jotka tulivat rajan yli Ruotsin puolelta. Ruotsin ulkoministeriö oli nimittäin antanut Venäjän Tukholman lähetystölle nootin rajaseudulla vallinneesta tilanteesta.⁸⁶ Kielloista päättäminen ei voinut tapahtua pelkästään paikallistasolla. Asia ymmärrettiin myös Muonioissa ja Enontekiöllä, ja niinpä asiassa lähesyttiin lääninhallintoa tilanteen ratkaisemiseksi. Maaherra laati asiasta vuoden 1867 lopulla lausunnon.⁸⁷

Yksinomaan Norjan rajasulun antama esimerkki ei ollut syynä länsirajan kehitykseen. Kuitenkin *tilanteen vaikeutumiseen juuri 1860-luvulta lähtien on nähtävä yhtenä tekijänä Norjan rajasulun vaikutukset*, sillä aikaisemmin ei Enontekiöllä kuulunut niin kokonaisvaltaisesti valituksia ruotsalaisten laiduntamisesta. Toki niittymaiden vahinkoja oli selvitelty käräjillä vuosikymmenien ajan. *Toinen selkeä syy oli uudistalojen määrän nopea nousu Enontekiöllä*

⁸² Norrbottenin läänin maaherra Oulun läänin kuvernöörille 14.6.1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

⁸³ Esim. Enontekiön piirin nimismiehen lähetetyt kirjeet 1890-luvulla. Varsinaiset kirjetösteet. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa:1. OMA; Nimismiehen kertomuksia rajantarkastusmatkoista 1882–1887. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

⁸⁴ Yksityiskohtainen selostus vuoden 1863 käräjiltä ks. Lähteenmäki 2004.

⁸⁵ Nimismies Bäcklund kuvernöörille 13.11.1876, jossa yhteydessä myös Muonion pitäjänkokouksen päätös 27.12.1865, § 2 sekä Oulun läänin kuvernöörinkanslian päätös 18.1.1867. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

⁸⁶ Maaherra kruununvoudille porolaitumien suojaamisesta 22.4.1865. Saapuneet maaherran kirjeet 1865, n:o 113. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:24. OMA.

⁸⁷ Maaherran kirje kruununvoudille 30.12.1867. Saapuneet maaherran kirjeet 1867, n:o 383. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:26. OMA.

1800-luvun puolivälissä. Perussyy oli tietysti Ruotsin poromäärien huomattava kasvu. Rajoitusasia eteni kuitenkin hitaasti hallinnon portaissa, ja on vaikea sanoa toteutettiinko pitäjänkokouksessa tehtyjä kieltoja käytännössä. Ainakaan minkäänlaisia valituksia asiasta ei jäänyt asiapapereihin.

Kittilässä laadittiin vuonna 1874 poronhoitoa koskenut ohjesääntö, joka tähtäsi osaltaan heinämaiden suojelemiseen porovahingoilta. Maaherra määräsi kesäkuussa 1875 myös enontekiöläisten laatimaan vastaavanlainen säännöstö mallinaan Kittilän ohjesääntö. Enontekiön kunnallislautakunta laatikin seuraavana vuonna säännöt, jotka hyväksyttiin kuntakokouksessa tammikuussa 1877. Ohjesäännössä erityisesti painotettiin, etteivät raitiot saaneet enää ottaa laidunnettavakseen ”viero-seurakuntalaisten ja vielä vähemmän ulkomaalaisten (Ruijan ja Ruotsin) poroja.” Mielenkiintoista on, että asiaa oli päättämässä muun muassa porolappalainen Aslak Skum, joka ei edes ollut enontekiöläisiä veronmaksajia.⁸⁸

Syksyllä 1877 perustettiin Muonioon myös ”poroin hoitoyhtiö” sen jälkeen, kun kuntalaiset olivat ”jo aikaa sitte havaittuansa sitä epäjärjestystä mikä poroin hoitamisessa ja menestyksessä on rasittanu”. Seuraavan vuoden maaliskuussa Enontekiön kuntakokous hyväksyi myös säännöt poronhoidolle. Päätöksiä tekemässä olivat jälleen myös paikalliset porosaamelaiset, sillä esimerkiksi juuri maaliskuun 1878 kokouksessa olivat läsnä ”sekä lantalaiset että lappalaiset suuressa paljoudessa”. Kokousväki totesi yksimielisesti, että varkauksista ja huparakorvista aiheutui suurta vahinkoa, joten poronhoidolle oli saatava aiempaa parempi järjestys. Kaitsijamiesten eli poronhoitajien tuli valvoa sekä lappalaisten että lantalaisten poroja. Porojen merkitsemisessä säädettiin, että 2/3 korvasta oli jätettävä merkitsemättä. Muuten se oli heti todettava huparakorvaksi.⁸⁹

Viimein kesällä 1879 Muonion kuntakokouksessa hyväksyttiin poronhoitoa koskeneet järjestyssäännöt, jotka kuvernööri vahvisti. Siinä porojen paimennus kiellettiin kolme virstaa eli 5 400 kyynärää lähempänä Muonionjokea. Enontekiön lappalaisten piti pitää vähintään viiden virstan etäisyys lähimpään taloon. Muiden ”viero- eli muukalaislappalaisten” kiellettiin kokonaan tulemasta pitäjän rajan sisälle.⁹⁰

2.2.2. Komitea rajoitusten kannalle

⁸⁸ Oulun läänin kuvernöörin päätös kunnallislautakunnan Enontekiön seurakunnassa pyynnöstä saada vahvistusta poronhoitoa koskevalle esitykselle 26.3.1877. Mukana myös Muonion kuntakokouksen päätös 7.1.1877. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA; maaherra kruununvoudille 1.6.1875 (kaksi kirjettä). Saapuneet maaherran kirjeet 1875, n:ot 116 ja 117. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:35. OMA.

⁸⁹ Oulun läänin kuvernöörin päätös kunnallislautakunnan Muonion seurakunnassa saada vahvistusta poronhoitoa koskevalle esitykselle mainitussa kunnassa. Mukana on pöytäkirja Muonion yhteisestä kuntakokouksesta 17.9.1877. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA; pöytäkirja Enontekiön kunnan kuntakokouksesta 25.3.1878. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

⁹⁰ Oulun läänin kuvernöörin päätös Muonion seurakunnan ja Enontekiön kuntalaisten ehdotuksen mukaan, tehty kuntakokouksessa 25.6.1879. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

Sääntöjä laadittaessa ongelmaksi nousi kysymys siitä, oliko paikallisilla asukkailla oikeus rajoittaa ruotsalaisten laiduntamista vanhojen valtiosopimusten vuoksi. Esimerkki rajoitusten mahdollisuuksista löytyi tietysti Norjan-rajalta. Ruotsalaiset virkamiehet vetosivat kuitenkin vanhaan valtiosopimukseen. Hälyttävältä kuulostaneet kertomukset saivat myös Suomen viranomaiset ryhtymään toimenpiteisiin. Oulun läänin kuvernööri oli kirjoittanut toukokuussa 1875, siis jo ennen määräystään Enontekiön ohjesäännön laatimisesta, senaatille sekä norjalaisten laittomasta porolaiduntamisesta Suomessa että Inarin ja Enontekiön poronhoitoa koskeneessa asiassa. Senaatti määräsi lokakuussa 1875 kuvernöörin muodostamaan paikallisen komitean valmistelemaan esitystä paremman järjestyksen saamiseksi Lapinmaan poronhoidossa. Kruununvouti A. K. Planting ehdotti komiteaan mukaan tunturilappalaista ja lautamies Piera Kalttopäätä tai kyytirättäri Juho Petter Väliataloa, joskin voudin mukaan Kalttopää ei ollut sellainen ”jota kutsutaan järkimieheksi” vaikka asiat hyvin tunteva olikin. Maaherra määräsi marraskuussa 1876 senaatin toimeksiannosta komitean valmistelemaan poronhoidon järjestämistä Lappiin.⁹¹

Asia jäi kuitenkin lepäämään muutamaksi vuodeksi ilmeisesti sen takia, kun Enontekiölle ja Muonion oli laadittu poronhoitosäännöt. Kruununvouti kuitenkin muistutti muun muassa keväällä 1878 maaherraa asiasta, sillä ”jotakin pitäisi tehdä jotta ruotsalaiset eivät laidunnuttaisi porojaan Suomen alueella.”⁹² Tilanne ei ollut rauhoittunut säännöillä.⁹³ Senaatissa pohdittiin vuonna 1879 mahdollisuutta rajoittaa Enontekiöllä uudistilojen perustaminen tietyn rajalinjan eteläpuolelle. Rajan pohjoispuoli olisi varattu yksinomaan lappalaisten porolaiduntamiselle. Senaatin kamaritoimituskunta päätyi kuitenkin ”tällä erää” kielteiseen kantaan rajan määrittämisessä kuultuaan asiasta Enontekiön asukkaita, kruunun virkamiehiä, maaherraa sekä maanmittausylihallitusta: suunnitelma ”för det närvarande skall förfalla”.⁹⁴

Lopulta vasta 6.5.1881 kuvernööri määräsi komitean aloittamaan selvitystyönsä. Puheenjohtajaksi tuli Muonion nimismies Karl Bäcklund ja jäseniksi Muonion kirkkoherra Oskar Aurén, Enontekiön kappalainen Aatu Laitinen, Muonion ja Enontekiön kunnan kunnallisvaltuuston puheenjohtaja Johan August Nyman, Enontekiön seurakunnan kunnallishallituksen puheenjohtaja Johan Hetta ja Muonion emäseurakunnan kunnallishallituksen puheenjohtaja Johan Erik Liikavainio. Sihteerinä toimi tuolloin Muoniossa ollut opiskelija H. R. Damstén. Mukana ei siten ollut yhtään porosaamelaisten edustajaa, eikä siinä ollut myöskään alun perin mukaan kaavailtu Juho Väliatalo. Ensimmäinen kokous pidettiin 28.6.1881 Muoniossa, ja jo kahden

⁹¹ Kuvernööri kruununvoudille poronhoidon ja laiduntien säätelystä 6.11.1875. Liitteenä senaatin maataloustoimituskunnan kirje kuvernöörille 21.10.1875 (n:o 864). Saapuneet maaherran kirjeet 1875, n:o 227. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:35. OMA; nimismies Bäcklund kuvernöörille 13.11.1876. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA. Asiaan liittyen myös Oulun lääninkonttori kruununvoudille 23.5.1878. Saapuneet maaherran kirjeet 1878, n:o 171. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:38. OMA.

⁹² Kruununvouti kuvernöörille 24.4.1878. Lapin kihlakunnan kruununvoudilta saapuneet kirjeet 1878, n:o 231. OLKI I Da:77. OMA; Oulun lääninkonttori kruununvoudille 9.5.1878. Saapuneet maaherran kirjeet 1878, n:o 136. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:38. OMA.

⁹³ Muonion nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkastaan marras-joulukuussa 1879. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

⁹⁴ Oulun lääninkonttori kruununvoudille 29.3.1879. Saapuneet maaherran kirjeet 1878, n:o 67. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:39. OMA; Oulun lääninkonttori kruununvoudille 18.12.1879. Saapuneet maaherran kirjeet 1880, n:o 14. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:40. OMA; Senaatin kamaritoimituskunta kuvernöörille 25.11.1879. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet 1879, n:o 1879. OLKI 2 Da:78. OMA.

kuukauden kuluttua 22.8.1881 annettiin kuvernöörille asiasta mietintö.⁹⁵ Asiaa oli siten valmisteltu jo ennen komitean virallista perustamista.

Komiteassa nostettiin esille nimenomaan ruotsalaisten porolaiduntamisesta aiheutuneet vahingot ja epäjärjestys paikallisille asukkaille, vahinkoja ei korvattu ja enontekiöläisten oma poronhoito ei voinut edistyä. Komitea viittasi Norjan rajasulkuun ja totesi, ettei tuolloin ratkaistu Enontekiön alueen laidunnuskysymystä. Hankaluudet olivat siksi saaneet jatkoa esteettömästi.⁹⁶

Lähtökohta oli siten komitean työskentelyssä selkeä. Mietintö rakentui kahden kysymyksen ympärille: oliko ruotsalaislappalaisten oleskelu aiheuttanut vahinkoa ja häiriötä ja miten oleskelua olisi voitu rajoittaa. Ensimmäiseen kysymykseen oli vastaus selvä. Papisto ja virkamiehet eivät voineet valvoa suurta määrää vierailevia lappalaisia, joten tuloksena oli epäjärjestys ja rauhattomuus. Lisäksi porot aiheuttivat suurta vahinkoa talollisten heinäsadolle. Toisen kysymyksen ratkaisuna oli ruotsalaisten rajan ylittävän laidunnuksen rajoittaminen, koska sille ei vuoden 1751 sopimus asettanut esteitä. Norjan raja-asiat olivat siis esimerkkinä kannanotolle. Myös Enontekiön ja Muonionniskan kuntakokouksen yhtyivät komitean näkemyksiin yksimielisinä.⁹⁷

Kruununnimismies Bäcklund laati myös mittavan selonteon Enontekiön tilanteesta, jossa hänen mukaansa suurin ongelma oli nimenomaan ruotsalaisten porolappalaisten laajamittainen laiduntaminen Suomen puolella. Heidän levittäytymisensä oli käynyt yhä laajemmalle Enontekiön alueella. Ounastunturillakin laidunsi 1880-luvun alussa jo noin 1 500 ruotsalaisporoa. Samalla myös provarkauksista oli tullut pahemmanlaatuinen vitsaus. Parasta nimismiehen mukaan olisi ollut, jos Hetan, Peltovuoman, Kyrön ja Suonttavaaran porotalot eivät olisi olleet lainkaan kanssakäymisessä porolappalaisten kanssa. Ruotsalaisten paimennus olisi täytynyt kokonaan sulkea pois asutuilta seuduilta, minkä tosin nimismieskin ymmärsi käytännössä mahdottomaksi tehtäväksi. Hänen mukaansa kuitenkin ruotsalaislappalaisten porolaidunnus rajoitti paikallisten poronhoidon mahdollisuuksia. Enontekiö oli Bäcklundille ”den enda lappmarksort der allra största delen af den fastboende befolkningen saknar renar”, eli ainoa Lapinmaan alue, jossa talollisilla ei ollut poroja. Raitiolappalaiset olisivat voineet hoitaa talollisten poroja, kuten tehtiin muuallakin Suomen Lapissa. Poronhoidosta ei olisi siten tullut haittatekijää maataloudellekaan vaan erinomainen sivuelinkeino.⁹⁸

Jo vuoden 1881 rajantarkastuskertomuksessaan Bäcklund oli korostanut rajoitusten välttämättömyyttä nimenomaan tilallisten ja uudistilojen maiden sekä ”suomalaisten muuttolappalaisten” poronhoidon suojelemiseksi. Kaiken lisäksi ruotsalaiset eivät maksaneet minkäänlaisia korvauksia vahingoista, vaikka heidän olisi niin täytynyt tehdä. Esimerkkinä vahinkojen suuruudesta oli Kelottijärven kylä, jossa seitsemän talon heinärehusta olivat porot syöneet syys-

⁹⁵ Komitean mietintö Oulun läänin kuvernöörille, Muoniossa 22.8.1881. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

⁹⁶ Komitean mietintö Oulun läänin kuvernöörille, Muoniossa 22.8.1881. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

⁹⁷ Komitean mietintö Oulun läänin kuvernöörille, Muoniossa 22.8.1881. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

⁹⁸ Nimismies Bäcklundin selonteko 31.8.1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

talven 1880 ja kevään 1881 aikana 980 leiviskää (n. 8 300 kg). Aukkaat eivät saaneet korvauksia menetyksistään.⁹⁹

Ruotsin puolella rajoituksiin suhtauduttiin kielteisesti. Olihan vallitseva tilanne toisaalta myös edullinen Ruotsille, sillä porosaamelaiset maksoivat veronsa Ruotsiin mutta laidunsivat suurimman osan vuodesta Suomen ja Norjan puoleisia alueita. Maaherra Widmarkin mukaan enontekiöläiset eivät tulisi talviaikoina edes toimeen ilman Ruotsin porolappalaisia, sillä niin monenlaisia etuja kanssakäyminen heidän kanssaan tarjosi. Komitean jäsenet kyllä kielsivät jyrkästi asian. Maaherra painotti, että Ruotsin lappalaisten tuli kuitenkin maksaa korvauksia eduistaan, joita he saivat laiduntamisestaan Suomessa.

Maaherra myös totesi olevansa hyvin tietoinen, että *ruotsalaiset lappalaiset eivät voineet vedota porojen laiduntamisessa mihinkään juridiseen oikeuteen tai mihinkään maiden väliseen erityiseen konventioon, jossa heille olisi sellaisia oikeuksia vahvistettu*. Lappalaiset olivat harjoittaneet poronhoitoa ikimuistoisen tavan mukaan, eivätkä he olleet halukkaita luopumaan vanhoista muuttoreiteistään. Porolappalaiset eivät myöskään olleet halukkaita muuttamaan muille laidunmaille, joita heille osoitettiin Ruotsin alueella.¹⁰⁰

Maaherra Widmarkin kanssa samansuuntaisia näkemyksiä esitti Sodankylän kirkkoherra Samuel Porthan, joka oli ollut muutaman vuoden pappina Muonion seurakunnassa. Hänen mukaansa Ruotsin lappalaisilla ei ollut mitään etuoikeuksia poronhoitoon Enontekiöllä, vaikka alue oli kuulunutkin vanhastaan Ruotsiin. Porthanin mielestä Enontekiöllä vallinnut epäjärjestys johtui nimenomaan Ruotsin lappalaisten suurimittaisesta laiduntamisesta.¹⁰¹

Nimismies Bäcklund laati myös ehdotuksia rajalinjoista, joiden puitteissa ruotsalaisten laiduntaminen olisi tullut tapahtua Enontekiöllä. Eräs linjaus oli Lätäsenon suulta Muonionjokilaaksoa Urtasvaaraan, jonka sisällä olisi voinut olla 21 neliöpeninkulman suuruinen laidunalue. Myöhemmin Bäcklund esitti kuitenkin laajempaa aluetta, jonka etelärajana olisi ollut Kuttasen kohdalla Muonionjokeen laskeva Tarvantojoki. Sen pohjoispuolelle olisi jäänyt ainoastaan kahdeksan taloa. Norrbottenin maaherran mukaan alkuperäinen esitys Lätäsenon pohjoispuolisesta alueesta oli ollut aivan liian pieni riittääkseen Ruotsin porojen talvilaitumiksi. Parasta olisi ollut, jos Ruotsin porolappalaiset olisivat käyttäneet kaikkia niitä alueita, joita he vanhan tavan mukaan olivat hyödyntäneet. Tästä oikeudestaan he olisivat voineet maksaa korvausta 5 penniä porolta.¹⁰²

⁹⁹ Muonion nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta helmi-maaliskuussa 1881. Kertomus on säilynyt komitean papereiden yhteydessä: Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

¹⁰⁰ Norrbottenin läänin maaherra Widmark Oulun läänin kuvernöörille 14.6.1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

¹⁰¹ Samuel Porthan, Yttrande angående Kronolänsman Karl Bäcklunds uti dess till Herr Guvernören i Länet 8 sistlidne December afgifna reseberättelse uttalade önskningsmål. Sodankylä 2.2.1880. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

¹⁰² Norrbottenin läänin maaherra Widmark Oulun läänin kuvernöörille 14.6.1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA; Nimismies Bäcklundin selonteko 31.8.1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA; Muonion nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta helmi-maaliskuussa 1881. Kertomus on säilynyt komitean papereiden yhtey-

Ruotsissa oli myös juuri tuohon aikaan valmisteilla uusi poronhoitoa koskenut lainsäädäntö, jonka yhteydessä määriteltiin myös saamelaiden muuttoliikkeestä Norjan ja Ruotsin välillä. Siinä kaavailtiin ajallisia ja alueellisia rajoituksia muuttamiselle, muun muassa kuuden kilometrin etäisyys norjalaistaloista. Ruotsissa suunniteltiin laidunmaat jaettaviksi erityisiin piireihin, joissa asuneet porosaamelaiset olisi rekisteröity. Viranomaiset tai poroisäntä saattoi määrätä myös poroperheen muuttamaan toiseen piiriin, jos kyseisessä piirissä oli ahdasta. Poronhoitajien oli velvollisuus korvata piirin sisällä asuneille maatalouden harjoittajille aiheuttamansa vahingot. Piireistä kaavailtiin siten yhteislaidunta-alueita, joissa olisi ollut tarkkaan rajattu määrä porotalouden harjoittajia.¹⁰³

Enontekiön kuntakokous teki vielä helmikuussa 1881 päätöksen, jossa se vaati Oulun lääninhallitusta ryhtymään toimiin, jotta Ruotsin lappalaisten olo kunnan alueella estettäisiin. Kokouksen mukaan Ruotsin lappalaiset tulivat yhä enenevässä määrin Enontekiön puolelle ja koko kappelikunnan alueelle, ja ”tekivät suuren vahingon talollisten heinä ja jäkälä maille sekä talvella valmiille heinälle ja kootuille jäkälille.” Mukana päätöksenteossa oli myös Enontekiön porosaamelaisia, muun muassa Juho Turi, joka kyllä sittemmin muutti Ruotsiin.¹⁰⁴

Komitea päätyi lopulta esittämään Ruotsin porolappalaisten laidunalueeksi Enontekiön pohjoisosaa tietyn rajalinjan mukaisesti, eikä se siis halunnut lopettaa kokonaan ruotsalaisten paimennusta Suomessa. Rajalinja suunniteltiin lähteväksi Ruotsin puoleisen Kuokkasen tilalta Muonionjokea pohjoiseen Kelottijärvelle, sieltä suoraan Vaskojoelle ja Saitsikursuun ja Lätäsenuon, sieltä Uijajoen suulta Puusajoelle, Torrakaoiviin ja päätyen Suomen ja Norjan rajalle lähelle Kieldovaddhoa. Käytännössä siis Käsivarren alueesta olisi tullut laidunnusalue. Laidunnusaika rajattiin talveen. Jokaisesta Suomen puolelle tulleesta porosta olisi täytynyt myös maksaa kymmenen pennin korvaus. Maksua ei olisi tarvinnut suorittaa, jos ruotsalainen porokylä ainoastaan olisi siirtynyt Kaaresuvannosta Enontekiön kautta Norjaan. Tosin siirtymäajaksi kaavailtiin vain yhtä viikkoa lokakuun aikana ja vastaavasti paluujutolle viikkoa maaliskuun-toukokuun kuluessa. Muuttoreitin eli jutokeinon tuli olla kaavaillun rajan pohjoispuolella. Sääntöjen rikkomuksista olisi seurannut tietyn suuruinen sakkorangaistus.¹⁰⁵

2.2.3 Asetus viivyttelyjen jälkeen

dessä: Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

¹⁰³ Förslag till Förordning rörande de Lappar, som med renar flytta mellan de förenade konungarikerna Sverige och Norge (Ruotsin valtiopäivien ehdotus). Kertomus on säilynyt komitean papereiden yhteydessä: Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

¹⁰⁴ Enontekiön kunnalliskokouksen puheenjohtaja J. A. Nyman kuvernöörille 2.4.1881. Mukana myös Enontekiön kuntakokouksen pöytäkirja 2.4.1881. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

¹⁰⁵ Förslag till stadgar angående svenske lapparnes vistelse och renbetes-förhållanden inom Muonioniska sockens af Lappmarkens härad område (1881). Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea. Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Senaatin maanviljelystoimikunta Hh:1. KA.

Rajoittamisyrietykset jäivät ilman toivottua tulosta, vaikka paikalliset virkamiehet ja kunnallishallinto olivat yksimielisiä asian suhteen. Nya Pressen -lehden mukaan Ruotsin ja Venäjän ulkoministereiden välillä käytiin sekä Tukholmassa että Pietarissa vuoden 1883 aikana keskusteluja muuttolappalaisten asemasta. Asiassa oli tapahtunut myös suoranaista ”diplomatisk notväxling”, eli nootteja oli vaihdettu diplomaattisella tasolla.¹⁰⁶ Mitä todennäköisimmin juuri näiden keskustelujen tuloksena rajakysymys jäi pöydälle.

Laiduntaminen jatkui entisellään ja nimismiehen mukaan ”täysin järjestäytymättömänä” 1880-luvulla,¹⁰⁷ joskin Ruotsin valtio myönsi ainakin vuonna 1885 enontekiöläisille talollisille 3 000 kruunua korvausrahoja vahinkojen kattamiseksi. Vahinkojen osoittaminen oli kuitenkin perin vaikea prosessi, sillä käytännössä nimismies Bäcklund kiersi Enontekiön taloissa selvittämässä mahdollisuuksia vahinkokorvausten hakemiseen. Ongelmana oli, että todistajia oli vähän ja kunkin tilan heinätilusten tarkka osoittaminen vaikeaa.¹⁰⁸

Niinpä nimismies Bäcklund vaati vuosina 1886 ja 1887 Suomen hallitusta tekemään pysyvän ratkaisun Ruotsin lappalaisten laiduntamiskysymyksessä. Tuolloin laidunnus oli laajentunut myös Kittilän pitäjän pohjoisosiin. Bäcklundin mukaan Enontekiöllä asui talviaikaan syyskuulta huhtikuulle 200–300 ruotsalaislappalaista. Sen sijaan Norjan porolappalaisia ei Enontekiöltä tavattu rajantarkastusten yhteydessä.¹⁰⁹ Nimismies laati myös jyrkkäsanaisen kirjoituksen Finland-lehteen heinäkuussa 1886.¹¹⁰ Huhtikuussa 1888 hän raportoi, että Enontekiöllä oli yhä yli 30 ruotsalaisten lapinkylää, mutta ”asia oli hallituksen käsittelyssä”. Sen sijaan porovarkaudet olivat lähes loppuneet 1880-luvun aikana, tai niitä ei tullut ainakaan enää viiranomaisten tietoon.¹¹¹

Lopulta yli kahden vuosikymmenen puntaroinnin jälkeen annettiin 20.6.1888 armollinen kuulutus, jossa säädeltiin Ruotsin paimentolaisten kulkemisesta Suomen alueella: ”ruotsalaisten porokarjain retkistä suomalaisella alueella Enontekiäisissä Ruotsista Norjaan ja sieltä takaisin.” Asetuksen ensimmäisessä pykälässä todettiin, että ruotsalaisten poronomistajien oli sallittu tulla porojensa kanssa Ruotsista tai Norjasta Suomeen ainoastaan tiettyinä ajankohtina vuodessa. Toisen pykälän mukaan kulkeminen sai tapahtua Enontekiön kappelikunnan läpi kahta kahden ja neljän virstan levyistä tietä myöten, jotka tulitisiin erikseen paaluttamaan. Kolmas pykälä määritteli läpikulun ajankohdaksi syys- ja lokakuun sekä keväällä huhti- ja toukokuun. Kulkeminen tuli tapahtua eteläisemmällä reitillä viiden vuorokauden ja pohjoisella tiellä seitsemän vuorokauden kuluessa. Porokarjasta oli myös maksettava tietty korvaus pääluvun mukaan.¹¹²

¹⁰⁶ Nya Pressen 27.10.1883.

¹⁰⁷ Nimismiehen kertomuksia rajantarkastusmatkoista 1882–1887. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

¹⁰⁸ Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta joulukuussa 1884–tammikuussa 1885. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; nimismiehen kertomus 2. rajantarkastusmatkasta maaliskuusta huhtikuussa 1885. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

¹⁰⁹ Nimismiehen kertomukset rajantarkastusmatkoista 1885–1887. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

¹¹⁰ Finland 29.7.1886.

¹¹¹ Uusi Suometar 13.1.1881; Uusi Suometar 25.1.1881; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta joulukuussa 1887–tammikuussa 1888. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

¹¹² Keisarillisen Majesteetin Armollinen Julistus ruotsalaisten porokarjain retkistä suomalaisella alueella Enontekiäisissä Ruotsista Norjaan ja sieltä takaisin. 22.6.1888. Suomen Suuriruhtinanmaan Asetus-kokous n:o 23. 1888; asetusta koskeva kirjeenvaihto ja asiakirjat: Senaatin siviilitoimituskunta kuvernöörille 9.6.1888. Senaatin erityisvirkamiehet. Kirje n:o 2. Senaatista saapuneita kirjeitä. OLKA Ea2:45^a. OMA; Senaatin lähettämä sähkö

Käytännössä julistus tarkoitti ruotsalaisten vapaan laiduntamismahdollisuuden päättymistä. Tosin ilmeisesti osittain Ruotsin hallituksen pyynnöstä määräyksen voimaantumista lykättiin vuodella eteenpäin, vaikka sen oli tarkoitus olla voimassa syyskuun alusta 1888 lähtien. Senaatista ilmoitettiin yksinkertaisesti vain sähköellä 22.8.1888 Ouluun, että asetuksen voimaantumista oli siirretty myöhemmäksi. Toinen syy oli varmasti se, ettei asetuksessa määrättyjä teitä saatu linjattua ja merkittyä elokuussa 1888. Kruununvouti laati raportin kuvernöörille merkitsemistyön suunnattomista vaikeuksista, joita hän oli yhdessä yhdeksänmiehisen joukon kanssa kohdannut syyssateiden ja tulvien riivaamissa tuntureissa. Miehet olivat joutuneet suorastaan hengenvaaraan. Tielinjat saatiin kuitenkin merkittyä valmiiksi kesäkuussa 1889.¹¹³ Asetus pantiin lopulta täytäntöön 1.9.1889 lähtien.

Välivaihe oli aiheuttanut myös erikoisia tilanteita. Muonion nimismies Bäcklund kertoi, kuinka hän oli tullut joulukuussa 1889 Enontekiöllä Norjan rajan lähetyvillä olleeseen Ruotsin lappalaisten porokylään, jossa oli ollut noin 40 henkeä ja 5 000 poroa. Siellä oli ollut myös ruotsalainen Norrbottenin läänin lapinvouti Forsström, joka oli saapunut kylään ylipuhukseen heidät muuttamaan Arjeplogin Lappiin. Porokylän väki oli kuitenkin todennut, että he halusivat jäädä Suomeen. Bäcklund ei ollut ilahtunut asiasta. Hän totesi, että heillä oli toki vapaus tehdä hakemus, ”mutta että minä, jos Oulun läänin herra Kuvernööri vaatisi lausuntoa heidän hakemuksestaan, selittäisin lappalaisista olevan vahinkoa paikkakunnalle, koska vähäiset jäljellä olevat porolaitumet tarvitaan Suomen lappalaisille ja talollisten poroille.” Nimismies esitti myös myöhemmin, että ruotsalaislappalaisten anomuksiin tulisi suhtautua kielteisesti.¹¹⁴

Enontekiölle asetettiin rajanvalvontaa varten myös oma varanimismiehen nimikkeellä toiminut virkamies, jota tehtävää tuli hoitamaan syksyllä 1889 A. J. Nyman. Hän laati pitkän selostuksen syystalven 1889 tilanteesta Enontekiöllä. Nymanin mukaan kolme suurta Ruotsin porokylää, pilttolaiset, Palopäät ja Markun pojat, joilla oli yhteensä vähintään 20 000 poroa, eivät olleet enää tulleet Suomen puoleiselle Kielisen alueelle läntiseen Käsivarteen, jossa he olivat tavallisesti syystalvisin laiduntaneet. Väki oli paennut protokkiensa kanssa Kilpisjärven taakse nimismiehen tullessa seudulle. Niin sanotut Ruotsin raisilaiset, jotka jutasivat Norjan puoleisessa Raisin tunturissa, eivät olleet tulleet lainkaan Suomen puolelle. Niinpä Suomen lappalaisten ei ollut tarvinnut enää ”suurten Ruotsalaiskylien poljettua, siljotettua, syötettyä tunturit, paeta heidän edessä, vaan ovat rauhassa saaneet asua Kielisessä olevissa Suomen tuntureissa.” Nymanin mukaan Suomen porolappalaiset olivat itse hänelle kertoneet ja vakuuttaneet, että he olivat ennen pakotettuja jutamaan outamaille, eli havupuumetsiin.¹¹⁵

On selvää, että ruotsalaisten porosaamelaisten laidunnuksen loputtua Käsivarressa ottivat Suomen puoleiset suvut käyttöönsä alueet, eli käytännössä Kovan ja Labbab porokylät.

Helsingistä Ouluun 22.8.1888. Senaatin erityisvirkamiehet. Kirje n:o 2. Senaatista saapuneita kirjeitä. OLKA Ea2:45^a. OMA.

¹¹³ Lapin kihlakunnan kruununvouti kuvernöörille 12.4.1889. Senaatin erityisvirkamiehet. Kirje n:o 2. Senaatista saapuneita kirjeitä. OLKA Ea2:45^a. OMA.

¹¹⁴ Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta marraskuussa 1889–tammikuussa 1890. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta vuodenvaihteessa 1890–1891. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

¹¹⁵ Enontekiön nimismiehen selostus kuvernöörille 21.12.1889. Senaatin erityisvirkamiehet. Kirje n:o 2. Senaatista saapuneita kirjeitä. OLKA Ea2:45^a. OMA; Muonion nimismies kuvernöörille 31.12.1889. Senaatin erityisvirkamiehet. Kirje n:o 2. Senaatista saapuneita kirjeitä. OLKA Ea2:45^a. OMA.

2.3.4. Dramaattiset seuraukset

Raja-asetuksen voimaanastuminen merkitsi suorastaan mullistusta läntisen Lapin poronhoidolle. Nimenomaan vasta Ruotsin rajan sulkeminen aiheutti suuria muutoksia läntisen Lapin oloihin. Nimismies Nyman selosti kuvernöörille, kuinka ruotsalaisten poistuttua pohjoisosasta Enontekiötä siirtyi alue kokonaan Suomen porolappalaisten käyttöön. Haltituntureiden alueelta he ”saavat kerrassaan hyvät asuinsijat”. Muu osa Enontekiötä olisi jäänyt ”monioiden talollis-paimentolaisten käytettäväksi”. Siksi ei nimismiehen mielestä pitänyt koskaan hyväksyä vierasmaalaisten poropaimentolaisten muutttoa Enontekiölle. Nyman päätti selostuksen voimakkaisiin ilmaisuihin. Hänen mukaansa karjanhoito oli rappiutilassa läntisessä osassa Enontekiötä, koska ulkomaalaiset porot olivat aiheuttaneet suuria vahinkoja talollisten niityille ja heinille. Lisäksi ”asukkaat suoraan sanoen ovat olleet Ruotsin paimentolaisten orjia.”¹¹⁶ Tokihan heidän asemansa ei ollut niin synkkä, mutta mielenilmaisu kuvastaa hyvin vastatulleen virkamiehen vaikutelmia näkemästään.

Rajasulku ei ollut täysin ehdoton. Ruotsin porosaamelaisille annettiin siis asetuksen mukaan oikeus tiettyinä aikana vuodesta siirtyä Suomen Käsivarren kautta Norjaan. Teitä oli 1890-luvulla kahdessa paikassa. Hirvasvuopion talon yläpuolelta kulki ylempi tie ja alempi tie meni Vittangin korkeudelta Saarikoskella Melajärven kautta Norjan rajalle Munnikurkkioon. Merkkeinä käytettiin tuntureissa kivipylväitä viisarikivillä, jotka osoittivat linjan suunnan. Ainakin osaa näistä kivistä on pidetty tutkimuksissa vanhoina 1600-luvun lapinkylien rajamerkkeinä. Uutta reittiä kaavailtiin 1890-luvun alussa vielä Syväjärven ja Sakkaraisen kautta Norjan rajalle. Järjestelyt olivat kuitenkin monimutkaiset, muuttoaika lyhyt ja jutokeino kapea, maastoon hakattu reitti. Niinpä säädöstä ei käytännössä noudatettu. Enontekiön nimismiehen A. A. Mannisen mukaan päällimmäinen syy oli kuitenkin haluttomuus maksaa vuoden 1888 mukaista korvausta reittien käytöstä. Esimerkiksi vuosina 1894 ja 1895 kukaan ei ollut käyttänyt teitä.¹¹⁷

Muuttoliikettä Suomen ja Norjan rajan lähetyville harjoittivat 1890-luvulla ainakin viisi Kaaresuvannon porokylää. ”Ies-Pietin”, Päiviön ja Hurrin lapinkylät siirtyivät monena vuotena ”varkain” rajan yli. Esimerkiksi vuonna 1892 Päiviöt olivat olleet Suomen rajan tuntumassa lokakuun ajan, ja kun nimismies oli tarkastusmatkallaan lähtenyt Käsivarresta, tuli porokylä Suomen puolelle. Mankut ja niin kutsuttu saarelaisten kylä olivat viettäneet useamman vuoden Norjassa. Nimismiehen mukaan ei ollutkaan tarpeellista suunnitella uusia reittejä, vaan mielummin tuli tehostaa valvontaa. Muuten oltiin hänen mielestään palaamassa entiselleen ruotsalaisten porokyläiden jäädessä talvehtimaan Suomen puolelle.

Monena 1800-luvun lopun vuosina nimismies tavoitti Norjan rajaseudulla, toisinaan esimerkiksi Munnikurkkion seudulla, myös koutokeinolaisen Pauluksen porokylän. Nutit laidunsivat 1890-luvun jälkipuolella Oikijärven ympäristössä Iiton pohjoispuolella. Yleensä ruotsalaiset ja norjalaiset päästivät syysaikaan poronsa Lätäsenon ja Könkämäenon välisille tuntureille. Esimerkiksi syyskuussa 1899 Labban miesten etsiessä porojaan Aatsajoen alueella tiesivät he

¹¹⁶ Enontekiön nimismiehen selostus kuvernöörille 21.12.1889. Senaatin erityisvirkamiehet. Kirje n:o 2. Senaatista saapuneita kirjeitä. OLKA Ea2:45^a. OMA.

¹¹⁷ Nimismies kuvernöörille lappalaisten jutoteistä 25.1.1892 [päiväys p.o. 1893]. Kirjekonseptit 1893. n:o 24. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA; nimismies Manninen Muonion nimismiehelle 8.12.1894. Kirjekonseptit 1894. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA; nimismies Manninen Muonion nimismiehelle 5.6.1895. Kirjekonseptit 1895. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA.

kertoa, että ruotsalaiset porot olivat jo lähteneet pois seudulta ja muutamia oli jäänyt heidän tokkaansa. Seuraavana syksynä kovalaisten poroelossa oli norjalaisten Bålin ja Smaukon poroja.¹¹⁸

Rajaesteitä kierrettiin myös vanhaan tapaan antamalla porotokka sukulaisten paimennettavaksi naapurimaan puolelle. Siksi yhä 1890-luvulla enontekiöläisiäkin poroperheitä vaihtoi kotipaikkaansa eri maiden välillä. Esimerkiksi Labban perhekunta joutui maaliskuussa 1894 syytteen ”vierasmaalaisten porojen suojelemisesta y.m.”, ja asia päättyi Vaasan hovioikeuteen saakka.¹¹⁹ Sinänsä porosaamelaisille itselleen ei ollut mitään kansallista merkitystä sillä, mihin valtioon he kuuluivat ja olivatko he suomalaisia, ruotsalaisia tai norjalaisia. Olennaisinta oli se, miten he pystyivät parhaiten hoitamaan elinkeinoaan. Sen sijaan valtiollinen merkitys korostui laidunnusmahdollisuuksien hyödyntämisessä. Varsinkin 1800-luvun loppupuolelta lähtien oli erittäin merkityksellistä, minkä valtakunnan alamaisia he olivat.

Vuoden 1888 asetuksen lopputulos oli jyrkempi kuin komitea oli esittänyt ja myötäili Muonion ja Enontekiön kuntakokousten kannanottoja. Norjan rajasulku ei ollut aiheuttanut Enontekiöllä vielä dramaattisia seurauksia porosaamelaisille, koska sitä pystyttiin helposti kiertämään, mutta Ruotsin vastaisen rajan sulkeminen oli mullistava toimenpide. Muonion nimismies Bäcklund kertoi kevättalvella 1890, ettei Enontekiöllä näkynyt yhtään Ruotsin lappalaista eikä heidän poroiaan.¹²⁰

Ruotsin alamaisilla ei ollut enää mahdollisuuksia porotalouden harjoittamiseen Suomen puolella. Nimismiehen mielestä Ruotsin lappalaisten paimennus oli ehkäissyt ja melkein hävittänyt poronhoidon Suomen puolella. Se oli tietysti liioiteltua, mutta tosiasia on, että Enontekiön poromäärät olivat 1880-luvulle saakka varsin pieniä verrattuna naapuripiittäjiin ja lähtivät nopeaan nousuun 1800-luvun loppuvuosina.¹²¹

Eriyisen dramaattinen rajasulku oli Kaaresuvannon porosaamelaisille. Ruotsin valtiovalta olikin määrännyt Enontekiön laitumia käyttäneitä poroperheitä muuttamaan ilmeisesti jopa uhkasakon pakolla Arjeplogiin, mutta perhekunnat olivat hajaantuneet eri puolille Ruotsin Muonionjokilaaksoa ja osa jäänyt Norjaan. Tässä oli varmasti myös yksi syy siihen, että kaaresuvantolaiset eivät tulleet Suomeen. Kiinnijäämisen pelko ja pakkomuutto pelotti. Siinä oli myös syy sille, että koko joukko porosaamelaisia muutti vuoden 1890 jälkeen kirjansa takaisin Kaaresuvannosta Norjaan.

Suunnitelmat pakkomuutoista Arjeplogin Lappiin raukesivat ainakin osittain vuonna 1894, kun porokarjojen määrät vähenivät Jukkasjärvellä merkittävästi koparataudin seurauksena.

¹¹⁸ Nimismies kuvernöörille lappalaisten jutoteistä 25.1.1892 [päiväys p.o. 1893]. Kirjekonseptit 1893. n:o 24. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIA1:1. OMA; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta vuodenvaihteessa 1892–1893. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta syyskuussa 1896. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta joulukuussa 1897. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta syyskuussa 1899. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta syksyllä 1900. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

¹¹⁹ Nimismiehen valitus Vaasan Hovioikeudelle 6.3.1894. Kirjekonseptit 1894. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIA1:1. OMA.

¹²⁰ Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta marraskuussa 1889–tammikuussa 1890. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta marras-joulukuussa 1890. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

¹²¹ Pöytäkirja Enontekiön kappelikunnan kokouksesta 13.2.1894. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja 1894–1898. Poronhoitoa koskevia erilaisia asiakirjoja 1891–1898. OLKA Ej:1. OMA.

Yksistään vuonna 1894 oli Jukkasjärven alueella menehtynyt 30 000 poroa. Luku kuvaa hyvin kuinka suurissa karjamäärissä liikuttiin Ruotsin puolella. Laidunmaiden vähyys aiheutti myös porojen nälkäkuolemia, joten lapinvouti Forsström oli kääntynyt suomalaisviranomaisen puoleen ja pyytänyt mahdollisuutta tilapäiseen laidunnusmahdollisuuteen Enontekiöllä. Aloite oli lähtenyt Suomen puolelta Uula Maggan toimesta, mutta alun perin pyyntö oli kyllä syntynyt ruotsalaisten sukulaisten keskuudessa. Nimismies A. A. Manninen suhtautui pyyntöön perin kielteisesti, sillä hänen mukaansa Kaaresuvannon lappalaiset eivät olleet halukkaita siirtymään Ruotsin Lapin läntisiin osiin. Pyyntö oli Mannisen mukaan ainoastaan ”viimeinen ponnistus” laidunmaan saamiseksi Suomesta. Poroja olisi tullut Enontekiölle jopa 70 000–80 000.¹²²

Ruotsin vastaisen rajan sulkeminen merkitsikin ankaraa takaiskua nimenomaan Ruotsin puolen porosaamelaisille, kun taas Enontekiön porotalous virkistyi rajasulun jälkeen huomattavasti. Nimismies kertoi vuonna 1899, että ruotsalaisten tyytymättömyys rajaoloihin oli ”nousut äärimmilleen”. He olivat yrittäneet tuloksetta saada lievennyksiä vuoden 1888 rajoituksiin, jolloin kiukku oli kohdistunut nimismiestä vastaan. Häntä oli syytetty muun muassa eläinräkkäyksestä, kun viranomaiset olivat ottaneet syyskuun iltahämärissä 1899 takavarikkoon Nunastunturin kaarteessa kymmenkunta ruotsalaisten poroa. Kaarto oli tehty valtion varoilla nimenomaan takavarikkoporojen kokoamista varten. Käytännössä esimerkiksi juuri takavarikointi oli tunturiseudulla erittäin hankalaa, varsinkin kun paikalliset eivät olleet halukkaita auttamaan nimismiestä. Poropaimenilla oli myös eräänlainen vartiojärjestelmä nimismiehen saapumisen varalle, jolloin laumat ehdittiin viedä rajan yli turvaan.¹²³ Siksi porojen takavarikkoja tehtiin kaiken kaikkiaan hyvin vähän.

Tarkastusmatkat olivat raskaita myös fyysisesti. Nimismiehellä oli usein neljä apumiestä mukanaan. Matka alkoi yleensä Hetasta Näkkäläjärveen, josta mentiin Pöyrisjärven kautta Palojarvelle ja edelleen Norjan-rajaseutua Käsivartta ylös. Siilasvuoman autiotuvalta käännyttiin Ruotsin rajalle ja tultiin alas Lätäsenoa ja Muonionjokivartta Palojoensuuhun. Välillä käytiin sisämaassa tarkistamassa paikallisten porotokkia. Usein seurattiin porolaumojen jälkiä pitkiä matkoja tunturiseudulla. Talvisydämen aikana yövyttiin myös ulkosalla vartijoiden harhauttamiseksi. Vieraan maan poroja tavattaessa ne paimennettiin yhteen ja pidätettiin kymmenes osa valtiolle. Porot kuljetettiin usein juuri Nunastunturiin, jossa pidettiin välittömästi huutokauppa. Jonkin ajan kuluttua lähdettiin takaisin kierrokselle päinvastaisessa järjestyksessä ja tultiin Peltovuomaan ja sieltä Hetan kirkolle.

Talvikausi vuonna 1901 oli Kaaresuvannossa hyvin vaikeaa laidunnusaikaa, joten kuusi porokylää ja noin 8 000 poroa oli siirtynyt Norjaan. Houkutus oli tietysti suuri tulla myös Suomen puolelle, joten vaikeuksien keskellä viranomaisten valvonta tuntui perin ikävältä. Valituksia tehtiin yhä vuonna 1902, joka myös oli paha katovuosi. Vuonna 1906 Ruotsin viranomaiset kääntyivät jälleen suomalaisten puoleen, jotta Kaaresuvannon poronomistajat olisivat voineet laiduntaa Enontekiön jäkälämailla. Talvikausi oli ollut poikkeuksellisen vaikea ravinnonsaannin osalta. Nimismies Hänninen vastusti jyrkästi anomusta todeten, että muuten Lapin palis-

¹²² Nimismies kuvernöörille 8.12.1894. Kirjekonseptit 1894. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA; nimismies kuvernöörille 5.12.1894. Kirjekonseptit 1894. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA.

¹²³ Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta kevättalvella 1892. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta syyskuussa 1899. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA; nimismies kuvernöörille 28.11.1899. Kirjekonseptit 1899. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA; nimismies kruununvoudille 1902. Kirjekonseptit 18.6.1902. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA; Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta kevättalvella 1901. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

kunnan porokarjat joutuisivat suunnattomiin vaikeuksiin.¹²⁴ Myönnytyksiä ei tehty, mutta asetuksen mukainen siirtymäoikeus Suomen kautta Norjaan vahvistettiin ainakin vielä vuonna 1926 Suomen ja Ruotsin valtioiden välillä niin pitkäksi aikaa, kuin toinen osapuoli sanoutuisi siitä irti.¹²⁵

¹²⁴ Nimismies kuvernöörille 11.1.1906. Kirjekonseptit 1906. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIA1:1. OMA; nimismies kruununvoudille 1902. Kirjekonseptit 18.6.1902. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIA1:1. OMA; nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta keväällä 1901. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

¹²⁵ Suomen ja Ruotsin välinen sopimus poroista rajaseuduilla 5.1.1926. Valtiosopimukset 1/1926. [Www.finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1926/](http://www.finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1926/).

3. Muuttoliike Sodankylään ja Kittilään

3.1. Kohti uusia seutuja

3.1.1. Ekspansion luonteva tulos

Koutokeinossa oli koettu poronhoidossa syvä kriisiaika 1800-luvun puolivälissä. Vuosien 1852–1888 aikana siirtyi lähes 300 porosaamelaista Ruotsin alamaiseksi Kaaresuvantoon, jolloin he saivat muodollisesti vapaasti liikkua Ruotsista Norjaan ja Suomeen.¹²⁶ Norjan rajasulku oli aiheuttanut porosaamelaisille merkillisen tilanteen, jota he pyrkivät käyttämään itselleen mahdollisimman edullisella tavalla hyödyksi, jotta vanhat laiduntamisalueet ja juttamisreitit olisi voitu säilyttää. Käytännössä muuttoliike tapahtui tuolloin vielä paperilla, sillä todellista väestöliikettä oli vähän.

Esimerkiksi kevättalvella 1885 nimismies oli pidättämässä Peltovuoman ja Vuontisjärven kylän lähetyvillä olleita Norjan lappalaisia Jörgen Hettaa ja Aslak Saraa, kun he olivat laiduntamassa 900 poron tokkaansa seudulla. Miehillä oli kuitenkin mukanaan todistukset, että he olivat muuttaneet ja kirjoilla Kaaresuvannon seurakunnassa. Pidätyksiin ei ollut aiheetta. Samoin kävi lähiseudulla olleiden Anders Turin, Erik Proksin, Nils Saran, Henrik Saran, Anders Speinin ja Matts Hetan perhekuntien kanssa, sillä myös heistä oli tullut ruotsalaisia.¹²⁷ Käytännössä he viettivät talvenselän Enontekiön, Kittilän ja Sodankylän seudulla porojensa kanssa ja menivät kesän ajaksi Norjan puolelle.

Myös toisenlaisia tapoja oli laidunnusmahdollisuuksien säilyttämiseksi. Esimerkiksi koutokeinolaisen Aslak Gaupin perhe anoi vuonna 1900 oleskelulupaa Enontekiölle, jossa he olivat asuneet jo muutaman vuoden. Nimismies ei sellaista suositellut, koska he olivat valekaupan keinolla siirtäneet porokarjansa Suomen puolelle ja nimismiehen mukaan ”turmellisivat jäkälämaat” lopullisesti ja palaisivat sen jälkeen takaisin Norjaan.¹²⁸

Kittilän nimismies oli tehnyt laajan tarkastusmatkan seurakunnan pohjoisosaan kevättalvella 1876, kun hänelle oli ilmoitettu suuren joukon Norjan lappalaisia paimentavan porojaan Lompolon ja Puljun seuduilla. Siellä oli ollut useita ”tunturikyliä”, mutta kun nimismies saapui tarkastamaan niitä, ei hän tavannut kuin koutokeinolaisen ”Riuku-Niilan” vaimon lapsiensä kanssa. Lopulta nimismies löysi Enontekiön Peltovuoman kylän lähetyviltä koutokeinolaisen Niila Saran tokkansa kanssa. Poroista olisi täytyntä ottaa 19 takavarikkoon, mutta Sara maksoi porojen sijaan mieluummin rangaistuksen rahassa. Kittilän nimismies totesi myös, että erityisesti koutokeinolaisia oleskeli suuren osa talviajasta Kittilän ja Enontekiön alueella.¹²⁹ Rajasululla ei siis ollut kovin suurta merkitystä. Kolme vuosikymmentä myöhemmin ilmeisesti Niilan poika Niila Sara muutti Sodankylään asumaan.

¹²⁶ Koutokeinolaissuvuista ks. Steen 1952. Myös Sápmi-sukuja: //home.no/jan-4/index2.htm.

¹²⁷ Nimismiehen kertomus rajantarkastusmatkasta kevättalvella 1885. Vuosikertomukset. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIVa:1. OMA.

¹²⁸ Nimismies kuvernöörille 5.11.1900. Kirjekonseptit 1900. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA; nimismies kuvernöörille 5.4.1903. Kirjekonseptit 1903. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA.

¹²⁹ Nimismies kuvernöörille 24.3.1876. Kirjekonseptit. Kittilän piirin nimismiehen arkisto DIa1:2. OMA.

Vaikeuksien aika 1870- ja 1880-luvulla oli pakottanut osan porosuvuista muuttamaan myös pysyvästi idemmäs Kittilään ja Sodankylään. Idän ja lännen välinen muuttoliike ei ollut kuitenkaan uutta ja yllättävää pohjoisessa, sillä poronomadit olivat liikkuneet Kittilän ja Sodankylän pohjoisosissa jo 1700-luvun jälkipuolelta lähtien. Vuonna 1784 kirjoitettiin sanomalehdessä olleessa Sodankylän kuvauksessa, kuinka pororutto oli levinnyt pitäjään Jukkasjärveltä muuttaneiden porolappalaisten tuoman porokarjan mukana.¹³⁰ Keitä muuttajat olivat olleet, on hyvin vaikea tietää, mutta yksi muuttajasuvuista on ollut Pokka (Pågga). Ainakin osa perhekunnasta meni vuonna 1789 takaisin Jukkasjärvelle.¹³¹ Todennäköisesti myös Suikit tulivat tuolloin Kemin Lappiin ja olivat eri suku kuin itäisen Kemin Lapin Suak-suku. Enontekiölle oli tullut porosaamelaisia jo aiemmin 1700-luvulla vaikeina poroepidemiavuosina.

Lähes vuotuista muuttoliikettä edustivat 1820-luvulta lähtien pororaitiot, etenkin Vasaran ja Suikin suvuista, jotka liikkuvat työn perässä Muonion (Enontekiön), Kittilän ja Sodankylän välillä.¹³² Joskus 1810-luvulla tuli Sompion Korvaseen kotivävyksi Enontekiön Peltovuomasta Pekka Eira, josta tuli arvostettu kylän isäntä. Samuli Paulaharju kertoo elävästi, kuinka Korvasen Pekalla ja hänen vaimollaan Mustan Eeva-Kaisalla oli niin paljon lapsia, ettei ”äitimuori kohta muistanut kaikkien nimiäkään.”¹³³ A. J. Sjögren kirjoitti vuonna 1828, että Sodankylässä asui 26 lappalaista porojensa kanssa.¹³⁴ Vuonna 1863 ilmoitettiin Enontekiön Orbusten perhekunnan muuttaneen Utsjoelle.

Kitisen latva-alue ei siis ollut enontekiöläisille ja porosaamelaisille mitenkään tuntematonta seutua. Itse asiassa koutokeinolaisten asettuminen pysyvästi asumaan Sodankylän ja Kittilän seudulle sekä eteläiseen Inariin oli 1700-luvulta lähtien käynnissä olleen suurporonhoidon ekspansion luonteva tulos, sillä Koutokeinon puolella asuneet perhekunnat olivat viimeistään 1820-luvulta lähtien laiduntaneet porojaan Kittilän ja Sodankylän pohjoisosien tunturiselänteillä ja vuomilla. Pääasiassa muuttoliike tapahtui perhekunnan siirtymisenä perheineen ja poroineen, kuten Uula Hetan tytär, Sodankylän porosaamelainen Elsa-Marja Aikio muisteli: ”sitten he ovat tänne siirtyneet niin että ovat lähteneet jutamaan aina tännemmäs ja tännemmäs niiden porojensa kanssa.”¹³⁵

Jotkut muuttajista olivat aluksi 1870-luvulla myös pororaitioina. Se ei ollut kuitenkaan muuttoon syy, vaan enneminkin mahdollisesti vaivattoman sopeutumisen seudulle.¹³⁶ Pororaitioiden palkkaaminen oli jo vakiintunut järjestelmä 1870-luvun alkuvuosien Sodankylässä.¹³⁷ Varsinkin Hetan sukuun kuuluneiden perheiden muuttohalukkuutta pois Koutokeinosta lisäsi vuoden 1852 Koutokeinon mellakka, johon suvun jäseniä oli myös osallistunut.¹³⁸ Heitä muutti aluksi Jukkasjärven seurakuntaan.

3.1.2. Asettuminen Pohjois-Sodankylään

¹³⁰ Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo 3.6.1784; Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo 17.06.1784.

¹³¹ Seurakunnasta muuttaneiden luettelot 1789. Sodankylän KA IBA:1. OMA.

¹³² Seurakuntaan muuttaneiden luettelot 1829–1879. Kittilän KA IBA:1–2. OMA; Seurakunnasta muuttaneiden luettelot 1829–1880. Kittilän KA IBA:1–2. OMA.

¹³³ Paulaharju 1939 (1979).

¹³⁴ Sjögren 1828.

¹³⁵ Elsa-Marja Aikio, Muistelukset, suku ja esi-isät. Sammallahti 1975, s. 12.

¹³⁶ Ks. Linkola 1967, s. 255.

¹³⁷ Tämä näkyy selkeästi esimerkiksi Sodankylän 1870-luvun käräjäpöytäkirjoissa, joissa nimenomaan pororaitiot olivat usein todistamassa porojen aiheuttamia vahinkoja niittymaille.

¹³⁸ M. Aikio 1987a, s. 97–99; M. Aikio 1987b, s. 18–21; M. Aikio 1988.

Pohjois-Sodankylässä sopivat ensimmäiset asiakirjatiedot tulokkaista vuoden 1870 kevääseen, kun hoitoalueelle oli tehty ilmoitus Tankajokivarren Kaksilauttaseen tehdystä tuntemattomasta metsäpirtistä (”skogspörte”). Toki sekin saattoi olla jonkin ohikulkijan rakentama mutta pysyvänä rakennelmana epätodennäköistä. Keväällä 1874 tehtiin hoitoalueella ilmoitus, jonka mukaan Lokan takamailla oli kaadettu metsää, muutama sata nuorta runkoa, porojen ruokkimista varten. Kyseessä oli kuitenkin kuusamolaisten luppokaskia, joita olivat tehneet ilmeisesti talollisten pororeinkeinä olleet koilliskairan miehet. Näin kertoivat myös paikalliset Lokan asukkaat, sillä heidän mukaansa ketkään muut kuin kuusamolaiset eivät ruokkineet porojaan sillä tavoin.¹³⁹

Huomattava on, että esimerkiksi metsähallinnon asiakirjoissa ei mainittu porosaamelaisia kertaakaan 1880-luvun alkuun mennessä, joten heidän muuttonsa ovat tapahtuneet ilman mitään suurempaa dramatiikkaa.¹⁴⁰ Tulivathan he kuitenkin paikallisen metsänhoitoalueen hallinnoimiin kruununmetsiin.

Kaiken kaikkiaan pysyvistä porosaamelaisten muuttoliikkeestä Sodankylään ei ole merkkejä ennen 1870-luvun alkua, eikä ole myöskään syytä olettaa, että se sitä aikaisempaa olisi ollut. Juuri tuohon ajankohtaan, eli vuosien 1870–1875 välille, sijoittivat myös paikalliset asukkaat heidän tulonsa maantieteilijä J. E. Rosbergille vuonna 1890.¹⁴¹ Porosaamelaisten oma perimätieto kertoo yhteisen, kolmen miehen tutkimusretkikunnan lähettämistä Sompion kairaana, ilmeisesti joskus 1860-luvun lopulla (1866), mikä toisaalta sopii hyvin Käsivarren 1860-luvun tulehtuneeseen tilanteeseen. Retkikunnan jäseneksi mainittu Lassi Nikodemus oli tullut Sodankylään mahdollisesti ensimmäisenä vuoden 1870 tienoilla.¹⁴² Asiakirjamerkinnöistä voi myös hyvin päätellä, ettei muutto Sodankylään tapahtunut mitenkään kaikkien perhekuntien yhtäaikaista liikkeenä.¹⁴³

Varsinaisesti ensimmäisenä porosaamelaisena muutti Matti Peltovuoma Koutokeinosta Sodankylään vuonna 1872 puolisonsa Marketta Iisakintytär Tuurin kanssa.¹⁴⁴ Seuraavana siirsi kirjansa Lassi Nikodemus kesällä 1874 yhdessä puolisonsa Maarit Märtenintytär Saran kanssa. Nikodemus oli myös yhdessä Petter Peltovuoman kanssa kuultavina vuoden 1876 Sodankylän talvikäräjillä, kun metsänvartija Mikko Musikka syytti talollinen Kristo Kaaretkoskea vaatimen ja vasan anastamisesta. Musikka oli jättänyt kaksi vuotta aikaisemmin poronsa hoidettavaksi Kaaretkosken tokkaan, mutta vaadin olikin metsänvartijan mukaan päätynyt talollisen merkkiin. Todistajiksi oli määrää tulla poronhoitajina olleet Nikodemus ja Peltovuoma, mutta he jäivätkin saapumatta oikeuden eteen. Peltovuoman sijaan paikalla oli kyllä Jouni Hetta, mutta häntä ei kelpuutettu todistajaksi. Nikodemus ja Peltovuoma olivat siis ainakin vuoden tai kaksi aikaisemmin olleet Sompiossa ja Pohjois-Sodankylässä, ja niinhän muutto-

¹³⁹ Metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 30.7.1870. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit 1870. Sodankylän hoitoalueen arkisto DIa:1. OMA; metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 30.4.1875. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit 1875. Sodankylän hoitoalueen arkisto DIa:1. OMA.

¹⁴⁰ Tutkimuksen yhteydessä on käyty läpi metsähallinnon Sodankylän hoitoalueen kirjeaineisto ja kruununtilojen asiakirjat. Kemin tarkastuspiiristä on puolestaan läpikäyty Sodankylän, Ounasjoen ja Muonion hoitoalueen vuosikertomukset. Valitettavasti Sodankylän nimismiehen arkistoaineisto ei ole säilynyt 1800-luvun osalta.

¹⁴¹ Rosberg 1891, s. 44.

¹⁴² Retkikuntakertomus on esitetty useissa yhteyksissä, mm. M. Aikio 1987b.

¹⁴³ Sellaista on arvellut muuton olleen Marjut Aikio, ks. esim. M. Aikio 1988, s. 65.

¹⁴⁴ Tieto perustuu Martti Linkolan esitykseen (1967, s. 255). Itse en ole muuttotodistusta löytänyt Sodankylän kirkonarkistosta, mutta Linkolan tietoa ei ole syytä epäillä.

kirjatkin kertovat asiasta. Petter oli Johannes ja Matti Peltovuoman isä ja naimisissa Elli Kitin kanssa.¹⁴⁵

Alkuvuodesta 1876 myös Matti Ponku (Pånga) eli Ponku-Matti asettui perheensä kanssa virallisesti Sodankylän seurakuntaan. Arvattavasti Ponkut tulivat yhtä aikaa Jouni Hetan perheen kanssa, sillä olihan Ponkun tytär Gunilla avioitunut vuonna 1870 Kaaresuvannossa Jounin pojan Isak Hetan kanssa. Virallisesti Hetat siirsivät muuttokirjansa Sodankylään vuonna 1881. Enontekiöltä tulleet Maggan ja Nikodemuksen perheet jäivät Muotkavuoman ja Tankajoen alueelle lähelle Inarin rajaa. Norjan puolelta tulleet Ponkun, Peltovuoman ja Jouni Hetan (Jouni-faari) perhekunnat menivät Sompiojärven alueelle. Asuinpaikat näkyvät erinomaisen tarkasti Rosbergin vuonna 1890 laatimassa Pohjois-Sodankylän kartassa.¹⁴⁶

Niila Nikodemus otti myös muuttokirjan yhdessä puolisonsa Katarina Baerin kanssa Enontekiöltä Sodankylään vuoden 1877 keväällä, mutta Katarina ehti kuolla ennen muuttoa. Niila tuli Sodankylään neljän tyttärensä kanssa, jotka jäivät käytännössä Lassi ja Maarit Nikodemuksen huollettaviksi. Vuonna 1878 siirsivät myös kirjansa Koutokeinosta Kaaresuvannon kautta Sodankylään Isak Turin leski Elin Turi, syntyjään Eira, ja hänen tyttärensä Marketta. Elli-äiti meni vielä vanhoilla päivillään vuoden 1878 huhtikuussa naimisiin Sompion talollisen Hans Johan Aran kanssa. Marketta avioitui Matti Peltovuoman kanssa, ja toinen siskokista oli naimisissa Matti Ponkun kanssa. Osa perheistä tuli myös toisten kutsumana, mutta Niila Sara myi vuonna 1905 porotokkansa Koutokeinossa, tuli ”lompsansa kanssa” Sompioon ja osti uuden porotokan.¹⁴⁷ Tosin Sarat olivat liikkuneet pohjoisen Kittilän ja Sodankylän seudulla jo vuosikymmenien ajan.

Kaikki Koutokeinon muuttajat tulivat myös passitta Suomeen, mutta suurin osa siirtyikin Ruotsin kautta. Oulun läänin maaherra oli antanut valtakuntien välisestä muuttoliikkeestä yleisen ja jyrkkäsanaanaisen ohjeen jo vuonna 1844. Ruotsin ja Norjan rajan lähellä oli tullut passitta Suomeen joukko ruotsalaisia ja norjalaisia, jotka oli kirjattu kirkonkirjoihin ja henkikirjoihin. Maaherran mukaan ulkomaalaisia ei saanut kirjata missään ominaisuudessa varsinkaan henkikirjoihin, joten heidät tuli poistaa sieltä. Suomen alamaisuuden Norjan ja Ruotsin porosaamelaiset saivat vuonna 1914.¹⁴⁸ Esimerkiksi Enontekiön porosaamelaiset eivät hakenneet 1800-luvulla passia liikkueensa rajan yli.¹⁴⁹

Sodankylään muuttaneet perhekunnat eivät myöskään maksaneet 1840-luvulla määriteltyä tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten veroa, koska se koski vain Enontekiön, Inarin ja Utsjoen seurakuntien lappalaisia. He eivät olleet myöskään henkikirjoituksen piirissä ennen vuotta 1890 ja kirkonkirjoihinkin väestömerkinnät tulivat vasta 1890-luvun alussa.

¹⁴⁵ Muuttotodistukset. Muuttaneiden luettelot. Sodankylän KA IBA:1. OMA; Sodankylän talvikäräjät 1876, § 69. Lappi CIIa:10. OMA. Marjut Aikiolla on asiasta epätarkkaa tietoa. Hän toteaa Nikodemuksen olleen oikeudessa Matti Ponkun ja Uula Hetan kanssa vuonna 1875 näyttöriita-asian vuoksi, ks. M. Aikio 1988.

¹⁴⁶ Rosberg 1891, karttaliite.

¹⁴⁷ Sodankylän henkikirjat 1880, 1885, 1890, 1895, 1900. Lapin kihlakunnan henkikirjat 1880, 1890, 1900. Oulun läänin henkikirjat. ES4146, ES4149–50, ES 4154, ES 4160, ES 4162. OMA; Muuttotodistukset. Muuttaneiden luettelot. Sodankylän KA IBA:1. OMA; Sodankylän rippikirjat. 1882–1900. Sodankylän KA Aa:14–17, Ab:1–4.

¹⁴⁸ Maaherra kruununvoudille 17.2.1844. Maaherralta saapuneet kirjeet 1844. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:3.OMA. Passiasiaa on selvitetty lääninkanslian luetteloista, joskin ulkomailta tulleiden piti käydä nimismiehen luona. Valitettavasti Sodankylän nimismiehen arkistoainesta ei ole säilynyt 1800-luvun osalta. Passiluettelot 1868–1882. OLKA BIIb:13. OMA; Matkustavaisten ja kulkukauppiain luettelot 1834–1926. OLKA BIIc:2. OMA; Pass Journal 1863–1895 (Enontekiö). Muonion piirin nimismiehen arkisto AVIII:1a. OMA; T. Lehtola.

¹⁴⁹ Pass Journal 1863–1895 (Enontekiö). Muonion piirin nimismiehen arkisto AVIII:1a. OMA.

Jouni Hetta ja hänen puolisonsa Inkeri Turi, ”Iisakin Inka”, tulivat Sompioon Kaaresuvannon seurakunnasta. Kirkonkirjoista 1890-luvulla näkyy, että vielä vuonna 1859 perhe oli kirjoilla Koutokeinossa, jossa poika Uula oli syntynyt. Uula meni sittemmin naimisiin Niila Nikodemuksen tyttären Briittan kanssa, ja heidän poikansa Johannes syntyi vuonna 1877 jo Suomen Lapissa. Sen sijaan Jounin toinen poika Iisak oli syntynyt vuonna 1861 Kaaresuvannon seurakunnassa. Kaiken kaikkiaan Hetan perhekunta oli siis noin vuoteen 1860 saakka koutokeinolaisia, mutta noin vuosien 1860–1875 ajan Ruotsin alamaisia Kaaresuvannossa. Matti Ponkun tyttäristä Ella oli syntynyt vuonna 1872 Enontekiöllä ja Inka Maria helmikuussa 1876 Sodankylässä. Rippikirjan toisessa yhteydessä heidän syntymäpaikkansa oli vielä Ruotsissa.¹⁵⁰

3.1.3. Muuttaneet suvut

Ensimmäisen kerran porosaamelaiset on kirjattu Sodankylän henkikirjaan vuonna 1890. Rippikirjoihin heitä ei ollut vielä tuolloinkaan merkitty, joskin väkiluvun osalta heidät on erikseen laskettu. Vuonna 1880 porosaamelaisten määrä oli 15 henkeä ja vuonna 1890 jo 41 henkeä. Hengille oli kirjoitettu vuonna 1890 kuusi porolappalaista perhekuntaa ja 39 henkeä.¹⁵¹

- Jouni Hetta, vmo Inkeri Turi
- Lassi Nikodemus, vmo Maarit Sara
- Juho Peltovuoma, vmo Sigrid (Siiri) Qvenangen
- Matti Peltovuoma, vmo Greta Turi
- Matti Ponku, vmo Kaisa Turi
- Guttorm Magga, vmo Kaisa Nikodemus

Moni perhekuntien jäsenistä siirtyi asumaan 1890-luvulla ja 1900-luvun alkuvuosina myös Inarin puolelle. Näin syntyivät muun muassa Maggan suvun toimesta Kutturin¹⁵² ja Länsmanin Salkko-Niilan kruununmetsätörmästä Lisman asutukset. Länsmanit olivat asuneet Lisman seutuvilla jo 1880-luvulta lähtien.¹⁵³ Niila Magga (Orponen) oli asunut 1890-luvulla Inarissa, mutta muutti kirjansa Sodankylään tammikuussa 1899. Sen sijaan Kuttura Magga meni kolme kuukautta aikaisemmin marraskuussa 1898 Inariin pysyvästi asumaan, mutta hän kuoli pian muuttonsa jälkeen maaliskuussa 1899. Myös Ponku-Matti oli muuttanut heinäkuussa 1893 Inariin, mutta hänkin tuli takaisin Sodankylään kirjoille huhtikuussa 1896. Ponku ehti kiertää Koutokeinosta Kaaresuvannon kautta Enontekiölle, Sompioon, Inariin ja vieläpä käväistä Utsjoellakin ennen paluutaan Inarin kautta Sodankylään.¹⁵⁴

Kymmenen vuotta myöhemmin 1900 Sodankylän porosaamelaisten perhekuntien määrä oli 12 sekä kaksi renkimiestä, yhteensä 61 henkeä, joskin kirkonkirjojen mukaan lappalaisia olisi

¹⁵⁰ Sodankylän rippikirja. 1891–1900. Sodankylän KA Aa:16–17, Ab:1–4.

¹⁵¹ Sodankylän henkikirja 1890. Lapin kihlakunnan henkikirjat. Oulun läänin henkikirjat ES4146. OMA; Sodankylän kunnan kysymystaulut, n:o 4 Väestö. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcb:2. OMA.

¹⁵² Ks. erinomainen kuvaus kutturalaisten elämästä: Magga-Miettunen 2002.

¹⁵³ Nahkiaisoja 2003, s. 226.

¹⁵⁴ Sodankylän rippikirja. 1891–1900. Sodankylän KA Aa:16–17, Ab:1–4; ks. myös Aslak. Aikio 2003, s. 38–39.

ollut 59 henkeä.¹⁵⁵ Sodankylässä olivat tuolloin kirjoilla seuraavat porosaamelaiset perhekunnat:

- Jouni Hetan leski Inkeri Hetta
- Juho Aslak Hetta, vmo Ellen Siiri
- Uula Hetta, vmo Brita Nikodemus
- Isak Hetta, vmo Gunilla Ponku
- Piera Magga, vmo Inkeri
- Maria Magga
- Piera Nikodemus (vmo Karin Rist oli kuollut)
- Johannes Peltovuoma, vmo Siiri (Sigrid) Qvenang
- Matti Peltovuoma, vmo Greta Turi
- Matti Ponku (vmo Kaisa eli Katariina Turi oli kuollut)
- Niila Hirvasvuopio, vmo Ingrid Nikodemus
- Niila Magga, vmo Lucia Baer
- renkimiehet Antti Kainu ja Aslak Wenang

Niila Hirvasvuopio oli tullut Enontekiöltä vuonna 1897 ja avioitui Lassi Nikodemuksen kasvattityttären Ingridin kanssa. Orposten Niila Magga tuli vuonna 1899. Vielä 1900-luvun puolella muuttajia olivat Piera Sara ja Niila Sara (1905) sekä vuonna 1911 Jouni Aslakanpoika Hetta.¹⁵⁶

Kittilän väestötietoihin merkittiin vuonna 1880 poroja omistavia lappalaisia kaikkiaan 11 henkeä. Keitä he täsmällisesti ottaen ovat olleet, on vaikea tietää, sillä väestökirjanpitoon nimiä ei siirretty. Muuttotodistusten perusteella tulivat ainakin Juho Ketola ja hänen nuorikkonsa Kristiina Turi vuonna 1874 Enontekiöltä Kittilään asumaan. Rippikirjojen mukaan myös Juhon isä Pekka Ketola oli pororaitiona Kittilässä. Samoin olivat pororaitiona Antti Vasara 1870-luvulla ja Nils Petter Suikki perheensä kanssa. Antin sijaan 1880-luvulla pororaitioksi kirjattiin Niila Vasara. Lyhyen aikaa pororaitioina oli myös muiden sukujen perheitä, muun muassa Päiviöitä. Vuonna 1893 ilmoitettiin Kittilässä pari varsinaista lappalaista ”viljelevän poronhoitoa.”¹⁵⁷ Lapin komitean keräämien tietojen mukaan Kittilässä oli vuonna 1880 yhteensä viisi lappalaisperhekuntaa, joissa oli 23 henkeä. Vuonna 1890 perheitä oli neljä ja vuonna 1900 yhteensä seitsemän perhettä, joissa oli 33 henkeä.

Kyrön kylän alueelle, siis Pallastunturin liepeille, asettuivat 1800-luvun ja 1900-luvun taitteessa Niilo ja Tuomas Maggan perhekunnat sekä Niilo Nutti, jotka siirsivät virallisesti kirkonkirjansa Enontekiöltä Kittilään vuonna 1902. Samoihin aikoihin tulivat myös Kemit sekä porolappalaisiksi kirjatut Kitin ja Länsmanin perhekunnat. Länsmanit eivät kuitenkaan jääneet pysyvästi Kittilään. Kun vuonna 1901 Kittilässä oli edellisten lisäksi vielä kuusi pororaitioperhettä, nousi porosaamelaisiksi ryhmiteltävien määrä noin 40 henkeen. Virallisesti lappalaisiksi oli laskettu Kittilässä kuitenkin vain neljä perhettä ja 14 henkeä. Heistä suurin poronomistaja oli itselliseksi kirjattu Niilo Magga, jolla oli vuoden 1901 tiedon mukaan 442 poroa. Lapin komitean tietoihin merkittiin vuoden 1900 lopussa Kittilässä asuviksi perheiksi:

¹⁵⁵ Sodankylän henkikirja 1900 Lapin kihlakunnan henkikirjat. Oulun läänin henkikirjat ES4146. OMA.; Sodankylän rippikirja 1891–1900 Sodankylän KA Aa:16–17, Ab:1–4.; Sodankylän kunnan kysymystaulut, n:o 4 Väestö. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcb:2. OMA.

¹⁵⁶ Sodankylän rippikirja 1891–1900. Sodankylän KA Aa:16–17, Ab:1–4; Linkola 1967, s. 255.

¹⁵⁷ Varalääninsihteerin laatima pöytäkirja Kittilän porokokouksesta 13.8.1893. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja 1893–1898. Poronhoitoa koskevia erilaisia asiakirjoja. OLKA Ej:1. OMA.

- Antti ja Kustaa Vasara
- Elli Kemi
- Jooseppi Magga
- Tuomas Magga
- Niilo Nutti
- Juho Erkki Ketola
- Juho Päiviö.

He eivät kuitenkaan olleet kittiläläisten mukaan ”tunturilappalaisia”. Vuonna 1910 porosaamelaisia laskettiin olevan Kittilässä 26 henkeä.¹⁵⁸

3.2. Vaivaton sopeutuminen

3.2.1. Asutuskeskukset vakiintuvat

Varhaisimmat kuvaukset Sompion porosaamelaisista ovat Sodankylässä vuosina 1883–1886 vierailleen polaariretkikunnan eli ”tähtiherrojen” matkakertomuksissa. Siinä porosaamelaisia kuvataan myönteiseen sävyyn. Tähtiherrojen mukaan juuri heidän käydessään oltiin Muotkataipaleeseen Riestojoen varrelle rakentamassa ensimmäisiä pysyviä kotasijoja. Kopsus- ja Sompiojärven rantamilla poroperheillä olikin jo tuolloin kotakylänsä. Kittilän ja Sodankylän historian kirjoittajalla G. A. Anderssonilla on myös varhainen omakohtainen kuvaus Sodankylän porosaamelaisista. Andersson tapasi heitä vuonna 1886 Muteniassa, jossa he olivat asettuneet asumaan kesän ajaksi ”kylän kentälle” hurstikankaisiin kotiin. Sompiossa oli Anderssonin mukaan tuolloin kaikkiaan kahdeksan porolappalaisperhettä. Lassi ja Niilo Nikodemus asuivat varsinaisesti Riestojoella, jonne Andersson myös matkasi yhdessä Lassin kanssa. Siellä perhekunnilla oli kaksi turvekotaa.¹⁵⁹

Maantieteilijä J. E. Rosberg kirjoitti vuonna 1890 tekemästään tutkimusmatkasta Pohjois-Sodankylään. Hänen mukaansa Muteniassa oli vielä yksi täysverinen lappalainen, Petteri nimeltään, joka puhui veljensä kanssa ainoana lappia. Rosberg tarkoitti ilmeisesti Mutenian talon isäntiä. Lokassa kertoi vanha-Korvasen sisar asuneensa lapsuudessaan vielä kodassa ja käyttäneensä lapinpukua. Vanhaa metsäläpin kulttuuria oli siten vielä tavoitettavissa 1800-luvun lopulla. Rosbergin mukaan Sompiossa oli kuitenkin nähtävissä jo tiettyä ylellisyyttä: talot olivat suuria, lattiat maalattuja ja sänkyjä myös muille kuin isäntäväelle. Pohjois-Sodankylän tunturikylissä asuvat porolappalaiset olivat Rosbergin kuulemien tietojen mukaan muuttaneet seudulle 15–20 vuotta sitten, siis 1870-luvun alkuvuosina.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Väkilukutaulukot 1880–1910. Kittilän KA II Df:2. OMA; Muuttokirjat. Kittilän KA Jb:3–4; rippikirjat 1869–1900. Kittilän KA Aa:8–11; Kittilän alkuaineisto. Tilattoman väestön alakomitea 1901. (kopio) Kittilän kunnan kysymystaulut, n:o 4 Väestö. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcb:1. OMA; ks. myös Rosberg 1911, s. 27–28.

¹⁵⁹ Andersson 1914, s. 48–49; M. Aikio 1988, s. 65–68.

¹⁶⁰ Rosberg 1891, s. 41–44.

Riestojoella asuvista oli Rosbergin mukaan etevin Lassi Nikodemus, joka oli juuri vuoden 1890 kesällä tarkastuttanut itselleen uudistilan paikan Tankajoen rannalle vastapäätä Muotkataivalta. Tarkoitus oli siirtyä maatalouden pariin, mutta ennen kaikkea uudistilalliseksi houkuttelivat tilan ympäriltä mitatut metsät ja niiden taloudellinen arvo. Sompiojärvellä asuneiden Norjan lappalaisten kylänvanhin oli Jouni Hetta, joka nautti suurta kunnioitusta kyläläisten keskuudessa. Kopsusjärvellä isännöi Rosbergin mukaan rahan mahdollista Matti Ponku, jolla oli yli 2 000 poroa. Vauraus oli peräisin erityisesti avioliittojen kautta Hetan sukuun. Ponku toimi myös pankkiirina lainaten rahaa tarvitsijoille.¹⁶¹

Tosiasiassa porosaamelaiset olivatkin vauraita, ja esimerkiksi Matti Ponkulla oli vuoden 1905 Lapin komitean tiedoissa peräti 3 070 poroa. Rahallisesti se tarkoitti noin 100 000 markan omaisuutta. Suomessa löytyi poroja yksityisiltä tuolloin tuskin enempää. Niila Maggalla oli 750 poroa.¹⁶² Ponku-Matti oli tietenkin ääriesimerkki vauraudesta, johon oli kytkeytynyt muutakin varallisuutta kuin yksinomaan porot. Toinen tunnettu esimerkki on Guttorm Magga, jonka perukirja on säilynyt Inarista. Hänen omaisuutensa oli yli 22 000 silloista markkaa. Porosaamelaiset toivat mukanaan myös talollisille mahdollisuuden monipuolistaa talouttaan ja sitä kautta myös vaurautta. Täysin ongelmitta rinnakkaiselo ei sujunut, sillä porotokat tekivät vahinkoa talollisten heinämaille ja porokoirat tuntuivat kiusaavan asukkaita.¹⁶³ Sen sijaan minkäänlaisia laidunriitoja ei ollut tiedossa ainakaan 1900-luvun alussa porosaamelaisten ja talollisten välillä.¹⁶⁴ Muutenkin asuminen Pohjois-Sodankylässä samoin kuin Kittilässäkin sujui sopuisasti asiakirjojen valossa.

Asuinkeskukset muotoutuivat Purnumukkaan, Muotkataipaleeseen ja Sompiojärven pohjoisrannalle Nattastunturin juurella. Muuttajasuvut siirtyivät myös nopeasti, jo 1890-luvulta lähtien tilajärjestelmän piiriin. Ensimmäisen talon rakensi Uula Hetta vuonna 1894. Porosaamelaiset talolliset saivat maita omistukseensa Purnumukassa, Vuotsossa ja Kurujärvellä, jonne muutti yksi perhekunta Vuotsosta vuonna 1911. Keskimäärin porosaamelaisten perustamat uudistilat saivat verotettavaa maata noin 200 hehtaaria, joka oli varsin tyypillinen tilusala Sodankylän uudistiloilla. Vuoteen 1912 mennessä kaikki porosaamelaiset perhekunnat yhtä lukuun ottamatta olivat talollisia, eli kehitys oli samanlainen kuin oli ollut Sompion metsäsaamelaisilla vuosisata aiemmin.¹⁶⁵

3.2.2. Paimennusta kruununmetsissä ja tuntureissa

Sompioon ja Kittilään saapuneet porosaamelaiset perhekunnat tulivat metsähallinnon hallinnoimiin valtionmetsiin, eivätkä vanhoille porolaidunmaille. Muuttaneet porosuvut olivat myös liki pari vuosikymmentä ilman mitään varsinaista asemaa Pohjois-Sodankylässä. Joskus on tosin haluttu esittää, että Saariselän-Sompion tunturiseudut olivat vanhoja porosaamelaisten laidunmaita, jotka lapinkyläoikeuksien perusteella kuuluivat kollektiivisesti lappalaisille,¹⁶⁶

¹⁶¹ Rosberg 1891, s. 44–45.

¹⁶² Sodankylän kunnan kysymystaulut, n:o 5. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcb:2. OMA.

¹⁶³ Lapin komitea 1905. OMA; M. Aikio 24–37.

¹⁶⁴ Sodankylän kunnan kysymystaulut, n:o 8, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcb:2. OMA.

¹⁶⁵ Isojakoaineisto, jakokirjat Sompiosta (Mutenia). Sodankylä. RoiMkA; M. Aikio 1988, s. 61–72.

¹⁶⁶ Ks. esim. P. Aikio 1993.

mutta se ei pidä paikkansa. Saariselän eteläiset tunturiselänteet ja Sompion seutu olivat vielä 1800-luvulla sompiolaisten ja sodankyläläisten peuranpyyntimaita, eikä siellä ollut harjoitettu poronhoitoa. Vasta norjalaisten laidunnusliike toi porotokat Pohjois-Sodankylään. Peuroja ei myöskään ollut saalistettu talonpoikien ryöstöpyyntinä sukupuuttoon, kuten on toisinaan esitetty, vaan vielä 1800-luvun loppupuolella porosaamelaisten saapuessa peuroja vaelsi kohutuullisina laumoina erämaissa.¹⁶⁷ Vasta nopeasti laajentunut poronhoito syrjäytti Sompion kairoista peurat ja ajoi ne itään.

Metsähallinto suhtautui kuitenkin hyvin suopeasti poronhoitoon Sodankylän hoitoalueen pohjoisosissa. Metsänhoitajien mukaan se oli ainoa menestyvä elinkeino seudulla ja tarjosi vaurastumisen mahdollisuuden köyhissä oloissa eläneille pohjoisen talollisille. Siksi sen kehittymistä tuli metsänhoitajien mukaan kaikin tavoin tukea, joten suurporonhoidolle löytyi elintilaa valtionmetsissä. Myös esimerkiksi metsänhoitaja G. W. Forsströmillä oli läheiset suhteet porosaamelaisperheisiin, erityisesti Matti Ponkun kanssa.¹⁶⁸

On todettava, että myös Sompion ja Kemikylän vanhojen lapinsukujen talolliset elivät vielä 1800-luvun loppupuolella ”puolilappalaisina”, joille poronhoidosta tuli tärkeä elinkeinomuoto yhdessä karjanhoidon, metsästyksen ja kalastuksen kanssa. Metsätarkastaja Mellenius vakuuttikin vuonna 1893, ettei hän ollut havainnut niinä 30 vuoden aikana, kun hän oli Sodankylän metsiä tarkastanut, että poronhoito olisi ollut vähimmässäkään määrin metsänhoidolle vahingollinen.¹⁶⁹ Ounasjoen hoitoalueella ei vastaavia kannanottoja esiintynyt.

J. E. Rosberg kuvasi myös Sompion porosaamelaisten vuotuiskiertoa. He kiersivät talvet porojensa kanssa laidunmaita ja kesät kalastivat. Porot nousivat keväällä ylös tuntureille. Perhekunnat viettivät jonkin aikaa Rautustunturilla ja Luirojärven viereisellä tunturilla, kunnes porot lähtivät vaeltamaan kesäksi kauemmas luoteeseen Ivalojoen pohjoispuolelle. Porotokat saivat kulkea vapaana koko kesän, jolloin perheet jäivät kalastamaan lähijärville, siis Sompion ja Kopsusjärvelle ja Riestojoen ympäristössä. Köyhimmät lähtivät kesäksi töihin Ivalon kultamaille. Syksyllä koottiin porot ja siirryttiin metsiin talven ajaksi. Talvella käytiin myös markkinoilla.¹⁷⁰

Elsa-Marja Aikion muistissa oli, kuinka kutturalaiset olivat paimentaneet Siikajoen latvoilla (Tankajoen sivujoki), Uula Hetta talvet Raututunturissa ja Ponkut yhdessä Orposten kanssa Kopsusjoella ja Luirolla. Ainakin osa perhekunnista paimensi yhteisesti pieninä porokylinä tokkiaan, mutta esimerkiksi ”Hirvas-Niila” (Hirvasvuopio) halusi hoitaa poronsa ehdottomasti yksin.¹⁷¹

Siirtyminen paliskuntajärjestelmään oli kuitenkin aiheuttanut ongelmia perinteiseen paimentamiseen tottuneille porosaamelaisille. Vuoden 1893 porokokouksessa Sodankylässä porolappalaiset esittivät, että poronhoito oli heidän pääelinkeinonsa, ja he myös seurasivat kaikkina vuodenaikoina karjaansa. Siksi olisi ollut myös välttämätöntä, että heille olisi määrätty erityiset maa-alueet, joissa he olisivat saaneet paimentaa porojaan ja hoitaa niitä oman vanhan ta-

¹⁶⁷ Samuli Paulaharju tavoitti vielä erinomaisessa Sompion kuvauksessaan peuranpyynnin merkityksen. Paulaharju 1939 (1979).

¹⁶⁸ Metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 8.11.1869. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit 1869. Sodankylän hoitoalueen arkisto Dia:1. OMA; metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 7.8.1875. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit 1875. Sodankylän hoitoalueen arkisto Dia:1. OMA; Forsström 1985.

¹⁶⁹ Varalääninsihteerin laatima pöytäkirja Sodankylän porokokouksesta 23.8.1893. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja 1893–1898. Poronhoitoa koskevia erilaisia asiakirjoja. OLKA Ej:1. OMA.

¹⁷⁰ Rosberg 1891, s. 43–46.

¹⁷¹ Elsa-Marja Aikio, Muistelukset, suku ja esi-isät. Sammallahti 1975, s. 24–28.

pansa mukaan – siis ilman poronhoito-ohjesäännön määräyksiä. Kokousväki myönsi yksimielisenä, että porolappalaisten osalta oli tarve poikkeaviin määräyksiin.¹⁷² Mielenkiintoista on, että kukaan laajasta osallistujajoukosta ei millään tavoin asettanut edes kyseenalaiseksi porosaamelaisten laidunnusta Pohjois-Sodankylässä. Heidät oli hyväksytty täysin alueen asujaimistoon.

Porosaamelaisilla perhekunnilla ei kuitenkaan ollut mitään valmiina olemassa olleita ja määriteltyjä asuin- ja laidunalueita. Huomattava on, että myöskään Lapin komitean tietoihin *ei 1900-luvun alussa kirjattu Sodankylään tai Kittilään erityisiä porolappalaisten laidunalueita*, vaikka poronhoidosta ja laiduntamisesta kerättiin runsaasti yksityiskohtaista tietoa. He paimensivat kruununmailla, jotka oli erotettu väliaikaisissa liikamaiden toimituksissa, ja siirtyivät lähinnä isonjaon yhteydessä normaalin tilajärjestelmän piiriin ja paliskuntajärjestelmään.

Kaiken kaikkiaan porosaamelaiset olivat aina 1800-luvun loppupuolelle saakka jopa kaikkein etuoikeutetuin väestöryhmä niin Suomessa kuin Ruotsissakin – ainakin rahvaan osalta. Heidän verotuksensa oli muodollinen, minkäänlaisia hallinnon rasitteita ja velvoitteita ollut eivätkä valtiolliset rajoitukset sitoneet heitä. Ainoastaan kirkon taholta tuli tiettyjä yhteisöllisiä ja uskonnollisia velvoitteita. Ensimmäinen rajoittava tekijä suurporonhoidon harjoittamiselle muodostui vuonna 1852 Norjan rajasulusta ja seuraava 1889 Ruotsin ja Suomen rajan sulkeuduttua. Aseman erinomaisuuden havaitsee esimerkiksi Enontekiön verotuksessa. Ennen siirtymistä tulo- ja omaisuusveroon 1900-luvulla maksoivat porosaamelaiset koko kunnan veroista vain noin kolme prosenttia mutta uudessa järjestelmässä lähes puolet, eikä vero sittenkään ollut heidän osalta ankara.

¹⁷² Varalääninsihteerin laatima pöytäkirja Sodankylän porokokouksesta 23.8.1893. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja 1893–1898. Poronhoitoa koskevia erilaisia asiakirjoja. OLKA Ej:1. OMA.

V ELINKEINOT JA VEROTUS MAANKÄYTÖN ILMENTÄJINÄ

1. Vähittäinen siirtyminen maatalouteen

1.1. Viljely pienten peltojen muokkausta

1.1.1. Vaatimattomat alkuvaiheet

Maankäyttö konkretisoitui elinkeinojen harjoittamisessa. Tilajärjestelmään kytkeytynyt uudisasutus oli levinnyt Kemin Lappiin välittömästi ensimmäisen asutusplakaatin antamisen jälkeen, mutta maatalouden harjoittamiseen uudistilat eivät olleet sitoutuneet. Ainoastaan karjanhoito yleistyi Lapinmaan puolella 1600-luvun lopulla, kun muuten uudistalonpojat harjoittivat samoja elinkeinoja kuin muutkin asukkaat: kalastivat ja metsästivät. Kittilässä, Sodankylässä, Sompiossa ja Kemikylässä oli viljelyksiä yhteensä tuskin 20 tynnyrinalaa, eli noin 10 hehtaaria. Suuren 1700-luvun asutusprojektin olennainen tavoite olikin vahvistaa Lapin maataloutta ja sitouttaa tilalliset siihen. Keskeinen keino oli siirtää suotuisilla metsäseuduilla asuneet lapinveronmaksajat uudistalollisiksi. Kemin Lapissa projekti alkoi Anders Hellantin toimesta 1750-luvun jälkipuolella ja huipentui vuoden 1763 maakirjamuutokseen.

Elinkeinot olivat kuitenkin jo ennen vuotta 1763 talonpoikaistumassa, eikä muutos ollut yksinomaan hallinnollista työtä. Kuten Anders Hellant esitti erityisesti vuoden 1760 kertomuksessaan, oli Kemin Lapissa tehty konkreettista maatalouden valistamistyötä 1750-luvulla. Siellä oli kulkenut neuvoja, Hellant itse oli muun muassa jakanut opaskirjoja ja opettanut, nimismies ja papit olivat myös valistaneet, ja karjaa oli tuotu kyliin ja siemenviljaa oli jaettu. Olipa yksi uusien kalastustekniikoiden opettajakin kiertänyt yhden kesän Kemin Lappia.¹ Tyhjää ei tätä työtä toki tarvinnut aloittaa, sillä kuten esimerkiksi kruununvouti Anders Hackzellin kertomuksesta vuodelta 1738 käy ilmi, oli varsinkin karjatalous saanut jo jalansijaa Kemin Lapissa, mutta viljely oli edelleen vähäistä. Tosin Hackzell kehui, että joillakin uudistaloilla kylvä oli kolme ja jopa viisikin tynnyriä.² Vastaavasti myös 1700-luvun puolivälin tilakatselmuksista näkyy, että asuminen oli keskittynyt tilayksikköihin. Neliömuotoisessa pihapiirissä oli pirtin lisäksi navetta, muita karjasuojia, aittoja ja pienempiä rakennuksia.

Ensimmäiset yksityiskohtaiset tiedot tilojen taloudesta on saatavissa vuodelta 1757, ja niitä on pidettävä varsinkin karjan ja kylvön osalta kohtuullisen luotettavina. Kuten taulukosta 1 havaitaan, viljanviljely oli edelleen olematonta. Kemin Lapin lapinkylistä kylvä tehtiin tuolloin ainoastaan Sodankylässä, johon laskettiin myös sompiolaiset uudistilat, ja Kittilässä. Molemmissa keskimääräinen kylvä oli yksi tynnyri ja kymmenen kappaa verosavua kohti ja kaikkiaan 107 tynnyriä. Tynnyrin kylvä vastasi kutakuinkin pinta-aloissa yhtä tynnyrinalaa, eli noin

¹ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physicoliska Beskrifning 31.12.1760. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 315–350. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

² Anders Hackzell, Beskrifning om Torneå och Kemi Lappmarcker 6.5.1738. I. Fellman I, s. 113–159.

puolta hehtaaria.³ Sodankylän uudistaloilla oli kuitenkin jo kahden tynnyrin kylvö. Mutta valistustyö alkoi kantaa hedelmää.

Kaksi vuotta myöhemmin 1759 peltoa oli jo kaikissa lapinkylissä ja suurella osalla verosavuja, mutta vain Kitkan lapinveroa maksavat talot pääsivät yli kahden tynnyrin keskimääräisen kylvön. Sodankylässä kahden tynnyrin keskimääräinen raja ylitettiin vuonna 1765, Sompiossa ja Kuolajärvellä 1774 ja Kittilässä 1776. Veroluetteloiden tiedot vastaavat myös hyvin tilakatselmusten yhteydessä ilmoitettuja kylvömääriä. Kemikylässä maanviljely oli yhä 1770-luvulla marginaalista.⁴

Viljely oli kuitenkin koko ajan yleistymässä. Vuonna 1759 kylvömäärä oli Kemin Lapin kylissä Inari ja Kuusamo poislukien yhteensä 217 tynnyriä mutta 15 vuotta myöhemmin vuonna 1774 jo 395 tynnyriä. Siitä Kuolajärven osuus oli 98 tynnyriä. Erityisesti juuri 1770-luku oli innokasta peltojen raivausaikaa, sillä peltoala kaksinkertaistui. Myös ilmasto oli juuri tuolloin erityisen otollinen maatalouden harjoittamiselle. Todettakoon, että Enontekiön uudistaloilla oli tuolloin keskimäärin kahdeksan kappan kylvö. Ei se siitä juurikaan laajentunut vuosien kuluessa, sillä vuonna 1810 peltoa oli Enontekiön talollisilla yhteensä 15 tynnyrinalaa.⁵

Taulukko 1. Kylvömäärä (tynnyriä ja kappaa) Kemin Lapin lapinkylissä vuosina 1757–1776 (keskim. = kylvö keskimäärin verosavua kohti).

vuosi	Kittilä	Sodankylä	Sompio	Kemikylä	Kuolajärvi	yht.	Kitka	Maanselkä
1757 keskim.	48:08 1:10	59:00 1:10	--	--	--			
1759 keskim.	50:28 1:07	84:24 1:25	17:24 0:20	5:28 0:16	57:28 1:18	217:04 1:09	16:16 2:02	18:00 1:20
1765 keskim.	--	95:28 2:01	30:01 1:02	6:14 0:23	78:00 1:27		17:08 2:05	25:20 2:15
1767 keskim.	77:30 1:14	117:25 2:15	46:00 1:27	3:30 0:14	74:13 1:28	320:03 1:24	16:00 2:00	24:16 2:14
1769 keskim.	74:23 1:11	125:00 2:13	39:03 1:18	4:16 0:18	75:07 1:28			
1774 keskim.	105:05 1:27	138:13 2:21	49:20 2:00	4:10 0:20	98:10 2:15	395:26 2:06		427:27* 3:00
1776 keskim.	128:12 2:06	143:21 2:24	70:30 2:07	7:29 1:00	--			

*) Koko Kuusamon kylvömäärä.

Lähteet: Uppbörds och jordeböcker 1757–1776. Norra Lappmarkens Fögderiarkiv 1–2. HLA.

Kuusamo oli kuitenkin selvästi muita Kemin Lapin alueita edistyneempi viljelyn suhteen, sillä siellä kylvömäärä oli vuonna 1774 yhteensä 427 tynnyriä, eli kolme tynnyriä tilaa kohti. Vil-

³ Esim. vuonna 1805 kylvö oli yhteensä 180 tynnyriä ja peltopinta-alksi ilmoitettiin 180 tynnyrinalaa. Väkilukutaulut 1805. Sodankylän KA II Df:1. OMA.

⁴ Uppbörds och jordeböcker 1757–1782. Norra Lappmarkens Fögderiarkiv 1–2. HLA.

⁵ Väkilukutaulut 1810. Enontekiön KA II Df:2. OMA.

jelymuodossa oli myös selvä ero, sillä kun Kuusamon selkosilla roihusivat kaskisavut, ei muualla Kemin Lapissa kaskettu lainkaan.⁶ Se kuvastaa selvästi myös asutuspohjan erilaisuutta. Kuusamoon oli tullut Kainuun kaskitalonpoikia, mutta muualla Kemin Lapissa asutus oli paikallista. Viljelytekniikan erilaisuus merkitsi myös sitä, että Kemin Lapin pelloilla tyypillisen kaskiviljan eli rukiin osuus jäi enimmilläänkin alle kymmenykseen ohrasadosta. Viljelytekniikka oli kuitenkin peltomailla perin alkeellista, eikä lapiota järeämpää työkalua käytetty maanmuokkauksessa. Perunaa ei viljelty vielä 1700-luvulla, mutta nauris tunnettiin koko keskisessä Lapissa.

Maanmuokkaus ei ollut helppoa ilmastonkaan vuoksi, sillä halla oli lähes jokavuotinen tuttu. Siitä antaa hyvän luonnehdinnan vuoden 1784 kuvaus sanomalehdessä. Kadot masensivat viljelijät, ja Sompioissa ja Kemikylässä ei puitu viljaa moneen vuoteen lainkaan. Sitä ei ollut saatu edes siemeniksi, ja niinpä pienet pellot pajukoituivat.⁷ Vuodet eivät olleet myöskään veljiä keskenään, sillä Sodankylän kirkkoherra kirjasi vuodentulon esimerkiksi vuonna 1789 suorastaan loistavaksi (”härlig årsväxten”) mutta seuraavana vuonna oli täydellinen kato (”total missväxt”).⁸ Maanviljelys ei edistynyt oikeastaan lainkaan 1700-luvun loppuvuosina, vaikka uudisasutus laveni, ja 1800-alussa erityisesti vuodet 1809–1812 olivatkin suurten nälkävuosien aikaa. Sää vaikutti myös jyvälukuun ja siten satomäärään. Kehitys näkyy myös numeroiden valossa asetelmassa 1.⁹

Asetelma 1. Kylvömäärä ja arvioitu sato (tynnyriä) Sodankylän kirkkoherrakunnan alueella vuosina 1802–1812.

vuosi	ohrakylvö	ruiskylvö	ohrasato	ruissato
1802	200	10	600	11
1803	160	10	900	2
1804	160	15	960	25
1805	165	15	660	22
1806	165	15	825	24
1807	160	12	480	25
1808	170	20	850	13
1809	175	22	350	8
1810	180	-	-	-
1811	110	12	350	6
1812	40	-	-	-

Lähteet: Väkilukutaulukot 1802–1812. Sodankylän KA II Df:1. OMA; Andersson 1914, s. 226.

Vuonna 1805 Sodankylän kirkkoherrakunnassa oli kylvömäärä pienentynyt kolmanneksella 1770-luvun tilanteesta ollen enää 180 tynnyriä. Katovuosina 1810-luvun alussa viljelemisestä ei tullut mitään, eikä esimerkiksi vuonna 1812 kylvömäärä ollut kuin 40 tynnyriä. Satoa ei tullut lainkaan. Kemin Lapissa oli turvauduttava hätäapuun. Tornion kihlakunnan kruununvouti Jacob Heickell informoi maaherraa vuonna 1812 ja kertoi, että Sodankylän ja Kittilän

⁶ Upbörds och jordeböcker 1757–1782. Norra Lappmarkens Fögderiarkiv 1–2. HLA.

⁷ Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo 3.6.1784; Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo 17.06.1784.

⁸ Väkilukutaulukot 1789 ja 1790. Sodankylän KA II Df:1. OMA.

⁹ Väkilukutaulukot 1802–1812. Sodankylän KA II Df:1. OMA; vrt. Andersson 1914, s. 226, jossa jonkin verran virheellisiä lukuja.

lapinpitäjissä oli äärimmäisessä nälänhädässä olleita ihmisiä. Hätä oli suuri myös Enontekiöllä. Lappiin lähetettiinkin vilja-apua. Jakob Fellman kuvaili vuoden 1812 tilannetta synkin sävyin. Yleisenä ravintoaineena oli ryyneiksi hakattu ja vedessä keitetty petäjänkuori, jota syötiin sekä leipänä että vellinä. ”Se oli jo onnellinen, joka sellaiseen soppaan saattoi laittaa jonkun kalapalasen.” Se oli sinällään hyvin stereotyyppinen nälkääjän vaikeuksista kertova kuvaus, eikä lähdearvoltaan välttämättä paras mahdollinen. Elämä oli joka tapauksessa heikoissa kantimissa. Tuolloin käynnissä olleet valtakuntien rajajärjestelyt sattuiivat siis poikkeuksellisen vaikeisiin vuosiin, ja niinpä pohjoisen rajaseudun seurakuntalaisilla ei ollut mahdollisuuksia esimerkiksi kirkkojen rakentamiseen.¹⁰

Voidaan sanoa, että vasta 1820-luvulta lähtien viljelyllä, tarkoittaen nimenomaan ohraa, alkoi olla suurempaa merkitystä Kittilän ja Sodankylän seudulla. Vuonna 1830 peltoa oli Sodankylässä jo 503 tynnyrinalaa ja Kittilässä 348 tynnyrinalaa. Kaski- tai kytöviljelyä ei alueella edelleenkään harjoitettu.¹¹ Kuitenkin 1830-luvun alkuvuodet olivat jälleen ankarien katojen aikaa. Erityisesti vuosi 1832 oli vaikea, jolloin nälänhätä vallitsi yleisesti niin Enontekiöllä, Kittilässä kuin Sodankylässä.¹² Vaikeuksien jälkeen kylvömäärät nousivat tasaisesti 1800-luvun puoliväliin saakka. Kittilän nimismiehen mukaan 1840-luvulla oli koettu muutama hyvä satovuosi, joka oli nostanut myös talollisten vaurautta. Se oli puolestaan innostanut asukkaita aikaisempaa parempaan työmoraaliin viljelyksien osalta. Siltikin muun muassa Kittilän nimismiehen säännöllinen vuotuinen toteamus oli, että viljely oli paljon vaatimattomampaa kuin karjanhoito.¹³

1.1.2. Katovuosista peltoalan kasvuun

Mieluisten 1840-luvun vuosien jälkeen seurasivat uudet hallavuodet. Vuosisadan puoliväli 1860-luvulle saakka oli ankarien katojen sävyttämä jakso koko Suomessa. Lapissa olivat pahoja vuosia viljelyn kannalta erityisesti vuodet 1838, 1848, 1854, 1856 sekä useampi 1860-luvun vuosista. Vuonna 1865 kylvettiin Sodankylässä 450 tynnyriä ja Kittilässä 594 tynnyriä ohraa. Ruista viljeltiin käytännössä hyvin vähän, yhteensä 163 tynnyriä Kittilässä ja Sodankylässä.¹⁴ Asukkaat pystyivät kuitenkin saamaan ravintoa kalastuksesta ja metsästyksestä, sillä katovuodet eivät olleet Lapissa suuria kuolonvuosia toisin kuin muualla Suomessa. Se kertoo myös siitä, että lapinrahvaan elämä ei ollut viljan varassa. Kadot veivät kyllä elinvoimaa mut-

¹⁰ Tornion kihlakunnan kruununvoudin kirje maaherralle 1812. Tornion kihlakunnan kruununvoudilta saapuneet kirjeet n:o 3. Kirjediaari 1812. OLKI Aa:17. OMA; Tornion kihlakunnan kruununvoudilta saapuneet kirjeet, n:ot 4, 9. Kirjediaari 1813. OLKI Aa:18. OMA; keisarilta maaherralle 1813. Keisarilta ja hallitukselta saapuneet kirjeet, n:o 107. Kirjediaari 1813. OLKI Aa:18. OMA; Väkilukutaulukot 1802–1812. Sodankylän KA II Df:1. OMA; J. Fellman; Andersson 1914, s. 226–229, jossa jonkin verran virheellisiä lukuja.

¹¹ Andersson 1914, s. 257–258.

¹² Muonionniskan kirkkoherran kirje maaherralle 2.1.1832. Papistolta saapuneet kirjeet n:o 2. Kirjediaari 1832. OLKI Aa:36. OMA; Kittilän papin kirje maaherralle 27.8.1832. Papistolta saapuneet kirjeet n:o 9. Kirjediaari 1832. OLKI Aa:36. OMA; Sodankylän kirkkoherran kirje maaherralle 30.8.1832. Papistolta saapuneet kirjeet n:o 10. Kirjediaari 1832. OLKI Aa:36. OMA.

¹³ Nimismiehen kertomukset Kittilän nimismiespiiristä 1838–1850. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1. OMA.

¹⁴ Lapin kihlakunnan kruununvoudin vuosikertomukset 1861–1865. Kruununvouti Planting kuvernöörille. OLKA Kd 38/140 1866. OMA; Andersson 273–274.

ta eivät vieneet hautaan. Kruununvoudin mukaan suuria väkimääriä vaelsi vuosina 1866 ja 1867 läpi Lapinmaan Jäämeren rannikolle, mutta mukaan ei lähtenyt paikallista väestöä. Inarissa vaeltajat aiheuttivat kuitenkin vaikeuksia asukkaille.¹⁵

Satomäärien kehittymisestä todettakoon, että kun vuonna 1804 hyvänä satovuotena saatiin Sodankylässä ja Kittilässä yhteensä 900 tynnyriä ohraa, tuli sitä vuonna 1850 jo noin 2 500 tynnyriä ja 1865 yhteensä lähes 3 000 tynnyriä, vaikka tuolloin elettiin katovuotta. Vuoden 1870 liki normaali satomäärä oli 5 415 tynnyriä, kuten asetelmasta 2 havaitaan. Kuviosta 1 nähdään puolestaan Kittilän pitäjän osalta, kuinka vuotuinen sato vaihteli huomattavasti mutta oli kuitenkin vähitellen nouseva.

Asetelma 2. Ohrasato (tynnyriä) vuosina 1848–1870 Sodankylässä, Kittilässä ja Enontekiöllä.

<u>vuosi</u>	<u>Sodankylä</u>	<u>Kittilä</u>	<u>Enontekiö</u>
1848	327	240	20
1849	1 392	1 150	150
1850	1 680	1 240	250
1853	1 393	1 542	[1219*]
1859	1 157	1 179	..
1861	1 153	1 554	240
1862	1 163	1 019	24
1863	1 914	2 026	201
1864	900	1 240	95
1865	1 609	1 379	108
1866	1 800	1 777	89
1867	1 430	825	-
1868	2 500	1 740	40
1869	2 914	2 058	46
1870	3 540	2 875	84

*) Enontekiön vuoden 1853 luvussa on myös Muonion satomäärä, ja suurin osa siitä olikin nimenomaan Muonion osta.

Lähteet: Lapin kihlakunnan kruununvoudin vuosikertomukset 1861–1865 sekä vuosikertomukset 1866–1870. Kruununvouti Planting kuvernöörille. OLKA Kd 38/140 1866. OMA; Andersson 273–274.

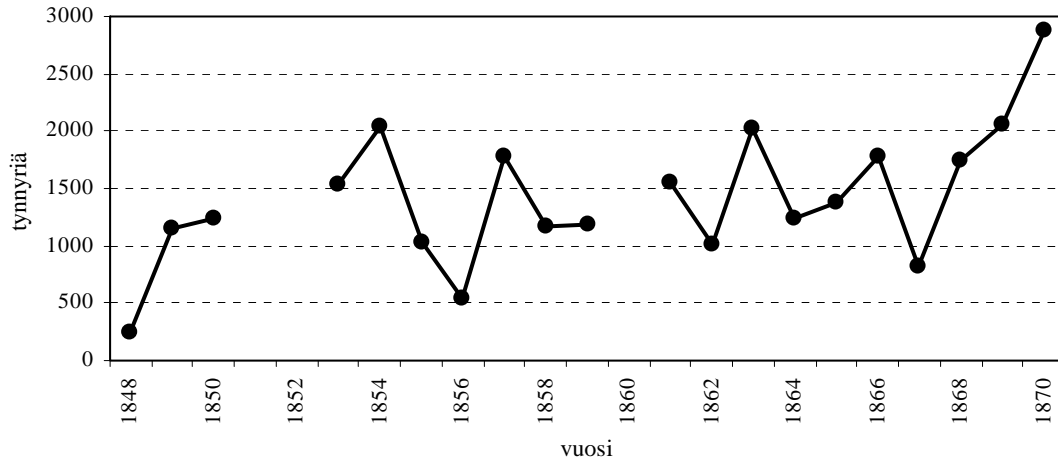
Määrästä kun vähennetään siemenvilja, riitti sato tyydyttämään ehkä noin kolmanneksen tarpeesta. Suurimmissa taloissa vuotuinen sato lähenteli kuitenkin sataa tynnyriä. Yksistään Sodankylässä laskettiin 1800-luvun loppuvuosina tarvittavan yli 10 000 tynnyriä viljaa, ja kun sato oli Sodankylässä vuosina 1891–1900 keskimäärin 5 000 tynnyriä,¹⁶ oli viljaa tuotava säännöllisesti etelästä ja ennen kaikkea Venäjältä. Kittilään esimerkiksi tuotiin vuonna 1900 jauhoja 315 000 kiloa ja Enontekiölle 50 000 kiloa, joten pohjoisessa jouduttiin turvautumaan paljolti tuontiviljaan. Vielä vuonna 1871 Kittilän nimismies oli selostanut, että hyvinä vuosina

¹⁵ Lapin kihlakunnan kruununvoudin vuosikertomukset 1866–1870. Kruununvouti Planting kuvernöörille. OLKA Kd 38/140 1866. OMA.

¹⁶ Andersson 1914, s. 351.

sato riitti tyydyttämään tarpeen.¹⁷ Selvää toisaalta on, että kun viljaa oli saatavilla, myös sen kulutus kasvoi.

Kuvio 1. Kittilän pitäjän ohrasato vuosina 1848 - 1870

Lähteet: Nimismiehen kertomukset Kittilän nimismiespiiristä 1848–1870. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1–2. OMA.

Enontekiön osalta nimismies totesi vuonna 1840, ettei viljelyssä ollut havaittavissa minkäänlaista edistymistä. Pientä raivausintoa kuitenkin koettiin vuosisadan puolivälissä, mutta katoaikoina viljamäärät olivat olemattomia. Enontekiöllä oli peltopinta-ala vuonna 1901 yhteensä 83 hehtaaria, eli noin hehtaari verotilaa kohti. Lapin komitean tietoihin kirjattiin vuonna 1905, että Enontekiön peltoviljely oli yhä varsin ”alkuperäisellä kannalla”, eikä esimerkiksi ojituksia ollut tehty juuri ollenkaan. Satonäkymien osalta ei täysin hyviä vuosia tullut lainkaan Enontekiölle.¹⁸

Kittilässä raivattiin 1800-luvun puolivälin jälkeisinä vuosikymmeninä vuosittain 10–20 tynnyrinalaa uutta peltoa. Vuonna 1866 syntyi kuusi tynnyrinalaa mutta esimerkiksi vuonna 1871 raivattiin 21 tynnyrinalaa uutta peltoa. Kittilässä oli myös alettu ojittamaan peltoja 1880-luvulta lähtien, mutta auran käyttö oli vielä tuolloin hyvin vähäistä.¹⁹ Sodankylässä tehtiin myös mielenkiintoinen ”yhdistymissäntö” vuonna 1874 tilusten aitauksesta ja rauhoittamisesta. Sen mukaan tilusten haltijat olivat velvollisia suojaamaan aidoilla peltonsa ja niittynsä. Näin haluttiin saada järjestykseen jatkuvat riidat niityistä ja heinämaiden vahingoista, joita etenkin porot aiheuttivat.²⁰

¹⁷ Nimismiehen 5-vuotiskertomus Kittilän nimismiespiiristä 1866–1870. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:2. OMA; Kittilän ja Enontekiön kysymystaulut. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA

¹⁸ Sodankylän käräjät 1874. Lappi CIIa:10. OMA; Nimismiehen kertomukset Kittilän nimismiespiiristä 1838–1882. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1–2. OMA.

¹⁹ Enontekiön alkuaineisto. Oulun lääni. Tilattoman väestön alakomitean 1901–1906 arkisto. 540 7:24. KA; Enontekiön kysymystaulut, maanviljelys. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA; Kittilän kysymystaulut, maanviljelys. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

²⁰ Sodankylän käräjät 1874. Lappi CIIa:10. OMA; Nimismiehen kertomukset Kittilän nimismiespiiristä 1838–1882. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1–2. OMA.

Perunanviljely levisi Lapin alueella käytännössä 1830-luvun alkupuolella, vaikka sitä oli kehitetty jo aikaisemmin. Vielä 1840-luvun alussa perunaa syötiin lähinnä Kittilässä, josta nimismies kokosi vuonna 1845 tarkat tiedot. Kaikkiaan perunaa oli laitettu maahan 73 talossa, eli suurimmassa osassa, mutta erityisesti se oli saanut jalansijaa kirkonkylässä. Suurimmat perunaviljelmät olivatkin Kittilän kylän Välitälössä 30 tynnyriä ja Salmissa 25 tynnyriä. Yleensä määrät jäivät alle kuuden tynnyrin. Perunan yleistymisestä 1800-luvun puolivälin jälkeen kertoo se, että sitä kylvettiin vuonna 1865 Kittilässä ja Sodankylässä jo 377 tynnyriä. Enontekiöllä perunanviljely oli vielä 1900-luvun alussa vähäistä, mutta naurista kylvettiin joskin ”huononpuoleisella menestyksellä.”²¹

Kokonaisuutena tarkastellen viljanviljely edistyi 1800-luvun loppupuolen aikana huomattavasti Lapin kihlakunnan eteläosissa huolimatta jatkuvista vaikeuksista. Vuosina 1900 ja 1901 kerättyjen tietojen mukaan peltoalat olivat muotoutuneet seuraavanlaisiksi:²²

	<u>vuoden 1900 tiedoissa</u>	<u>vuoden 1901 tiedoissa</u>
Sodankylä	474 hehtaaria	654 hehtaaria
Kittilä	274 hehtaaria	303 hehtaaria
Enontekiö	9 hehtaaria	84 hehtaaria

Erot ovat huomattavan suuria kahden keräyksen välillä, mikä kertoo osaltaan, että peltoalojen määrittelyt riippuivat laskutavoista. Viljan satomäärät olivat 1800-luvun lopulla eri pitäjissä seuraavat (hehtolitraa):²³

	<u>1891</u>	<u>1897</u>	<u>1900</u>
Sodankylä	2 068	9 569	545
Kittilä	2 412	8 276	449
Enontekiö	2	123	-

Luvuista näkee, kuinka suuresti vuodentulot saattoivat vaihdella. Katovuodet olivat sananmukaisesti katoja, ja 1900-luvun alkuvuosina niitä koettiin useita peräkkäin.

1.2. Karjanhoito tilojen pääelinkeino

1.2.1. Karjaluvun määrällinen kehitys

Toisin kuin viljanviljely oli karjanhoito Kemin Lapissa 1700-luvun puolivälissä jo yksi pääelinkeino metsästyksen ja kalastuksen rinnalla. Siitä kertovat myös taulukon 2 numerotiedot lehmäluvuista, jotka eivät enää kasvaneet merkittävästi 1700-luvun jälkipuolella keskimääräisesti taloutta kohti tarkasteltuna. Toki verosavujen lisääntyessä myös kokonaiskarjamäärä

²¹ Uppgift å Potatoes odling uti Kittilä Länsman District 1844. Kirjekonseptit 1845. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIA1:1. OMA; Enontekiön kysymystaulut, maanviljelys. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA; Andersson 1914, s. 293. Kruununvoudin vuosikertomuksissa ei mainittu perunan viljelyaloja.

²² Komiteamietintö 1905:3, s. 45; SVT III, maatalous.

²³ Komiteamietintö 1905:3, s. 60–61.

kasvoi. Kittilä oli karjavaltaisain alue 1700-luvun Kemin Lapissa. Siellä oli vuonna 1757 keskimäärin kuusi lehmää verotaloutta kohti, kun Sodankylässä ja Kuolajärvellä lehmiä oli viisi. Sama määrä niitä oli myös Kuusamon talonpojilla. Sompion taloissa lehmiä oli kolme–neljä ja Kemikylässä kolme, mutta Sompion uudistaloilla määrä nousi keskimäärin lähes yhdeksään. Kuudessa uudistalossa oli 52 lehmää. Myös lammastalous oli 1750-luvulla jo vankka. Niitä oli Kemin Lapissa tuolloin vielä enemmän kuin poroja ja taloutta kohti kymmenkunta. Samoin hevonen oli jo vakiinnuttanut paikkansa 1750-luvulla Kittilässä, Sodankylässä ja Kuolajärvellä, joissa se oli käytännössä joka taloudessa. Sompiossa hevonen oli hankittu joka toiseen talouteen, lähinnä uudistiloille, mutta Kemikylässä ei hevosia ollut vielä 1700-luvun puolivälissä kuin kaksi–kolme koko kylässä.²⁴

Taulukko 2. Keskimääräinen lehmäluku verosavua kohti Kemin Lapin lapinkylissä vuosina 1757–1776.

vuosi	Kittilä	Sodankylä	Sompio / uudist.	Kemikylä	Kuolajärvi	Kitka	Maanselkä
1757	232	233	104 / 52	26	186	23	45
keskim.	6,3	5,2	3,5 / 8,7	2,9	5,0	3,3	5
1759	249	265	122 / 65	30	206	34	58
keskim.	5,9	5,5	4,2 / 9,3	2,5	5,6	4,3	5,3
1765	--	303	157 / 75	31	219	42	54
keskim.		6,4	5,6 / 8,3	3,4	5,2	5,3	4,9
1767	365	355	164	29	264	37	59
keskim.	6,8	7,4	6,6	3,2	6,6	4,6	5,9
1769	357	342	155	25	234		
keskim.	6,4	6,6	6,2	3,1	5,9		
1774	400	291	160	24	240		836*
keskim.	7,0	5,6	6,4	3,4	6,0		5,8
1776	378	285	178	38	--		
keskim.	6,4	5,5	6,4	4,8			

*) Koko Kuusamon lehmäluku.

Lähteet: Upbörds och jordeböcker 1757–1776. Norra Lappmarkens Fögderiarkiv 1–2. HLA.

Taulukosta 2 havaitaan, että karjaluvun kasvua tapahtui jonkin verran 1760-luvulla varsinkin Kemikylässä, jossa vuonna 1776 keskimääräinen lehmäluku läheni viittä. Vuonna 1757 lehmiä oli Sodankylän kirkkoherrakunnan lapinkylissä kaikkiaan 595, ja vuonna 1776 luku oli 879. Karjaluvun nousu heijastelee varsin suoraan uudistilojen määrällistä kasvua.

Vuonna 1805 lehmäluku oli noussut Sodankylässä ja Kittilässä jo 1 450:een.²⁵ Kovien koettelemusten aikana 1810-luvun alussa luonto koetteli kaikin tavoin lapinasukkaita. Riistasaaliitkin jäivät olemattomiksi, joten karja täytyi teurastaa ravinnoksi. Valitettavasti tuolta aikajaksolta ei ole käytettävissä tarkkoja numerotietoja. Elpyminen oli kuitenkin nopeaa, ja kuten viljelysten osalta alkoi 1820-luvulta laajentumisen aika, lähti myös karjamäärä nousuun. Vuonna 1830 lehmiä oli Sodankylässä 1 063 ja Kittilässä 869 (yhteensä 1 932),²⁶ eli jonkin verran enemmän kuin oli ollut vuosisadan alussa. Seuraavina vuosikymmeninä karjatalous

²⁴ Upbörds och jordeböcker 1757–1782. Norra Lappmarkens Fögderiarkiv 1–2. HLA.

²⁵ Väkilukutaulukot 1805 ja 1810. Sodankylän KA II Df:1. OMA.

²⁶ Andersson 1914, s. 257–258.

jatkoi määrällisesti nousuaan, mutta suhteessa ruokakuntien määrään kasvu ei ollut kuitenkaan kovin dramaattinen. Vuodelta 1853 säilyneiden tietojen mukaan Sodankylässä oli nautakarjaa 1 672 ja Kittilässä 1 330 päätä, eli yhteensä 3 003 päätä.²⁷ Nautalukuun sisältyi myös nuori karja. Toisin sanoen lehmäluku oli noussut kahdessa vuosikymmenessä kolmanneksella.

Esimerkiksi Kittilän nimismiehellä ei ollut vuotuisissa elinkeinojen selvityksissään mitään erityisiä karjanhoitoon liittyneitä havaintoja, kuten karjatauteihin. Yleinen toteamus oli, että karja oli viljelyä huomattavasti merkittävämpi elinkeino.²⁸ Erityisesti 1840-luvulta alkanut poikkeuksellisen vilkas uudisasutuksen kausi Lapissa nosti myös verosavujen määrää parissa vuosikymmenessä kolmanneksella, joten taloutta kohti laskettuna karjaluku pysyi suurin piirtein samalla tasolla.

Myös Enontekiöllä kehitys oli vastaava kuin etelämpänä Lapin kihlakunnassa; lehmiä oli vuonna 1810 yhteensä 110 ja nuorta karjaa 24, ja vuonna 1850 lehmiä oli 244. Vuonna 1853 nautakarjaa oli kaikkiaan 284 päätä.²⁹ Keskimäärin verotilaa kohti se tarkoitti noin kuutta nautaa. Enontekiön karjatalous oli siten samaa suuruusluokkaa kuin Kittilässä ja Sodankylässä.

Karjatalouden kehityksen suuntaviivat olivat 1800-luvun puolivälin jälkeen edelleen kasvavia, joskin 1850- ja 1860-luvun vaikeudet verottivat myös lehmälukua, kuten seuraavasta asetelmasta 3 havaitaan.

Asetelma 3. Lehmäluku Sodankylässä, Kittilässä ja Enontekiöllä vuosina 1859–1870.

vuosi	Sodankylä	Kittilä	Enontekiö
1859	1 632	998	..
1865	1 290	1 251	331
1870	1 640	1 229	394

Lähteet: Lapin kihlakunnan kruunuvoudin vuosikertomukset 1861–1865 sekä vuosikertomukset 1866–1870. Kruunuvouti Planting kuvernöörille. OLKA Kd 38/140 1866. OMA; Andersson 273–274.

Kun vuonna 1859 oli nautakarjaa Sodankylässä ja Kittilässä yhteensä 2 630, oli vuonna 1870 luku noussut 2 829 lehmään. Tilattoman väestön alakomitean vuonna 1901 keräämien tietojen mukaan oli Kittilässä lehmiä 1 856 ja Sodankylässä 2 643, eli yhteensä 4 499. Sikoja ei Lapissa ollut yhtään. Määrä oli siten kaksinkertaistunut 35 vuodessa ja oli selvästi yli valtakunnan keskiarvon tuhatta ihmistä kohti suhteutettuna. Varsinkin Sodankylän 798 lehmää tuhatta ihmistä kohtaan oli huomattavan korkea luku. Oulun läänin eteläpuolella Sodankylän ylittäneitä oli suhdeluvussa ainoastaan Vaasan Purmo (986), mutta Oulun ympäristön niitylakeuksilla oli viisi Sodankylää karjavaltaisempaa pitäjää. Tyrnävällä suhdeluku oli korkein: 1118. Enontekiöllä oli lehmiä vuonna 1901 kaikkiaan 447, joten siellä ei ollut karjatalous kasvanut 1800-

²⁷ Andersson 1914, s. 293. Onneksemme G. A. Andersson kirjasi Sodankylän ja Kittilän historiaansa tarkkoja numerotietoja 1800-luvun puolivälin maataloudesta. Tiedot eivät ole säilyneet nykypäiviin enää varsinaisissa asiakirjalähteissä.

²⁸ Nimismiehen kertomukset Kittilän nimismiespiiristä 1838–1855. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIA1:1. OMA; vast. myös nimismiehen vuosikertomukset 1838–1860. Vuosikertomukset. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIA1:1. OMA.

²⁹ Väkilukutaulut 1810. Enontekiön KA II Df:2. OMA; Andersson 1914, s. 293.

luvun lopulla juuri lainkaan.³⁰ Onkin selvää, että Ruotsin rajasulun jälkeen niin maataloilla kuin porosaamelaisten perhekunnissakin oli panostettu erityisesti porotalouteen.

Kaiken kaikkiaan voidaan todeta, että keskisen Lapin karjavaltaistuminen tapahtui 1700-luvun jälkipuolella, eli silloin kun alueella oli vilkas asuttamisen kausi, mutta karjanhoidosta oli tullut merkittävä osa taloudenpitoa jo 1700-luvun alkupuolella. Karjatalouden ansiosta Lapin merkittävimmäksi myyntiartikkeliksi kohosi voi, jolle riitti kysyntää erityisesti Norjassa. Esimerkiksi Kittilässä tuotettiin 1840-luvulla noin 700–800 leiviskää voita vuosittain, joten siitä riitti myös myyntiin. Vuoden 1875 tiedon mukaan voita vietiin 2 000 leiviskää vuosittain pitäjältä muualle – pääasiassa Norjaan. Sen sijaan 1900-luvun alussa voita ei viety pitäjältä pois lainkaan. Sinänsä se ei ollut ihme, sillä keskimääräinen lypsylehmän vuosituotto oli sekä Enontekiöllä että Kittilässä 900 litraa ja Sodankylässä 1200 litraa maitoa vuodessa. Pohjoisen lehmärotua luonnehdittiinkin kehnoksi.³¹

1.2.2. Luonnonniittyjen kasvava merkitys

Luonnonniityistä oli tullut myös välttämättömiä ravinnonlähteitä karjalle ja tärkeä osa tilojen elinkelpoisuutta. Tilaluvun ja samalla karjamäärien kasvaessa nousivat myös niityt entistä arvokkaammiksi maankäyttökohteiksi. Lapin uudistilojen elinkelpoisuus mitattiinkin paljolti niittyjen tuoton avulla. Ne myös luettiin tarkasti uudistilakatselmusten yhteydessä heinäkuormien suuruksina alueina. Jo 1760-luvun alussa oli uudistiloilla parhaimmillaan yli 40 eri niittytilusta nautinnassa, mutta palstat saattoivat olla jopa yli kahden peninkulman päässä talosta.³² Se ei kuitenkaan tarkoittanut, että koko se maa-alue, joka jäi talon ja kaukoniittyjen välille, olisi kuulunut tilalle. Naapuritalojen kesken oli myös yhteisnautintaniittyjä ja muutamia jopa kolmen ja neljä eri tilan yhteisenä niittynä. Esimerkiksi Antti Juhonpoika Kallatsan uudistilan katselmuksessa Unarinniemessä luettiin vuonna 1757 yhteensä 16 niittyä, joista hänen laskettiin saavan noin kuuden lassin eli heinäkuorman vuotuisen määrän heinää. Suurin niityistä oli ”Pitkä nifwan sifwu med ömse sidor om älfwen til Åmbolan kosken niska”.³³

Yhä 1800-luvulla tilakatselmuksissa luettiin niityt entiseen tapaan, paikannimellä ja arvioituilla heinäkuormilla. Ei siis ole mitenkään ihmeteltävää, että epätarkkojen määrittelyjen vuoksi niityriidoista tuli tyypillisiä käräjäjuttuja etenkin 1800-luvun jälkipuolella asutuksen laajentuessa. Toki tilakatselmuksiin ryhdyttiin merkitsemään 1800-luvulla myös niittyjen laa-

³⁰ Lapin kihlakunnan kruununvoudin vuosikertomukset 1861–1865. Kruununvouti Planting kuvernöörille. OLKA Kd 38/140 1866. OMA; Lapin kihlakunnan kruununvoudin vuosikertomukset 1866–1870. Kruununvouti Planting kuvernöörille. OLKA Kd 38/140 1866. OMA; Enontekiön alkuaineisto. Oulun lääni. Tilattoman väestön alakomitean 1901–1906 arkisto. 540 7:24. KA; Kittilän alkuaineisto. Tilattoman väestön alakomitean taulukoita (jäljennöksiä). Lapin komitean arkisto HcD:1. OMA; Sodankylän alkuaineisto. Tilattoman väestön alakomitean taulukoita (jäljennöksiä). Lapin komitean arkisto HcD:1. OMA; Karjan- ja porojen omistus Suomen maalaiskunnissa v. 1901, s. 59–68, liitetäulu 2; Andersson 273–274. Tilattoman väestön alakomitean pitäjittäisen alkuaineiston ja yhteenvetotaulukoiden määrissä on pieniä epätarkkuuksia. Esimerkiksi Enontekiöllä on alkuaineistossa tilakohtaisesti laskettuna 440 lehmää, mutta yhteenvedossa luvuksi on ilmoitettu 447.

³¹ Nimismies kruununvoudille elinkeinojen tilasta piirissään 1847. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1. OMA; Sodankylän, Kittilän ja Enontekiön kysymystaulut. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1–2. OMA.

³² Esimerkiksi Sodankylän käräjät 1760–1763. Norrbotten Vol. 37–39. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

³³ Sodankylän käräjät 1757. Norrbotten Vol. 34. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

juudet sylin tarkkuudella. Yhä vuosisadan lopulla ennen isonjaon saattamista loppuun todettiin Lapin tilojen niityistä, että ne olivat pieniä ja sijaitsivat hajallaan ja kaukana toisistaan.³⁴ Toteamus heijasteli parin vuosisadan aikana vakiintunutta tilannetta.

Esimerkiksi Palojärven kylän Muotkajärvi oli tyypillinen enontekiöläinen tila ja jo 1800-luvun alussa kahdessa osassa. Sen toisella puoliskolla tehtiin katselmus vuonna 1841. Peltoa oli vaatimattomasti yksi tynnyrinala ja seitsemän kapanalaa, mutta niittyjä oli kaikkiaan 28 kappaletta kahden peninkulman etäisyydellä asunnosta. Nimismiehen mukaan kuusihenkinen perhe oli varsin köyhä.³⁵ Talollisten elämä oli Enontekiöllä kaiken kaikkiaan vaatimatonta. Muonion nimismies Karl Bäcklund kirjoittikin vuonna 1886 Finland-lehdessä, kuinka monet enontekiöläiset olivat valmiita vaihtamaan roolia vauraiden ja hyvin toimeentulevien porolapalaisten kanssa.³⁶

Enontekiöllä oli karjatalous selvästi kärsinyt voimallisesta ja hallitsemattomaksi levinneestä porolaiduntamisesta, joskin niittyvahingoissa oli mukana osittain myös talollisten tiettyä välinpitämättömyyttä heinien suojaamisesta poroja vastaan. Yksistään niittytilusten hallintasuhteet olivat hankalia selvittää. Toisaalta myös osa rajaseudun maista oli jäänyt Ruotsin puolelle. Vuonna 1842 Norrbottenin maaherra ryhtyi toimenpiteisiin, jotta Ruotsin Kuttaisen ja Kaaresuvannon kylän alueilla olleita niittymaita, joita Suomen Enontekiön tilalliset olivat hyödyntäneet, siirtyisivät ruotsalaisten omistukseen. Nautintaoikeuksista oli tehty talollisten keskinäisiä sopimuksia.³⁷

Sodankylässä niittyjen nautintasuhteista syntyi merkillinen tilanne vuonna 1859, kun Simon Haataja oli perustamassa uudistilaa Kirkonkylään. Rovasti Liljeblad oli kuitenkin valittanut, että uudistila sijaitsi pappilan vanhoilla niittymailla. Nimismies Titus Ekroos selvitti marraskuussa 1859 asiaa ja totesi, etteivät Liljebladin väittämät niityt voineet kuulua pappilalle, koska niillä kasvoi vankka metsä ja siellä oli ikivanhoja tuulenskaatoja. Lisäksi alueelle oli jo perustettu kahdeksan muuta uudistilaa, jotka kaikki olisivat olleet pappilan mailla. Vuosien 1759 ja 1763 tilakatselmuksissa mainitut niityt olivat 1 ½ peninkulman laajuisella alueella ja käsittivät vähintään 10 000 tynnyrinalaa. Kirkkoherra Heickellin aikana pitäjäläiset olivat raivanneet pappilalle kaikki ne niittymaat, jotka kirkkoherra oli toivonut ja asia oli vahvistettu vuoden 1851 käräjillä tilakatselmuksessa. Nimismiehen mukaan *kaikki muut vielä raivaamattomat maat olivat kruununmaata* (”således blef öfriga ännu örödjade marker Kronans tillhörighet”).³⁸ Kyseessä oli siten selvästi liikamaa-tulkinta, mutta samalla nimismiehen kanta osoittaa, kuinka niittytiluksia ei ymmärretty yhtenäisinä laajoina maa-aluekokonaisuuksina. Tokihan sen osoittavat myös tilakatselmuksissa merkityt niittypalstojen laajuudet.

Luonnonniityistä oli pulaa jo 1800-luvun puolivälissä. Yksi keino heinä määrän lisäämiseen olivat keinotekoiset niittymaiden tulvittamiset patojen avulla. Patojen avulla tehtiin myös pieniä keinotekoisia järviä metsäalueille, jolloin kohtuullisen vaivattomasti ja nopeasti saatiin alue kasvamaan heinää. Peräti tärkeäksi keinoksi tuli 1800-luvun kuluessa järvien laskut. Valitettavasti Sodankylän osalta ei ole saatavissa tarkkoja tietoja nimismiehen arkiston puuttues-

³⁴ Komiteamietintö 1905:3, s. 55.

³⁵ Muotkajärven tilan katselmus 3.8.1841. Kruununtilojen katselmukspäytäkirjoja 1839–1882. Enontekiö. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto HI:1. OMA.

³⁶ Finland 29.6.1886.

³⁷ Norrbottenin läänin maaherra kuvernöörille 23.4.1842. Maaherroilta saapuneet kirjeet n:o 7. Kirjediaari 1842. OLKI Aa:46. OMA.

³⁸ Kuvernööri Lapin kihlakunnan kruununvoudille uudistilan perustamisesta 25.8.1859. Mukana myös nimismies Ekroosin kirje kuvernöörille 4.11.1859. Saapuneet maaherran kirjeet 1859. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:17. OMA.

sa, mutta Kittilässä oli vuonna 1848 kaksi järveä kuivatettu ja 17 pienempää järveä oli katsastettu valmiiksi. Seuraavana vuonna nimismies kertoi peräti 32 järven olleen katsastettu kuivatamista varten ja vielä useita oli suunnitelmassa. Suurin hanke oli epäilemättä 1860-luvun kuudessa toteutettu Rastinjärven pinnan laskeminen, johon valtiovalta myönsi myös rahallista tukea. Kittilässä oli sikäli otollinen tilanne, että lukuisat pienet järvet olivat kehoja kalavesiä, joten ne haluttiin mieluusti hyödylliseen käyttöön. Toinen suuri hanke oli Enontekiön Vuontisjärven kuivatus 1860-luvun puolivälissä.³⁹ Lupa järvenlaskuihin tarvittiin maaherralta, joten vedestä vapautuneet niityt olivat siis tavallaan kruunulta tilojen hallintaan siirtyneitä maaaloja.

Samuli Paulaharju on tallentanut muiston Vuontisjärven tapahtumista. Keskitalon isäntä Rovani Niku oli uuttera niittyjen raivaaja, jolla oli navetassaan suuri karja. Siksi hän päätti tehdä eräästä lähijängästään tuottoisamman heinäniityn ja kaivoi pienen kanavan ylempänä olleesta Vuontisjärvestä. Keväällä 1861 kanava oli valmis, mutta vedentulo karkasikin valtavaksi tulvaksi. Vuontisjärvestä lähti sen jälkeen uusi lasku-uoma Ounasjokeen.⁴⁰

Enontekiön niityistä todettiin 1900-luvun alussa, että ulkoniityt olivat järvien ja jokien rantailla joko luonnontilassa tai jonkin verran raivattuja risukoista. ”Lapinmies ei ole heinämiestä”, totesi Paulaharjukin. Kotiniityt olivat talojen lähetyillä, niitä lannoitettiin ja ojitettiin mutta ei aidattu. Pääasiassa heinäsaato tuli niin sanotuilta paremmilta niityiltä, vuonna 1900 noin 57 000 leiviskää, ja lähes puolta vähemmän suo- ja nevaniityiltä, noin 33 000 leiviskää.⁴¹

Kittilässä niittyjä ”viljeltiin” veden laskuilla ja vesittämällä. Heinäsaadot olivat Kittilässä 1850-luvulla yleensä 6 000 kuormanalan suuruisia. Kun yhden kuormanalan laskettiin olevan noin 60 leiviskää, oli vuotuinen rehumäärä siten noin 360 000 leiviskää. Heinäsaato nousi 1870-luvun alkuvuosina yli 8 000 leiviskän. Oljet olivat kuitenkin myös tärkeä osa karjanravintoa, ja Kittilässä sitä arvioitiin käytetyn esimerkiksi 1850-luvulla vuosittain ainakin 2 000 leiviskää.⁴²

1.3. Kalastus tärkeä sivuelinkeino

1.3.1. Kylien keskeisimmät kalavedet

Kalastus oli ollut lapinasukkaiden kuten muidenkin pohjoisten kansojen toimeentulon peruslähde läpi historian, ja sellaisena se säilyi 1700-luvulla ja yhä myös 1800-luvulla. Anders Heltantintin mukaan olivat kuusamolaisilla 1700-luvun jälkipuolella pohjoisen Lapinmaan voutikunnan parhaimmat kalavedet, joista pyydettiin erityisesti siikaa. Kemin Lapissa pyyntiä har-

³⁹ Nimismiehen kertomukset Kittilän nimismiespiiristä 1848 ja 1849. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1. OMA; Lapin kihlakunnan kruununvoudin vuosikertomukset 1861–1865. Kruununvouti Planting kuvernöörille. OLKA Kd 38/140 1866. OMA.

⁴⁰ Paulaharju 1923 (1963), s. 205–213.

⁴¹ Enontekiön kysymystaulut, maanviljelys. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

⁴² Nimismiehen kertomukset Kittilän nimismiespiiristä 1855–1875. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1–2. OMA.

joitettiin pääasiassa nuottaamalla ja verkoilla. Lohta ei juurikaan saatu ylämaissa, sillä Kemin talonpojat pyysivät sen jo Kemijoen alajuoksulla. Meren pientä kalaakaan ei päässyt nousemaan merestä Lapin järviin. Tenojoen lohenkalastus oli sen sijaan koko Lapinmaan laajamittaisinta. Siellä saatiin 1700-luvun puolivälissä yleensä 300–500 tynnyrin vuotuisia lohisaaliita. Hellantin mukaan Enontekiöllä olivat muutamat talollisten pojista siirtyneet lappalaisiksi, jotta he olisivat voineet mennä Jäämeren rannikolle kalastajiksi.⁴³

Kittilän nimismies totesi vuonna 1839, että vaikka vain muutama alueen järvistä oli erinomainen kalavesi, niin kalastus itsessään oli kuitenkin väestön keskeinen toimeentulon lähde. Kalastus oli seuraavaksi tärkein karjanhoidon jälkeen, totesi nimismies yhä vuonna 1847. Kittilässä oli kolme merkittävää pyyntivettä, Kelontekemajärvi, Jerisjärvi ja Pallasjärvi, joista Jerisjärvi oli puoliksi Muonion puolella. Osa raja-alueen vesistä oli ollut myös Tornionlaakson talollisten nautinnassa, josta kertoo jo esimerkiksi kyröläisten asettuminen vanhoille kalavesilleen pysyvästi asumaan.

Vuonna 1863 kalastustilannetta selvitettäessä Kittilän nimismies selvitti pitäjän kalarikkaimmat järvet nimenomaan siian pyynnin osalta. Vuotuiset siikasaaliit arvioitiin seuraaviksi:⁴⁴

-Kelontekemä	10 tynnyriä
-Jerisjärvi	10 tynnyriä
-Pallasjärvi	8 tynnyriä
-Aakenusjärvi	3 tynnyriä
-Pyhäjärvi	3 tynnyriä
-Saarijärvi	2 tynnyriä
-Puljujärvet	2 tynnyriä
-Kukasjärvi	1 tynnyri
-Kuusajärvi	1 tynnyri.

Nämä olivat myös Kittilän tärkeimmät kalajärvet. Vuonna 1875 laskettiin vuotuisen kalansaaliin olevan noin 100 tynnyriä, joka ei riittänyt pitäjän tarpeeseen. Niinpä silakkaa tuotiin Kemistä, siikojä Enontekiöltä, muikkua Jerisjärvestä ja taimenta Inarista. Vuonna 1900 pitäjän kalansaaliiksi arvioitiin noin 2 000 kiloa siikaa ja 4 000 kiloa muikkua.⁴⁵

Ounasjoki oli vielä 1700-luvulla tärkeä pyyntivesi, mutta kun kemiläiset ja rovaniemeläiset tehostivat pyyntiään Kemijoessa, vaikutti se suoraan kittiläläisten saalismääriin Ounasjoen ylävirralla. Kittilän nimismies viittasikin vuonna 1841 vanhoihin Lapinmaan asukkaiden oikeuksiin valittaessaan Kemin ja Rovaniemen mielivallasta pyynnin osalta. Nimismiehen mukaan kalastuksessa ei kunnioitettu Lapinmaan asukkaiden vanhoja, luonnollisia ja laillisia oikeuksia. Vuonna 1859 maaherra vastasi kittiläläisten valitukseen, että heidän tuli itse valvoa

⁴³ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physioliska Beskrifning 31.12.1760. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 335v–339. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

⁴⁴ Nimismiehen vuosikertomus 1839 Kittilän nimismiespiiristä. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1. OMA; nimismies Lapin kihlakunnan kruununvoudille 6.5.1863. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:2. OMA.

⁴⁵ Nimismiehen 5-vuotiskertomus 1871–1875 Kittilän nimismiespiiristä vuodelta 1876. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:2. OMA; Kittilän kysymystaulut, kalastus. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

jokien aukipitämistä. Senaatin välityksellä asiassa viitattiin kuitenkin keisarin vuoden 1840 päätökseen ja määrättiin, että riita-asiat tuli saattaa oikeuden ratkaistaviksi.⁴⁶

Vuonna 1863 hyväksyttiin käräjillä kalastusyhtiön perustaminen Kemijoen vesistöalueen lohen ja siian pyyntiä varten. Samalla myös Kittilän nimismiehen tuli valvoa Ounasjoen yläjuoksun lohenkalastusta. Esimerkiksi juuri vuonna 1863 olivat kittiläläiset saaneet lohta Ounasjoesta noin yhden tynnyrin verran. Kaiken kaikkiaan kruunun katsottiin omistavan yksinoikeudella lohenkalastuksen Kemin ja Muonion joissa kaikkine sivujokineen.⁴⁷ Tosin lohenpyynnin oikeuksista taisteltiin vielä 1800-luvulla ankarasti erityisesti Kemijoen alajuoksulla.

Sodankylässä olivat jo 1600-luvulta lähtien viisi suurinta järveä, Sompiojärvi, Vaalajärvi, Orajärvi, Kelujärvi ja Unari tasaisesti eri verosukujen nautinnassa.⁴⁸ Kesäisin sodankyläläiset, sompiolaiset ja kemikyläläiset matkasivat Kemijärvelle kalastamaan, mutta se loppui vuonna 1795 tehtyyn sopimukseen kemijärveläisten kanssa. Tuolloin käytiin vihdoinkin lapinraja, ja kalastussopimus liittyi osaltaan rajajärjestelyihin. Kemijärven asukkaat lupautuivat pitämään auki Kemijärven Luutsinsalmen pääväylän, jotta kala olisi päässyt nousemaan ylös Kemijokea, Luiroon ja Kitiseen. Lupauksia ei pidetty, mikä johti jatkuviin riitelyihin sodankyläläisten kanssa. Sodankylän keskeiset kalavedet olivat yhä 1800-luvun lopulla Kelujärvi, Vaalajärvi, Sompiojärvi ja Unari, jotka olivat myös hyviä siikajärviä. Unari oli tärkein muikunpyyntivesi. Kitisen latvoilta pyydettiin jonkin verran lohta nuotalla. Vuonna 1900 arvioitiin vuotuiseksi kalansaaliiksi noin 3 500 kiloa, jota kyllä pidettiin keskimääräistä alhaisempana kehnon pyyntivuoden vuoksi.⁴⁹

Kemikylässä ei ollut omia kalavesiä lainkaan, joskin Kemijoki tarjosi mahdollisuuden pyyntiin. Sompion kylän perinteinen kalajärvi oli ollut Sompiojärvi Nattasten juurella, jonne koko kylä kokoontui kevät- ja syyspyyntiin. Myös Luirojoki tarjosi saalista, mutta Sompiojärvestä riitti kalaa koko Korpilapille. Järvi jaksoi antaa vuodesta toiseen kerrassaan erinomaisia saaliita, jotka jaettiin tasapuolisesti kylän asukkaiden kesken. Myös kuolajärvisillä olivat erinomaiset kalavedet laajan kylän eri osissa. Enontekiön kalajärvistä parhaimpia olivat varsinkin siikasaaliiden osalta 1800-luvun lopulla Pasmajärvi, Vuontisjärvi, Lietankijärvi, Ounasjärvi, Kelottijärvi, Ketojärvi ja Pöyrisjärvi. Myös Näkkäläjärvestä saatiin niin paljon rasvaisia siikojia, että niitä riitti myyntiin Muonioon. Enontekiöllä laskettiin saalismääräksi vuonna 1900 yhteensä 6 110 kiloa, josta siian määrä oli 4 200 kiloa. Harria tuli noin 700 kiloa. Luvut olivat kuitenkin huomattavasti liian alhaisia todellisuuteen nähden.⁵⁰

⁴⁶ Kuvernööri kruununvoudille 24.3.1859. Saapuneet maaherran kirjeet 1859. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:17. OMA; Kuvernööri kruununvoudille 18.9.1860. Saapuneet maaherran kirjeet 1860. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:18. OMA.

⁴⁷ Komiteamietintö 1905:3, s. 113; nimismies Lapin kihlakunnan kruununvoudille 6.5.1863. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:2. OMA.

⁴⁸ Onnela 1995, s. 127–128.

⁴⁹ Sodankylän kysymystaulut, kalastus. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:2. OMA.

⁵⁰ Komiteamietintö 1905:3, s. 118–119; Enontekiön kysymystaulut, maanviljelys, kalastus. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA; Onnela 1995, s. 128.

1.3.2. Järvet yhteisnautinnassa

Kemin Lapin lapinkylien verosuvuilla olivat vanhastaan omat kalastuspaikkansa, mutta tärkeimmät järvet olivat yhteisnautinnassa. Kittilän nimismiehen mukaan vuonna 1856 *kaikki kalavedet olivat yhteisnautinnassa* (”alla fiskevatten äro gemensamma”).⁵¹ Tilakatselmusten yhteydessä luettiin kuitenkin vielä 1800-luvun puolivälissä tiloille kalavedet, mutta niillä tarkoitettiin vesiä, joista tila sai kotitarvekalansa.

Uudistilakatselmuksissa määritellyt kalavedet kotitarvetta varten eivät olleet varsinaisesti verotuksen kohteena, joskin järvien tuotto otettiin huomioon tilan manttaalia määritettäessä. Toisenlaisiakin tapauksia oli 1700-luvun jälkipuolella. Joissakin yhteyksissä kalavesiä määriteltiin myös uudistilojen hallintaan, mutta ne on nykypäivän tilannetta selvitettäessä käytävä yksittäisinä käräjätapauksina erikseen lävitse. Tosin sanoen kysymys on siitä, onko tiloille vahvistettu erillisiä nautintaoikeuksia tiettyihin vesialueisiin. Tämä tutkimuksen puitteissa siihen ei ole ollut mahdollisuuksia perehtyä.

Esimerkiksi vuonna 1784 Västerbottenin läänin maaherra vahvisti Kittilän Kyrön uudistilallisille oikeuden kotitarvekalastukseen Sieppi- ja Keräsjärvässä, joista oli veron maksanut aiemmin Ylitornion Kuivakankaan talollinen. Päätöksessä todettiin, että järvien lähetyvillä asuneilla kyröläisillä oli oikeus järviin kaukana järvistä asuneen talollisen sijaan. Samalla vero, jonka Kuivakankaan isäntä oli järvistä maksanut, siirtyi nyt kyröläisten maksettavaksi. Kyrön uudistilojen katselmuksissa vuonna 1760 kalavesiksi oli määritelty osuudet Vuontisjärvässä ja Pallasjärvässä. Jo ennen vuotta 1784 järvien asemaa oli käsitelty oikeudessa, sillä ei tiedetty tarkkaan, minkä pitäjän alueella rajan tuntumassa sijainnet Sieppijärvi ja Keräsjärvi olivat. Todistajana ollut Henrik Muotka kertoi kuulleensa Olli ja Heikki Kyröltä, että Kittilän ja Enontekiön raja kulki heidän tilojensa mukaisesti (”nedan för deras gårdar”) – tarkoittaen siis tilojen ”alapuolelta”. Asiastahan oli käyty jo 1600-luvun puolella pitkälinen riita käräjillä. Olennaista oli, että molemmat järvet eivät kuitenkaan olleet Ylitornion pitäjän puolella.⁵²

Tapauksessa on siis maankäytön kannalta useampi eri elementti. Ensiksikin Kyrön uudistilallisille oli jo määritelty normaalissa katselmusmenettelyssä järvet kotitarvekalastusta varten. Niiden rasite sisältyi tilan veroon. Toiseksi oli siirretty kotitarvekalastusta varten järviä, joista oli selkeästi erillinen vero. Sitä ei kuitenkaan ole nähtävissä veronkantoluetteloissa, joten järvistä tuli kotitarvevesiä ja uudistilaveron alaisia. Kolmanneksi järvien nautintaoikeus perustui siihen, että uudistilalliset asuivat lähellä Sieppi- ja Keräsjärveä toisin kuin Kuivakankaan talollinen, eivätkä järvet kuuluneet Ylitornion pitäjään. Kyröläisten kanssa vastaavanlainen tapaus oli Enontekiön Lapin puolella myös vuonna 1784. Saittasjärven todettiin sijaitsevan kaukana Ylitornion pitäjän rajojen ulkopuolella, ja koska järven lähetyville oli tullut uudisasukas, oli hänellä nautintaoikeus järveen.⁵³ Olennainen peruste nautintaoikeudelle oli siis kalaveden sijainti.

⁵¹ Nimismiehen 5-vuotiskertomus 1851–1855 Kittilän nimismiespiiristä vuodelta 1856. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1. OMA.

⁵² Kittilän käräjät 1760, f. 896–900. Norrbotten Vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA; Västerbottenin maaherran päätös Johan Hucktsaaren anomukseen kalastusoikeudesta Sieppi- ja Keräsjärveen. Västerbottenin lääninkansliassa 29.4.1784. Kirjelmiä, oikeudenkäyntiasiakirjoja, katselmuskirjoja 1612–1827. Övertorneå. HLA. (FR1530. OMA); Ylitornion käräjät 1780, § 14. Kirjelmiä, oikeudenkäyntiasiakirjoja, katselmuskirjoja 1612–1827. Övertorneå. HLA. (FR1530. OMA.)

⁵³ Västerbottenin maaherran päätös kalastusoikeudesta Saittasjärveen. Västerbottenin lääninkansliassa 3.5.1784. Kirjelmiä, oikeudenkäyntiasiakirjoja, katselmuskirjoja 1612–1827. Övertorneå. HLA. (FR1530. OMA.)

Kemin Lapin tilanne kuitenkin poikkesi Tornionlaaksoon ja Enontekiöön verrattuna ainakin vielä 1800-luvun alkuvuosina. Ylitornion tilalliset maksoivat vielä vuosina 1811 ja 1812 nuotta- ja kalastusveroa lukuisista pitäjän pohjoisosan järvistä – ainakin useista Muonion järvistä, mutta mahdollisesti myös Enontekiön puoleisista järvistä. Nimeltä mainitaan muun muassa Ounasjärvi, mutta koska mitään tarkempaa määrittelyä veroluetteloissa ei ole, missä järvet sijaitsivat, ei kovin tarkkaa analyysiä voida tehdä. Mutta ainakin sellaiset kuin Muonionniska, Torasjärvi ja Jerisjärvi ovat helposti sijoitettavissa Muonioon.⁵⁴ Joka tapauksessa myös Enontekiön osalta todettiin vuoden 1835 käräjillä, *ettei kukaan voi ottaa järviä omikseen*. Asia liittyi Angelin tilan perustamisen yhteydessä puhjenneeseen kiistaan siitä, kenellä oli oikeus kalastaa Peltovuoman kylän järvissä.⁵⁵

Myös Kittilän nimismies totesi 1850-luvulla, että kaikki Kittilän kalavedet olivat yhteisnautinnassa. Näkemys perustui vuoden 1783 kuninkaalliseen asetukseen maanmittauksesta, jonka 77 §:ssä säädettiin, että kylän maiden jaossa tuli kalastuksen jäädä edelleen yhteisesti käytettäväksi.⁵⁶ Säädös oli perua vuoden 1734 valtakunnan laista, jonka perusteella tehtiin myös Sodankylässä käräjäpäätos vuonna 1759:

”tagen uti 17 Cap: 1§ Byg: B:n förmår, at oskift fiskewattn måge de som del deruti äga hwartil nödortft sin bruka.”⁵⁷

Jakamattomia kalavesiä tuli hyödyntää kotitarpeeseen.

Päätöksessä viitattu Rakennuskaaren pykälä alkoi: ”Jacamatoinda cala-wettä mahtawat ne, joilla signä osa on, wiljellä nuotalla ja wercoilla, cukin tarpexens.” Myös 18. luvun 3 §:ssä asia ilmaistiin selvästi: ”Jos yhteisydesä löyty cala-wettä; olcon caikilla, joilla yhteisydesä oikeus on, walda sitä nautita.”⁵⁸ Saman asian vahvasti myös Lapin kihlakunnan kruununvouti 5-vuotiskertomuksessaan vuonna 1866. *Lapinmaan jokaisessa kunnassa Inaria ja Utsjokea lukuun ottamatta olivat kalavedet yhteisiä*. Kahdessa pohjoisen Lapin kunnassa Inarissa ja Utsjoella kalavedet olivat sitä vastoin jaettu tietyille talouksille, niin että jokaisella oli oma alueensa:

”I nedre lappmarken äro fiskevattnen för hvarje kommun gemensamma, men i Enare och Utsjoki äro de delade emellan de särskilde hushållen, så att enhvar har sitt gifne område.”

Kruununvoudin mukaan inarilaisten ja utsjokisten tärkein kalastuspaikka oli kuitenkin Jäämeri, jossa heillä oli yleensä 1/3 osuus norjalaisen kalastusyhtiöissä.⁵⁹ Varsinaisesti suomalaisilla ei ollut oikeutta omistaa kalastusyhtiöitä Norjassa.

Enontekiöltä sen sijaan todettiin vuonna 1905, että ”Jäämeren kalastuksen nähden on kunta aivan vieras tätä nykyä.” Vuonna 1905 todettiin Lapin kihlakunnan osalta, että ”kaikki kalavedet ovat jakamattomia”. Vesialueiden jakoa koskeneita lakisäädöksiä alettiin uudistaa 1900-

⁵⁴ Not- och Fiske taxalängd 1805–1812. Övertorneå socken. Fiske 1773 – 1903. Torneå fögderis arkiv. GXIII:1..HLA.

⁵⁵ Muonion käräjät 1835. Lappi CIA:11. OMA.

⁵⁶ Suomaa 1983, s. 183.

⁵⁷ Sodankylän käräjät 1759, f. 877. Norrbotten Vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA. Myös I. Fellman III, s. 166–168.

⁵⁸ Agricola.utu.fi/hist/kkkt/lait/1734/.

⁵⁹ Nimismiehen 5-vuotiskertomus 1861–1865 Kittilän nimismiespiiristä vuodelta 1866. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIA1:1. OMA.

luvun alkuvuosista lähtien. Vuonna 1902 annettiin erityinen laki vesialueista. Periaate oli kuitenkin, ettei yhteisten vesialueiden jakoja suoritettu ennen kuin isojako oli tehty.⁶⁰

Saamelaisten perinteisen maankäytön yhteydessä tuodaan usein myös esille esimerkkinä kalastus, ja kuinka sen harjoittamiseen on kuulunut kalastus vain tätä päivää varten ja päivän tarpeeseen – tulevaisuudellekin on jätettävä saalista. Muualta tulleet asukkaat olisivat harjoittaneet ryöstöpyyntiä. Tämä perinne on kuitenkin lähinnä porosaamelaista kulttuuria, sillä he eivät eläneet kalasta. Metsä- ja kalastajalappalaisten koko eläminen riippui kalasaaliin suuruudesta, mutta silti Kemin Lapin vuosisatainen järvikalastus ei ollut ryöstöpyyntiä. Parhaimmat kalavedet pysyivät tuottoisina läpi vuosisatojen. Esimerkiksi vuoden 1901 komiteamietinnössä selvitettiin saalismäärien kehitystä ja päädyttiin tulokseen, etteivät Lapin kalansaaliit olleet pienentyneet vuosikymmenien saatossa. Pyytäjiä oli tullut vuosien varrella enemmän ja kokonaissaalismäärät olivat itse asiassa kasvaneet. Jakajia oli kuitenkin enemmän kuin aikaisemmin, joten yksittäistä kalastajaa kohti määrä oli saattanut pienentyäkin. Tiedot kalansaaliista olivat kuitenkin hyvin epätarkkoja ja lähinnä suuntaa-antavia.⁶¹

1.4. Metsänkäytön monet muodot

1.4.1. Metsästys ja saalismäärät

Uudistilallisten metsästys oli rajattu vuoden 1749 asutusplakaatissa kalastuksen tapaan kotitarpeeksi ja lähimetsien pyynniksi. Eläinten saalismääristä ei ole saatavissa yksityiskohtaisia tietoja, mutta pyynnin kohteina olivat perinteisesti turkiseläimet, peurat, majavat, kana- ja vesilinnut ja petoeläimet. Huolimatta vuoden 1749 rajoituksista säilyi varsinkin peuranpyynti keskeisenä elinkeinona Kittilän ja Sodankylän pohjoisosien talollisilla. Erityisesti kevätisaalisuus oli suurta, vaikka liha oli silloin huonoimmillaan. Kevätajan metsästykselle määrättiin 1760-luvun alussa kielto, joka tuntui rajoittavan erityisesti Kemikylän ja Sompion lapinkylien asukkaiden toimeentuloa.⁶²

Vielä 1800-luvun alkupuolella saalismäärät olivat Kittilässä yli 200 peuraa vuosittain, mutta Norjan porosaamelaisten laiduntaminen kutisti pyynnin olemattomiin. Kittiläläiset kertoivat vuonna 1844, että he saivat enää 10–20 peuraa vuosittain.⁶³ Vastaavasti kävi myös Sompion asukkaiden perinteiselle metsän saaliille 1800-luvun jälkipuolella. Sodankylässä oli peuran-

⁶⁰ Komiteamietintö 1905:3, s. 118–119; Enontekiön kysymystaulut, kalastus. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA; Suoma 1983, s. 183–184.

⁶¹ Komiteamietintö 1905:3, s. 113–120.

⁶² Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physioliska Beskrifning 31.12.1760. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 334. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA; Kongl. Maj:ts Resolution och Förklaring på Allmogens i Sverige och Finland allmänne Besvär wid sist öfweständne Riksdag. 17.8.1762. Modée VII 1762, s. 5356–5357.

⁶³ Kittilän kappelikokous 3.3.1844. Pitäjän-, kirkon- ja kappelikokousten pöytäkirjoja. Kittilän KA II Ca:1. OMA.

pyynti ollut voimallista vielä 1870-luvun alkuvuosina Kitisen ja Luiron latvoilla sekä Tankaja Riestojoen alueella.⁶⁴ Lopullisesti peurat katosivat voimistuneen porotalouden seurauksena.

Metsähallinnon myötä tehostui myös metsien valvonta ja suojele. Samoin alettiin rajoittaa metsälintujen pyyntiä valtionmetsissä vuoden 1868 metsästyslaissa, mutta käytännössä valvonta oli tehotonta. Lakia oli perin vaikea valvoa. Metsänhoitajien vuosiraporteissa kuitenkin säännöllisesti todettiin, ettei salametsästystä ollut tavattu hoitoalueilla.⁶⁵ Paikalliset asukkaat esittivät toiveenaan, että varsinkin maalintujen pyynti olisi ollut vapaata kaikille Lapin asukkailla myös kruununmetsissä.⁶⁶ Oravien pyynti oli myös merkittävä sivuelinkeino, ja usein juuri oravannahkoilla saatiin hankittua esimerkiksi siemenviljaa kylvöjä varten. Petoeläinten pyynti oli lain velvoittamaa. Erityisesti susilaumojä liikkuu Lapissa protokkien kiusana.

Turkiseläinten saalismääristä saadaan Kittilän osalta suuntaa-antavia tietoja 1800-luvun puolivälin jälkeiseltä ajalta. Tiedot havainnollistavat, millaisia määriä yhden pitäjän alueella pyydettiin metsäneläviä. Eläintennahkoja vietiin pitäjän ulkopuolelle myyntiin seuraavasti (yh-teensä 5-vuosittain):⁶⁷

	<u>1851–55</u>	<u>1856–60</u>	<u>1866–70</u>
saukon	8	28	15
ketun	90	50	50
oravan	20 000	21 000	5 000
näädän	85	12	6
kärpän	250	220	50

Turkisinahkoja ei viety Norjaan toisin kuin voita tai poronvuotia. Joka vuosi kaadettiin myös karhuja ja susia, joiden määrä myötäili porolukuja. Mitä enemmän oli poroja, sitä runsaammin oli myös susia. Lintusaaliiden osalta arvioitiin vuonna 1900, että Enontekiöllä saatiin saaliiksi vuosittain noin 4 000 metsälintua ja 200 vesilintua. Riekkokoja saatiin niin paljon, että niitä voitiin viedä myytäväksi myös Norjaan. Kittilässä arveltiin, että vuosien 1895–1900 aikana pyydettiin vuosittain noin 10 000 lintua. Sodankyläläiset eivät uskaltaneet antaa mitään lukumääräisiä arvioita, mutta siellä todettiin, että metsälintuja oli hyvin vähän – vesilintuja sentään hieman enemmän.⁶⁸

Vanhoja lapinkylän oikeuksia arvioitaessa voidaan todeta, että Kittilän ja Sodankylän talonpojilla säilyivät kaikki vanhat lapinkylän elementit: kalavedet, metsästysmaat ja peuranpyynti. Tärkein yksittäisistä oikeuksista oli ollut ainakin 1600-luvun lopulla ja 1700-luvun alkupuolella majavanpyynti. Niinpä esimerkiksi vuonna 1759 vannoi 24 Sodankylän kylänmiestä majavanpyyntivalan käräjillä riippumatta siitä olivatko he uudistilallisia tai lapinveronmaksajia.

⁶⁴ Metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 9.1.1873. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit. Sodankylän hoitoalueen arkisto DIa:1. OMA.

⁶⁵ Metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 9.1.1873. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit. Sodankylän hoitoalueen arkisto DIa:1. OMA; Sodankylän, Ounasjoen ja Muonion hoitoalueiden vuosikertomukset 1870–1881. Hoitoalueiden vuosikertomukset. Kemin tarkastuspiirin arkisto Ed:1. OMA.

⁶⁶ Enontekiön kysymystaulut, metsästys. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

⁶⁷ Nimismiehen 5-vuotiskertomukset 1851–1870 Kittilän nimismiespiiristä. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1–2. OMA.

⁶⁸ Sodankylän, Kittilä ja Enontekiön kysymystaulut, metsästys. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1–2. OMA.

jia.⁶⁹ Ja kylänmiesten oikeus säilyi siitäkin eteenpäin, mutta saalis itsessään alkoi olla häviämässä sukupuuttoon jo 1800-luvun alkupuolella.

Vielä vuonna 1760 Anders Hellant selvitti, että Kemin Lapissa pyydettiin vuosittain vähintään 100 ja parhaimpina vuosina 200 majavaa. Suurimmat saalismäärät olivat Kittilässä, jossa saatiin yleensä 50–70 majavaa vuosittain. Hellantin mukaan majavien saalistus oli lähes tuntematonta Kemin Lapin ulkopuolella. Hän myös näki vaaratekijän pyynnissä, sillä metsästäjät tapoivat sekä nuoria että aikuisia yksilöitä, joten lajin säilyminen oli uhattuna.⁷⁰

1.4.2. Jakamattomat metsät kotitarvetta varten

Varsinainen metsien hyödyntäminen oli rajattu kotitarvetta varten, eli metsistä sai ottaa vapaasti polttopuuta, aidaksia ja tukkeja sekä polttaa juurakoista tervaa. Poroja sai myös laiduntaa vapaasti. Kittilässä poltettiin 1800-luvulla tervaa yleensä noin 100–200 tynnyriä vuodessa, Sodankylässä ja Enontekiöllä vähemmän. Toki perintötilojen metsänkäyttö omilla tiluksilla oli vapaata. Kruunun virkamiehillä oli läpi 1700-luvun ja vielä 1800-luvulla jatkuva huoli Lapinmaan metsien kohtalosta, kun maat olivat jakamatta eikä rajoja kruunun ja yksityisten maiden välillä ollut käyty. Virkamiesten lähtökohta oli kuitenkin se, että yleismaat olivat kruunun – siten myös metsät. Niinpä esimerkiksi vuonna 1848 tuli hankkia Kittilän kihlakunnantuomarille tila joko syynämällä se kruunulle kuulualta jakamattomalta maalta (”af Kronan tillhörig odisponerad mark”) tai ostamalla.⁷¹

Hyvin yksiselitteisesti asian totesi Lapin kihlakunnan kruununvouti vuonna 1866. Metsät olivat tuolloin vielä jakamattomia, eikä rahvaalla ollut niihin kuin kotitarveoikeus:⁷²

”skogarne äro oskiftade, och allmogen är det icke tillåtit att afverka skog till annat än husbehof.”

Sodankylän hoitoalueen metsänhoitaja totesi vuonna 1872, että tilalliset olivat jo yli miesmuistoisten (”mannaminnen”) aikojen ajan oppineet pitämään kaikkia hoitoalueen metsiä yhteisenä jahtimaana. Metsänhoitaja viittasi asiassa vuoden 1749 asutusplakaatin puolen peninkulman määräykseen.⁷³

Jakamattomien metsien käyttämisestä kotitarpeisiin syntyi joskus kiistaa kylien kesken. Esimerkiksi Sodankylän käräjillä käsiteltiin vuonna 1842 Hietasuvannon Matti Halosen ja Kairavuopion Juho Marttiin välistä kiistaa tukkipuiden kaatamisesta. Marttiini oli hakannut ja

⁶⁹ Sodankylän käräjät 1759, f. 890–890v. Norrbotten Vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA. Isak Fellmanilla on maininta tästä käräjäjutusta, mutta hänellä on väärä henkilömäärä (23) eikä nimiä ole mainittu, ks. I. Fellman III, s. 168.

⁷⁰ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physicoliska Beskrifning 31.12.1760. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 334. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

⁷¹ Kuvernööri kruununvoudille 18.1.1848. Saapuneet maaherran kirjeet 1848. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:6. OMA.

⁷² Lapin kihlakunnan kruununvoudin vuosikertomukset 1861–1865. Kruununvouti Planting kuvernöörille 17.10.1866. OLKA Kd 38/140 1866. OMA.

⁷³ Metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 20.9.1872. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit. Sodankylän hoitoalueen arkisto DIa:1. OMA.

kuljettanut pois 200 kappaletta tukkeja läheltä Halosen tilaa. Nimismiehen todistuksella etäisyys oli ollut 5 500 kyynärää Halosen taloon, eli reilut kolme virstaa. Kuusi Kairavuopion isäntää katsoi, että heillä oli parempi oikeus kyseiseen jakamattomaan metsämaahan, joka sijaitsi Kitisen joen molemmin puolin. Sieltä kyläläiset olivat ottaneet kotitarpeisiinsa tukkipuita, aidantarpeita ja polttopuuta. Sellaisiin kylänyhteiseen kotitarvekäyttöön oltiin valmiita hakemaan oikeutta myös käräjiä korkeammista oikeuksista. Halonen totesi kuitenkin, että asia ei koskenut kylänmiehiä, vaan oli hänen ja Marttiinin välinen asia. Kyseisen metsäalueen käyttöoikeus olisi näet ollut yksin Halosella. Asia ratkaistiin lopulta isäntien keskinäisellä sopimuksella.⁷⁴

Mielenkiintoista tapauksessa on, että kruunu ei ollut osapuolena metsäkiistassa. Ilmeisesti syynä oli se, että kyseisessä asiassa ongelmana oli nimenomaan kotitarvekäyttö ja käytön etäisyys tilalta. Asiaa tulkittiin todennäköisesti vuoden 1749 asutusplakaatin ja vuoden 1760 voudinohjeen puolen peninkulman säännön mukaan. Periaatteessa kysymys oli rinnastettavissa järvikalastuksesta käytyihin kiistoihin, joissa etäisyys järvestä ratkaisi sen käyttöoikeuden. Lopullisesti ongelmat ratkesivat vasta isonjaon yhteydessä, jolloin tiloille tulivat yksityiset metsät sekä osuudet kylien yhteismetsiin.

Valtion metsähallinnon hoitoalueet muodostettiin Lapissa jakamattomalle maalle, joten edes hoitoalueitten laajuudesta ei ollut tarkkaa tietoa.⁷⁵ Kruunu alkoi kuitenkin hallita metsänkättöä ja esimerkiksi tukkipuuta myytiin sahoille joko suoraan leimikoina tai huutokaupalla. Esimerkiksi vuonna 1862 hakattiin Sodankylän hoitoalueella yli 11 000 tukkia, mutta vuosikymmenen loppua kohti määrät laskivat. Kysyntää ei juuri ollut ja saatu hinta ei tyydyttänyt valtion virkamiehiä.

Ounasjoella metsätyöt olivat vähäisiä vielä 1860-luvulla, mutta 1870-luvun alkuvuosista puumäärät alkoivat nousta. Vuonna 1871 kaadettiin jo lähes 13 000 runkoa ja vuonna 1874 liki 27 000 runkoa. Sodankylän puolella ensimmäinen huippuvaihe koettiin myös 1870-luvun puolivälissä, kun vuonna 1874 kaadettiin noin 100 000 runkoa. Työtä alkoi olla tarjolla jopa pitäjän ulkopuolelta tuleville miehille.⁷⁶ Varsinaisesti savotat vakiintuivat jokatalvisiksi leivänantajiksi 1800-luvun loppuvuosista lähtien.

⁷⁴ Sodankylän käräjät 1842, § 78. Lappi CIa:16. OMA; Sodankylän käräjät 1843, § 38. Lappi CIa:17. OMA.

⁷⁵ Metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 30.8.1864. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit. Sodankylän hoitoalueen arkisto DIa:1. OMA.

⁷⁶ Sodankylän hoitoalueen metsänhoitajan kirjekonseptit 1862. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit. Sodankylän hoitoalueen arkisto DIa:1. OMA; Sodankylän ja Ounasjoen hoitoalueiden vuosikertomukset 1860–1881. Hoitoalueiden vuosikertomukset. Kemin tarkastuspiirin arkisto Ed:1. OMA.

2. Poronhoidon erityispiirteet

2.1. Poroluvun määrällinen kehitys

2.1.1. Vähäiset karjamäärät 1700-luvulla

Suurporonhoito oli levinnyt 1600-luvun loppupuolella ja 1700-luvulla Enontekiölle ja Koutokeinon Lappiin, mutta Kemin Lapissa poronhoito oli 1700-luvun puolivälissä hyvin vaatimattonta. Yksi merkittävä syy siihen oli 1750-luvulla alueelle levinnyt pororutto. Pororuttoepidemiat riehuiivat 1700-luvun puolivälissä Tornion Lapissa ja levisivät myös Kemin Lappiin ja hävittivät vähäisenkin karjan. Vuodelta 1750 on tieto, että sekä kesyporoja että peuroja kuoli joukoittain metsiin.⁷⁷ Vielä vuonna 1752 lapinvouti joutui toteamaan Sompion ja Kemikylän osalta, että kylät olivat täydellisesti köyhtyneitä poro- ja karjataudin seurauksena:⁷⁸

”Äro blefwo aldeles utfattige igenom Renars och Boskaps störtning så att the ej förmå skatten erlægga.”

Tieto on ymmärrettävä niin, että siinä viitattiin nimenomaan peurojen häviämiseen taudin vuoksi. Ruotsin kielen 'ren' tarkoittaa sekä kesyporoa että villipeuraa. Tosin tilanne koski ainoastaan kahta lapinkylää, joten köyhtymisen taustalla oli myös muita syitä kuin pororutto. Sinänsä toteamuksessa on mielenkiintoista verotuksen peruste, joka oli siten peuranpyynnissä ja karjanhoidossa.

Vuonna 1757 Kittilässä oli 395 poroa, mikä tarkoitti noin kymmenen poron määrää verosavua kohti. Muualla Kemin Lapin lapinkylissä luvut olivat huomattavasti vähäisempiä, johtuen varmasti osittain pororuton tuhoista. Kuten taulukosta 3 havaitaan, oli Sodankylässä poroja noin neljä verosavua kohti ja Sompiossa ja Kemikylässä vieläkin vähemmän. Yhteensä poroluku oli vuonna 1757 Sodankylän kirkkoherrakunnan lapinkylissä 736. Pitää toki muistaa, että ilmoitetut luvut olivat vain suuntaa-antavia. Virkamiehet totesivat yleensä, että lukuihin oli lisättävä noin kolmannes tai 40 prosenttia todellisten määrien arvioimiseksi. Tämä koski lähinnä porolappalaisten suuria tokkia.

Erityisesti Kittilässä nousivat poroluvut huomattavasti 1770-luvulla. Vuonna 1774 laskettiin Kittilässä jo nelinkertainen määrä poroja kahta vuosikymmentä aikaisempaan tilanteeseen nähden: lukumääräksi ilmoitettiin 1 577 poroa. Keskimäärin verosavua kohti poroja oli 28. Yhtenä selittävänä tekijänä voi olla porosaamelaisten saapuminen Kittilään ja heidän esi-merkkinsä. Toinen kannustava esimerkki oli varmasti Enontekiö, jossa oli vuonna 1774 lapalaisilla noin 3 500 poroa, eli keskimäärin 63 poroa verolappalaista kohti. Peltojärven kylänsäkin keskimääräinen luku oli lähes 50, joten poronhoito oli saanut myös siellä jo tukevan jalansijan.

⁷⁷ J. Fellman III, s. 382.

⁷⁸ Maa- ja veronkantokirjat 1752. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet. Tredje provinskontoret. SRA.

Taulukko 3. Poromäärät Kemin Lapin lapinkylissä vuosina 1757–1776.

vuosi	Kittilä	Sodan- kylä	Sompio / uudist.	Kemi- kylä	Kuola- järvi	Kitka	Maan- selkä
1750	500	200	120	50	250		2 000*
1757	395	202	112 / 75	27	315	92	90
keskim.	10,7	4,5	3,7 / 12,5	3,0	8,5	13,1	10,0
1759	415	205	112 / 86	24	273	49	109
keskim.	9,9	4,3	3,9 / 12,3	2,0	7,4	6,1	9,9
1765	--	305	142 / 92	32	376	66	95
keskim.		6,5	5,7 / 10,2	3,6	9,0	8,3	8,6
1767	--	--	--	--	--		
keskim.							
1769	1 107	510	225	19	547		
keskim.	19,8	9,8	9,0	2,4	13,7		
1774	1 577	599	269	29	534		2176*
keskim.	27,7	11,5	10,8	4,1	13,4		15,2
1776	1 615	609	276	37			
keskim.	27,4	11,7	9,9	4,6			

*) Koko Kuusamon poroluku.

Lähteet: Upbörds och jordeböcker 1757–1776. Norra Lappmarkens Fögderiarkiv 1–2. HLA; Berättelse om Lappmarken, angifven af And. Hackzell till O. Malmerfelt d. 17 Mars 1750. I. Fellman I, s. 439–445.

Kasvun merkkejä oli nähtävissä Kittilän ohella muuallakin Kemin Lapissa, mutta silti luvut olivat yhä vaatimattomia. Kemikylästä löytyi vuonna 1774 vain 29 poroa. Kaikkiaan Sodankylän kirkkoherrakunnan kylissä laskettiin vuonna 1774 olevan 2 454 poroa. Lähes saman verran poroja saatiin myös Kuusamon pitäjässä, joskin verosavua kohti laskettuna luku oli Sodankylän veroinen.⁷⁹

2.1.2. Taantumasta ripeään kasvuun 1800-luvulla

Vuodelta 1830 saadaan seuraavat tarkat tiedot poroluvuista 1770-luvun jälkeen. Laskelmien mukaan Sodankylässä lukumäärä oli kasvanut 1 239 poroon ja Kittilässä puolestaan laskenut 1 148 poroon, eli emäseurakunta oli ohittanut Kittilän. Nyt Sodankylän suurin porokylä oli Kemikylä, Kittilässä vastaavasti kirkonkylä. Kasvu oli tosiasia, vaikka vuonna 1821 oli ollut paha ruttovuosi. Jakob Fellmanin mukaan olisivat Sodankylässä menehtyneet kaikki porot, mutta tieto on selvästi liioiteltu. Vuonna 1831 koetteli Sodankylää jälleen rutto.⁸⁰

Seuraavien vuosikymmenien aikana ovat nähtävissä norjalaisten laajamittaisen laiduntamisen vaikutukset, sillä varsinkin Kittilän porotalous taantui huomattavasti. Vuonna 1850 siellä laskettiin olevan enää 355 poroa, Sodankylässä sentään 1 120 poroa. Vastaavasti myös Enonte-

⁷⁹ Upbörds och jordeböcker 1757–1782. Norra Lappmarkens Fögderiarkiv 1–2. HLA.

⁸⁰ J. Fellman III, s. 382.

kiön poronhoito oli vaatimatonta, sillä porojen lukumääräksi saatiin tuolloin 1 670 päättä. Kittilän porokarjan määrällisestä kehityksestä on käytettävissä 1800-luvun puolivälistä myös vuotuisia tietoja. Vuonna 1855 poroja oli 629 ja kymmenen vuotta myöhemmin 567.⁸¹ Määrällinen kehitys oli siten pysynyt paikoillaan vuosikymmenten ajan.

Poroluvun nopea kasvu alkoi 1860-luvun lopulta lähtien:⁸²

	<u>1865</u>	<u>1870</u>
Sodankylä	2 700	6 530
Kittilä	567	1 660
Enontekiö	5 749	[11 406]

Enontekiön lukuun vuodelta 1870 on suhtauduttava suurella epäilyksellä, sillä vuonna 1880 poroja oli Enontekiöllä niukasti, yhteensä 2 903, joista porosaamelaisten osuus oli 2 620 päättä. Käytännössä siis Enontekiön porotalous oli tuolloin saamelaisten elinkeino. Vuotuinen määrällinen kehitys oli vuodesta 1880 lähtien kunnan koko poroelon ja porolappalaisten poroluvun osalta seuraava:⁸³

	<u>koko luku</u>	<u>porol. poroluku</u>
1880	2 903	2 630
1885	2 038	
1889	4 164	
1890	4 654	3 862
1891	4 800	3 770
1892	5 891	4 650
1893	7 566	6 005
1894	7 436	5 840
1895	7 591	5 900
1896	8 604	6 800
1897	7 490	5 943
1898	7 907	5 943
1899	7 324	
1900	8 343	6 470

Vuoden 1889 rajasulun vaikutus on selvästi havaittavissa 1890-luvun alun kehityksessä. Enontekiön poroluku yli nelinkertaistui vuosikymmenen aikana.

Enontekiön porosaamelaisten verotus perustui poromääriin, ja heidän osaltaan luvut olivat muutamina 1800-luvun lopun vuosina verotettavien määrien osalta seuraavat:⁸⁴

⁸¹ Nimismiehen kertomukset Kittilän nimismiespiiristä 1855–1875. Kirjekonseptit. Kittilän nimismiespiirin arkisto DIa1:1–2. OMA; Lapin kihlakunnan kruununvoudin vuosikertomukset 1861–1865. Kruununvouti Plan-ting kuvernöörille 17.10.1866. Lapin kihlakunnan kruununvoudilta saapuneet kirjeet 1866, 38/140. OLKA I Ea4:359. OMA; Kruununvoudin vuosikertomukset 1866–1870. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto EIIa:1. OMA.

⁸² Kruununvoudin vuosikertomukset 1861–1865. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto EIIa:1. OMA; Kruununvoudin vuosikertomukset 1866–1870. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto EIIa:1. OMA.

⁸³ Enontekiön kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA; Komiteamietin-tö 1905:3, s. 108.

⁸⁴ Enontekiön henkikirjat 1882–1920. Kittilän kihlakunnan henkikirjoittajan arkisto Bb1:1–2. OMA.

1882	1 490
1887	1 350
1890	2 270
1891	2 320
1892	3 670
1893	3 530

Vuodesta 1904 lähtien veroporoluvuksi vakiintui kiinteä määrä 6 000, joka tarkoitti ainoastaan laskennallista ”poromanttaalia”. Verotuksen kohteena olleiden porojen määrä oli kuitenkin huomattavasti alle todellisuuden, mutta veroluvut lähenivät 1900-luvun puolelle muussa yhteydessä ilmoitettuja määriä.

Pohjois-Suomen rikkaimpia poroalueita olivat vielä 1800-luvun jälkipuolella Kuusamon, Kuolajärven ja Rovaniemen pitäjät, mutta vuosisadan loppu merkitsi Lapin pitäjien poromäärien huomattavaa kasvua. *Varsinaisesti vasta 1800-luvun loppuvuodet nostivatkin poronhoidon merkittäväksi elinkeinoksi Lapin kihlakunnassa.* Erityisen huima kasvu koettiin Inarissa, jossa oli vuonna 1870 vielä 6 000 poroa, kun niitä oli vuoden 1891 laskennassa talviruokinnalla peräti 25 029. Kasvun taustalla oli porosaamelaisten muuttoliike kunnan alueelle. Suurimpia pitäjiä olivat vuonna 1891 Inarin jälkeen poroluvultaan:⁸⁵

Kuusamo	13 963
Kuolajärvi	11 386
Rovaniemi	9 085
Sodankylä	5 017
Taivalkoski	4 853
Enontekiö	4 800
Pudasjärvi	3 653
Utsjoki	3 436
Kemijärvi	3 314
Kittilä	2 681

Numerot vaihtelivat kuitenkin huomattavasti, sillä vuonna 1893 Kuusamon 13 paliskunnassa laskettiin olevan 24 300 poroa, eli siis lähes kaksinkertainen määrä kahta vuotta aikaisempaan tilanteeseen nähden.⁸⁶ Sodankylässä puolestaan ilmoitettiin vuonna 1893 olevan yli 11 000 poroa. Joka tapauksessa numerot kertovat sen, että vielä 1800-luvun jälkipuolella porotalouden pääpaino oli Oulun läänin talonpoikaispitäjissä. Numeroiden suuri vaihtelu kielii myös siitä, että lukuporojen määrä riippui pitkälti niiden laskijoista.

2.1.3. Merkittäväksi elinkeinoksi

Selittävinä tekijöinä 1800-luvun loppupuolen yleiselle poroluvun nousulle ovat varmasti rajasulut ja porosaamelaisten muuttoliike, mutta myös poronhoidon suosiminen pohjoisen elin-

⁸⁵ Förteckning om vinterfödda renar under åren 1891 och 1893. Poronhoitoa koskevia erilaisia asiakirjoja. OLKA Ej:1. OMA.

⁸⁶ Luettelo Kuusamon pitäjän poropaliskunnissa löytyvästä porolukumäärästä ja poroin omistajista vuonna 1893. Poronhoitoa koskevia erilaisia asiakirjoja. OLKA Ej:1. OMA; Förteckning om vinterfödda renar under åren 1891 och 1893. Poronhoitoa koskevia erilaisia asiakirjoja. OLKA Ej:1. OMA.

keinona edisti nousun jyrkkyyttä. Erityisesti metsähallinnon virkamiehet suosivat poronhoitoa Lapin elinkeinona, mikä tietysti tarjosi erinomaisen mahdollisuuden kasvattaa tokkakokoa. Sodankylän metsänhoitaja Albert Sivén kirjoitti vuonna 1869 tarkastuspiirin ylimetsänhoitajalle, että poronhoidon kehittämistä täytyi tukea niin paljon kuin mahdollista. Poronhoito oli karjanhoidon ohessa ainoa elinkeino, joka mahdollisti alueen asukkaiden elinolojen kohentamisen. Maat soveltuivat metsänhoitajan mielestä hyvin poronhoidolle. Saman asian metsänhoitaja toisti myös vuonna 1871.⁸⁷

Sodankylän metsänhoitaja Nils Gustav Schantz teki perusteellista selkoa poronhoidon erinomaisuudesta elokuussa 1875 kirjoittaessaan Kemin tarkastuspiirin ylimetsänhoitajalle. Pitäjän tilalliset olivat anoneet tuolloin mahdollisuutta rakentaa kirkonkylän länsipuolelle Suoni-vaaran kruununmetsään poroaidan, joka olikin metsänhoitajan mukaan keskeinen edellytys järjestäytyneelle poronhoidolle. Poronhoito oli ”tämän maanosan (landmark) kaikkein eniten voittoa tuottava ja luonnollisin taloudenala.” Siksi sitä täytyi tukea tulevaisuudessakin. Ongelmana oli, että laiduntaminen aiheutti riitaisuuksia poronhoitajien ja tilallisten kesken. Schantz painottikin, että riitojen välttämiseksi oli saatava toimimaan myös valvottu poronhoito. Metsänhoitajan mielestä parempien laidunmaiden hyödyntämiseksi oli rakennettava aitoja, jotka puolestaan olisivat mahdollistaneet aikaisempaa suurempia porokarjoja.⁸⁸

Erityisesti talollisporonhoito laajeni 1800-luvun lopulta lähtien erittäin nopeasti. Konkreettisesti kasvu havainnollistuu Kittilän neljän vuosikymmenen kehityksessä. Kun siellä laskettiin vuonna 1860 olevan 567 poroa, oli niitä vuonna 1880 jo 1 500 ja vuonna 1900 peräti 9 800. Erityisen nopeaa nousu oli vuodesta 1892 lähtien.⁸⁹ Vuonna 1900 laskettiin tilallisista olevan pronomistajia Enontekiöllä 87 %, Kittilässä 79 % ja Sodankylässä 68 %; toisin sanoen suurin osa talollisista oli siirtynyt porotalouden harjoittamiseen sivuelinkeinona.⁹⁰

Enontekiön poromääräksi laskettiin vuonna 1900 yhteensä 8 343 poroa, joista porosaamelaisien osuus oli 6 470 poroa (78 %), mutta erityisen nopeasti olivat kasvaneet sielläkin talollisten karjat – melkein seitsenkertaistuneet. Vielä vuonna 1880 porosaamelaisilla oli ollut 90 % osuus kaikista kunnan alueella olleista poroista.⁹¹

Sodankylän poromäärästä kerättiin yksityiskohtaista tietoa vuodesta 1892 lähtien, kun paliskuntajärjestelmä alkoi toimia pitäjässä. Talollisten ja porosaamelaisien poroluku kehittyi 1890-luvulla seuraavasti:⁹²

<u>vuosi</u>	<u>talolliset</u>	<u>porosaamelaiset</u>	<u>yhteensä</u>
1892	7 500	4 000	11 500
1893	7 940	4 300	12 240
1894	8 320	4 650	12 970
1895	8 830	5 000	13 830
1896	9 324	5 350	14 674

⁸⁷ Metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 8.11.1869. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit. Sodankylän hoitoalueen arkisto DIa:1. OMA.; Metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 21.12.1871. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit. Sodankylän hoitoalueen arkisto DIa:1. OMA.

⁸⁸ Metsänhoitaja ylimetsänhoitajalle 7.8.1875. Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit. Sodankylän hoitoalueen arkisto DIa:1. OMA;

⁸⁹ Kittilän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

⁹⁰ Komiteamietintö 1905:3, s. 79.

⁹¹ Enontekiön kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA; Komiteamietintö 1905:3, s. 108; Savolainen 1984, s. 90.

⁹² Sodankylän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:2. OMA.

1897	10 000	5 770	15 770
1898	10 630	6 000	16 630
1899	11 560	6 500	18 060
1900	12 421	7 000	19 421

Kasvu jatkui 1900-luvun alkuvuosina voimakkaana Sodankylässä ja hieman hiipuneena Kittilässä, mutta Pohjois-Lapissa ainakin ilmoitettujen poromäärien osalta poromäärät vähenivät. Sodankylästä kasvoi suurin poropitäjä Lapin kihlakunnassa ja merkittävin koko Suomessa, sillä siellä laskettiin olevan vuonna 1912 peräti 28 000 poroa, Kittilässäkin oli 11 700 poroa mutta Enontekiöllä enää 7 200 poroa. Sodankylän kasvu konkretisoituu hyvin Kemikylän paliskunnan lukemiin. Huippuvuonna 1908 poromäärä nousi 13 381:een, mutta osa niistä oli naapuripaliskuntien poroja. Paliskunnan omia poroja oli vuonna 1912 kuitenkin 8 500.⁹³ Kaiken kaikkiaan porosaamelaisten ja talollisten osuus poromääristä kehittyi vuosien 1880–1912 aikana asetelman 4 mukaisesti.

Asetelma 4. Talollisten ja porosaamelaisten osuus (%) poromääristä Enontekiöllä, Kittilässä ja Sodankylässä vuosina 1880, 1890 ja 1900.

	<u>Enontekiö</u>	<u>Kittilä</u>	<u>Sodankylä</u>
1880	2 903	1 500	--
poros. / taloll.	90 % / 10 %	0 / 100 %	--
1890	4 654	2 000	--
poros. / taloll.	83 % / 17 %	0 / 100 %	--
1900	8 343	9 800	19 421
poros. / taloll.	78 % / 22 %	8 % / 92 %	36 % / 64 %
1912	7 202	11 736	28 126
poros. / taloll.	77 % / 23 %	10 % / 90 %	26 % / 74 %

Lähteet: Enontekiön, Kittilän ja Sodankylän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA; Komiteamietintö 1905:3, s. 408–409, 412; Karjan- ja porojen omistus Suomen maalaiskunnissa v. 1901, s. 124; Savolainen 1984, s. 179.

Poronhoitoa koettelivat 1900-luun alkuvuosina porotaudit,⁹⁴ mutta karjamäärissä taudit eivät juurikaan näkyneet. Tosin erityisesti taudit riehuivat porosaamelaisten tokissa, joten ne olivat osaltaan vaikuttamassa Pohjois-Lapin karjavarallisuuteen. Kaiken kaikkiaan porotaloudesta oli muodostunut lyhyen ajan kuluessa keskeinen Lapin tilallisten elinkeino.

⁹³ Enontekiön, Kittilän ja Sodankylän paliskuntien kysymystaulut. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

⁹⁴ Savolainen 1984, s. 59.

2.2. Siirtyminen paliskuntien poronhoitoon

2.2.1. Kohti paliskuntajärjestelmää

Paliskuntajärjestelmä alkoi yleistyä Pohjois-Suomessa 1870- ja 1880-luvulla käytännön tarpeiden sanelemana. Poromäärät kasvoivat niin suuriksi, että niiden laiduntamiseen ja valvontaan tarvittiin yhteistyötä. Talollisilla oli myös yleistynyt poronhoitajien eli raitioitten palkkaaminen, ja usein talollisporot annettiin hoidettavaksi porosaamelaisten tokkiin. Sodankyläläiset olivat päättäneet jo vuonna 1765 kerätä kaikki poronsa syksyisin Oraniemen Palomaaahan, jossa ne voitiin yhteisesti erotella. Kittiläläisillä oli myös jo 1770-luvulla talojen muodostamia pieniä poronhakuyhtymiä, jotka kokosivat porot yhteen ja samalla saattoivat myös pyytää peuroja yhdessä. Nimenomaan sellainen yhtymä on ollut alkumuoto varsinaiselle paliskuntajärjestelmälle.⁹⁵

Paliskunta olikin pitkälti talonpoikaisen kulttuurin muovaama poronhoitomuoto.⁹⁶ Siinähan tietyn alueen poronomistajat muodostivat yhteistoiminnallisen osuuskunnan, joka sovittujen sääntöjen mukaan huolehti yhteisesti osuuskunnan poroista, toki itse kukanenkin poronsa omistaen. Ratkaiseva ero porosaamelaisten poronhoitoon oli paitsi paimennustapa niin myös yhteistoiminta. Järjestelmästä tuli käytännössä pakollinen vuonna 1898, kun senaatti määräsi kirjeessä 22.3.1898, että ainoastaan paliskuntaan kuuluville tuli oikeus laiduntaa porojaan valtion mailla, eli ”syöttö- ja hakkuuoikeuden nauttimista varten”.⁹⁷ Yhtenä syynä järjestäytymiseen oli myös porojen aiheuttamat vahingot varsinkin heinäniityille.

Kittiläläiset olivat kuitenkin tehneet jo kappelikokouksessaan vuonna 1844 erityisen päätöksen poronhoidon järjestämisestä kappelikunnassa. Poroja tuli hoitaa ja valvoa ympäri vuoden vahinkojen välttämiseksi. Se ei miellyttänyt kaikkia isäntiä, sillä päätöksen mukaan kaukaiset niityt olivat isäntien itsensä vastuulla, eikä niitä tarvinnut poronomistajien korvata. Asiasta valitettiin aina senaattiin saakka. Maaherra oli kuitenkin päätöksen hyväksynyt, ja asian vahvisti vielä vuonna 1845 senaatti keisarillisen päätöksen mukaisesti. Viranomaiset viittasivat myös Västerbottenin lääninkanslian kuulutukseen vuodelta 1801, jossa veloitettiin uudistilallisia rakentamaan heinälatoja ja aitaamaan heinänsä siten, etteivät porot päässeet tekemään vahinkoa. Toisaalta lapinrahvaan tuli valvoa porojaan, etteivät ne aiheuttaisi vahinkoja.⁹⁸ Varsinkin latojen rakentamisesta tuli 1800-luvun loppupuolella merkittävä osa pyrkimyksissä suojata heinämaita porovahingoilta.

Vuonna 1872 maaherra pyrki edistämään poronhoitajien laidunnusasiaa erikoisella kuulutuksella. Hän oli päättänyt, että poronomistajilla oli oikeus tietyn ehdoin ja kruunulle maksettavaa korvausta vastaan lunastaa itselleen vähemmän arvokasta metsää porolaitumiksi. Asiassa viitattiin senaatin 9.10.1872 tekemään päätökseen, jossa sallittiin Kemin tarkastuspiirin metsänhoitajien myydä poronomistajille metsiä jäkälälaitumiksi niinä vuodenaikoina, jolloin po-

⁹⁵ Kortessalmi 1996, s. 189–190.

⁹⁶ P. Aikio-Helle 1985, s. 199–204.

⁹⁷ Komiteamietintö 1905:3, s. 86.

⁹⁸ Kuvnööri kruununvoudille Kittilän poronhoitosopimuksesta 28.4.1845. Saapuneet maaherran kirjeet 1845. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:5. OMA.

roilla ei ollut mahdollista saada muuta ravintoa.⁹⁹ Varsinaisesti kyseessä ei siis ollut metsän myynti, vaan eräänlainen metsien vuokraamismuoto tilapäiseen laiduntamiseen. Ainakaan metsänhoitajien asiakirjoista ei selviä, että sellaista vuokrausmenettelyä olisi toteutettu käytännössä. Karjanlaiduntamisesta sinänsä kruununmetsissä tilallisten täytyi maksaa pieni korvaus, mutta se koski vain kotieläimiä, eli lehmäkarjaa, hevosia ja lampaita.¹⁰⁰

Poroilla myös oli vanhojen ohjesääntöjen perusteella vapaa laidunnusoikeus, mutta tarkkaan ottaen esimerkiksi vuoden 1760 ohjesäännön mukaan laiduntaminen oli vapaata vain sam-malkankailla ja vaaroilla, jotka eivät olleet soveliaita kotieläimille.¹⁰¹ Senaatin vuoden 1872 päätöksen perusteella täysin vapaata laidunnusta ei olisi ollutkaan.

Kittiläläisten kanssa vastaavaan näkemykseen poronhoidon järjestämisestä päätyivät myös Sodankylän asukkaat 1874, mutta siellä velvoitettiin nimenomaan talollisia aitaamaan kotipeltönsä ja niittynsä vahinkojen välttämiseksi. Varsinainen päätös paliskunnan tapaisen poronhoitojärjestelmän muodostamisesta, poronhoidon ohjesäännöt, laadittiin Kittilässä vuonna 1875. Samana vuonna pyrittiin myös Enontekiöllä saamaan voimaan Kittilän kaltaiset ohjesäännöt, mutta siinä ei onnistuttu. Maaherran mukaan enontekiöläisten säännöt olivat ”kauttaaltaan sekavat”, joten hän ei hyväksynyt niitä. Vuonna 1876 saatiin säännöt Rovaniemelle ja seuraavana vuonna myös Muonion emäseurakuntaan.¹⁰² Näin järjestäytyminen alkoi levitä vähitellen pohjoisen pitäjiin. Läänin viranomaisilla oli yhtenä käytännön pontimina poronhoitosäännösten luomiseksi myös ruotsalaisten laiduntamisesta Enontekiöllä syntyneet ongelmat.¹⁰³

Kittilän päätöksestä 1875 oli erikoisia seurauksia pitäjän poronhoidolle. Poroluku tipahti parissa vuodessa puoleen ohjesäännön vahvistamisen jälkeen. Asiasta annettiin kaksi vuosikymmentä myöhemmin selitys. Poromiehet olivat tottumattomia sääntöjen ohjailemaan poronhoitoon, eivätkä he halunneet ”alistua” niiden noudattamiseen. Niinpä he mieluummin hävittivät karjansa kuin siirtyivät ohjeiden mukaiseen paimentamiseen. Jotkut poronomistajista luopuivat porokarjastaan aivan kokonaan.¹⁰⁴

Oulun läänin maaherra kehotti jo syntyneiden esimerkkien mukaisesti vuonna 1881 kaikkia muitakin pitäjiä, joissa poronhoitoa harjoitettiin, laatimaan vastaavanlaiset ohjesäännöt kuin olivat Kittilässä ja Rovaniemellä. Maaherra selosti, että poronhoito oli useissa Oulun läänin

⁹⁹ Kuvernööri kuulutus porolaitumien lunastamisesta 29.10.1872. Saapuneet maaherran kirjeet 1872. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:32. OMA.

¹⁰⁰ Laiduntamisilmoituksia Sodankylän hoitoalueelta 1878–1920. Laidunnusluettelot ja laidunnusilmoitukset. Sodankylän hoitoalueen arkisto BVe:1. OMA.

¹⁰¹ Lappfogde-instruktion den 5 Augusti 1760. Poignant 1872, n:o 16, § 10.

¹⁰² Kuvernööri kruununvoudille Kittilän poronhoidosta 12.2.1875. Saapuneet maaherran kirjeet 1875. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:35. OMA; Kuvernööri kruununvoudille poronhoidosta 17.2.1875. Saapuneet maaherran kirjeet 1875. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:35. OMA; Kuvernööri kruununvoudille Enontekiön poronhoidosta 17.2.1875. Saapuneet maaherran kirjeet 1875. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:35. OMA; Kuvernööri kruununvoudille Kittilän poronhoitosäännöistä 1.6.1875. Saapuneet maaherran kirjeet 1875. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:35. OMA; Kuvernööri kruununvoudille Enontekiön poronhoitosäännöistä 1.6.1875. Saapuneet maaherran kirjeet 1875. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:35. OMA; Kuvernööri kruununvoudille poronhoitomääräyksistä 3.1.1876. Saapuneet maaherran kirjeet 1876. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:36. OMA; Kuvernööri kruununvoudille Kittilän poronhoidosta 12.4.1876. Saapuneet maaherran kirjeet 1876. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:36. OMA.

¹⁰³ Kuvernööri kruununvoudille poronhoidon ja laidunten sääntelystä 6.11.1875. Saapuneet maaherran kirjeet 1875. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:35. OMA.

¹⁰⁴ Kittilän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

pohjoisimmissa kunnissa suuressa merkityksessä asukkaille. Ongelmia oli kuitenkin syntynyt siitä, että vain harvoissa kunnissa oli laadittu sopivia sääntöjä poronhoidon järjestämiseksi. Poikkeuksina olivat Kittilä ja Rovaniemi, jonne maaherra oli hyväksynyt vuosina 1876 ja 1877 järjestysmääräykset. Niinpä myös kaikkien muidenkin kuntien, joissa poronhoitoa harjoitettiin, oli laadittava ehdotuksensa säännöistä vuoden 1881 marraskuun loppuun mennessä. Tosiasiassa myös Muonionniskaan yhdessä Enontekiön kanssa oli hyväksytty ohjesäännöt vuonna 1877, kuten Muonion nimismies huomautti.¹⁰⁵ Maaherran kehoitus johti lopulta senaatin vuoden 1898 päätökseen ja paliskuntajärjestelmän vakiintumiseen.

2.2.2. Poronhoidon eri muodot Kittilässä ja Sodankylässä

Ennen vuoden 1898 päätöstä poronhoidon asemaa selvitettiin kunnissa pidetyissä porokokouksissa. Tavoitteena oli nimenomaan lainvalmistelutyössä tarvittujen tietojen kerääminen. Kittilässä kokous pidettiin elokuussa 1893 Oulun läänin varalääninsihteerin johdolla. Kittiläläiset korostivat poronhoidon merkittävyyttä, sillä se oli heidän mukaansa ”seuraava maanviljelyksestä”. Porot tuottivat noin 10 % vuotuisen voiton. Pitäjän poronhoito oli järjestetty vuoden 1874 ohjesäännön mukaan neljään paliskuntaan. Eteläosassa Ounasjoen länsipuolella oli Kaukosen ja itäpuolella Alakylän paliskunta. Pohjoisosan pitäjästä muodostivat läntinen Kyron paliskunta ja itäinen Kuivasalmen paliskunta.¹⁰⁶

Varsinaisesti suuria ongelmia ei esiintynyt, mutta porojen aiheuttamien vahinkojen korvaussummista oli syntynyt riitaisuuksia maanomistajien ja poronomaistajien välillä. Talollisten mukaan porot päästettiin lähemmäs kuin ½ peninkulmaa taloista. Ratkaisuna esitettiin, että isännät olisivat rakentaneet latoja tilojen lähetyville, ja yli puolen peninkulman päässä olleille kaukoniityille ladot olisi rakennettu yhteistyössä poromiesten kanssa. Kittiläläiset hoitivat porojaan siten, että paimennus aloitettiin syyskuussa, jolloin porot koottiin yhteen. Erityisesti hoitajat vastasivat laiduntamisesta ja heille maksettiin paliskuntien kassoista palkka. Paimennusta jatkettiin huhtikuulle saakka, jolloin tokat päästettiin vapaiksi. Juuri kesänajaksi kaivattiin parempaa järjestystä. Entisaikaan oli paimennettu myös kesäisin, jolloin porot oli lypsetty ja vasat merkitty.¹⁰⁷ Hoitajien käytännön porotyö ei siten poikennut juurikaan porosaamelaisen silloisesta paimennuksesta.

Sodankylässä pidettiin kaksi porokokousta myös elokuussa 1893. Kirkonkylälle oli kerääntynyt runsas joukko sekä talollisia että porolappalaisia keskustelemaan poronhoidon asemasta pitäjässä. Talolliset keräsivät poronsa syksyisin lumen tultua tokkiin, jotka kerättiin helmikuussa isoon poroaitaan. Kesäajan porot laidunsivat jälleen vapaina. Pitäjän porolappalaiset päästivät karjansa keväällä vasotuksen ajaksi tuntureille ja pitivät niitä siellä koirien avulla. Kesällä tokat päästettiin vapaiksi, joskin heinäkuussa vasat merkittiin. Sen jälkeen porot olivat vapaina syksyyn saakka, jolloin ne kerättiin yhteen ja paimennettiin läpi talven. Minkään-

¹⁰⁵ Kuvernööri Oulun lääninkansliasta kruununvoudille poronhoidosta 12.5.1881. Saapuneet maaherran kirjeet 1881. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:41. OMA.

¹⁰⁶ Kittilän porokokous 13.8.1893. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja. OLKA Ej:1. OMA; Kittilän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

¹⁰⁷ Kittilän porokokous 13.8.1893. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja. OLKA Ej:1. OMA; Kittilän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

laisia aituksia porolappalaisilla ei ollut, vaan paimennus tapahtui yksinomaan porokoirien avulla. Siksi he myös toivoivat, että heille olisi varattu erityinen maa-alue omanlaiselle paimennukselleen ja ohjesääntöä soveltaen.¹⁰⁸

Kuten jo aiemmin porosaamelaiden asutustarkastelun yhteydessä todettiin, osa Sodankylän saamelaisista perhekunnista paimensi yhdessä porokylinä mutta osa oli yksinään. *Mitään varsinaisia omia perinteisiä laidunmaita ei porosaamelaisilla kuitenkaan ollut Sodankylässä.*

Sodankyläläiset arvelivat, että poromääriä olisi voitu vielä reilusti kasvattaa silloisista määristä laidunmaiden siitä kärsimättä. Neliöpeninkulman alue olisi elättänyt noin 200–250 poroa. Myöskään mitään suuria vahinkoja porot eivät aiheuttaneet, sillä ne oleskelivat pääasiassa pitäjän viljelemättömillä sydänmailla. Sopu olikin hyvä keski-, itä- ja pohjoisosissa Sodankylää, mutta eteläosassa oli runsaasti riitoja vahingoista. Syynä oli tihentynyt asutus. Metsien osalta laidunnuksella oli isäntien mielestä parantava vaikutus, joskin männynntaimikot kärsivät jonkin verran vahinkoja. Erityisesti korostettiin, ettei pitäjässä ollut mitään kokemusta siitä, olisiko kaadetuista naava- eli loppupuista ollut hyötyä porojen ruokinnassa. Puita ei ollut Sodankylässä eikä naapuripitäjissä kaadettu sitä varten.¹⁰⁹

Kemikylässä pidettiin oma erillinen kokous, jossa poroisännät totesivat elinkeinon tuottavan vuosittain 15 % voittoa. Se olisi ollut kuitenkin 25 %, mutta ” Venäjän lappalaiset varastavat ja hävittävät keskimäärin 500–600 poroa vuosittain.” Sen vuoksi Kemikylän alueelle Venäjän-rajalle oli alettu rakentaa myös poroaitaa.¹¹⁰

Vienan porovarkaudet olivatkin yleinen ilmiö rajaseudulla ja erityisesti Kuusamon alueella. Asiaa oli selvitelty lääninhallinnon tasolla pitkin 1800-lukua. Vuonna 1836 oli keisarikin puuttunut asiaan ja määrännyt, että riitaisuudet Vienan ja Oulun läänin asukkaiden välillä porojen varastamisesta oli ratkaistava. Käytännössä ongelmia ei pystytty välttämään, joten syytökset jatkuivat 1900-luvun puolelle saakka. Porottomien Vienan seutujen asukkaat suhtautuivat poroihin ”metsänviljana”, puolivilveinä eläiminä, joita pyydystettiin kuin peuroja entisaikoina. Pohjoisempaan kolttasaamelaiden alueella ongelmat olivat vastaavia kuin etelämpänäkin rajalinjaa. Varkauksiin syyllistyivät asukkaat molemmin puolin rajaseutua, mutta Suomen puolella esille tulivat tietysti vain Venäjän asukkaiden tekemät vahingot.¹¹¹

Vuoden 1900 selvityksen mukaan Sodankylässä oli toiminnassa kuusi paliskuntaa, joista pohjoisimpina olivat itäosa Lapin paliskunta ja sen länsipuolinen Sattasen paliskunta. Poroja laskettiin olevan tuolloin Lapissa noin 7 000 ja Sattasessa noin 2 500. Pitäjän eteläosassa olivat läntinen Syväjärven ja itäinen Pyhäjärven paliskunta. Keskiosan muodosti Orajärvi. Itäisin paliskunta oli Kemikylä. Lisäksi oli perustettu vielä seitsemäntenä Keminniemen paliskunta, mutta se ei ollut toiminut. Vuoden 1900 laskelmissa oli Syväjärven palkisella noin 2 000 lukuporoa ja pienimmässä Pyhäjärven palkisessa 775 poroa. Orajärven poroluku oli 3 200 ja Kemikylän 3 275.¹¹²

Sodankylän paliskuntien paimennus oli yhtenevä porosaamelaisia lukuun ottamatta. Paimentaminen aloitettiin marraskuussa ja sitä jatkettiin huhtikuun lopulle saakka. Kesän porot lai-

¹⁰⁸ Sodankylän porokokous 23.8.1893. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja. OLKA Ej:1. OMA.

¹⁰⁹ Sodankylän porokokous 23.8.1893. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja. OLKA Ej:1. OMA.

¹¹⁰ Kemikylän porokokous 26.8.1893. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja. OLKA Ej:1. OMA.

¹¹¹ Lääninkansliaalta maaherran kuulutus 1.11.1836. Lääninkansliaalta saapuneet kirjeet n:o 33. Kirjediaarit 1836. OLKI Aa:40. OMA; Kortessalmi 1996, s. 210–212.

¹¹² Sodankylän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:2. OMA.

dunsivat vapaasti, kunnes ne syksyllä koottiin ja vietiin oman palkisen alueelle. *Poronomistajat olivat myös erittäin tyytyväisiä paliskuntien toimintaan.* Ne olivat rahoittaneet huomattavilla osuuksilla talollisten latojen rakentamista, joten niitä oli lähes jokaisella heinäniityllä. Samalla porojen aiheuttamat vahingot olivat jääneet pieniksi. Sattaseen oli myös rakennettu vuonna 1899 poroaitaa 50 kilometriä, samoin oli rakennettu Orajärvelle 53 kilometriä aitaa. Poronhoidon merkittävydestä todettiin Sodankylässä hyvin ytimekkäästi:

”Sillä jolla poroja on, on hänellä myös täydellinen syrjäelinkeino”.¹¹³

Kittilässä eivät tilalliset olleet päässeet yhtä pitkällä niittymaiden suojelemisessa porovahingoilta kuin Sodankylässä, joskin kovin suuria riitojakaan ei ollut tilallisten ja poronomistajien välillä. Talolliset eivät olisi kovin mielellään antaneet porojen laiduntaa tiluksillaan, mutta ainakaan suoranaista kielloista ei esimerkiksi vuoden 1900 tiedoissa kerrottu. *Tilallisten kuitenkin aivan selvästi katsottiin voivan rajoittaa porojen laidunnusmahdollisuuksia omilla maillaan.* Ongelmana tietysti oli, ettei yksityiskohtaisia tilusrajojen käyntejä ollut tehty ennen isoajakoa, joten kovin tarkkoja rajoituksiakaan ei voitu asettaa.¹¹⁴

Pitäjässä oli kuitenkin solmittu aitaussopimus, ja porovahingoista paliskunnat maksoivat tietyn porolukuun sidotun korvaussumman. Niittymaille ei sen sijaan ollut rakennettu latoja, joita arvioitiin tarvittavan vähintään 3 000. Naapuripitäjien poroja liikkui myös Kittilän sisällä, mutta se ei perustunut mihinkään ylimuistaiseen nautintaoikeuteen, vaan yksinkertaisesti vain vanhaan käytäntöön. Kuivasalmen ja Sattasen paliskunnilla oli sopimus, jonka mukaan erotuksen yhteydessä naapuripalkisen poroisännät saivat hakea pientä korvausta vastaan omat poronsa pois. Vastaavasti myös kaukoslaiset olivat sopineet kolarilaisten kanssa porojen hakemisesta toisen palkisen alueelta.¹¹⁵

Poromäärältään suurin Kittilän paliskunnista oli Kuivasalmi, jossa laskettiin olevan vuonna 1900 noin 5 000 poroa. Kyröläisillä oli noin 1 000 poroa ja alapitäjän Kaukosen ja Alakylän paliskunnissa molemmissa noin 2 000 poroa. Poroaitaa oli rakennettu Kuivasalmelle vuonna 1887 kaikkiaan noin 70 kilometriä. Se oli selkäaita, jolla rajoitettiin porojen liikkumista erityisesti Inarin ja Sodankylän suuntaan. Kaukosessa oli kaksi ”kokousaitaa”, joista Metsäläpalaisenmaassa sijainnut oli 15 kilometriä pitkä. Sen sisällä jäkälämaat olivat kuitenkin käyneet vähiin, joten kaukoslaiset käyttivät 1900-luvun alussa lähinnä Untesrovan aitaa. Sen lähetyvillä Mäntyvaarassa on yhä nykypäivinäkin erotusaita. Kuivasalmen poroisäntien mielestä poroaita oli hyödyttänyt ”suuresti” paliskuntaa, sillä poroluku oli kasvanut, kun porot eivät olleet päässeet naapuripitäjien puolelle.¹¹⁶

2.2.3. Paimennustavat Enontekiöllä

Enontekiöllä paliskuntajärjestelmä toimi lähinnä paperilla vielä 1900-luvun alussa, vaikka siellä oli muodostettu poronhoito-ohjesäännön perusteella 20.11.1893 neljä paliskuntaa: Pel-

¹¹³ Sodankylän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:2. OMA.

¹¹⁴ Kittilän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

¹¹⁵ Kittilän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

¹¹⁶ Kittilän kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA.

tovuoma, Palojärvi, Näkkälä ja Lapin paliskunta. Vuonna 1900 poroluvut olivat Peltovuoman paliskunnassa noin 1 000 ja Palojoen paliskunnassa noin 200. ”Lappalaisia varten” oli perustettu myös Näkkälän paliskunta, jossa oli noin 2 500 poroa, sekä Käsivarren alueen Lapin paliskunta, jossa oli noin 4 800 poroa.¹¹⁷

Käytännössä palkisista oli toiminnassa ainoastaan Peltovuoma, sillä porosaamelaisten poronhoito kulki perinteiden mukaan porokyläin elinkeinona. Riitaa oli kuitenkin syntynyt jo paliskuntia perustettaessa Näkkälän ja Peltovuoman välille rajankulusta. Sinänsä minkäänlaisia laidunriitoja ei ilmoitettu olevan talollisten ja poronomistajien välillä, joskin toisinaan kiistaa oli syntynyt heinävahinkojen korvaamisesta. Tosin lähes kaikki tilalliset olivat myös poronomistajia. Vaikka ohjesääntöihin perustunut paliskuntajärjestelmä sai kovin hitaasti jalansijaa Enontekiöllä, kannatettiin siellä lämpimästi erityisen poronhoitolain laatimista. Sellaiseksi olisi soveltuvoin osin Ruotsin mukainen laki.¹¹⁸

Vuoden 1894 huhtikuussa pidetyssä porokokouksessa enontekiöläiset painottivat poronhoidon suurta merkitystä heidän elinkeinonaan. Karjanhoitoa kumminkin pidettiin pääelinkeinona, mutta ”tulevaisuudessa saattaa tulla yhtä tuottavaksi poronhoito kuin karjanhoito.” Ruotsin porolappalaisten laidunnusmahdollisuuksien loppuminen nähtiin merkittävänä ja myönteisenä tekijänä, sillä uudenlainen tilanne oli nostanut paikallisen poronhoidon kannattavuutta. Entisaikaan olivat pohjoisosan porokarjat sekoittuneet ruotsalaistokkiin ja hävikki oli ollut suuri. Nyt porolappalaisten varallisuutta pidettiin kokonaisuutena ”hyvän puoleisena” ja parempana kuin talollisten.¹¹⁹

Käsivarren alueella Lapin paliskunnassa oli tapana paimentaa poroja ympäri vuoden, talvella kukin erikseen mutta kesällä yhdessä. Syksyisin kuitenkin Ruotsin porojen tullessa merenrannikolta sekaantui niihin myös enontekiöläisten poroja, ja kun perhekunnat tulivat elonsa jäljessä, ajoivat he myös Suomen porot Ruotsin puolelle. Hävikkiä aiheuttivat myös sudet, jotka verottivat vuosittain noin 600 poroa. Käsivarren pohjoisosassa oli kevät- ja kesälaidunalueita, ja syys- ja talvilaitumet sijaitsivat Lapin palkisen eteläosassa. Muissa paliskunnissa laidunmaita käytettiin miten milloinkin parhaaksi nähtiin. Pääasiassa tunturit olivat kuitenkin kesän ja vuomat syysajan laitumia.¹²⁰ Mitään täsmällisesti määriteltyjä porolaidunmaita ei siis ollut.

Näkkäläläiset paimensivat porojaan ympäri vuoden, eivätkä he päästäneet tokkia kesän ajaksikaan omilleen. Iisko Näkkäläjärvi kertoi vuoden 1894 kokouksessa, että ilman paimennusta porot olisivat vaeltaneet Norjan puolelle, koska ne haistoivat merituulen ja se veti poroja kohti rannikkoa. Lisäksi Näkkäläjärvi totesi, että ”Koutokeinon lappalaiset Norjassa ovat tunnettu suuriksi poron varkaiksi.”, joten sinne ei mielellään poroja päästetty. Palojärven poroisännät hoitivat paimennuksen talvisaikaan kukin itse, kun taas Peltovuomalla porot olivat talven ajan yhteislaidunnuksessa. Syyskuussa ne otettiin yhteen paimennettaviksi ja pidettiin koolla toukokuulle. ”Sääriiton” aikaan ne päästettiin vapaiksi, kunnes ne kesän jälkeen jälleen koottiin yhteen. Kesällä pahimpaan sääski- ja paarma-aikaan porot kuitenkin kerättiin kaarteisiin, joissa niitä savustettiin, eli pidettiin sääskiä loitolla. Samalla myös vaatimia lypsettiin ja maidosta valmistettiin juustoja. Koirat olivat paimennuksessa keskeisessä asemassa. Metsää

¹¹⁷ Enontekiön porokokous 11.4.1894. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja. OLKA Ej:1. OMA; Enontekiön kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA

¹¹⁸ Enontekiön porokokous 11.4.1894. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja. OLKA Ej:1. OMA; Enontekiön kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA

¹¹⁹ Enontekiön porokokous 11.4.1894. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja. OLKA Ej:1. OMA.

¹²⁰ Enontekiön porokokous 11.4.1894. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja. OLKA Ej:1. OMA.

ei kuitenkaan kaadettu porojen elatusta varten, kuten niin ei tehty missään muuallakaan Lapin kihlakunnan alueella.¹²¹

Poroaitoja oli vielä 1800-luvun lopulla vähän Enontekiöllä. Vuonna 1896 aloitettiin työt Ounastunturin aidan rakentamiseksi 68 kilometrin matkalle Vuontisjärveltä Pahajoelle. Työ saatiin päätökseen vuonna 1901. Rakentamista varten kruunu myönsi 4 000 markan avustuksen ja itse aidatarpeet saatiin ilmaiseksi kruununmetsästä. Poroaidan eteläpuoliselle Ounastunturin alueelle laadittiin vuonna 1897 erityiset ohjesäännöt, joiden mukaan alueen laidunmaat haluttiin jättää pelkästään talollisporonhoitajien käyttöön. Ohjeita laatineen valiokunnan mukaan porolappalaisilla oli käytettävänä Enontekiön pohjoisosassa heidän varsinaiset laidunalueensa, jotka olisivat myös pystyneet elättämään huomattavasti suurempia prokarjoja kuin tuolloin oli.¹²²

2.3. Kehitys paliskunnissa 1900-luvun alkuvuosina

2.3.1. Enontekiöllä kysymys laidunmaan laadusta

Keisarillinen senaatti asetti vuonna 1911 erityisen komitean metsäneuvos T. A. Heikelin johdolla selvittämään poronhoidon silloista asemaa. Selvitystyö tähtäsi uuden lainsäädännön luomiseen. Poronhoitokomitean tuli laatia senaatille seikkaperäinen ehdotus siitä, millä edellytyksillä porojen laiduntaminen kruununmailla olisi ollut sallittavaa.¹²³ Komitea keräsi paliskunnista yksityiskohtaista tietoa vuosilta 1908–1912. Valitettavasti Enontekiöltä puuttuvat Lapin paliskunnan tiedot, sillä se ei ollut vielä tuolloinkaan toiminnassa. Mielenkiintoista siis on, että vaikka senaatti oli asettanut maankäytön ehdoksi kuulumisen paliskuntaan, ei sellainen määräys kuitenkaan toteutunut Käsivarren Lapissa. Tokihan Käsivarren porosaamelaiset olivat varmaankin paperilla kirjattu Lapin paliskunnan osakkaiksi. Poromäärältään se oli noin 4 000 lukuporon suuruinen ja Näkkälän veroinen.

Näkkälän paliskunnassa oli vuonna 1912 yhteensä 4 756 poroa, joista sai pääasiallisen toimeentulon kahdeksan perhettä. Poronomistajia oli yhteensä 40. Palkisen alueelle ei ollut rakennettu poroaitoja, mutta suunnitelmissa oli vuonna 1912 rengasaidan rakentaminen. Näkkälässä paimennettiin myös talollisten poroja, joista saatiin korvauksena 1,40 markkaa porolta. Paliskunnan yli sadan poron omistajat olivat vuonna 1912:¹²⁴

¹²¹ Enontekiön porokokous 11.4.1894. Kuvernöörin pitämien porokokousten pöytäkirjoja. OLKA Ej:1. OMA;

¹²² Enontekiön kysymystaulut, poronhoito. Kysymystaulut. Lapin komitean arkisto Hcg:1. OMA; nimismies kuvernöörille 22.12.1897. Kirjekonseptit 1897. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA; nimismies kruununvoudille 17.2.1898. Kirjekonseptit 1897. Enontekiön piirin nimismiehen arkisto DIa1:1. OMA.

¹²³ Poropaliskuntien isännille lähetetty kirje. Poronhoitokomitealle lähetettyjä kirjeitä. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹²⁴ Enontekiö, Näkkälän paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Näkkälä Iisakki	poronhoito	10	1400	2
Näkkälä Juho	poronhoito	8	800	2
Näkkälä Salmo	poronhoito	3	460	3
Näkkälä Antti	poronhoito	7	420	5
Speini Antti	poronhoito	6	400	2
Näkkälä Tuomas	poronhoito	6	250	3
Näkkälä Herman	itsellinen	1	194	1
Eira Aadolf	talokas	10	155	2

Peltovuoman paliskunnassa oli vuonna 1912 poroja ainoastaan 562, joka oli 200 vähemmän kuin neljä vuotta aikaisemmin. Syinä laskuun olivat sudet sekä palkisen alueelta poismuuttaneet poronhoitajat. Poronhoitajat palkittiin aina vuodeksi kerrallaan, ja he hoitivat kaikki paliskunnan porot. Kukaan ei kuitenkaan elänyt yksinomaan porotaloudesta, mutta 10 perhettä sai siitä erinomaisen lisäansion. Vuosien 1905–1908 aikana rakennettiin Ounastunturin ympäri myös 80 kilometrin mittainen rengasaita. Kolme suurinta poroisäntää olivat:¹²⁵

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Kumpulainen E.	itsellinen	6	110	2
Stoor J.	talollinen	8	70	1
Eira Pekka	talollinen	9	65	1

Poronhoitokomitea päätyi saamansa tiedon pohjalta ehdottamaan Enontekiön paliskuntien porolukuja varsin alhaisiksi. Syynä oli ennen kaikkea jäkälämaiden kehno tila. Näkkälään kaavailtiin korkeintaan 4 500 poroa, Lapin paliskuntaan 4 000 ja Peltovuomaan enintään 3 000 poroa. Enontekiön kunta vastasi suunnitelmaan opettaja W. J. Rechartin laatimalla selvityksellä. Rechart oli myös kuntakokouksen puheenjohtaja. Näkkälän osalta poromäärä oli paikallaan, mutta Lapin osalta luku olisi tullut nostaa 4 500 poroon, sillä laidunmaat olivat pohjoisosassa kuntaa erinomaiset. Haittaa ei ollut myöskään siitä, että ”ruotsalaiset pitkin talvea laiduntavat salaa kysymyksessä olevalla alueella tuhansia poroja.” Peltovuoman alue ei kuitenkaan kestänyt kuin korkeintaan 2 000 lukuporooa, koska kesälaitumena toiminut Ounastunturin rengasaita keräsi myös runsaasti naapuripaliskuntien poroja.¹²⁶

2.3.2. Sodankylän suotuisat olosuhteet

Sodankylän poroisännät vastustivat komitean kaavailemia enimmäismääriä, sillä heidän mukaansa laitumet kyllä itsessään rajoittivat porolukua. Samoin suunnitelmat erityisen laidunveeron käyttöönotosta sai jyrkän tuomion. Pyhäjärven paliskunnan esimies totesi ytimekkäästi poronhoidosta ja komitean suuntaviivoista:

¹²⁵ Enontekiö, Peltovuoman paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹²⁶ Komissio Enontekiön kuntakokouksen puheenjohtajalle huhtikuussa 1913. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA; Enontekiön kunnan vastaus Komissiolle 20.9.1913. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

”ei verolla enää tarvitsi rasittaa...se on ollu meille karun pohjolan asuvaisille nätti elinkeino ollut näihin asti”.¹²⁷

Lapin paliskunnassa oli vuonna 1912 kaikkiaan 9 962 poroa. Määrä oli lisääntynyt neljän vuoden aikana yli 1 500 porolla. Poroisännän mukaan ongelmana oli, että ”on ollu tavattoman paljon susia ja kolttia jotka vieneet porot”. Omistajia oli palkisessa kaikkiaan 36, joista 26 porosaamelaista perhettä saivat toimeentulonsa pelkästään poronhoidolla. Omistajat hoitivat karjaansa itsenäisesti seitsemän kuukauden ajan vuodesta. Paliskuntaan oltiin juuri vuonna 1912 rakentamassa 102 kilometrin mittaista rengasaitaa, joihin puutavara saatiin ilmaiseksi kruununmetsästä. Huomattava on, että kun vielä vuoden 1905 Lapin komitean keräämissä tiedoissa Matti Ponkulla oli yli 3 000 lukuporoa, oli hänellä itsellään vuonna 1911 enää alle 400 poroa.¹²⁸ Suurimmat isännät karjaluvultaan olivat kaikki porosaamelaisia:

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Hetta Isak	uudistalokas	8	1119	6
Orposen perikunta	poronhoito	4	784	6
Magga Paul	poronhoito	7	742	5
Magga Piera	poronhoito	7	672	7
Hetta Juho	poronhoito	7	475	7
Peltovuoma Pietari	poronhoito	2	382	2
Ponku Matti	poronhoito	8	380	6
Hetta Oula	poronhoito	3	366	4
Nikodemus Piera	poronhoito	3	356	4
Sara Piera	poronhoito	4	333	4
Ponku Matti nuorempi	poronhoito	5	315	5
Magga Oula	poronhoito	5	310	5
Aikio Piera	poronhoito	4	212	2

Kemikylä oli Sodankylän suurin palkinen, jossa oli vuonna 1911 paliskunnan omia poroja 10 902. Lisäksi alueella oli hoidettu muiden paliskuntien poroja 3 155. Komitean kaavailema 6 500 poron yläraja tuntui siksi perin vähäiseltä määrältä.¹²⁹ Peräti 29 perhettä eli yksinomaan poronhoidolla, ja kaikkiaan omistajia oli 87, joilla laskettiin olevan noin 8 500 poroa. Vuoteen 1912 mennessä oli saatu valmiiksi myös mittava, 158 kilometriä pitkä esteaita Venäjän rajalle. Poroisäntä Erkki Alatalo kirjoittikin poronhoitokomitean kaavailuista kannanottonaan:

”en pidä sopivana rajoittaa yleistä porolukua paliskunnassamme, koska poroluku on alimmillaa syystä kun ei ole ollut esteaitaa Venäjän rajalla, joten poroilla on ollut vapaa pääsy Venäjän puolelle siellä asuvien lappalaisten käsiin.”

Suurimmat poronomistajat Kemikylän paliskunnassa olivat vuonna 1912:¹³⁰

¹²⁷ Sodankylän kuntakokouksen päätös 26.5.1913, Sodankylän Pyhäjärven paliskunnan lausunto komissionille 9.9.1913, Sodankylän Syväjärven paliskunnan lausunto komissionille 2.8.1913. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹²⁸ Sodankylä, Lapin paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹²⁹ Sodankylän Lapin paliskunnan lausunto komissionille 7.8.1913. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹³⁰ Sodankylä, Kemikylän paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Savukoski Kreeta	talollinen	6	463	4
Vitikka Kalle	talollinen	12	438	6
Vitikka Juho	talollinen	12	291	
Savukoski Aleks	talollinen	2	287	2
Marttila Heikki	talollinen	6	270	
Lokka Ale	talollinen	7	238	
Marjala Matti	talollinen	13	232	
Lokka Erkki	talollinen	7	230	
Marjala Herman	talollinen	12	226	
Värriö Juho P	itsellinen poromies	2	219	
Pulaska Petteri	talollinen	12	203	

Sattasniemen paliskunnan poroluvut olivat myös kasvaneet nopeasti. Vuonna 1912 poroja oli 7 260, joiden omistajina oli 105 perhettä. Kasvun varjopuolena oli jäkälämaiden nopea kuluminen, joka tiedostettiin hyvin jo 1910-luvun alussa. Talvilaitumet olivatkin tuolloin ”aivan huonot”. Silti poronhoitokomitean esittämä 3 000 poron yläraja sai palkisten isänniltä jyrkän tuomion: ”poroin hoito tulisi aivan sietämättömäksi.”¹³¹

Paliskuntaan oli rakennettu vuosien 1899–1900 aikana yksi esteaita, johon oli saatu myös ilmaiseksi puutavara kruununmetsästä. Ongelmia tuottivat myös uudistilat, kun palkinen joutui maksamaan yhä suurempia korvaussummia porojen aiheuttamista vahingoista. Sattasniemen paliskunnan suurimmat poronomistajat olivat:¹³²

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Syväjärvi Rapakko A	talollinen		494	
Kaaretkoski E	arentimies	3	471	
Paliskunta			413	
Kiuru J.H	talollinen	10	347	
Lampela H	uudistalollinen	6	240	
Ylivaara H W	uudistalollinen	10	233	
Kiuru Kustu	talollinen	10	197	
Lampela A.	itsellinen	2	150	

Orajärven paliskunnassa poromäärät olivat laskeneet jyrkästi 1900-luvun alkuvuosina, kun vuonna 1908 oli ollut vielä noin 4 700 poroa, oli niitä vuonna 1912 enää 2 817. Syinä olivat sekä jäkälämaiden huonontuminen että talviolosuhteiden vaikeudet. Kannattavuus oli myös heikentynyt ongelmien vuoksi. Paliskunnan pohjoisosaan oli kuitenkin rakennettu vuosina 1900–1901 rengasaita, ja laidunten myös arveltiin riittävän silloiselle poroelolle. Peräti 134 perheellä olikin omia poroja, mutta määrät olivat pieniä. Kolme suurinta karjalukua omistivat Orajarven paliskunnassa:¹³³

¹³¹ Sodankylän Sattasniemen paliskunnan lausunto komissionille 23.8.1913. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹³² Sodankylä, Sattasniemen paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹³³ Sodankylä, Orajarven paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Marttiini H	talollinen	8	121	
Vuontisvaara Hannu	eläkemies	2	108	
Kenttälä K. H.	talollinen	8	82	

Päinvastoin kuin Orajärvellä olivat Sodankylän lounaisosan kattaneen Syväjärven paliskunnan poromäärät nousseet vuosikymmenen aikana huomattavasti. Poromäärät pysyttelivät vuoden 1908 jälkeen yli 5 000:n, ja vuonna 1912 poroja oli saatu lukuun tarkalleen 5 099. Lisäksi vuosittain oli hoidettu noin tuhatkunta vieraspalkisten poroa. Sen sijaan kaakkoisosassa pitäjää Pyhäjärven palkisessa karjaluku oli vaatimaton, vuonna 1912 ainoastaan 588 lukuporoa. Poroisäntä totesikin, että laitumet olivat alueella keskinkertaista huonommat ja riittivät vain silloisen poromäärän elättämiseen. Kannattavuus oli myös huono, kun asutus oli tihentynyt palkisen alueella. Se tarkoitti paliskunnalle lisärasitusta, koska se oli velvollinen korvaamaan taloille porojen aiheuttamat vahingot. Muutenkin toiminta oli vähemmän järjestäytyntä, sillä edes poroja omistavien lukumäärää ei tiedetty.¹³⁴

Syväjärvellä tilanne muistutti Pyhäjärveä, vaikka volyymi olikin siellä täysin eri luokkaa. Poronostajia oli Syväjärven paliskunnassa vuonna 1912 kaikkiaan 114, joista suurimmat karjaluvut omistivat:¹³⁵

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Aikio Antti	talollinen	7	337	
Takala Aleksanteri	talollinen	5	159	
Torvinen Heikki	talollinen	12	152	
Seipälä Eemil	itsellinen	6	149	
Torvinen Hannu	talollinen	10	147	
Mattila Matti	talollinen	12	135	
Kangas Heikki	talollinen	10	122	8
Kumpula J.O.	talollinen	12	108	4

Huolimatta suuresta poromäärästä ei minkäänlaisia poroaitoja ollut rakennettu eteläosaan pitäjää. Jäkälämaat olivat myös huonontuneet aiemmista ajoista, joskin ne olivat riittävät, mutta elinkeinon kannattavuus oli heikentynyt.¹³⁶ Ravinnonsaannin heikentyessä myös paimennuksen oli oltava aiempaa intensiivisempää.

2.3.3. Kittilässä yläpitäjän elinkeino

Kittilän poronhoito oli keskittynyt Kuivasalmen paliskuntaan. Siellä oli vuonna 1912 kaikkiaan 7 713 omaa lukuporoa ja lähes 2 000 naapuripalkisten poroa hoidettavana. Määrä oli kas-

¹³⁴ Sodankylä, Pyhäjärven paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA; Sodankylä, Syväjärven paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹³⁵ Sodankylä, Syväjärven paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹³⁶ Sodankylä, Syväjärven paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

vanut neljässä vuodessa 3 000 porolla. Kuivasalmelle oli rakennettu pitkä esteaita jo 1880-luvulla – ensimmäisenä Lapin alueella – ja muutenkin Kittilän poronhoito oli suunnannäyttäjänä koko paliskuntajärjestelmän muotoutumisessa.

Vuonna 1905 saatiin Kuivasalmella valmiiksi myös rengasaita. Jäkälämaat olivat pysyneet vielä vuonna 1912 varsin hyvinä, ja poroisäntä arvelikin niiden riittävän hyvin palkisen omille poroille. Elinkeino oli myös kannattava. Parhain laidunalue oli ollut vuosikausien ajan Sammälän Ylilaki, mutta kun sinne rakennettiin rengasaita, alkoi myös jäkälä vähentyä.¹³⁷ Yhtään pelkästään porotaloudesta elantonsa saanutta perhekuntaa ei ollut, mutta poronomistajina oli 186 perhettä ja niissä yhteensä 875 henkeä. Elinkeino kosketti siten useita Pohjois-Kittilän asukkaita. Suurimmat poronomistajat olivat Kuivasalmella vuonna 1912:¹³⁸

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Ylitörmänen M	talollinen	5	307	
Hanhivaara P.	talollinen	4	270	1
Hannula P	talollinen	14	252	
Kariniemi J S	talollinen	9	228	
Loukinen P	uudistalokas	3	200	
Hanhivaara Mikko	talollinen	8	190	1

Kyrön paliskunnassa lukuporoja oli vuonna 1912 yhteensä 2 858, joten siellä ei poronhoito ollut kasvanut yhtä voimakkaasti kuin naapuri-Kuivasalmella. Tosin kyröläisiä poronomistajiaakin oli huomattavasti naapurin vähemmän, kaikkiaan 46 taloutta. He olivat myös itse hoitaneet tokkiaan yleensä aina helmikuusta toukokuulle saakka. Yksinomaan porotaloudesta sai elantonsa viisi porosaamelasta perhekuntaa, jotka merkittiin itsellisperheiksi. Pallastunturin yli oli rakennettu vuosina 1896–1898 pieni esteaita. Poroelinkeino oli kärsinyt useina vuosina huonoista talvista, kun kovan hangen aika oli vaikeuttanut ravinnonsaantia. Kyrön paliskunnan suurimmat poronomistajat olivat vuonna 1912:¹³⁹

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Magga Niilo	itsellinen	5	442	
Nutti Niku	itsellinen	1	311	
Raattama Arviiti ym.	talollinen	3	288	
Kemi Elli	itsellinen	2	277	
Autto Juho	itsellinen	3	167	
Login Antti	itsellinen	4	152	

Etelä-Kittilän paliskunnista Alakylässä koettiin 1900-luvun alkuvuosina suuria vaikeuksia. Poromäärä romahti vuoden 1908 lähes 2 600 porosta vuoden 1912 vaatimattomaan lukuun 470. Suurin syy vaikeuksille oli poroisännän mukaan asutuksen voimistuminen ja sitä seurannut laidunmaiden väheneminen. Talolliset olivat siis rajoittaneet poronhoidon harjoittamisen mahdollisuuksia. Aivan ilmeisesti maanomistajien ja poroisäntien välillä oli myös syvä juopa porojen asemasta alueella, kuten palkisen esimiehen vuodatuksesta käy ilmi:

¹³⁷ Kuivasalmen paliskunnan poroisäntä M. Tervaniemi komissionille. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹³⁸ Kittilä, Kuivasalmen paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹³⁹ Kittilä, Kyrön paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

”Sen lisäksi on maanomistajat, joilla ei ole poroja, hyvin kiukustuneita ja samalla himokkaita, missä vaan tilaa saavat, vaatimaan ei ainoasti todellisia korvauksia, vaan myös aiheettomiakin korvaushinnoitteluja, joita he itse tahallaan matkaan saattavat siten, että kesällä niitetään ja kootaan pieniin suoviin (rakit) joita ei heti ajokelin tullen korjata sieltä pois, vaan annetaan ne siellä virua ke-säimeenkin asti”.¹⁴⁰

Paliskunta joutui korvamaan vahingot, mikä merkitsi tietysti taloudellisia tappioita. Toisaalta laidunmaat olivat myös käyneet perin kehnoiksi, joten porot olivat varmasti siksikin tulossa mielellään heinäniityille. Laitumet riittivät tuskin vuoden 1912 poromäärille. Poronhoito olikin varsin vaatimaton sivuelinkeino talollisilla, kuten suurimpien karjalukujen määrätkin kertovat.¹⁴¹

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Niska Ville	talollinen	8	52	
Kinisjärvi Aukusti	talollinen	6	51	

Ounasjoen vastarannalla Kaukosessa sen sijaan elinkeino voi hyvin ainakin poromäärällä mitattuna, joskaan tokkakoko ei ollut kasvanut vuosikymmenen kuluessa. Vuonna 1912 poroja oli palkisen luvussa 1 744. Omistajina oli kaikkiaan 74 perhekuntaa, mutta sivuelinkeinon kannattavuus oli vuosien saatossa heikentynyt. Syynä nähtiin sama tekijä kuin Alakylässäkin: tihentynyt asutus heikensi laidunnusmahdollisuuksia ja vahingonkorvaukset söivät taloudellisen tuoton. Kuitenkaan minkäänlaisia aitoja ei ollut rakennettu. Ainoana Lapin kihlakunnan paliskunnista Kaukosessa viitattiin myös metsätöiden aiheuttamiin vaikeuksiin. Sen sijaan jäkälämaat olivat pysyneet hyvinä paliskunnan alueella. Paliskunnan tilanomistajat paimensivatkin porojaan paljolti omilla tiluksillaan ja vähemmässä määrin kruununmetsissä.¹⁴² Suurimmat poronomistajat olivat vuonna 1912:¹⁴³

perheen nimi	elinkeino tai ammatti	henkeä	poroja perheellä	poromerkkejä
Kangas Pekka nuor.	talollinen	1	129	
Kangas Pekka	talollinen	4	108	
Kangas Juho	talollinen	1	101	

Kittilän kunta antoi syyskuussa 1913 lausunnon poronhoitokomitean suunnitelmista. Alakylän ja Kaukosen tilanne ymmärrettiin hankalaksi ja poromäärien supistussuunnitelmat hyväksyttiin. Luku olikin jo tippunut liki kaavailtuja enimmäismääriä. Sen sijaan Kuivasalmen asema olisi heikentynyt merkittävästi, sillä ehdotettu enimmäismäärä olisi jäänyt 4 000 poroon. Niinpä kunnan mukaan luku oli aivan liian alhainen. Samoin kyröläisille kaavailtu 2 100 poron yläraja oli liian matala:

”Kyrön paliskunnassa on jo entisestään ollut ruokamaita yllin kyllin paliskunnan omille poroille ja kuin vasta vahvistetun uuden Poronhoito-ohjesäännön mukaan

¹⁴⁰ Kittilä, Alakylän paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹⁴¹ Kittilä, Alakylän paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹⁴² Kaukosen poropaliskunnan vastaus komissionille 1913. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹⁴³ Kittilä, Kaukosen paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

tulee sanottu paliskunta pinta-alalleen suuresti laajenemaan, joten meidän mielestä ei 3000 poroakaan sanotulle paliskunnalle olisi liikaa”.¹⁴⁴

Kuivasalmen paliskunnan poroisäntä Matti Tervaniemi laati myös palkisen puolesta erillisen vastineen poronhoitokomitealle. Hänen mukaansa vielä 30–40 vuotta aiemmin poromäärät olivat olleet hyvin pienet, joten kittiläläiset eivät olleet välittäneet laidunmaista lainkaan. Viime vuosina poronhoidosta oli kuitenkin kasvanut merkittävä elinkeino pitäjän asukkaille ja varsinkin kuivasalmisille:

”Mutta sitä myöden, kun porot ovat lisääntyneet, ja poroin omistajain lukumäärä kasvanut, niin kansaan on yleensä juurtunut se käsite, että jäkälämaita, joita täällä eniten on, pitää hyvin suojella, sillä siinä on porojen ruoka ja porojen omistajille suuri elinehto, vieläpä koko kansan hyvin vointi, tietäen että nekin, joilla ei ole poroja, saavat talvis-aikaan hyvää työ-ansiota, kun näetten vuosittain jaetaan päiväpalkkioina 12.000 – 17.000 markkaa yhdessä paliskunnassakin.”

Tervaniemen mielestä rajoitukset olisivat suistaneet asukkaat suoranaiseen ahdinkoon ja sellaiseen kiihtymyksen tilaan, että esimerkiksi kulovalkeiden ehkäisemiseen kruununmailla ei olisi juurikaan ollut haluja.¹⁴⁵

Millainen merkitys poronhoidosta oli tullut esimerkiksi Sodankylän pohjoisosan asukkaille kuvaa hyvin Lapin paliskunnan poroisännän lausunto komitealle elokuussa 1913: maanviljelystä ei niin pohjoisessa kannattanut harjoittaa ja varsinkin itsellisväellä ei ollut muuta kuin poronhoito elinkeinonaan. ”Kullakin henkilöllä pitää olla vähintään 50 poroa ennekö hän voi elää omavaraisessa elämässä ja kuin Sodankylän Lapin palkisessa on 182 poroelinkeinoon harjoittajaa niin net tarvitsee 9100 poroa”. Siksi komitean ehdottama 6 500 poron määrä oli liian pieni. Laidunverokysymyksessä poroisäntä totesi, että Lappi oli jäänyt lapsipuolen asemaan Suomen olojen kehittämisessä, joten oli kohtuutonta että laidunmaita olisi vielä verotettu.¹⁴⁶ Kaiken kaikkiaan poronhoidosta oli tullut 1800-luvun loppuvuosina ja 1900-luvun alussa merkittävä sivuelinkeino suurimmalle osalle Lapin kihlakunnan talollisista.

Kaiken kaikkiaan kriisikaudet 1800-luvun loppupuolella muuttivat suurporonhoidon luonnetta, mutta merkittävin muutoksen aiheuttaja oli 1890-luvulla yleistynyt paliskuntajärjestelmä. Se mursi yhteistoimintamuotona hierarkkisen paimentolaisuuden. Paliskuntajärjestelmässä poronhoito laventui merkittäväksi elinkeinoksi myös pohjoisen Suomen tilallisten ja tilattoman väestön keskuuteen. Kehitys liittyi luontevasti 1800-luvun loppupuolella alkaneeseen yleiseen yhteiskunnalliseen ja taloudelliseen murrosaikaan, jossa oli yksi näkyvä käytännön tunnusmerkki nimenomaan yhteistoiminnallinen osuusjärjestelmä.

¹⁴⁴ Kittilän kunnan lausunto porolaidunkomissionille 3.9.1913. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹⁴⁵ Kuivasalmen paliskunnan poroisäntä M. Tervaniemi komissionille. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

¹⁴⁶ Sodankylä, Kemikylän paliskunta. Porolaidunkomissio 1911–1914. Maatalousministeriön arkisto. 540. 40:1. KA.

3. Verotuksen vaiheet

3.1. Lapinveron luonne

3.1.1. Vuotuiset vaihtelut kylien kertymässä

Vero on kytkeytynyt olennaisesti maankäyttöön historian hämäristä lähtien. Veronmaksun on haluttu myös nähdä keskeisenä maanomistuksen osoittajana historiallisten lapinkylien alueella Enontekiöllä, Inarissa ja Utsjoella. Käsitys on muovautunut Isak Fellmanin lyhyestä toteamuksesta hänen katsauksessaan Lapin verotushistoriasta.¹⁴⁷ Lisäksi veron on katsottu osoittavan yhtenäisen ja katkeamattoman lapinkylien maanomistusketjun 1600-luvulta aina 1900-luvulle saakka. Erityisen ratkaisevana todisteena on pidetty niin sanotun tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten veron luonnetta maaverona ja sen kirjaamista maakirjaan.¹⁴⁸

Vuoden 1695 verouudistuksen jälkeen lapinkyliltä kerättiin kollektiivinen kylävero, joka määräytyi kyläkohtaisesti vuoden 1695 veronkannon yhteydessä saadun summan suuruisena. Suurin yksittäisen maksajan veromäärä oli 2 taalaria 16 äyriä, mutta summaa voitiin jakaa myös pienempiin osiin. Ainakin uudistusvaiheen alussa mukaan laskettiin myös uudistaloudet, joiden veromäärä oli myös 2 taalaria 16 äyriä tai yleensä sitä hieman suurempi.¹⁴⁹ Ennen 1760-luvun uudistuksia maksoivat uudistilalliset tavanomaista lapinveroa sekä sen päälle tilan maa- tuotosta tulleen lisän. Siksi niiden verosumma oli yleensä kolme tai neljä taalaria, joillakin jopa kuusi taalaria.

Uudistilat olivat siis alun perin osa lapinkylän kokonaisuutta, mutta koska ne siirrettiin omaksi ryhmäkseen veronkantokirjoissa, erkani myös heidän vero-osuutensa varsinaisista lapinveron maksajista. Paikalliset asukkaat kyllä ymmärsivät, että kokonaissummaan olisi sisältänyt myös uudistilallisten osa. Myös kruununvouti Anders Hackzell viittasi siihen vuoden 1738 kertomuksessaan.¹⁵⁰ Samoin vuoden 1695 kuninkaallisesta kirjeestä ja ohjeista on nähtävissä, että yhteisvero tarkoitti sananmukaisesti koko lapinkylän verovelvollisten osuutta. Kuningas Kaarle XI rinnasti myös uudistilalliset osaksi lapinkylää, kuten aiemmin tämän tutkimuksen luvussa II on käynyt ilmi.

Käytännössä vuotuista kollektiivista summaa ei kannettu vuoteen 1763 mennessä kertaakaan tutkimusalueen Kemin Lapin lapinkylissä. Useampina 1700-luvun alkupuolen vuosina jäätiin alle vaaditun verosumman, mutta puuttuvaa osuutta ei tasattu kylän veronmaksajille. Toisaalta muutamina vuosina summan noustessa yli vaaditun, se myös kerättiin kokonaan kruunulle. Minkäänlaista vakiintunutta verollepanometodia ei ollut Kemin Lapissa ennen uudistiloille laadittua vuoden 1760 verollepanoehdotusta.

¹⁴⁷ I. Fellman IV, s. CI–CII: ”ej heller från andra af finska lappmarkens socknar än Utsjoki, och Enontekis, hvilka jemte Enare hos oss äro de enda der Lappar ännu finnas som betala lappskatt”.

¹⁴⁸ Ks. Hyvärinen 1979 ja Korpjaakko-Labba 2000, joka teos kokonaisuudessaan tähtää lappalaisten verotuksen luonteen osoittamiseen maaveroksi ja siten osoittamaan maanomistuksen.

¹⁴⁹ 1695 års originaljordebok över lappmarkerna. Västerbottens läns landskontor. HLA.

¹⁵⁰ Andes Hackzell, Beskrifning om Torneå och Kemi Lappmarcker (1736). I. Fellman I, s. 148–154; I. Fellman IV, s. C.

Esimerkkinä lapinkylän verokertymästä ja sen epäsäännöllisistä vuotuismääristä vuoteen 1766 saakka voidaan ottaa Sompio, jossa kyläveron suuruudeksi muotoutui vuonna 1695 yhteensä 66 taalaria. Mutta vuotuista summaa ei saatu kannettua varsinaisilta lapinverona maksajilta kertaakaan. Summat olivat vuosittain (taalaria:äyriä):¹⁵¹

vuosi	lapinvero	erotus	uudisvero	erotus uudisveron jälkeen
1706	30:08	-35:24	18:24	-17:00
1707	30:24	-35:08	16:00	-19:08
1708	31:08	-34:24	17:16	-17:08
1709	33:24	-32:08	17:24	-14:16
1711	36:08	-29:24	17:00	-12:24
1712	41:16	-24:16	15:16	-9:00
1713	36:24	-29:08	yhdessä	
1714	40:00	-26:00	Sodankylän	
1716	38:24	-27:08	kanssa	
1717	36:08	-29:24	yhdessä	
1718	29:00	-37:00	Sodankylän	
1719	23:00	-43:00	kanssa	
1721	25:00	-41:00	yhdessä	
1722	25:00	-41:00	Sodankylän	
1724	25:00	-41:00	kanssa	
1726	33:00	-33:00	yhdessä	
1728	37:16	-28:16	Sodankylän	
1731	47:16	-18:16	kanssa	
1732	47:16	-18:16	yhdessä	
1733	47:16	-18:16	12:16	-6:00
1734	42:16	-23:16	15:00	-8:16
1736	44:22	-21:10	15:00	-6:10
1737	50:03	-15:29	15:00	-0:29
1738	48:18	-17:14	15:00	-2:14
1742	49:25	-16:07	15:00	-1:07
1743	48:22	-17:10	15:00	-2:10
1744	30:26	-35:06	15:00	-15:06
1746	42:16	-23:16	15:00	-8:16
1747	42:06	-23:26	15:00	-8:26
1748	43:22	-22:10	15:00	-7:10
1749	30:00	-33:00	15:00	-18:00
1752	14:20	-51:12	12:16	-38:28
1753	21:24	-44:08	12:16	-31:24
1754	23:02	-42:30	12:16	-30:14
1755	30:10	-35:22	12:16	-23:06
1756	31:24	-34:08	12:16	-21:24
1757	12:20+6:00=18:20	-47:12	15:00	-22:20
1758	19:20	-46:12	15:00	-21:20

¹⁵¹ Taalari on 32 äyriä. Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarker 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbotens län. SRA; Skattelängder för Kemi lappmark 1774–1809. Huvudböcker. Lappmarckens ecklesiastikverk. Kammarkollegiet, Tredje provinskontoret. RA; Upbörds och Jordeböcker 1754–1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1–2. HLA.

1759	19:20	-46:12	15:00	-21:20
1762	20:18	-45:14	28:06	-17:08
1763	1:06	-64:26	29:06+32:04=61:10	-4:22
1764	1:06	-64:26	29:06+30:30= 60:04	-5:28
1766	--	--	31:19+35:30=67:17	+1:17

Vaikka mukaan laskettaisiin myös uudistilalliset, jäi vero sittenkin alle määritellyn summan. Lähimmäksi päästiin vuonna 1732, mutta vaikka erotus jäi yhdessä uudistilojen kanssa 22 äyriä vajaaksi, edes sitä summaa ei kerätty kylältä tasauksena. Ainoastaan vuonna 1757 vouti pyrki nostamaan kyläläisten maksua lisäämällä kuuden taalarin yhteisosuuden, mutta silti kokonaissumma ei ollut lähelläkään tavoitetta. Ilmeisesti tuolloin juuri voudiksi tullut Anders Hellant halusi käyttää ohjeiden mukaista menettelyä, varsinkin kun itse verosumma jäi kyseisenä vuonna perin vaatimattomaksi. Kaiken kaikkiaan minkäänlaista tavoitetta ei edes ollut kollektiivisen veron kantamiseksi Kemin Lapissa.

Kemikylässä yhteisveron suuruus oli 32 ½ taalaria, mutta sielläkin jäätiin joka vuosi reilusta alle määritellyn summan. Ainoastaan suotuisina 1730-luvun loppupuolen ja 1740-luvun alun vuosina päästiin lähelle 20 taalaria. Kuolajärvellä kylävero oli 64 ½ taalaria, jota kohti kivuttiin vähitellen 1700-luvun alkupuolella. Ensimmäisen kerran määritelty summa saatiin kannettua vuonna 1737, ja sen jälkeen määrä nousi säännöllisesti yli 65 taalarin.¹⁵² Kuolajärvellä verotus ei heilahdellutkaan samalla tavalla kuin Sompiossa ja Kemikylässä, mikä kertoo vakaasta nautintatuotosta. Kuolajärvellä siirryttiinkin suurelta osin maatalouden piiriin 1700-luvun alkupuolen kuluessa, vaikka siellä ei ollut varsinaisesti uudistiloja.

Sodankylässä tilanne oli vastaava kuin Kuolajärvellä. Siellä kyläveron suuruus oli 72 taalaria, jonka alle kyllä jäätiin useimpina vuosina ennen 1750-lukua, mutta kun mukaan lasketaan uudistilallisten verotaakka, nousi summa reilusti yli 70 taalarin. Myös Kittilän kehitys oli vastaavanlainen. Lapinveron osalta ei päästy 66 ½ taalarin kyläveroon ennen 1740-luvun loppupuolta, mutta uudistilojen kanssa summa nousi säännöllisesti yli 70 taalarin. Kittilässä toteutettiin myös vuonna 1749 Tornion Lapin uudistilojen tapaan verouudistus, joka tarkoitti käytännössä veronkorotusta: ”1749 tilökning”. Muissa Kemin Lapin kylissä korotusta ei tehty.¹⁵³

Uudistiloille määrättiin ilmeisesti vuoden 1749 uuden asutusreglementin seurauksena verontarkastus, joskaan täyttä varmuutta uudistuksen luonteesta ei ole.¹⁵⁴ Joka tapauksessa tilojen tuotto oli vakaata, joten *voudin on täytynyt ottaa huomioon lapinverossa myös maatalouden tuoma lisä, lähinnä niittymaiden ja karjan tuotto*. Sinänsä itse lapinveromaalla ei ollut merkitystä veronkannossa vaan ainoastaan elinkeinojen tuotolla. Olennaisinta tiedoissa on kuitenkin, että Kemin Lapissa ei noudatettu kertaakaan määriteltyä kollektiiviveroa vuoteen 1763 mennessä. Käytäntö oli siten toista kuin suunnitelmat ja ohjeet.

¹⁵² Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarker 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA.

¹⁵³ Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarker 1749. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA.

¹⁵⁴ Vrt. I. Fellman IV, s. CI.

3.1.2. Perusteena elinkeinojen tuotto

Lapinveron kantamisessa ei voinut olla vakiintunutta, maahan perustunutta metodia, vaan se kerättiin vuosittain määräytyneenä elinkeinojen tuotteina. Siksi myös verosumma heittelehti niin paljon eri vuosien välillä. Tosin uudistilallisilla oli ollut lapinveroa maksavista poikkeavia summia, joten heillä oli otettu huomioon myös maan tuotto yhdessä kalastuksen ja metsästyksen kanssa jo 1700-luvun alkupuolelta lähtien ja oli laskettu mukaan lapinverosummaan. Se oli myös selvästi vakiintunut vuotuisveroksi.

Kruunun virkamiesten tavoitteet verotuksen vakiinnuttamisesta ja siirtämisestä kiinteäksi maaveroksi eivät siten toteutuneet ennen 1760-lukua. Veron perustana oli yhä arvio perinteisestä henkilökohtaisesta lapinveromaasta saatavasta elinkeinojen tuotosta, joka piti sisällään metsästyksen, myös majavanpyynnin, poromäärän ja kalastuksen. Asia käy hyvin esille esimerkiksi vuoden 1735 Kittilän käräjillä käsitellystä jutusta, jossa kiisteltiin Kelontekemäjärven nautinta-oikeuksista. Kuninkaan maat ja vedet kuuluivat sillä seudulla niille verolappalaisille, jotka maksoivat oikeudestaan kuninkaan veron ja muut vuotuiset ulosteet:

”at Konungens land och watn på denne orten tilägnas dem åt Lapparne, som derföre betala Konungens skatt och andra årliga utskylder”.¹⁵⁵

Kruunun maihin ja vesiin oli siis kuninkaalla verotusoikeus, ja veron maksamalla lappalaiset saivat puolestaan oikeuden käyttää kyseisiä maita ja vesiä, eli lapinveromaita. Edellä olleessa käräjäjutussa selvitettiin nimenomaisesti lapinveron alaista kalaveden nautinto-oikeutta, sillä kantajana jutussa ollut Pekka Matinpoika Kaukonen sai tyytyä pelkästään maan ja viljelysten hyödyntämiseen.

Perusteet lapinveron kantamiselle eivät olleet yhtenäiset, vaan vaihtelivat jopa naapurilapinkylien välillä. Kittiläläisten lapinvero muodostui 1730-luvulla jo lähes yksinomaan majavanpyynnistä, joten myös oikeus pyyntiin merkitsi lapinveron alaisena olemista. Edellä käsittelemää juttua aikaisemmin samoilla vuoden 1735 käräjillä asia ilmaistiin selkeästi. Koska lappalaiset Kittilässä olivat tuolloin jo siirtyneet maanviljelyyn ja karjanhoitoon, kannettiin heiltä lapinvero ainoastaan majavanpyynnistä.¹⁵⁶ Se ei olekaan mikään ihme, sillä Kittilä oli 1700-luvulla koko Ruotsin Lapin merkittävin majavanpyyntialue. Vuonna 1760 todettiin, että sieltä saatiin vuosittain 50–70 majavaa.¹⁵⁷ Loppuosa kyläläisten verosta täytyi kertyä maan tuotosta.

Sodankylässä lapinveron perusta lepäsi Kittilää laveammin metsästyksessä. Sitä painotettiin esimerkiksi vielä vuoden 1759 käräjillä, kun Pumpasen ja Jeesiön välillä oli syntynyt kiistaa niityistä ja pyyntimaista. Vastaajina olleet jeesiöläiset totesivat:

”men hwad Palsiselka och Katsacka wara flackaländer angingo; så berättade swaranden at de och deras förfäder skattat för samma flakaländer i läng [ige] tider”.

¹⁵⁵ Kittilän käräjät 1735, § 9. Norrbotten Vol. 18. Svea Hovrätts arkiv. SRA; I. Fellman III, s. 123–125.

¹⁵⁶ Kittilän käräjät 1735, § 7. Norrbotten Vol. 18. Svea Hovrätts arkiv. SRA; I. Fellman III, s. 122–123.

¹⁵⁷ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physicoliska Beskrifning 31.12.1760. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 330v. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

He ja heidän esi-isänsä olivat siis maksaneet veronsa samoista metsästysmaista jo kaukaisista ajoista lähtien.¹⁵⁸ Sompiossa peuranpyynti oli tärkein verotuskohde ainakin 1700-luvun alkuvuosista lähtien ja Kemikylässä melkein ainoa.¹⁵⁹

Lapinvero itsessään laskettiin olevan vielä 1750-luvun lopulla hyvin edullinen Lapin asukkaille, vain noin viidesosan esimerkiksi Västerbottenin talonpoikaisseutujen tilallisten verorasituksesta. Porolappalaisten vero oli vielä uudistilallisiakin vähäisempi. Anders Hellant las-ki vuoden 1760 hinnoilla, että porolappalainen maksoi korkeintaan 1½ prosenttia vuosittain veroa porokarjansa arvosta.¹⁶⁰

3.2. Uudistilat maaverolle

3.2.1. Kysymys verollepanosta

Västerbottenin läänin maaherra Gabriel Gyllengrip selosti vuoden 1738 valtiopäiväkertomuksessaan Ruotsin Lapinmaan verotushistoriaa ja -perusteita. Gyllengripin mukaan Lapeissa oli vanhempina aikoina yleensä laskettu vero kunkin lappalaisen omistamien porojen määrän mukaan, mutta poroja rasittaneiden erilaisten tautien vuoksi se ei ollut kovin hyödyllinen veronkantoperuste. Tässä maaherra viittasi selvästi vuoden 1695 verouudistuksen yhteydessä tehtyihin selvityksiin. Vuonna 1695 kaikki Ruotsin kruunulle kuuluneet lapinkylät oli siirretty verolle tietystä rahasummasta, johon sisältyivät kaikki tavanomaiset verot, kymmenysporot ja -kalat sekä haaksipalkka ja laamannivero. Kamarikollegio selvensi asiaa maaherralle vuonna 1738. Kollegion mukaan uudistilat oli perustettu allmänningeille, jolloin verollepanossa olisi tullut ottaa huomioon niityt, pellot, takamaat, metsät, kalastus ja pyynti. Ongelmana oli kuitenkin, ettei minkäänlaisia maiden mittauksia eikä verollepanoja ollut tehty, joten myöskään verometodi ei voinut olla vakiintunut. Yhtenä selvityskohteena oli myös Venäjän-veron oikeutus ja perusteet.¹⁶¹

Maaherra Gyllengrip selosti marraskuussa 1740 tekemässään kertomuksessa Lapinmaan maantarkastusten tilaa ja siihen kytkeytynyttä verotusta. Kuningas oli määrännyt maaherran pitämään vähintään joka kolmas vuosi maantarkastuksen läänissään. Gyllengripin mukaan sellaisen suorittaminen ei ollut mahdollista ennen kuin muodollinen maiden mittaus ja verollepano oli toteutettu. Läänissä kun ei ollut edes minkäänlaista verollepanometodia. Asian kiirehtimiseksi maaherra oli määrännyt vuonna 1738 kihlakuntien tuomareita yhdessä kruunun virkamiesten ja paikallisten asukkaiden kanssa tekemään verollepanoehdotuksen, jotta tavoite eli kruunun tulojen lisääminen olisi saatu alulle. Gyllengripin kaavailut liittyivät olennaisesti hänen uudisasutusprojektiinsa. Lapinmaan verollepanemattomat uudistilat oli myös syytä

¹⁵⁸ Sodankylän käräjät 1759, f. 873v. Norrbotten Vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

¹⁵⁹ Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarker 1702–1773. Länsräkenskaper. Västerbottens län. SRA.

¹⁶⁰ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physicoliska Beskrifning 31.12.1760. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 320–320v. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁶¹ Maaherra Gyllengrip, Berättelse Om Västerbottens Läns Tillstånd In Junio Åhr 1738, f. 1197v. Landshöfdingeberättelser. Västerbottens län 1738–39. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

saada verotuksen piiriin. Maaherra tarkoitti nimenomaan tilajärjestelmän mukaista verotusta, sillä verollepanon olisi voinut toteuttaa paikallisin voimin lautamiesten ja voudin katselmuksella ja käräjien vahvistuksella.¹⁶² Juuri siten ryhtyikin Anders Hellant toteuttamaan 1750-luvun jälkipuolella Kemin Lapin verollepanoa.

Gyllengrip painotti verollepanon luonnetta viittaamalla ”kuninkaan määräyksiin”. Hän tarkoitti niillä nimenomaan Kaarle XI:n ohjeita, joiden perusteella maaherran mukaan *Lapinmaan uudistilalliset saivat asua tilojaan pysyvästi lapinmiehen oikeudella* (”under lappmanna rätt”). Tilajärjestelmän mukainen verollepano ei olisi aiheuttanut maaherran mukaan kuitenkaan ristiriitaa edellä mainittuihin oikeuksiin. Sen jälkeenkin uudistilallisilla säilyisivät lapinmiehen oikeudet, eivätkä heitä rasittaisi väenotot tai henkilökohtaiset verot. Muuten Lapin ei olisi saatu uusia asukkaita. Västerbottenin lääninkonttori laati lokakuussa 1740 kaikista läänin Lapeista myös luetteloita, joissa olivat verollepanemattomat ja ainoastaan lapinveroa maksaneet uudistilat.¹⁶³ Yleispiirteinä maaherra Gyllengripin esityksessä näkyy, että vielä 1730-luvulla Lapinmaan uudistilallisia verotettiin vastaavalla tavalla kuin lappalaiselinkeinojen harjoittajia.

Lapinmaiden uudistilojen verotuskysymyksen ratkaisu venyi 1740-luvulta vielä lähes kaksi vuosikymmentä eteenpäin. Västerbottenin maaherra Johan Funck laati vuoden 1760 keväällä Länsipohjan Lapinmaiden uudistiloille nelikohtaisen verollepanoehdotuksen, joka nojautui vuoden 1749 asutusplakaatin määräyksiin. Maaherra lähetti ehdotuksensa kamarikollegiolle, josta se siirtyi kuninkaan päätettäväksi.¹⁶⁴

Kuninkaan ratkaisusta ei löydy suoranaisesti päätöstä, mutta aivan ilmeisesti verollepanoehdotus sai vahvistuksen kuninkaan elokuussa 1760 hyväksymän voudinohjesäännön yhteydessä. Sellaiseen ratkaisuun kuningas nimenomaan viittasi vastauksessaan rahvaan valitukseen vuonna 1762. Hän oli hyväksynyt uuden verollepanometodin ja ohjesäännön: ”Igenom K. M. nyligen utfärdade Förordning, och deruti fastställe Skattläggnings Methode”.¹⁶⁵

3.2.2. Vuoden 1760 metodin sisältö

Vuoden 1760 verollepanometodi on jäänyt tuntemattomaksi aiemmissa Lapin historian tutkimuksissa, vaikka *se muodostaa merkittävän ja ensimmäisen uudistiloja koskeneen veromenettelyn Lapissa*. Verollepanometodin mukaan Lapinmaiden uudistilat oli siirrettävä verolle sen

¹⁶² Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 10.11.1740, s. 2, 8, 75–82. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁶³ Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 10.11.1740, s. 82–85 sekä liite n:o 6. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁶⁴ Kamarikollegion kirje maaherran laatimasta verollepanoehdotuksesta on lähetetty kesäkuussa 1760 maaherra Funckille. Kamarikollgio maaherra Funckille uudistiloista Lapinmaassa 2.6.1760. Registratur, skrivelser till orterna, Jan.–Juni 1760, n:o 14. Kammarkollegiets kansliarkiv BIIa1:325. SRA; Kuningas Aadolf Fredrik kamarikollegiolle 5.8.1760. Inrikescivilexpeditionen, registratur, huvudserie 1760, f. 731–731v. K. M. kansliarkiv. SRA.

¹⁶⁵ Kongl. Maj:ts Resolution och Förklaring på Allmogens i Sverige och Finland allmänne Besvär wid sist öfweständne Riksdag. 17.8.1762. Modée VII 1762, s. 5348.

jälkeen kun vapaavuodet oli käytetty. Maanmittarin, kihlakunnanvoudin ja lautamiesten tuli toimia toimitusmiehinä ja ehdotus täytyi hyväksyä käräjillä ”tuomarin allekirjoituksella”. Yhden tynnyrin (”tunnas”) verolle¹⁶⁶ tuli antaa joko 1 ½ tynnyrinalaa maata [peltomaata] parasta mahdollista laatua, 2 tynnyrinalaa keskinkertaista maata tai 2 ½ tynnyrinalaa huonolaatuista maata. Puolentoista tynnyrin ohrakylvö vastasi yhtä tynnyrinalaa peltoa. Jokaiselta tynnyrinalalta laskettiin kymmenen heinäkuormaa heinää, mutta keskinkertaiselta niityltä 13 kuormanalaa ja kehnolaatuiselta niityltä 16 kuormanalaa heinää. Lisäksi uudistilalle oli katsastettava riittävästi metsää polttopuiksi, rakennustarpeiksi ja aidatarpeiksi sekä laidunmaaksi. Samoin tilalle oli tultava keskivertoja kalavesiä. Jonkin osan puuttuessa oli vastaavasti korvattava laajemmilla muilla alueilla.¹⁶⁷

Verollepanoehdotuksen yhteydessä todettiin vuosien 1673 ja 1695 säännöksistä, että ne määrittivät kaikki veronalaiset Lapinmaan asukkaat lapinverolle. Lapinkylät olivat olleet säädösten mukaan pysyvästi verotettuja siten, että *itse kukin kylässä maksoi osuutensa omaisuutensa ja poroluvun perusteella*. Kuitenkin viljely, niityt ja karjanhoito, joita ei edellä mainituissa säädöksissä otettu huomioon, olivat aivan erilaisia poronhoitoon verrattuna niin kustannusten, hoidon, pysyvyyden kuin tulojenkin osalta. *Siksi uudistilojen veronkin tuli muodostua eri perusteella kuin lapinvero*. Se tarkoitti maaveroa. Uudistilalliset tulivat olemaan kuitenkin yhä vapautettuja sotaväenotosta, henkilökohtaisista veroista ja muista ylimääräisistä rasituksesta, eli lappalaisoikeudet säilyivät myös tilallisilla.¹⁶⁸

Metodin mukaan uudistilan vero tuli laskea erityisellä kaavalla. Yhden tynnyrin (tunnas) veroon laskettiin:

- 6 kappaa viljaa
- 7 ½ naulaa voita
- vuotuisveroraha
- karjaveroraha
- päivätöiden arvo.

Yhteensä ne tekivät kaksi taalaria hopeassa. Kahdeksan tynnyrinalaa vastasi yhtä kokoveron tilaa, jolloin vero oli 16 hopeataalaria. Verometodi vastasi siis talonpoikaispitäjien maaveroa mutta ilman manttaalin määrittelyä.¹⁶⁹ On myös pidettävä ilmeisenä, että 1760-luvun lopulla veronkantoluetteloihin merkityt uudistilojen jakoluvut eivät olleet manttaaleja vaan tynnyrin osia – siis manttaalia vastaava jakoluku. Myöhemmin niistä käytettiin kuitenkin nimitystä manttaali.

Vuotuisverorahan osuus piti sisällään myös vanhan lapinvero-osan kalastuksen, metsästyksen ja porojen tuotosta, joskin 1700-luvun jälkipuolen veroluetteloiden perusteella uudistilallisten porot otettiin huomioon karjaluvussa. Ainakin yksityiskohtaiset karjamäärät sisältävissä veronkantoluetteloissa olivat mukana myös poroluvut.¹⁷⁰

¹⁶⁶Tynnyri ei tarkoittanut manttaalia kuten Isak Fellman on tulkinut, ks. I. Fellman IV, s. CI. Tynnyri oli kuitenkin jakoyksikkö veron suuruudelle.

¹⁶⁷Förslag till Skattläggnings inrättning för Södra och Norra Lappmarckerne. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 26–29. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁶⁸Förslag till Skattläggnings inrättning för Södra och Norra Lappmarckerne. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 26–29. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁶⁹Förslag till Skattläggnings inrättning för Södra och Norra Lappmarckerne. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 26–29. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁷⁰Uppbörds- och Jordeböcker 1754-1776. Norra Lappmarkens fögderiarkiv 1–2. HLA.

Uudistilallisilla ei ollut oikeutta rajoittaa lappalaisten metsänkäyttöä heidän ottaessaan polttopuita tai laiduntaessaan poroja uudistilan läheisten vaarojen jäkälämailla. Tunturien lappalaisilla oli myös oikeus laiduntaa porojaan pitäjien yleismailla ja vaaroilla: ”Så förbehållas äfwen, att lappas fjellmän wara kunna behålla inom Socknarne å Länet till Renbete på allmänningarne, the wanlige Måssor och Berg.”¹⁷¹ Ehdotus oli siten tältä osin perustana myös lapinvoudin ohjesäännön pykälän 10 määräyksiin, mutta siinä ei ollut enää mainittuna pitäjiä eikä allmänningejä vaan lapinkylä. Myös laidunnusoikeutta oli rajoitettu.

Mielenkiintoista on, ettei verollepanoehdotuksessa viitattu lapinveromaihin – niitä ei enää 1700-luvun puolivälin jälkeen mainittu muutenkaan asiakirjoissa – vaan ainoastaan henkilökohtaiseen kykyyn lapinkylän veronmaksussa. Sinänsä vallinnut tilanne Kemin Lapin verotuksessa vastasi täsmälleen kamarikollegion esityksiä. Toisin oli laita muissa Lapinmaissa. Esimerkiksi vuoden 1760 valtiopäiväkertomuksen yhteydessä olleessa eteläisten Lapinmaiden kertomuksessa todettiin, että lapinrahvas ei ilmoittanut poro- eikä eläinmääriään totuudenmukaisesti. Se vaikutti suoraan veronkantoon ja kruunun verokertymään.¹⁷²

Vasta vuoden 1760 verollepanometodi siis määritteli konkreettisesti maaveron perusteet Ruotsin Lapinmaassa ja siten myös Kemin Lapissa. Olennainen havainto on se, että uudistilallisille tuli säilyä vanhat lapinveron ja sen myötä lapinkylän oikeudet. Merkittävää vuoden 1760 metodissa oli myös se, että sen mukaisesti määriteltiin vuosisadaksi eteenpäin maankäyttö Lapissa. *Vuoden 1749 asutusplakaatti ja erityisesti siihen liittynyt valmistelutyö oli erittäin ratkaisevassa asemassa verotuksen muotoutumiseen Lapissa. Sen työn perusteella erotettiin maavero ja lappalaisten vero vuoden 1760 verollepanometodissa. Samalla myös lappalaisuus erkaantui elinkeinojen harjoittajien ryhmänä tilallisista.* Täysin selvästi asiakirjoista käy myös ilmi, että lappalaisten vero määräytyi henkilökohtaisen omaisuuden mukaan – osalle asukkaista poroluvun mukaan, toisille kalastuksen ja metsänsaaliin mukaan.

3.2.3. Uuden veromenettelyn seuraukset

Maaherra Funck perusteli uutta verollepanoehdotustaan jo ennen kuin se ehti kamarikollegion käsittelyyn. Maaherra kirjoitti toukokuussa 1760 Lapinmaiden kertomuksessaan, kuinka voitaisiin luulla, että maiden verollepano Lapinmaissa saattaisi johtaa asukkaiden vastenmielisyyteen uudistiloja ja viljelyksiä kohtaan. Väestö kun ei ollut tottunut siellä sellaiseen veromenettelyyn. Mutta oli koeteltu totuus, että kohtuullinen vero johti myös maiden lisääntyneeseen hyödyntämiseen. Siitä olivat hyvinä esimerkkeinä maaherran mukaan sekä Hollanti että Sveitsi. Veroa maksava maanviljelijä saattoi myös vaatia oikeuksia itselleen ja mailleen puolustusta. Niinpä Lapinmaan maanviljelijä varmasti halusi myös lunastaa uudistilansa perin-

¹⁷¹ Förslag till Skattlägnings inrättning för Södra och Norra Lappmarckerne. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 26–29. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁷² 1760 Åhrs Riksdags Relation om Södra Lappmarckerne, s. 23–24. Wästerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

töön. Se oli myös kruunun etu toisin kuin jos Lapinmaan asukas ainoastaan kalastaisi ja metsästäisi.¹⁷³

Uudistilojen verollepano aiheutti kuitenkin nurinaa lapinrahvaan keskuudessa ja varsinkin Kemin Lapissa. Erityisesti asian eteenpäinviemisessä kunnostautui sodankyläläinen Matti Paavalinpoika Riipi, joka osallistui 1760-luvun valtiopäiville talonpoikaissäädyn edustajana. Vuosien 1760–61 valtiopäivien yhteydessä jätetyt valitukset osoitettiin kuninkaalle. Erityisenä ongelmana oli se, etteivät uudistilallisiksi siirtyneet lapinasukkaat olleet saaneet nauttia vapaavuosista. Lapinmaan edustajan osallistuminen valtiopäiville juuri vuonna 1760 liittyikin uuden veromenettelyn suunnitteluun ja sen synnyttämiin reaktioihin lapinrahvaan keskuudessa. Sompion ja Kemikylän lappalaiset vetosivat köyhyyteen ja toivoivat, että kyläkohtaisesta lapinverosta olisi luovuttu kokonaan. Vero olisi perustunut pelkästään henkilökohtaiseen omaisuuteen, kuten siihen saakka olikin ollut. Kemikyläläiset ja sompiolaiset tarkoittivat siis, että kylävero oli kerätty siihen saakka henkilökohtaisen varallisuuden mukaan, mutta erityinen koko kylän summa olisi pitänyt poistaa. Erityisesti heitä kosketti peuran kevätpyyntille asetetut rajoitukset.¹⁷⁴

Kemin Lapissa toteutettiin 1760-luvulla uudistilojen verollepano, mutta tehtiinkö määrittelyt täsmälleen verollepanoehdotuksen mukaan, on vaikea arvioida. Ainakin vuonna 1815 maaherran kirjeessä todettiin, että kaikki Sodankylän uudistilat olivat ”Lapin metodin mukaan verollepantuja”. Uudistilojen vero katsottiin kuitenkin vielä kamarikollegion päätöksessä 22.2.1783 väliaikaiseksi.¹⁷⁵

Vanhan lapinveron perusteet tulivat erittäin selvästi esille myös vuoden 1760 lapinvoudin ohjesääntöä laadittaessa. *Lapinvero ei tulisi noudattelemaan lapinmaita ennen kuin maa olisi kokonaisuudessaan uudistilojen käytössä* (”att lapps-katten icke eftergifwes på någon lapp land före än det samma helt och hållet wore användt till Nybyggen”),¹⁷⁶ tarkoittaen siis, että veroa ei saataisi maahan perustuvaksi ennen kuin asutus olisi yhtenäisesti uudistilajärjestelmässä. *Porolaitumet eivät voineet olla maaverolla*, vaan ne olivat, kuten tuolloin todettiin, ”tavanomaisella lapinverolla muutamien kalajärvien kanssa”. Tämä näkökohta on nähtävissä myös lapinvoudin ohjesäännön pykälässä 10. Saman asian totesi Hellant vuonna 1767 Kemin Lapin osalta. Vielä silloinkaan ei uudistilallisilta voitu kerätä verosaatavia ”maan mukaan” (siis uuden verometodin ja talonpoikaisen tilajärjestelmän manttaalin mukaisesti), vaan vanhan tavan mukaan.¹⁷⁷ Tuolloin katselmuksia ja verollepanoja ei ollut vielä toteutettu kokonaisuudessaan Kemin Lapissa.

Vuoden 1760 lapinvoudin ohjesäännön vaatimus, että lapinvero ja uudistilallisten vero täytyi laskea yhteen, johti näiden yhdistämiseen saman veronkantoluettelon alle vuonna 1763. Muutos toteutettiin siten, että kaikki lapinveron maksajat siirtyivät uudistilaverolle. Viimein 1760-

¹⁷³ Maaherran kertomus Västerbottenin lääniin kuuluvista Lapinmaista 1.5.1760, f. 15v–16. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁷⁴ Allmogens besvär, § 83–84, 96. Bondeståndets riksdagsprotokoll 1760–62. Vol 8. SRA; Kongl. Maj:ts Resolution och Förklaring på Allmogens i Sverige och Finland allmänne Besvär wid sist öfweständne Riksdag. 17.8.1762. Modée VII 1762, s. 5356–5357, 5374–5375.

¹⁷⁵ Maaherran kirje hallituskonseljnin talousosaston kamaritoimituskunnalle 20.3.1815. Kirjekonseptit 1815, n:o 9, OLKI Da:13. OMA.

¹⁷⁶ Påminnelse wid Projectet till Intruction för Häradsfögdene i Lappmarkena. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 299. Landshöfdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

¹⁷⁷ Anders Hellantin kommentti veronkantoluetteloiden yhteydessä 1767. Upbörds och jordeböcker 1757–1782. Norra Lappmarkens Fögderiarkiv 1–2. HLA.

luvun lopulla uudistiloille vakiintuivat myös manttaalin mukaiset tynnyriyksiköt, ja vasta silloin Kemin Lapissa vakiintui vuotuinen veromäärä tilan tuottoon perustuneena maaverona. Uudistiloille merkittiin veroluku jo vuonna 1767, mutta veron suuruus itsessään oli aluksi laskettu vanhan tavan mukaan. Esimerkiksi Sodankylän Marttiin uudistilalta kannettiin vuonna 1763 perinteinen 2 taalarin 16 äyrin vero, mutta kuusi vuotta myöhemmin 1769 vero oli jo 3 taalaria 24 äyriä. Tilajärjestelmän maaveroa nimitettiin yhä lapinveron yleisnimellä, samoin kuin myös Inarissa ja Utsjoella kalastajalappalaisilta kerätty vanhaan kyläveroon perustunut vero oli lapinvero. Samoin Enontekiöllä kerättiin porolappalaisilta poromääriin perustunutta lapinveroa.

3.3. Tilaveron autonomian ajan Lapissa

3.3.1. Varsinainen maaveron lapinveron nimellä

Autonomisen Suomen Lapin verotusperusteet pysyivät 1800-luvun alkuvuosikymmeninä tilaveron osalta entisellään. Verosumat muunnettiin periaatteessa rupliksi vuoden 1810 rahamanifestin mukaisesti, mutta käytännössä vero kerättiin Ruotsin riikintaalareissa. Tornion kihlakunnan kruununvouti Jacob Heickell erityisesti lähestyi vuonna 1812 keisaria asiassa. Voudin mukaan oli toivottavaa, että lapinvero olisi peritty edelleen Ruotsin rahassa eikä ruplissa, koska muuten oli pelättävissä asukkaiden poismuuttoja. Keisari suostui esitykseen: lapinvero tuli kantaa Tornion Lapissa aiemman tavan mukaan Ruotsin rahassa ja niin paljon kuin se aiemmin oli ollut.¹⁷⁸ Ongelmana oli myös puute Venäjän rahoista.

Heickell uudisti tiedustelunsa syksyllä 1821 ja kysyi keisarilta, saivatko Lapin asukkaat edelleen maksaa veronsa Ruotsin rahassa vuoden 1812 etuoikeuden mukaisesti. Keisari antoi luvan ja totesi, että kannossa kertyneet Ruotsin rahat tuli lähettää senaatin talousvaliokunnalle, joka vaihtaisi ne rupliksi.¹⁷⁹ Käytännössä rahakysymystä hoiti Suomen senaatti, joka konsultoi asiassa Pietarissa ollutta Suomen asiain komiteaa ja edelleen keisaria. Kruununvouti myös noudatti määräystä, joten kerätty vero kulki pitkän reitin senaatin talousosastolle. Rahat kuljettiin Lapista Kolarin kautta Ylitornion kirkonkylään Alkkulaan ja sieltä Tornioon, jossa ne lastattiin laivaan edelleen Helsinkiin vietäviksi.¹⁸⁰ Keisari määräsi vuonna 1826, että vero voitiin edelleen kerätä Lapissa Ruotsin rahassa, mutta vaihtosuhteeksi määriteltiin yhtä ho-

¹⁷⁸ Inarin ja Utsjoen pitäjäläisten anomus keisarille 3.4.1841. Kirjekonseptit 1840, n:o 1065. OLKI Da:33. OMA; Keisarin vastaus maaherralle rahakysymykseen 12.8.1812. Keisarilta ja hallitukselta saapuneet kirjeet n:o 168. Kirjediaarit 1812. OLKI Aa:17. OMA.

¹⁷⁹ Keisarin vastaus maaherralle rahakysymykseen 12.8.1812. Keisarilta ja hallitukselta saapuneet kirjeet n:o 168. Kirjediaarit 1812. OLKI Aa:17. OMA; Kruununvouti Heickell maaherralle 2.6.1812. Tornion kihlakunnan kruununvoudilta saapuneet kirjeet n:o 14. Kirjediaarit 1812. OLKI Aa:17. OMA; Kruununvouti Heickell maaherralle 28.9.1821. Tornion kihlakunnan kruununvoudilta saapuneet kirjeet n:o 19. Kirjediaarit 1821. OLKI Aa:25. OMA; Keisarin päivätty lupa 18.12.1821. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet n:o 6a. Kirjediaarit 1822. OLKI Aa:26. OMA.

¹⁸⁰ Veronkantoluetteloiden yhteydessä vuodelta 1821 on säilynyt kuitti kertyneen veron toimittamisesta Tornioon. Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1821. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:2. OMA.

pearuplaa kohti 1 taalari 30 killinkiä. Tilojen kokomanttaalin vero oli 9 ruplaa 60 kopeekkaa hopearahassa.¹⁸¹

Vuonna 1830 laadittiin ensimmäinen varsinainen maakirja (Special Jordebok) autonomisen Suomen Lapista, mutta sen osalta ei tehty mitään laajoja erityistoimia. Ainoa merkittävä muutos oli veron korottaminen lähes kaksinkertaiseksi aiempaan veroon nähden. Tornion Lapinmaan tiloja varten tehtiinkin erityinen verometodi, jolla tilojen vero oli laskettu maakirjassa. Verosta itsessään käytettiin nimitystä lapinvero.¹⁸²

”Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härad's Lappmarker för år 1830. Utträkning på ett mantals ränta med förhöjning efter marckegången uti Torneå härad för år 1830.”

Toisin sanoen Lapinmaan alueella olleilta tiloilta peritty maaveron kulki nyt nimellä lapinvero. Siinä ei ollut kuitenkaan mitään periaatteellista eroavuutta muualla Suomessa kerättyyn maaveron verrattuna.

Lapinmaan tilojen varsinainen maaveron muodostui vuonna 1830 tavallisen maaveron tapaan viljatuotosta, karjan tuotteista voimääränä, päivätyöstä ja kyytivelvollisuuksista. Kaikki elinkeinosta kannetut summat tilitettiin yhteen. Metodi oli kolmiosainen ja summa laskettiin koko manttaalille. Puolen manttaalin tila maksoi tietysti puolet summasta ja neljäsosananttaalin tila neljäsosan summasta jne. Ensimmäinen osa metodista muodostui varsinaisesta maakirjaverosta, johon kuuluivat rahallinen summa tilan maatuotosta, voimäärän osuus ja 2 ½ kappaletta ohraa. Toinen osa oli tilanvero, johon myös laskettiin voimä ja ohran määrä. Kolmannen kokonaisuuden muodostivat erilaiset yksittäiset verotuskohteet, karjarahat, päivätyöt, kyytirahat ja rehusato talvikuormina. Erityisesti metsästäystä ja kalastusta ei kaavassa mainittu, mutta ne kuuluivat osaksi varsinaista maakirjaveron osuutta. Siinä oli myös osuus vanhasta 1700-luvun lapinverosta.¹⁸³ Kun vuoden 1760 jälkeen uudistilallisille määriteltiin ainoastaan kotitarvekalastus, ei järviä laskettu erityisenä kokonaisuutena tilan verorasitteeseen.

3.3.2. Maakirjaveron vakiintuminen 1840-luvulla

Lapin verotusta puitiin laajasti vuodesta 1839 lähtien, kun keisari määräsi toteutettavaksi rahauudistuksen vuonna 1840 myös Lapissa. Asia liittyi paitsi rahamanifestiin niin myös kysymykseen norjalaisten oikeudesta porojen laiduntamiseen Suomen puolella. Kolmas tekijä verokysymyksen laseaan puntarointiin oli suunnitelma uuden maakirjan laatimiseksi vuonna 1840. Sitä ei kuitenkaan tehty vuonna 1840 vaan vasta viiden vuoden kuluttua 1845. Senaatilla olivat kuitenkin suunnitelmat uuden maakirjan laatimisesta jo keväällä 1839, jolloin se lähestyi Oulun läänin maaherraa huomautuksella edellisen, vuoden 1830 maakirjan virheellisyyksistä. Ne eivät kuitenkaan koskeneet Lapin kihlakuntaa.

¹⁸¹ Keisarin määräys 12.4.1826. Keisarilta ja senaatilta saapuneet kirjeet n:o 29. Kirjediaarit 1826. OLKI Aa:30. OMA.

¹⁸² Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härad's Lappmarker 1810–1839. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:2-3. OMA.

¹⁸³ Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härad's Lappmarker för år 1830. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:3. OMA.

Senaatti antoi keisarin nimissä määräyksen toukokuussa 1839, kuinka maakirja tuli laatia. Siihen tuli ottaa mukaan kaikki maatilukset ja kalastamot, jotka maksoivat kruunulle veroa. Samoin maakirjassa tuli olla kirjattuna kruunun yleismaat ja liikamaat, augmentit, ruukit ja tehdaslaitokset, manufaktuurit, myllyt, sahat jne. Niistä tuli näkyä asianmukainen veron koon-
ti ("huruvida räntorne för dem blifvit behörigen debiterade").¹⁸⁴ Viimeksimainittu on olennai-
nen kohta lappalaisten verotusta ajatellen. *Maakirjaan tuli koota siis kaikki veroamaksavat
ryhmät huolimatta siitä, oliko heillä varsinaista maaomaisuutta. Siksi myös Enontekiön poro-
lappalaisten maksama vero kirjattiin vuodesta 1845 lähtien maakirjaan koontisummana.*

Verotuskysymys Lapissa sai uuden luonteen keisarin 9.4.1840 antaman rahamanifestin seura-
uksena. Siinä erityisesti määrättiin, että myös lapinvero tuli suorittaa tulevaisuudessa oikeassa
hopeassa eli Venäjän rahassa. Lapin kihlakunnan kruununvouti Johan Wallenius tiedusteli
vielä lokakuussa 1840 kuvernööriltä, eikö vero olisi voitu yhä maksaa vanhaan tapaan Ruot-
sin rahassa. Ruplaan siirtyminen olisi tarkoittanut suoraan käytäntöön vietyä veromäärän
kolminkertaistumista, sillä aiemmin Ruotsin rahassa laskettu vero siirrettiin ruplamääräiseksi
ja ruplan arvo suhteessa Ruotsin riikintaalereihin oli huomattavasti suurempi. Maaherra vasta-
si yksiselitteisen kieltävästi voudin pyyntöön.¹⁸⁵

Inarin ja Utsjoen asukkaat osoittivat kuitenkin nimismies Walleniuksen johdolla keisarille
anomuksen, jotta he olisivat saaneet maksaa veronsa yhä Ruotsin rahassa. Vaikeat katovuodet
olivat saattaneet lapinasukkaat köyhyyteen, karjarutto vaivasi ja petoeläimet olivat verottaneet
erityisesti tunturi- ja kalastajalappalaisten porokarjaa. Kaiken lisäksi norjalaiset olivat rajoit-
taneet asukkaiden muutttoa kesänajaksi kalastamaan Jäämerelle. Veronkantotilaisuuksissa oli
protestoitu uutta käytäntöä, ja olipa Enontekiön muuttolappalaisista tullut paikalle ainoastaan
kaksi verovelvollista. Kaikki muut olivat pysytelleet piilossa "kuultuaan kohotetusta verosta".
He olivat jääneet Ruotsin puolelle ja jättäneet veronsa maksamatta.¹⁸⁶

Oulun läänin maaherra yhtyi kruununvoudin näkemykseen ja totesi, että Enontekiön suoma-
laiset sekä Inarin ja Utsjoen lappalaiset todella tarvitsivat anottua verohuojennusta. Samalla
oli erittäin tarpeellista toteuttaa revisio vuoden 1760 päätöksestä todellisten lappalaisten suh-
teen. Maaherran mukaan verohuojennus oli syytä saattaa koko Lapin kihlakuntaa koskevaksi.
Kruununvouti Wallenius toivoi erityisesti, että lapinveroa kannettaisiin myös tulevaisuudessa
niin tilallisilta kuin yksittäisiltä lappalaisiltakin vain sen verran kuin siihen saakka oli makset-
tu ja joko Ruotsin rahassa, tai jos se täytyi maksaa Venäjän rahassa, niin 1 riikintaalari olisi
vastannut 52 ½ kopeekkaa. Myös Wallenius painotti verontasauksen tarpeellisuutta, koska
suhteet eri kylien välillä olivat ajan myötä muuttuneet niin paljon.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Oulun lääninkonttorista kruununvoudille 22.10.1839. Maaherralta saapuneet kirjeet 1839. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto BI:1. Liitteenä ovat myös senaatin keisarin nimissä antama määräys maakirjasta 4.5.1839, senaatin memoriaali Oulun läänin maaherralle 4.5.1839, Oulun lääninkonttorin memoriaali 22.10.1839 ja maaherran memoriaali läänin kruununvoudeille 29.7.1839.

¹⁸⁵ Kruununvouti Walleniuksen kirje kuvernöörille 22.10.1840. Virkamiehiltä ja virastoilta saapuneet kirjeet 1840. OLKI II Ea4:20. OMA; kuvernööri kruununvouti Walleniukselle 30.11.1840. Kirjekonseptit 1840, n:o 1519. OLKI Da:32. OMA.

¹⁸⁶ Kruununvouti Walleniuksen kirje 3.4.1841. Kirjekonseptit 1841, n:o 1065. OLKI Da:33. OMA; kuvernöörin kirje keisarille 22.6.1841. Kirjekonseptit 1841, n:o 1065. OLKI Da:33. OMA. Vrt. Korpjaakko-Labba 2000, s. 120–121, jossa hän kytkee Ruotsiin siirtymiset Strömstadin traktaatin aiheuttamaan tilanteeseen.

¹⁸⁷ Kruununvouti Walleniuksen kirje 3.4.1841. Kirjekonseptit 1841, n:o 1065. OLKI Da:33. OMA; kuvernöörin kirje keisarille 22.6.1841. Kirjekonseptit 1841, n:o 1065. OLKI Da:33. OMA. Vrt. Korpjaakko-Labba 2000, s. 120–121, jossa hän kytkee Ruotsiin siirtymiset Strömstadin traktaatin aiheuttamaan tilanteeseen.

Keisari suostui Lapin asukkaiden anomukseen. Kirjeessään 4.11.1841 hän määritteli ruplan arvon huomattavasti edullisemmassa kurssissa kuin se todellisuudessa oli, eli riikintaalari vastasi 51 $\frac{3}{4}$ kopeekka. Näin arvo oli jopa kruununvouti Walleniuksen anomaa matalampi. Kun lapinverossa yksi manttaali oli vastannut vanhastaan kuutta riikintaalera ja 32 killinkiä, tuli uudeksi kokomanttaalin veroksi vuodesta 1843 lähtien 3 ruplaa 45 kopeekka. Samalla keisari määräsi myös uudistamaan lapinmaan veron ja verontasauksen.¹⁸⁸ Tilaveron osalta ongelma oli ratkennut lapinrahvaan kannalta positiivisesti, sillä käytännössä Lapin kihlakunnassa verorasitus keveni 1840-luvulla. Seuraava ratkaistava kysymys olikin, kuinka oli toteutettava verontasaus ”varsinaisten lappalaisten” osalta.

Lapin kihlakunnan maaverotus toteutettiin vuoden 1841 päätöksen mukaisesti. Uusi maakirja laadittiin vuonna 1845 ja seuraavat vuosina 1855, 1875 ja 1905. Sinänsä on mielenkiintoista, ettei maakirjoihin merkitty keisarillisen ohjeen vaatimia yleismaita ja kruununmaita. Pappilat kyllä kirjattiin kuten myllytkin. Selityksenä täytyy olla se, että maiden mittauksia ja erottamisia ei ollut tehty. Vuonna 1877 nimittäin senaatti määräsi Vaasan läänin kuvernöörinviraston tiedustelun jälkeen, että *vain sellaiset disponoimattomat kruunun liikamaat, joiden laajuus tunnettiin, tuli ottaa maakirjoihin*. Kaikkia muita metsähallinnon alaisuudessa olleita kruununpuistoja ja kruununmaita koskeva määräys tultaisiin antamaan senaatin mukaan myöhemmin.¹⁸⁹

Lapin maaverotus säilyi periaatteiltaan muuttumattomana 1800-luvun loppupuolella, joskin markka-aikaan siirryttäessä tietysti myös veromäärät muuttuivat Suomen rahaksi. Tilojen verosummaan määriteltiin edelleen käteinen raha, tilan tuotto ohrassa ja voissa laskettuna, karjavero, kyytivero ja päivätyövero. Ainoastaan *vanhan lapinveron jäännöksi* pieneä lisäosana tilanveron yhteydessä oli oma erityispiirteensä pohjoisessa. Se oli manttaalin suuruuden mukaisesti sama koko Lapin kihlakunnassa. Niinpä esimerkiksi 1/8 manttaalin suuruinen tila maksoi lapinveron yleisnimellä kulkeneen maaveron tilavero-osassa 1,73 markan lapinveron, 1/16 manttaalin tila vastaavasti 0,83 markkaa ja 1/4 manttaalin tila 3,45 markkaa. Se oli noin 5 % koko maaveron suuruudesta. Esimerkiksi 1/8 manttaalin tilan 1,73 markan lapinvero-osa vastasi Enontekiöllä yleensä porolappalaisten suurimpien veroporomääriä omistaneiden noin 300–500 poron karjasta maksamaa veroa.¹⁹⁰

Periaatteelliselta kannalta tilaveron yhteydessä säilynyt vanha lapinvero-osa on mielenkiintoinen. Se voidaan tulkita tarkoittaneen nimenomaan 1700-luvun puolivälissä esitettyjä näkemyksiä siitä, että Lapinmaan uudistilalliset säilyttivät vanhat lapinoikeudet huolimatta siitä, että heillä eivät olleet enää varsinaiset lappalaiselinkeinot pääasiallisina toimeentulon lähteenä. Heidän tuli myös maksaa oikeuksistaan vero.

¹⁸⁸ Keisarin kirje 4.11.1841. Virkamiehiltä ja virastoilta saapuneet kirjeet 1841, n:o 295. OLKI Ea4:21. OMA; kuvernöörin kirje kruununvouti Walleniukselle 6.12.1841. Kirjekonseptit 1841, n:o 2248. OLKI Da:34. OMA; kuvernöörin kirje kruununvouti Walleniukselle 31.12.1841. Kirjekonseptit 1842, n:o 2267. OLKI Da:34. OMA; kuvernöörin kuulutus 6.12.1841. Kirjekonseptit 1841, n:o 295. OLKI Da:34. OMA.

¹⁸⁹ Oulun lääninkanslia kruununvoudille 5.2.1877. Maaherralta saapuneet kirjeet 1877, n:o 191. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto Bb:37. OMA.

¹⁹⁰ Veronkantokirjat ja lapinveron tasausluettelot Enontekiö, Sodankylä, Kittilä. Kruununtilit. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LI:1–19. OMA.

3.4. Porolappalaisten verotus Enontekiöllä

3.4.1. Selvitykset erityisestä lappalaisten verosta

Vuoden 1810 lapinveron kantoluettelossa merkittiin Enontekiölle yksi lappalainen veronmaksaja, Juho Eira. Vuosien saatossa lappalaisia tuli lisää Suomen puolelle ja heidät kirjattiin veronkantoluetteloon omana ryhmänään – lappalaisina. Verotusperuste on ollut ilmeisesti yksinomaan poroluku. Muutoksena Ruotsin aikaan nähden Enontekiön lappalaiset maksoivat vuodesta 1810 lähtien veronsa kukin erikseen, eikä heillä ollut enää omaa erillistä lapinkyläveroa.¹⁹¹ Se oli tietysti ymmärrettävääkin, sillä lähes kaikki vanhaa lapinveroa maksaneet perhekunnat olivat jääneet Ruotsin puolelle. Suomeen siirtyneiden vero ei myöskään pysynyt samana kuin se oli ollut aikaisemmin Ruotsissa.¹⁹² *Erityisen huomionarvoista on, että Enontekiön lappalaisia ei kirjattu lainkaan ensimmäiseen Venäjän vallan aikaiseen maakirjaan vuonna 1830.*¹⁹³ He eivät siis maksaneet maaveroa.

Vanhasta lapinkyläverosta tuli ongelmallinen asia 1840-luvun alussa Utsjoella ja Inarissa, kun niiden kyläjaotus ja väestöolot olivat muuttuneet aikojen kuluessa huomattavasti. Rahakysymyksen yhteydessä esille tulikin uuden tasauksen toteuttaminen, josta keisari antoi päätöksensä 4.11.1841 samalla kun hän määräsi ruplan kurssin Lapin verotuksessa. Maaherra kirjoitti joulukuussa 1842, kuinka oli hyvin tiedossa, että ”lappalaisraivas Inarin ja Enontekiön seurakunnissa oli merkittävästi vähentynyt ja Utsjoella lisääntynyt”. Lisäksi porolaitumet, kalastus ja metsästys olivat tuntuvasti vähentyneet Norjan lappalaisten ”tunkeutumisen” vuoksi. Maaherra määräsi Lapin kihlakunnan kruununvoudin laatimaan nimismiesten ja lapinrahvaan kanssa ehdotuksen uudeksi maakirjaksi, jossa olisi otettu huomioon veronmaksajien määrä ja heidän etunsa.¹⁹⁴

Maaherran kirjeessä tulee ensimmäisen kerran esille maakirja, johon kylävero oli kirjattava. Asiaa ei keisarillisessa kirjeessä erityisesti mainittu, mutta maaherra viittasi vuoden 1760 lapinvoudin ohjesäännön pykälään 3. Sen mukaan voudin tuli merkitä maakirjaan verolappalaisilta kerätty summa, jonka maaherra vahvistaisi oikeaksi ja lyhentämättömäksi.¹⁹⁵ Kyse ei kuitenkaan ollut vuonna 1842 pelkästään lappalaisten verontasauksesta, vaan laajemmin koko Lapin kihlakunnan uuden maakirjan laatimisesta, ”Projekt Jordebok”, eli maakirjahankkeesta. Se toteutettiin niin, että huomioon otettiin voudinohjesäännön 3. pykälä. Lisäksi keisarillis-

¹⁹¹ Ks. Arell 1977, s. 32.

¹⁹² Special Räkning öfver Lapps-katten i Torneå Härads Lappmarker 1810–1839. Tilit Lapin verosta. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LIV:2–3. OMA.

¹⁹³ Special Jordebok 1830. Maakirjat. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:2. OMA. Mielenkiintoista on, että Kaisa Korpjaakko-Labba ei puutu vuoden 2000 tutkimuksessaan lainkaan vuoden 1830 maakirjatilanteeseen. Hän myös nimittää 1800-luvun alkupuolen veronkantoluettelaita maakirjoiksi, joita ne eivät olleet. Ks. Korpjaakko-Labba 2000, s. 108–110, 119.

¹⁹⁴ Keisarin kirje 4.11.1841. Virkamiehiltä ja virastoilta saapuneet kirjeet 1841, n:o 295. OLKI Ea4:21. OMA; kuvernöörin kirje kruununvouti Walleniukselle 31.12.1841. Kirjekonseptit 1842, n:o 2267. OLKI Da:34. OMA; kuvernöörin kirje Tornion kihlakunnantuomarille J. Ticcanderille 31.12.1842. Kirjekonseptit 1842, n:o 2268. OLKI Da:34. OMA.

¹⁹⁵ Lappfogde-instruktion den 5 Augusti 1760, § 3. Poignant, n:o 16, § 16: ”Vid upbörden hafver fogden att ställa sig till rättelse den jordebok, som nu är eller framdeles genom landshöfdingens föranstaltande kan fastställd varda, hvad skattelapparna angår, så att den summan, som på hvarje by derutinnan påføres, må varda riktigt och utan afkortning årligen upburen.”

sa määräyksessä 1839 painotettiin kaikkien kruunulle veroamaksavien merkitsemistä maakirjaan.

Kruununvouti esitteli uuden maakirjan verotusperusteita Lapin käräjillä keväällä 1843. Muonion käräjillä käsiteltiin helmikuussa 1843 Enontekiön muuttolappalaisten asemaa. Vouti ehdotti heidän verokseen 2 ruplaa 50 kopeekkaa hopeassa. Enempää heiltä ei voinut vaatia, koska osa perhekunnista oli äärimmäisen köyhiä, Jäämeren kalastus oli estetty, petoeläimet ja Norjan rannikon asukkaat aiheuttivat suuria vahinkoja lappalaisten porokarjalle ja uudistiloja oli viime vuosina perustettu runsaasti. Ne rajoittivat lappalaisten muinaisten laidun- ja metsästyksmaiden käyttöä. Runsaslukuinen käräjäväki oli yksimielisesti sitä mieltä, että ehdotettukin summa oli liian suuri. Veroksi olisi riittänyt kaksi ruplaa, sillä norjalaisten laiduntaminen oli käynyt Enontekiön alueella päivä päivältä yhä väkivaltaisemmaksi (”deras med hvarje dag tillväxande våldsamma förhållande”).¹⁹⁶

Käräjäkierroksen jälkeen kruununvouti Wallenius laati memoriaalin, jossa hänellä oli ehdotus uudeksi maakirjaksi. Muistiossa tulivat esille ne tekijät, joiden perusteella vouti oli päättänyt ehdottamaan tiettyjä verosummia Enontekiön, Inarin ja Utsjoen lapinmaiden kalastaja-, tunturi- ja metsälappalaisille. Wallenius totesi, että uudistilalliset maksoivat tiloistaan erityistä veroa, joka ylitti varsinaisen lapinverosumman. Nimenomaan *tilallisten vero oli maavero – ei lappalaisten*:

”Beträffande åter jordskatten, för Nybyggen i ofvannmnde Lappmarker”.¹⁹⁷

Koska tilalliset maksoivat Lapissa enemmän kuin vanha lapinvero vaati, niin kruununvouti oli päättänyt ehdottamaan lappalaisten maksettavaksi yhteensä 32 ruplaa 50 kopeekkaa, jotka olisivat jakaantuneet:

Utsjoen lapinmaassa	15 ruplaa
Inarin lapinmaassa	15 ruplaa
Enontekiön lapinmaassa	2 ruplaa 50 kopeekkaa.

Maaherra R. W. Lagerborg lähetti huhtikuussa 1843 tiedot keisarille. Siinä olivat nimenomaan kruununvoudin laatimat ehdotukset lappalaisten verotuksen järjestämiseksi. Samassa yhteydessä kulkivat myös seikkaperäiset tiedot Norjan-ajan tilanteesta, joka oli juuri tuolloin akuutti kysymys pohjoisessa.¹⁹⁸ Nimenomaan kruununvouti Walleniuksen selvitykset ja esitykset olivatkin ratkaisevia sekä Norjan rajasuulkuun että lappalaisten veron määräytymiseen.

3.4.2. Henkilökohtainen ”poromanttaali”

Keisari nojautui maaherran tietoihin ja antoi 20.9.1843 päätöksensä, jossa erityiselle lappalaisten verolle määrättiin sama rahanarvosuhde kuin tilanverollekin, eli 51 $\frac{3}{4}$ kopeekkaa yhdestä riikintaalarista. Keisarillisessa kirjeessä erityisesti todettiin, että aiemmin (siis vuonna

¹⁹⁶ Muonion käräjät 1843, § 10. Lappi CIa:17. OMA. Vrt. Korpijaakko-Labba 2000, s. 122, jossa tiedot esitetään hieman valikoidusti.

¹⁹⁷ Walleniuksen memoriaali 27.3.1843. Lapin kihlakunnan kruununvoudilta saapuneet kirjeet, n:o 12. OLKI Aa:47. OMA; kuvernöörin kirje keisarille 10.4.1843. Kirjekonseptit 1843, n:o 531. OLKI Da:35. OMA.

¹⁹⁸ Walleniuksen memoriaali 27.3.1843. Lapin kihlakunnan kruununvoudilta saapuneet kirjeet, n:o 12. OLKI Aa:47. OMA; kuvernöörin kirje keisarille 10.4.1843. Kirjekonseptit 1843, n:o 531. OLKI Da:35. OMA.

1841) säädetyn tilanveron lisäksi Lapinmaassa oli erityinen vero, jota maksoivat Lapinmaan muut asukkaat, eli niin sanotut kalastaja-, tunturi- ja metsälappalaiset. Heidän veronsa tuli myös kerätä kruunulle:

”den särskilda skatt, som af Lappmarkens öfriga inbyggare, eller de så kallade Fiskare- Fjäll- och Skogslappar, bör till Kronan utgöras”.¹⁹⁹

Päätöksen mukaan Lapissa oli siis maaveroa maksavien tilallisten ohessa muitakin asukkaita, lappalaisia, joiden täytyi myös maksaa veronsa kruunulle.

Keisari ei kuitenkaan suostunut veronalennuksiin, joita enontekiöläisetkin olivat esittäneet. Itse asiassa summa nousi ehdotetusta. Lappalaisten lapinveroksi määritettiin koko Lapin osalta 44 ruplaa, josta enontekiöläisten osuudeksi tuli 3 ruplaa. Inarilaiset ja utsjokiset maksoivat 20 ruplaa 50 kopeekkaa. Maaherran selvityksessä 13.11.1843 todettiin, että lapinvero maksettiin sekä maatilojen verona (”jordlägenheter”) että kalastaja-, tunturi- ja metsälappalaisten verona. Maaherran samana päivänä antamassa kuulutuksessa viitattiin keisarin päätökseen ja todettiin, että maatilojen haltijat saivat maksaa Suomen Lapissa kruununveronsa 51 $\frac{3}{4}$ hopeakopeekkaa yhtä riikintaalaria kohti, kunnes vuoden 1749 kuninkaallisen reglementin mukainen maiden mittaus ja verollepano olisi toteutettu. Lisäksi keisari oli sallinut, että se erillinen vero, jota Lapin muut asukkaat, eli niin kutsutut kalastaja-, tunturi- ja metsälappalaiset maksoivat, muunnettiin saman muuntosuhteen mukaan kuin tiloja koskeva verokin.²⁰⁰

Vuoden 1845 maakirjasta lähtien Enontekiölle kirjattiin omana koontiryhmänään verosumma, jonka lappalaiset maksoivat:

”Fiskare-, Fjell- och Skogs lapparnes skatt utgör, enligt Kejs. reskriftet till Gouvernören i Uleåborgs Län af den 20 september 1843 och bemålde Herr Gouvernørs derpå grundade skrifvelse af den 13 november samma år. Uppbörden verkställes enligt Kongl. Resolutionen af den 5:te Augusti 1760.”²⁰¹

Vaikka porosaamelaisten vero oli merkitty maakirjaan, ei se tarkoittanut, että itse vero olisi ollut maavero. Kyse oli koontisummasta maakirjassa, johon säännökset velvoittivat verokertymän kirjaamaan. Siksi maakirjaan kirjattiin pelkästään kokonaissumma, eikä siihen eritelty itse maksajia kuten tehtiin veronkantokirjoissa. Se oli oikeastaan sisäänrakennettuna ajatuksena myös vuoden 1839 keisarillisessa ohjeessa erikoismaakirjan laatimiseksi. Olenneisinta on tämän tutkimuksen kannalta, ettei porolappalaisten vero ollut maaveroa, eikä sitä siksi voida mitenkään sitoa indikoimaan maanomistuksesta. Se ei ollut ”maatiluksiin” perustuva, kuten asia yksiselitteisesti todettiin. Tarkkaan ottaen kyse oli myös uudenlaisesta verotusmuodosta, joka toteutettiin vuoden 1760 voudinohjeen mukaisesti ja vuoden 1695 kollektiivisen verotuksen periaatteella.

Enontekiön porosaamelaisten kolmen ruplan, sittemmin 12 markan vero kerättiin poroluvun mukaan. Näin muodostui tavallaan poromanttaali, joka tasattiin vuosittain maksajien määrän ja poroluvun mukaan. Nimismies kirjasikin veron Nomadlapps-katten-nimellä. Itse poromäärällä ei varsinaisesti ollut merkitystä, vaan sillä miten porovarallisuus oli jakaantunut eri perhekuntien välillä ja kuinka paljon oli maksajia. Esimerkiksi vuonna 1878 maksajia oli 19, joilla oli yhteensä 5 240 verotuksessa ilmoitettua poroa. Suurin poroluku oli Tuomas Maggalla, 750 päätä, joka tarkoitti 1,68 markan veroa. Niila Eira maksoi 600 veroporostaan 1,42 markkaa. Niila Heikalla oli pienin poroluku, 50, josta hän maksoi 14 pennin veron. Rasitus oli

¹⁹⁹ Keisarin kirje 20.9.1843. Keisarilta saapuneet kirjeet 1843, n:o 281. OLKI Ea2:19. OMA.

²⁰⁰ Kuvernöörin kirje kruununvouti Walleniukselle 13.11.1843. Kirjekonseptit 1843 n:o 1775. OLKI Da:35. OMA; kuvernöörin kuulutus 13.11.1843. Kirjekonseptit 1843, n:o 1776. OLKI Da:35. OMA.

²⁰¹ Special Jordebok 1845. Maakirjat. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1. OMA.

mitättömän pieni, sillä edes koko 12 markan yhteisvero ei vastannut tuolloin kuin kolmasosaa tai korkeintaan puolta yhden hirvasporon arvosta.²⁰² Kun hirvasporon arvo oli 1800-luvun loppupuolen huutokaupoissa noin 60 markkaa ja vaatimen sitä jonkin verran vähemmän, oli 600 poron karja arvoltaan noin 20 000 – 30 000 markkaa. Reilu yhden markan vuotuisvero ei maksajaa juuri rasittanut.

Suhteessa tilallisten veroon vastasi 400 poroa vuonna 1878 noin 1/16 manttaalin tilan maaveron lapinvero-osuutta. Kokovero oli 1/16 manttaalin tilalla Enontekiöllä 6,80 markkaa, joka sekään ei ollut vallan kohtuuton rasitus. Vuonna 1879 porosaamelaisia maksajia oli 17, jolloin 500 veroporoa omistanut Iisko Näkkäläjärvi maksoi 1,74 markan veron. Vuonna 1881 maksajia oli ainoastaan 13, joten Guttorm Magga joutui suurimpana poronomistajana maksamaan 2,87 markkaa.²⁰³

Kaiken kaikkiaan esimerkiksi vuonna 1878 porosaamelaisten osuus Enontekiön veronmaksajista oli viidennes (20,4 %), mutta koko Enontekiön verosummasta heidän osuutensa oli ainoastaan 3,2 prosenttia. Verosumma oli yhteensä koko kappelikunnassa 699,10 markkaa, josta porolappalaisten vero oli 20 markkaa. Enontekiön tilaveron lapinvero-osa ja porolappalaisten lapinvero tekivät yhteensä 105,51 markkaa, joten 12 markan porolappalaisten osa oli 11,4 % summasta. Kun Suomessa siirryttiin tulo- ja omaisuusveroon, muuttuivat myös suhteet Enontekiöllä toisenlaiseksi. Porosaamelaiset muodostivat 1900-luvun alussa noin 10 prosentin osan Enontekiön väestöstä, mutta kunnallisverosta he maksoivat 40 prosenttia ja valtionveroista lähes 60 prosenttia. He olivatkin kunnan vaurainta väestökerrosta. Maavero ja lapinvero menettivät myös merkityksensä uudenlaiseen verojärjestelmään siirryttäessä, joten ne lakkautettiin vuonna 1924.²⁰⁴

3.5. Kysymys maanluonnosta Lapinmaassa

3.5.1. Haukiniemen erityistapaus

Läpi 1900-luvun ovat lapinmaiden oikeuksia käsitelleet tutkimukset pohtineet kysymystä olivatko lapinveromaat ja uudistilat kruunun- vai perintöluontoisia. Perimmäinen ajatus problematiikassa on tietysti se, että kruununluonto merkitsi myös kruununmaata. Keskeinen tutkimus on ollut Åke Holmbäckin vuonna 1922 julkaisema selvitys lapinveromaista. Siinä nostettiin erityisesti esille Kuusamon Haukiniemen uudistilan yhteydessä 1730-luvulla käyty maanluontokysymyksen selvittely. Asian pohtimista jatkoi Ruotsissa Gunnar Prawitz 1960-luvulla. Suomessa on tutkijoista Kaisa Korpijaakko osoittanut, että 1600-luvulla lapinmaat olivat perintömaihin rinnastettavissa.

²⁰² Veronkantokirja ja lapinveron tasausluettelo Enontekiön kappelista 1878–1881. Kruununtilit. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LI:14–15. OMA.

²⁰³ Veronkantokirja ja lapinveron tasausluettelo Enontekiön kappelista 1878–1881. Kruununtilit. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto LI:14–15. OMA.

²⁰⁴ Ks. Hyvärinen 1979, s. 72.

Ongelmana on, että 1600- ja 1700-luvun maa- ja veronkantokirjoissa ei veroa ryhmitelty maanluonnon mukaan. Sekin jo sinällään osoittaa, että verotus ei ollut maahan eikä manttaalisiin sidonnainen, joten voutien ei tarvinnut pohtia minkälaisella maaperällä lapinasukkaat olivat. Huomattakoon kuitenkin, että vielä ennen vuoden 1789 yhdistys- ja vakuuskirjan säädöstä ei perintöluonto ollut edes talonpoikaisessa tilajärjestelmässä ehdoton omistuksen tunnusmerkki.

Lapinmaan maanluonto ei ole kuitenkaan mitenkään erikoisen hankala historian tutkimuskysymys. Kruunu ei katsonut missään historian vaiheessa lapinveromaata perintöluontoiseksi, vaikka lappalaisten maat ja vedet kulkivat käräjäoikeuksien jutuissa selvästi perinnössä ja olivat muutenkin omistajakriteerit täyttävää hallintaa. Maanluontoasiaa pohdittiin kyllä uudistilojen osalta aina kuninkaallisiin päätöksiin saakka. Ainoan kerran kun kysymys lapinveromaan luonteesta nousee esille Kemin Lapissa, oli Kuusamon Haukiniemen uudistilan tapaus vuonna 1737. Tässä yhteydessä ei ole tarpeellista lähteä seikkaperäiseen selvitystyöhön asian tiimoilta, mutta muutama näkökulma asiaan on hyvä tuoda. Asiahan koski tässäkin tapauksessa nimenomaan uudistilaa ja sen etuja. Laajasti ottaen kyseessä oli tuolloin Kuusamon talonpoikien aseman vahvistaminen eikä lapinveromaiden luonteen selvittäminen. Perintöluontoi-suuden nousu esille ainoastaan Kuusamossa tukee sitä näkemystä, että virkamiehet halusivat edistää nimenomaan talonpoikaista asutusta. Saamalla suoraan perintöluonnon tilan perustamisesta ja sen stabiilisuudesta tuli kruunutilaa vahvempi.

Voidaan myös kysyä, miksi asia nousi esille nimenomaan Haukiniemen osalta, sillä olihan uudistiloja yksistään Kuusamossa useita kymmeniä. Yksi selittävä tekijä on varmasti se, että Haukiniemeä asuttivat arvonsa ja asiansa tuntevia kruunun virkamiehiä. Toinen keskeinen tekijä oli se, että Haukiniemen perustajan Olli Pesosen jälkeläiset olisivat halunneet saada tilan hallintaansa nimenomaan sukulunastusta hyödyntämällä. ”Lappalaiset” Bengt Danielinpoika ja Juho Pekanpoika olivat kirjelmöineet asiasta myös kamarikollegiolle, joka palautti marraskuussa 1741 kysymyksen Västerbottenin maaherralle. Häneltä asia laskeutui juurilleen, eli kruununvouti Hackzellin oli tehtävä selvitykset Kuusamossa.²⁰⁵

Juuri tuolloin oli myös vahvasti esillä maaherra Gyllengripin Lapin asutusohjelma, jossa yhtenä kannustimena uudistilojen perustamiselle oli joko perintö- tai rälssioikeuden saaminen. Tokihan tuomari pystyi myös helposti tulkitsemaan entisen lapinveronmaan perintöluontoiseksi, koska Lapin käräjillä oli käsitelty lukuisia perintötapauksia. Haukiniemen tapauksessa oli varmasti ongelmana, että se oli niin sanottu vanha uudistila, perustettu jo 1600- ja 1700-luvun taitteessa. Lopputulos oli kuitenkin selviö. Uudistila pysyi kruunutilana. Vuonna 1740 Gyllengrip pohti asiaa ja viittasi Piitimen kirkkoherra Carl Sollanderin vuonna 1727 tekemään ehdotukseen. Kirkkoherra oli esittänyt valtiopäiville, että lapinmaita olisi voitu myydä perintöön.²⁰⁶ Toisin sanoen maa ymmärrettiin kruununluontoiseksi.

Maaherra Gyllengrip oli vastustanut Sollanderin esitystä jo 1730-luvulla, siis ennen kuin Haukiniemen asia nousi esille, sillä hänen mukaansa perintöön myyminen olisi ehkäissyt uudistilojen perustamisen ”käyttökelpoisille” lapinmaille. Se olisi puolestaan ollut suuri vahinko paitsi valtakunnalle yleensä niin myös läänille. Sen vuoksi Gyllengrip esittikin vuonna 1741

²⁰⁵ Kamarikollegiolta Västerbottenin maaherralle 7.11.1741 Haukiniemen kysymyksestä sekä maaherran lähete kruununvouti Hackzellille 3.12.1741. Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 24.7.1742. Liite n:o 22. Luetelo kuninkaalta, hovioikeudelta ja kollegioilta saapuneista kirjeistä. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1742–43. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA. Ks. myös Ervasti 1978.

²⁰⁶ Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 10.11.1740, s. 85–87. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

uudelleen, että lapinmaita ei olisi myyty perintöön. Sitä ei kylläkään ollut maaherran mukaan koskaan tapahtunut, vaikka Tornion kihlakunnantuomari Sadelin oli pitänyt tuomioistuimesaan lapinmaita vero- eli perintöluontoisina. Sellaisen vallattomuuden Gyllengrip oli kuitenkin pyytänyt kamarikollegiota oikaisemaan. Uudistilojen osto perintöön oli sen sijaan maaherran mielestä hyödyllistä, mutta ensin ne olisi pitänyt saada pantua verolle, jotta olisi saatu peruste verollemyyntiin.²⁰⁷

Vallattomuuksien tyrehtyttäminen varmistettiin lopullisesti, kun vuonna 1760 Kuusamon kruununnimismieheksi nimitettiin torniolainen Henrik Planting. Hän oli Anders Hellantin luottomies. Vanha nimismies Sigfrid Tornberg oli pyytänyt eroa tehtävästään, ja Hellant oli nimittänyt hänen tilalleen Ylitorniolla varanimismiehenä olleen Plantingin.²⁰⁸ Sadelin teki myös toisen käräjäpäätyksen, joka herätti kummastusta ylemmissä virkamiehissä. Hän antoi Tornion Lapin Kivivuoman lapinveromaalle lainhuudatuksen kaupan yhteydessä.²⁰⁹ Jo vuosien 1726–1730 Sompion käräjillä hän oli myöntänyt lainhuudot Kemikylän kahden verolappalaisen myymälle majavapuruolle. Tuomioiden seurauksena Sadelin sai väistyä tuomarin tehtävistä ja hän muutti Keski-Ruotsiin.

3.5.2. Kruunun uudistiloja

Haukiniemestä ei tullut perintötilaa. Vuonna 1760 kamarikollegion kirjeessä Västerbottenin läänin maaherralle Johan Funckille viitattiin myös siihen, että Lapinmaihin perustetuista uudistiloista ei ollut minkäänlaista sääntöä, millä tavoin tilat oli mahdollista lunastaa perintöön. Se oli kamarikollegion mukaan mahdollista vasta sen jälkeen, kun tila oli pantu verolle, ja koska *maa oli kruununluontoinen* ("hwarest jorden äro Crono"), tulisi perintömaan hoitamisesta paljon huolellisempaa kuin kruununmaan. Lapinmaan uudistilat olivat siis kamarikollegion näkemyksessä kruununluontoisia: "Och beträffande SkatteKiöpen af Lappmarks Crono Hemman".²¹⁰

Uudistilojen asema havainnollistuu vuoden 1767 Kuusamon käräjillä, jossa tehtiin taloustirehtööri Hellantin johdolla uudistilojen verollepanoselvitykset. Kuusamon Lapinmaassa tutkittiin tilat ja erityisesti olivatko ne olleet ilman verovapautta perustamisestaan lähtien. Uudistiloista esitettiin tiedot numerojärjestyksessä. Numerolla 1 oli Vuotungin kruununtila:

"N:o 1 Hindrik Johansson innehafwer helften eller 1/8 Mantl af **krono hemmanet** Wuotungi...af **utmarcken** uptagit".

Kaikki tilat olivat kruununluontoisia. Haukiniemestä olivat seuraavanlaiset tiedot:

²⁰⁷ Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 10.11.1740, s. 85–88. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

²⁰⁸ Anders Hellant, Norra Lapska fögderiets korta Geographiska och Physioliska Beskrifning 31.12.1760. Västerbottens Läns berättelse till Riksdagen År 1760, f. 344v–345. Landshövdingeberättelser. Frihetstida utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA. Plantingista ks. Ervasti 1978.

²⁰⁹ Kamarikollegiolta maaherralle 23.5.1739 sekä 14.2.1740. Maaherra Gyllengripin valtiopäiväkertomus 10.11.1740. Liite. Luettelo kuninkaalta, hovioikeudelta ja kollegioilta saapuneista kirjeistä. Landshövdingeberättelser. Västerbottens län 1740–41. Frihetstidens utskottshandlingar. Riksdagens arkiv. SRA.

²¹⁰ Kamarikollegio maaherra Funckille uudistiloista Lapinmaassa 2.6.1760. Registratur, skrivelser till orterna, Jan.–Juni 1760, n:o 14. Kammarkollegiets kansliarkiv BIIa1:325. SRA

”N:o 12 Sigfrid Sigfridsson Granroth har den 24 Martii 1762 erhållit införssel uti helften eller ¼ Mantal af Haukiniemi kronohemman. På efter frågan intygade Gl. män här i Lappmarcken, at Olof Pesonen för ungefär 60 år tillbaka aldräförst up-tagit Haukiniemi hemman af utmarcken, hwilcket sedermera blifwit delt i 2:ne lika delar emellan bem:te Sigfrid Sigfridsson Granroth och Krono Länsman Hindric Planting.”

Mielenkiintoista on, että selvityksen mukaan tila olisi perustettu kylän ulkomaalle, eikä asia-sa viitattu ollenkaan vanhaan lapinveromaahan. Haukiniemi oli halottu vuonna 1762, ja toi-sesta puoliskosta tuli Kantoniemi. Sen omisti nimismies Planting:

”N:o 13 Krono Länsman Hindric Planting upwiste herr Directeuren Hellants in-förssel honom Planting af d: 24 Martii 1762 uti den andra helften eller ¼ mantl. af Haukiniemi krono hemman, hwilken helst eljest kallas Kandoniemi.”²¹¹

Lapinmaan uudistilojen kruununluontoisuus käy ilmi myös muutamista käräjäpäätöksistä. Esimerkiksi vuonna 1759 todettiin Kuolajärven käräjillä Antti Matinpoika Miulun [p.o. Millo] testamentin yhteydessä Lihavakynsi-nimisestä uudistilasta:

”Så aldenstund berörde nybygge äro krono, och Andes Mattsson således icke ägt mackt at deröfwer någon disposition giöra:”

Millolla ei siis ollut mitään oikeutta jakaa testamentissaan kruununtilaa perintönä, mutta kärä-jäoikeus kuitenkin vahvisti Antin testamentissaan esittämän tilan halkomisen hänen poikiensa kesken.²¹² Tosin sanoen kruununluontoiset uudistilat kulkivat perinnössä. Millon suku sinänsä oli perinteisiä Kuolajärven asuttajia.

Vastaavasti myös Kittilän Tepaston uudistilan isäntä Heikki Heikinpoika oli jakanut tilansa perintönä kahdelle poikapuolelleen 1758:

”swärfader Hindrik Hindriksson hade något för sin död *delt* nybygget Tepasto emellan bägge sine stjufsönar Per Nilsson och Nils Nilsson”

Mitään ongelmia itse jakoasian osalta ei ollut käräjätuvassa, vaan riitaa oli tullut tilan yhdestä peltotiluksesta.²¹³

3.5.3. Perintöluontoisuuden mahdollisuus

Haukiniemen tapaus ei tuottanut haluttua tulosta, ei uudistilan eikä lapinveromaan perintö-luontoisuutta, mutta kysymys Lapinmaan uudistilojen maanluonnosta ei jäänyt siihen. Sodan-kyläläinen Matti Paavalinpoika Riipi esitti Kemin Lapin sekä Enontekiön ja Jukkasjärven Lappien valtuuttamana edustajana vuosien 1760–62 valtiopäivillä, että Lapinmaahan perustet-tavat uudistilat olisivat saaneet perintöluonnon ilman lunastusta. Riipi viittasi siihen, että uu-distilat eivät olleet saaneet nauttia normaalisti perustetuille tiloille kuuluneita vapaavuosia.²¹⁴

²¹¹ Utdrag af Protocollet hållit på laga tinget i Kusamo den 16 Martii 1767. Verollepanoasiakirjoja 1687–1780. OLKI Hd1:1. OMA.

²¹² Kuolajärven käräjät 1759, f. 1007v–1008. Norrbotten Vol. 37. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

²¹³ Kittilän käräjät 1758, f. 342 – 342v. Norrbotten Vol. 36. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

²¹⁴ Bondeståndets riksdagsprotokoll 1760–62. Vol 8–9. Bondeståndets riksdagsprotokoll 1760–62. Vol 8. SRA.

Kyse oli sekä kannustavuustekijästä että tilojen elinkelpoisuudesta mutta ei lapinveromaan maanluonnosta.

Kuningas vastasi maanluontokysymykseen kaksi eri kertaa vuonna 1762 rahvaan valitukseen liittyneiden päätösten yhteydessä. Hän viittasi ensin Jämtlannin uudistalonpoikien tekemään esitykseen veromiehen oikeuksien saamiseksi uudistiloille ilman lunastusta. Kuningas hyväksyi esityksen perustelunaan kamarikollegion 27.7.1737 tekemä päätös Karjalan maakunnan uudistalollisille annetusta vastaavasta oikeudesta. Jämtlantiin ja Lappiin perustettavat tilat saisivat vastaavan perintöoikeuden kuin Karjalaan perustetut tilat:

”både til Jemtlands och flere Lappmarks Orter är lämpelig och gällande.”²¹⁵

Karjalan komitealle olikin annettu vuonna 1737 ohjesääntö, jonka mukaan komitean muodostamille uudistiloille Karjalan erämaissa suotiin verotilallisen oikeudet ilman rahallista lunastusta. Toiveena oli, että rahvas olisi ollut etuuden saatuaan innokkaampi raivaamaan uudismaita.²¹⁶ Taustalla olivat myös rajaseudun puolustuskysymykset, kuten ne olivat myös Jämtlannissa.

Toinen vastaus tuli Riipin esitykselle, jossa oli vedottu perintöoikeuden saamiseksi siihen, etteivät Lapinmaahan perustetut uudistilat olleet saaneet nauttia vapaavuosista. Kuninkaan vastaus oli kuitenkin perin erikoinen. Hänen mukaansa lapinkylät oli asetettu vuoden 1696 verokirjan mukaisesti tietyille kiinteälle verolle, mutta uudistilojen perustamisen myötä lapinmaata (”Lapp-Land”) oli siirtynyt tilojen haltuun. Siksi lapinkylien tuli saada helpotusta veroonsa. Päätöksessä ei viitattu ollenkaan varsinaiseen perintökysymykseen, ja teksti oli liki suora lainaus vuoden 1760 voudinohjeesta.²¹⁷

Kuninkaan vastaus ei tyydyttänyt Matti Riipiä, joten hän esitti asiansa uudelleen vuoden 1766 valtiopäivien yhteydessä. Tulos oli nyt positiivinen. Kuningas Aadolf Fredrik sai kannanotot eri kollegioilta asian suhteen ja hyväksyi Lapin uudistilojen perintöluontoisuuden toisen kerran 18. tammikuuta 1766 antamassaan päätöksessä: ”Kongl: Majj:ts Nådige Resolution uppå någre puncter af allmogens uti Enare, Sombio, Kemikylä, Sodankylä, Kusamo, Enontekis och Jukasjerfvi Lappmarker i Westerbotns Lähn, genom deras fullmäktig, Mats Pålsson Riipi vid innevarande åhrs riksdag andragne underdåniga Enskifte Besvär.”

Päätöksessään kuningas määräsi maaherraa toteuttamaan uudistilojen siirtämisen kruununluontoisuudesta verotiloiksi ilman lunastusta: ”att samma nybyggen varda uti jorda Böckerne ifrån Crono til Skatte införde, Låter Kongl:t Majj:t nu des Nådiga befallning til Landshöfdingen i Orten af gå, att om värckställigheten här af, til wederbörandes säkerhet och efterrättelse i framtiden draga enskyndsam och afelbar försorg.”²¹⁸ Uudistilallisen oli kuitenkin osoitettava tilanhoidossaan ahkeruutta ja huolellisuutta.

Perintöluontoisuus ei kuitenkaan toteutunut käytännössä. Siitä oli annettu myös lukuisa joukko muitakin, eri valtakunnan osia koskeneita määräyksiä ennen vuotta 1766. Käytännössä *perintöluontoisuutta pidettiin äärimmäisenä rajana*, johon voitiin mennä uudisasukkaiden houkuttelemiseksi raivaamaan maata. Se on nähtävissä myös vuoden 1766 kuninkaan päätök-

²¹⁵ Kongl. Majj:ts Resolution och Förklaring på Allmogens i Sverige och Finland allmänne Besvär wid sist öfweständne Riksdag. 17.8.1762. Modée VII 1762, s. 5349.

²¹⁶ Kovero 1909, s. 134–135.

²¹⁷ Kongl. Majj:ts Resolution och Förklaring på Allmogens i Sverige och Finland allmänne Besvär wid sist öfweständne Riksdag. 17.8.1762. Modée VII 1762, s. 5377–5378.

²¹⁸ Kuningas Aadolf Fredrikin päätös 18.1.1766. Lappi 11. OMA.

sessä. Sen vuoksi kamarikollegio myönsi vain hyvin harvoissa poikkeustapauksissa koko Ruotsin valtakunnassa suoraan veroluonnoston uudistilalle, vaikka ohjesääntöjen perusteella se olisi ilman muuta pitänyt kuulua tilalle.

3.5.4. Vahva hallintaoikeus ja uudistilojen kannustin 1831

Tilanne muuttui uudisasukkaille entisestään epäedullisemmaksi Kustaa III:n aikana. Kuninkaallisella kirjeellä 28.10.1773 kiellettiin kaikki kruununtilojen perinnöksiostot, mutta se kumottiin vuonna 1789.²¹⁹ Sen jälkeen muodostui valtakuntaan oma ryhmänsä, niin sanotut myöhemmät varsinaiset kruununtilat, joiden asukkailla oli tilaansa vahva hallintaoikeus.²²⁰

Matti Riipi oli toimittanut vielä kolmannenkin valituksen perintöluontoasiasta vuoden 1781 valtiopäivillä, mutta se ei saanut vastakaikua. Vuodesta 1781 lähtien oli kuitenkin korostettu, että uudistiloja oli pidettävä niin sanottuina vahvistetun hallinnan kruununtiloina niin kauan kuin ne olivat perustajasuvun hallussa. Ne olivat siten eräänlaisia perinnöllisiä vuokratiloja – varsinaisten kruununtilojen ja verotilojen välimuoto. Asukasta ei voinut häätää pois muussa tapauksessa kuin jos hän laiminlöi raivausvelvoitteensa, päästi tilan rappiolle tai jätti kolmen vuoden verot maksamatta. Tosin vuonna 1779 kuningas oli lisännyt, että tilat voitiin ottaa pois asukkaalta myös velkojen vuoksi.²²¹ Kamarikollegion päätöksessä 14.2.1782 myönnettiin myös rajaseutujen erämaiden uudisasukkaille rälsstitilan oikeus.²²² Sekin oli kuitenkin mahdollista ainoastaan erityisissä poikkeustapauksissa.

Heräekin kysymys, minkälaisia olivat 1700-luvulla Kemin Lappiin syntyneet uudistilat luonteeltaan. Lukemattomat eri asetukset ja määräykset olivat luoneet vuosisadan kuluessa valtakuntaan varsinaisen säädösviidakon. Perustaltaan Lapin uudistilat olivat kuitenkin kruununtiloja, mutta käräjäpäätösten perusteella ne kulkivat hyvin luontevasti perinnössä. Siis ennen vuotta 1789 perustetut tilat olivat nimenomaan vahvistetun hallinnan kruununtiloja ja sen jälkeen syntyneet varsinaisia kruunun uudistiloja. Koska kuitenkin Lapinmaan uudisasukkaat olivat vapautettu monista talonpoikaispitäjien rasitteista, ei erilaisilla kruununtiloilla ollut käytännössä eroavaisuuksia. Vuoden 1766 päätöstä onkin pidettävä johdonmukaisesti yleisvaltakunnalliseen oikeudellisiin linjauksiin verrattaessa *mahdollisuutena*, jonka Lapinmaiden uudisasukas saattoi poikkeustapauksissa saada. Se oli siis myös yhdeltä osin kannustavuuteen tähdännyt päätös.

Vuonna 1792 maanluontoasia nousi esille Sodankylän käräjillä, kun kuolajärvinen Heikki Kursu tiedusteli vuoden 1766 kuninkaallisen päätöksen asiakirjoja. Kursu totesi, että Kuolajärven kylä oli ollut aikoinaan valitsemassa Matti Riipiä valtiopäiville asiaa ajamaan. Kursu olisi voinut myös lunastaa asiakirjoista kopion korvausta vastaan. Muuten ne olivat käytettä-

²¹⁹ Kovero 1909, s. 135–139.

²²⁰ Kongl. Maj:ts Förordning om kronhemmans försäljande till skatte, samt de förmåner och vilkor hvarunder skattehemman hädanefter skola innehafvas, 21.2.1789. Modée XIV, s. 291.

²²¹ Kovero 1909, s. 137–138, 157.

²²² Haataja 1940, s. 44.

vissä käräjätuvassa ”rahvaan yhteiseksi hyväksi”.²²³ Mitään kannanottoa itse sisällöstä ei esitetty, mikä olikin luontevaa vuoden 1766 päätöksen sisältöön nähden.

Vuonna 1797 käsiteltiin Sodankylän käräjillä laveasti Matti Paavalinpoika Riipin tilan asiaa. Kuten Riipin poika Matti Matinpoika totesi käräjillä, hän isänsä oli asunut ”ikivanhaa isiensä maata”. Ongelmana oli, että Matti Paavalinpoika oli muuttanut 15 vuotta aiemmin pois Sodankylästä ja asunut 10 vuotta Oulussa, joten tilan hallintasuhde oli muuttunut epäselväksi. Käräjäoikeus totesi, ettei se voinut ratkaista *kruununmaata* koskevaa hallintakysymystä.²²⁴ Asiassa viitattiin useisiin määräyksiin ja meneteltiin johdonmukaisesti yleisvaltakunnallisten linjausten mukaisesti. Vuoden 1766 päätöksen perusteella ei Lapinmaan tiloille annettu ilman erityisiä perusteita perintöluontoa lunastuksetta, ja asia oli kuninkaan vallassa.

Lapin tilojen maanluontoasia konkretisoituu vuoden 1830 maakirjassa, jossa maanluonto merkittiin ensimmäisen kerran tilan yhteyteen. Kaikki Sodankylän, Kittilän ja Enontekiön tilat olivat kruununluontoisia.²²⁵ Perintökysymys oli kuitenkin noussut esille vuoden 1830 kesällä, jolloin Oulun läänin maaherra ryhtyi selvittämään Ruotsin kruunun 1760-luvun päätöksiä.²²⁶ Maaherran toiminta johti keisarin kirjeessään heinäkuussa 1831 antamaan mahdollisuuden Lapin uudistilojen siirtämisen perintöön ilman lunastusta. *Tuolloin kyse oli puhtaasti kannustavuudesta ja hyvin hoidetun tilan palkitsemisesta. Periaate oli siis sama kuin kamarikollegio oli esittänyt vuonna 1760 ja kuningas painottanut päätöksessään 1766, eikä kysymys ollut vanhan lapinveromaan maanluonnosta.* Niin sanotuilla vanhoilla uudistaloilla, eli yli 30 vuotta vanhemmilla tiloilla ei ollut edes periaatteessa mahdollisuutta saada perintöoikeutta ilman lunastusta.²²⁷

Keisarin kannustin jäi merkitykseltään vähäiseksi, sillä ainoastaan viisi tilaa Kittilässä ja samoin viisi Sodankylässä siirtyivät perintöön keisarin päätöksen nojalla. Ensimmäinen varsinainen tilan perinnöksi lunastaminen tehtiin Sodankylässä vuonna 1842, kun Annabergin tila ostettiin perintötilaksi. Vuonna 1844 ostettiin myös Kirkonkylän Vuontisvaaran tila perintöön. Kittilässä ensimmäinen perintötila oli vuonna 1845 Kaukosen Hyötylä ja Enontekiöllä vuonna 1849 Peltovuoman Eira.²²⁸ Tuolloin tilanne oli muuttunut Lapin kihlakunnassakin ”normaaliin” yleisvaltakunnalliseen tilajärjestelmän hallintaan.

²²³ Sodankylän käräjät 1792, § 54. Norrbotten Vol. 89. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

²²⁴ Sodankylän käräjät 1797, § 20–22. Norrbotten Vol. 100. Svea Hovrätts arkiv. SRA.

²²⁵ Special Jordebok 1830. Maakirjat. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:2. OMA.

²²⁶ Maaherran kirje Norrbottenin läänin maaherralle 4.5.1830. Oulun lääninkanslian kirjekonseptit 1830, n:o 578. OLKA Da:28. OMA.

²²⁷ Senaatin talousosasto kuvernöörille 7.5.1841. Virkamiehiltä ja virastoilta saapuneet kirjeet 1841. OLKI Ea4:21. OMA. 30 vuoden raja nousi esille Kittilän Kallon ja Tepaston eli Alatalon tilojen ainoassa vapaata lunastusoikeutta, mutta anomukset hylättiin juuri tilojen vanhuuden perusteella.

²²⁸ Special Jordebok 1845, 1855. Maakirjat. Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto G:1. OMA.

SYNTEESI

”Kenen maita on muinoin käytetty?”

Tutkimuksessa on selvitetty asutuksen ja maankäytön historiaa keskisen Lapin ja Enontekiön alueella varhaishistoriasta 1900-luvun alkuun saakka. Asutuskehityksen rinnalla on pureuduttu maankäyttöön, eli maiden, metsien ja vesien hyödyntämiseen historiallisten lapinkyläalueilla. Käytännössä kyse on elinkeinojen harjoittamisen luonteesta. Selvityksen kohteeksi ovat nousseet myös asutusta ja maankäyttöä ohjanneet hallinnolliset toimenpiteet, lait, virkamieskunta, elinkeinot sekä verotus ja siitä kumpuava kysymys maanluonnosta. Lähdemateriaali on käsittänyt periaatteessa kaikki tutkimusalueita koskevat hallinnolliset, verotukselliset ja oikeudelliset aineistot sekä kertovat lähteet niin paikallisella, alueellisella kuin valtakunnallisella tasolla.

Vastaus otsikon kysymykseen on kruunun ja valtiovallan näkökulmasta yksinkertainen: kruununmaita. Valtiovalta on katsonut johdonmukaisesti läpi vuosisatojen Lapinmaan olevan kruunun maata. Asiaa ei asetettu kyseenalaiseksi edes 1700-luvun puolivälissä velloneissa säätyvaltiopäivien keskusteluissa kruunun oikeutuksesta maanomistukseen. Lappi oli erämaata, joka oli osa kruunun yleismaata. Aluetasolla näkemykset olivat kuitenkin valtiovaltaa hienojakoisempia. Maaherrojen, voutien, tuomareiden ja nimismiesten linjausten perusteella Lapissa oli yksityisten lappalaisten ja uudistalollisten veromaita, kylien yhteismaita ja kruunun yleismaita. Niin asian ymmärsivät myös paikalliset asukkaat.

Historiallisen Kemin Lapin lapinkylät eivät omistaneet kollektiivina kylän maita. Sen sijaan maat, joita yksityiset suvut hyödynsivät elinkeinoilleen veroa vastaan, eli lapinveromaat, olivat omistajanautintaan verrattavassa hallintasuhteessa. Lapinveromaat eivät kuitenkaan kattaneet koko lapinkyläaluetta. Kylien sisällä olleet ei-kenenkään maat tulkittiin johdonmukaisesti kruununmaiksi. Osa pyyntimaista oli myös kylän yleismaata. Niinpä nykypäivinä voimakkaasti esille nostettu näkemys, että yksityinen veromiehenoikeus ei voinut hävitä Lapissa kokonaan esimerkiksi metsälakien seurauksena, pitää paikkansa historiallisen kehityksen valossa. Yksityiset sukumaat pysyivät sukujen hallinnassa, mutta yleismaat ymmärrettiin kuuluvaksi kruunulle. Lapinkyläalueelta eivät siis kadonneet yksityisten maat, mutta sieltä eivät hävinneet myöskään kruunun yleismaat. Lapinveromaiden maanluonto ei kuitenkaan ollut perintöluontoista.

Käytännössä onkin vaikeaa osoittaa täsmällisesti historian kuluessa, milloin jokin tietty maa-alue on tullut ensimmäisen kerran yksityisen omistukseen tai milloin maa on ollut ensimmäisen kerran valtion omistama. Ongelmana historiassa on varsinkin se, että toisin kuin yksityisten ei kruunun tarvinnut yleensä osoittaa hallintaoikeuttaan yksittäisiin maa-alueisiin. Se mikä ei ollut yksityisen tai yhteisön oli kruunun.

Jaottelu yksityisiin ja yleisiin maihin näkyi myös vuoden 1763 jälkeen, kun Kemin Lapin lapinveron maksajat siirtyivät uudistilallisiksi. Samalla lapinkylä lakkasi olemasta hallinnollinen yksikkö ja siirryttiin talonpoikaispitäjien järjestelmään. Vanhat veromaat siirtyivät luontevasti uudistilajärjestelmässä tilojen hallintaan samalla kun maatalouden harjoittaminen korostui itse tilanpidossa. Valtiovalta myös myönsi uudistiloille oikeuden perintöluontoon vuonna 1766, mutta 1800-luvun alussa kaikki tutkimusalueen tilat olivat yhä kruununluontoisia.

Enontekiön porolaidunmaat olivat myös 1800-luvulla kruununmaita. Hallinnollisesta kehityksestä ja verotuksesta ei löydy perusteluita Enontekiön lapinkyläalueen kollektiiviselle maanomistukselle eikä

Enontekiö ole ollut yhtenäinen lapinkylä. Esimerkiksi 1700-luvun Rounalan lapinkylä ei ollut enää 1800-luvun Enontekiön hallinnollinen yksikkö. Suomen puoleisella Enontekiöllä asui 1800-luvulla ryhmä porosaamelaisia, jotka muodostivat pienimuotoisia porokyliä ja maksoivat tunturi- eli nomadilappalaisten veroa. Sen sijaan Sodankylään ja Kittilään 1800-luvun loppupuolella muuttaneet porosaamelaiset eivät olleet verotuksen piirissä.

Huomattava myös on, että Lapinmaan tiloille ei tehty tilusmittauksia eikä kartoituksia ennen isoajakoa, vaan ne olivat väliaikaisesti perustettuja. Näin uudistilojen perustamiskatselmuksissa määritellyt maa-alueet, lähinnä niityt, eivät välttämättä tulleetkaan isossajaossa otetuksi huomioon. Niittyjen sekavat omistus- ja nautintasuhteet toistuvat usein myös 1800-luvun virkamiesten esityksissä. Usein ne olivatkin asukkaiden itsensä keskinäisin sopimuksin hyödyntämiä, minkä vuoksi niistä jouduttiin toisinaan riitelemään ja käräjoimään. Asutuksen tihentyessä kasvoivat vastaavasti kiistat niittyjen nautintaoikeuksista. Maiden mittaamattomuus olikin 1700- ja 1800-luvulla ehkä suurin yksittäinen ongelma Lapin maankäytössä.

Varhaishistorian erityispiirteet

Historiallinen Kemin Lappi muodostui hallinnolliseksi kokonaisuudeksi myöhään, todennäköisesti vasta 1400-luvun lopulla tai 1500-luvun alussa. Lapit olivatkin nimenomaan Ruotsin kruunun hallintosysteemiin kytkeytyneitä luomuksia, eikä varhaiskeskiajalla vahvasti karjalaisen asutuksen ja Novgorodin valtakunnan pohjoisosan Lappi muodostanut ruotsalaisen mallin mukaista hallintoaluetta. Pikemminkin Kemin Lappi oli verrattavissa Vienan Lapin hallintojärjestelmään, jossa Käksälmen Karjalan veronkantajat kävivät keräämässä lapinkylittäin vuotuiset verot. Toki Kemin alueella veronkantajat olivat pohjoisen Pohjanmaan eli seitsemän kymen karjalaisia. On selvää, että nimenomaan lapinkylät olivat myöhemmin Kemin Lappina tunnetun alueen varhaisimpia hallintoyksiköitä, jotka nekin olivat itäisen verotuksen osalta osittain pienempiä yksiköitä kuin sittemmin Ruotsin hallinnon alaiset lapinkylät. Tämä on nähtävissä varsinkin Kuolajärvellä.

Lapinkylien syntyhistoria ajoitetaan myöhäiselle rautakaudelle. Kylien muotoutuminen oli seurausta ulkoapäin tulleesta paineesta. Eränkäynti voimistui ja ympäröivien valtakuntien ote tiukentui pohjoisessa. Kuitenkin esimerkiksi ruotsalainen Filip Hultblad toteaa vuoden 1968 tutkimuksessaan Jokkmokkin lapinveromaista, että ne olivat alun perin puhtaasti saamelainen järjestelmä, eikä ruotsalainen verotussysteemi vaikuttanut niiden syntymiseen. Perustelunaan Hultblad viittaa kolttasaamelaisten yhteiskuntajärjestelmään, jossa veromaat pysyivät hänen mukaansa pisimpään vanhojen traditioiden mukaisina. Sinänsä Hultblad näkemys edustaa perinteistä 1800-luvun loppupuolen ja 1900-luvun ajattelua, jossa lappalaiset edustivat muinaista, staattista kulttuuria, ja jonka primitiivimpiä edustajia olivat koltat. Toisekseen perustelut ovat kestävämpiä siksi, että kolttasaamelaiset ovat olleet vähintään yhtä varhaisista ajoista lähtien kuin Kemin Lapin lapinkylätkin karjalaisen, novgorodilaisen ja venäläisen verotusjärjestelmän piirissä sekä Ruotsin Lapin lapinkylät birkarlien systeemissä. Karjalaisten ja novgorodilaisten veronkantojärjestelmä oli samankaltainen kuin Ruotsin birkarleilla. Lapinkylien järjestäytymisen taustalla olivat myös yhteisöjen omat tarpeet.

Karjalaisuus on jättänyt vahvan leiman Kemin Lapin varhaiseen asutukseen ja varsinkin Kittilään. Kaikkein vanhinta eränkäyntiä edustivat kuitenkin hämäläiset jo varhain esihistoriallisella ajalla, ja Pohjanrannan rannikolle heitä jäi varmasti myös pysyvästi asumaan. Ongelmana on, kuinka paljon esihistorian ajan hämäläiset erosivat saamelaisista. Ylipäänsä kysymys Suomenniemen ensimmäisistä asuttajista on kovin ongelmallinen ja ajallisesti vuosituhansien takainen prosessi. Historian

näkökulmasta alkuperäisväestön problematiikassa on vaikea nähdä, kuinka paljon saamelaiden ja suomalais-ugrilaisen väestön saapuminen pohjoiseen on poikennut toisistaan. Problematiikkaan kytkeytyy myös Jäämeren rannikkoa asuttaneen Komsan kulttuurin vaikutus varhaiseen saamelaisperäiseen väestöön. Genetiikan tulokset ovat käytäntöön sovellettuina varsin tulkinnanvaraisia ja riippuvaisia muiden tieteenalojen linjauksista. Sekä saamelainen että suomalainen perimä on nähty hyvin varhaisista väestönosista periytyneinä. Nykyisin alkuperäisyyttä lähestytäänkin perinteisten elinkeinojen ja kulttuurin määritelmistä käsin.

Hämäläisten rinnalle tulivat rautakauden loppupuolella ja varhaisella keskiajalla vakkasuomalaiset ja satakuntalaiset erätalonpojat, jotka ulottivat retkensä aivan pohjoisimpaan Lappiin saakka, ehkä Jäämerelle. Houkuttimena olivat erityisesti kallisarvoiset turkikset, joille olivat rajattomat markkinat Euroopassa. Länsisuomalaisia jäi myös asumaan pysyvästi suurten jokilaaksojen suualueille. Tämän eränkävyn lopettivat viimeistään 1100-luvulla karjalaiset, jotka harjoittivat paitsi eränkävintä niin he aiheuttivat pienimuotoisen asutusekspansion pohjoiseen. Karjalainen asutus pureutui pysyvästi jokisuiden lisäksi myös suurten jokien varsille sisämaahan limittäin vanhan saamelaisen asutuksen kanssa. Varhaiskeskiaika oli kokonaisuutena levotonta aikaa Lapinmaassa, sillä myös norjalaiset pyrkivät ulottamaan intressipiirinsä pohjoisen sisämaahan.

Ruotsin kruunun ote tiivistyi Kemijokilaaksossa 1300- ja 1400-luvulla, jolloin syntyi myös jonkinlainen nautintaraja talonpoikaisalueen ja Lapinmaan välille. Verotus muotoutui vastaavaksi kuin Ruotsin Lapeissa birkarien hoitaessa sen. Käytännössä mukana oli myös kemiläisiä vauraita talonpoikia. Kemiläisten aktiivisuudesta kertovat laajamittaiset eränautinnat ylämaissa. Tärkeitä eivät olleet ainoastaan kalavedet, vaan niitä ehkä jopa merkittävämpiä olivat pyyntimaat. Turkisten metsästyksen ja pyynti-peuravuomilla oli kuitenkin niin laajamittaista työtä, että talolliset tuskin pystyivät siihen osallistumaan jatkuvasti. Vuomia ja kalavesiä joko vuokrattiin lapinkylän asukkaille tai talollisilla oli lapinmaillaan renkejä.

Lapinkylissä oli lapinveroa maksavien kyläläisten maita sekä erätalonpoikien nautintamaita ja yhteisnautinnassa olleita alueita. Näin siis jo keskiajalla olivat syntyneet Kemin Lapin maankäytössä erityispiirteet, jotka nousevat näkyville 1600-luvun asiakirjoissa. Talonpoikien vahva asema oli muodostunut osin alistamisen ja osin rauhanomaisen rinnakkaiselon myötä. Verottaminen merkitsi jossain määrin alistumista verottajan valtaan mutta tarjosi samalla vahvemman suojan.

Asutuksen ja maankäytön varhaiset vaiheet

Asutus oli Kemin Lapin lapinkylissä 1500-luvun puolivälissä lukumääräisesti varsin vähäistä joskin vuosisadan loppua kohti kasvavaa. Vuonna 1555 veronmaksajia oli 78 ja vuonna 1603 yhteensä 118. Lapinmaiden veronvuokrauskaudella 1620- ja 1630-luvulla tapahtui merkittäviä muutoksia, jotka ovat jääneet lähteiden puuttuessa hämärän peittoon. 1610-luvulla koetun kriisiajan jälkeen veronmaksajien määrä kasvoi Kemin Lapissa kaksin- ja paikoin jopa kolminkertaiseksi lyhyen ajan sisällä, joten kasvun taustalla ei voinut olla pelkästään kylien sisäinen väestönkasvu. Vuonna 1642 verosavuja oli 194. Lapinkyliin täytyi tulla muualta asukkaita, jotka sulautuivat osaksi kyläkuntien väestöä. Uuden syvän kriisin koetellessa 1600-luvun puolivälissä leikkautui osa koetusta kasvusta pois, mutta vuosisadan loppu oli jälleen suotuisaa aikaa.

Asutuksen luonteen osalta Kittilä poikkesi huomattavasti sen itäpuolisista lapinkylästä ja muistuttikin kehitykseltään Tornion Lappia. Kittilästä täytyi olla laajoja osia Kemin talollisten nautintamaina

ja pohjoisosassa myös Tornionlaakson talonpoikien hallinnassa. Kittilässä ei ollut veroa maksavia vanhoja lapinsukuja 1600-luvulla välttämättä enää yhtään. Lapinkylä oli saanut ajallisesti eri sykäyksinä uusia asukkaita, varhemmin ennen kaikkea karjalaislähtöisistä suvuista, mutta sittemmin myös Tornionlaaksosta. Osaa suvuista pidettiin kuitenkin 1700-luvun alussa aitoina lappalaisina. Muiden Kemin Lapin lapinkylien asutuksen perustan muodostivat 1600-luvulla vanhat kyläkuntien lapinsuvut, joskaan emme tiedä mitä veronvuokrauskauden voimakkaan kasvun seurauksena oli tapahtunut. Itäisen rajaseudun kylissä oli ollut ainakin jonkinlaista liikehdintää. Sodankylän eteläosista oli myös alueita Kemin talollisten nautintapiirissä.

Kaiken kaikkiaan tutkimusalueen, eli Kittilän, Sodankylän, Sompion seudun ja Kuolajärven lapinveroa maksaneet asukkaat olivat vielä 1700-luvulle tultaessa vankasti lapinkulttuurin väestöä. Kaikki lapinkylien suvut edustivat metsäsaamelaista kulttuuria lukuun ottamatta 1600-luvun loppupuolen uudisasukkaiksi tulleita perhekuntia. Vanhoilla lapinveromaillaan uudistalollisiksi ryhtyneet perhekunnat pysyivät myös veronkantoluetteloissa lapinveron maksajina aina vuoden 1763 muutokseen saakka. Sen sijaan lapinkylissä sukujen veromaiden ulkopuolelle uudistilansa perustaneet asukkaat kirjattiin uudistilaverolle.

Uudisasukkaita oli virrannut Lappiin jo kauan ennen ensimmäisen uudisasutusplakaatin antamista vuonna 1673. Plakaatin suoman mahdollisuuden turvin perustivat savolaissukuiset talonpojat, toki Pohjanmaan puolelta tulleina, ensimmäiset uudistilat Sompion ja Sodankylän eteläosaan, sittemmin myös Kittilän eteläosaan. Määrällisesti tulokkaita oli kuitenkin vähän, vielä 1600-luvun lopulla alle kymmenen uudistilallista, eikä heidän lukunsa kasvanut 1700-luvullakaan kuin yksittäisinä perhekuntina. Oman lukunsa muodosti Kuusamon seutu, joka sai kokea varsinaisen Kainuun kaskitalollisten ekspansion. Sen sijaan Kuolajärvelle ei syntynyt uudisasutusta vielä 1600-luvulla.

Lapinmaan kehitys johti 1600-luvun jälkipuolella myös tarpeeseen selvittää yksityiskohtaisesti rajasuhteita. Ajankohtaiseksi se tuli erityisesti Kemin pitäjän ja Kemin Lapin välillä. Lapinraja oli ollut olemassa keskeisten nautintapaikkojen kohdilla jo 1500-luvun alkupuolella. Vastaavasti lapinkylien välillä oli määritelty nautintarajat jo ammoisina aikoina. Tarve hallintasuhteiden rajaamisesta oli syntynyt jo varmasti silloin kun lapinkylätkin olivat muotoutuneet.

Näyttää hyvin selvältä, että Kemin talonpoikien näkemykset lapinrajasta 1670-luvulla noudattivat tilannetta, joka oli ollut voimassa vielä vuosisadan alkupuolella. Eränkävynnin hiipuesssa 1500-luvun lopulla ja 1600-luvun kuluessa myös nautintarajat valuivat aikaisempaa etelämmäs. Näin kävi erityisesti Kittilässä mutta jossain määrin myös Sodankylässä. Sen sijaan Kemijärven asuttamisen seurauksena lapinraja vetäytyi itäosiltaan aikaisempaa syvemmas Lappiin ja häipyi Kuusamon alueella olemattomiin. Itse Kemijärvi oli ollut vähintään keskiajalta lähtien useamman lapinkylän yhteisnautinnassa, rajaseutua, eikä siksi muodostanut omaa lapinkyläänsä. Lapinmaan ja Pohjanmaan eli Oulun läänin välinen raja noudatteli 1700-luvun jälkipuolella Sodankylän seurakunnan ja Pohjanmaan puoleisten Rovaniemen ja Kemijärven seurakuntien välistä rajaa. Historiallisesta Kemin Lapista jäivät Kuolajärvi ja Kuusamo Pohjanmaan puolelle.

Kemin Lapin varhaisesta asutuksesta ja maankäytöstä voidaan todeta yleispiirteinä, että lapinkylissä oli vanhastaan sukujen omistamia nautinta-alueita. Kylien asuttajasuvut asuivat nautintamaillaan kiinteästi ja liikkuivat alueillaan elinkeinojen vuotuisrytmissä. Talvikylän merkitys on siksi ollut yhteisöllisessä mielessä vähäinen. Sydäntalven kokoontuminen oli tärkeä kaupankävynnin kannalta, verotuksen vuoksi ja kylän yhteisten asioiden hoitamisen takia. Tuolloin voitiin sopia esimerkiksi perhekuntien yhteisestä pyyntistrategiasta.

Maankäytössä olivat merkittäviä vuomajärjestelmät peuranpyynnin vuoksi, majavapurot ja kalarik-
kaimmat järvet, joista useimmat olivat useiden sukujen yhteisnautinnassa. Majavanpyynnistä tuli
viimeistään 1600-luvulla lapinkylän yhteispyyntiä ja peuranpyyntikin muuttui aikaisempaa yhteisöl-
lisemmäksi. Sen sijaan kesyporojen hoito on ollut pienimuotoista Kemin Lapissa.

Suurvaltaisen Ruotsin keskushallinto pyrki myös yhdenmukaistamaan provinsiaaliset järjestelmät
yleisvaltakunnalliseen hallintoon, johon tuli kytkeä myös Lapinmaa. Yhdeltä osin työ näkyi Lappia
varten annetuissa vuosien 1673 ja 1695 asutusplakaateissa. Uudisasutusplakaatti vuodelta 1673
mahdollisti talonpoikaisen tilajärjestelmän syntymisen Lapissa. Muualta muuttaneista uudisasuk-
kaista tuli kuitenkin lapinkylän veronmaksajia, siis kylän jäseniä, mutta plakaatit eivät johtaneet
mitenkään merkittävään asutukselliseen kasvuun Lapissa Kuusamo lukuun ottamatta. Vanhastaan
tutkimuksissa on myös katsottu, että vuoden 1673 jälkeen verotus ja maanluonto olivat Lapinmaas-
sa samanlaiset kuin muuallakin Ruotsin valtakunnassa. Näkemys ei pidä paikkansa. Kruunun tavoit-
teena oli saada Lapinmaa yleisvaltakunnalliseen järjestelmään, mutta se ei onnistunut.

Lapinvero oli henkilökohtaiseen kykyyn perustunut rasite, joskin itse maksu muodostui elinkeino-
jen tuotteista. Metsästystä, kalastusta ja poronhoitoa ei ollut kuitenkaan legitimoitu yksinomaan
lapinkylän jäsenten elinkeinoiksi, mutta heidän verotuksensa perustui niiden harjoittamiseen. Kruu-
nun näkökulmasta verotus sitoutui 1600-luvun kuluessa yhä enemmän elinkeinojen maankäyttöön,
kun yleisvaltakunnallinen voutijärjestelmä vakiintui Lapinmaassa. Niinpä vuosisadan loppupuolella
myös käsite veromaa alkoi yleistyä Lapissa. Kehitys johti varsin luontevasti vuonna 1695 toteutet-
tuun lapinkyläkohtaiseen verotukseen, jonka kruunu pyrki saamaan maahan pohjautuvaksi. Tavoite
ei toteutunut.

Kaiken kaikkiaan verotuksen suhteesta varhaiseen maankäyttöön voidaan todeta, ettei lapinvero
kytkeytynyt missään vaiheessa ennen vuotta 1695 suoraan maahan saati että se kertoisi maanomis-
tuksesta. Siksi myöskään lapinveron maksajia ei voida rinnastaa talonpoikaisseutujen maaverojär-
jestelmän tilallisiin. Verotusperusteita pyrittiin ohjaamaan Lapinmaassa kohti yleisvaltakunnallista
maaverotusta, mutta sitä ei vielä vuoden 1695 tilanteessa pystytty toteuttamaan. Käytäntö osoitti
1700-luvulla myös verollepanon vaikeudet varsinkin maanmittauksen vähäisten resurssien vuoksi.

Hallinnolliset ja yhteiskuntapoliittiset linjaukset

Paikallisten virkamiesten vaikutusvalta oli suuri vapaudenajalla ja erityisesti 1740–1760-luvuilla
Lapin olojen tuntijoina. Kustaa III:n aikana kruunun ote maanhallintaan tiukkeni selvästi aiemmasta
liberaalista vapaudenajasta. Tuolloin myös ratkaistiin kysymys liikamaan omistuksesta. Kruunu otti
maan haltuunsa. Näin vuosikymmenien periaatteellinen keskustelu valtion roolista maanomistuk-
sessa ja sen oikeudesta liikamaahan päättyi kruunun voittoon. Vuoden 1789 yhdistys- ja vakuuskir-
jassa taattiin kuitenkin perintötalonpojille vahva omistusoikeus tilansa maihin.

Laajat Lapin erämaat olivat kruunun, ja kruunu myös saattoi ohjata niiden asutusta ja maankäyttöä.
Myös kaikki Ruotsin valtakunnan metsälait ja myöhemmin autonomisen Suomen metsälait siitä
johdonmukaisesti säätivät. Kruunu katsoi myös oikeudekseen ratkaista lappalaisten veromaita kos-
keneita riitoja sekä ohjata niiden omistusta. Kruunu myös luovutti veroa vastaan maita ja vesiä
asukkaiden käyttöön. Niinhän jo asutusplakaatitkin sinällään ovat osoituksena valtiovallan suhtau-
tumisesta lapinmaiden hallintaan.

Västerbottenin maaherran Gabriel Gyllengripin 1730- ja 1740-luvulla luoma asuttamisohjelma muodostui lopulta ratkaisevaksi suunnannäyttäjäksi Lapin asutuksen ja maankäytön historiassa. Gyllengripin suuntaviivat muodostivat myös vuoden 1749 asutusplakaatin rungon. Hänen neljä painopistettään kehittämistyössä olivat:

1. Laajamittainen kaivos- ja ruukkitoiminta.
2. Mittaamattomien metsien taloudellinen hyödyntäminen.
3. Maataloudesta Lapinmaan asukkaiden peruselinkeino.
4. Uudisasutuksen ja väkiluvun kasvu.

Ohjelma oli käynnistettävä neljännessä kohdasta ja toteutettava käänteisessä järjestyksessä, sillä ilman uudistaloja ja väestömäärän kasvua ei saatu maataloutta edistymään ja metsiä hyödynnettyä. Toisaalta kaikki kolme viimeksi mainittua tukivat vuoriteollisuuden mahdollisuutta nousta kukoistukseensa.

Neljännessä kohdasta eli uudisasutuksen edistämisestä haarautui myös suoranainen oma ohjelman, jossa ensimmäiseksi oli mitattava maat ja käytävä rajat, sen jälkeen jaettava maat ja lopulta pantava tilat verolle tietyn metodin mukaan. Uudisraivaajiksi oli saatava uutta väestöä. Talollisten elinkeinojen harjoittamiselle oli kuitenkin asetettava tietyt alueelliset rajat, sillä myös lapinelinkeinolle oli oltava tilaa. Uudisasutukselle sopimattomat maat oli jätettävä lappalaisille, ja esimerkiksi kalastuksen osalta oli uudistiloille jätettävä oikeus kotitarvekalastukseen talon lähetyviltä.

Toinen merkittävä vaikuttaja plakaatin syntymisessä oli Lapin kirkollistoimen johtokunta. Sen tavoitteena oli ennen kaikkea saada lappalaiset asettumaan asumaan kiinteästi talonpoikien tapaan – siis uudisasutuksen suosiminen Lapissa. Samalla lappalaisuus tuli kytkeä entistä tiiviimmin poronhoitoon. Vanhaan lapinkyläjärjestelmään kuuluneet edut tulivat kuitenkin siirtyä uudistalollisille niillä Lapinmaiden alueilla, missä maanviljelystä ja karjanhoidosta tuli ensisijainen elinkeino.

Vuoden 1749 asutusplakaatin tavoitteet myötäilivät Gyllengripin visioita: uuden väestön saaminen Lappiin, lappalaisten asettuminen kiinteästi asuviksi ja uudistilallisten maatalouteen liittyneiden velvollisuuksien korostaminen. Plakaatti tähtäsi nimenomaan uudistilojen perustamiseen ja maatalouden harjoittamiseen, eikä se käsitellyt lappalaiselinkeinoja eikä lapinveroa. Uudistilojen perustaminen oli myös etusijalla lapinelinkeinoin nähden. Käytännössä maaherran visiot ja kirkollistoimen johtokunnan toiveet toteuttivat eteläisessä Lapinmaassa Lars Qvist ja pohjoisessa Lapinmaassa Anders Hellant. Heidän ohjenuoranaan oli erityisesti vuoden 1760 voudinohjesääntö, jonka keskeinen säädös oli § 10. Sen perusteella lapinkylän alueella olleet maat olivat ensisijaisesti uudismaita, ja vain sellaiseksi kelpaamattomat alueet jäivät vapaasti porolaitumina käytettäviksi. Uudismaille perustettiin kruunun uudistiloja.

Olellainen jatko vuoden 1749 plakaatille oli vuonna 1751 solmitun Strömstadin rauhansopimuksen lisäpöytäkirja, eli ns. Lappi-kodisilli. Se vaikeutti porosaamelaisten yksityisen elinkeinon harjoittamista säädöstensä vuoksi, mutta myös norjalaiset alkoivat rajoittaa Suomen puoleisen väestön kalastusmahdollisuuksia Jäämeren rannikolla. Ongelmat syntyivät nimenomaan norjalaisten toiminnan vuoksi – osin myös Norjan porosaamelaisten vaikutuksesta – jo 1750-luvulla ja aktualisoituivat 1800-luvun kuluessa. Suomalaisille ja Suomen puoleisille saamelaisille Lappi-kodisilli oli alun perin erinomainen sopimus, josta ei olisi haluttu luopua. Norjalaiset aiheuttivat kuitenkin Lappi-kodisillin eliminoinnin, ja kehitys johti lopulta vuoden 1852 rajasulkuun.

Verotus oli autonomian ajan näkyvin maankäyttöön liittynyt kysymys Lapissa, mutta hallinnollisesti merkittävin tapahtuma oli metsähallinnon perustaminen Suomeen 1850-luvulla. Myös asutustoiminta siirrettiin metsäviranomaisten käsiin vuonna 1877. Vielä 1840- ja 1850-luvulla ollut ennätysellisen vilkas uudistilojen perustaminen Lappiin tyrehtyi lähes kokonaan vuosisadan jälkipuolella.

Metsien käytössä asetettiin taloudelliset intressit etusijalle. Vasta itsenäisyyden ajan asutuslain-säädäntö purki esteet uudelta asutustoiminnalta. Autonomian ajan loppupuolella toteutettiin lopulta myös ensimmäiset isonjaon toimitukset historiallisen Kemin Lapin alueella, vaikka kysymys maid-
den mittauksesta, verollepanosta ja jakamisesta oli ollut aktuaali jo 1700-luvulla.

Isojako käynnistyi Kittilässä vuonna 1882 ja Sodankylässä vuonna 1891. Isoonjakoon ei liittynyt mitään vanhoihin maakäyttöön liittyneitä erityiskysymyksiä lukuun ottamatta niittyriitoja. Kruunun liikamaa murrettiin vastaavalla tavalla kuin muuallakin toimitetuissa isoissajaoissa ja vuoden 1848 maanmittausohjesäännön mukaisesti. Missään vaiheessa tilalliset eivät myöskään vedonneet vanhoihin lapinkyläoikeuksiin tai vastaaviin, vaikka erityisesti vanhojen niittyjen omistuksia selvitettiin perusteellisesti. Periaate oli myös se, että tilanomistajille tuli jäädä jakotoimitusten jälkeenkin voimaan oikeus hyödyntää porolaitumia ja harjoittaa metsästystä ja kalastusta kruununmailla. Sitä korostettiin erityisesti Enontekiön jakoja suunniteltaessa.

Yksi viime aikojen Lapin maaomistuskysymyksessä ratkaisevaan asemaan nostettu näkemys on, että isonjaon toimituksissa ei erotettu liikamaata, joten mitään kruununmaatakaan ei voinut syntyä historiallisten lapinkyläalueilla. Kuten edellä on jo tullut esille, oli Lapinmaissa vanhastaan yksityisten maita, kylänmaita ja kruununmaita vastaavalla tavalla kuin talonpoikaiskylissä yleensä. Omana aikanaan siis ymmärrettiin, että osa lapinkyläalueesta oli kruunun hallussa ollutta maata. Lapissa toteutettujen isonjaon toimitusten pätemättömyyttä on perusteltu myös sillä, että väliaikaisissa lohkojaoissa ei ollut lainkaan kyse liikamaiden erottamisesta. Juridisissa tarkasteluissa on ilmeisesti yleisemminkin katsottu, että Lapissa toteutetuilla väliaikaisilla jakotoimituksilla ei ollut mitään tekemistä omistusoikeusjärjestelyjen kanssa.

Väliaikaisten erottamisten luonteesta ei jää tulkinnalle sijaa. Kittilän ja Sodankylän osalta senaatti määräsi vuonna 1874 toimeenpanemaan ”provisionell af rösning af öfverloppsjord”, eli liikamaan väliaikaisen erottamisen. Vastaavasti myös Enontekiön osalta senaatti katsoi vuonna 1899 ”kohtuulliseksi määrätä, että liikamaat Enontekiön seurakunnassa tulee omistussuhteita vastaavasti paaluttaa kruunun kustannuksella kruununmaiksi.” Enontekiön toimeenpanossa näkyy myös periaate, että tilallisille tuli maata manttaalien mukaan ja loppu jäi omistussuhteita vastaavasti kruunulle. Periaate oli ollut samanlainen myös Kittilän ja Sodankylän väliaikaisten liikamaiden erottamisissa. Toisin sanoen kaikki tilojen ulkopuolelle jäänyt maa oli liikamaata. Esimerkiksi kesäkuussa 1874 pidetyssä kokouksessa Kittilän väliaikaisen liikamaan erottamiseksi nimenomaan todettiin, että toimitusten tarkoituksena oli erottaa kruunun liikamaat ja määritellä kruununmaan rajat. Tiloille oli annettava maata vuoden 1848 maanmittausohjesäännön § 139 mukaan. Kyse oli siis maanomistusten jakamisesta kruunun ja yksityisten välillä. Niin tehtiin myös Enontekiöllä. Myös 1800-luvun asiakirjoissa, muun muassa Enontekiön kruununtilojen katselmuksissa, olivat tiloille kuulumattomat alueet kruununmaita.

Kokonaan oma kysymyksensä on, kuinka liikamaa-käsite suhteutuu erämaa-käsitteeseen. Liikamaalla on ymmärretty tilojen nautinnassa olleita mutta jakotoimitusten yhteydessä manttaalien yli jääneitä maita. Erämaassa ei tilojen hallinnassa olleita nautintamaita ollut lainkaan. Käsite-eroilla ei ole kuitenkaan merkitystä historiallisen kehityksen kannalta. Esimerkiksi kuninkaan vuonna 1787 antamassa määräyksessä Oulun läänin maaherralle oli erämaa – myös erottamaton erämaa – kruununmaata ja rinnastui liikamaahan. Määräyksen perusteella oli mahdollista perustaa kruunun uudistiloja erämaihin, vaikka ne olivat vielä mittaamatta ja erottamatta. Vastaavalla tavalla voitiin toimia myös Lapinmaassa.

Väliaikaisten erottamisten käynnistyessä todettiin, että rajankäynnit eivät ole sitovia myöhemmin toteutettavissa varsinaisissa isonjaon toimituksissa. Isonjaon aikana syntyneissä riita-asioissa osoit-

tautuivat kuitenkin väliaikaisten erottamisten rajankäynnit ratkaiseviksi perusteiksi sekä maanjako-oikeuden että Hovioikeuden päätöksille. Kaiken kaikkiaan Enontekiötä, Inaria ja Utsjokea koskeudesta vuoden 1925 isojakolaista tehdyt tulkinnat, joiden mukaan yksityisten maiden ulkopuolelle jäänyt maa oli jo kruununmaata, ovat historiallisen kehityksen perusteella luontevia.

Kokonaisuutena Kittilän, Sodankylän ja Enontekiön asutuskuvaa luonnehtii 1700- ja 1800-luvulla pysyvyys. Minkäänlaista patoa ei purkautunut eikä suomalaisen talonpoikasadon kolonisaatioita tapahtunut Lapissa, toisin kuin tutkimuksissa on yleensä esitetty. Erityisesti Helmer Tegengrenin tutkimuksessa vuodelta 1952 todetaan, että asutuskehityksen seurauksena alkuperäiset lappalaiset katosivat Kemin Lapista ja Sodankylän – Kittilän alueilla oli vain suomalaista asutusta. Tosiasiallinen kehitys oli täysin erilainen kuin Tegengrenin tutkimuksesta lähtien on ollut vallitseva näkemys. Poikkeuksena oli tietysti Kuusamo, jossa tosin sielläkin Kitkajärven ja Maanselän vanhat lapinsuvut siirtyivät tilajärjestelmän piiriin. Erityisesti Kitkajärven kylän lapinsuvuilla säilyi huomattavia alueita vanhoista lapinveromaistaan tilajärjestelmään siirtymisen jälkeenkin. Perinteinen Kemin Lapin metsäsaamelainen kulttuuri muuntui talonpoikaiseksi kulttuuriksi, jossa kuitenkin säilyivät Lapinmaan elinkeinolliset ja oikeudelliset erityispiirteensä. Nopean väestönkasvun ansiosta asutus saattoi laajentua alueen vanhojen sukujen voimin.

Varsinaista asutuskehitystä leimasi 1700-luvulta lähtien neljä noin puolen vuosisadan mittaista eri periodia. Ensimmäisessä vaiheessa 1700-luvun puoliväliin saakka verosavujen määrä pysyi staattisena ja jopa laskikin, mutta sen jälkeen vuosisadan loppu oli voimakkaan kasvun kausi. Pahojen katojen seurauksena nousuliike taittui 1810-luvun alkuvuosina ja seurasi tasaantumisen jakso. Historian vilkkain uudistilojen perustamisvaihe osui 1800-luvun puoliväliin, kunnes 1870-luvulla asutustoiminta hiipui. Varttuva väki siirtyi vuokramaille ja mökkiläisiksi, mutta myös tilanhalkomisia tehtiin runsaasti.

Lapinkylien suvuilla olivat vanhastaan omat lapinveromaansa, joiden elinkeinojen tuotosta he maksoivat veronsa. Maat olivat jakaantuneet pieniin osiin, eivätkä ne kattaneet koko kylän aluetta. Lapinkylän sisällä oli siis ei-kenenkään maita ja kylän yhteismaita aivan vastaavalla tavalla kuin oli talonpoikaiskylissäkin. Lapinveromaa muuntui uudismaaksi hyvin luontevasti, ja maankäyttö oli siirtymävaiheessa jo vakiintunutta. Niinpä uudistiloille katsastetut maat eivät myöskään muodostaneet yhtenäisiä ja laajoja kokonaisuuksia, vaan tilukset olivat kuin tilkkutäkki hajaantuneena eri puolille kylää. Sellaisen ehkäisemiseen tähtäsi vuoden 1858 henkikirja-asetuksen määräys, että uudistilojen perustamiskatselmukset oli pidettävä vuosittain yhtenäisinä alueellisina kokonaisuuksina. Silloin myös kullekin tilalle voitiin katsastaa yhtenäiset tilukset.

Talonpoikaistuminen huipentui vuoden 1763 veronkantoluetteloissa tehtyyn muutokseen, jossa lapinveronmaksajat siirrettiin uudisverolle Inaria lukuun ottamatta. Hallinnollinen järjestelmä muuttui myös pitäjähallintoon. Muutos oli eri tekijöiden summa. Yhtäältä se oli elinkeinojen omaehtoisen kehityksen aiheuttamaa. Sitä edesauttoi paikallisten virkamiesten aktiivinen maatalouden edistäminen, mutta ennen kaikkea muutoksen taustalla olivat kruunun tavoitteet Lapinmaan olojen kehittämiseksi. Varmasti muutoksen vauhtia oli nopeuttanut paikallisten virkamiesten neuvontatyö, johon saattoi helposti liittyä myös vuoden 1749 plakaatin merkityksen selittämistä. Plakaatin perusteella uudistilallisten asema maidensa hallinnassa oli vahvempi kuin lappalaisten lapinveromaillaan.

Kaiken kaikkiaan vanhan Kemin Lapin alueita asuttivat vanhat lapinsuvut, joilla olivat vakiintuneet asuinseudut. Asuttajasukujen maankäyttö ja omistusoikeudet vahvistuivat heidän vanhoilla veromaillaan uudistilajärjestelmään siirtymisen myötä. Tämä ilmiö on nähtävissä selkeästi myös Enontekiöllä 1800-luvulla voimakkaan uudistilojen perustamisvaiheen aikana.

Kemin Lapin talonpoikaistuminen ei siis ollut Kuusamoa lukuun ottamatta suomalaisen kolonisaation tulosta, vaan alueen vanhat lapinsuvut siirtyivät tilajärjestelmän piiriin. Synä muutokseen eivät olleet ”perinteisten elinkeinojen” tuomat vaikeudet, kuten tutkimuksissa on esitetty, vaan ennen kaikkea uusien elinkeinojen suomat mahdollisuudet vaurastua. Toisaalta tilajärjestelmän puitteissa oli mahdollista saada vahva omaisuudensuoja vanhoille veromaille, joten uudistilallisuus oli siksi-kin houkutteleva etu. Uudistilallisella oli kuitenkin myös kruunun asettamia velvoitteita rakennusten ja raivaamisen suhteen. Se pakotti myös pienimuotoiseen maanviljelyyn.

Elinkeinot ja maankäyttö

Maankäyttö konkretisoitui elinkeinojen harjoittamisena. Tilajärjestelmään kytkeytynyt uudisasutus oli levinnyt Kemin Lappiin välittömästi ensimmäisen asutusplakaatin antamisen jälkeen, mutta maatalouden harjoittamiseen uudistilat eivät olleet sitoutuneet. Ainoastaan karjanhoito yleistyi Lapinmaan puolella 1600-luvun lopulla, kun muuten uudistalonpojat harjoittivat samoja elinkeinoja kuin muutkin asukkaat: kalastivat ja metsästivät. Viljanviljely oli marginaalista, mutta sen merkitys kasvoi ilmastollisesti suotuisina 1770-luvun vuosina. Kuitenkin vasta 1800-luvun jälkipuolella viljely yleistyi olennaiseksi osaksi maatilojen elinkeinoja. Karjanhoito oli merkittävin talousmuoto, ja siksi myös niityt olivat keskeinen tilan elinkelpoisuuden mittari.

Kalavesien osalta yleispiirteenä oli, että keskeisimmät järvet olivat yhteisnautinnassa ja kotitarvekalastuksena. Kalastus säilyi myös merkittävänä sivuelinkeinona koko vanhan Kemin Lapin alueella. Osaltaan järvikalastuksen asemaa yhteisnautintaan ohjasi vuoden 1734 valtakunnanlaki. Kemin Lapin tilanne poikkesi 1700-luvulla myös olennaisesti Tornion Lapista, jossa Tornionlaakson talolliset pitivät tiukasti kiinni järvien nautintaoikeuksistaan vielä ainakin 1800-luvun alkuvuosina. Kemin puolella niin ei ollut tilanne.

Kalastuksella oli kuitenkin aivan erityinen asema Inarissa ja Utsjoella, missä koko lapinkulttuuri oli rakentunut kalastuksen varaan. Merkittävyys näkyi sittemmin isonjaon toimitusten yhteydessä ja varsinkin vesipiirirajankäyntien aikana 1960-luvulla. Joissakin yhteyksissä myös muualla Lapissa kalavesiä määriteltiin uudistilojen hallintaan, mutta ne on käytävä nykypäivän tilannetta selvittäessä yksittäisinä käräjätapauksina erikseen lävitse.

Vastaavasti myös metsänkäyttö oli vahvistettu ainoastaan kotitarvekäyttöä varten, joskin turkiseläinten pyynti ja myynti antoi monelle asukkaalle tärkeän lisän taloudenpitoon. Ongelmia syntyi toisinaan jakamattomien metsien nautintaoikeuksista. Kyse oli kotitarvekäytön rajoista ja mahdollisuuksista talojen ja kylien välillä. On myös korostettava, etteivät Kemin Lapin asukkaat pyytäneet villipeurakantoja loppuun, kuten tutkimuksissa on vanhastaan todettu, eikä heidän elinkeinokseenkaan jäänyt yksinomaan kalastus. Kuva elinkeinohistorian kehityksestä Kemin Lapissa on siten ollut harhaanjohtava. Asukkaiden elinvoimaisina elinkeinomuotoina säilyivät 1700-luvulla ja yhä 1800-luvullakin karjanhoito, metsästys ja peuranpyynti sekä kalastus. Viljanviljely ja poronhoito antoivat taloudenpitoon pienen lisäarvon. Näin muodoin ei pidä myöskään paikkaansa näkemys, että elinkeinojen yksipuolistuminen olisi johtanut uudisasutukseen.

Porosaamelaisten elinkeinon tai verotuksen perusteella syntyntä omistusoikeutta maahan ei tunnuttu 1800-luvulla. Lapinmaan 1700-luvun yhteiskuntapoliittisten painotusten seurauksena porosaamelainen elinkeino oli kuitenkin saanut lähes privilegioaseman. Virkamiesten mukaan lappalaisuuden tuli olla poronhoitoa, joten itse käsitteestäkin lappalainen tuli elinkeinollinen. Pohjoiseen

erinomaisesti soveltunut nomadinen suurporonhoito levittäytyi nopeasti koko tunturivyöhykkeelle ja vähitellen myös havumetsäalueelle. Etuoikeutetun asemansa ja ekstensiivisyytensä seurauksena myös saamelainen kulttuuri korostui nimenomaan nomadisena luonteeltaan. Venäjällä pystyivät kuitenkin kolttasaamelaiset säilyttämään oman kulttuurinsa elinvoimaisena.

Suurporonhoito rapautti tunturiseutujen vanhojen veromaiden järjestelmän, koska poromäärien kasvaessa oli jatkuvasti haettava lisää uusia laidunmaita. Sinänsä suurporonhoitoa harjoitettiin nykyisen Suomen alueella paitsi jossain määrin Utsjoella niin ennen kaikkea Enontekiöllä, jonne jäi kuitenkin vuoden 1809 valtiollisten muutosten jälkeen ainoastaan muutama porosuku. Ylipäänsä Enontekiön porosaamelaisista asutusta leimasi läpi 1800-luvun suuri vaihtuvuus, sillä perhekunnat liikkuvat Suomen, Ruotsin ja Norjan välillä vilkkaasti ja vaihtoivat myös alamaisuuttaan eri valtakuntien välillä. Ainakin noin 40 eri poronhoitajasukua oli jossain vaiheessa vuosisadan aikana Enontekiöllä kirjoilla. Suuren vaihtelevuuden vuoksi on myös harhaanjohtavaa määritellä jokin tietty vuosi saamelaisuuden kriteeriksi. Myös koko joukko suomalaistalollisten jälkeläisiä siirtyi täyspaimentolaisuuteen ja saamelaistui vastaavasti kuin vanhoja Enontekiön lapinsukuja talonpoikaistui.

Suurporonhoidon nopean ekspansion seurauksena syntyi myös laidunahtautta, jonka aiheuttamista ongelmista oli vuoden 1852 Norjan-rajatulku ensimmäinen konkreettinen tulos. Rajan sulkemisen idea syntyi 1840-luvulla paikallisten viranomaisien keskuudessa, kun he katsoivat, että porojen kuljettaminen Jäämeren rannikolle ei ollut välttämätöntä. Samaan aikaan norjalaiset olivat kiristäneet tuntuvasti suomalaisten mahdollisuuksia kalastukseen Norjassa, vaikka vuoden 1751 traktaatti takasikin siihen oikeuden. Rajatulkuun johtaneen kehityksen syynä oli nimenomaan norjalaisten menettely eikä suomalaisviranomaisien toiminta, kuten tutkimuksissa yleensä esitetään.

Enontekiöllä kasvoi erityiseksi kysymykseksi Ruotsin puoleisten porosaamelaisien laidunnus, josta tuli 1800-luvun jälkipuolella jatkuvasti kasvava ongelma. Ruotsalaisten tokkia paimennettiin yhä intensiivisemmin koko Käsivarren alueella ja vähitellen myös idempänä Enontekiötä. Suomen puolella laiduntaneiden porojen määrä kohosi 1880-luvulla jopa 40 000:een. Osa paimentolaisista oli koutokeinolaisia, jotka olivat vuoden 1852 rajatulun jälkeen siirtäneet kirjansa Kaaresuvannon seurakuntaan. Heidän laidunnus ulottui myös Kittilään ja Pohjois-Sodankylään. Lopulta 1870-luvulta lähtien joukko koutokeinolaisia ja enontekiöläisiä porosaamelaisia asettui pysyvästi asumaan Sodankylään ja 1800-luvun loppuvuosina myös Kittilään. Muuttoliike oli luonteva osa ekstensiivisen elinkeinon aiheuttamista seurauksista.

Enontekiöllä ahtaus kävi myös voittamattomaksi. Muuttoliikkeen lisäksi oireilu heijastui näkyvästi porovarkauksina samalla kun talolliset ryhtyivät vastustamaan Ruotsin lappalaisten laiduntamista Enontekiöllä. Sekavaksi muuttunut poronhoito sai ratkaisunsa vuonna 1888, kun keisarillisella asetuksella kiellettiin ulkomaalaisilta porojen laidunnus Suomen puolella. Käytännössä se merkitsi Suomen ja Ruotsin välisen rajan sulkemista valtakuntien ylittävältä poronhoidolta. Asetus astui voimaan vuoden 1889 syksyllä.

Asetus merkitsi Enontekiön poronhoidolle selvää elpymistä ja talollisporonhoidon kasvua, mutta varsinkin kaaresuvantolaisille porosaamelaisille rajatulku oli dramaattinen. Perinteinen laiduntaminen loppui ja seurasi porojen joukkokuolemia. Toisaalta vuoden 1889 rajatulun jälkeen vakiintuivat Enontekiön porokylille omat säännölliset vuotuislaitumensa Käsivarren alueelle. Enontekiön pienimuotoisten ja joustavien porokyläiden laidunmaat eivät kuitenkaan olleet kovin tarkkaan rajautuneita alueita, joskin paimennus tapahtui vuotuisikiertona talvi- ja kesämaiden rytmissä.

Suomen viranomaiset eivät myöskään hyväksyneet Ruotsin perhekuntien muuttoa Suomen puolelle, koska heidän mukaansa paikalliset talolliset ja porokylät tarvitsivat laidunmaat käyttöönsä. Kyliä

sinänsä ei ollut 1800-luvun lopulla kuin kaksi ja 1900-luvun alkupuolella neljä. Itäisen Enontekiön alueelle syntyi vuosisadan lopulla talollisluvusta polveutuneen Näkkäläjärven suurporonhoitoalue. Se onkin erinomainen esimerkki paikallisen talollisluvun mahdollisuudesta siirtyä poikkeusoloissa taloudellisesti kannattavan ja houkuttelevan elinkeinon pariin. Monet Enontekiön tilallisista 1800-luvulla olisivatkin halunneet siirtyä laajamittaiseen poroelinkeinoon harjoittamiseen osana tilanhoidtoa, mutta suurporonhoito oli yhteisöllisesti tiukasti rajautunut järjestelmä. Siksi myös osa vanhoista Enontekiön ja Koutokeinon porosuvuista oli pakotettuja muuttamaan uusille laidunalueille etelämmäs Kittilään ja idemmäs Sodankylään ja Inariin.

Sodankylän ja Kittilän porosaamelaisilla ei ollut määriteltyjä laidunmaita, mutta luontevasti maankäyttöalueiksi vakiintuivat kruununmaat pitäjien pohjoisosien jokilatvoilla ja tunturi- ja havumetsävyöhykkeellä. Sodankylään muuttaneet perhekunnat eivät myöskään maksaneet 1840-luvulla määriteltyä tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten veroa, koska se koski vain Enontekiön, Inarin ja Utsjoen seurakuntien lappalaisia. He eivät olleet myöskään henkikirjoituksen piirissä ennen vuotta 1890 ja kirkonkirjoihinkin väestömerkinnät tulivat vasta 1890-luvun alussa.

Suurporonhoito elinkeinomuotona keskittyi ajan kuluessa yhä harvempien käsiin ja samalla poroluvut kasvoivat jatkuvasti. Porokylä muodostui johtavan henkilön tai perheen ympärille, jolloin poroyhteisöistä tuli paitsi vauraita myös suljettuja ja hierarkkisia. Porosaamelaisten suurporonhoitajayhteisöjen sisäinen dynamiikka johti siis yhteisöllisesti rajattuun talousmuotoon, jonka edut turvattiin esimerkiksi avioliittojen avulla. Käytännössä ainoastaan kriisitilanteissa syntyi uusia poronhoitajayhteisöjä. Samalla myös kulttuurimuodot saivat omat erityispiirteensä.

Kriisikaudet 1800-luvun loppupuolella muuttivat osaltaan suurporonhoidon luonnetta, mutta Suomessa merkittävin muutoksen aiheuttaja oli 1890-luvulla yleistynyt paliskuntajärjestelmä. Se mursi yhteistoimintamuotona hierarkkisen paimentolaisuuden. Paliskuntajärjestelmässä poronhoito laveni merkittäväksi elinkeinoksi myös pohjoisen Suomen tilallisten ja tilattoman väestön keskuuteen. Kehitys liittyi luontevasti 1800-luvun loppupuolella alkaneeseen yleiseen yhteiskunnalliseen ja taloudelliseen murrosaikaan, jossa oli yksi näkyvä käytännön tunnusmerkki nimenomaan yhteistoinnallinen osuusjärjestelmä.

Ruotsissa puolestaan 1800-luvun lopulla toteutettu lappalaisuuden ja poronhoidon kytkeminen toisiinsa oli luonteva jatko 1700-luvun yhteiskuntapolitiikalle, jossa lappalaisuus haluttiin rajata tunturiseuduille ja alueille, joissa maataloudella ei ollut mahdollisuuksia. Mutta 1700-luvulla kyse oli puhtaasti elinkeinollisesta määrittelystä, ei etnisyydestä, johon taas 1800-luvun lopun Ruotsin määrittelyt johtivat: lappalaisuus oli yhtä kuin poronhoito. Tosiasiassa 1700-luvulla lappalaisuus haluttiin sitoa poronhoitoon, eikä poronhoitoa lappalaisuuteen. Asiassa on ratkaiseva ero. Tosin sanoen poronhoitoa ei ole missään historian vaiheessa määritelty lappalaisten tai saamelaisten yksinoikeudeksi, vaan se haluttiin rajoittaa yksinomaisena elinkeinon harjoittamisena valtakunnan tunturiseuduille ja alueille missä maataloudella ei ollut edellytyksiä.

Suurporonhoidon mahdollisuudet menestyvänä elinkeinona näkyivät hyvin 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa Sodankylän ja Kittilän alueen paliskunnissa, joissa poromäärät nousivat suotuisien olosuhteiden ansiosta muutamassa vuodessa moninkertaisesti. Samalla poronhoidosta kasvoi 1800-luvun lopulla tärkein sivuelinkeino alueen tilallisille. Osaltaan kehitystä oli edesauttamassa paikallisten metsäviranomaisten suopea suhtautuminen poronhoitoon. Heidän mukaansa se oli ainoa taloudellisesti menestyvä elinkeinomuoto Lapissa. Kasvua seurasivat kuitenkin jälleen laidunvaikeudet ja ongelmat tilallisten kanssa. Hallitsemattomaksi käyneelle poronhoidolle luotiin aluksi paikallisia sääntöjä 1870-luvulta lähtien ja Oulun läänin maaherran kehotuksesta yhtenäisemmin vuodesta 1881 lähtien. Lopulta viranomaisten 1890-luvulla tekemän selvitystyön jälkeen senaatti

määräsi vuonna 1898 ehdoksi vapaalle kruununmaiden laidunnusoikeudelle kuulumisen paliskuntaan.

Esimerkiksi Sodankylässä oli paliskuntajärjestelmä toiminut vuodesta 1892 lähtien, ja se oli osoitautunut erinomaiseksi ratkaisuksi. Porojen aiheuttamat vahingot talollisten heinämaille olivat lähes loppuneet, kun poromiehet olivat kustantaneet latoja ja aitoja niityille. Porolukua oli myös pystytty kasvattamaan huomattavan suureksi. Esimerkiksi Sodankylän Kemikylän paliskunnan poroluku nousi 1900-luvun alkuvuosina reilusti yli 10 000:n. Porosaamelaisille yhteistoimintajärjestelmä oli vieras, eikä Enontekiöllä saatukaan toimimaan paliskuntia käytännössä kuin Peltovuomalla. Periaatteessa sinne oli kyllä perustettu 1890-luvulla neljä paliskuntaa.

Verotus maankäytön ilmentäjänä

Tämän tutkimuksen yksi keskeinen osa-alue on ollut Lapin verotuksen historia. Vero on kytkeytynyt olennaisesti maankäyttöön historian hämäristä lähtien. Veronmaksun on haluttu myös nähdä keskeisenä maanomistuksen osoittajana historiallisten lapinkylien alueella Enontekiöllä, Inarissa ja Utsjoella. Mitään sellaista ei kuitenkaan voida osoittaa Enontekiöllä eikä Kemin Lapin lapinkyliissä.

Lapinvero oli vielä 1700-luvulla luonteeltaan lapinkylien kollektiivinen yleisvero, jonka piirissä olivat sekä lappalaiset että uudistilalliset. Viimeksi mainituilla säilyivät myös vanhat Lapinmaan asukkaiden erityisoikeudet, kuten vapautus monista hallinnollisista rasitteista ja sotapalveluksesta. Lapinvero myös kerättiin vuotuisina elinkeinojen tuotteina, joten yksittäisen lapinkylän verotuotto myös heittelehti vuosittain hyvinkin paljon. Vasta vuoden 1760 uudistilojen verollepanometodi mursi yhteisveron ja erkaannutti uudistilat ja lappalaiselinkeinojen harjoittajat toisistaan. Samalla Kittilän, Sodankylän, Sompion, Kemikylän, Kuolajärven ja Kuusamon lapinkylien lapinveron maksajat siirrettiin uudisverolle.

Tilajärjestelmään siirtyminen merkitsi talonpoikaisen maaveroperusteisen verotuksen vakiintumista uudistiloilla. Myös sen nimitykseksi vakiintui 1800-luvulle saakka lapinvero. Se oli siis tilavero, jossa oli jäänteinä 1700-luvulta yhtenä veronkannon osana lapinvero, ja johon oli laskettu tilamanttaalin mukaisesti jyvitettyä kalastuksen, metsästyksen ja poronhoidon tuotto. Viranomaiset tekivät myös selvän eron muun muassa 1840-luvun rahauudistuksen yhteydessä tilojen maaveron ja kalastaja-, tunturi- ja metsälappalaisten veron välillä.

Nimenomaan vuoden 1760 metodia on korostettava ratkaisevana muutoksen aiheuttajana Lapissa. Se oli perustana yhdessä vuoden 1749 asutusplakaatin ja vuoden 1760 voudinohjesäännön kanssa seuraavien vuosisatojen asutuksen ja maankäytön historialle Lapissa. Uudistusvaiheeseen kytkeytyivät myös lapinrahvaan valitukset kuninkaalle ja yritykset uudistilojen saamisesta perintöluontoisiksi ilman lunastusmenettelyä. Periaatteessa se toteutuikin, mutta kuninkaan vuoden 1766 päätöksessä ei ollut kyse kuin erityisestä oikeudesta uudisasutuksen edistämiseksi. Se oli äärimmäinen keino, jota periaatetta sovellettiin vastaavanlaisina mutta eri asetuksina koko Ruotsin valtakunnassa. Lapin uudistiloista tuli vahvistetun hallinnan kruununtiloja eikä perintötiloja. Merkittävää vaikutusta ei ollut edes vuoden 1831 keisarillisella kirjeellä, jossa Lapin kihlakunnan uudistiloille myönnettiin mahdollisuus perintöoikeuteen ilman lunastusta. Mitään periaatteellista viittausta vanhojen lapinveromaiden perintöluontoon ei ollut vuoden 1766 eikä vuoden 1831 päätöksen taustalla.

Merkittävimmät verotukselliset toimenpiteet Lapissa toteutettiin 1830- ja 1840-luvulla uusien maakirjojen laadinnan yhteydessä. Vuonna 1830 tehtiin ensimmäinen maakirja autonomisen Suomen Lapissa, eikä siihen kirjattu lappalaisia lainkaan. He eivät maksaneet maaveroa. On korostettava, että 1800-luvun vuotuiset veronkantoluettelot eivät olleet maakirjoja eikä Lapissa pidetty kaksien maakirjojen järjestelmää. Lapinmaan tilojen varsinainen maavero muodostui vuonna 1830 tavallisen maaveron tapaan eri maan tuottojen summista ja erityisveroista. Lappalaiset maksoivat Enontekiöllä henkilökohtaista lapinveroa, koska kyläverotukselta olivat kadonneet edellytykset vuoden 1809 valtakunnan rajajärjestelyjen seurauksena.

Suomessa ryhdyttiin suunnittelemaan vuonna 1839 uutta maakirjaa. Kaikki veroa maksavat ryhmät määrättiin otettavaksi mukaan maakirjaan huolimatta siitä, oliko niillä varsinaista maaomaisuutta – muun muassa myllyt ja manufaktuurit. Näin vuodesta 1845 lähtien myös lappalaisten vero kirjattiin koontisumman muodossa maakirjaan, kuten se merkittiin myös vuosien 1855, 1875 ja 1905 maakirjoihin. Sen sijaan maakirjaan ei viety disponoimattomia kruunun maa-alueita ja metsiä, jotka nimenoimaan olivat Lapissa mittausten ja rajankäyntien puuttuessa jakamattomia.

Verotusperiaatteet olivat nousseet erityiseksi ongelmaksi vuoden 1840 rahamanifestin seurauksena, koska ruplajärjestelmään siirryttäessä verorasite uhkasi nousta Lapissa moninkertaisesti. Ruotsin raha oli selvästi ruplaa heikompi arvoltaan. Rahakysymys laajeni koko Lapin verotusjärjestelmän tarkistukseen 1840-luvun maakirjaprojektin yhteydessä. Tilojen maaveron periaatteet säilyivät ennallaan. Mielenkiintoisena lisänä siinä oli edelleen lapinvero-osa, jonka voidaan katsoa olleen jääne vanhasta 1700-luvun lapinverosta. Se myös viittaa siihen, että uudistilallisilla olivat säilyneet vanhat lapinoikeudet huolimatta siirtymisestä tilajärjestelmän piiriin.

Sen sijaan Enontekiön porolappalaisten verotus muuttui 1840-luvun uudistuksessa. Lapinverotus tasattiin vuonna 1843 Inarin, Utsjoen ja Enontekiön seurakunnissa, jolloin Enontekiön porolappalaisille muodostui eräänlainen poromanttaali. Heille oli määrätty maksettavaksi vuoden 1760 lapinvoudin ohjesäännön periaatteen mukaisesti yhteisvero, joka oli suuruudeltaan 3 ruplaa, myöhemmin markkaan siirryttäessä 12 markkaa. Se tasattiin vuosittain veronmaksajien kesken poroluvun mukaan. Vaikka porolappalaiset muodostivat Enontekiöllä pieniä lapinkyliä, ei niitä otettu huomioon verotuksessa. Ehkä kyläläiset itse jyvittivät osuutensa omien sopimustensa mukaan, koska kaikki Enontekiöllä kirjoilla olleet perhekunnat eivät maksaneet veroa.

Verosumma itsessään oli marginaalisen pieni suhteessa omaisuuteen – esimerkiksi 1870-luvun lopulla alle yhden promillen 500 poron suuruisen token arvosta. Tuolloin koko Enontekiön vuotuisesta verokertymästä muodosti porolappalaisten vero noin kolme prosenttia, kun heidän osuutensa väestöstä oli noin viidennes. Myöhemmin tulo- ja omaisuusverojärjestelmään siirryttäessä muodosti porolappalaisten vero noin puolet koko kunnan verotuloista, vaikka heidän osuutensa väestöstä oli noin kymmenen prosenttia.

Olellaisinta on tämän tutkimuksen kannalta, ettei porolappalaisten eikä ylipäänsä tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten vero ollut maaveroa, eikä sitä siksi voida mitenkään sitoa indikoimaan maanomistuksesta. Se ei ollut ”maatiluksiin” perustuva, kuten asia yksiselitteisesti omana aikanaan todettiin. Yksistään jo veron vähäisyyskin kertoo siitä. Tarkkaan ottaen kyse oli myös uudenlaisesta verotusmuodosta, joka toteutettiin vuoden 1760 voudinohjeen mukaisesti ja vuoden 1695 kollektiivisen verotuksen periaatteella.

Saamelaiskäräjien maanomistustyöryhmän mietinnössä vuodelta 2002 korostetaan vahvasti, että tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten vero oli maaveroa. Siksi maakirjoilla ja niitä edeltäneillä vastaavilla merkinnöillä olisi myös täysi todistusvoima kiinteistöoikeuksien olemassaolosta histori-

assa. Muunlaiset väitteet olisivat ”täysin perusteettomia ja epäloogisia”. Tosiasiassa nimenomaan edellä olevat näkemykset ovat vailla perusteita ja historialliseen kehitykseen nähden myös epäjohdonmukaisia. Täytyy myös muistaa, että maanomistustyöryhmän esitys veisi pohjan kokonaan pois Pohjois-Sodankylän porosaamelaisten asemalta, sillä he olivat kokonaan verojärjestelmän ulkopuolella. Kaiken kaikkiaan tunturi-, kalastaja- ja metsälappalaisten maksamalla verolla ei voida osoittaa maanomistusta.

Historian suhde Suomen Lapin nykytilanteeseen

Ylä-Lapissa ja oikeastaan myös Ruotsissa toteutetaan nykyisin yhä 1700-luvun puolivälissä tehtyjä yhteiskunta- ja elinkeinopoliittisia linjauksia. Viime vuosien aikana esitetyissä kannanotoissa saamelaiden perinteisten maiden maa- ja metsäoikeuksista on painotettu porosaamelaisten nautintaoikeuksia. Esimerkiksi saamelaiskuntien mietinnössä todetaan ILO:n sopimuksesta n:o 169, että saamelaisten perinteisten maiden ja vesien omistusten rajaamiselle ei ole mitään muuta selkeää perustetta kuin porolaitumet.

Juridinen kysymys on, kuinka alkuperäiskansan ja -väestön asema suhteutuu vuosisatojen mittaiseen yleishallinnolliseen ja lainsäädännölliseen kehitykseen. Saamelaiset ovat olleet prosessissa osallisina kuin muutkin Pohjolan kansat. Ongelmallinen on erityisesti Enontekiön alueellinen ja hallinnollinen muutos 1700-luvulta 1800-luvulle, jolloin se hajosi kahden valtakunnan alueelle. Vähitellen 1800-luvun kuluessa laidunmaiden hyödyntäminen ajautui lähes sekasortoiseen tilaan.

Huomioon on otettava myös Lapin perinteisen metsäsaamelaisen maankäytön jatkuminen luontevasti uudistilajärjestelmässä sekä Lapinmaan asukkaiden etuoikeuksien jatkuminen tilallisilla. Porosaamelaisten oikeutta Pohjois-Sodankylän maihin on jossain yhteydessä perusteltu historiallisella lapinkylien kollektiivisella omistusoikeudella kylän maihin, porosaamelaisten kuulumista kollektiivina ryhmänä lapinkylään sekä heidän perinteisellä porolaiduntamisellaan. Asialle ei löydy kestävästä historiallisesta perustetta.

Ongelmallinen kysymys on myös lapinkyläjärjestelmän hiipuminen 1760-luvulla ja toisaalta se, miten on suhtauduttava lapinkylän osallisina olleiden metsäsaamelaisten jälkeläisten asemaan. Miten on suhtauduttava perinteisiin metsäsaamelaisiin elinkeinoihin, siis karjanhoitoon, metsästykseseen ja kalastukseen, verrattuna perinteiseen porosaamelaiseen maankäyttöön? Kolmas olennainen kysymys kumpuaa väestösuhteista, jotka vuosisatojen aikana ovat kietoutuneet moninaiseksi vyyhdeksi – esimerkiksi nykypäivän Enontekiön saamelaisasutuksen osalta. Juridiikan tehtävänä on ratkaista, miten Lapin historiallinen maiden ja vesien hyödyntämien suhteutetaan nykyiseen alkuperäiskansan ja toisaalta alkuperäisväestön asemaan.

Tämän tutkimuksen tavoite ei ole ollut nykypäivän oikeudellisten ja poliittisten kysymysten ratkaiseminen. Historiallisen kehityksen pohjalta voidaan kuitenkin esittää johtopäätöksiä kansallisessa ja kansainvälisessä keskustelussa esiintyneisiin linjauksiin, joita on perusteltu historialla. Saamelaiskäräjät on korostanut, että saamelaisten aineellisen perustan turvaaminen perinteisessä maankäytössä on erikseen järjestämättä. Kyse on erityisesti saamelaisten mahdollisuuksista harjoittaa perinteisiä elinkeinojaan suhteessa maanomistusoloihin sekä ILO:n alkuperäiskansasopimuksen n:o 169 suhteesta historiallisen Kemin Lapin ja Enontekiön alueisiin.

Näkemyks saamelaisista Pohjois-Euroopan primitiivisen kulttuurin edustajina rakentuu 1800-luvulta alkaneen ja erityisesti 1900-luvun alkupuolella vallinneen historiantutkimuksen ja muiden tieteenalojen näkemukseen lappalaisuudesta ja lappalaisista muinaiskansana. He harjoittivat luonnonkansana primitiivisiä elinkeinoja, nomadismia, metsästystä ja kalastusta. Evolutionistisesti arvioitiin maatalouteen ja edelleen teollistuneisiin yhteiskuntiin siirtyneet kansat ja kulttuurit kehittyneemmiksi kuin mitä olivat pohjoisen paimentolaiset. Mukaan kytkeytyi myös rodullista arvottamista. Koltat edustivat kaikkein perinnäisintä kulttuurimuotoa.

Vielä 1700-luvun kannanotoissa ja kirjallisissa esityksissä lappalaisuuteen ei liittynyt kansan arvottamista, vaan kyse oli elinkeinojen harjoittamisen mahdollisuuksista ja valtakunnan pohjoisosan asukkaiden taloudellisen aseman kohentamisesta. Vasta 1700-luvun loppupuolella tieteellisissä tutkimuksissa ylipäänsä nousi esille näkemys jonkin kansan alkuperäisyydestä, kun irtaannuttiin vanhasta raamattulähtöisestä kansojen alkukotiajattelusta. Myös viime vuosien saamelaistutkimuksessa on korostunut näkemys, että saamelaisten historia on ollut nimenomaan historiaa ja samanlaisen kehityksen alaisena kuin muidenkin Pohjolan kansojen historia. Kiistämätön tosiasia toki on, että saamelaiset eli lappalaiset ovat Itämeren pohjoispuolisten alueiden varhainen asuttajaväestö, jolla ovat olleet omat kulttuurilliset ja kielelliset erityispiirteensä läpi historian. Tosiasia myös on, että he ovat olleet muiden Pohjolan kansojen tapaan historian saatossa erilaisten väestö-, asutus- ja elinkeinoprosessien osana.

Kansainvälinen kehitys on antanut mahdollisuuden vähemmistökansalle omien etujensa ajamiseen, joten luontevasti vähemmistöstä on tullut myös alkuperäiskansa. Tämä on myös kirjattu vuonna 2000 voimaantulleeseen Suomen perustuslakiin ja sen 17 §:n 3 momenttiin: ”Saamelaisilla alkuperäiskansana sekä romaneilla ja muilla ryhmillä on oikeus ylläpitää ja kehittää omaa kieltään ja kulttuuriaan.” Nykysaamelaiset ovatkin pystyneet vähemmistöoikeuksien turvin kehittämään omaa kulttuuriautonomiaansa ja parantamaan erityisesti saamen kielen asemaa.

ILO 169 ja Lapin historia

Itsenäisten maiden alkuperäis- ja heimokansoja koskevan ILO:n yleissopimuksen n:o 169 ratifiointi oli lähtökohtana Oikeusministeriön Lapin maa- ja metsätalouden tutkimushankkeen käynnistämiseksi Suomessa. ILO:n sopimus edellyttää valtiota ryhtymään erityistoimiin alkuperäiskansan kulttuurin, kielen sekä sosiaalisen ja taloudellisen aseman turvaamiseksi. Esteenä on pidetty Suomessa erityisesti sopimuksen 14 artiklan mukaista alkuperäiskansalle tunnustettavaa perinteisten maiden omistus- ja hallintaoikeutta. Sopimuksessa ovat artikkelit 13 ja 14 nimenomaan maa- ja metsätaloutta koskevia määrittäviä. Artiklan 14 (1) mukaan alkuperäiskansoille on tunnustettava omistus- ja hallintaoikeus niihin maihin, joilla he perinteisesti asuvat. Pohjoismaisissa tulkinnoissa on ilmeisesti varsin yleisesti lähdetty siitä, että omistusoikeuden sijaan myös riittävän käyttöoikeuden turvaaminen täyttää sopimuksen vaatimukset.

Sanat ’alkuperäinen’ ja ’perinteinen’ sitovat näkemykset ajalliseen dimensioon ja historiaan, ’traditionaaliseen’. Se kuinka pitkä aika on perinteeksi muodostumisella, on tietysti häilyvää. Norjalaisen Otto Jebensin mukaan ILO:n sopimuksessa esiintyvä sana ’traditionally’ tarkoittaa, että kyse ei ole tilapäisestä olosuhteesta ja alkuperäiskansalla on yhteys vanhaan perinteeseen. Lapin maankäyttöoikeuksia tarkasteltaessa pidetään perinteisinä elinkeinoina saamelaisten poronhoitoa, metsästystä ja kalastusta. Tarkastelun rajaaminen saamelaisiin on jossain määrin kapea-alaista, sillä metsästys ja kalastus ovat olleet koko inhimillisen kulttuurin peruselinkeinoja kautta historian. Ne ovat olleet

myös nykyisen Suomen alueen asukkaiden toimeentulon lähteinä modernille ajalle saakka ja erityisen tärkeinä sivuelinkeinoina pohjoisen Suomen talonpojille sekä saamelaisille.

Elinkeinojen perinteisyyttä arvioidaan nykyisin ilmeisesti suhteessa lappalaisten historian kuluessa maksamaa veron luonteeseen. Kalastus säilyi merkittävänä osana veronmaksua Utsjoella ja Inarissa, kun taas eteläisissä Kemin Lapin metsäsaamelaisissa kylissä siirryttiin 1760-luvulta lähtien tilaveeroon. Siinä kalastus ja metsästys muodostivat osan verotusperusteista. Enontekiöllä tilanne oli vastaava, mutta porolappalaisten verotus perustui yksinomaan poroihin.

Historiallisesti kestävä väite on, että ennen vuotta 1673 lappalaiselinkeinot olisivat olleet ainoat lailliset maankäytön muodot Lapissa. Samoin vailla perusteita on nykypäivinä esitetty näkemys, että vuoden 1673 jälkeen ainoastaan lappalaisilla olisi ollut oikeus harjoittaa lapinelinkeinoja ja vastaavasti uudistalonpojille olisi ollut mahdollista vain maatalouden harjoittaminen Lapissa. Oikeusasemaa ei järjestetty myöskään akselilla lappalainen – talonpoika, sillä uudistalallisiksi siirtyneillä säilyivät lapinoikeudet ja myös mahdollisuudet perinteisten elinkeinojen harjoittamiseen, kuitenkin vain sivuelinkeinoina.

Kalastus ja metsästys olivat vanhastaan yhteisnautintajärjestelmässä, eikä erityisiä lappalaisten etuoikeuksia niiden osalta ollut. Kalastuksen asema poikkesi kuitenkin Inarissa ja Utsjoella muusta Lapinmaan alueesta. Lapin talonpojat olivat yhdenvertaisia lappalaisten kanssa metsästyksen ja kalastuksen harjoittamisessa. Nykyinen lainsäädäntöjärjestelmä näyttääkin siltä osin vastaavan vallinnutta historiallista kehitystä, eli paikallisten asukkaiden suhteellisen vapaana valtionmaiden käyttöoikeutena.

Jäljelle jäävätkin kysymykset poronhoidon erityisasemasta saamelaisten perinteisenä elinkeinona ja 1900-luvun alkupuolen porolappalaisten asemasta heidän hyödyntämiinsä laidunmaihin. Tarkkaan ottaen kysymys täytyy olla porosaamelaisten suurporonhoidon harjoittamisesta eli nomadismista ja sen historiallisesta asemasta. Asia on relevantti käytännössä Enontekiön porosukujen osalta, sillä muualla Suomen Lapissa poronhoitajat, kuten muutkin saamelaisryhmät, olivat siirtyneet 1900-luvun alkuvuosiin mennessä tilajärjestelmän piiriin ja siten vahvistaneet perinteisten nautintamaidensa hallintasuhteen. Enontekiöllä tilajärjestelmän ulkopuolinen suurporonhoito säilyi elinvoimaisena toisen maailmansodan jälkeisiin aikoihin saakka, eli vielä silloin kun isonjaon toimituksia tehtiin Enontekiöllä.

Lapin talollisilla poronhoito oli mahdollista sivuelinkeinona mutta ei pääelinkeinona. Sitä ei siis rajattu missään historian vaiheessa yksinomaiseksi lappalaiselinkeinoksi, mutta vain lapinveroa maksavilla lappalaisilla oli mahdollista harjoittaa poronhoitoa pääelinkeinonaan. Poronhoidon asema onkin keskeinen saamelaisten maa-oikeuskysymyksessä. Ruotsissa ja Norjassa asiaa on lähestytty yksinomaan poronhoidon näkökulmasta.

Suurporonhoito ja täyspaimentolaisuus ovat suhteellisen nuoria ilmiöitä Fennoskandian alueella. Nykyisen Suomen alueelle suurporonhoito levisi aikaisintaan 1600-luvun lopulla ja varsinaisesti vasta 1700-luvulla – laajemmalti Lapin alueelle 1800-luvulla. Ajallinen kehityskaari on siten vastaava kuin maanviljelyllä. Talousmuotona poronhoito on ollut myös dynaaminen sekä tyypillisten taloudellisten mekanismien ohjailemaa. Historian perspektiivissä se ei siis ole ollut mitenkään priimitiivinen elinkeino, vaan pikemminkin päinvastoin ajan kuluessa kehittynyt ja muuntunut talousmuoto. Erityinen kysymys on myös se, kuinka kauas perinteisyys on ajallisesti ulotettava. Selvää näet on, että esimerkiksi 1800-luvun tapaisella nomadisella talousmuodolla olisi suuria haasteita nykyajan taloudellisten ja yhteiskunnallisten realiteettien edessä. Jos saamelaista suurporonhoitoa harjoitetaan modernilla tavalla, miten se silloin poikkeaisi muusta paliskunnissa harjoitettavasta

poronhoidosta. Joka tapauksessa ILO:n sopimus edellyttää alkuperäiskansan perinteisten elinkeinojen harjoittamiseksi riittävän suojan maiden hallinnalle.

Pohdittavaksi jääkin 1920-luvulla poronomadeina asuneiden noin 20 enontekiöläisen perhekunnan asema isossajaossa, kun heidät rinnastettiin tuolloin tilattomaan väestöön. Se oli sikäli erikoinen ratkaisu, koska poronhoitajalappalaiset olivat nimenomaan talollisiin rinnastettavia itsenäisiä elinkeinonharjoittajia. Porotalous pääelinkeinona ei ollut mahdollista vuoden 1858 jälkeen kuin Enontekiöllä, Inarissa ja Utsjoella. Porolappalaiset eivät siis olleet tilatonta väestöä, mutta he eivät olleet myöskään tilallisväestöä, vaan kokonaan oma elinkeinollinen ryhmänsä. Poronomadeilla olivat myös tietyt vuotuiskiertoon kuuluneet laidunalueensa, joskaan ne eivät olleet kiinteästi määräytyneitä eivätkä rajattuja. Porolappalaiset eivät myöskään maksaneet laidunmaistaan veroa.

Suomen lainsäädännössä on nykyisin varsin vahvasti suojattu poronhoidon asema verrattuna vallinneisiin historiallisiin oloihin. Nykypäivien poronhoito on elinkeinon harjoittamisena jopa paremmassa asemassa esimerkiksi 1700-luvun määräyksiin nähden. Nykyisin käytännössä täysin vapaata käyttöoikeutta yksityisten ja valtionmaalla ja metsissä ei 1700-luvulla ollut, vaan porojen laiduntaminen oli mahdollista periaatteessa ainoastaan alueilla, jotka eivät olleet maatalouden harjoittamiseen kelpollisia. Käytännössä laidunnusta harjoitettiin vapaasti, mutta tilallisilla näyttää olleen mahdollisuudet rajoittaa laiduntamista esimerkiksi vahinkojen vuoksi. Erityisesti 1880-luvulta alkanut siirtymä poronhoito-ohjesääntöihin ja järjestäytyneeseen paliskuntajärjestelmään toi mukanaan myös vapaan maiden laidunnusmahdollisuuden.

Ratkaistavaksi jääkin, miten tulee suhtautua nykyajan maankäyttöoikeuksia puntaroitaessa 1800-luvulla ja vielä 1900-luvun alussa Enontekiön saamelaiseen suurporonhoitoon, joka oli jäänyt tilajärjestelmän ulkopuolelle. Miten kehitys suhteutetaan nykyajan lainsäädännön suomiin maankäyttöoikeuksiin ja poronhoitolakiin? Loppujen lopuksi tulee arvioida, kuinka vahvaa porolappalaisten laidunnus on ollut nykypäivän omistusoikeuden tunnusmerkistöihin nähden. Ja miten historiallinen maiden käyttövahvuus suhteutetaan poronhoidon ja muiden Lapin elinkeinojen harjoittamisen välillä?

LÄHDELUETTELO

I PAINAMATTOMAT LÄHTEET

HÄRNOSANDS LANDSARKIV (HLA) (mikrofilmit Oulun maakunta-arkistossa)

Norra Lappmarkens fögderiarkiv
Upbörds och Jordeböcker 1754-1776

Torneå fögderis arkiv
Fiske 1773 – 1903

Västerbottens läns landskontors arkiv
1695 års originaljordebok över lappmarkerna

Övertorneå
Kirjelmiä, oikeudenkäyntiasiakirjoja, katselmuskirjoja 1612–1827
Komplettering hemmanens beskaffenhet och villkor i Öfvertorneå socken

KANSALLISARKISTO (KA)

Läänintilit: Pohjanmaa (KA) (mikrofilmit Oulun yliopiston historian laitoksessa)

Maatalousministeriön arkisto
Porolaidunkomissio 1911–1914

Pohjanmaan tuomiokunnan käräjäpöytäkirjat 1600-luvulta (rr) (mikrofilmit Oulun maakunta-arkistossa)

Senaatin maanviljelystoimikunta
Lapin poronhoitokysymyksiä 1865–1882. Ruotsin lappalaisten Muonion ja Enontekiön alueella harjoittamalle porolaiduntamiselle sääntöjä laatinut komitea

Tilattoman väestön alakomitea 1901–1906
Oulun lääni: Enontekiön alkuaineisto
Tilattoman väestön alakomitean mietintö n:o 2. Valtion metsämaiden asuttaminen

Valtiosihteerinviraston aktit
Statssekretariatets för Storfurstendömet Finlands Akt. Angående Lappmarkens
Inbyggare på ömse sidor om Riksgränsen

KITTILÄN SEURAKUNNAN ARKISTO (Kittilän KA) (mikrokortit)

Rippikirjat 1869–1900
Muuttokirjat

KOTIMAISTEN KIELTEN TUTKIMUSKESKUS, Helsinki

Nimitoimiston arkisto (NTA)
Rovaniemen nimikokoelma
Sallan nimikokoelma

OULUN MAAKUNTA-ARKISTO (OMA)

Arkiv av Västerbottens norra domsaga
Muut asiakirjat 1711–1790 (Lappi 11)

Enontekiön seurakunnan arkisto (Enontekiön KA)
Kuolleiden luettelot
Rippikirjat
Syntyneiden luettelot
Väkilukutaulut

Enontekiön piirin nimismiehen arkisto
Henkikirjat 1860–1862
Kertomuksia kruunun uudistilain hoidosta 1862–1927
Poroasiat 1853–1966
Sekalaiset asiakirjat
Varsinaiset kirjoitteet
Vuosikertomukset: Kertomuksia rajantarkastusmatkoista 1882–1929
Vuosikertomukset: Nimismiehen päiväkirjoja
rajantarkastusmatkoista 1894–1930

Kemin tarkastuspiirin arkisto
Hoitoalueiden vuosikertomukset
Luettelo kruununmetsätorpista

Kittilän seurakunnan arkisto (Kittilän KA)
Kuolleiden luettelot
Pitäjän-, kirkon- ja kappelikokousten pöytäkirjoja 1844
Seurakunnasta muuttaneiden luettelot
Seurakuntaan muuttaneiden luettelot
Syntyneiden ja kastettujen luettelot
Väkilukutaulut 1876–1910

Kittilän kihlakunnan henkikirjoittajan arkisto
Henkikirjat

Kittilän nimismiespiirin arkisto
Kirjekonseptit
Kruununtilojen ja kruunun uudistilojen katselmuspöytäkirjoja
Vuosikertomukset

Lapin kihlakunnan kruununvoudin arkisto
Katselmuspöytäkirjat 1839–1882
Kirjediaarit
Kirjetoisteet
Kruununtilit 1860–1900
Muutosmaakirjan ote 1845
Muutosmaakirjat 1855–1858
Nimismiesten kertomukset
Saapuneet kirjeet
Special Jordebok 1830, 1845 ja 1855
Tilit Lapin verosta 1810–1839

Lapin komitean arkisto (1905)
Tilattoman väestön alakomitea 1901
Kysymystaulut

Lapin tuomiokunnan arkisto
Kittilän kärjäkunnan varsinaisiasiain pöytäkirjat
Muonion kärjäkunnan varsinaisiasiain pöytäkirjat
Sodankylän kärjäkunnan varsinaisiasiain pöytäkirjat

Metsähallituksen Kemin tarkastuspiirin arkisto
Hoitoalueiden vuosikertomukset
Kruununtilojen asiakirjat

Metsähallituksen Sodankylän hoitoalueen arkisto
Aluemetsänhoitajan kirjekonseptit 1860–1881
Kruununmetsätorppien luettelot
Laidunnusluettelot ja laidunnusilmoitukset

Muonion seurakunnan arkisto (Muonion KA)
Rippikirjat 1816–1864

Muonion piirin nimismiehen arkisto
Pass Journal 1863–1895

Oulun läänin henkikirjat (mikrofilmit ES4146–ES4162)
Lapin kihlakunnan henkikirjat 1880–1900

Oulun lääninkanslian arkisto (OLKA)
Poronhoitoa koskevia erilaisia asiakirjoja
Norjan vastaista rajaa koskevia asiakirjoja

Passiluettelot 1868–1882
 Matkustavaisten ja kulkukauppioiden luettelot
 Kenraalikuvernööriltä saapuneet kirjeet
 Kirjediaarit: Walituksia isonjavon- ja maanmittariasioista, maanmittauskunnasta ja maanjako-oikeuksista vuosilta 1876–1900
 Kirjekonseptit
 Kuulutukset
 Senaatista ja valtioneuvostosta saapuneet kirjeet

Oulun lääninkonttorin arkisto (OLKI)

Keisarilliset kirjeet
 Kemin ja Lapin kihlakunnan erikoismaakirjat 1875 ja 1905
 Kenraalikuvernööriltä saapuneet kirjeet
 Kirjediaarit
 Kirjekonseptit
 Senaatilta saapuneet kirjeet
 Tilojen verollepanoasiakirjoja 1687–1780
 Utdrag ur Westerbotns Lappmarks Norra Fögderies Jord- och Upbörds Bok öfwer Nybyggarena åhr 1770 (Kemin ja Tornion Lappien erikoismaakirja)
 Virastoilta ja virkamiehiltä saapuneet kirjeet

Saamelaisten perherekisteri

Kortisto

Sodankylän seurakunnan arkisto (Sodankylän KA)

Kuolleiden luettelot 1761–1871
 Muuttaneiden luettelot: muuttotodistukset
 Seurakunnasta muuttaneiden luettelot 1789–1829
 Seurakuntaan muuttaneiden luettelot 1784–1829
 Sodankylän seurakunnan rippikirja 1731–1750
 Syntyneiden ja kastettujen luettelot 1759–1849
 Väkilukutaulut 1749–1877

ROVANIEMEN MAANMITTAUSTOIMISTON ARKISTO, Rovaniemi (RoiMtA)

Kittilän isojakoaineisto
 Kittilän väliaikaisen erottamisen toimitus 1874–1876
 Sodankylän isojakoaineisto
 Sodankylän väliaikaisen erottamisen toimitus 1874–1876

SODANKYLÄN SEURAKUNNAN ARKISTO (Sodankylän KA) (mikrokortit)

Rippikirjat 1891–1900

RIKSARKIVET, Tukholma (SRA)

Bondeståndets riksdagsprotokoll 1760–62

K. M. kansliarkiv

Inrikescivilexpeditionen. Registratur: huvudserie 1760

Kammarkollegiets arkiv

Tredje provinskontoret. Huvudböcker: Lappmarckens
ecklesiastikverk

Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarcker och nybyggarna av
Kuusamo socken 1774–1804

Kammarkollegiets kansliarkiv

Registratur, skrivelser till orterna, Jan.–Juni 1760

Landskapshandlingar

Norrland Lappmarker (mikrofilmit Oulun yliopiston historian
laitoksessa)

Kemin Lapin voudintilit 1555–1615

Längden över lappskatten (mikrofilmit Oulun yliopiston historian laitoksessa)

Kemin Lapin voudintilit

Länsräkenskaper

Västerbottens län

Skattelängder för Torneå och Kemi lappmarker 1702–1773

Riksdagens arkiv

Frihetstidens utskottshandlingar

Landshövdingeberättelser: Västerbottens län

Svea Hovrätts arkiv (mikrofilmit Oulun yliopiston historian laitoksessa)

Härads- m.fl. rätters domböcker (Norrbotten)

Ut. känd. proven (mikrofilmit Oulun yliopiston historian laitoksessa)

Skiss över norra Österbotten med tillhörande lappmarker

II PAINETUT LÄHTEET

1. LÄHDE- JA ASIAKIRJAJULKAISUT

Andreas Bureus 1611. Teoksessa Olofsson, Sven Ingemar 1965. Övre Norrlands historia under Carl IX och Gustaf II Adolf. Övre Norrlands historia. Del II. Tiden 1600–1721. Umeå 1965.

von Bonsdorff, Johan Gabriel: Stor-Furstendömet Finlands Kameral-Lagfarenhet I. Helsingfors 1833.

Elgenstierna Gustaf (utg.): Den introducerande svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser utg. av Gustaf Elgenstierna. III Sockholm 1927. V Stockholm 1930.

Finlands medeltidsurkunder (FMU). Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. V. Helsingfors 1928.

Ganander Christfrid 1789: Mythologia Fennica, eller förklaring öfver de nomina propria deastrorum, idolorum, locorum, virorum & c. eller afgudar och afgudinnor, forntidens märkelige personer, offer och offerställen, gamla sedvänjor, jättar, troll, ... Åbo 1789.

Gyldén C. W. Samling af författningar rörande Landtmäteriet och Justeringen af Mått, Mål och Vigt i Finland I–II. Helsingfors 1836–1853.

Fellman Isak: Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och Lapparne. I–IV. Samlade och utgifna af Isak Fellman. Helsingfors 1910–1915.

Fellman Jacob: Anteckningar under min vistelse i Lappmarken. I–IV. Helsingfors 1906.

Karjan- ja porojen omistus Suomen maalaiskunnissa v. 1901 sekä vertailuja ulkomaiden vastaaviin oloihin. Kirjoittanut Heikki Paavilainen. Tilastollinen tutkimus yhteiskuntataloudellisista oloista Suomen maalaiskunnissa v. 1901. IV. Karjan- ja porojen omistus. Tilatoman väestön alakomitea. Komiteamietintö 1901:12f. Helsinki 1918.

Kokoelma voimassa olevia maanmittausta koskevia asetuksia, kiertokirjeitä ym. Toimittaneet Otto Savander. Alfr. v. Fieandt. Helsinki 1892.

Malmgren And. Joh. Handlingar och förordningar, angående Finlands fiskerier. Fjerde häftet. Helsingfors 1870.

Modée R. G. Utdrag utur alle ifrån den 7 Decemb. 1718 utkomne Publique Handlingar, Placater, Förordningar, etc. I–XV. Stockholm 1742–1829.

Poignant E. Samling af författningar angående de så kallade lappmarksfriheterna. Stockholm 1872.

Registrum Ecclesiae Aboensis (REA) eller Åbo Domkyrkans Svartbok med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis. I tryck utgifven af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1890.

Renbeteskommissionens af 1913 handlingar. I:1. Kommissionens uppgift och sammansättning. Kommissionens verksamhet. Kommissionens utlåtande. Allmänna delen. Stockholm 1917. I:2. Kommissionens utlåtande. Speciella delen. Stockholm 1917. I:3. Bilagor till utlåtandet: A–D.

Rosberg J. E. 1911: Lappalaiset. Suomen kartasto. Karttalehti N:o 46. Suomen kartasto 1910. Teksti. II. Väestö ja kulttuuri. Suomen maantieteellinen seura. Helsinki 1911.

Samling af de i Storfustendömet Finland gällande och intill år 1855 utkomne Författningar, hvilka ändra eller förklara landets allmänna Lag eller utwidga och närmare bestämma föreskrifterne i de ämnen densamma omfattar. På Hans Kejsarliga Majestäts nådiga befallning, utgifwen af Dess för Finland tillförordnade Lag-Kommission. Sednare delen 1800–1854. Helsingfors 1855.

Samling af sådana lagbud och författningar, som angå Kronolänsmans tjensteåliganden och vad dermed sammanhänger. Helsingfors 1869.

Suomen Suuriruhtinanmaan Asetus-kokous n:o 23. 1888.

Suomen varhaiskeskiajan lähteitä. Toimittaja Martti Linna. Historian Aitta XXI. Toimittanut Historian Ystävien Liitto. Jyväskylä 1989.

Suomen virallinen tilasto (SVT)

III	Maatalous
6A	Väestö

Tresk Olof (1642): Kartor över Kemi och Torne lappmarker 1642 och 1643 av trycket utg. och tillägnade K. B. Wiklund på 60-årsdagen 15 mars 1928 av vänner med en inledning av Nils Ahnlund. Stockholm 1928.

Waaränen Johan E. Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX: s tid. Samling af urkunder rörande Finlands historia 1600–1611. I–III. Helsingfors 1863–1866.

2. LÄHDEKIRJALLISUUS

Aikio, Elsa-Marja: Sodankylän saamelaisten entistä elämää Elsa-Marja Aikion kertomana. Pekka Sammallahti. Castrenianumin toimitteita 14. Helsinki 1975.

Andersson, G. A. 1914: Tietoja Sodankylän ja Kittilän pitäjien aikaisemmista ja myöhemmistä vaiheista kokoillut ja kertonut G. A. Andersson. Kemi.

Castrén, M. A. 1838 (1953): Tutkimusmatkoilla pohjolassa. Matias Aleksanteri Castrénin matkakertomuksia suomentanut ja johdannon kirjoittanut Aulis J. Joki. Helsinki 1953.

Forsström, G. W. 1985: Metsäherrana Lapissa 1891–1926. Metsänhoitajan muistelmia. Ruotsinkielisestä käsikirjoituksesta suomentaneet Ulla ja Arto Kirri. Oulu 1985.

Högström Pehr 1747 (1980): Beskrifning Öfwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker År 1747. Facsimileutgåva efter originalupplagan som utgavs i Stockholm 1747. Norrländska skrifter nr. 3. Umeå 1980.

Johannes Bartholdi Ervast 1737 (1956). Teologian apulaisen, maisteri Johan Bartholdi Ervastin Descriptio Lapponiae Kiemiensis eli Kemin-Lapin kuvaus vuodelta 1737. Suomentanut Tuomo Itkonen. Kemi 1956.

Lönnrot Elias (1902): Elias Lönnrotin matkat I. Helsinki 1902.

Magga-Miettunen, Siiri 2002: Siirin kirja. Jyväskylä 2002.

Meldercreutz, Jonas 1736 (1984): Berättelse om En till Lappland och Norrsjöens giord Resa, under sommar månaderne 1736. Julkaissut johdannon ja selitysten kera Jouko Vahtola. Documenta septentrionalia 2. Jyväskylä 1984.

Olaus Magnus, Historia om de Nordiska Folken (1555). Fjärde delen. Sjuttonde till Tjugoundra Boken. Andra upplagan. Östervåla 1976.

Paulaharju, Samuli 1923 (1963): Wanhaa Lappia ja Peräpohjaa. Toinen painos. Porvoo 1963.

Paulaharju 1929 (1977): Lapin muisteluksia. Kolmas painos. Porvoo 1977.

Paulaharju, Samuli 1939 (1979): Sompio. Luiron korprien vanhaa elämää. Kolmas painos. Porvoo 1979.

Rosberg J. E. 1891: Nordöstra Sodankylä. Geografiska föreningens tidskrift 1891.

Rosberg J. E. 1910: Anteckningar om lapparna i Finland. Geografiska föreningens tidskrift 1910.

Sjögren A. J. 1828: Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark. Stockholm 1828.

Wegelius Johan, Tancke försök om hushållningens hinder och hjelp i Kimi-Lappmarck. Diss. 1758.

KOMITEAMIETINNÖT

Komiteamietintö 1901:12f: Karjan- ja porojen omistus Suomen maalaiskunnissa 1901.

Komiteamietintö 1904:2: Tilattoman väestön alakomitean mietintö kruununmetsämaitten asuttamisesta.

Komiteamietintö 1905:3: Komitealta Lapinmaan taloudellisten olojen tutkimista varten.

Komitébetänkande 1888:3: Från komitén för revision af gällande stadganden om disposition af kronans allmänningar och öfverloppsjordar.

SANOMALEHDET

Finland
 Nya Pressen
 Sanomia Turusta
 Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo
 Uusi Suometar

SÄHKÖISET LÄHTEET

Jukkasjärven käräjät 1714–1716: //web.telia.com/~u81805732/Dokument/dok1714.htm

Kongl. Maj:ts Nådiga Förodning Om Skogarne i Riket, 1.8.1805:
 //koti.mbnet.fi/~jarvipj/dokumentit/

Ruotzin Valdacunnan yleinen laki: //agricola.utu.fi/hist/kktk/lait/1734

Sápmi-sukuja: //home.no/jan-4/index2.htm.

Seurakuntien historiakirjat: www.genealogia.fi/hiski

Sukujen polveutumistauluja: www.suonttavaara.se

Valtiosopimukset 1926: www.finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1926/.

KARTAT

Peruskartan pienennökset (topografiset kartat) 1:50 000

Peruskartat 1:20 000

Peruskartta-aineisto 1:16 000: //kansalaisen.karttapaikka.fi

Suomen Yleiskartta 1916

Suomen Yleiskartta 1917

TUTKIMUSKIRJALLISUUS

Aikio, Ante 2000: Suomalais-saamelaisesta kantakielestä nykyisiksi saamelaiskieliksi. Siid-
 dastallan. Siidoista kyliin. Luontosidonnainen saamelaiskulttuuri ja sen muuttuminen. Pää-
 toimittajat Jukka Pennanen ja Klemetti Näkkäljärvi. Jyväskylä.

Aikio, Aslak 1998: Avioliitto ja identiteetti. Saamelaisten ja suomalaisten avioituminen Utsjoella, Inarissa ja Enontekiöllä 1731-1920. Oulun yliopiston historian laitos. Suomen ja Skandinavian historian pro gradu -tutkielma.

Aikio, Aslak 2003: Avioliitto ja Identiteetti. Avioituminen saamelaisalueella 1731–1920. Oulun yliopiston historian laitos. Suomen ja Skandinavian historian lisensiaatintutkimuksen käsikirjoitus.

Aikio, Marjut 1987a: Vuotson porosaamelaisten kielenvaihtoprosessi 1910–1970. Kvalitatiivis - kvantitatiivinen menetelmäkokeilu. Oulun yliopiston Suomen ja saamen kielen laitos. Lisensiaatintyö.

Aikio, Marjut 1987b: Saaritunturien saamelaiset. Saamelaiset – sovinnolliset sopeutajat. Lapin maakuntamuseon julkaisuja 5. Oulu.

Aikio, Marjut 1988: Saamelaiset kielenvaihdon kierteessä. Kielisosiologinen tutkimus viiden saamelaiskylän kielenvaihdosta 1910–1980. Mänttä.

Aikio, Pekka 1993: Myyttiset erämaat. Selviytyjät. Näyttely pohjoisen ihmisen sitkeydestä. Lapin maakuntamuseon julkaisuja 7. Jyväskylä.

Aikio, Pekka – Helle, Timo 1985: Poronhoito – katsaus Lapinmaan perinteisen elinkeinon historiaan. Lappi 4. Saamelaisten ja suomalaisten maa. Päätoimittaja Martti Linkola. Hämeenlinna.

Aikio, Samuli 1985: Katsaus saamelaisten historiaan. Lappi 4. Saamelaisten ja suomalaisten maa. Päätoimittaja Martti Linkola. Hämeenlinna.

Aikio, Samuli 1992: Olbmot ovdal min. sámiid historjá 1700-logu rádjái. Ohcejohka.

Aikio, Samuli 1999: Nimistä ja asiakirjoista saamelaisten entisillä asuinalueilla. Pohjan puolilla. Suomalaiset juuret nykytutkimuksen mukaan. Toimittanut Paul Fogelberg. Bi-drag till kändedom av Finlands natur och folk 153. Ekenäs.

Aittola, Marjatta 1996: Karjalan pohja ja Karjalan ranta – aluenimitysten käyttö varhaisessa historiatieteellisessä kirjallisuudessa. Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja XVIII–XIX.. Jyväskylä.

Annanpalo, Heikki 1996: Korkalon kylän Niskan eli Karvon talon syntyvaiheet. Kota-tulilta savupirtin suojaan. Rovaniemen historia vuoteen 1721. Jyväskylä.

Arell, Nils 1977: Rennomadismen i Torne lappmark – markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken. Geografiska institutionen. Meddelande nr. 24. Umeå.

Aspelund, A. R. R. 1983: Vuokra-alueiden itsenäistäminen ja asutustoiminta ennen toista maailmansotaa. Maanmittaus Suomessa 1633–1983. Helsinki.

Awebro, Kenneth 1993: Tornionlaakson ruukkitoiminnasta. Tornionlaakson historia II. 1600-luvulta vuoteen 1809. Jyväskylä.

Carlsson, Sten 1961: Frihetstiden 1718–1772. Svensk historia II. Tiden efter 1718. Scandinavian university books. Stockholm 1961.

Carpelan, Christian 1999: Käännekohtia Suomen esihistoriassa aikavälillä 5100–1000 eKr. Pohjan poluilla. Suomalaiset juuret nykytutkimuksen mukaan. Toimittanut Paul Fogelberg. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Ekenäs.

Carpelan, Christian 2000: Saamenmaan esi- ja varhaishistoria arkeologisen tutkimuksen valossa. Siiddastallan. Siidoista kyliin. Luontosidonnainen saamelaiskulttuuri ja sen muuttuminen. Päätoimittajat Jukka Pennanen ja Klemetti Näkkäljärvi. Jyväskylä.

Carpelan, Christian 2003: Inarilaisten arkeologiset vaiheet. Inari – Aanaar. Inarin historiaa jääkaudesta nykypäivään. Toimittanut Veli-Pekka Lehtola. Oulu.

Diedut Nr 1/1989: Lappcodicillen av 1751 – var det samernas Magna Charta. Sami Instituutta.

Diedut Nr 3/1998: Lappekodisillen. Den første nordiske samekonvensjon? Sámi Insti-tuhtta.

Edgren, Torsten 1992: Finlands historia 1. Huvudredaktör Märtha Norrback. Esbo.

Enbuska, Matti 1995: Samerna som nybyggare i Kemi socken och i Kemi Lappmark. Forskningsrapporter från Historiska institutionen vid Umeå universitet 9. Red. Roger Kvist. Umeå.

Enbuske, Matti 1996: Ankarat ajat 1630-luvulta isoonvihaan. Kotatulilta savupirtin suojiin. Rovaniemen historia vuoteen 1721. Jyväskylä.

Enbuske, Matti 1997: Raivaajien rantamilla 1721–1870. Jokivarsien kasvatit ja junan-tuomat. Rovaniemen historia 1721–1990. Jyväskylä.

Enbuske, Matti 1998a: Saamelaisten historia laajamittaisen tutkimuksen kohteeksi. Kaleva 3.6.1998.

Enbuske, Matti 1998b: Monia kulmia saamelaisten ja Lapin menneisyyden tutkimuksessa. Kaltio no 5, 1998.

Enbuske, Matti 2000: Isojako. Vaala – Oulujärven pitäjä. Encyclopedia Vaalaensis – pitäjän-tietosanakirja. Toimittaja Simo Mäkelä. Oulu.

Enbuske, Matti 2003: Lapin asuttamisen historia. Lappi. Maa, kansat, kulttuurit. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 924. Toim. Ilmo Massa, Hanna Snellman. Hämeenlinna.

Ervasti, Seppo 1978: Kuusamon historia I. Kuusamo.

Fellman Isak, Inledning. Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och Lap-parne II. Helsingfors 1910.

Göthe, Gustaf 1929: Om Umeå Lappmarks svenska kolonisation från mitten av 1500-talet till omkr. 1750. Uppsala.

Haataja, Kyösti 1929: Erämaa ja liikamaa. Maanmittaustieteiden seuran julkaisuja N:o 2. Porvoo.

Haataja, Kyösti 1933: Maanmittauslaitos itsenäisyyden aikana. Suomen maanmittauksen historia II. Porvoo.

Haataja, Kyösti 1940: Maaoyikeus II. Asutuslainsäädäntö. Porvoo.

Halila, Aimo 1954: Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1721–1775. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia V. Oulu.

Halinen, Petri 1999: Saamelaiset – arkeologinen näkökulma. Pohjan poluilla. Suomalaiset juuret nykytutkimuksen mukaan. Toimittanut Paul Fogelberg. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Ekenäs.

Hannikainen, Lauri 2000: Vähemmistöjen ja alkuperäiskansojen suojele kansainvälisessä oikeudessa. Beavvvi mänát. Saamelaisten juuret ja nyky aika. Toimittanut Irja Seurujärvi-Kari. Tietolipas 164. Helsinki.

Hansen, Lars Ivar – Olsen, Bjørnar 2004: Samenes historie fram til 1750. Oslo 2004.

Heinänen, Hannu 1993: Sallan historia. Jyväskylä.

Hicks, Sheila 1996: Rovaniemen varhainen asutushistoria siitepölyanalyysin valossa. Kotatullilta savupirtin suojiin. Rovaniemen historia vuoteen 1721. Jyväskylä.

Hiltunen, Mauno 1978: Enontekiön Lapin asutus, maanomistus ja nautinta 1500-luvulta 1800-luvun alkuun. Oulun yliopiston historian laitos. Yleisen historian pro gradu –tutkielma.

Hiltunen, Mauno 1983: Maanluonnon kehityksestä Lapinmaassa 1600- ja 1700-luvuilla. Scripta historica VIII. Oulun historiaseuran julkaisuja. Oulu.

Hiltunen, Mauno 1986: Simon alue, asutus, väestö ja elinkeinot vuoteen 1865. Simon kirja. Toimittaneet Mauno Hiltunen, Hannu Heinänen. Jyväskylä.

Hiltunen, Mauno 1990: Ranua saamelaiskaudelta 1900-luvun alkuun. Ranuan historia. Toimittanut Mauno Hiltunen. Kemi.

Holmbäck, Åke 1922: Om Lapps-kattelandsinstitutet och dess historiska utveckling. Statens offentliga utredningar 1922:16. Socialdepartementet. Uppsala.

Hultblad, Filip 1968: Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken. Acta Lapponica XIV. Nordiska Museet. Lund.

Huurre, Matti 1983: Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin esihistoria. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia I. Oulu.

Huurre, Matti 1985: Lapin esihistoria. Lappi 4. Saamelaisten ja suomalaisten maa. Päätoimittaja Martti Linkola. Hämeenlinna.

Huurre, Matti 1987: Kainuu ja Kuusamo lapinkävijäin kohtausalueena rautakauden lopulla. Muinaisrunot ja todellisuus. Suomen kansan vanhojen runojen historiallinen tausta. Historian aitta XX. Toimittanut Historian Ystävien Liitto. Toimittaja Martti Linna. Helsinki.

Huurre, Matti 1993: Sallan esihistoria. Sallan historia. Jyväskylä.

Huurre, Matti 1995: 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. 5. uudistettu painos. Helsinki.

Hyvärinen, Heikki J. 1979: Saamelainen kiinteistö oikeudessamme. Muutamia suunta-viivoja. Saamelaisvaltuuskunnan julkaisuja N:o 1. Komiteamietintö 1979:30. Helsinki.

Ingold, Tim 1980: Hunters, pastoralists and ranchers. Reindeer economies and their transformations. Cambridge studies in social anthropology. Cambridge.

Isaksson, Pekka 2001: Kumma kuvajainen. Rasismi rotututkimuksessa, rotuteorioiden saamelaiset ja suomalainen fyysinen antropologia. Inari.

Itkonen, T. I. 1942: Suomen-, kuolan- ja ruijanlappalaisten vanhat henkilönimet. Virittäjä. Kotikielen seuran aikakauslehti 1942. Helsinki.

Itkonen T. I. 1948: Suomen lappalaiset vuoteen 1945 I–II. Porvoo.

Jarva, Eero – Niskanen, Markku – Paavola, Kirsti 2001: Anatomy of a Late Iron Age Inhumation Burial of Hiukka at Nivankylä (Rovaniemi, Finnish Lapland). Fennoscandia archaeologica XVIII (2001).

Jebens, Otto 1982: Samenes land – en rettslig realitet? Tidsskrift for rettviteskap. Vol 96/1982.

Jebens, Otto 1986: Om lappecodisilen av 1751. Tidsskrift for rettviteskap. Vol. 99/1986.

Jebens, Otto 1999: Om eiendomsretten til grunnen i Indre Finnmark. Oslo.

Jernsletten, Regnor 1986. The Land Sales Act of 1902 as a means of Norwegianization. Acta Borealia. Vol. 3. Nr. 1.

Julku, Kyösti 1968: Kemin pitäjän ja Kemin Lapin raja. Lapin Tutkimusseuran vuosikirja IX / 1968.

Julku, Kyösti 1982: Tuohikirjeen 286 ajoitus. Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja VI. Oulu.

Julku, Kyösti 1985: Keskiaika. Faravidin maa. Pohjois-Suomen historia. Studia historica septentrionalia 9. Jyväskylä

Julku, Kyösti 1986: Kvenland – Kainuunmaa. Studia historica septentrionalia 13. Jyväskylä.

Julku, Kyösti 1987: Kristuksen symboli Kuusamon Mouruvaaralla. Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja X. Jyväskylä.

Julku, Kyösti 1991: Kemin ja Tornion vanha raja. *Studia historica septentrionalia* 19. Jyväskylä.

Julku, Kyösti 1992: Suomen vyötärön kerralliset saamelaiset. Suomen varhaishistoria. Tornion kongressi 14.–16.6.1991. *Studia historica septentrionalia* 12. Jyväskylä.

Julku, Kyösti 1995: Kemin pitäjän ja Kemin Lapin rajan merkitseminen maastossa. Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja XVII. Jyväskylä.

Juntunen, Jukka 1990: Ranuan esihistoria kivikaudesta saamelaisasutukseen. Ranuan historia. Toimittanut Mauno Hiltunen. Kemi.

Jutikkala, Eino 1958: Suomen talonpojan historia. Toinen, uudistettu ja lisätty laitos. Turku.

Jutikkala, Eino 1983: Talonpoika, aatelismies, kruunu. Maapolitiikkaa ja maanomistus-oloja Pohjoismaissa 1550–1750. *Tietolipas* 92. Juva.

Jutikkala, Eino 2003: Maatalouspolitiikka. Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle. Toimittaneet Viljo Rasila, Eino Jutikkala, Anneli Mäkelä-Alitalo. Jyväskylä.

Kalela, Jorma 2000: Historiantutkimus ja historia. Tampere.

Karjalainen, Tapio 2000: Puutavarayhtiöiden maanhankinta ja -omistus Pohjois-Suomessa vuosina 1885–1939. *Acta Universitatis Ouluensis. Humaniora. B* 36. Oulu.

Kehusmaa, Aimo 1995: Sodankylän, Pelkosenniemen ja Savukosken esihistoria. Suur-Sodankylän historia 1. Jyväskylä.

Klami Hannu Tapani 1990: Käsitteet ja historiantutkimus. Historiallinen Aikakauskirja N:o 2/1990.

Koivunen, Pentti 1997: Keskiaika ja 1500-luku. Keminmaan historia. Jyväskylä.

Korpijaakko, Kaisa 1983 I: Saamelaiset ja maanomistusoikeus 1. Lappalaisoikeuksien asema yksityisoikeuksien joukossa 1500-luvulta 1700-luvun puoliväliin. *Dieđut* Nr. 3. 1985. Sámi Instituhtta. Enontekiö 1983.

Korpijaakko, Kaisa 1983 II: Saamelaiset ja maanomistusoikeus 2. Maaverotus, maanluonnot, uudisasutus ja metsälainsäädäntö Lapinmaassa 1500-luvulta 1700-luvun alkuun. *Dieđut* Nr. 4. 1985. Sámi Instituhtta. Enontekiö 1983.

Korpijaakko, Kaisa 1987: Rounalan lapinkylä. Katsaus saamelaiseen maankäyttöjärjestelmään Käsivarren Lapissa 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa. Saamelaiset – sovinnolliset sopeutajat. Lapin maakuntamuseon julkaisuja 5. Oulu.

Korpijaakko, Kaisa 1989: Saamelaisten oikeusasemasta Ruotsi-Suomessa. Oikeushistoriallinen tutkimus Länsi-Pohjan Lapin maankäyttöoloista ja -oikeuksista ennen 1700-luvun puoltaväliä. Lapin korkeakoulun oikeustieteellisiä julkaisuja. Sarja A, 3. Mänttä.

Korpijaakko-Labba, Kaisa 1998: Det faktiska resursbruket och Lappekodicillens bestämmelser i gränsområdena mellan Norge – Finland under perioden 1809–1852. Samiska levnadsstrategier i Vest-Finmark/Nord-Troms-Enontekis/Muonio-distriktet. Lappekodicillen. Den første nordiske samekonvensjon? *Diedut* Nr 3/1998. Sámi Instituhtta.

Korpijaakko-Labba, Kaisa 2000: Saamelaisten oikeusasemasta Suomessa – kehityksen pääpiirteet Ruotsin vallan lopulta itsenäisyyden ajan alkuun. *Diedut* No 1/1999. Sámi Instituhtta. Rovaniemi

Korpijaakko-Labba, Kaisa 2003: Valtionmaat Suomen kiinteistöjärjestelmässä – erityisesti silmällä pitäen saamelaisten maa-oikeusasiaa. *Oikeustiede – Jurisprudentia XXXVI:2003*. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen vuosikirja.

Korpijaakko-Labba, Kaisa 2004: Saamenmaan omistus – Ownership of the Saame lands. Saamenmaa. Land of the Saame. Hong Kong.

Kortessalmi, J. Juhani 1996: Pohjois-Vienan poronhoito. Talonpoikien poronhoidon alue, ominaislaatu, ikä, alkuperä ja kehityslinjat vuoteen 1922. Suomen muinais-muistoyhdistys. Kansatieteellinen arkisto 41. Vammala.

Kotivuori, Hannu 1996: Pyytäjistä kaskenraivaajiksi. Rovaniemen asutus noin 6000 eKr.–1300 jKr. Kotatutilta savupirtin suojiin. Rovaniemen historia vuoteen 1721. Jyväskylä.

Kovero, Martti 1909: Valtion uutisasutus Ruotsin-Suomessa jälkeen ison-vihan. Asutuspoliittinen tutkimus. Helsinki.

Kumpula, Kaarina 2000: Kertomuksia Kieringistä. Koonnut Kaarina Kumpula. Tornio.

Kuusi, Sakari 1933: Isojako Suomessa vuosina 1757–1809. Suomen maanmittauksen historia I. Porvoo.

Kylli, Ritva 2005: Kirkon ja saamelaisten kohtaaminen Utsjoella ja Inarissa 1742–1886. *Studia historica septentrionalia* 47. Jyväskylä.

Kylä Kitisen varrella 1994: Aska 1600–1994. Kemijärvi.

Laitakari, Erkki 1960: Metsähallinnon vuosisataistaival 1859–1959. *Silva Fennica* 107. Helsinki.

Lang J. N.–Haataja, Kyösti 1931: Jakoperusteesta kylässä. Professori J. N. Lang’in samannimisen kirjan mukaan uudelleen toimittanut Kyösti Haataja. Helsinki.

Lehtinen, Ari Aukusti 2004: Kenen maa? The question of justice in Finnish wilderness politics in Upper Lapland. Landscape, Law and Customary Rights. Report from a symposium in Guovdageaidnu-Kautokeino 26–28 March 2003. Michael Jones and Audhild Schanche (eds.) *Diedut* 3/2004. Sámi Instituhtta. Nordisk Samisk Institutt.

Lehtola, Teuvo 1996: Lapinmaan vuosituhannet. Saamelaisten ja Lapin historia kivikaudelta 1930-luvulle. Jyväskylä.

Lehtola, Veli-Pekka 1997: Saamelaiset – historia, yhteiskunta, taide. Jyväskylä.

Linkola, Martti 1967: Sompion porolappalaiset. Entinen Kemijoki. Toimittanut Martti Linkola. Tapiola.

Linkola, Martti 1972: Enontekiön lappalaisten poronomadismi. Poronhoidon ja asutuskuvan kehitys Enontekiön Lapin paliskunnan alueella rajasulusta vuoteen 1965. Jyväskylän yliopisto. Suomalaisen ja vertailevan kansatieteen pro gradu -työ.

Linkola, Martti – Porkka, Leena – Sammallahti, Pekka 1967: Jokivarsien sato. Entinen Kemijoki. Toimittanut Martti Linkola. Tapiola.

Lundmark, Lennart 1995: Den svårfångade etniciteten. Forskningsrapporter från Historiska institutionen vid Umeå universitet 9. Red. Roger Kvist. Umeå.

Luukko, Armas 1954: Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia II. Oulu.

Lähteenmäki, Maria 2004: Kalotin kansaa. Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1808–1889. Historiallisia Tutkimuksia 220. Helsinki.

Länsman, Anni-Siiri 2004: Väärtisuhteet Lapin matkailussa. Kulttuurianalyysi suomalaisten ja saamelaisten kohtaamisesta. Saarijärvi.

Myntti, Kristian 2000: Saamelaismääritelmä oikeudelliselta kannalta. Beavvi mänát. Saamelaisten juuret ja nykyaika. Toimittanut Irja Seurujärvi-Kari. Tietolipas 164. Helsinki.

Mäki vuoti, Markku 1991: Oulun Kaakkurin kalmisto. Oulujokilaakson historia. Kivikaudelta vuoteen 1865. Oulu.

Mäki vuoti, Markku 2006: Raudanvalmistustaidon tie Pohjolaan. Mielikuvien maanosat. Olavi K. Fältin juhla kirja. Vaajakoski.

Nahkiaisoja, Tarja 2003: Inarin asutus ja väestö 1750–1870. Inari – Aanaar. Inarin historiaa jääkaudesta nykyaikaan. Toimittanut Veli-Pekka Lehtola. Oulu.

Nickul, Karl 1959: Saamelaisten sopeutumisongelmia. Eripainos Suomen Maantieteellisen Seuran aikakauskirjasta TERRA no 1, 1959. Lapin Sivistysseuran julkaisuja No 24. Helsinki.

Niemelä, Yrjö L. U. 1989: Ounasjoen maa. Kittilä.

Niemelä, Yrjö 1997: Erkkilän suku Kittilässä, osaksi muuallakin. Kerännyt ja muistiin merkinnyt Yrjö Niemelä. [Tuomikuru].

Niskanen, Markku 1999: Itämerensuomalaisten alkuperä fyysisen antropologian näkökulmasta. Itämerensuomi – eurooppalainen maa. *Studia historica fenno-ugrica* 2. 2. tarkistettu painos. Jyväskylä.

Nissilä, Viljo 1956: Slaavilaisia aineksia nimistössämme. Virittäjä. Kotikielen seuran aikakauslehti 1956. Helsinki.

Nohrström, Walter 1933: Isojaot Suomessa Venäjän vallan aikana. Suomen maanmittauksen historia II. Porvoo.

Norio, Reijo 1999: Mitä geenitutkimus voi kertoa suomalaisista? Pohjan poluilla. Suomalaiset juuret nykytutkimuksen mukaan. Toimittanut Paul Fogelberg. Bidrag till kannedom av Finlands natur och folk 153. Ekenäs.

Nuñez, Milton 1999: Uusi katsaus Suomen asuttamismalliin. Itämerensuomi – eurooppalainen maa. *Studia historica fenno-ugrica* 2. 2. tarkistettu painos. Jyväskylä.

Näkkäläjärvi, Klemetti 2004: Jauristunturin elämää. Eallin Jávrrešduoddaris. Nuorta-Eanodaga lagašhistorjá sániiguin ja gavaiguin. Jauristunturin elämää. Itä-Enontekiön lähistoriaa sanoin ja kuvin. Enontekiö.

Okkonen, Jari 1998: Muinaiset kivirakennelmat Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla. Oulun yliopiston taideaineiden ja antropologian laitos. Yleisen arkeologian lisensiaatintyö.

Okkonen, Jari 2003: Jättiläisen hautoja ja hirveitä kiviröykkiöitä. Pohjanmaan muinaisten kivirakennelmien arkeologiaa. *Acta Universitatis Ouluensis Humaniora* B 52. Oulu.

Olofsson, Sven Ingemar 1974: Övre Norrlands historia. Del III. Tiden 1638–1772. Umeå.

Olsen, Bjørnar 2004: Skiftende syn på samenes opprinnelse. Samenes historie fram til 1750. Lars Ivar Hansen og Bjørnar Olsen. Oslo.

Onnela, Samuli 1975: Nälkä, agentit, Amerikan kuume vai asevelvollisuus? Oulun läänin virkamiehet ja Kuopion hiippakunnan papit Amerikan siirtolaisuuden arvioijina v. 1880–1892. *Scripta historica* IV. Oulun historiaseuran julkaisuja. Oulu.

Onnela, Samuli 1985: Lapin asutus- ja väestöhistoriaa 1600-luvun asutusplakaateista alkaen. Lappi 4. Saamelaisten ja suomalaisten maa. Päätoimittaja Martti Linkola. Hämeenlinna.

Onnela, Samuli 1995: Sodankylä, Sompio ja Kemikylä osana Kemin Lappia vuoteen 1747. Suur-Sodankylän historia 1. Jyväskylä.

Osmonsalo, Erkki K. 1933: Suomen rajapolitiikka Venäjän vallan aikana I. Historiallisia Tutkimuksia XVII.1. Helsinki.

Outakoski, Aslak 1965: Rovaniemen historia 1. Rovaniemen seudun vaihteita vuoteen 1631. Vammala.

Paasto, Päivi 1994: Omistuskäsitteistön rakenteesta. Tutkimus jaetun omistuksen mahdollisuudesta ja merkityksestä omistuskäsitteistössä 1700-luvun lopulle tultaessa. Turun yliopiston julkaisuja. *Annales Universitatis Turkuensis*. Sarja C. Osa 101. Turku.

Paavola, Kirsti 1987: Från ödemarksgårdar till en avkroksby. Rovaniemis bebyggelse-historia betraktad ur en arkeologisk synvinkel. Nordkalotten i en skiftande värld – kulturer utan gränser och stater över gränser. *Archaeologica. Historica*. Red. Kyösti Julku. *Studia historica septentrionalia* 14:1. Jyväskylä.

Patokosken kylähistoria 2002. Rovaniemi.

Pedersen, Steinar 1998: Synet på samenes rettigheter etter grensesperringa i 1852. Lappekodisillen. Den første nordiske samekonvensjon? Dieđut Nr 3/1998. Sámi Instituhtta.

Peltonen, Matti 2004: Torpparikysymys. Suomen maatalouden historia II. Kasvun ja kriisien aika. 1870-luvulta 1950-luvulle. Toimittanut Matti Peltonen. Jyväskylä.

Petkula. Kylä Keivitsan kainalossa 1998: Toimittanut Eine Yliaska. 2. painos. Kemijärvi.

Pirinen, Kauko 1982. Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534-1617. Savon historia 2,1. Kuopio.

Pitkänen, Esko: Kuusamon saamelaiset. Käsikirjoite.

Pohjola, Antti 1983: Isojaot Inarin, Enontekiön ja Utsjoen kunnissa. Maanmittaus Suomessa 1633–1983. Helsinki.

Pohjola, Antti 1995: Lapinmaata jakamassa. maanmittausneuvos Antti Pohjolan muistelmien pohjalta täydentäen koonnut Aarre Terho. Oulu.

Prawitz, Gunnar 1967: Lapps kattelanden I. Utredning av Gunnar Prawitz. Den 14 augusti 1967.

Päiviö, Nils Johan 2001: Lapps kattelandens rättsliga utveckling i Sverige. Dieđut Nr 3/2001. Sámi Instituhtta.

Päiviö, Nils Johan 2004: Skattemannarätt or Privilegium Odosium. Law and Customary Rights. Report from a symposium in Guovdageaidnu-Kautokeino 26–28 March 2003. Michael Jones and Audhild Schanche (eds.) Dieđut 3/2004. Sámi Instituhtta. Nordisk Samisk Institutt.

Pöllä, Matti 1995: Vienan Karjalan etnisen koostumuksen muutokset 1600–1800-luvulla. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 635. Tampere.

Pöllä 1996: Vienan Kemin suurpitäjän rajat 1590-luvulla. Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja XVIII–XIX. Jyväskylä.

Pöllä, Matti 1997: Vienan ”laulumaiden” 1890-luvun väestön sukujuuret. Rajamailla III. 1996. Toimittaja Kyösti Julku. Studia historica septentrionalia 31. Vammala.

Renvall, Pentti 1965: Nykyajan historiantutkimus. Juva.

Ruoppila, Veikko 1954: Kreikanuskoisten kirkollista sanastoa luterilaisessa ympäris-tössä. Kalevalaseuran vuosikirja 34. 1954. Helsinki.

Ruuttula-Vasari, Anne 2004: ”Herroja on epäiltävä aina – metsäherroja yli kaiken”. Metsähallituksen ja pohjoissuomalaisten kanssakäyminen kruununmetsissä vuosina 1851–1900. Acta Universitatis Ouluensis Humaniora. B 57. Oulu.

Rytkönen, Raili 1990: Kemijärven historia I noin vuoteen 1870. Hämeenlinna.

Saamelaiskäräjien maanomistustyöryhmän selvitys saamelaisten kotiseutualueen maakysymyksessä 2002: I osamietintö. Valtion metsämaa. Suojelualueet ja yleiset vesi-alueet. Enontekiö.

Saarenheimo, Juhani 1983: Isojaot ja isojaonjärjestelyt. Maanmittaus Suomessa 1633–1983. Helsinki.

Saarenheimo, Juhani 2003: Isojako. Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle. Toimittaneet Viljo Rasila, Eino Jutikkala, Anneli Mäkelä-Alitalo. Jyväskylä.

Salo, Unto 2003: Faravidin retket ja Satakunnan organisoituminen rautakaudella. Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja XXVII. Jyväskylä.

Sammallahti, Pekka 1999: Saamen kielen ja saamelaisten alkuperästä. Pohjan poluilla. Suomalaiset juuret nykytutkimuksen mukaan. Toimittanut Paul Fogelberg. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Ekenäs.

Sammallahti, Pekka 2003: Saamen kieli. Lappi. Maa, kansat, kulttuurit. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 924. Toim. Ilmo Massa, Hanna Snellman. Hämeenlinna.

Sarva, Gunnar 1925: Venäläis-norjalaisen yhteisalueen ja Suomen välinen raja ennen vuotta 1826. Historiallinen Arkisto XXXIV. Helsinki.

Savolainen, Reijo 1984: Suomen poronhoito-organisaatio ja -omistus autonomian ajan lopulla. Jyväskylän yliopisto. Suomen historian pro gradu -työ.

Soininen Arvo M. 1974: Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle. Historiallisia Tutkimuksia 96. Helsinki.

Steckzén, Birger 1964: Birkarlar och lappar. En studie i birkarleväsendets, lapp-befolkningens och skinnhandeln historia. Kungilga Vitterhets historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Historiska serien 9. Lund.

Steen, Adolf 1952: Kautokeinoslekter. Bind 1. Av samiske samlinger. Redaksjon Asbjørn Nesheim. Kristiansand.

Suomaa, Väinö 1983: Vesialueiden ja vesijättöjen jaot sekä erillisiä vesijättöjä koskevat toimitukset. Maanmittaus Suomessa 1633–1983. Helsinki.

Suomen taloushistoria III: Historiallinen tilasto. Toimittanut Kaarina Vattula. Helsinki 1983.

Svensson, Tom G. 1996: The Sámi and Their Land. The Sámi vs the Swedish Crown. A study of the legal struggle for improved land rights: the Taxed Mountains Case. Insti-tuttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B. Skrifer. Oslo.

Syväjärven vuosisadat 1600–1900. Rovaniemi 2000.

Tasanen, Tapani 2004: Läksi puut ylenemähän. Metsien hoidon historia Suomessa keskiajalta metsäteollisuuden läpimurtoon 1870-luvulla. Metsäntutkimuslaitoksen tiedon-antoja. Vammala.

Teerijoki, Ilkka 1993: Tornionlaakson asutuskehitys 1600–1809. Tornionlaakson historia II. 1600-luvulta vuoteen 1809. Jyväskylä.

Tegengren, Helmer 1952: En utdöd lappkultur i Kemi Lappmark. Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria. Acta Academiae Aboensis. Humaniora XIX.4. Åbo.

Tobé Erik 1993: Ranskalaisesta astemittauksesta ja Anders Hellantista. Tornionlaakson historia II. 1600-luvulta vuoteen 1809. Jyväskylä.

Torstendahl, Rolf–Nybom, Thorsten 1988: Historievetenskap som teori, praktik, ideologi. Södertälje.

Tshernjakova, Irina 1997: Luostarit ja kirkkopitäjät Äänisen rannoilla: katsaus menneisyyteen. Rajamailla III. 1996. Toimittaja Kyösti Julku. Studia historica septentrionalia 31. Vammala.

Uino, Pirjo 1999: Muinais-Karjala arkeologian kannalta. Pohjan poluilla. Suomalaiset juuret nykytutkimuksen mukaan. Toimittanut Paul Fogelberg. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Ekenäs.

Vahtola, Anu 2001: ”Medan wij skatte icke alenest til Swerige”. Kemin Lapin verosaamelaiset 1555–1673. Oulun yliopiston historian laitos. Suomen ja Skandinavian historian pro gradu –tutkielma.

Vahtola, Anu 2003: Kemin Lapin saamelaisten verotus ja alueen saamelainen asutus 1555–1673. Oulun yliopiston historian laitos. Suomen ja Skandinavian historian lisensiaatintutkimus.

Vahtola, Jouko 1980: Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistö-tieteellinen ja historiallinen tutkimus. Studia historica septentrionalia 3. Kuusamo.

Vahtola, Jouko 1982: Ruotsin kruunun asutuspolitiikka lapinmaissa 1600-luvulla. Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja V. Oulu.

Vahtola, Jouko 1985: Suomalaisen asutuksen synty ja kehitys Lapissa. Lappi 4. Saamelaisten ja suomalaisten maa. Päätoimittaja Martti Linkola. Hämeenlinna.

Vahtola, Jouko 1988: Hailuodon varhainen asutushistoria nimistön valossa. Hailuodon keskiaika. Studia historica septentrionalia 15. Jyväskylä.

Vahtola, Jouko 1990: Erstreckte sich der deutsche Handel im Mittelalter bis an die finnische Küste am Ende des Bottnischen Meerbusens? Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas 38/1990. H. 2.

Vahtola, Jouko 1991a: Oulujokilaakson historia keskiajalta 1860-luvulle. Oulujokilaakson historia. Kivikaudelta vuoteen 1865. Oulu.

Vahtola, Jouko 1991b: Tornion Lapin saamelaiset. Tornionlaakson historia I. Jääkaudelta 1600-luvulle. Malung.

Vahtola, Jouko 1994: Hellant, Anders. Kansallisbiografia. Näytevihko. Toimittanut Aulikki Litzen. Suomen historiallinen seura.

Vahtola, Jouko 1996: Kiinteän asutuksen synnystä kappeliseurakunnan perustamiseen. Kotatullilta savupirtin suojiin. Rovaniemen historia vuoteen 1721. Jyväskylä.

Vahtola, Jouko 1997: Kemijokisuun asutuksen synty ja kehitys vuoteen 1600. Keminmaan historia. Jyväskylä.

Vahtola, Jouko 1998: Katolisen kirkon ja uskonpuhdistuksen aika (noin 1350–1595). Iin seurakunnan historia. Jyväskylä.

Vahtola, Jouko 1999: Saamelaisten esiintyminen Suomessa varhaishistoriallisten lähteiden ja paikannimien valossa. Pohjan poluilla. Suomalaiset juuret nykytutkimuksen mukaan. Toimittanut Paul Fogelberg. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Ekenäs.

Vahtola, Jouko 2003: Suomen historia. Jääkaudesta Euroopan unioniin. Keuruu.

Vesala, Esko 2000: Sanginjärven kylän historia kivikaudelta vuoteen 1917. Sanginjärven kylähistoria. Toimittajat Esko Vesala, Matti Savolainen. Oulu.

Vihola Teppo 2004a: Pärjäkö pienviljelys? Suomen maatalouden historia II. Kasvun ja kriisien aika. 1870-luvulta 1950-luvulle. Toimittanut Matti Peltonen. Jyväskylä.

Vihola, Teppo 2004b: Maatalouden rakennemuutos itsenäisessä Suomessa. Suomen maatalouden historia II. Kasvun ja kriisien aika. 1870-luvulta 1950-luvulle. Toimittanut Matti Peltonen. Jyväskylä.

Viinanen, Voitto Valio 2002: Inarin rajahistoria I. Pohjoiset valtarajat Inarin - Jäämeren alueella 1500-luvulta 1800-luvulle. *Studia historica septentrionalia* 40. Jyväskylä.

Virrankoski Pentti 1973: Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1600-luvulla. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia III. Oulu.

Vorren Ørnulv 1980: Samiska bosetning på Nordkalotten, arealdisponering of ressursutnyttning i historisk-økologisk belysning. Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7-9 juni 1978. Utg. av Evert Baudou och Karl-Hampus Dahlstedt. *Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities* 24. Umeå.

Wallerström, Thomas 1987: Om de arkeologiska undersökningar på Kyrkudden i Hietaniemi s:n och kolonisationen av Tornedalen. Nordkalotten i en skiftande värld – kulturer utan gränser och stater över gränser. *Archaeologica. Historica*. Red. Kyösti Julku. *Studia historica septentrionalia* 14:1. Jyväskylä.

Widén, Bill 1964: Kristendomsundervisning och nomadliv. Studier i den kyrkliga verksamheten i Lappmarkerna 1740–1809. Acta Academiae Aboensis. Humaniora XXVIII.1. Åbo.

Wiik, Kalevi 2005: Brittien ja pohjoiseurooppalaisten alkuperä selviämässä? Tieteessä tapahtuu 7/2005. Päätoimittaja Jan Rydman. Helsinki.

Wirilander, Juhani 2001: Lausunto maanomistusoloista ja niiden kehityksestä saamelaisten kotiseutualueella. 8.8.2001. www.om.fi/11282.htm

Åkerman, Sune 1999: ”Hvordan ulike etniske grupper tilegner seg landskapet”. Landskapet och Nordkalottens samer. Bebyggelsehistorisk tidskrift. Natur som kultur. Nr 38/1999.

MUU AINEISTO:

Lumisalmi, Erkki 2005: Tiedonanto Oulun ja Lapin Yliopiston Lapin historian tutkijaryhmälle Euroopan ihmisoikeustuomioistuimen päätöksestä asiassa Johti Sappmelaccat Ry v. Suomi. 10.4.2005.

Niittyvuopio, Aslak Petter 2003: Arvio saamelaistoimikunnan (2001:14) mietinnön historiaa koskevasta osiosta ja saamelaiskäräjien tuottamista oikeushistoriallisista selvityksistä. Karigasniemi 15.6.2003.

Saamenmaa 2004: Land of the Saame. Pekka Antikainen. Hong Kong.

Tervo, Niilo 2001: Vastine Korpijaakko-Labban tutkimukselle Saamelaisten oikeus-asemasta Suomessa.

Tervo, Niilo: Kittilän vanhimpien sukujen perhekortteja.

Sarjan aiemmat julkaisut vuonna 2006

1. Suomen demokratiaindikaattorit
2. Selvitys eräistä Ahvenanmaan maakuntalakien valvontaan liittyvistä erityiskysymyksistä
Utredning om vissa specialfrågor som gäller kontrollen av åländska landskapslagar
3. Bill drafting instructions (HELO)
4. Hallintolainkäytön kehittämistarpeita. Näkökohtia lainvalmistelun pohjaksi.